

A'dan Z'ye
URARTU

Ali Narçın

OZAN YAYINCILIK

Ali Narçın

A'dan Z'ye
URARTU

Ozan Yayıncılık Ltd.
İstanbul 2013

Bu kitabın tüm yayın hakları *Ozan Yayıncılık*'a aittir. Tanıtım için yapılacak alıntılar dışında tüm alıntılar, Kültür Bakanlığı Telif Hakları Sözleşmesi gereği yayınevinin iznini gerektirir.

A'dan Z'ye URARTU / Ali Narçın

Yayın Yönetmeni: Mustafa Demir
Editör: Orhan Suveren
Kapak tasarımı: Ozan Yayıncılık Ltd.

Baskı ve Cilt: Ozan Matbaacılık
Davutpaşa Caddesi Güven Sanayi Sitesi B blok Kat: 2 No: 352
Topkapı – İSTANBUL

Kütüphane Bilgi Kartı (CIP):
A'dan Z'ye URARTU / Ali Narçın
Urartu, Uygarlıklar Tarihi, Tarih, Tarih Sözlüğü
Ozan Yayıncılık Ltd. Ekim 2013, Türkiye, İstanbul, 576 sayfa

1. Baskı 2011

ISBN: 978-9944-143-32-5

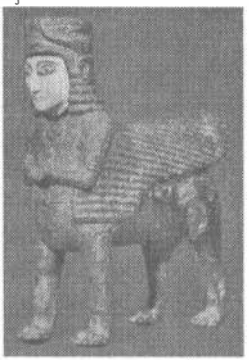
Dağıtım:
İstanbul: 2A, Alfa, Alkım, Artı, Bilgi, Çıra, Derya,
Derya, Final, İmge, NT, Remzi, Say, Totem, Yelpaze, Yeni Çizgi
Ankara: Işık Eğitim, İmge, Arkadaş
İzmir: Erdoğanlar, Gema

İnternet satış:
www.kitapyurdu.com, www.yenisayfa.com, www.kitapnet.com,
www.iskenderiye.com, www.weblebi.com, www.dharma.com.tr,
www.ideefixe.com

Ozan Yayıncılık Ltd.
Alemdar Caddesi Güzel Sanatlar Sk. No: 13 Cağaloğlu İstanbul
Tel: 212.511 93 95 - 520 43 90 Faks: 212.527 98 47
Email: info@ozanyayincilik.com Web: www.ozanyayincilik.com

Önsöz

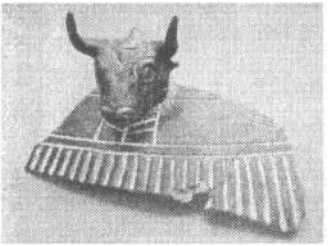
Ağrı'da yaşadığım sıralarda bölgede önemli uygarlık izlerine tanık olarak çoğu yerlere uğramış, amaçsız da olsa görme ve inceleme fırsatı bulmuştum. Doğubayazıt, Diyadin, Taşlıçay, Tutak, Hamur, Patnos, Van, Erzurum, Erzincan, Kağızman, Iğdır, Van ve daha adını sayamadığım köy ve kasaba dolaşmıştım. Gezilerim o sıralarda amaçsızdı. Ancak o bölgelerde gördüklerimin beni hep tarihin derinliklerine çağıran ezoterik sesler olduğuna kilitlenmiştim. Dokunduğum yerlerde belki de inanılmaz derecede kanlı savaşlar olmuş, belki de hayata doyamamış bebeklerin topraklaşmış kalıntıları yer almıştı. İlerleyen zaman içinde bu bölgede yaşayanların onuruna bir şeyler yapmanın gerektiğine inanmıştım. Benim için farklı bir sevinçti, bölgede yaşayan en azından benimle iç içe olan bir uygarlığı kaleme almak. Bu uygarlık dağ yaşamını çok iyi bilen, karda kışta nasıl yaşanacağını ölçülerle sağlayan, savaşçı, onurlu bir uygarlık olan Urartulardı. Bunlar; Tanrılara insan kurban etmeyen bir uygarlıktı. Koç, Tanrılarına sunu olarak verilen ve kutsal sayılan bir hayvandı. Ben, onlar için Anadolu'daki "uygarlığın kibar adamları" sözünü çekinmeden yakıştırmak isteyen taraftarlarından biriyim şu an.

Urartulara ait bir heyket

Ağrı, politikacıların çıkar elde etmek istedikleri için "geri kalmış bir memleket" havasını estirip, halkın önüne bitmeyen bir yoksulluk abidesi gibi sürdükleri dönemlerde ben öğrenciydim. Çok değerli öğretmenlerim vardı. Çoğu öğretmenlerim bana ders kitaplarının dışında kitaplar verir ve benim kültürel yönden eğitimli olmama yardımcı olurlardı. Hayatta olan öğretmenlerimden bazılarıyla birebir görüşebilme şansı yakaladım. Onlar bana cesaret vererek bugün kültürün içine itilmeme önder oldular. Yazarlık mesleğinde kazandıklarımı bu yolda harcadım. Ama önemli değildi, sonuçta benden uzakta gibi duran ama benim bütün hücrelerimde yer alan bir bilgi

servetim oldu. Şimdi insanlarla paylaşmaktan yana kullanıyorum o bilgi servetimi.

Boğa başlı bezemeli kap

Aradan yıllar geçti. Türkiye'den yaklaşık 15 yıl uzakta kaldım. Orada aklımdan çıkmayan Urartuların bölgedeki Asurlulara karşı olan üstünlükleriydi. Bir şeyler yazmak, ben de bu uygarlığa katkıda bulunmak için çaba gösterdim. Sonuçta kararımı vermiştim. Yerli ve yabancı araştırmacılar, arkeologların hazırladıkları raporlar, makaleler ve kitaplardan yola çıkarak yeni bir düzenlemeyle Urartuların sofrasına oturmaya karar verdim. Urartulara ev sahipliği yapmış arkeolojik bölgelerde dolaşıyordum. Özellikle Ağrı'da dolaşırken İl Halk Kütüphanesi'nin bahçesinde yağmur damlalarına teslim edilmiş Urartulara ait kayadan yapılmış koç heykelleri ilgimi çekmişti. (Bu koç heykelleri hala orada beklemektedirler) Taşlıçaylıların "Karol Tepesi" dedikleri tepede Urartuların yaşam izleri olmasına rağmen kazı alanı olarak unutulmuştu. Patnos'u, Doğubayazıt'ı gezdim. Van (Tuşpa) gibi Ağrı ili de Urartu uygarlığının yaşam alanı olmasına rağmen burada bir müzenin olmaması yaşayan yerli halkın tepkisini çekiyordu. Sinek Yaylası'ndaki su kanalları kaderine terkedilmişti. İşte politikacıların çıkar elde etmek için bilerek uğraşmak istemedikleri küçük ayrıntılardan biri de müzenin Ağrı'da olmayışıydı. Sonuçta araştırma ve incelemelerde yanıbaşımızda, bizimle iç içe yaşayan Urartularla ilgili sanat, yaşam, kültürel ve savaş kahramanlarını belirten adlar, yine yanlış yine hatalı ve yine deforme edilerek ele alınmıştı. İfade yetersizliği Urartularla ilgili tarihe bakış açısını değiştirmişti. Sonuçta yıllardır merak ettiğim, hakkında benim de bir şeyler katmak istediğim, gelenekleriimize yakın Urartu halkının içinde bulunduğu atmosfere binlerce renk katacak bu eseri, o halkın onuruna tamamladım.

Ali Narçın / 2007-Bucureşt

Teşekkür

Ağrı ili ve Doğubayazıt ilçesindeki araştırmalarım, inceleme amaçlı gezilerim sırasında bana manevi destek sağlayan, konaklama ve ulaşım konusunda bütün çabalarını esirgemeyen babam Yusuf Narçın'ın dostu Hacı Rıza Eryılmaz'ın oğlu iş adamı Ertuğrul Eryılmaz'a bütün Ağrılılar ve dünya kültürüne imza atmış insanlar adına en güzel dileklerimi belirtmekten yana kıvanç duymaktayım. Romen asıllı hukuk yazarı ve Romanya'nın Iaşe kentindeki "Pietre Andrei Üniversitesi" Profesörlerinden Eugenio Safta Romano'ya ölümünün ardından geçen on yıl gibi zaman içinde kendisini unutamadığımı ve bu eserimle bitimsiz sevgiler ilettiğimi ezoterik sözcüklerimle ifade etmek istiyorum.

Ayrıca bana eğitim şansı veren, yol gösteren ve geleceğe çok daha aydın bakabilmemi sağlayan öğretmenlerime, Urartu uygarlığıyla ilgili kazı yapan, araştıran, inceleyen yerli ya da yabancı yazar dostların emeğine saygı ile eğilmekten onur duyuyorum. Türkiye ve dünya öğretmenlerine dil, din, ırk belirtmeksizin en kutsal sevgilerimi yüreklerine adadığımı dünya ezilenleri adına belirtiyorum. Kazı raporları, makaleleri ve kitap haline dönüşmüş eserlerini incelediğim, görüşlerinden yararlandığım, dünyaca tanınmış yerli yazar, araştırmacı ve bilim adamlarımızdan Prof. Dr. Afif Erzen, Prof. Dr. Tahsin Özgüç, Prof. Dr. Ali Muzaffer Dinçol, Prof E. Kavaklı, Prof. Dr. Emin Bilgiç, Prof. Dr. Baki Öğün, Prof. Dr. Taner Tarhan, Prof. Dr. Altan Çilingiroğlu, Prof. Dr. Veli Sevin ve Prof. Dr. Oktay Belli'ye ortaya koydukları kültürel çabalarına sonsuz bağlılığımı iletmekten mutluluk duymaktayım.

Urartular

Anadolu, çoğu uygarlıklara ev sahibi yapmakla kutsal sayfalar arasına girmeyi başarmış bir bölge olarak belleklere yerleşmiştir. İ.Ö.1274-1244 tarihleri arasında Asur Krallığı'nda egemenlik sürdüren Salmanasar I, Tanrı Asur'a adanan tapınağın yapılışı sırasında yazdırdığı bir imar yazıtında *"...Rahipliğimin başlangıcında ("tahta geçtiğim anda") Uruadri ülkesi ayaklandı ("benden yabancılaştı ve düşmanlık yarattı"). Ordumu harekete geçirdim ve güçlü dağ kalelerine doğru sefere çıktım (Lar I,114; Grayson 1972, 527)..."* şeklindeki bilgilerle döneminde Urartuların resmi yollarla varlığından söz ediyordu. Bu ifadelerle Van (Tuşpa) bölgesinde bir konfederasyonun olacağı dönemin Asur Kralları tarafından hissedilmiş bazı askeri önlemler alınmaya başlanmıştı. Salmanasar I'in tahta geçiş tarihi olan İ.Ö.1274 tarihi aynı zamanda Urartuların bölgedeki varlıklarının ilk ifadesiydi. Bu ifadeler yıllar sonra araştırmacıların yeni bir alanda kazı yapmalarına olanak sağlamıştı. Çünkü Salmanasar I'in İ.Ö.1274 yılında adından söz ettiği Uruadri ülkesi sonraki dönemlerde Urartu krallığı olarak tarih sahnesini paylaşacaktı. Uruadri ülkesinin Salmanasar I döneminde yazıtlara konu olması kralın babası olan Adad-Nirari I dönemine rastlıyor olmalıydı. Adad-Nirari I döneminde günümüzde Tur-Abdin'in batısındaki Habur kenti ile Fırat Nehri arasında kalan bölgedeki Hanigalbat'a saldırı düzenleyerek topraklarını genişletme hareketi göze çarpar. Bu kentin kuşatılmasından sonra Asurlular için Fırat'ın doğu yakasında yer alan Van Gölü ve çevresi dikkat çekecektir. Çünkü orada Uruadri dedikleri Urartular yaşamaktaydılar. Yani Adad-Nirari I, o bölgede bir hareketliliğin olduğunu görmüş, bastırmak için de yoğun bir şekilde askeri planlar düzenlemişti.

İ.Ö.900-600 yılları civarında Van Gölü civarında krallığın hüküm sürdüğü belgelenmektedir. 1988 yılında Horovitz "Babil Dünya Haritasında" Urartuların Eski Doğu'nun siyasal coğrafyasında yer alan bir krallık olduğunu yazar. Sippar ya da Borsipa'da bulunan tabletlerde Assur'un kuzeyinde yer alan bir krallık olarak belirtilir.

Başkentleri Tuşpa'dır. (Günümüzdeki Van ilinin adıdır.) "Ur-artu" sözcük karşılığı "yukarı ülke, yüksek memleket" anlamındadır. Mezopotamya'daki "Ur" kenti de, Sümerlerin dilinde "yukarı, yüksek" anlamında tanımlanmıştı. Bu iki ifadenin örtüşmesi zaten Urartu halkının Mezopotamya kökenli aşiretlerden oluştuğuna bir tanık olarak görülmektedir. Ada yerleşim yerinde (bak Ada) bulunan bir yazıtta "Urartu" sözcüğünün karşılığında "Şuhi-na" sözcüğü kullanılmıştır. Yazıtın tamamı okunamadığı için bu sözcüğün anlamı ve neden kullanıldığı bilinemiyor. Önceleri 8 krallık ile kurulan bir uygarlık olduğu ve daha sonraları 60 beylikten oluşmuş bir krallık olarak tarih sahnesinde devam ettiği söz edilmektedir. Tiglatpileser I yazdığı yazıtta Urartu adını "Maşgan" ve "Meldi" (Malatya) kentleriyle beraber kullanmıştı. Sami, Hint-Avrupa, Hatti dilinden başka Hurilerin kullandığı farklı bir dili de kullanıyorlardı. İncil, Urartu ülkesini "Ararat" olarak belirtir. Kendilerini "Evrenin Kralları" olarak tanımlayan krallarıyla Anadolu'daki yüksek tepelerin başında üçyüz yıl gibi uzun bir dönem yaşamlarını sürdürdüler. İ.Ö.810-730 en kuvvetli oldukları dönem. Güneyde Asur ülkesi batıda ise Hatti ülkesine yayıldılar. Feodal bir devletti. Asurlular yazıtlarında bu halk için "Nairi" diye yazmışlardı. Buna örnek olarak Asur Kralı Salmanasar II, Dicle Nehri civarında oturanlara Nairi,. Fırat civarında oturanlara da Urartu adını vermişti. Bunların ne iyi denecek tarlaları ve ne de altın madenleri vardı. Yoksulluk içinde çileli bir yaşam sürmüş bir krallık olarak tarihçilerin belleğinde yer aldı. İ.Ö. yaklaşık 1300 yıllarında yaşamış olduğu tahmin edilen bu uygarlık, 1827 yılına kadar Asurlularla karıştırılmıştı. İşte ne olduysa 1827'den sonra oldu. Fransa'daki "Asya Araştırma Derneği" 1827 yılında Alman araştırmacı Friederich Eduard Schulz'u Van ilinde araştırma yapmak üzere görevlendirdi. Genç bilim adamı 1827 yılında Van'daki araştırmalarını yaparken bulduğu herşeyin bir kopyasını elle çizerek Fransa'ya gönderdi. 1829 yılında ise bu talihsiz genci Hakkari'de önlenemez bir şansızlık bekliyordu. Başkale'nin yüksek dağlarında Urartularla ilgili araştırma yaparken burada kendisini konuk eden köylüler (Kaynaklar Kürt ağaları olduğunu belirtmektedirler) tarafından öldürüldü. Bu genç bilim adamının araştırmaya 1827 yılında başladığı tarih, Urartular için bir başlangıç olarak arkeoloji tarihine geçti. Bu tarihten yaklaşık 13 yıl sona yani

1840 yıllarında Van'a gezmeye gelen Sir Henry Layard, bu kentte gördüğü yazıtların Asurluların yazıtlarından farklı bir çalışma olduğunu gördü. Bu yazıtların Van iline özgü bir uygarlık olduğunu anladı. Daha sonraki yıllarda yani 1900 yıllarına doğru Asurluların uygarlığı olarak tahmin edilen Van ve civarındaki uygarlık Urartulara ait bir uygarlık olarak dünya tarihine girgi. Sir Henry Layard'ın bu açıklamalarından sonra yani 1880 yılında İstanbul Hükümeti Van bölgesinde kazılar yapmak üzere bir ekip görevlendirdi. Bu kazı ekibi Musul kökenli bir Protestan olan Hormuzd Rassam başkanlığında yürütüldü. Toprakkale Kayalığı'nda yaptığı bilinçsiz kazılar nedeniyle tepe, açılan kanallar yüzünden çökmüştü. Aynı yerde Londra'daki British Museum ekibinin kazılarında çeşitli buluntular ele geçmesine karşın Rassam'ın yaptığı çalışmalar hayal kırıklığı yaratmıştı. 1898/99 yılında Alman ekibinin yaptığı kazılardan sonra 1911/12 ve 1915/17 tarihlerinde Ruslar bölgede bir dizi kazılar yaparak çeşitli belgeler ele geçirdiler. Toprakkale Kayalığı kazı ekipleri tarafından delik deşik edilmişti. Kazılar sonucunda elde edilen eserler ise dünyanın çoğu yerlerine dağılmıştı. Anadolu'da adı duyulan bu uygarlığa sahip olmayan Osmanlı yetkilileri eserlerin yurt dışına taşınmasına engel olamamışlardı. Bu eserler arasında Urartuların Tanrılar listesindeki Baş Tanrısı Haldi'nin de tunçtan heykelciklerle süslü tahtı ne yazık ki çalınan eserler arasındaydı. Zaten bu bölgede yaşayan halka, Asurlular "Urartu" adını takmışlardı. Ancak Urartular kendilerine "Biaini" diyorlardı. Bu sözcük halk arasındaki söylemiyle deformasyona uğrayarak "Bian" ve bazen de "Vian" şeklindeki telaffuzlarla günümüzdeki "Van" sözcüğünün yaratılmasını sağlar. Urartu Krallığı'nın temellerinin Aramu adlı bir beyden atılmış olduğu belirtilmişse de ilk defa devlet olarak tanınması Sarduri I tarafından gerçekleştirilmiştir. Bulundukları topraklar Anadolu uygarlığının çatısı olarak bilinir. Bir ara kazıların bittiği bu bölgede İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra yeniden başladığı göze çarpar. 1939 yılında sonra Urartuların Ermenistan'da bulunan Karmir Blur, Erebuni ve Armavir Kaleleri Rus arkeologlar tarafından yeniden incelemeye alındı. Türkiye nedense ancak 1959 yılından sonra bu bölgeye önem vermeye başlayarak kazıları başlattı. Emin Bilgiç, Afif Erzen, Kemal Balkan ve Tahsin Özgüç gibi Türk arkeologlar kazı ekipleriyle çalışmalara katıldılar. Bunların arkeolo-

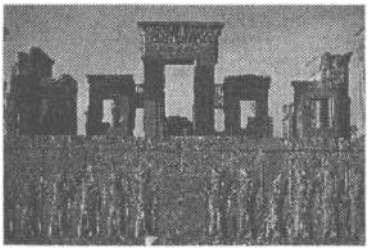
jik çalışmaları bu bölgeye verilen değerin ortaya çıkmasını sağladı. 1980 ile 1990 yıları arasında Baki Öğün, Prof.Dr.Altan Çilingiroğlu, Prof.Dr.M. Taner Tarhan, Prof.Dr.Veli Sevin ve Prof.Dr.Oktay Belli yeni arkeolojik kazılara başladılar. Bu kazılardan halen devem edenler de vardır. Araştırmacı arkeologların çalışmalarıyla bu uygarlığın dili, dinsel varlığı ve uygarlığıyla ilgili ana hatlar ortaya çıktı. Burada yaşayan halk "Hint-Avrupa" dillerinin dışında bir dil daha kullanıyordu. Van bölgesine daha sonra köle olarak getirilen Ermenilerle aynı dili konuşmuyorlardı. Urartular İ.Ö. 2000'de Kuzey Suriye, Doğuanadolu ve Kuzey Mezopotamya'yı etkisi altına alan Hurri diliyle aynı paraleldeydi. Genellikle güneydeki Asurluların kullandığı çivi yazısını kullanıyorlardı. Aynı zamanda Hitit hiyerogliflerine benzer bir yazı şekilleri de vardı. Özellikle ekonomileri hayvancılığa dayanan bu halk aşiretler halinde bir yaşam sürdürdü. Yapılan arkeolojik kazılardaki açıklamalar bu halkın göçer hayatından kurtulamadığını ve kentleşmeye önem vermediklerini göstermektedir. Bu halk ile ilgili ilk yazılı bilgiler Asurlular tarafından verilmiştir. Bu yazıtlara göre yaklaşık İ.Ö.1300 yılları civarında "Uruadri/Urartri" ile "Nairi" adında iki güçlü devletten söz edilir. Bunlardan Uruadri/Urartri Van bölgesi, Nairi ise Diyarbakır bölgesinde etkiliydiler. Bu iki güçlü devletin sınırları ayrı, dilleri ise aynıydı. Aşiretlerin yoğun olarak yer aldığı krallıklardı. Bu iki krallık daha sonraları yaklaşık İ.Ö. 830 yılları civarında birleşerek Urartu Krallığı'nı oluşturdular. Van yöresinde kısa sürede büyüyerek kaleler ve koruma alanları yaptılar. Asur Kralı Salmanasar I'in (Salmanuaşared) ilk işi güçlenen Urartu Krallığı'na saldırmak oldu. Urartular, Asur saldırılarına ancak üç gün dayanabildiler. Asur askerleri Urartulara ait Arinna kentini ele geçirip yağmaladılar. Tiglatpileser I (Tukultı-apil-Eşarra), krallık tacını takar takmaz Van bölgesinde tehlikeli bir çıkış yapan Urartulara karşı sefer hazırlığına başladı. Tiglatpileser Van Gölü ve Van'a "Tuşpa" adını taktı. Böylece Urartu Devleti İ.Ö. 850-730 arasında 120 yıl bölgede gücünü gösterdi. Sınırları doğuda Hazar Denizi, batıda Fırat Irmağı, güneyde Toroslar ve kuzeyde Kafkasya içlerine kadar büyüdü. Savaşlarda elde ettikleri ganimetlerle oldukça zenginleşti. Meherkapı adı verilen kayalara oyulmuş bir tapınağın kapı şeklindeki bölümüne devleti temsil eden 76 kadar Tanrı, Tanrıça ve kutsal yer adları liste halinde belir-

tilmişti. Bu liste çivi yazısı kullanılarak hiyerarşik bir düzenlemeyle yazılmıştı. Bunlar için adak olarak kesilecek koç ve boğaların sayıları da belirtilmişti. Buna göre listenin ilk sırasında 17 boğa ve 34 koç Savaş Tanrısı Haldi'ye, 6 boğa ve 12 koç Fırtına Tanrısı Teişeba'ya, 4 boğa ve 8 koç Güneş Tanrısı Şivini'ye verilecekti. Tanrıçalar listenin altında yer alıyorlardı. Onlar için 1 inek ve 1 koç adak olarak verilmişti. Urartular, başkent Van'ın yakınlarında Anzaf, Kevenli, Elmalık ve Çavuştepe'de, Muradiye yakınındaki Körzüt'te, Ağrı'nın Patnos ilçesinde, Iğdır Karakoyunlu'da, Muş'un Varto ilçesinin yakınındaki Habip-uşağı'nda ve Ermenistan'daki Armavir'de kartal yuvalarına benzer çok kaleler yaptılar. İ.Ö. yaklaşık 8. yy civarında Asur saldırıları karşısında gücünü kaybederek yavaş yavaş yok oldu. Ancak etkinliklerini İ.Ö. 7. yy sonlarına kadar sürdürdüler. Son Kralları Rusa'nın çabaları da çözüm getiremeyince tarih sahnesinden Asurlular gibi silindiler... Geride kalanlar için "Alarodialılar" ve "Khaldler" adıyla söz edildiler. Bu uygarlık ile ilgili bulunan bazı tarihi buluntular yurt dışındaki müzeleri süslemektedir. Türkiye'de ise Van, Gaziantep, Ankara, Adana ve Sadberk Hanım Müzeleri'nde sergilenmektedirler. Uygarlık ile ilgili tunçtan yapılmış süs eşyaları Frigya ve Etrükslerde de bulundu.

Kral İşpuini'nin gösterdiği askeri başarılar, Urartu yönetimi ve Urartuların dinsel gelişimi üzerine önemli derecede etkili olmuştur. Bu kral döneminde Urartu dini şekil bulmaya çalışmıştır. Yapılan tapınaklar ve yazılıtaşlar bunun en iyi göstergesi olarak ele alındı. Dinin şekil almasını gösteren bir yazılıtaş Van ili sınırlarındaki Zımzım Dağı eteklerinde "Meherkapı yazıtı" olarak bilinen kayaya oyulmuş bir niş içindeki yazıttır. Meherkapı (Mithra Kapısı) yazıtında bütün Tanrı ve Tanrıçaların isim listesiyle dini törenlerde yapılacak olan kurbanlık hayvanların özellikleri yazılmıştır. (Bak Meherkapı yazıtı.) Urartu dini ile ilgili diğer komşu krallıkların dinsel yapılarının bilinmesine karşılık burada hiçbir bilgi bulunamamıştır. Bu uygarlıkta tapınaklar, kutsal alanlar, yapılmış olabileceği düşünülen dinsel törenler hakkında ne yazıktır ki henüz yeterli belge yoktur. Bulunan 22 kil tablette dinsel yaşam anlatılmadığı gibi kralların diktirdikleri yazılıtaşlarda da bu konuya nedense değinmemiş-

ler, ancak krallar civar beyliklerle yaptıkları savaşlarını abartarak anlatmışlardır. Genelde kralların yazıtları Tanrı Haldi'ye yapılan övgülerle başlar ve daha sonra birkaç Tanrı'nın adıyla lanetler okunur gibi anılırlar. Meherkapı yazıtında Tanrılarla ilgili bilgi veren yazıt, tek yazıt olma özelliğini hala koruyor. Bu yazıtta Urartu Tanrılar Grubunda adı geçen 79 Tanrı ve Tanrıça'nın adları yazılı olduğu gibi kesilecek kurbanlık hayvanın da cinsi ve miktarı belirtilmiştir. Tanrı ve Tanrıça adlarının dışında kutsal göl, dağ ve kentlere de kurbanlar verilmiştir. Bu liste kitabın sonunda detaylı olarak gösterilmiştir. Meherkapı yazıtındaki listede yer alan Tanrılardan 63'ü erkektir. Tanrıçalar sıralamasında ise Arubani, Huba ve Tuşbea ilk üç sırayı alırlar. Bazı kentlerin de kutsal göründükleri için listede yer aldıkları görülür. Bu kentlere de kurbanlar kesilmiştir. Kentler genellikle krallar tarafından Tanrıların onuruna yaptırılmış kentlerin kutsallıklarıyla ilgilidir. Listedeki kentler; Musasir (Ardini) Kent Tanrısı'na, Kumenu Kenti Tanrısı'na, Haldi Kapılarına, Göller Tanrısı'na, Sınırlar Tanrısı'na, dağlara ve Nişi kentindeki Tanrı Ua Kapısı'na şeklinde listede sıralanmışlardır. Urartuların Tanrılarına şölenler eşliğinde kurban sunmaları bir dini etkinlik şeklinde yapılırdı. Bir tablette yazılanlar dini etkinlikle ilgili önemli bir belirti olarak gösterilir. Tablette *"...Ağaçların meyveleri (?) toplandığında (?), Haldi'ye 3 koyun kesilmelidir. (ve) 3 koyun da Tanrılar heyetine; bağ... (olasılıkla: bağ bozumu yapıldığında) Haldi'ye 3 koyun kesilmeli (ve) Tanrılar heyetine de 3 koyun; üzümler sıkıldığında (?) Haldi'ye 3 koyun kesilmeli (ve) Tanrılar heyetine de 3 koyun ve şarap da sunulmalıdır..."* şeklindeki metnin geri kalanının anlaşılmaz ifadelerle dolu olduğu belirtilir. Ayrıca Bendimahi Çayı'nın kıyısında yer alan bir köşkte bulunan stelde de *"...eğer bağ...1 sığır ve 3 koyun kurban edilir. Haldi kapısında stel önünde şarap sunusu verilir..."* şeklinde ifadelerin bulunduğu belirtiliyor. Muşaşir'deki Haldi Tapınağında da sunu törenlerinden söz eden bir yazıtta *"...Urartu krallarının Haldi'ye adamak için sundukları ve şarapla doldurageldikleri, tunçtan büyük ayaklığıyla birlikte tunçtan büyük bir haru kazanı..."* şeklinde açıklamalar yer almıştı. Bronz levha üzerinde çizilen ve elinde kalkan ta-

şıyan Tanrılar; Turani, Ua, Nalaini, Arsimela, Anapaşa, Dieduani ve Şelardi olarak görüntülenmişlerdir. Ellerinde kargı, balta, mızrak, ok ve ışık demetleri taşıyanlar ise; Baş Tanrı Haldi, Teişeba, Şiuini, Hutuini, Şebitu olarak gösterilmektedir. Bu Tanrılar Meherkapı yazıtında çivi yazısıyla yazılan Tanrılar listesindeki sıralamaya göre resmedilmişlerdir. Kayaya bir kapı şekli verilerek yazılan yazıta "Meher Kapı" yazıtı adı verilmiştir. Bu yazıtın Urartu dinsel kültünde önemli bir yerinin olduğu söylenmektedir.

Bastam'da tarihsel görüntü

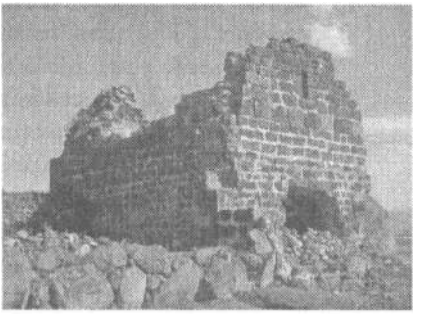
Asur çivi yazılı kaynaklarda ilk kez İ.Ö.858 yılına tarihlenen bir Urartu Kralı'ndan söz edilmektedir. Bu kral Urartu Kralı Arame'dır. Balavgat Kapısı olarak belirtilen yapının birinci kapısında bulunan Salmanasar III'e ait yazılı belgede *"...Urartulu Arame'nin kenti Sugunia'yı ele geçirdim..."* şeklindeki sözlerin yazılması Urartu varlığını belirtmekteydi. Sugunia kentinin konumları ve bazı özelliklerini ele alan Asur yazıtlarına göre Urartuların önceleri Van Gölü'nün güneybatı yakasında kurulmuş olduğu tahmin edilmektedir. Sugunia kentini işgal eden Salmanasar III "Nairi Denizi" dediği Van Gölü'ne gelip kılıcını yıkayarak işgal ettiği Urartu topraklarında zaferiyle ilgili bir dikilitaş diktirip, Asur'a geri döner. Salmanaser III'ün yazıtlarından da belirtildiği gibi Urartular kurulduğu zaman Hubuşkiya ve Nairi ülkeleri bağımsız durumdaydı. İ.Ö. 858 yılında kökeni belli olmayan Kral Kakia tarafından Urartuların yönetilmiş olduğu söylenir. Kakia Salmanasar III'ün üçüncü yıl seferinde Hubuşkiya Kralı şeklinde belirtilmiştir. Bu belgeler doğrultusunda Van Gölü civarındaki Hubuşkiya, Nairi ve Uruadri Krallıkları'nın birleşik bir krallık haline gelmiş olabileceği düşünülür. Bu krallığın da Urartu adına tarihte yer edinmiş olabileceği tahmin edilmektedir. Bu birleşik krallık döneminde yönetime geçecek kimsenin olmayışı yüzünden Arame'nin başa geçtiği söylenir. Urartu Krallığı'nın kuruluş dönemlerinde Asur'da yönetimde bulunan Adad-Nirari II (İ.Ö.911-891) sınırlarını genişletmek için kuzeyde çoğu kentleri işgal eder. Aynı saldırılar Uruadri ve Alzi üzerinde de olur. Adad-

Nirari II'den sonra Asur tahtına geçen oğlu Tukulti-Ninurta'da (İ.Ö.890-884) kuzeydeki kentlere, beyliklere savaş açar. Zafer kazandıkça Asur için ganimetler de çoğalmıştır. Salmanasar III döneminde Urartu Beyi Arame, Arzaşkun kentini başkent olarak kullanmaya başlar.

Urartuların kullandığı dil üzerinde yapılan araştırmalar "Endo-German" ve "Sami" dilleri üzerinde bir yoğunluk taşımaktadır. Ancak araştırmacılar ilgilendikçe bu iki dil grubunun da Urartular tarafından kullanılmadığı kesinlik kazanmıştır. Kullandıkları dilin ön Asya dilleri olan "Hurrice, Likce, Hattice" dilleriyle yakınlık içinde oldukları belgelendi. Ancak Urartu Kralları (beyleri) tüm yazıtlarını Asur çivi yazısıyla yazmıştır. 1859 da Hinks, St. Guyards, Sayce; 1898'de de W. Belek, Lehman-Haupt Urartuların kullandığı dil üzerinde önemli araştırmalar yaptılar. Urartular ile Hurriler akraba iki krallıktı. Kullandıkları dilin de Asyatik bir dil grubunda olan Hurri dili ile benzerliği vardır. Ayrıca Doğu Kafkasların dil ailesinden olan Çeçence ve İnguşça ile benzerlikleri olduğu da söylenir. Mirjo Salvini, Urartu dili üzerine *"...Kil tabletler ve bullalar üzerindeki yazılar aynı özelliği göstermemektedirler. Urartu yazısının bundan başka da özellikleri vardır: Bazı yeni değerler dikkat çeker; örneğin İştar işareti için sar (dizin işareti sar) okunuşunun neredeyse tamamen Sarduri isminin yazılışında (Sar-du-ri) kullanılması. Bundan başka Urartu yazısı "mi" sesini veren işareti içermez, bunun yerine "me" işareti "mi" okunuşu için verilmiştir. (örneğin Mi-nu-a). G-sesini içeren işaretlerin boşluk doldurmadaki kullanımı (örneğin gi'nin "i" yerine kullanılması: yer adı Ugisti, Asur yazıtlarındaki Uistis'tir. Kuguni fiilinde "ju" yerine gu getirilmiştir.) veya "a" sesinin "wa" ile yazılması Asur çivi yazısının Urartu dilinin fonetik yapısına uydurulmasına yönelik karakteristik özellikleridir..."* şeklinde önemli bir açıklamada bulunmuştu. Asur Kralı İ.Ö. 1274 yılında Urartulara yaptığı saldırıyı yazar. Ararat adı da Urartularla bağlantılı bir sözcük olarak karşımıza çıkar. Bu ad, Kral Menua tarafından kuzeyde etkili olan Arami Krallığı'nın kuşatıldıktan sonra Van ve çevresine yerleştirilen köle halkın diyalektik dilinden kaynaklanmıştı. Arami Beyliği Ermenilerin çoğunlukta yaşadıkları bir beylikti. Onların anavatanlarına giren Urartu Kralı Menua, beyliği dağıtmış ve çoğu Ermeni'yi de bölgeye esir olarak getirmiştir.

Bugüne kadar bulunan yazılı dokümanlar Urartular hakkında henüz bilgi verememiştir. Bu halkların nereden geldikleri hangi dili konuştukları ve neye tapındıkları önemle izleniyor olmasına rağmen hala belirlenmemiş belki de yüzlerce başlık bulunmaktadır. Araştırmacılar yazılı belgelerin toplamının 450 civarında olduğunu anlatırlar. Bunlardan 22 tanesi kil tablettir. Urartuların yazıtları Urartu dilinden çivi yazısıyla yazılmıştır. İlk yazılı belgeleri ise Van Kalesi'nin kuzeybatısında Madırburç üzerindeki Lutupri oğlu Sarduri'ye ait yazıttır. Bu yazıt Asur diliyle yazılmıştır. Urartular oldukça fazla beylikle kurulduğu için yöresel dillerin çok olması doğallığını koruyor. Urartu Kralları'nın bıraktıkları yazılıtaşlardan anlaşıldığı kadarıyla Urartu dili Hindistan-Avrupa dil ailesinden değildir. Bu dil Türkçe dili gibi bitişken (aglutinativ) ve ergatif yapılı bir dil olarak incelendi. Çoğu bilim adamlarının Urartu dili üzerinde birleştikleri tek nokta Hurrice diliyle birbirlerine çok yakın oluşudur. Kısacası Hurrice'nin diyalektiğinden geldiği ele alınır. Bu dile olan benzerliği Hurilerin İ.Ö. 2000 yılları civarında Van Gölü çevresinde yaşamalarına bağlanıyor. Urartu dilinde bazı örnek cümlelerin yazılışı ve Türkçe karşılıkları: Ardini-di nuna-li İspuininisarduri-hi Minbua İspuini-hi (Türkçe anlamı ise, Sarduri'nin oğlu İspuini (ve) İspuini'nin oğlu Minua (Menua) Ardini'ye (Musasir) geldiler.) İese ini pili agu-bi (Türkçe anlamı ise, bu kanalı ben götürdüm) Haldi-ni-li sesti-li sidistu-ali (Türkçe anlamı ise, Minua Haldi kapılarını inşa etti) Sarduruhini-se iese Minuase İspuini-hi-ni-se-İnuşpua-se Minua-hi-ni-se haldi-ei susi sidistu-se (Türkçe anlamı ise, Ben Sardurili'nin oğlu, İspuini'nin oğlu Minua ve Minuanın oğlu İnuşpua, biz Ḫaldi'nin bir susi tapınağını inşa ettik.) şeklindedir. Urartu dili üzerine Türk Prof. Dr. Veli Sevin, Anadolu Arkeolojisi adlı eserinde *"...Urartu dili Hurice ile akrabaydı. Her ikisi de Hint-Avrupa ve Sami dilleriyle ilişkisi olmayan Doğu Kafkasya dil ailesine mensuptur. Bu iki dilin Proto-Hurri denilebilecek ortak bir atadan kaynaklanıp, Doğuanadolu, Transkafkasya ve kuzeybatı İran'da Urmiye Gölü havzasına yayılmış eski anavatanda birbirlerinden ayrı ayrı geliştikleri sanılır. Urartular, Hititler gibi çivi yazısı ve resim yazısı (Hiyeroglif) kullanıyorlardı. Çivi yazısı taş anıtlar, tunç eserler, iri depo küpleri, kil tabletler ve mühürler üzerine; resim yazısı ise daha çok mühürler ve kap*

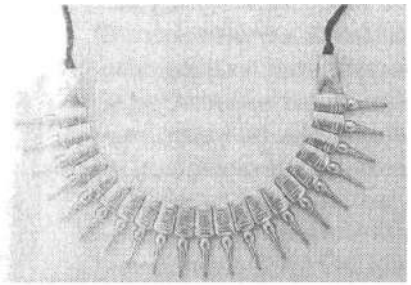
kacak üzerine yazılıyordu. Resim yazısı az gelişmişti ve genellikle gündelik işlerde kullanılıyordu. IX. yüzyılın sonlarında ortaya çıkan çivi yazısı Asur'dan alınmıştı ve hecelerden oluşuyordu..." şeklinde bir açıklamada bulunmuştu.

Arkeolojik kazılarda Erken Demir Çağ ile beraber batı İran bölgesine ve Doğuanadolu bölgesine gelmeye başlayanlar çanak çömleklerin farklı modellerini yaparlar. Önceleri "Boyalı çanak çömlek Kültürü"ndeki modellerle bu işlemi yapanlar daha sonraları "gri keramik" dedikleri keramik türünü geldikleri bölgede yoğun bir şekilde kullandılar. Bölgede çanak çömleklerin işçiliğine önem veren halk bu çalışmalarını mezarlara sunu olarak koymaya da başlarlar. Özellikle Van ili bölgesine yerleşen bu halkın yüksek dağlarda yaşamı aramaları ve oraya yerleşmeleri hala tartışmalı bir şekilde anlatılır. Bu tartışmalar içinde uygarlığın çamurdan yaptığı kapları renklendirmelerinin kuzey bölgelerde yaşayan Ermeni halkına mal edilişi ortaya atılmaktadır. Oysa Ermeniler, Urartu Kralları'nın saldırılarına hedef olmadan önce Van ve çevresinde değil Aras Nehri çevresinde yaşamaktaydılar. Van ve çevresinde yaşayanlar küçük beylikler halinde yaşayan topluluklardı. Bu toplulukların çoğu da Mezopotamya bölgesinde Sümer Devleti'nin sona ermesiyle ortaya çıkan Asur ve Babil Kent Krallıkları'nın çekişmelerinden dolayı göç eden çoğunluğu Kürt aşiretlerden oluşmaktaydı. (Kürt sözcüğünün etimolojik yapısı da "Kur" sözcüğünden gelmektedir. Kur "dağ" demektir. Sümer dilinde kullanılan "Kurti" ise "dağın halkı" anlamında tanımlanmıştır. İ.Ö.2200 civarında eski Yunan (Grek) metinlerinde "Kurdienne" sözcüğü geçmektedir. Bu sözcüğün karşılığı da "Kürt memleketi" anlamında tanımlanmıştır. "Kur" sözcüğün etimolojik çizgisinden yola çıkıldığında Sümerlerin ("Karda, Kurti, Guti") Babillerin ("Karda, garda") Asurlar ("Guti, Gurti") Grekler ("Kardukh, Gardukh") Ermeniler ("Kortukh, Gortai-kh") Persler ("Gurd Kurd") Süryaniler ("Kardu, Kurdeye") sonraki dönemlerde Arap metinlerinde

"Kurd" ve İ.S.7 yüzyıl civarında ise Avrupa metinlerinde "Kurd" adı geçmektedir. Dilbilimci Sayce ise Kürt sözcüğünün Babil'deki söyleniş biçiminin "Guradu" olduğunu ileri sürmektedir. Çivi yazılı tabletlerde yer alan Kürt beylik ve krallıkları da Subaru, Kurti, Guti, Lulu, Kuşi, Hurri, Mitannı, Med, Mannai, Urartu, Karduk, Cyrtii, Gord, Kord, Kardakes'tir. Bu krallıkların etimolojik incelemelerinde Kürtlerin ataları olduğu ifade edilmektedir.) Bölgeye geldiklerinde yerel kültürlerini yeniden ele almış ve değişik bir yaşamla bölgenin gelecekteki söz sahibi olmaya aday olmuşlardı. Çivi yazısı kullanmalarının onların Mezopotamya bölgesinden geldiklerine kanıt olarak belirtilmesi yanlış olmayacaktır. Uruadri (ya da Urartular) halkının yaşam tarzına bakıldığında Güney Amerika uygarlığına damgasını vuran Mayalar, özellikle İnkaların yüksek tepelerde ya da dağlarda yaşama alışkanlığına benzediğine tanık olmak pek de şaşırtıcı değildir. Bu benzer yaşam tarzının Urartulardan mı yoksa Mayalar, İnkalar ve Azteklerin alışkanlıklarından mı birbirine karıştığı da henüz bilinemiyor? Kazılarda bulunan veriler Uruadri olarak adlandırılan halk topluluğunun yaklaşık İ.Ö. 2000 yıllarına dayandığı belirtilir. Hatta 1984 yılında Van Gölü havzasındaki arkeolojik kazılarda İ.Ö. 2000 yıllarda höyüklerde herhangi bir kuşatma ve istilanın olmadığı belirtilmektedir. Prof. Dr. Altan Çilingiroğlu *"...Boyalı çanak çömlekler Van Gölü Havzasına Erken Demir Çağı'nın gelmesiyle birlikte, yerini tek renkli, ancak gri olmayan, bir çanak çömlek türüne bırakmıştır. Batı İran'da yaygın olarak ele geçen gri keramik bir anlamda batı İran Demir Çağı I kültürünün simgesi durumuna getirilmiştir. Batı ve kuzeybatı İran'da Erken Demir Çağı'nın başlangıcını simgeleyen gri keramiğin bu yöreye Tunç Çağı'nın sonundaki bir güç dalgası ile geldiği ve halkların batı İran'da önceki dönemden birçok konuda farklı yeni bir kültür başlattıkları bilinmektedir. Batı İran'da Erken Demir Çağı'nın başlangıcının tarihi Asur Kralı Asur-Ubalit I'in saltanat tarihlerinden (İ.Ö.1363-1328) önceye tarihlenmektedir. Kuzeybatı İran'daki Hasanlu yerleşme yerinden elde edilen verilere göre Demir Çağ I'in tarihi bu yörede İ.Ö.1450-1400 yıllarına kadar geriye gitmelidir. Benzer tarihler Luristan, Tepe Giyan, Marlik, Geoy tepe ve Havtavan Tepe için de geçerli olmalıdır. Batı İran'da boyalı çanak çömlek geleneğinin yerini gri renkli ve genellikle düğme dipli kadehlerin, ağızdan em-*

zikli kapların ve iki kulplu fincanların yaygın olduğu bu keramik geleneğine bırakması yöreye gelen yeni halk toplulukları ile açıklanmalıdır..." şeklinde tarihsel bir ayrıntıyı açıklar. Bu ayrıntılara bakıldığından Mezopotamya bölgesi sınırlarında bulunan İran tarafından gelen aşiretlerin kendi yerel kültürlerini de getirerek yeni bir yaşam başlattıklarını çekinmeden anlatabiliriz. Belgeler ve arkeolojik kazılardaki katmanların ölçülmesinde Uruadri halklarının İ.Ö. 1300'den öteye gidemedikleri görülmektedir. Demek ki Urartuların oluşumlarını hazırlayan aşiretlerin toplanma tarihi İ.Ö.1300 civarı olarak belirtilmektedir. Asur Kralı Salmanasar I, yazıtında Uruadri ülkesinin 8 ülke ve yaklaşık 51 kentten oluştuğunu açıklar... Yazıtında *"...Himme, Uadkun, Bargun, Salua, Halila, Nilipahri, Zingan adlı 8 ülkeyi ve (bu kentlere) ait askeri güçlerini ele geçirdim. 51 kenti zaptettim, yaktım, mallarına haraç olarak el koydum. Tüm Uruadri ülkesini üç günde Tanrım Assur'un ayaklarına dize getirdim.."* şeklinde ayrıntılarını belirtir. Asur kralları Tukulti-Ninurta, Urartular için "Nairi" Tiglatpileser ise Uruadri (Urartu) için "Yukarı Deniz" ülkesi ibaresini kullanmışlardı. Tukulti-Ninurta yazdırdığı bir yazıtta *"...Patikalarını benden önce hiçbir kralın bilmediği, yolu olmayan uzak dağları geçtim. Nairi ülkesinin 43 kralı savaşmak için karşıma dikildi. Onlarla savaştım ve saltanatlarına son verdim..."* şeklinde Urartuları "Nairi" diye adlandırarak onlarla nasıl savaştığını belirtmektedir. (Bazı kaynaklardaki çevirilerde yazıtta belirtilen 43 kral, 40 kral olarak gösteriliyor.) Tiglatpileser I'in yazıtında ise *"...Zorluklarla dolu yollardan ve geçmiş günlerin krallarının görmediği dik geçitlerden Yukarı Deniz'in kıyısında yer alan ırak ülkelerin üzerine yürüdüm..."* şeklinde bir tanımlama getirir. Bu yazıtlardaki ifadelere bakıldığında Sümer Kent Devleti'yle Akkad Krallığı'nın yıkılışından kısa bir süre önce bölgeyi terk eden aşiretlerin Kürt aşiretleri oldukları ve onların boşluklarında da faydalanan Asur ile Babillerin yeni kent devletleri kurdukları göze çarpar. Demek ki Van bölgesinde yaşam hareketliliği olmadığı zaman Mezopotamya bölgesinde özellikle Urmiye Gölü çevresindeki aşiretler Van Denizi olarak bilinen bölgeye gelerek yeni bir yaşam başlatırlar. Dağınık olan aşiretler zamanla federasyon şekline dönüşerek krallığa dönüşürler.

Urartu kültürü hakkında sağlıklı bir şekilde bilgi sahibi olmak için coğrafyasını çok iyi bilmekle yetmiyor. Bölgede yapılacak kazı sonuçlarının sağlıklı olarak tamamlanması bu uygarlık ile ilgili kültürün de açığa çıkmasını ifade eder. Akla ilk gelen Urartuların başkentleri olan Tuşpa'nın (Günümüzde Van ili) kuzey ve doğusunu bir kordon gibi çevreleyen Mızmız Dağları'nın eteklerindeki arkeolojik kalıntıları araştırmak olacak. Bu bölgede yer alan Toprakkale ise kültürün ifadesi için adeta kurtarıcı bir bölge olarak ele alındı. Toprakkale'nin kurulduğu yerler dağlık alan olduğu için belki kazıların yapılması da zorluk içinde yapılmış olarak bilinecekti, ama sonuçta bu bölgedeki kazıların yoğunluğu nedeniyle Urartular için önemli bir kazı merkezi olacaktı. İlk kazı British Museum'dan geldi. Arkeologlar Capitain Clayton ve Dr. Raynolds 1879 yılında bu bölgede kazıya başladılar. Ancak bu iki arkeolog uzun süreli kazıyı sürdüremeyince onların yerine Rassam kazıya devam etti. Bulunan belirtilerle Toprakkale, Urartuların İ.Ö. 735 tarihinde birinci merkezleri olarak anlaşılmıştır.

Kazılar sırasında I., II. ve III. Rusa tarafından yaptırılmış olan dinsel bir tapınak ortaya çıkarıldı. Bu tapınaklarda çeşitli eşyalar bulunarak Urartuların varlığı yavaş yavaş ortaya çıkmaya başlıyordu. Ancak British Müzesi kazıdan el çekince, bölge halkı denetimsiz olan bu tarihi yerleri yağmalamaya başlamışdı. 1899'da Rudlof Virchov yeniden bu bölgede kazılara başladı. Daha sonraları ise ikinci kazı işlemleri Rusar tarafından ele alındı. 1916 yılında Marr yönetiminde bir kazı ekibi Van'da incelemeye başladılar. Ruslar, Urartu Beyi Sarduri III dönemine ait çeşitli yazılıtaşlar ortaya çıkardılar. Bu tarihten sonra kazı için inanılmaz bir boşluk oldu. 1938 yılına kadar bu boşluk devam etti. 1938 yılında Harvard Üniversitesi'nden bazı Amerikalı arkeologlar inceleme yapmaya başladılar. Bulunan yazıtlardan Urartuların İ.Ö.900-600 yılları arasında yaşamış oldukları anlaşılıyordu. Bölgede arkeolojik kazılar yapıldıkça ortaya boya bezemeli kaplar, küpler, iğneler, süs eşyaları çıkmaya

başlayınca Urartuları oluşturan aşiretlerin farklı kültürlerden bir federasyon oluşturdukları ortaya çıkıyordu. Her ne kadar onların "Trans-Kafkasya" bölgesindeki bazı kültürlerden etkilenmiş oldukları görülmüşse de Urartuların merkez kültürlerinin Urmiye bölgesindeki kültüre benzedikleri ve Mezopotamya esintilerinin yoğun olduğu görülmektedir.

Tarih bazı belgeler buldukça sürekli yeniliklerle okurların karşısında durmaktadır. Diğer uygarlıklardaki siyasal ve kültürel gelişmeler Urartularda da vardı ve önemle takip edilirdi. Urartular, Asurluları en büyük düşman olarak görmüş ve onlarla çok uğraşmışlardır. Kral Minua (Menua) döneminde Diauehi (Kuzeyde) Krallığı ve yerel beyliklerle mücadele devam etmiştir. Güneybatıdaki Geç Hitit Krallıkları'ndan Hate (Bugün Malatya ilinin çevresi) ile de uğraşmışlar. Argişti I, Hate ve Tabal (Tuate ülkesi) ülkeleriyle sıkıntılar yaşar. Döneminde Hate Kralı Hilaruda egemenlik sürdürmüştü. Ayrıca Sarduri II, Melitia ve Adiyaman bölgesinde Qumaha Kralı Kuştaşpili ile; Rusa II, Hate, Halitu ve Muşki Krallıkları'na seferler yaparlar. Araştırmacılar Asur belgelerinde Urartuların siyasal ilişkileri olan ülkeleri belirtmişlerdi. Bu ülkeler Gurgumlu (Maraş) Tarhulara ve Arpadlı Matı'ilu ile siyasal yönden bağlantılarının olduğu belirtilir. Urartu Kralları; Mana, Parsua (İran bölgesinde bir krallık), İskit ve Kimmerlerle de siyasal yönden ilişki içinde bulunurlar.

Sadece Urartuların yaşadıkları yerlerde değil, Anadolu'nun çoğu yerleşim yerlerinde yerli ya da yabancı araştırmacı, bilim adamları ve arkeologlar kazılar yaptılar ve kazılarla ilgili ekiplerde yer aldılar. Bölgede çeşitli araştırmaların yanında incelemeler de yapıldı. Urartularla ilgili önemli kazı ve incelemelerde bulunan Türk araştırmacılar ise; Prof. Dr. Afif Erzen, Prof. Dr. Tahsin Özgüç, Prof. Dr. Emin Bilgiç, Prof. Dr. Altan Çilingiroğlu, Prof. Dr. Oktay Belli, Doç. Dr. Taner Tarhan, Doç. Dr. Veli Sevin olarak belirtilirler. Altıntepe, Çavuştepe, Toprakkale, Adilcevaz, Kayalıdere gibi arkeolojik alanlarda yapılan kazılar sonucunda binlerce belge ele geçmiştir. İlginçtir ki ülkemiz geneline yayılmış olan sayısız uygarlıkların izleri ne yazıktır ki yabancı araştırmacılar tarafından araştırılmış, kazılar yapılmıştır. Kazılar sırasında çoğu önemli belgeler de bir yolu bulunarak kaçırılmıştır. Ülkenin kültürel değerlerine önem vermeyen

siyasilerin günümüzde bile Anadolu uygarlıklarına önem vermedikleri görülmektedir. Arkeolojik kazılarda ele geçirilen bazı buluntularda belirtildiği gibi Urartuların, Asur etkisinde kalmış oldukları görülmektedir. Ancak Asur etkisine rağmen halkın kendi geleneklerini sürdürdüğü de bilinmektedir. Kazılarda, özellikle Çavuştepe, Toprakkale, Altıntepe, Adilcevaz ve Kayalıdere'den başka bazı ören yerlerinde yapılan incelemeler sırasında bulunan şarap ve erzak küpleri halkın sosyal yaşamının nasıl olduğunu ifade ediyordu. Yaşam alanlarını en çok tarıma dayalı bir şekilde uygulayan halkın yoğun bir şekilde hayvan yetiştirdiği ve meralarda at besledikleri gözden kaçmamaktadır. Kazılarda bulunan at gemi, at alınlığı, at gözlükleri ve çıngıraklar bunu göstermektedir. Kabartmalarda ele geçen bazı belgeler Urartu Devleti'nin atlı süvari birliğinin olabileceğini çağrıştırır. Ayrıca belgelerde Urartuların yetiştirdikleri atların diğer ülke insanlarının yetiştirdikleri atlar karşısında soylu cinsler olduğu şeklinde ifadelerin olduğu da belirtiliyor.

Urartulara ait pişmiş topraktan kaplar

Diğer uygarlıkların izleri Urartuların sanatsal özelliklerine yansıtılmışsa da onlar da kendi özel kültürlerindeki geleneği sürdürmüşlerdir. Onların sanat yapıtlarını araştırmacılar üç şekilde inceleme altına alırlar. Bunlar: Kent Sanatı, Halk Sanatı ve Saray Sanatı... Toprakkale'de bulunan taş sunaklar ve mozaik kaplamalı döşemeler sanatın imar yönünden ilgi çekici olduğunu işaret eder. Urartu sanatçıları madenleri de son derece iyi işlemeyi başarırlar. Madeni olarak yaptıkları eşyaları, atlarını sattıkları gibi onları da batı ülkelerine satmayı becermişlerdi. Özellikle Yunanistan'da, Etrurya'daki kazılarda ele geçen buluntular bu satış yolunu kanıtlamaktadır. Madeni işlemelerde üç ayaklı kazanlar, yılan başı biçiminde yapılmış yemek kepçeleri, bakraçlar, çengelli iğneler (Fibulalar), gümüş eşyalar, silah, tunçtan yapılan mızrak uçları, sanatsal çalışmalar yapmış oldukları belirtilir. Doğaldır ki yapım çeşitlerini çoğaltmak zor değildir. Özellikle arkeolojik kazılarda ele geçen bazı buluntuların hiçbir uygarlığa ait olmadığı ve Urartulara has bir sanatsal çalışma olduğu şeklinde bilgilerin içerdiği kaynaklar da var. Urmiye Gölü civarında bulunan

Haftavan Tepe, Geoytepe ve özellikle de Hasanlu'da bulunan veriler bölgenin "keramik" üreten insanlarıyla Demir Çağ I'in uygarlığına sahip olduklarını gösterir. Bu bölgenin doğal zenginliklerinden yararlanan halk, Demir Çağ I döneminde kuzey ve güneydeki ticarete ve ticaret yollarına hâkim bir konumdaydılar. Urartular genellikle savaşlardan sonraki barış dönemlerini tarım yaparak değerlendirirlerdi. Tarımın daha iyi halde yapılmasını sağlamak için yapmış oldukları sulama kanalları günümüzde hala tartışılmaktadır. Genellikle krallar başkentte otururlardı. Her kral dönemine zenginlik katmak için tapınma alanları, tapınaklar, saraylar ve sunaklar yaparlardı. Yaşamış oldukları dönemlerden kalma yaklaşık otuz kalenin kalıntıları arkeolojik kazılar sonucunda bulunmuştur. Bulunan kaleler arasında en önemlileri de Van Kalesi, Anzaf Kalesi, Çavuştepe ve Başkale olarak belirtilmiştir. Baş Tanrı diğer uygarlıklardaki tapınma şekillerinde olduğu gibi Haldi'ydi. Gök Tanrı Teişeba ve Güneş Tanrısı da Şivini'ydi. Çok Tanrılı bir din sahibi olan Urartuların tapınma alanlarının bazı kalıntıları Altıntepe, Toprakkale, Patnos ve Çavuştepe'de yapılmış sarayların bitişiğinde günyüzüne çıkarılmıştır. Yapı mimarlığının paralelinde yaşamak için yapılan evler küçük pencereli ve balkonlu olarak yapılırdı. Madencilikte usta olan bu halkın çinicilikte de başarılı oldukları söylenmektedir. Arkeologlar Altıntepe, Adilcevaz ve Çavuş-tepe'de yaptıkları kazılarda madencilikle ilgili çok miktarda süs eşyaları ele geçirirler. Yapılan süs eşyaları Etrüsklere ve Friglere de satılmıştır. Buna kanıt İtalya civarında yapılan kazılarda Urartulara ait olduğu saptanan madeni boğa başlarının bulunmasıdır.

A

Abaeni: Urartu devletine bağımlı olarak yaşayan Nairi ülkelerinden biri. Bunlar genellikle dağlık yerlerde yaşarlar. Dağları kendilerine bir koruma evi olarak gördükleri için Asurlular bunlarla baş edememişler. Son olarak tarihi kaynakların ele almış olduğu bilgiler doğrultusunda Asur Kralı Tiglatpileser I'in Anadolu seferi sırasında diğer Nairi ülkeleriyle beraber bu ülkeyle de bağlılık yemini yaptırdığı ifade edilmektedir. Urartuların korunma alanlarındaki dağlara yaslanma fikri nedeniyle Asurluların bu devlet üzerinde kesin olarak zafer işaretini elde edemediği anlatılmaktadır. Tarihsel anlatımlarda coğrafik konumunun engebeli olduğu ve kışların son derece sert geçtiği bölge, Asur askerlerinin daha ileriye gitmelerine engel olmuştur. Bu nedenle Asur orduları Urartularla baş edememişlerdir. Kent Krallığı'yla ilgili Asur uygarlığına ait Prizma yazıtında adı geçmektedir. Asur Kralı Tiglatpileser I'in beş yıllık krallığı sırasında çalışmalarını anlattığı yazıta arkeolojik kazı yapanlar tarafından "Prizma yazıtı" adı verilmiştir. Bölge yönetiminde önceki krallar tarafından yazılmayan yıllıklar, Tiglatpileser I döneminde her yıl yazılmaya başlanır. Asur Kralı Tiglatpileser I'in yazdırdığı yazıtta yönetim sırasında yaptığı işlerden önce Aşşur, Enlil, Sin, Şamaş gibi Tanrılardan uzunca söz eder. Uygulamalarından da kendini göklere çıkartırcasına söz eder. Bu yazıtta Urartuları oluşturduğu belirtilen Daiaeni ve Nairi ülkeleriyle yaptığı savaşlara değinirken, kent krallıklarının adlarını da belirtmektedir. Daiaeni ve Nairi ülkelerinden başka yazılan kentlerin adları da şöyle: Tunube, Tuali, Kindari, Uzula, Unzamuni, Andiabe, Pilakini, Aturgini, Kulibarzini, Şinibirni, Himua, Paiteri, Uiram, Şururia, Abaeni, Adaeni, Kirini, Albaia, Ugina, Nazabia ve Abarsiuni'dir. Asur krallarının moda haline getirmiş oldukları yazıtlar aracılığıyla arkeolojik kazı yapanlar, unutulmuş çoğu eski kentlerin adlarına

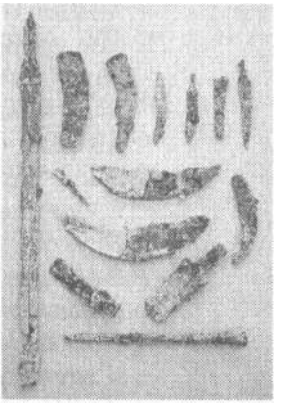
ulaşmış ve bulunmuş olabileceği düşünülen bölgelerde önemli kazılara imza atmışlardır.

Abaindi: Urartulara ait bir yerleşim alanıdır. Kent niteliğindeki bu yer, Van Gölü'nün kıyısında yer alır. Genellikle Urartular krallık merkezine yakın kentler inşa ederken suyun da çok önemli bir konumunun olduğunu biliyorlardı. Bölgede sulama sorunu olmadığı zamanlar tarım alanlarında büyük yatırımlar yapmışlardır. Abaindi, İ.Ö.714 yılında Asur Kralı Sargon II döneminde sekiz defa yapılan saldırılar sonucu Asurluların eline geçti. Ama tarihi kaynaklar Asur ordularının hiçbir zaman Urartular üzerinde toplu bir zafer kazanmadıklarını belgelerle ifade etmişlerdir. Tarihsel anlatımlarda coğrafik konumunun engebeli olduğu ve kışların son derece sert geçtiği bölge, Asur askerlerinin daha ileriye gitmelerine engel olmuştur. Bu nedenle Asur orduları Urartularla baş edememişlerdir.

Altıntepe kazılarında bulunan fildişinden yapılmış bir aslan heykelciği.

Abarsiuni: Prizma yazıtında adı geçen kent krallıklarından biridir. Tiglatpileser I'in beş yıllık krallığı sırasında krallıkla ilgili çalışma-larını anlattığı yazıta "Prizma yazıtı" adı veril-miştir. Önceleri yazılmayan yıllıklar, Tiglatpi-leser I döneminde her yıl yazılmaya başlanır. Yazıtta kendi çalışmalarından önce Asur, Enlil, Sin, Şamaş gibi Tanrılardan uzunca söz eder-ler. Yaptığı icraatlardan da kendini göklere çıkartırcasına söz eder. Bu yazıtta Urartuları oluşturduğu belirtilen Daiaeni ve Nairi ülke-leriyle yaptığı savaşlara değinirken, kent kral-lıklarının adlarını da belirtmektedir. Daiaeni ve Nairi ülkelerinden başka yazılan kentlerin adları da şöyledir: Tunube, Tuali, Kindari, Uzula, Unzamuni, Andiabe, Pilakini, Aturgini, Kulibarzini, Şinibirni, Himua, Paiteri, Uiram, Şururia, Abaeni, Adaeni, Kirini, Albaia, Ugina, Nazabia ve Abarsiuni'dir. Asur krallarının moda haline getirmiş oldukları yazıtlar aracılığıyla arkeolojik kazı yapanlar unutulmuş çoğu eski kentlerin adlarına ulaşmış ve bulunmuş

Urartular tarafından yapılmış bazı aletler

olabileceği düşünülen bölgelerde önemli kazılara imza atmışlardır.

Abia: Sarduri II'ye ait olan yazıtta adı geçmektedir. Margaret R.Payne'nin "Urartu Çivi Yazılı Taşlar Kataloğu" adlı kitabında bu yazıtın kodlandığı görülmektedir. Yazıtta adı geçen bir aşirettir. Sarduri II, diğer Urartu krallarının yaptıkları çalışmalar gibi dönemindeki askeri seferleri, yapıları, tapınak binalarını, kanal ve göletler hakkında yazılıtaşlar diktirmişti. Yazıtta Sarduri II'nin yıllıklarını hazırlarken askeri seferlerini özenle yazdırdığı görülmektedir. Yazıtta adı geçen aşiretin yaşadığı kent Urartular tarafından kuşatılmıştır.

Abilianikhi: Kars yöresinde Urartulara bağlı küçük bir bölge olduğu belirtilmektedir. Arkeolojik sit alanıdır. Urartuların kuzeyinde yer alan bazı beyliklerin tehlike saçtığı öğrenildiğinde harekete geçen krallar bölgeyi kısa sürede işgal eder. Özellikle topraklarını da genişletme politikası onları Erivan bölgesine kadar yönlendirmişti. Erivan'a yönelirken tranzit yol üzerindeki çoğu zayıf ve güçsüz yerleri işgal ederek egemenliği altına almıştır. Abilianikhi, Urartuların bölgedeki gövde gösterileri sonucu onların egemenliğinde yaşadı. Adı geçen bölge, Arpaçay'daki Soğanlı ve Yahniler arasındaki bir bölgedir. Bu bölgede Arazinin elverişli olması nedeniyle hayvancılık ve tarım gelişmişti. Bak Abiliani.

Abiliani: Sarduri II'ye ait olan yazıtta adı geçmektedir. Margaret R.Payne'nin "Urartu Çivi Yazılı Taşlar Kataloğu" adlı kitabında bu yazıtın kodlandığı görülmektedir. Yazıtta adı geçen bir ülkedir. Sarduri II, diğer Urartu krallarının yaptıkları çalışmalar gibi dönemindeki askeri seferleri, yapıları, tapınak binalarını, kanal ve göletler hakkında yazılıtaşlar diktirmişti. Yazıtta Sarduri II'nin yıllıklarını hazırlarken askeri seferlerini özenle yazdırdığı görülmektedir. Bu ülke Urartular tarafından kuşatılan ülkeler arsında gösterilmektedir.

Abnulua: Margaret R.Payne'nin "Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu" adlı eserinde Argişti I'in seferleriyle ilgili (8.1.2) kodlu yazıtında yer alan bir ülkedir. Yazıtın bir dikilitaşının tümünde yazıldığı belirtilmektedir. Ancak taşın kırık olması nedeniyle "A" ve "B" şeklinde iki parça şeklinde kodlanarak okunmuştur. Bu

yazıtın Argişti I'in (8.1.1) şeklinde kodlanan yazıtıyla karşılaştırıldığında A ile B arasında bir parçanın olduğu ortaya çıkmaktadır. Yani yazıtın üç parçadan oluştuğu tahmin edilmektedir. Bu yazıt, 1901 yılında Belck; 1882, 1888, 1890, 1893'te Sayce; 1900'da Sandalgian tarafından okunmuştur. Argişti I yıllıklarında bu ülkeyi kuşattığını ve haraca bağladığını belirtmektedir.

Abuni: Surp Pogol yazıtında Urartuların saldırısına uğrayan Trans-Kafkasya bölgesinde bir kent. Urartular bu kente saldırarak haraca bağlamış ve ganimetlerle Tuşpa'ya dönmüşler. Surp Pogol yazıtında bu seferler detaylı olarak anlatılmaktadır.

Aburza: Argişti I'in Margaret R.Payne'nin "Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu" adlı kitabında (8.1.1) kodlu yazıt olarak belirtilen yazıtta adı geçen bir kenttir. Argişti I, diğer Urartu kralların yaptıkları çalışmalar gibi dönemindeki askeri seferleri, yapıları, tapınak binaları, kanal ve göletler hakkında yazılıtaşlar diktirmişti. Horhor yazıtı olarak da adlandırılan yazıt; Van Kalesi'nin güneybatı tarafında bulunan kaya mezarına inen merdivenlerin ucunda yer almıştır. Bu yazıt 1900 yılında Sandalgian, 1901'de Belck, 1953'te Arutyunyan, 1979'da Melikişvili, 1992'de Salvini, 1840'da Schulz, 1872'de Mordtman, 1882, 1888, 1890, 1893'te Sayce, 1883'te Guıyord, 1927'de Meşçaninov, 1933'te Friedrich, 1952'de Vrouyr, 1948'de Saulcy, 1888'de Müller tarafından okunmuştur. Yazıtta Argişti I'in yıllıklarını hazırlarken askeri seferlerini özenle yazdırdığı görülmektedir. Aburza kenti Urartular tarafından kuşatılan kentler arasında gösterilmektedir.

Ada: Malazgirt'in güney batısında yer alan ve Kral Menua (Menuas olarak da yazılmaktadır) tarafından yapıldığı belgelenen bir kanal yer alır. Ada, bu kanalın bulunduğu yerde bir yerleşim yeridir. Burada özellikle Türk arkeologlar tarafından yapılan kazılarda Urartu sanatına özgü bir yazıt bulundu, ancak gerek doğa olayları ve gerekse korunmasız olması nedeniyle aşınmış durumda olduğu için taşa kazılan yazılar okunamamıştır. Bu yazıtta yazıtbilimcilerin yaptığı araştırmalarda "Urartu" sözcüğünün karşılığı "Şuhi-na" olarak yazılmıştır. Ne yazık ki yazının tümü okunamamıştır. Urartular için "Şuhi-na" adının ise neden kullanıldığı yazıtın kırık olması nedeniyle bilinmiyor.

Adaeni: Bir kent krallığıdır. Prizma yazıtında adı geçen kent krallıklarından biridir. Tiglatpileser I'in beş yıllık krallığı sırasında icraatlarını anlattığı yazıta "Prizma yazıtı" adı verilmiştir. Önceki krallar tarafından yazılmayan yıllıklar, Tiglatpileser I döneminde her yıl yazılmaya başlanır. Yazıtta Tiglatpileser I, kendisinden önce Asur, Enlil, Sin, Şamaş gibi Tanrılardan uzunca söz eder. Yaptığı icraatlardan da kendini göklere çıkartırcasına söz eder. Bu yazıtta Urartuları oluşturduğu belirtilen Daiaeni ve Nairi ülkeleriyle yaptığı savaşlara değinirken, kent krallıklarının adlarını da belirtmektedir. Daiaeni ve Nairi ülkelerinden başka yazılan kentlerin adları da şöyle: Tunube, Tuali, Kindari, Uzula, Unzamuni, Andiabe, Pilakini, Aturgini, Kulibarzini, Şinibirni, Himua, Paiteri, Uiram, Şururia, Abaeni, Adaeni, Kirini, Albaia, Ugina, Nazabia ve Abarsiuni'dir. Asur krallarının moda haline getirmiş oldukları yazıtlar aracılığıyla arkeolojik kazı yapanlar unutulmuş çoğu eski kentlerin adlarına ulaşmış ve bulunmuş olabileceği düşünülen bölgelerde önemli kazılara imza atmışlardır.

Adahu: Urartu çivi yazılı kaynaklarında adı geçen bir ülke. Yazıtların başlangıcı "Sarduri oğlu Rusa" diye başlayan Urartu Kralı Rusa I'in askeri seferlerde yaptırdığı yazıtlarda bu ülkenin adı geçmektedir. Urartu Kralı Rusa I'e ait olan yazıtlar araştırmacılar tarafından belirli kodlamalarla ele alınmış ve bulundukları müzelerde koruma altına alınmışlardır. Bu yazıtlar Margaret R.Payne tarafından "Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu" adlı eserinde toplu olarak yeniden kodlanarak ele alınmıştır. Yazıtta Rusa I, bu ülkeyi kuşattığını ve krallarını da Tanrı Haldi'nin gücüyle kendisine yalvartarak, canını bağışlaması için yere eğilip, ayaklarına kapandığını belirtmektedir.

Adaruta: Urartu mitolojisinde tapınılan bir Tanrı'dır. Adaurta, Muşaşır kent devletiyle Asur devletinin arasında yer alan bir dağ adıdır. Tanrı Adaruta bu dağın adıyla anılan biri olarak Urartular tarafından tapınıldı. (Araştırmacılar Adaruta adlı Tanrı'nın uzun süreden beri bilinen "Andarutu/Andarutta" dağıyla isim olarak benzediklerini belirtirler.) Çoğu uygarlıkların mitolojilerinde olduğu gibi Urartu mitolojisinde de yüksek dağlar ve tepe-

ler Tanrıların adlarıyla özdeşleştirilerek daha sonraları kutsal hale getirilmişlerdi. Bilindiği gibi Güney Amerika Uygarlığında adı geçen İnkalar, Mayalar ve Aztekler de çoğu durumlarda Tanrılarının yüksek tepeler ve dağların doruklarında yaşadıklarına inanırlardı. Urartuların da dağlık ve kış şartlarının oldukça zor olduğu bir bölgede yaşamaları onların da mitolojilerine giren dağlar ve dorukların ayrıcalığı tapınmalarından anlaşılmaktadır. Tanrılar listesinin onsekizinci sırasında yer alır. Meherkapı yazıtındaki Tanrılar listesinde kendisine kurbanlık olarak 1 boğa ve 2 koyun sunulmuştur. Bu yazıtta nedeni açıklanmayan Tanrılar listesindeki sıralamada yer almış Tanrılara ne şekilde tapınılacağı ve nelerin kurban edileceği yazılmıştır. Ancak bu kurbanlıklar belirli Tanrılar tarafından törenlerle uygulanırdı. Yapılan arkeolojik kazılarda gerekli belgeler bulunamadığı için bu Tanrı ile ilgili daha fazla bilgi verilemiyor. Ancak bölgede yoğun olarak arkeolojik kazılar devam etmektedir.

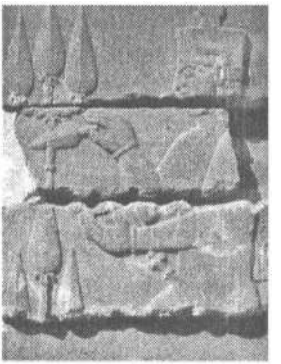
Adia: Urartular tarafından tapınılan bir Tanrıça'dır. Tanrılar listesinin yetmişbeşinci sırasında yer alır. Bu da gösteriyor ki Tanrıça'nın, Urartu döneminde tapınılan yeni bir Tanrıça olmasıdır. Bazı özel durumlarda günümüzde nasıl ki "yılın annesi" ya da "yılın adamı" gibi yakıştırmalar oluşmuşsa Urartu yaşam geleneğinde de buna benzer davranışlar görülmüştür. Adia, dağlık bölgenin mitolojisine dışardan girmiş yerel bir Tanrı konumunda da ifade edilmektedir. Bölgedeki hareketliliğin Urmiye Gölü üzerinden gelen aşiretlerin de toplanmalarına bakıldığında Asya menşeli bir Tanrıça olduğu göze çarpacaktır. Bu Tanrıça'nın betimleme ve görev alanı bilinmemektedir. Onların da dinsel serüveninde sevilenler çok daha sonraları Tanrılaşmıştır. Meherkapı yazıtındaki Tanrılar listesine göre bu Tanrıça'ya kurbanlık olarak hiçbir şey gösterilmemiş. Yapılan arkeolojik kazılarda gerekli belgeler bulunamadığı için bu Tanrıça ile ilgili daha fazla bilgi verilemiyor. Ancak bölgede yoğun olarak arkeolojik kazılar devam etmektedir. Görüleceği gibi Hititlerde olduğu gibi Urartularda da sistem tarafından bölge topraklarına katılan halkların dinsel inançları da kabul edilmiştir. Yani ithal Tanrılar sadece

Hititlerin tapınma geleneğine ait değildir. Urartular da uygulamışlardır.

Adilcevaz: Bitlis sınırları içinde Urartuların yaşadığı bir yerleşim yeri. Burada çeşitli yazıtlar bulunmuştu. Yeraltı oda mezarlarının bulunduğu bir bölgedir. Urartular döneminde bölgede yapılan kaleye araştırmacı arkeologlar "Adilcevaz kef kalesi" adını verdiler. Bu kalede bulunan kabartma yazıtta "Tanrı Haldi'nin büyüklüğü sayesinde Argişti'nin oğlu Rusa bu içki Tanrısı'na, yapılacak kurbanlar için kült yerini yaptı." şeklinde bir not yazılmıştı. Anlaşılıyor ki Urartular Tanrılarına içki sunuyorlardı. Yeraltı mezarlarının çoğu mezar soyguncuları tarafından soyulmuştur, ancak Türk arkeolog ve araştırmacı Öğün 1 nolu mezar odasında, bir taka içinde birinin omuzu delikli olan üç adet "urne" bulmuştur. Üç urnede de yanmış kemik artıkları bulunduğu ifade edilmektedir. Urnelerden birinin 17 yaşlarında tahmin edilen bir çocuğa ait olduğu sanılıyor. Ayrıca iki tunç bilezik, kase, çanak ve kandil bulunmuştur. Mezarda ayrıca yedi urne, yedi kandil, dört çanak, çömlek, bronzdan iki tabak, dört bilezik, iki kemer, altın fibula, beş gümüş süs iğnesi, demir bıçak, iki taş amulet, süs boncukları, ahşap masa ve mobilya parçaları elde edilmiştir. Burada yapılan arkeolojik kazılarda bulunan mezarlar (lev-84b-e), (lev-84c), (lev-84d) şeklinde kodlanarak koruma altına alınmıştır. İlginçtir ki Türkiye'nin zengin yönü olan bu uygarlık alanları bugün de olduğu gibi hiçbir zaman koruma altına alınmamışlardır. Ülkeyi yönetenlerin pasifliği, köylüleri eski eser avcısı durumuna sokmuştur. Mezarlar, tapınaklar, evler araştırmacılar yetişene kadar talan edilmişlerdir. Adilcevaz, arkeolojik kazılar sonucunda Urartuların güvenliğini sağlayacak Erciş yerleşim yerine askeri amaçlı kullanılan bir kale görevi üstlenmiştir. Bu yerleşim yerindeki kaleye Adilcevaz Kalesi adı verilir. Kale hakkında Bitlis valiliğinin internet sayfasında *"...Van Gölü kıyısında sarp kayalar üzerinde kurulmuş olup, kesme taşlardan yapılmıştır. Azerbaycan şahlarından İran Şahı Tacettin Alişan tarafından yapılmıştır. Kanuni Sultan Süleyman tarafından kuşatılan kalenin ilk hakimi Zal Paşa'dır. İç ve dış kale olmak üzere iki kısımdan meydana gelir. 38 kulesi bulunan kalenin*

içinde, 70 ev ile Süleyman Han Camii, cephane mahzeni, buğday ambarları, su sarnıçları, mehterhane kulesi ve kale muhafızı anlamına gelen Dizdar'ının bulunduğu kaynaklardan anlaşılmaktadır. Günümüzde sadece kalıntıları mevcut olan kalenin içinde, Davullu adı verilen bir mağara bulunmaktadır. Rivayete göre Hz. Ali'nin konaklamak amacıyla atıyla bu mağaraya çıktığı ve burada kaldığı söylenmektedir. Gerçekten de halen at nallarının izleri mevcut olup, bu izler sayesinde mağaraya çıkılabilmektedir..." şeklinde bilgiler yer almaktadır.

Adiyaman: Urartuların yaşadıkları bir kent. Bu kent bakır madeni açısından zengin bir yerdi. Urartular gelir elde etmek için bakır madenlerine önem verirlerdi. Bu nedenle bölgeye askeri seferler yapmışlardı. Adiyaman kentinin adı için üç değişik öyküden söz edilir. Bu öykülerden birincisi: Pere kentinde meydana gelen bir olaya bağlanır. "Farrin ya da Perre" olarak belirtilen bu kentte putperest olan bir babanın yedi çocuğu vardır. Çocuklar babalarının evde olmadığı bir sırada heykellerin tümünü kırarlar ve yaratıcı Tanrı'nın tek olduğunu belirtirler. Durumu duyan baba yedi oğlunu da öldürür. Babaları tarafından öldürülen çocuklar adına kentte bir manastır yapılır. Adına da "Yediyaman" Manastırı denir. Zamanla bu adın Adıyaman olarak değiştirilmiş olabileceği söylenir. İkinci öyküde ise: Adiyaman kentinin orta yerinde inşa edilmiş olan Mansur'un Kalesi olarak da belirtilen "Hısn-ı Mansur"adlı bir kale bulunur. Mansur adının da bölgeye VII. yy'da gelen Emevi komutanı Mansur Ca'vene ya da Abası halifesi olan Ebu Cafer El-Mansur'un adından kaynaklandığı söylenir. Böylece kente "Hüsnü-Mansur" adı verilmiştir. Üçüncü öyküde ise: Adıyaman'ın etrafında çok vadi bulunur. Bu vadilerde de değişik meyve ağaçları vardır. Meyvesi bol olduğu için adına "güzel vadi" anlamına gelen "vadi-leman" verilmiştir. Bu sözcük de zamanla değişime uğramış ve Adıyaman olarak kalmıştır.

Adilcevaz kazılarında bulunan bir kabartma

Hüsnü Mansur adı da 1926 yılına kadar kentin resmi adı olarak kullanılmıştır.

Adduri: Urartular döneminde Asur Kralı Salmanasar III tarafından yazılan bir yazıtta bu dağın adı geçer. Salmanasar III, Urartu Kralı Arame'ye saldırdığı zaman onun Adduri Dağı'na kaçtığını belirtir ve ardından dağa çıkıp, savaştığını yazar. Dağın bugünkü adı bilinmemektedir. Salmanasar III yazıtında *"...O (Arame) Adduri Dağı'na gitti. Dağların ortasında O'nunla savaşmak için peşinden dağlara tırmandım..."* şeklinde açıklamalarda bulunur. Arkeolojik kazılarda Asur krallarıyla ilgili bulunan yazıtların çoğunda Urartularla ilgili önemli bilgiler elde edilmiştir. Bu yazıtta da anlaşıldığı gibi Asurlular Urartuların yaşadıkları dağlık bölgelere saldırı yapmışlar ancak son derece zorlandıklarını da ifade etmekten kaçınmamışlardır.

Afif Erzen: Türk arkeolog ve araştırmacı. Çavuştepe, Toprakkale ve Van Kalesi'nde kazılar yaptı. 1962 yılında Toprakkale'de kazılar yaptı. Sarduruhinili'de kazılar yürüttü. Prof Dr. Afif Erzen anısına, 2004 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde düzenlenen 4. Arkeolojik Kazı ve Araştırmalar toplantısında Berkay Dinçer *"...1913 yılında doğan Afif Erzen, 1932 yılında Sivas Erkek Lisesi'ni birincilikle bitirince, Edebiyat Fakültesi Dekanı Prof. Dr. Taner Tarhan'ın deyimiyle, "Cumhuriyet'in her alanda tırmanışa geçtiği yıllarda" Milli Eğitim Bakanlığı'nın bursuyla Almanya'ya Tarih eğitimi almaya gönderilir. Yurtdışına çeşitli alanlarda eğitim almaya gönderilen bu kuşak, daha sonra Türkiye'nin yapacağı bilimsel ve kültürel atılımlarda en önde yer alacaktır. Bugün olsa, bir şekilde yurtdışına çıkan gençlerin çoğu bir yolunu bulup da gittikleri yerlerde kalmayı tercih ederler. Ancak Cumhuriyet'in gençleri bir an önce ülkelerine dönmeyi düşünürler, ülkelerine hizmet etme aşkıyla doludurlar. Afif Erzen de yedi yıl boyunca Almanya'da o dönemin düşünce akımlarında belirleyici olan hocalarından dersler aldıktan sonra 1940 yılında yurda döner. 1946'da Türk Tarih Kurumu asli üyeliğine seçilir. Bu üyelik, ilerleyen yıllarda yapacağı arkeolojik kazılar için önemli bir maddi kaynak olacaktır. 1952'de askerlik görevini tamamladıktan sonra, Almanya'da aldığı tarih eğitiminin kendisine çok disipline yönelik bir bilimsel bakış açısı kazandırmasının da etki-*

Afif Erzen bir yazıtı gösterirken

siyle olsa gerek, arkeolojiye yönelir. 1955'te merkezi Berlin'de bulunan ve dünyada arkeolojiyle ilgili en önemli enstitülerden biri olan Alman Arkeoloji Enstitü-sü'ne muhabir üye olarak seçilir. 1956'da Eskiçağ Tarihi Kürsüsü Başkanı olur. Bu dönemde Afif Erzen öncelikle Van'da ve Edirne'de araştırmalar yapar. Erzen yönetimindeki Çavuştepe kazıları, günümüz arkeolojisine yön veren bilim insanlarının yetiştiği bir okul olur; Oktay Belli, Veli Sevin ve Taner Tarhan gibi günümüzün bilim insanları pek çok şeyi "Çavuştepe okulu"nda öğrenmişlerdir. Bir başka deyişle, Afif Erzen, "hocaların hocasıdır", bugün üniversitedeki öğretim üyelerinin pek çoğu Afif Erzen'in öğrencisi olmuşlardır. 1967'de İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ne bağlı olarak Van Bölgesi Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar Merkezi kurulur. Bu merkez günümüzde de aktif olarak çalışmaktadır. 1969'da, yine Afif Erzen'in çabalarıyla Edirne'de Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Merkezi kurulur. Türkiye'nin iki ucunda Erzen tarafından kurulan bu iki merkezin birçok ortak noktası vardır: İki merkez de bulundukları bölgelerde arkeolojik araştırmaların önünü açar, bilim insanlarının yetişmesini sağlar, yaptıkları yayınlarla arkeolojinin gelişmesine katkıda bulunurlar. Kimi araştırmacılar araştırmalarını kendi kendilerine yaparlar, yayın yapmak onlar için önemli değildir. Oysa bilimsel araştırmanın tek bir amacı vardır: Araştırma sonuçlarını yayınlayıp, hem toplumun hem de bilim insanlarının yararına sunmak. Afif Erzen'in çıkarılmasına önayak olduğu yayınlar Türk arkeolojisinin gelişmesine büyük katkı sağlar. Afif Erzen 1983'te emekli olur. 1993'te İstanbul Üniversitesi Senatosu tarafından kendisine "Şeref Doktoru" unvanı verilir, 1994'te Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü'ne, 1995'te Türk Tarih Kurumu'na "Onur Üyesi" olarak seçilir. 29 Ağustos 2000'de ölen Afif Erzen, yine Taner Tarhan'ın deyişiyle "30 Ağustos'ta tüm ülke bay-

raklarla doluyken" gömülür, arkasında olağanüstü başarılarla dolu ve Türk arkeolojisinin yönünü bulmasındaki etkileriyle anımsanacak bir hayat hikâyesi bırakır..." şeklinde açıklama yapar.

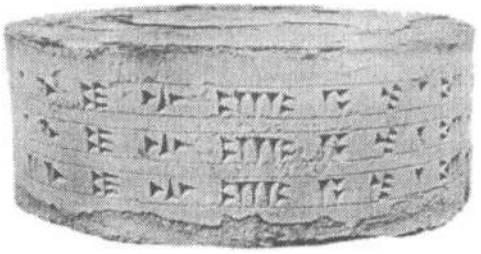
Ağabeyliani: Surp Pogol yazıtında Urartuların saldırısına uğrayan Trans-Kafkasya bölgesinde bir kent. Urartular bu kente saldırarak haraca bağlamış ve ganimetlerle Tuşpa'ya dönmüşler. Surp Pogol yazıtında bu seferler detaylı olarak anlatılmaktadır.

Agraptepe: Her defasında tarihçiler ve arkeologlar tarafından yapılan açıklamalarla dağınık olarak yaşadıkları öne sürülen Urartu aşiretlerinin yaşadıkları bir yerleşim yeri. Burada yapılan arkeolojik kazılarda üç aslan protomlu iğnelerin yanında çeşitli süs takıları da bulunarak koruma altına alınmışlardır. Arkeolog Oscar White Muscarella bu bölgede kazılar yaptı. Ancak Agraptepe'de Türk arkeologların yaptıkları çalışmalar uygarlığın izlerini günümüze taşıyan buluntularla sonuçlanmıştır. Araştırmalarım sırasında karşılaştığım Türk adlarıyla gurur duyduğumu da belirtmek isterim. Çünkü senelerdir altın bir maden olan Anadolu tarihinin kazıları hep yabancılar tarafından yapılmıştı. Son dönemlerde Türk arkeologlar mükemmel çalışmalara imza atmaktadırlar.

Ağartı: Van Gölü'nün doğu kıyısında Urartu Kralı Rusa II tarafından kurulan bir yerleşim merkezidir. Genellikle Urartu beyleri (ya da kralları) daha çok koruma amaçlı kentler ve kaleler inşa ederlerdi. Onlar Asurlulardan her ne kadar çekinmemişseler de onlardan korunmak için kaleler ve yerleşim yerleri kurmayı ihmal etmemişler. Özellikle dağlık alanları barınma yeri, düz ovalardaki kaleleri de sanki göstermelik olarak yapmışlardır. Bu nedenle Asurlular defalarca Urartulara saldırı yapmışsalar da sonuç elde edememişler.

Ağrı: Doğu Anadolu sınırları içinde tarihsel özelliği dünya çapında bilinen bir il. 11. 488 km² lik bir alana sahiptir. Türkiye'nin Asya'ya bağlantılı bir yol üzerinde kurulmuş olan bu ilin tarihi oldukça ilgi çekicidir. İran'ın sınır komşusu durumundadır. Jeolojik yönden sönmüş volkanların bulunduğu bir bölgedir. Merkez ilçe dahil 8 ilçesi vardır. Bunlar merkez Karaköse, Diyadin, Doğubayazıt, Eleşkirt, Hamur, Patnos, Taşlıçay ve Tutak'tır. İlçe-

lerden başka 15 bucak ve 545 köy bölgede bulunmaktadır. Türkiye'nin en yüksek dağının bulunduğu bir yerdir. Burada ayrıca "Küçük Ağrı, Tendürek, Kösedağ ve Hamamdağı" yer alır. Bunlar da volkanik dağlardır. İ.Ö.4250 civarında tahmin edilen Nuh tufanından sonra Nuh'un gemisinin de Ağrı Dağı'nda kaldığı ifade ediliyor. İ.Ö. 300 civarında Barosso adlı Babilli bir rahip sel felaketinden söz etmiş. Çivi yazılı belgelere dayalı olan bu sel öyküsünün gerçeği Mezopotamya'da yaşanmıştır. Barosso'nun açıklamalarına göre; Babil'in Kralı Xısuthros'a bir tufanın olacağı haberi verilir. Tufan olayını duyan kral kendilerini kurtaracak bir gemi fikrini ortaya atar. Bu gemiye hayvanlarını ve yakınlarını alır. Tufan olmuş gemi sular üzerinde bilinmeyene doğru yol alır, hava koşulları değiştikten sonra kral kuşları salıverir. Geri dönen kuşların gagalarında ot kırıntıları görünce karanın oluştuğunu anlar. Sonuçta bir kara parçası bulunur, gemi orada konakladıktan sonra kral ortadan kaybolur. Sümerlerde ve Asurlularda ise tufan kahramanı Ziusudra ya da Ut-naipiştim adıyla belirtilmiştir. Onların hikayesi ise: Ut-naipiştim Fırat kenarında Shurupuk'da yaşıyordu. Tanrılar ona büyük felaketin olacağını ve büyük yağmurlardan dolayı sellerin oluşacağını ihtarını yaparlar. Ut-naipiştim, Tanrıların söylediklerine uyarak bir gemi yaptırdı. Bütün servetini, hayvanlarını ve yakınlarını gemiye aldıktan bir hafta sonra büyük seller olur. Sular çekildikten sonra gemi "Nisr" Dağı'na oturur. Tufan ile ilgili öne sürülen yüzlerce tufan hikayelerinden Ut-naipiştim'in öyküsü doğrulandı. Çünkü kazılar sırasında özellikle Sir. Leonard Woolley'ın kazıları sırasında yerin 2.5 m altında temiz toprak tabakası bulunur. Bu toprağın hemen üstünde de Sümerlerin uygarlığı vardır. Çamurlar arasında başka uygarlıklara ait belgeler de bulundu. Bu belgeler çivi yazılı belgelerdi ve tufan ile ilgili

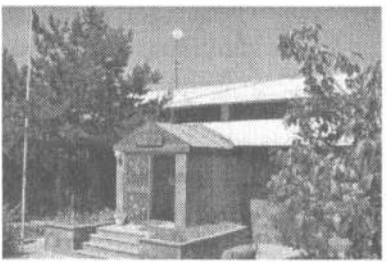
Urartulara ait disk şeklinde bir yazıtaş

öyküler dönemin kâtipleri tarafından kil tabletler üzerine işlenmişti. Ağrı, çok daha eski tarihlerde İ.Ö. 1340-1200 arasında Hurrilerin yerleştiği bir yerdi. Bu topraklar daha sonra İ.Ö. 1200-600 yılları arasında Urartuların Van ilini merkez seçmesiyle onlar tarafından değerlendirilmiş olan bir yerleşik yeri olarak da bilinir. Patnos, Ala-dağ, Tutak, Eleşkirt (Toprak-kale), Doğubayazıt'ta kaleler, tapınaklar, saraylar, su kanalları yaptılar. Ancak nedeni henüz çözülemeyen bir şekilde en önemli saray ve tapınaklarını Patnos bölgesinde inşa ettiler. Kentin batısındaki "Aznavur-tepe" ile doğusunda bulunan "Girik Tepe" Urartuların önemli höyükleridir. Girik Tepe'de Tanrı Haldi'ye ait tapınak ve "Haldi kapıları" olarak isimlendirilen yapılar vardı. Bu iki tepede 1961-1963 yılları arasında Ankara Üniversitesi'nin kazı ekipleri çeşitli araştırmalar yaptılar. Urartuların yaklaşık 500 yıllık izlerini gösteren arkeolojik buluntular Ağrı bölgesinde sıkça görülebilir. Tufandan sonra Utnapiştim (Nuh) gemisinin konaklandığı bu il özellikle Hristiyan ve Yahudi dünyasının ilgi odağı olarak hala güncelliğini korumaktadır. Asurlular da burada yaklaşık 200 yıl hüküm sürdüler. Araştırmalarımda ne yazık ki Ağrı ili bir Urartu yerleşim merkezi olmasına rağmen bir müzesinin olmayışı dikkatimi çekti. Bu kentte yapılan arkeolojik araştırmalardaki çoğu buluntular Van Müzesi'ne gönderilmiş ve koruma altına alınmışlardır. Ancak bazı taş eserlerin de Ağrı İli Devlet Kütüphanesinin bahçesinde korumasız olarak sergilenmiş durumda olduğu görülür. Ağrı ilinin bulunduğu bölgede Urartuların yoğun bir şekilde yaşadıkları yapmış oldukları göletler, kaleler, barajlar ve su kanallarının kalıntılarıyla anlaşılmaktadır. Sinek Yaylası'ndaki su kanalları bunlara örnek olarak gösterilir.

Ahlat Müzesi: Ahlat bölgesinde arkeologlar tarafından yapılan kazılar sonucunda Urartulara ait ejderha başlı bilezikler, tören

kemerleri, elbise iğneleri ve bronz saç tokaları Ahlat Müzesi'nde koruma altına alınmışlardır. Müzenin kuruluşu bölge kültürü açısından önem taşımaktadır. www.kenthaber.com sitesi müze hakkında *"...Bitlis, Ahlat ilçesindeki eski mezarlık Açık Hava Müzesi olarak düzenlenmiştir. Bu mezarlığın bir köşesine de yeni bir müze binası yapılarak 1971 yılında ziyarete açılmıştır. Müzede M.Ö.2000 yılına ait kap kacaklar, Orta Tunç Çağı sonlarına ve Demir Çağı'na tarihlenen keramikler, Urartulara ait koleksiyonlar bulunmaktadır. Bunun yanı sıra 1965-1991 yılları arasında çifte hamam, zaviye ve Ulu Cami'de yapılmış kazılarda ortaya çıkan eserler ile Selçuklu dönemine ait keramikler sergilenmektedir. Bu seramikler XIII. yüzyıla tarihlenen ve Selçuklu dönemine ait olan seramiklerin özelliklerini taşımaktadır. Müzede Urartuların çift ejderha başlı bilezikleri, kemerleri, elbise iğneleri ve saç tokalarından oluşan koleksiyonları ayrı bir bölüm halinde düzenlenmiştir. Roma ve Bizans dönemlerine ait çeşitli keramikler, kandiller ayrı bir bölümde koruma altına alınmışlardır. Bunun yanı sıra Selçukluların birbirinden farklı tiplerdeki mezar taşları da müze bahçesinde bulunmaktadır. Müzede çeşitli dönemlere ait sikkeler, yöresel etnografik eserler bulunmaktadır..."* şeklinde açıklama yapar.

Ağtamar: Van Gölü'nde bir adacıktır. Arkeolojik kazılarda bu adacıkta bulunan ve Urartulara ait olduğu belirtilen bir yazıttaş ne yazıktır ki kilisenin duvarlarında kullanılmıştır. Okunamaz durumdadır. Yazıtın bir imar yazıtı olduğu belgelendi ama Ağtamar bölgesine ait olmayan bir yazıt olduğu şeklinde de tartışılıyor. Hristiyanlar tarihi eser niteliğindeki dikili taşları, alçak kabartmalarda yazı ve resimleri taşıyan taşları, tarihsel önemine bakmadan kilise duvarlarında ya da yeni kilise yapımlarında kullanmışlardır. Bu tür tahribatı en çok orta ve güney Amerika topraklarının gerçek sahibi olan Maya, İnka ve Azteklerin sanatsal değeri yüksek olan taşları imha ederek kilise yapımında kullandıkları bilinen bir gerçektir. Urartu bölgesine

Ahlat Müzesi

daha sonraları yerleşen Hristiyanlar da İspanyollar gibi tarihsel değerlere bakmaksızın bölgenin sanatını imha etmişlerdir. Yerleşmelerinin nedeni Mesihçilerin Antakya bölgesinden Anadolu'nun içlerine kaymaları olarak değerlendiriliyor.

Agu: Urartu dilinde bir sözcüktür. Sözcüğün Türkçe karşılığı "Kazmak" anlamında tanımlanmıştır. Kürt Mitolojisi adlı eserin yazarı Dr. Cemşid Bender, Urartu dilinde kullanılan "Agu" sözcüğünün aynı anlamını veren Kürt dilindeki "Kav/kev/ (kev-uk)" sözcüğüyle benzer oranda örtüştüğünü ileri sürer. "Kav /kev/ (kev-uk)" sözcüğünün karşılığı da "Oyuk " anlamında tanımlandığı görülmektedir. Yani Kürtçe bazı sözcüklerin Türk dili ve Hurri diliyle paralel kullanıldığını ileri sürer. Bir dönem İspanya elçisi olarak görevde bulunan Tahsin Mayatepek de Mayalarda kullanılan bazı sözcüklerin Türkçe sözcüklerle örtüştüğünü ileri sürmesine rağmen dikkate alınmmaıştı. Kürtçe dilinde bazı sözcüklerin Sümer ve Akad diliyle de örtüştüğü görülür. Bu ince ayrıntıdan yola çıkıldığında çoğu dillerde bazı sözcüklerin aynı anlamı verebildiği görülmektedir. Urartuların çoğu beyleri (kralları) zaten Kürt kökenli aşiretlerin bireylerinden oluşmaktadır. Ancak Cemşid Bender'in özellikle Zağros Dağları'nı Kürtlerin yoğunlukta olduğu bölgeler olarak göstermesi de düşündürücü olmalıdır. Çünkü Sümer, Akad (Agade)'yi oluşturmuş beyliklerin kökenlerinin araştırılması doğrultusunda bölgesel etnik belirtilmelidir. Mezopotamya bölgesinden Urmiye Gölü üzerinden Van bölgesine gelerek krallığa yükselen Kürt beyleri de acaba Zağros Dağları'nda yaşayan Kürtlerle aynı mıydı? Bu soruların karşılığına bakıldığında diller arasındaki benzerliklerin doğal olduğu görülecektir.

Aia: (Bazı kaynaklarda Aian adıyla da yazıldığı görülmektedir.) Diğer uygarlıklarda olduğu gibi Urartularda da bir Tanrılar listesi vardı. Tanrılar listesinde konum ve özelliklerine göre Tanrı ve Tanrıçalara tapınılmıştı. Ancak listede yer almasına rağmen çoğu Tanrı'nın Urartu merkezindeki dinsel inançta yerlerinin az olduğu görülür. Büyük bir ihtimalle merkez Tanrıların bir alt görevini üstlenen yerel Tanrı ve Tanrıçalar vardı. Aia, Tanrılar listesinin 68. sırasında yer alır. Meherkapı yazıtındaki Tanrılar listesine göre bu Tanrı'ya kurbanlık olarak 1 inek sunulmuştur.

Yapılan arkeolojik kazılarda gerekli belgeler bulunamadığı için bu Tanrı ile ilgili daha fazla bilgi verilemiyor. Ancak bölgede yoğun olarak arkeolojik kazılar devam etmektedir.

Aian: Urartular tarafından tapınılan bir Tanrıça'dır. Tanrılar listesinin 77. sırasında yer alır. Meherkapı yazıtındaki Tanrılar listesine göre bu Tanrı'ya kurbanlık olarak hiçbir şey gösterilmemiş. Araştırmacılar, bölgede yaptıkları kazılarda bile çoğu Tanrı ile ilgili yazılı belgeleri bulamıyorlar. Bunun nedeni mezar soyguncularının büyük bir ihtimalle bu belgeleri işe yaramaz diye imha ettikleri düşünülüyor. Listenin 68. sırasında yer alan Tanrıça "Aia" ile isim benzerliğin olduğu görülüyor. Ancak bu benzerliğin neden yazıldığı hakkında bilgi veren kaynaklar bulunamıyor.

Aidamaniu: Yazıtların başlangıcı "Sarduri oğlu Rusa" diye başlayan Urartu Kralı Rusa I'in askeri seferlerde yaptırdığı yazıtlarda bu ülkenin adı geçmektedir. Urartu Kralı Rusa I'e ait olan yazıtlar araştırmacılar tarafından belirli kodlamalarla belirlenmiş ve bulundukları müzelerde koruma altına alınmışlardır. Bu yazıtlar Margaret R.Payne tarafından "Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu" adlı eserinde toplu olarak yeniden kodlanarak ele alınmıştır. Yazıtta Rusa I, bu ülkeyi kuşattığını ve krallarını da Tanrı Haldi'nin gücüyle kendisine yalvartarak, canını bağışlaması için yere eğilip, ayaklarına kapandığını belirtmektedir.

Airaini: Çok ilginçtir ki mağaralara ve mağaraları koruyan Tanrıların varlıkları İnka, Aztek ve Mayalarda da görülür. İnkalar genellikle yaratılış efsanelerinde tufandan kaçıp kurtulanların barındıkları evler olarak mağaraları kutsal görmüş ve onlar uğruna büyük törenlerle insan kurban etmişlerdir. Ancak Urartularda Mağara Tanrısı olmasına rağmen insan kurban edilmezdi. Airaini, Urartu Tanrılar listesinde Mağaralar Tanrısı olarak tapınıldı. Tanrılar listesinin 25. sırasında yer alır. Meherkapı yazıtındaki Tanrılar listesine göre bu Tanrı'ya kurbanlık olarak 1 boğa ve 2 koyun sunulmuştur. Uruadri ve Nairi ülkelerinin ayrı konumlarda yaşadığı düşünüldüğünde dağların zirvelerinde kutsal ışıkların olduğu ve bu halkın gücünü bu ışıklardan aldığı akla gelmektedir. Daha sonra Mezopotamya'daki kent devletlerinde meydana gelen karışıklıklar nedeniyle bir kısmı Urmiye Gölü üzerinden bir kısmı da Mezopotamya'nın kuzey kısımlarından

göç ederek Van ilinin bulunduğu bölgelere yakın konaklarlar. Bunlar daha sonra bölgenin asıl sahipleri olan Uruadri ve Nairi ülke insanlarıyla birleşerek bir bütün oluşturmuş ve Urartu adıyla bölgeye egemenlik yapmaya başlamışlardır. Onların dinsel inançları doğal olarak kozmopolit bir konumda görülür. Daha sonraları da kent ve ülke Tanrılarına ortak tapınmalar başlayınca bir Tanrılar listesi oluşturulur. Ve bu liste daha sonra Urartu Devlet dinine kanıt olarak tarihçiler tarafından önem verilir.

Akçaören: Urartuların yaşadıkları bir alan. Burada Türk arkeologlar yeraltı mezar odalarını buldular. Bulunan mezarlar Urartuların gömme geleneklerine göre örme mezarlardı. Ekonomik nedenlerle bölgede tam bir araştırma yapılamamıştır. Bu bölgenin tarihsel başlangıcı çoğu yeni kültürlerin var olmasına öncülük etmiş olmasına rağmen belirli bir bütçenin bölgeye ayrılmaması şaşırtıcı olarak değerlendiriliyor.

Alaptuşini: Urartular tarafından tapınılan bir Tanrı'dır. Tanrılar listesinin 21. sırasında yer alır. Meherkapı yazıtındaki Tanrılar listesine göre bu Tanrı'ya kurbanlık olarak 1 boğa ve 2 koyun sunulmuştur. Büyük bir ihtimalle yerel Tanrılar için merkez Tanrıların öne sürmüş oldukları geleneğe uyma zorunluluğu vardı. Bu gelenek yerel Tanrılara kurbanlık hayvanların önerilmemesi şeklindeydi. Yapılan arkeolojik kazılarda gerekli belgeler bulunamadığı için bu Tanrı ile ilgili daha fazla bilgi verilemiyor. Ancak bölgede yoğun olarak arkeolojik kazılar devam etmektedir.

Alate: Argişti I'in Margaret R.Payne'nin "Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu" adlı kitabında (8.1.1) kodlu yazıt olarak belirtilen yazıtta adı geçen bir Uuisini ülkesinde bir bölgedir. Argişti I, diğer Urartu krallarının yaptıkları çalışmalar gibi dönemindeki askeri seferleri, yapıları, tapınak binaları, kanal ve göletler hakkında yazılıtaşlar diktirmişti. Horhor yazıtı olarak da adlandırılan yazıt; Van Kalesi'nin güneybatı tarafında bulunan kaya mezarına inen merdivenlerin ucunda yer almıştır. Bu yazıt 1900 yılında Sandalgian, 1901'de Belck, 1953'te Arutyunyan, 1979'da Melikişvili, 1992'de Salvini, 1840'da Schulz, 1872'de Mordtman, 1882, 1888, 1890, 1893'te Sayce, 1883'te Guıyord, 1927'de Meşçaninov, 1933'te Friedrich, 1952'de Vrouyr, 1948'de Saulcy,

1888'de Müller tarafından okunmuştur. Yazıtta Argişti I yıllıklarını hazırlarken askeri seferlerini özenle yazdırmıştır. Alate bölgesi kuşatılan bölgeler arasında gösterilmektedir.

Albaia: Prizma yazıtında adı geçen kent krallıklarından biridir. Tiglatpileser I'in beş yıllık krallığı sırasında icraatlarını anlattığı yazıta "Prizma yazıtı" adı verilmiştir. Önceki krallar döneminde her yıl yazılmayan yıllıklar, Tiglatpileser I döneminde her yıl yazılmaya başlanır. Yazıtta kendi kişiliğinden önce Asur, Enlil, Sin, Şamaş gibi Tanrılardan uzunca söz eder. Yaptığı icraatlardan da kendini göklere çıkartırcasına söz eder. Bu yazıtta Urartuları oluşturduğu belirtilen Daiaeni ve Nairi ülkeleriyle yaptığı savaşlara değinirken, kent krallıklarının adlarını da belirtmektedir. Daiaeni ve Nairi ülkelerinden başka yazılan kentlerin adları da şöyledir: Tunube, Tuali, Kindari, Uzula, Unzamuni, Andi-abe, Pilakini, Aturgini, Kulibarzini, Şinibirni, Himua, Paiteri, Uiram, Şururia, Abaeni, Adaeni, Kirini, Albaia, Ugina, Nazabia ve Abarsiuni'dir. Kent adlarının yazılmasının amacı o dönemde gazetelerin olmayışı, siyasi dergilerin olmayışı, radyo ve televizyonların olmayışı nedeniyle yazıtların bu görevi yapmış olabileceği düşünülmektedir. Bu nedenle krallar yaptıkları işleri, savaşları halka bu şekilde duyuruyorlardı.

Alqania: Surp Pogol yazıtında Urartuların saldırısına uğrayan Trans-Kafkasya bölgesinde bir kent. Urartular bu kente saldırarak haraca bağlamış ve ganimetlerle Tuşpa'ya dönmüşler. Surp Pogol yazıtında bu askeri seferler detaylı olarak anlatılmaktadır. Sarduri II'ye ait olan yazıtta adı geçmektedir. Margaret R.Payne'nin "Urar-tu Çivi Yazılı Taşlar Kataloğu" adlı kitabında bu yazıtın kodlandığı görülmek-tedir. Yazıtta adı geçen bir kenttir. Sarduri II, diğer Urartu krallarının yaptıkları çalışmalar gibi dönemindeki askeri seferleri, yapıları, tapınak binaları, kanal ve göletler hakkında yazılıtaşlar diktirmişti. Yazıtta Sarduri

Van ilinde yapılan kazılarda bulunan bir kap

II'nin yıllıklarını hazırlarken askeri seferlerini özenle yazdırmıştır.

Aliçeyrek: Bir yerleşim yeridir. Urartuların yaşadıkları bu yerleşim yerinde şapel şeklindeki yapı Bizans kaya işçiliğinin yoğunlukta olabileceği bir yer olarak bilinir. Yapılarda kaya odası, apsisi, vaftiz çanağı, "küçük emanet odaları" yer alır. Buradaki yapının da işçiliği doğrultusunda Urartu sanatıyla benzeşmediği otaya çıkıyor. Buluntu (lev-72b) olarak kodlanarak koruma altına alınmıştır. Bizanslıların bölgedeki etkinlikleri burada da karşımıza çıkıyor. Çünkü yerleşim noktalarında insanlar zoraki olarak yeni şeyler yapma zorunda bırakılıyorlar. Urartularla Bizanslılara ait olan kültürün karışması bu zorunlu yaşamanın getirdiği yapılardan oluşmaktadır.

Alişar: Bir dönem Hititlerin yaşadıkları bir kent olarak arkeologların dikkatini çeken Alişar yerleşim yerinde bulunan ve Urartulara ait olduğu belirlenen kaya mezarı (lev-83a) kodlanarak güvence altına alınmıştır. Urartuların yaşadıkları bir bölge olarak arkeolojik yönden zengin bir yerdir. Türk arkeologlar burada Urartulara ait yeraltı mezar odalarını buldular. Bölgede ayrıca Urartulara ait olduğu söylenen bir mezarda yöre halkının anlatımlarına göre altın dolu vazolar ve gümüşlerin Erivan'daki "Makins Hanı"na götürüldüğü anlatılıyor. Ancak Erivan askeri valisi tarafından "Hermitaga" Müzesi'ne verildiği 9 bronz objenin dışında başka bir şeyin olmadığı açıklanmıştır. Yöre halkının anlatımlarına göre buluntular; insan başlı, kuş gövdeli bir kazan tutamağı, birbirinden farklı üç zil (bu zillerin birinde Urartu Kralı Argişti I yazılıdır.), mobilya parçaları ve çömlekler varmış. Mezar soyguncuları genellikle her tarafta aynı orantıda çalışırlar. Eğer buluntular onların gözünde değersiz olarak algılanmışsa onu da imha ederler.

İnsan yüzü desenli, kabartmalı bir Urartu vazosu- Patnos kazıları

Alzi: (Bazı kaynaklarda Enzite/ Enzi şeklinde de yazıldığı görülür) Urartu Kralı Menua'nın yazıtlarında adı geçen bir kent. Yazıtta bu kentin işgal edilişi anlatılmaktadır. Alzi, Urartu dilinde Elazığ bölgesine verilen bir ad olarak belirtilir. Yazıtta adı geçen Kutmuhi, Nairi ülkesinin batısında yer alan bir kent devletidir. Asur

yazılı kaynaklarında Urartulardan söz edildiği zaman bu kentin de adı geçmektedir. Asur metinlerinde Adad-Nirari II (İ.Ö.911-891) Uruadri ülkesine bağlı olan Kirhi, Zamua ve Lulume kentlerini kuşattığı zaman Alzi kentini de işgal eder.

Alzira: Yazıtların giriş paragrafında "Sarduri oğlu Rusa" diye başlayan Urartu Kralı Rusa I'in askeri seferlerde yaptırdığı yazıtlarda bu ülkenin adı geçmektedir. Urartu Kralı Rusa I'e ait olan yazıtlar araştırmacılar tarafından belirli kodlamalarla belirlenmiş ve bulundukları müzelerde koruma altına alınmışlardır. Bu yazıtlar Margaret R.Payne tarafından "Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu" adlı eserinde toplu olarak yeniden kodlanarak ele alınmıştır. Yazıtta Rusa I, bu ülkeyi kuşattığını ve krallarını da Tanrı Haldi'nin gücüyle kendisine yalvartarak, canını bağışlaması için yere eğilip, ayaklarına kapandığını belirtmektedir.

Haldi'nin mızrağı

Alman Arkeoloji Enstitüsü: Arkeoloji ile ilgili yapılan çalışmaları desteklemek için kurulan uluslar arası bir dernek. İlk olarak 1829 yılında İtalya'nın başkenti Roma'da kuruldu. Merkezi batı Berlin'deydi (Günümüzde doğu ve batı Berlin birleştiler.) Derneğin üyeleri arasında Atina, Kahire, Madrid ve İstanbul yer almaktadır. Hala arkeoloji üzerinde kazılar yapanlara destek olmaktalar. Türkiye de bile çeşitli kazılar yaptırdılar. Dernek tarafından organize edilen kazı grupları çeşitli yerlerde kazılara devam etmektedirler. Özellikle Anadolu'daki kazılarda buldukları belgeler kayda değerdir.

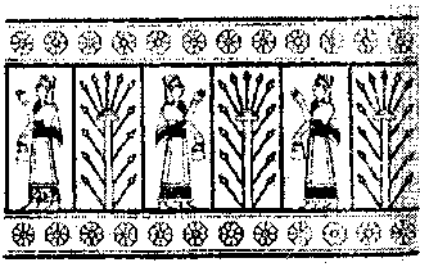
Aludiri: Türkiye sınırları içinde bulunan Ağrı iline bağlı Patnos ilçesinin bulunduğu bölgeye Urartular tarafından verilen addır. Bak Patnos.

Alniunu: Bir Urartu kentidir. Van ili merkez ilçesine bağlı Gümüşdere (eski adı Edremit) bucağına bağlıdır. Urartuların en önemli taş ocaklarının bulunduğu yer olarak bilinir. Genellikle taş ocaklarında üretilen taşlar yapılarda kullanılmak üzere ilgili yerlere taşınırlardı. Alniunu'daki taş ocağında üretilen taşların çoğu Urartu başkenti olan Tuşpa'ya (Van) taşınmıştır. Bu taş ocaklarının yapılış tarzları, kaç işçinin çalıştığı ve ne kadar taş ürettiği hakkında yeterli belge bulunamadığından daha ayrıntılı açıklama yapılamıyor. Özellikle Van kalesi ile Çavuştepe'de Sarduri'nin yaptırdığı tapınak taşları buradan temin edilmiştir.

Altan Çilingiroğlu: Türk arkeolog. 1944 yılında Trabzon ili Sürmene ilçesinde doğdu. 1969 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde Arkeoloji Eğitimini tamamladı. 1972 yılında devlet desteğiyle İngiltere'deki Manchester Üniversitesi'nde "doktora" yapmaya gönderildi. 1976 yılında doktorasını tamamladıktan sonra Türkiye'ye geri döndü. Eğitimine Erzurum Atatürk Üniversitesi'nde başladı. 1980 yılında ise Ege Üniversitesi'nde konusuyla ilgili akademik çalışmasını devam ettirdi. Uzmanlık alanı ise Doğuanadolu, İran, Kafkasya kültür ve tarihleri ile Urartu Krallığı'yla ilgilidir. Başta Amerika olmak üzere Japonya, Avustralya, Özbekistan, Almanya'da konferanslar verdi. Urartu Krallığı'yla ilgili yazdığı çok sayıda makale kitap halinde de yayınlanmıştır. Yayınlanan kitapların sayısı 14, makalelerin sayısı da 70 olarak saptanmıştır. Arkeolojik kazılar ve kazılarla ilgili yapmış olduğu çalışmalardan dolayı 2003 yılında Aydın Doğan Vakfı ödülü verilmiştir. Urartularla ilgili "Van Projesi" adı altındaki kazı ekibinin içinde yer aldı. Kazı ekibinde ayrıca Veli Sevin, Oktay Belli ve Taner Tarhan vardı. Kazılarda Urartu uygarlığıyla ilgili önemli buluntular elde edildi. Bulunan belgeler Van Müzesi'nde koruma altına alınmışlardı. Altan Çilingiroğlu bu projede ekip başkanı olarak görev aldı. Ayrıca "Urartu Krallığı-Tarihi ve Sanatı", "Urartu'da Az Bilinen Bir Sanat Dalı: Bezemeli Taş Kaplar", "Urartu'da Tapınma ve Tapınma Yerleri", "Urartu ve Kuzey Suriye: Siyasal ve Kültürel İlişkiler", "Van (From Ancient Times up to the End of the Urartian Kingdom)", "Urartu Tarihi, Bornova" "Decorated Stone Vessels from the Urartian Fortress of Ayanıs", "Tel Aviv 21/1, 1994, 68-76.", "Bir Urartu Kemer Parçası Üzerindeki Ziyafet Sahnesi", "Erol Atalay Memorial, Arkeoloji Dergisi Özel Sayı" gibi kitap ve makaleler yayımlayarak Urartu kültürünün açığa çıkmasından yana uzun yıllar çalıştı. Bilindiği gibi Prof. Altan Çilingiroğlu Türk Sinemasının ünlü oyuncusu Hülya Avşar'ın da kayınbabasıdır.

Altın ve gümüş: Yapılan arkeolojik kazılarda bulunan süs eşyalarının çoğu altın ve gümüşten yapıldığı için Urartuların bu madenlere hem ilgi duydukları hem de zengin oldukları şeklinde ifade edilir. Bu madenlerin süs ve bazı yapı malzemesi olarak

kullanılmaları yazıtlarda da gösterilmiştir. Kral Menua'nın Erzurum bölgesindeki Diauehi Krallığı'nı kuşattığı zaman vergi olarak onları altın ve gümüş vermekle cezalandırmıştı. Bu bölgeden fazla miktarda altın ve gümüş elde etmişlerdi. Zaten bölgenin coğrafik yapısında yer alan Oltuçay, Artvin ve Bayburt altın ve gümüş madenlerinin bulunduğu yerler olarak bilinirler. Gümüş yatakları ise Gümüşhane, Gümüşhacıköy ve Niksar olarak bilinirler. Sarduri II yazıtlarında batıdaki Malatya'dan altın getirdiğini belirtir. Melitealhe (Malatya) Kralı Hilaruda ile Güneyanadolu'daki Kumahalhi Kralı Kuştaşpili, savaşta kaybedince öldürülmemeleri için Urartu kralına altın ve gümüş sözü verirler. Urartuların altına ne kadar değer verdikleri Asur Kralı Sargon II'nin yazdığı yazıtta anlaşılmıştır. Yazıtta alınan altın ve gümüşten değerli eşyaların listesi de verilmişti. Bu listede *"...34 talent 18 mina altın (yaklaşık.1.030 kg) ve 167 talent 2.5 mina gümüş (yaklaşık 4.911 kg) ele geçirilmiştir. Ağırlığı 5 talent 11 mina olan (yaklaşık 165 kg) aslan başlı altın kalkan ..."* şeklinde açıklamalar yer alıyordu. Bunlardan başka altın ve gümüşten yapılmış mızraklar, yaylar, kazanlar, vazolar, kaplar ve meyve sepetlerinin Sargon II'nin eline geçtiği anlatılır.

Altıntepe kazılarında bulunan belgelerde kabartma resim kopyası

Altıntepe: Erzincan ilinin Üzümlü ilçesinde bir kale. Urartular tarafından yaptırılan bu kale günümüze sağlam kalan ilk kaleler arasın-da yer alır. Kale adını bölgenin adından almaktadır. Türk arkeo-loglar tarafından yapılan arkeolo-jik kazılarda bu bölgede ayrıca yeraltı mezar odaları bulundu. Bölgede Urartular tarafından yapılmış olabileceği düşünülen örme taşlarla yapılmış mezar odalarında önemli sunu eşyaları bulunarak koruma altına alındılar. Mezar odalarının daha itinalı yapılmış olması prens ya da önemli kişilere ait olduğunu gösterir. Bulunan mezardaki bazı iskeletler Urartuların ölü gömme geleneğine açıklamalar getirir. Kale ve kalenin yer aldığı bölge-

nin tarihi kalıntıları 1956/1957 tarihlerinde bisikletiyle dolaşan Charles A. Burney adındaki genç tarafından dikkatle izlenerek fotoğrafları çekilmiş ve yayınlanmıştır. 1959 yılından başlamak üzere Türk arkeologlar araştırmalara başladılar. Türk arkeologlar tarafından bulunan mezarlardan bir nolu olarak belirlenmiş mezarda soyguncuların almak istemedikleri çanak, çömlek, ağaç mobilya parçaları ve çocuk iskeletleri elde edilmiştir. Üzerinde "Klikya Kralı Urikki"diye yazılan bir kap ile bilezikler bulundu. İki nolu mezarda ise bir kadın iskeleti ve birkaç süs eşyası bulunmuştur. T.Özgüç'ün girdiği üç nolu mezarda ise dört ayaklı bir masa, dört çift tunçtan yapılmış bilezik, pişmiş topraktan kaplar ve iki ucunda da aslan başı şeklinde olan tamamen som gümüşten bir çubuk ele geçirilmiştir. Bu gümüş çubuğun uzunluğu ise 17 cm'dir. Ayrıca üzerinde "Rusa oğlu Argişti" yazılan bir kap da bulundu. Çoğu mezarda masa ve arkası olmayan sandalyeler de bulundu. Urartulara özgü örme mezarlar arkeologların dikkatini başka uygarlıklara da yönlendirdi. Buluntular arasında soyguncuların gözünden kaçan ve bir nolu mezar olarak kodlanan mezarda üzerinde "Klikya Kralı Urikki" yazan tunç kap incelemeye alınmıştır.

Altınovası: Günümüzde yapılan Ke-ban Barajı'nın suları altında kaldığı söylenen Urartuların yaşadıkları bir arkeolojik alan olarak belirtilmek-tedir. Altınovası beldesinin Alzi ül-kesiyle eşdeğerde örtüştüğü söylenir. Keban Barajı projesinin uygulanması nedeniyle kazı yapılmayan bu bölgede Urartu kültürü sular altına gömülmüştür.

Aludiri: Bak Anzavurtepe.

Allumari: Yaklaşık İ.Ö.1110 tarihinde hüküm sürmüş olduğu belirtiliyor. Arslantepe (Malatya) krallar listesinde adı geçmektedir. Kaynak yetersizliğinden krallığı ve siyasal kimliği hakkında bilgi verilemiyor.

Alzini: (Ya da Aslini. Urartuların yaşadıkları bir kent adıdır. Bak Azlini Urartu dilinde bir sözcüktür. Sözcüğün Türkçe karşılığı "Büyük" anlamında tanımlanmıştır. Kürt Mitolojisi adlı eserin yazarı Dr. Cemşid Bender, Urartu dilinde kullanılan "Alsini" sözcüğünün aynı anlamını veren Kürt dilindeki "Ali" sözcüğüyle benzer oranda örtüştüğünü ileri sürer. "Ali" sözcüğün karşı-

lığı da " (Pop.Etm) Yüce" anlamında tanımlandığı görülmektedir. Yani Kürtçe bazı sözcüklerin Türk dili ve Hurri diliyle paralel kullanıldığını ileri sürer. Bir dönem İspanya elçisi olarak görevde bulunan Tahsin Mayatepek de Mayalarda kullanılan bazı sözcüklerin Türkçe sözcüklerle örtüştüğünü ileri sürmesine rağmen dikkate alınmamıştı. Kürtçe dilinde bazı sözcüklerin Sümer ve Akad diliyle de örtüştüğü görülür. Bu ince ayrıntıdan yola çıkıldığında çoğu dillerde bazı sözcüklerin aynı anlamı verebildiği görülmektedir. Urartuların çoğu beyleri (kralları) zaten Kürt kökenli aşiretlerin bireylerinden oluşmaktadır. Ancak Bender'in özellikle Zağros Dağları'nı Kürtlerin yoğunlukta olduğu bölgeler olarak göstermesi de düşündürücü olmalıdır. Çünkü Sümer, Akad (Agade)'yi oluşturmuş beyliklerin kökenlerinin araştırılması doğrultusunda bölgesel etnik belirtilmelidir. Mezopotamya bölgesinden Urmiye Gölü üzerinden Van bölgesine gelerek krallığa yükselen Kürt beyleri de acaba Zağros Dağları'nda yaşayan Kürtlerle aynı mıydı? Hatta onlar Van çevresine geldiklerinde bölgede Nairi ve Uruadri adlı iki kent krallığı hüküm sürmekteydi. Bu soruların karşılığına bakıldığında bölgedeki dillerin benzer seslenişlerinin doğal olduğu görülecektir.

Alusi: Urartu dilinde bir sözcüktür. Sözcüğün Türkçe karşılığı "egemen, efendi" anlamındadır.

Azlini (1): (Hitit kayıtlarında Alziya, Mitanni kayıtlarında Alşe ve Ermeni kayıtlarında ise Alznik adıyla tanımlanmıştır.) Fırat Nehri'nin Elazığ civarında oluşturduğu bir kavisin ortasında yer alan bir toprak olduğu anlatılır. Burada yapılan kazılarda Urartularla ilgili tarihi değer taşıyan buluntular elde edilerek koruma altına alınmışlardır. Kral Menua Urartuların topraklarını genişletmek için bu kente saldırmış ve bu saldırıyı yazılı taşlara Tanrı Haldi'ye olan bağlılığıyla duyurmuştur.

Ambaris: Tabal Kralı'dır. (İ.Ö. 720-713 tarihleri arasında hüküm sürmüş olduğu belgelendi). Kızlarından birisi Sargon II ile evlendi. Hulli'nin yerine tahta geçti. Muşki (Phrsqia) Kralı Mita ve Urartu Kralı Rusa III ile anlaşıp, askerlerinin topraklarından geçmesine izin verdi. Bu karar da onun sonunu hazırladı. Çün-

kü tahttan indirildi. Esir alınıp Asur'a getirildi. Daha sonra da asılarak öldürüldü.

Amegul: Argişti I'in Margaret R.Payne'nin "Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu" adlı kitabında (8.1.1) kodlu yazıt olarak belirtilen yazıtta adı geçen Uiteruhi Devleti'nde bir kenttir. Argişti I, diğer Urartu krallarının yaptıkları çalışmalar gibi dönemindeki askeri seferler, yapılar, tapınak binaları, kanal ve göletler hakkında yazılıtaşlar diktirmişti. Horhor yazıtı olarak da adlandırılan yazıt; Van Kalesi'nin güneybatı tarafında bulunan kaya mezarına inen merdivenlerin ucunda yer almıştır. Bu yazıt 1900 yılında Sandalgian, 1901'de Belck, 1953'te Arutyunyan, 1979'da Melikişvili, 1992'de Salvini, 1840'da Schulz, 1872'de Mordtman, 1882, 1888, 1890, 1893'te Sayce, 1883'te Guıyord, 1927'de Meşçaninov, 1933'te Friedrich, 1952'de Vrouyr, 1948'de Saulcy, 1888'de Müller tarafından okunmuştur. Yazıtta Argişti I yıllıklarını hazırlarken askeri seferlerini özenle yazdırmıştır. Amegul kenti kuşatılan kentler arsında gösterilmektedir.

Amik Kale: Urartuların geç krallık dönemlerinde yol güvenliğini korumak için kurdukları bir kale. Bu kale Alayköy yakınlarında bulunur. Urartu kralları dönemlerinde zayıf ve korumasız gördükleri yerleşim yerlerinde oralarda yaşayanların güvenliği açısında çeşitli kaleler yaparlardı. "Amik Kale" bu amaçla kurulmuş bir kaledir. Yani askeri amaçlı kurulan bir kale şeklindedir. Çoğunlukla Asur krallarının saldırılarından korunmak için yapılmış olduğu belgelenmektedir.

Anadolu: (Batının eski kaynaklarında Anadolu'nun adı "Küçük Asya": Latince "Asia Minor", Yunanca "Mikra Asia" şeklinde kullanılmaktaydı.) Anadolu'nun coğrafik konumları dışında tarihi ile ilgili ifadelerin toplamı belki de binlerce ciltlik bir ansiklopediyi oluşturur. Nedeni de o kadar çok uygarlık tarafından kullanıldı ki arkeologlar tarafından bulunan katmanlardan önemi anlaşılan bir bölge konumuna getirildi. Bölge bir yarımada şeklinde Asya kıtasının güneydoğu kısmında konumlandırılır. Anadolu'nun bütünü Türkiye topraklarında bulunur. Kuzeyde Karadeniz, batıda Marmara ve Ege denizleri, güneyinde ise Akdeniz yer almaktadır. Günümüzde bu adların yerine "Anadolu" adı kullanılmaktadır. Tarihsel yönden stratejik bir noktada bu-

lunan Anadolu çoğu uygarlıkların kilit noktası olmuştur. Tarihsel özelliğiyle Cilalı Taş Devri önceleri Anadolu'da kurulmuştur. Çatalhöyük, Çayönü, Nevali, Çori, Hacılar, Göbekli Tepe ve Mersin yerleşim yerleri Cilalı Taş Devri'nden kalan yerleşim yerleridir. Truva yerleşimi de Cilalı Taş Devri döneminde kurulmuş ve Demir Çağı'na doğru ilerlemiştir. Anadolu çok ilginçtir ki Sümer, Asur, Urartu, Hitit, Lidya, Peres, Selçuklu, Osmanlı, Roma, Bizans, Yunan, Kelt gibi uygarlıklara ev sahipliği yapmıştır. Anadolu toprakları Hristiyanlar için de son derece önemli bir coğrafik bölgedir. Çünkü İlk Hristiyanlık Anadolu'da başlamıştır. Araştırma kitaplarında Hristiyanlığın Anadolu'da doğuşuyla ilgili *"...Doğu Roma İmparatorluğu, ya da 16. yüzyılda* Alman Hieronymus Wolff'un adlandırmasıyla Bizans İmparatorluğu, Roma İmparatorluğu'nun 395'te Doğu ve Batı olarak ikiye ayrılmasıyla ortaya çıktı. Başkenti Roma olan Batı Roma İmparatorluğu 5. yüzyılda Germen kabilelerince yıkıldı. Merkezi Konstantinopolis (günümüzde İstanbul) olan ve Doğu Roma İmparatorluğu da denen Bizans İmparatorluğu ise, bin yılı aşkın süre varlığını sürdürdü. Bizans'ın ortaya çıkışı, Roma İmparatoru I. Constantinus'un başkenti, Roma'dan bugünkü İstanbul'a taşınmasıyla da yakından ilişkilidir. Roma İmparatoru I. Constantinus (Büyük Konstantin), 330'da imparatorluğun başkentini eski Yunan kenti Byzantion'a (Bizans) taşıdı ve yeni başkente, Constantinus'un kenti anlamına gelen Konstantino-polis (Constantinopolis) adını verdi. Constantinus, Roma'dan senatörler ve yüksek memurlar getirterek Konstantinopolis'te yeni bir yönetim oluşturdu ve kenti yeniden imar etti. Roma çok Tanrılı olmasına karşın, Konstantinopolis'i bir Hristiyan kenti yaptı ve kendisi de bu dini benimsedi. Bizans'ın yöneticileri kendilerini Roma İmparatorluğu'nun gerçek mirasçıları olarak kabul ettiler ancak öte yandan Roma ile ilişkilerini de sürdürdüler. Roma İmparatorluğu'nun batı kesimi küçük devletlere ayrılıp, parçalanırken; Bizans İmparatorluğu bütünlüğünü korumayı başardı. Batıdan bağımsız olarak Doğu Akdeniz'de egemen olan Bizans İmparatorluğu, Yunan ve Roma uygarlıklarının son merkezi oldu..." şeklinde bilgiler yer almaktadır.

Anadolu Arkeologları: Anadolu'nun görünmeyen dünyasına geniş düşünceleri, küçük el aletleriyle girmeyi başaran arkeologlar; günümüz insanına toprağın derinliklerinde kaybolmuş belge niteliğindeki buluntularla yüzlerce olayın tanığı olmuşlardır. Her buluntu bağlı bulunduğu uygarlığın bir temel taşı niteliği gibi görüldü. Veli Sevin tarafından yayımlanan "Anadolu Arkeolojisinin ABC'si" adlı kitabında adı geçen arkeologların adları, kazı yerleri ve kazı tarihleri: Nimet Özgüç (Acemhöyük) 1971-1979, Aliye Özten (Acemhöyük) 1989, Emin Bilgiç (Adilcevaz) 1964-1972, Baki Öğün (Adilcevaz), Altan Çilingiroğlu (Ağartı) 1989, Hamit Zübeyr Koşay (Ahlatlıbel) 1934, Hamit Zübeyr Koşay (Alacahöyük) 1935-1983, Mahmut Akök (Alacahöyük), H.Von der Osten (Alişar) 1927-1932, Kenan Erim (Aphrodisias Höyüğü) 1967-1968, B.Kadish (Aphrodisias Höyüğü), Claude Schaffer (Arslantepe) 1946-1948, Salvatore Puglisi (Arslantepe) 1962-1983, Alba Palmieri (Arslantepe) 1984-1989, Marcella Frangipane (Arslantepe) 1990, Ufuk Esin (Aşıklıhöyük) 1989, Kemal Balkan (Anzavurtepe) 1960-1961, Kurt Bittel (babaköy) 1936, Enver Bostancı (Belbaşı) 1960, Enver Bostancı (Beldibi) 1959-1960-1966, Seton Lloyd (Beycesultan) 1954-1959-1967, James Mellaart (Beycesultan), Remzi Oğuz Arık (Bitik) 1948, Hugo Winckler (Boğazköy) 1906-1907-1911, Kurt Bittel (Boğazköy) 1931-1939-1912, Rudolph Naumann (Boğazköy) 1952-1975, Peter Neve (Boğazköy) 1976, Hamit Zübeyr Koşay (Büyük Güllüçek) 1947, Jacques Cauvin (Cafer Höyük) 1980-1985, David French (Can Hasan) 1965-1969, James Mellaart (Çatalhöyük) 1961-1964, Alwo von Wickede (Çavı Tarlası) 1983-1984, Afif Erzen (Çavuştepe) 1961-1985, David French (Çayboyu) 1970-1972, Halet Çambel (Çayönü) 1964, Robert J.Braidwood (Çayönü), Mehmet Özdoğan (Çayönü), Refik Duru (Değirmentepe-Elazığ) 1973, Ufuk Esin (değirmentepe-Malatya) 1978-1986, Kurt Bittel (Demircihöyük) 1937, Manfred Korfmann (Demircihöyük) 1975-1978, Jürgen Seeherr (Demircihöyük) 1990, Altan Çilingiroğlu (Dilkaya) 1984, Kılıç Kökten (Dündartepe) 1941-1942, Tahsin Özgüç (Dündartepe), Raci Temizer (Eskiyapar) 1968-1983, Şevket Aziz Kansu (Etiyokuşu) 1937, Kurt Bıttel (Fikirtepe) 1952-1954, Halet Cambel (Fi-

kirtepe), U.Bahadır Alkım (Gedikli) 1964-1972, Salvatore Puglısı (Gelinciktepe) 1965-1966, Alba Palmıerı (Gelinciktepe), Gustav Koerte (Gor-dion)1901, Alfred Koerte (Gordion), RaudneyYoung (Gordi-on) 1949-1974, G.Kenneth Samms (Gordion) 1934, Burhan Tezcan (Göllüdağ) 1968, Remzi Oğuz Arık (Göllüdağ) 1934, Hetty Goldman (Gözlükule) 1934-1939, Richard Ellis (Gritille) 1981-1983, Hamit Zübeyr Koşay (Güzelova) 1961, Hermann Vary (Güzelova), Baki Öğün (Habibuşağı) 1982-1983, James Mellaart (Hacılar) 1957-1960, Hayrı Ertem (Han İbrahim Şah) 1970-1971, Barthel Hrouda (Hassekhöyük) 1979-1986, Behm Blanke (Hassekhöyük), Jacob Rodenberg (Hayazhöyük) 1981-1983, Tahsin Özgüç (Horoztepe) 1956, Mahmut Akok (Horoztepe), Refik Duru (Hüyücek) 1989, Jacob Rodenberg (İlipınar)1987, U.Bahadır Alkım (İkiztepe) 1974-1980, Önder Bilgi (İkiztepe) 1981, Edibe Uzunoğlu (İmamoğlu) 1980-1987, Veli Sevin (İmikuşağı) 1981-1986, Raci Temizer (İnandıktepe) 1966-1967, Tsugio Mıkamı (Kalehöyük) 1986, Sachihiro Omura (Kalehöyük) Kılıç Kökten (Karain) 1946-1972, Işın Yalçınkaya (Karain) 1986, Sedat Alp (Karahöyük) 1953-1958-1960-1966, Remzi Oğuz Arık (Karaoğlan) 1938-1941, H.Teheodor Bossert (Karatepe) 1947-1957, U.Bahadır Alkım (Karatepe), Halet Çambel (Karatepe) 1958, Hamit Zübeyr Koşay (Karaz) 1942-1944, Leonard Wolley (Kargamış) 1911-1914-1919-1920, Kılıç Kökten (Kavak) 1941-1942, Tahsin Özgüç (Kavak), Afif Erzen (Kocagözhöyük) 1956, Burhan Tezcan (Koçumbeli) 1964-1965, Sevim Buluç (Kuçumbeli) 1966, Maurits Van Loon (Korucutepe) 1968-1972, Hayrı Ertem (Korucutepe) 1973-1975, Önder Bilgi (Köşkerbaba) 1978-1985, Uğur Silistreli (Köşkhöyük) 1981, Leon Marfoe (Kurbanhöyük) 1980-1982, Refik Duru (Kuruçay) 1978-1988, Winfred Lamb (Kusura) 1935-1937, Tahsin Özgüç (Kültepe) 1948, Tahsin Özgüç (Maşathöyük) 1973-1983, Harald Hauptman (Nevala Çorı) 1983-1991, Harald Hauptman (Norşuntepe) 1968-1975, Işın Yalçınkaya (Öküzini) 1990, Hamit Zübeyr Koşay (Pazarlı) 1941, Edibe Uzunoğlu (Pendik) 1981, Savaş Harmankaya (Pendik), Pierre Lamberchts (Pessinos) 1967-1969, John Devreker (Pessinos) 1987, Özgen Karaca (Pirot) 1978-

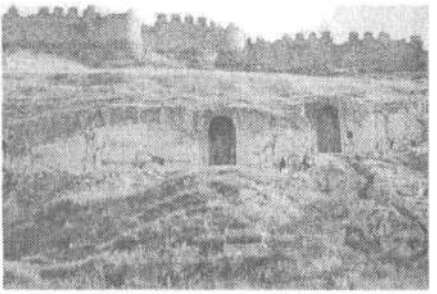

Urartularda kutsal ağaç ve güneş kursu

1983, Seton Lloyd (Polatlı) 1949, Nuri Gökçe (Polatlı) Hamit Zübeyr Koşay (Pulur-Erzurum) 1960, Hermann Vary (Pulur-Erzurum), Hamit Zübeyr Koşay (Pulur-Sakol) 1968-1971, Nimet Özgüç (Samsat) 1978-1988, H.Crosby Butler (Sardes) 1910-1914, George M.Hanfmann (sardes) 1958-1976), Crawford H.Greenewalt.jr (sardes) 1977, Machtelt Mellink (Semayük) 1963, Halet Çambel (Söğüt tarlası) 1964, Robert J.Braidwood (Söğüt tarlası), Jacques Bordaz (Suberde) 1966-1970, Enver Bostancı (Şarklı mağara) 1971-1982, H.Müller beck (Şehremuztepe) 1982), Muhibbe Darga (Şemsiyetepe) 1978-1989, Kılıç Kökten (Tekeköy) 1941-1942, Tahsin Özgüç (Tekeköy), Ufuk Esin (Tepecik), 1968-1974, Weldemar belck (Tilkitepe) 1899, Edward B.Reilly (Tilkitepe) 1937, Kirsopp Lake (Tilkitepe) 1939, U.bahadır Alkım (Tilmenhöyük) 1958-1972, Emilius Clayton (Toprakkale) 1879, Dr.raynolds (Toprakkale), Hormuzd Rassam (Toprakkale) 1880, C.F.Lehmann-Haupt (Toprakkale) 1898-1899, Weldemar Belck (Toprakkale), N.Marr (Toprakkale) 1911-1916, İ.A.Orbeli (Toprakkale) 1912, Afif Erzen (Toprakkale) 1959-1961, Emin Bilgiç (Toprakkale), Afif Erzen (Toprakkale) 1976-1977, Frank Calvert (Troia) 1865,Heinrich Schilemann (Troia) 1870-1873-1878-1879, Wilheim Dörpfeld (Troia) 1887-1889-1893-1894, Carl W.Blegen (Troia) 1932-1938, Manfred Korfmann (Troia) 1989, Ufuk Esin (Tülintepe) 1989, Güven Arsebük (Tülüntepe) İ.A.Orbeli (Van kalesi) 1916, Kirsopp Lake (Van Kalesi) Silva Lake (Van Kalesi) Afif Erzen (Van Kalesi) 1960, Emin Bilgiç (Van Kalesi) Afif Erzen (Van Kalesi) 1972-1975, M.taner Tahran (Van Kalesi) 1978, Veli Sevin (Van Kalesi) Şevket Aziz Kansu (Yarımburgaz) 1964-1965, Mehmet Özdoğan (Yarımburgaz) 1986-1987, Güven Arsebük (yarımburgaz) 1988-1990, Burhan Tezcan (Yenidoğan) 1972-1980, Gürkan Toklu (Yenidoğan) 1989, Paul Goudin (Yortan) 1900-19001, M.Chapot (Yortan), John Garstang (Yümüktepe) 1937-1939-1946-1947, Felix von Luschan (Zincirli) 1888-1892 şeklindedir. Adı geçenler Anadolu Arkeolojisi katalogunda yer al-

mış olan tüm arkeologlar değildir. Bunlar yazarın ulaşmış olduğu arkeologların adlarıdır.

Analıkız kaya anıtı: Van Kalesi'nin kuzeydoğusunda Urartu Kralı (beyi) Sarduri II tarafından İ.Ö.764 yılında yazdırılan bir yazılı anıt. Halk tarafından verilen bir ad olduğu söylenir. Burası Urartu tapınaklar mimarisinde açık hava tapınağı olarak ele alınır. Burada Sarduri II tarafından çivi yazılı taş bloklar diktirildi. Kutsal alanda kurban sunakları, kurban kanalları Tanrılara sunulan bazı hayvanların parçalanan gövdeleri için kullanılmıştır. Bu alanda tören tarihi bilinmemektedir. Bu kutsal alana benzeyen bir başka alan ise Çavuştepe'de ortaya çıkmıştır. Urartular Tanrısal düşünceyi daha ılımlı hale getirerek kurban gelenekelerine insani bir yaklaşım getirmiştir. Güney Amerika uygarlıkları olan Mayalar, Aztekler ve İnkalardaki gibi insan katliamı gerçekleştirmemişlerdir. Tanrılarına başta koç sembol gösterilerek kurbanlar verilmiş. Hatta çoğu Urartu bölgelerinde kayadan oyma koç heykellerini görmek mümkündür. Bilindiği gibi İslam geleneklerinde de koç, kurbanlık hayvan olarak kutsal sayılmaktadır.

Analı-kız kurban kanalları

Anapşa: Urartular tarafından tapınılan bir Tanrı'dır. Tanrılar listesinin 10. sırasında yer alır. Meherkapı yazıtındaki Tanrılar listesine göre bu Tanrı'ya kurbanlık olarak 1 boğa ve 2 koyun sunulmuş. Listede Tanrılar için yapılan kurbanların belirtilmesi o Tanrı'ya verilen önemi belirtir. Diğer Tanrıların konumu yerel olmaktan çıkmadığı için dinsel inanışta önem de verilmemiştir. Urartularda Tanrılara kurbanlık olarak seçilen koçların İslam geleneğinde kutsal bir yeri vardır. Tanrı Anapaşa'nın, Meherkapı yazıtında Tanrı Arsimela'nın arkasından tapınıldığı belirtilmektedir. Üzerinde ayakta durduğu sfenkse benzeyen bir yaratık görülür.

Taşıdığı silahlar ve kullandığı giysiler diğer Tanrıların giysilerine benzemektedir. Sol elindeki üç çıkıntılı kalkanı ve sağ elinde

tuttuğu baltası Meherkapı Tanrılar listesinde 5. sırada tapınılan Tanrı Turani'nin kullandığı silahlara benzemektedir. Onu Turani'den ayıran özellik üzerine bindiği ve karışık hayvan şekillerinden oluştuğu ejderidir. Sfenks görünümündeki bu yaratığın başında koni şeklinde bir başlık ve kulak hizasından ileriye çıkan bir boynuzu bulunmaktadır. Miğfere benzeyen bu başlık diğer bazı Tanrıların taşıdıkları miğfere benzemektedir. Sfenks başlı bu yaratığın bıyıksız ve sakalsız olduğu da gösteriliyor. Sfenksin boyun kısmındaki saçları sanki örülmüş yatay çizgilerle gösterilmiştir. Badem şeklinde çizilen gözleriyle sfenksin kaşları ressam tarafından çizilmemiş. Alın çizgisiyle bitişik devam eden bir burnu ve tek çizgiyle kapalı ağzı gösterilmektedir. Ejderin kanatları da gerili ve diğer Tanrıların bindikleri hayvanların kanatları gibi özenerek çizilmiştir. Sfenks biçimindeki ejderin ön ayakları şaha kalkmış gibi gösterilmektedir. Karın kısmındaki kaburgalar diğer Tanrıların kullandıkları hayvanlardakinin aksine dikdörtgen şeklindeki çizgilerden gösterilmiştir. Bu yaratığın kuyruğu da Arsimela'nın kullandığı ejderin kuyruğu gibi yukarıya doğru kalkık-kıvrımlı ve düğümlü bir şeklide çizilmiştir. Tanrılarla ilgili betimleme şekilleri ancak çizilen resim üzerinde uygulanıyor. Çivi yazılı belgelerin bulunamayışı nedeniyle gerçek kimlikleri henüz bilinmiyor. Arkeolojik kazılarda bulunan bronz levha üzerindeki Tanrıların Baş Tanrı Haldi'nin arkasından özenle çizildiği söyleniyor. Adları Meher Kapı yazıtında belirtilen söz konusu Tanrıların görünümleri son derece ezoterik çizilmiş ve kutsal hayvanları da mitolojik ayrıcalık gösterilerek tasarlanmıştır. Dönemin ressamı her Tanrı'ya tapınma geleneğindeki özellikleriyle ele aldığı gibi fiziksel durumlarını da çizgilerle belirtmeyi ihmal etmemiştir. Bütün uygarlıklarda olduğu gibi Urartu halkı da sınırlarına giren Tanrı adlarına kutsal gözüyle bakmış ve zamanla onları kült haline getirmişlerdi.

Tanrı Anapşa'nın bronz levha üzerindeki kabartmasından kopya çizim

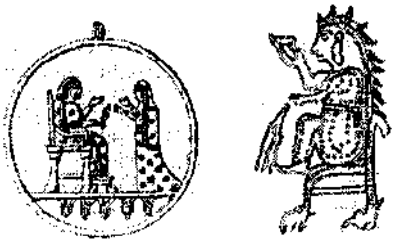
Anaşe: Urartu Kralı İşpuini, zaman zaman Van Gölü'nün kuzey tarafında askeri sefere çıkardı. Van'da (Tuşpa) bulunan çift taraflı bir yazıtta İşpuini, Anaşe, Uteruki, Luşa, Katarzu ülkelerine yaptığı askeri seferleri anlatır. Bu ülkelerin Gökçegöl'ün batısında yer aldığı belirtilir. Bu kentlerin kuşatmasında alınan binlerce at ve büyük baş hayvan bölgeyi zenginleştirmiştir. Van ilinde bulunan bir başka yazıtta yine bu kentlere yapılan askeri seferlerden söz edilir. Bu yazıtta Etiuki ülkesinden 6 savaş arabası, binlerce atlı ve 15.760 piyade ganimet olarak alınır. Yazıta benzer bir başka İşpuini yazıtında Tuşpa-Uteruki yolu üzerindeki Eleşkirt-Toprakkale yazıtı olarak bilinmektedir.

Andaria: Urartu Kralı Rusa II, zamanında bir kent valisidir. Döneminde Uppume ve Kullimeri kentlerine saldırdığı sıralarda Asur yanlısı olanlar tarafından öldürülmüştür. Öldürüldükten sonra başı kesilmiş ve Asur Kralı Assurbanibal'ın bulunduğu Ninive kentine götürülmüştü. Urartularda kent valisi olan Andaria'nın kafasının kesilmesi olayı Asur yazılı kaynaklarında gösterilmiştir.

Andiabe: Bir kent krallığıdır. Prizma yazıtında adı geçen kent krallıklarından biridir. Tiglatpileser I'in beş yıllık krallığı sırasında çalışmalarını anlattığı yazıta "Prizma yazıtı" adı verilmiştir. Daha önceki krallar döneminde her yıl yazılmayan yıllıklar, Tiglatpileser I döneminde her yıl yazılmaya başlanır. Yazıtta kendisinden önce Asur, Enlil, Sin, Şamaş gibi Tanrılardan uzunca söz edelir. Yaptığı icraatlardan da kendini göklere çıkartırcasına söz eder. Bu yazıtta Urartuları oluşturduğu belirtilen Daiaeni ve Nairi ülkeleriyle yaptığı savaşlara değinirken, kent krallıklarının adlarını da belirtmektedir. Daiaeni ve Nairi ülkelerinden başka yazılan kentlerin adları da şöyledir: Tunube, Tuali, Kindari, Uzula, Unzamuni, Andiabe, Pilakini, Aturgini, Kulibarzini, Şinibirni, Himua, Paiteri, Uiram, Şururia, Abaeni, Adaeni, Kirini, Albaia, Ugina, Nazabia ve Abarsiuni'dir.

Anzaf Kaleleri: Anzaf Kalesi başkent Tuşpa (Van) ile kuzeybatı İran arasında önemli bir savunma kalesidir. Menua yaptığı çalışmalarını bir yazıta yazdırarak bu kaleye koyar. Anzaf adında iki kale bulunmaktadır. Aşağı ve Yukarı Anzaf Kaleleri olarak adlandırılır (Bak ilgili bölümler: Aşağı Anzaf kalesi ve Yukarı

Anzaf Kalesi) Bu kalelerden biri Van-Özalp karayolu üzerinde askeri amaçla kurulmuştur. Burada Urmiye'ye giden yolda askeri ve ticari açıdan denetlemek amacıyla Kral İşpuini tarafından kurulan kaledir. Diğeri ise bu kaleden 600 metre uzaklıkta yer alır. Kalelerden biri İ.Ö.830-810 tarihleri arasında hüküm sürmüş İşpuini tarafından diğeri de İ.Ö.810-786 tarihlerinde hüküm sürmüş Menua tarafından yapılmıştır. Erçek üzerinden doğuya bağlanan yolun güvenliği için kurulmuş olabileceği tahmin ediliyor. Urartular son dönemlerinde Asur saldırılarını püskürtmek ve bölgeyi olası bir işgalden korumak için askeri amaçlı kalelerin yapımına önem vermişlerdi. Bu kalelerin de amacı bölgeyi askeri yönden koruma altına almak için yapıldığı ileri sürülüyor. Prof. Dr. Oktay Belli bir makalesinde *"...Van Bölgesi'nde son 1. yüzyıldan beri Urartu Krallığı'nın yükseliş ve geç dönemlerine ait kalelerde kazı çalışmaları yapılmasına karşın, Kuruluş Dönemi'ne ait kalelerde herhangi bir kazı yapılamamıştı. Biz bu önemli eksikliği gidermek ve çözümlenemeyen birçok sorına ışık tutmak amacıyla, Urartu Krallığı'nın Kuruluş Dönemi'ne ait Aşağı ve Yukarı Anzaf Kaleleri'nde kazı çalışmalarını başlattık. Gerçekten de 1991 yılından beri sürdürdüğümüz kazı çalışmaları, Urartu tarihine, mimarisine, dinine ve sanatına çok büyük katkılar sağlamış-tır..."* şeklinde bir açıklamada bulunmuştur. Yaklaşık 35 yıldır Urartularla ilgili çok sayıda kazı yaptırdığı gibi bu uygarlıkla ilgili çeşitli makaleler dışında çok sayıda eser de yazarak Türk arkeoloji tarihinde önemli bir gelişmeye imza atmıştır. Anadolu'da arkeolojik alanda yaklaşık 33 yıldır Urartu araştırmasında çıtasını dünya kültürü karşısında yükselten Prof. Dr. Oktay Belli için dünya çapında Urartulog olarak tanınmasının yanlış olmayacağını belirtmekten yana tavır alıyorum.

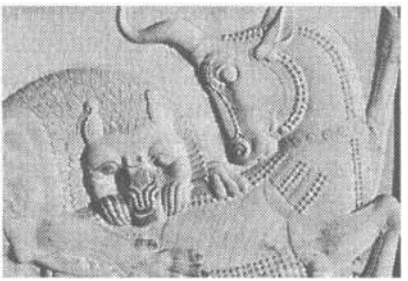

Urartu Tanrıçalarını belirten bir kabartma kopyası

Anzavur Tepe: (Urartu dilinde Aludiri) Patnos ilçesinin merkezinden 2 km kuzeybatı tarafında bulunur. Burada bulunan kale-

ye Patnos Kalesi de derler. Burası yerli ve yabancı arkeologların ilgisini çeken bir arkeolojik sit alanıdır. Van Gölü'nün kuzeyindeki "Bendimahi Çayı" yanından Murat ile bağlantı sağlayıp, Fırat'la bağlanan bir yolun üzerinde kurulmuştu. Kale, araştırmacı arkeologlar tarafından bulunduğu tepenin adını alarak "Aznavur Kale"olarak kayıtlara geçti. Urartu Kralı Menua ve Argişti I döneminde yapıldığı öne sürülür. Aznavur Tepe'deki kale, Menua için bir askeri üs görevini taşır. Kalenin kapısı Süphan Dağı'na bakar ve aynı yönde bir de tapınak yer alır. Bu tapınakta Kral Menua'ya ait olduğu söylenen yazıtlar ortaya çıktı. Tapınak ise İşpuini döneminde tamamlanmıştı. Son derece önemli yapılar olan kale ve tapınaktan günümüze işe yaramayan taşlar kalmıştır. Genelde dünyanın her tarafında tarihi kalıntılara olan ilgisizlik olmuştur. Halkın bu tür yapıları önemsememesi kalıntıların da yok olması anlamında düşünülmüş. İspanyolların Maya, İnka ve Azteklerin tapınaklarını nasıl yağmaladıklarını bütün dünya biliniyor. Özellikle bölgeyi Hristiyanlaştırmak için gönderilen rahipler bölgedeki çoğu tapınakları, heykelleri ve el yazmalarını batıl inanç taşıyor anlamında tanıtarak imha etmeyi ihmal etmemişlerdi.

Apadana: Eski İran dilinde "çadır" anlamında kullanılan bir sözcük. Urartular genelde yaylaya çıktıklarında böyle çadırları da kullanmışlardır. Özellikle yaz aylarında kent merkezlerinden dağlık alanlardaki otlak yerleri seçen Urartu halkı besledikleri hayvanları da yanlarına alıp, yüksek tepelere çıkarır, orada çadırlar kurarlardı. Ayrıca, İran mitolojisinde de bu sözcüğün karşılığı gösterilmektedir. Persepolis'te büyük izleyici salonuna verilen ad. Apadana sözcüğü Sanskritçe de "apa dha" şeklinde belirtilir. Yunan dilinde de "Apo th" şeklindedir. Sefer, arama, ambar olarak da karşılığının olabileceği belirtilmektedir.

İran mitolojisinde bir sahne

Ara: Urartular tarafından tapınılan bir Tanrıça'dır. Tanrılar listesinin 74. sırasında yer alır. Meherkapı yazıtındaki Tanrılar listesine göre bu Tanrı'ya kurbanlık olarak hiçbir şey gösterilmemiş. Açıklamalarda Meherkapı'da bulunan ve Tanrılarla Tanrıçaların yer aldığı liste için "Kronolojik Tanrılar Listesi" olabilir düşüncesi de yaygındır. Çünkü kral özellikle bu Tanrıların konumlarını ve niteliklerini belirtmiş. Meherkapı Tanrılar listesinde adına kurbanların belirtilmediği Tanrıların önemsiz ama kayda değer Tanrı ve Tanrıça olduğu şeklinde görülür. Kültleri olmayan, tapınıcılarının az olması nedeniyle Urartu Devlet dinine girmeyi başardığı halde kurbanlar ve törenlerin onun adına yapılmadığı görülmektedir. Yapılan arkeolojik kazılarda gerekli belgeler bulunamadığı için bu Tanrı ile ilgili daha fazla bilgi verilemiyor. Ancak bölgede yoğun olarak arkeolojik kazılar devam etmektedir.

Arahu: Haldita adlı birinin oğlu olduğu yazılır. Urartu soyundan gelen biri şeklinde ifade edildi. Arahu güney Mezopotamya'daki Ur kentinde bir ayaklanmaya katılmış, kendisini Nabonidus'un oğlu Nabukadnezar olarak tanıtmıştır. Ve kendini Babil Kralı olarak göstermiştir. Araştırmacılar tabletteki metinde adı geçen "Haldita"nın Tanrı Haldi'nin adı olduğunu belirtirler.

Arame: Urartu Kralı'dır. İ.Ö. 850-840 tarihleri arasında hüküm sürdü. (Bazı kaynaklarda egemenlik tarihi İ.Ö. 832 olarak ele alınmış) (Aramu olarak yazıldığı da görülür.) Başkent olarak kullandıkları Arzaşkun kentinde oturmaktaydı. Asur Kralı Salmanasar III, Kurkh'ta bulunan yazılıtaşta bu kralın adı geçer. Bu yazıyla Asurlular ilk defa Urartulardan söz eder. Bu kral ile ilgili Asur tabletinde "korunaklı" kent anlamında tanımlanan Sugunia (al-dannutu) Kentinin Kralı olarak da yazıda anılır. Salmanasar III kenti kuşattığını ve çoğu Urartu askerini kılıçtan geçirdiğini yazdırır. Yazıtta geçen Urartulu Arame'nin, araştırmalar sonucu Urartuların ilk kralı olduğu ifade edilmiştir. Arame'nin adı Balawat tunç kapısının üzerindeki anlatımların altında da gösterilmiştir. Areme'nin köken olarak Urartu değil de Arami olduğunu ifade eden kaynaklar da var. Hatta Aramu adının "Arame" olarak yazılmasının nedeni Arami soyundan geldiğine bağlanır. Bazı kaynaklarda Kral Arame'nin ikametgahı da

"su" anlamındaki "Al-sarutti", "krallığın kenti" olarak tanımlanan yerdi. Asurluların yazdırdığı yazıtta *"...Subme'den ayrıldım. Daiaeni ülkesine doğru indim. Daiaeni'nin kentini bütünüyle ele geçirdim. Kentlerini tahrip ettim, virane haline getirdim, ateşle yaktım. Daiaeni'den ayrıldım. Urartulu Arame'nin kenti Arzaşkun'a (Arşaşkunu) vardım. Urartulu Arame benim gücümden, korku saçan silahlarımdan ve acımasız savaş yöntemlerimden korkarak kentini terk etti. Adduri Dağı'na kaçtı. Onun peşinden dağa tırmandım, dağın orta yerinde (onunla) amansız bir savaşa giriştim. 3400 savaşçısını kılıçtan geçirdim. Arame hayatını kurtarmak için yalçın dağlara tırmandı. Komşu kentlerle birlikte Arzaşkun kentini tahrip ettim, viraneye çevirdim, ateşle yaktım. Kapısının önüne kalelerden oluşan dört piramit diktim. Halkından bazılarını canlı olarak bu piramitlerin üzerine çiviledim. Diğerlerini Piramit'in etrafındaki kazıklara astım. Arzaşkun'dan ayrıldım..."* şeklinde ifadelere yer vermişti. Dikkat edilirse Asur kralı, Urartu kralının dağa tırmandığını açıklamaktadır. Bu, Urartu savaşçıları arasında bir gerilla tipi savaş örneğiydi. Arame'nin varlığını belirtecek bir diğer Asur yazıtı, Salmanasar tarafından 15'inci seferi için yazılmıştır. Yazıtta *"...İktidarımın 15 yılında Nairi'ye karşı sefere çıktım. Dicle'nin kaynağının başında, kayaların üstüne krallığımın bir anıtını diktim. Gücümün ününü ve kahramanlıklarımı üzerine yazdım. Tunibuni geçidine girdim. Urartulu Aramu'nun egemenliğindeki yerlere boyun eğdirdim. Fırat kaynaklarına kadar yaktım yıktım. Fırat'ın kaynağına kadar gittim. Tanrılarıma sunular sundum ve Assur'un silahlarını arındırdım. Daiaeni Kralı Asia ayaklarıma kapandı..."* Arame/Aramu hakkında belge yetersizliği nedeniyle selefleri hakkında bilgi verilemiyor.

Aras Irmağı: Nahçivan bölgesinin en büyük nehri olarak tanımlanan Aras Irmağı'nın uzunluğu yaklaşık 1515 kilometredir. Kafkasya bölgesinin de en büyük ırmağı olan Kura Irmağı'ndan sonra bölgenin ikinci büyük ırmağı şeklinde tanıtılmaktadır. Irmak Erzurum ilinin doğusundaki Avnik Kalesi'nin güney yamaçlarındaki dağlık alanda bulunan karların erimesi ve yağmur sularından başka kaynak sulardan beslenerek yayılır. Aras Nehri Nahçivan'dan geçtikten sonra Kura Nehri'yle birleşerek Hazar

Denizi'ne dökülür. Aras Nehri'yle birleşen küçük ırmaklar ise; Zengezur Dağları'nın kuzey taraflarından çıkan ve güney istikametine doğru akmaya başlayan Arpaçay, Asni, Cehri, Nahçivan, Elence, Gilan, Düyülün, Venend, ve Ordubad adlarını taşırlar. Bu ırmakların tümü Aras Nehri'ne dökülmektedir. Urartular döneminde Ardahan bölgesindeki kent krallıkları kuşatıldıktan sonra bu nehrin suyundan faydalanmak için kıyısına yerleşim yerleri kurmuşlardır.

Ar'a: (Bazı ifadeler ve kaynaklarda adı belirtilen Tanrıça "Ara" ile aynı olduğu ve anlatımlarda orijinal adının Ara şeklinde değil de Ar'a olarak yazıldığı görülmektedir.) Urartularda tapınılan bir Tanrıça'dır. İşpuini ve oğlu Menua tarafından Zımzım Dağı eteklerinde Tanrı Haldi onuruna yaptırılan dikilitaştaki Tanrılar sıralamasında bu Tanrıçanın da adı geçmektedir. Bu Tanrıça için 1 koyun kurbanlık olarak sunulmuştur. Belge ve ifade yetersizliği nedeniyle dinsel kültü, tapınma şekli ve kişiliği hakkında daha ayrıntılı bilgi verilemiyor. Bak Ara.

Araza: Urartular tarafından tapınılan bir Tanrı'dır. Tanrılar listesinin 28. sırasında yer alır. Meherkapı yazıtındaki Tanrılar listesine göre bu Tanrı'ya kurbanlık olarak hiçbir şey gösterilmemiş. Yapılan arkeolojik kazılarda gerekli belgeler bulunamadığı için bu Tanrı ile ilgili daha fazla bilgi verilemiyor. Ancak bölgede yoğun olarak arkeolojik kazılar devam etmektedir.

Arbailu: Urartular döneminde bir kent. Asurluların saldırısına uğradı. Tarihsel anlatımlar ve Asur yazılı kaynaklarında Urartuların yoğun olarak yaşadıkları merkez kentlere karşı Asur baskıları ve askeri saldırıları olduğu zaman geçtiği yerlerdeki küçük kent krallıklarını da işgal ederlerdi. Bu Mezopotamya bölgesinin bir kanunu niteliğindeydi.

Arcis: Urartulara ait yerleşim alanı. Arcis'te yapılan arkeolojik kazılarda çeşitli yazıtlar bulunmuştur.

Ardahan: Doğuanadolu bölgesinin kuzeyinde yer alır. Doğusunda Ermenistan ve Gürcistan, güneyinde Erzurum ili ve Kars, batısında ise Artvin ilinin sınırlarıyla çevrilidir. Kentin ortasından Kür (Kura) Nehri geçmektedir. İlin kuzey batısıyla güney kesimleri dağlık bölge ile kaplıdır. Dağların yükseklikleri ve ko-

numları da şöyledir: kuzeyinde 2.715 m yüksekliğinde "Yalnızçam Dağları", güneybatısında 2.919 m yüksekliğindeki "Allahuekber Dağları" bulunmaktadır. Kentin kuzeydoğusunda ise 3.033 m yüksekliğindeki "Keldağı", doğusunda 3.026 m yüksekliğindeki "Akbaba Dağı" ile en yüksek dağ olan 3.197 m yüksekliğindeki "Kısır Dağı"dır. Kısır Dağı kentin güney yakasında yer alır. Bunların dışında, Uğurlu Dağı 2.806 m, Posof-Ilgar Dağı 2.918 m, Cin Dağı 2.957 m, Posof-Arsiyan Dağı 3.160 m, Ziyaret Tepesi 2.494 m, Kartal Tepesi 2.521 m, Persokıran Tepesi 2.641 m yükseklikteki dağlardır. Ardahan (Ardanuç) adı ilk defa bölgede yapılan kazılarda Urartulara ait olduğu saptanan bir tablette geçmiştir. Tuşpa kentinde bulunan yazıtlarda Urartu Kralı Sarduri II'nin (İ.Ö.753) Çoruh bölgesini kuşatarak egemenliği altına aldığı belirtilmektedir. O dönemlerde Çoruh'ta Kulhi (Kulkhi) Krallığı bulunmaktaydı. Daha sonraları Sarduri II'nin oğlu Rusa (İ.Ö.753-713) döneminde bölgeye Kafkaslarla İskitlerin geldiği anlatılmaktadır. İ.Ö.560 yılında Urartuların bölgedeki egemenlikleri Kimmer ve İskit saldırılarıyla son bulmuştur. Ardahan bir zamanlar Kars ilinin ilçesi durumundayken günümüzde il olarak Türkiye coğrafyasında yerini almaktadır.

Ardarakihi: (Ardaraki adında bir aşiretin olduğu görülmektedir. Bak Ardaraki.) Urartu Kralı Menua'dan sonra krallık koltuğuna oturan Argişti I beklemeden askerlerini toparlayarak bu kent beyliğine saldırır ve egemenliği altına alır. Horhor yazıtları olarak kodlanan Argiştili I'in yıllıklarında bu beylikle ilgili bilgiler yer almaktadır. Bu beyliğe yapılan seferin krallığın iki ve üçüncü yılında yapıldığı belirtilir. Kuzeyde etkili olan bu beyliğin kuşatılması Urartular açısından önem verilmiş ve bölgeye bir valinin gönderilmesi için çaba gösterilmiştir.

Ardaraki: Margaret R.Payne'nin "Urartu Çivi Yazılı Belgeler Katalogu" adlı eserinde Argişti I'in seferleriyle ilgili (8.1.2) kodlu yazıtında yer alan bir aşirettir. Yazıtın bir dikilitaşın tümünde yazıldığı belirtilmektedir. Ancak taşın kırık olması nedeniyle A ve B şeklinde iki parça şeklinde kodlanarak okunmuştur. Bu yazıtın Argişti I'in (8.1.1) şeklinde kodlanan yazıtıyla karşılaştırıldığında A ile B arasında bir parçanın olduğu ortaya çıkmaktadır.

Yani yazıtın üç parçadan oluştuğu tahmin edilmektedir. Bu yazıt, 1901 yılında Belck, 1882, 1888, 1890, 1893'te Sayce, 1900'da Sandalgian tarafından okunmuştur. Argişti I yıllıklarında bu aşiretin krallığını kuşattığını ve haraca bağladığını belirtmektedir.

Ardini-di nuna-li İspuini-ni-sarduri-hi-Minua İspuini-hi: Çoğul şahıslar için Urartu dilinde yazılmış bir cümledir. Cümlenin Türkçe'deki karşılığı "Sarduri'nin oğlu İşpuini (ve) İşpuini'nin oğlu Minua Ardini'ye (Muşaşır) geldiler" anlamında tanımlanmıştır.

Ardise: Urartu dilinde bir sözcüktür. Sözcüğün Türkçe karşılığı "Güç" anlamındadır.

Ardıç Kalesi: (Bazı yerlerde Ardınç şeklinde yazıldığı da görülür.) Balıkgölü'nün güvenliği açısından kurulan bir kaledir. Bu kale yine güvenlik açısından kurulan Gürgüre Kalesi'nin 12 kilometre doğusunda yer alır. Konumu itibariyle Suluçem beldesinin 5 km güneybatısında ve Tulumlu (Aruç) köyünün aynı yönde yakınında yer almaktadır. Bu kale diğer iki güvenlik kalesi olan Balıkgöl ve Gürgüre Kalesi'nden büyük bir kale olarak Mustafaağılı Tepesi'nin üzerinde kurulmuştur. Yazılı kaynaklarda Urartuların suya önem vermelerinden dolayı Balıkgölü suyunun koruması bakımından yaptırılan bu kale aynı zamanda askeri güvenliği sağlardı. O dönemde kale-kentler yapılırdı. Bu yapılarda insanlar yaşadığı gibi savaşçılar da korumayı üstlenmişlerdi. Kalenin doğu yakasındaki sur duvarlarının üzerinde çok sayıda anıtsal kaya işaretleri yer almaktadır. Bu işaretler Urartu Krallığı'nın çoğu işaretleriyle örtüşmektedir.

Altından yapılmış bir kolye-Van Müzesi

Ardi: Urartular tarafından tapınılan bir Tanrıça'dır. Tanrılar listesinin 78. sırasında yer alır. Meherkapı yazıtındaki Tanrılar listesine göre bu Tanrı'ya kurbanlık olarak hiçbir şey gösterilmemiş. Yapılan arkeolojik kazılarda gerekli belgeler bulunamadığı için bu Tanrı ile ilgili daha fazla bilgi verilemiyor. Ancak bölgede yoğun olarak arkeolojik kazılar devam etmektedir. Büyük bir

olasılıkla bu Tanrı merkez Tanrıların konumunda olmayan yerel bir Tanrı statüsündeydi.

Ardini: Güneş Tanrısı'na sadece Urartularda tapınılmadı. Yapılan araştırmacılar başta Mısır olmak üzere çeşitli uygarlıklar Güneş Tanrısı'nı yaratarak tapınma ihtiyacı duymuşlardır. Bu Tanrıların çıkış merkezi öncelikle Mezopotamya bölgesi daha sonra da Atlantis, Mu kıtasından sonra Mısır olarak bilinmektedir. Ayrıca Orta ve Güney Amerika uygarlıklarında da Güneş Tanrısı'na tapınıldı. Ardini, Urartularda Güneş Tanrısı'dır. Bu Tanrı'ya Hitit halkı "Arinna ya da Arinnasi" adıyla tapınmıştır. Erkek mi kadın mı olduğu hakkında henüz belgeler yeterli değil. Ancak ikili bir Tanrı'yı sembolize ettiği söylenir. Azteklerdeki ikiliğin Tanrısı "Ometeotl" gibi ikiliğin Tanrısı olma ihtimalini savunanlar da var.

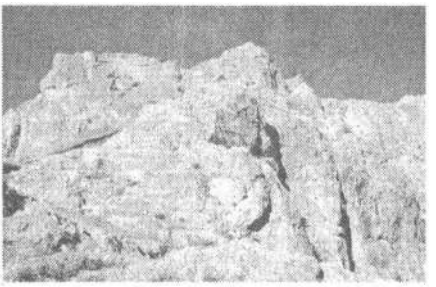
Ardini Kenti Tanrısı'na: Urartu Tanrısı'dır. Güneş Tanrısı olarak tapınıldı. Tanrılar listesinin önemli Tanrıları'ndan biriydi. Üçlü bir Tanrılar grubu olarak anılırdı. Diğer iki Tanrı ise Haldi ve Teişeba'dır. Etilerde "Arinna" ile özdeşleştirildi. Urartu Tanrılar listesinde Tanrı ve Tanrıçaların ötesinde kutsal yerlere tapınma geleneği vardı. Bu yerler; kentler, dağlar, ovalar, kapılar şeklinde tanımlanmıştı. Urartu Tanrılar listesinde 39. sırada tapınıldı. Ancak arkeolojik kazılarda bununla ilgili gerekli belgeler bulunmadığı için hakkında fazla bilgi verilemiyor. Dikkat edilecekse Orta ve Güney Amerika uygarlıkları olan Mayalar, Aztekler ve İnkalarda da bazı yerler kutsal sayılmış, bunlar için törenlerle insanlar kurban edilmişti. Kızılderili inancında dağlara Huaca adı verilmiş ve onlar için tören sahaları, kurban sunakları yapılarak insanlar son derece acımasız bir şekilde kurban edilmişlerdir.

Argişti I: (Argistis olarak da yazıldığı görülür.) Urartu Kralı'dır. İ.Ö.785-760 (Bazı kaynaklarda İ.Ö. 787-766 tarihleri şeklinde ele alınmıştır.) tarihlerinde hüküm sürerken Asur'da İ.Ö.782-772 tarihlerinde Salmanasar IV hüküm sürüyordu. Kral Menua'nın oğludur. Kendi adına Giriktepe'de kurduğu kaleye "Argiştihinili" adını verdi. Dedesi ve babasıyla çoğu yazıtta adı geçen İnuşpua'nın neden krallık koltuğuna geçmediği hala tartışma konusudur. Yapılan araştırmalarda İnuşpua, Menua yüzün-

den krallık koltuğuna geçme başarısını elde edememiştir. Böylece Menua oğlu Argişti'yi krallık için son derece iyi eğittikten sonra kendi yerine kral olmasını sağlamıştır. Bazı araştırmacılar ise Argişti'nin ağabeyi olan İnuşpua'yı büyük bir ihtimalle öldürtmüş ve yerine kral olmuştur şeklinde açıklamalar yaparlar. Bunu belirleyen bazı yazıtlardaki anlamlı ifadelerin olayın bir komplo olmuş olabileceği ele alınır. Horhor yazıtlarında yazdırdığı yazıtta babadan kalma topraklara yani tahtına Tanrı Haldi'nin emriyle çıktığını anlatmaktadır. (Bak Madırburç yazıtı.) Horhor yazıtları ve Van Kalesi'nde bulunan diğer yazıtlardan anlaşıldığına göre Argişti, babasının bıraktığı yerden devam etmeyi ihmal etmedi. Kuzey ülkelerine yaptığı seferler dışında Diauehi ülkesinin babası tarafından bir türlü egemenliğe alınmadığı hayallerini kurarak bazı askeri seferler düzenleme fikri oluşturdu. Yazıtta bu krallığı tamamen kuşattığını ve egemenliği altına aldığını belirtir. Yazıtta *"...Hükmeden yüce Tanrı Haldi'ye... (muzaffer olmak için) yalvardım. O yılda ordumu tekrar topladım ve Diauehi ülkesine (ve) Diauehi Kralı Mannudubi'ye karşı sefere çıktım..."* şeklinde açıklamada bulunur. Sonra da Gökçegöl civarındaki Uiteruhi ülkesine saldırmış ve yağmalamıştır. Aldığı ganimetleri de liste halinde belirtmiştir. Bu ganimetler; 19.255 erkek çocuk, 10.140 savaşçı asker, 23.280 kadın, toplam 57.675 kişiyi tutsak aldığını belirtir. Bu tutsaklardan bazılarını öldürdüğü de belirtilmektedir. Ayrıca 1104 at, 35.015 büyük boynuzlu hayvan, 1829 adet küçük boynuzlu hayvanı Urartu ülkesine taşıdığını ifade ediyor. Bu zaferlerin tümünü Tanrı Haldi'nin gücüyle bir yıl içinde başardığını ifade eder. Saltanatının üçüncü yılında (İ.Ö.784-783) Gökçegöl civarındaki bazı kabilelere askeri seferler yapmak ister. Bu kabileler: Kuarzani, Ultuza, Uruani, Muzuru ve İrkiuni'dir. Bu kabilelere askeri sefer düzenlerken bölgenin en güçlü ülkesi olan Etiu (ni) yi de kuşatmıştır. Yazıtlarda da anlaşıldığı gibi Argişit I kuzeydeki bütün ayaklanmaları bastırmayı becermiştir. Hate ülkesi (Hitit) Kralı Hilaruda'nın (Hilaruda Hititler döneminde Malatya kralıdır. Hititlere bağlı olduktan sonra bazı kaynaklarda Malatya kralları Hitit kralı olarak da geçmektedir.) yönettiği topraklara da askeri se-

ferler yapıp ganimetler aldığını belirtir. Esir aldıklarından bazılarını öldürmüş ve bazılarını da Gökçegöl bölgesindeki Ere-puni kentine yerleştirmiştir. Menua'nın oğlu Argişti I bölgeyi kuşatmış, kralı olan Mannudibi'yi de haraca bağlamıştır. Yazıtlarda alınan haraç *"...43 mina saf altın, 37 mina gümüş, 10.000 mina bakır, 1000 binek atı, 300 büyük boynuzlu sığır, 10.000 koyun, 500 sığır ve 300 binek atı.."* yıllık vergilendirildiği yazılmıştır. Argişti I, Tariuni ve Uzinabitarna kentlerinin bulunduğu Erzurum bölgesiyle Gökçegöl arasındaki yerleşim yerlerinden esir olarak 19.255 erkek çocuk, 10.148 savaşçı ve 23.280 kadın almıştır. Bölgede toplam 52.675 kişiyi Van (Tuşpa) kenti ve yakın kentlere yerleştirmiştir. Etiu: Kuarzani, Ultuza, Uriani, Muruzu ve İrkuini kentleri Urartuların bulunduğu bölgenin kuzeyinde bulunan Aras Nehri boylarındaki Gökçegöl çevresindeki yerleşim yerleridir. Urartu Kralı Argişti I üçüncü sefer yılında bu kentlere askeri seferler yapar. Bu ülkelere yaptığı sefer sırasında bölgenin en büyük toprağına sahip olan Etiu Krallığı'nı da işgal eder. Argişti I kuzey kentlerini işgal ettikten sonra bu defa da saldırılarını batıdaki kentlere yöneltmiştir.

Argişti I'in sefer yazıtları: (Kaynaklarda Minua (Menua) oğlu Argişti'nin yazıtları şeklinde ele alınmaktadır.) Diğer Urartu kralların yaptıkları çalışmalar gibi Argişti I de dönemindeki askeri seferler, yapılar, tapınak binaları, kanal ve göletler hakkında yazılı taşlar diktirmişti. Margaret R.Payne'nin "Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu" adlı kitabında Urartu krallarıyla ilgili yazıtları sıralar. (8.1.1) kodlu yazıt, Van Kalesi'nin güneybatı tarafında bulunan kaya mezarına inen merdivenlerin ucunda yer almıştır. Horhor yazıtı şeklinde de tanımlanan bu yazıt 8 sütundan oluşan Argişti I'in yıllıklarında askeri seferleri açıklamaktadır. Yazıt *"...Argişti der ki; (onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için efendi Tanrı Haldi'ye, Tanrı*

Argişti I kaya mezarı ve Horhor mağarası

Teişeba'ya ve Tanrı Şivini'ye yalvardım..." şeklinde başlar. Bu yazıt 1900 yılında Sandalgian, 1901'de Belck, 1953'te Arutyunyan, 1979'da Melikişvili, 1992'de Salvini, 1840'da Schulz, 1872'de Mordtmann, 1882, 1888, 1890, 1893'te Sayce, 1883'te Guıyord, 1927'de Meşçaninov, 1933'te Friedrich, 1952'de Vrouyr, 1948'de Saulcy, 1888'de Müller tarafından okunmuştur. (8.1.2) kodlu yazıt Eski Van kentinde Surp Sahak Kilisesi'nde bulunmuştur. İki parçadan oluşan bir yazıt olduğu söylenmektedir. A/B şeklinde iki parçaya ayrılan yazıtın (8.1.1) kodlu yazıtla karşılaştırıldığında iki parça arasında bir başka parçanın olduğu görülmektedir. Yanı yazıtın 3 parçadan oluştuğu tahmin edilmektedir. A parçasının dört tarafında da yazılar yer almaktadır. B parçasının ise sadece ön ve arka tarafında yazı bulunmaktadır. Yazıt "*...Tanrı Haldi, kendi mızrağıyla sefere çıktı, Diauhi ülkesi (nin) Kralı Lutupurşuni'yi yendi ve Abnulua ülkesini ele geçirdi...*" şeklinde başlar. 1901 yılında Belck, 1882, 1888, 1890, 1893'te Sayce, 1900'da Sandalgian tarafından okunmuştur. (8.1.3) kodlu yazıt Van'da bulunmuştur. Tiblisi Müzesi'nde koruma altındadır. Büyük bir yazıttır. Zafer yazıtı olarak tanımlanmaktadır. 1939 yılında Tseretheli, 1939'da Friedrich tarafından okunmuştur. (8:1.4) kodlu yazıt Sarıkamış'ın yakınlarındaki ormanlık alanda bulunan eski harabelerde bulunmuştur. Sonra da bir caminin duvarlarında kullanılmış, çok tahrip olmuştur. Tiblisi Müzesi de koruma altına alınmıştır. Taş bir bloğun alt tarafında yer almıştır. 1893, 1896'da Nikolskii, 1894'de Sayce, 1900'da Sandalgian, 1939'da Tseretheli tarafından okunmuştur. (8.1.5) kodlu yazıt Elar yakınlarında bulunmuştur. Bu yazıt bir yer sarsıntısından dolayı tahrip olmuş durumdadır. Büyük bir kaya üzerine yazılmıştır. 1863 yılında Sembatiants, 1872'de Mordtmann, 1882'de Sayce, 1883'te Patkanov, 1890'da Alişan, 1893, 1896'da Nikolskii, 1895'te Sembatiants, 1900'da Sandalgian, 1927'de Meşçaninov tarafından okunmuştur. (8.1.6) kodlu yazıt, Güliçan bölgesinde bulunmuştur. Bölgedeki ırmak yanında anakayaya yazılmıştır. Yazıt 1884, 1888 yılında Sayce, 1893, 1896'da Nikolskii, 1900'da Sandalgian, 1902'de Rösler tarafından okunmuştur. (8.1.7) kodlu yazıt Kanlıca yakınında, Arpaçayı (Ahurgan) Irmağı'nın sol tarafında yer almaktadır. Anakaya

üzerine işlenmiştir. Yazıt, 1863 yılında Brosset-Kunik, 1864'te Brosset, 1872'de Mordtmann, 1881'de Alişan, 1882'de Sayce, 1883'te Patkanov, 1893, 1896'da Nikolskii, 1900'da Sandalgian, 1902'de Rösler, 1927'de Meşçaninov tarafından okunmuştur. (8.1.8) kodlu yazıt Kanlıca yakınında Arpaçayı (Ahurgan) Irmağı'nın sol kıyısında bulunmuştur. Yaklaşık 30 m yükseklikte dik bir kaya üzerine yazılmıştır. Yazıt okunmamıştır. (8.1.9) kodlu yazıt Lçaşen yakınlarında Sevan ile Nor-Beyazit arasında geçen yol üzerinde bulunmuştur. Okunması zor olan büyük bir kaya üzerinde yazılmıştır. Yazıt 1883, 1895 yılında Sembatiants, 1884, 1888, 1893, 1894'te Sayce, 1892'de Belck-Lehmann, 1893, 1896'da Nikolskii, 1900'da Sandalgian, 1980, 1985'te Arutyunyan tarafından okunmuştur. (8.1.10) kodlu yazıt Garni'de yer almıştır. Küçük bir taş üzerine yazılmıştır. 1964, 1965 yılında Arutyunyan, 1966'da Arekelan-Arutyunyan tarafından okunmuştur. (8.1.11) kodlu yazıt, Armavir Tepedibi köyünde Eçmiazin, Ripsime Kilisesi'nde bulunmaktadır. Ortadaki bloğu eksik olan baş ve sonlarını gösteren iki blok halindedir. 1887 yılında Müler, 1896'da Belck, 1900'da Sandalgian, 1882, 1911'de Sayce, 1886'da Sembatiants, 1893, 1896'da Nikolskii, 1877'de Mordtmann, 1888, 1893'te Sayce, 1883'te Patkanov, 1886'da Sembatiants, 1896'da Nikolskii tarafından okunmuştur. (8.1.12) kodlu yazıt Morev Irmağı'nın yakınlarındaki Ortakent'in yaklaşık 2 km uzağında bulunmuştur. Anakaya üzerinde yazılmıştır. 1992 yılında Dinçol tarafından okunmuştur.

Argişti I'in Yapı Yazıtları: "Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu" adlı kitabın yazarı Margaret R.Payne; Urartularla ilgili ulaşabildiği çoğu yazıtları listeler halinde belirtmektedir. Eserinde Argişti I'in imarla ilgili yazıtları şöyle; (8.2.1) kodlu yazıt Karakale'de bulunmuştur. Anakayadan kopuk olduğu belirtilen bir yazıt parçasıdır. 1896 yılında Nikolskii, 1896'da Belck, 1900'da Sandalgian tarafından okunmuştur. (8.2.2) kodlu yazıt Sardarabad'da bulunarak Eçmiazin'deki Ripsime Kilisesi'ne götürülmüştür. Taş blok üzerinde yazılmış bir yazıttır. 1882, 1892, 1893 yılında Sayce, 1893, 1896'da Nikolskii, 1900'da Sandalgian tarafından okunmuştur. (8.2.3) kodlu yazıt Arin-Berd'de bulunmuştur. Taş blok üzerine yazılmıştır. 1970 yılında Arut-

yunyan-Oganesyan, 1971'de Salvini tarafından okunmuştur. (8.2.4) kodlu yazıt Arin-Berd'de taş blok üzerine yazılmıştır. 1951 yılında Oganesyan, 1951'de Israelyan, 1952'de Piotorovskii tarafından okunmuştur. (8.2.5) kodlu yazıt Arin-Berd'de bulunmuştur. Taş blok üzerine yazılmış bir yazıttır. (8.2.6) kodlu yazıt Arin-Berd'de bulunmuştur. Taş blok üzerine yazılan bir yazıttır. 1969 yılında Salvini, 1970'de Anutyunyan-Oganesyan tarafından okunmuştur. (8.2.7) kodlu yazıt, Arin-Berd kent kapısının sol tarafındaki duvarda bazalt blok üzerine yazılmıştır. 1958 yılında Israelyan tarafından okunmuştur. (8.2.8) kodlu yazıt, Van kentinde bulunan yazıt taş blok üzerine yazılmıştır. 1904 yılında Lehmann tarafından okunmuştur. (8.2.9) Arinberd'deki Urartulara ait kalıntılar arasında bulunmuştur. Bazalt taş üzerine yazılan yazıt Moskova Tarih Müzesi'nde koruma altına alınmıştır. 1896 yılında Nikolskii, 1900'da Sandalgian tarafından okunmuştur. (8.2.10) kodlu yazıt Arin-Berd'de bulunmuştur. Taş blok üzerine yazılan bir yazıttır. (8.2.11) koldu yazıt Arin-Berd'de bulunmuştur. Taş blok üzerine yazılan bir yazıttır. (8.2.12) kodlu yazıt, Arin-Berd'de bulunmuştur. Tahıl deposunun yapımına ait olan bu yazıt taş blok üzerinde yazılmıştır. (8.2.13) kodlu yazıt, taş blok üzerine yazılmıştır. 1970 yılında Anutyunyan-Oganesyan, 1971'de Salvini tarafından okunmuştur. (8.2.14) kodlu yazıt Ağrı ili Patnos ilçesindeki Aznavurtepe'de bulunmuş Erzurum müzesinde koruma altına alınmıştır. 1960 yılında Türk arkeolog Balkan tarafından okunmuştur. (8.2.15) kodlu yazıt, Pirabat'ta bulunmuştur. Taş blok üzerine yazılan yazıt Erzurum Müzesi'nde koruma altına alınmıştır. 1996 yılında Margaret R.Payne tarafından okunmuştur. (8.2.16) kodlu yazıt Kazancı'da bulunmuştur. Bazalt sütun kaidesi üzerine yazılmıştır. 1886, 1895 yılında Sembatiants, 1887'de Müler, 1888'de Sayce, 1890'da Alişan, 1893, 1896'da Nikolskii, 1900'da Sandalgian tarafından okunmuştur. (8.2.17) kodlu yazıt Şahriyar'da mavi renkli bazalt kayadan yapılmış sütun kaidesi üzerinde yazılmıştır. 1896 yılında Sembatiants, 1899'da Basmadjyan, 1900'da Sandalgian, 1900'da lehmann, 1901'de Belck, 1901'de Sayce, 1931'de Piotovskii tarafından okunmuştur. (8.2.18) kodlu yazıt Arin-Berd'de bulunmuştur. 1969 yılında Salvini,

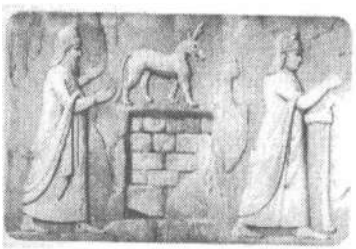
1970'de Anutyunyan-Oganesyan tarafından okunmuştur. (8.2.19) kodlu yazıt Arin-Berd'de bulunmuştur. 1969 yılında Salvini, 1970'de Anutyunyan-Oganesyan tarafından okunmuştur. (8.2.20) kodlu yazıt Arin-Berd'de bulunmuştur. 1969 yılında Salvini, 1970'de Anutyunyan-Oganesyan tarafından okunmuştur. (8.2.21) kodlu yazıt Arin-Berd'de bulunmuştur. 1969 yılında Salvini, 1970'de Anutyunyan-Oganesyan tarafından okunmuştur. (8.2.22) Arin-Berd'de bulunmuştur. Taş blok üzerine yazılan bir yazıttır. 1970 yılında Anutyunyan-Oganesyan, 1971'de Salvini tarafından okunmuştur. (8.2.23) kodlu yazıt Arin-Berd'de bulunmuştur. Taş blok üzerine yazılan yazıt kentteki tapınak duvarında bulunmuştur. 1917 yılında Israelyan, 1958, 1960'da Friedrich tarafından okunmuştur. (8.2.24) kodlu yazıt Arin-berd'de bulunmuştur. Bir yapının duvarında yer almaktadır. Taş blok üzerinde yazılmış bir yazıttır. 1957 yılında Israelyan, 1958, 1960'da Friedrich tarafından okunmuştur. (8.2.25) kodlu yazıt Kalecik'te bulunmuştur. Bir tepede yer alan duvar içinde bulunmuştur. Yazıtın buradan sökülüp, parçalara ayrıldıktan sonra Tiblisi'ye götürüldüğü ancak Tiblisi Müzesi'nde olmadığı şeklinde bilgiler yer almaktadır. Yassı bir taş blok üzerinde yazılmıştır. Kopyası 1915 yılında Marr, 1731, 1738'de Meşçaninov tarafından okunmuştur. (8.2.26) kodlu yazıt Köklü'de bulunmuştur. Taştan bir sütun kaidesi üzerine yazılmıştır. 1892 yılında Belck-Lehmann, 1900, 1901'de Belck, 1983-Dinçol-Oktay Belli tarafından okunmuştur. (8.2.27) Ağrı ili Patnos ilçesinde Anzavurtepe'de bulunan yazıt taş blok üzerinde yazılmıştır. 1963 yılında Mellink tarafından okunmuştur. (8.2.28) kodlu yazıt taş blok üzerine yazılmıştır. Erivan Müzesi'nde koruma altındadır. 1970 yılında Israelyan tarafından okunmuştur. (8.2.29) kodlu yazıt Yukarı Anzaf Kalesi'nin yakınında yer alan bir ev duvarında bulunmuştur. Yazıt yıprandığı için okunamamıştır. 1973 yılında Salvini okunması için inceler. (8.2.30) Pirabat'ta bulunan yazıt taş blok üzerine yazılmıştır. Erzurum Müzesi'nde koruma altındadır. 1996 yılında Margaret R.Payne tarafından okunmuştur. (8.2.31) kodlu yazıt Pirabat'ta bulunan yazıt taş blok üzerinde yazılmıştır. Erzurum Müzesi'nde koruma altındadır. 1996 yılında Margaret R.Payne tara-

fından okunmuştur. (8.2.32) Pirabat'ta bulunan yazıt bazalt sütün kaidesi üzerine yazılmıştır. Erzurum Müzesi'nde koruma altındadır. 1958 yılında Hulin, 1983'te Dinçol-Belli tarafından okunmuştur. (8.2.33) kodlu yazıt Kepenek'te bulunmuştur. Bazalt blok üzerine yazılan yazıt 2000 yılında Koçhan-Salvini tarafından okunmuştur.

Argişti I'in parça yazıtları: "Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu" adlı kitabın yazarı Margaret R.Payne; Urartularla ilgili ulaşabildiği çoğu yazıtları listeler halinde belirtmektedir. Eserinde Argişti I'in parça halindeki yazıtları şöyle; (8.3.1) kodlu yazıt Karmir-Blur'da bulunmuştur. 1947 yılında Israelyan, 1948, 1949, 1952'de Piotrovskii, 1952'de Barnett-Watson tarafından okunmuştur. (8.3.2) kodlu yazıt Karmir-Blur'da bulunmuştur. 1952 yılında Piotrovskii tarafından okunmuştur. (8.3.3) kodlu yazıt Karmir-Blur'da bulunan bir tunç kalkan üstüne yazılmıştır. 1952 yılında Piotrovskii tarafından okunmuştur. (8.3.4) kodlu yazıt Karmir-Blur'da bulunmuştur. Boğa ve aslan kabartmalı bir tunç kalkan üzerine yazılmıştır. 1952, 1967 yılında Piotrovskii, 1959'da Barnett, 1991'de Merhav tarafından okunmuştur. (8.3.5) kodlu yazıt, Karmir-Blur'da bulunmuştur. Tunç kalkan üzerine yazılmıştır. 1954 yılında Piotrovskii tarafından okunmuştur. (8.3.6) kodlu yazıt, Karmir-Blur'da bulunan tunç bir kalkan üzerine yazılmıştır. 1954 yılında Piotrovskii tarafından okunmuştur. (8.3.7) kodlu yazıt, Karmir-Blur'da bulunmuştur. Tunç kalkan üzerine yazılmıştır. 1966 yılında Piotrovskii tarafından okunmuştur. (8.3.8) kodlu yazıt, Karmir-Blur'da bulunmuştur. Tunç kalkan üzerine yazılmıştır. Kalkan aslan ve boğa kabartmalıdır. (8.3.9) kodlu yazıt Karmir-Blur'da bulunmuştur. Erivan Müzesi'nde koruma altındadır. 1952 yılında Piotrovskii tarafından okunmuştur. (8.3.10) kodlu yazıt, Karmir-Blur'da bulunan tunç bir miğfer üzerine yazılmıştır. 1952 yılında Piotrovskii tarafından okunmuştur. (8.3.11) kodlu yazıt Karmir-Blur'da bulunan bir tunç miğfer üzerine yazılmıştır. (8.3.12) kodlu yazıt Karmir-Blur'da bulunan tunç bir miğfer parçasında yazılmıştır. (8.3.13) kodlu yazıt Rutşi-Tip'tedir. Berlin Vorderasiattischen Müzesi'nde koruma altındadır. Tunç bir miğfer üzerine yazılmıştır. Bu miğferin Karmir-Blur'da bulunan miğ-

ferlere benzediği söylenmektedir. 1960 yılında Nagel, 1976'da Kellner, 1982'de Berghe-Meyer, 1983'te Kohlmeyer-Saherwala tarafından okunmuştur. (8.3.14) kodlu yazıt, Karmir-Blur'da bulunan tunç okların üzerinde yazılmıştır. 1952 yılında Piotrovskii tarafından okunmuştur. (8.3.15) kodlu yazıt Karmir-Blur'da bulunan altı adet tunç oklardan birinde yazılmıştır. 1952 yılında Piotrovskii tarafından okunmuştur. (8.3.16) Karmir-Blur'da bulunan tunçtan yapılmış okluk üzerine yazılmıştır. 1954 yılında Piotrovskii tarafından okunmuştur. (8.3.16) kodlu yazıt, Karmir-Blur'da bulunan tunçtan yapılmış okluk üzerine yazılmıştır. (8.3.17) Kodlu yazıt, Karmir-Blur'da bulunan bir ok ucunda yazılmıştır. 1954 yılında Piotrovskii tarafından okunmuştur. (8.3.18) kodlu yazıt, Van Kalesi'nin yaklaşık bin metre uzağında bulunmuştur. Van Müzesi'nde koruma altındadır. Yazıt tunçtan yapılmış bir zırh göğüslük üzerine yazılmıştır. 1983 yılında Oktay Belli tarafından okunmuştur. (8.3.19) kodlu yazıt, Van Kalesi'nin yaklaşık bin metre uzağında bulunmuştur. Van Müzesi'nde koruma altındadır. Yazıt tunçtan yapılmış bir zırh göğüslük üzerine yazılmıştır. 1983 yılında Oktay Belli tarafından okunmuştur. (8.3.20) Karmir-Blur'da bulunan yuvarlak tunçtan yapılmış bir zırh pulu üzerine yazılmıştır. 1954 yılında Piotrovskii tarafından okunmuştur. (8.3.21) kodlu yazıt Karmir-Blur'da bulunan yuvarlak tunçtan yapılmış bir zırh pulu üzerine yazılmıştır. 1954 yılında Piotrovskii tarafından okunmuştur. (8.3.22) kodlu yazıt, Karmir-Blur'da tunçtan yapılmış yuvarlak bir nesne üzerinde yazılmıştır. Bu nesnenin bir tunç kalkanın orta kısmı olduğu ifade edilir. 1952 yılında Piotrovskii tarafından okunur. (8.3.23) kodlu yazıt, Doğuanadolu bölgesinde bulunmuş bir tunç nesne üzerine yazılmıştır. Tunç nesnenin ortası delik ve boğa başıyla süslenmiştir. Van Müzesi'nde koruma altına alınmıştır. 1976 yılında Oktay Belli tarafından okunmuştur. (8.3.24) kodlu yazıt, Karmir-Blur'da bulunan ve koşum takımlarına ait olan bir tunç parça üzerine yazılmıştır. 1956 yılında Piotrovskii tarafından okunmuştur. (8.3.25) kodlu yazıt Karmir-Blur'da bulunan bir tunç kemer üzerine yazılmıştır. 1956 yılında Piotrovskii tarafından okunmuştur. (8.3.26) kodlu yazıt Karmir-Blur'da bulunan bir tunç kemer üzerine yazılmıştır. 1956 yılında Piot-

rovskii tarafından okunmuştur. (8.3.27) kodlu yazıt, Dizgin Kale'de bulunmuş ve Van Müzesi'nde koruma altına alınmıştır. Yazıt tunçtan yapılmış bir at çıngırağı üzerine yazılmıştır. 1976 yılında Oktay Belli tarafından okunmuştur. (8.3.28) kodlu yazıt, Alişar'da bulunmuş St. Petersburg Ermitraj Müzesi'nde koruma altına alınmıştır. Tunçtan yapılmış bir at çıngırağı üzerine yazılmıştır. 1967, 1969 yılında Piotrovskii, 1982'de Berghe-Meyer tarafından okunmuştur. (8.3.29) kodlu yazıt New York Metropolitan Müzesi'nde koruma altındadır. Tunçtan yapılmış bir at çıngırağı üzerine yazılmıştır. 1978 yılında Muscarella, 1991'de Meyer tarafından okunmuştur. (8.3.30) kodlu yazıt, Karmir-Blur'da bulunan tunçtan yapılmış bir tas üzerine yazılmıştır. 1951, 1952, 1955, 1956'da Piotrovskii tarafından okunmuştur. (8.3.31) kodlu yazıt, Karmir-Blur'da bulunan tunçtan yapılmış bir tas üzerine yazılmıştır. 1951, 1952,'de Piotrovskii tarafından okunmuştur. (8.3.32) kodlu yazıt, Karmir-Blur'da bulunan ve davul şeklinde tunçtan yapılmış bir nesne üzerine yazılan yazıttır. 1966 yılında Piotrovskii tarafından okunmuştur. (8.3.33) kodlu yazıt New York Metropolitan Müzesi'nde koruma altındadır. Yazıt tunç bir levha üzerine yazılmıştır. Levha at arabası ve piyade askerlerini çağrıştıran kabartmalarla süslenmiştir. (8.3.34) kodlu yazıt, Karmir-Blur'da bulunmuştur. Tutamakları altından yapılmış gümüş bir kapak üzerine yazılmıştır. (8.3.35) kodlu yazıt Van Müzesi'nde koruma altındadır. Delikli bir taş boncuk üzerine yazılmıştır. 1982'de Dinçol-Kavaklı tarafından okunmuştur. (88.3.36) kodlu yazıt, Molla Beyazıt Köyü'nden Eçmiazim'deki Ripsime Kilisesi'ne götürülmüştür. Pişmiş toprak tuğla şeklindedir. 1895 yılında Nikolskii, 1896,1897'de Belck-Lehmann, 1985 yılında Salvini tarafından okunmuştur.

Doğubayazıt'ta bulunan mezar kabartması

Argişti II: İ.Ö. 713-675 tarihlerinde Urartu Devleti'nin gücünü yitirdiği dönemlerde hüküm sürdü. Bu tarih bazı kaynaklarda İ.Ö.714-680 olarak ele alınmış.

Döneminde Asur'da İ.Ö.705-681 tarihlerinde hüküm süren Sanherib vardı. Argişti II, Rusa I'in oğludur. Bu kral ile ilgili arkeolojik buluntular az olduğu için hakkında yeterli bilgi bulunamıyor. Asur kayıtlarında da fazla bilgi verilemiyor. Ancak Argişti II'nın Güneydoğu Anadolu ile Kuzey Suriye topraklarındaki beylikleri kendi yanına çekmek için çaba gösterdiğini ve bunu da başardığı yazılır. Kummuhu Kralı Mutallum ile ittifak kurdu. Bu ittifak Asur kayıtlarında gösterilmiştir. İ.Ö.707 yılında Kimmerlerle yaptığı savaşta yenildi. Babası da Kimmerlerle savaşırken yenilmişti. Ancak bu yenilgi onu krallıktan edemedi. 22 yıl Urartu Kralı olarak egemenliğini sürdürdü. Bulunan bazı yazıtlarda Urartu sınırlarına belirleyici açıklamalar koydu. Bu yazıtlarda *"...Tanrı Haldi'nin gücüyle Rusa oğlu Argişti söyler; - Arbu ülkesine sefere çıktım. Uşulu, Buqu ülkelerini ele geçirdim. Muna Nehri'ne kadar ilerledim, oradan geri döndüm. Gir, Gituba (ni) Tuişdu ülkelerini zaptettim. Rutum (ni) kentini aldım. Ele geçirdiğim ülkeleri haraca bağladım. Zorla ele geçirdiğim bu kaleleri yeniden inşa ettim, adını Argişti-irdu ("Argişti'nin vassal kenti") koydum. Biaina'nın gücünü göstermek üzere, Haldi'nin gücüyle kral, evrenin kralı, krallar kralı Tuşpa kentinin kralı...."* şeklinde ifadelerle sınırlarını belirtmişti. Asur saldırılarına karşı kentler ve kaleler yaptırdı. Bu kent-kaleler; Erciş yakınlarındaki Titumnia, Toprakkale'deki Rusahinili, daha sonraki dönemlerde arkeologlar tarafından ortaya çıkarılan "sınır kalesi" sayılabilir. Asur yazılı kaynaklarında görünen gerçeklerden bir tanesi de Asur kralların Urartu krallarına karşı takındıkları tavırları tek taraflı olarak ele almalarıdır. Nasıl ki Mısır ili Hititler arasında yapılan "Kadeş Savaşı" Mısır tapınak duvarlarında abartılı bir şekilde yazılmışsa Asur kralları da buna benzer bazı yazıtlar diktirmişler. Yani Urartuların bulundukları coğrafik konum gereği Asur krallarının askeri saldırıları verimli sonuçlarla tamamlanmamıştır. Argişti II Ağrı ile Van (Tuşpa) arasında yol yapımı yaparken bir köprü de yaptırmıştır. 2009 yılında Argişti II'nin yol ve köprü yapımını belirten bir buluntu Ağrı iline bağlı Tutak ilçesinde köylüler tarafından bulunmuş ve yetkililere teslim edilmiştir.

Argişti II'nin Savaş Yazıtları: Yazıtların başlangıcı "Rusa oğlu Argişti" diye başlamaktadır. Urartu Kralı Argişti II'ye ait olan sefer yazıtları araştırmacılar tarafından belirli kodlamalarla ele alınmış ve müzelerde koruma altına alınmışlardır. Bu yazıtlar Margaret R.Payne tarafından "Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu" adlı eserinde toplu olarak yeniden kodlanarak ele alınmıştır. Buna göre; (11.1.1) kodlu yazıt Razlık'ta bulunmuştur. Anakaya üzerine yazılan yazıt *"...Tanrı Haldi'nin kudretiyle Rusa oğlu Argişti der ki; Arhu ülkesine karşı sefere çıktım... Usulu ülkesini ve Buqu ülkesini ele geçirdim..." şeklinde* devam eder. 1965 yılında Benedict tarafından okunmuştur. (11.1.2) kodlu yazıt Kırkızlar yakınında bulunmuştur. Anakaya üzerine yazılmış bir yazıttır. Yazıt *"...Tanrı Haldi'nin kudretiyle Rusa oğlu Argişti der ki; (....silik)...ülkesini... (silik).....ülkesini ele geçirdim. Muna Irmağı'na kadar ilerledim ve oradan geri döndüm..." şeklinde* devam eder. 1965 yılında Benedict tarafından okunmuştur.

Argişti II'nin İmar Yazıtları: Yazıtların başlangıcı "Rusa oğlu Argişti" diye başlamaktadır. Urartu Kralı Argişti II'ye ait olan imar yazıtları araştırmacılar tarafından belirli kodlamalarla belirlenmiş ve bulundukları müzelerde koruma altına alınmışlardır. Bu yazıtlar Margaret R.Payne tarafından "Urartu Çivi Yazılı Belgeler Katalogu" adlı eserinde toplu olarak yeniden kodlanarak ele alınmıştır. Buna göre; (11.2.1) kodlu yazıt, Çelebi Bağı Camii kapısının önünde bulunmuştur. Büyük bir taş stelin iki yüzüne yazılmıştır. Yazıtın önyüzü *"...Rusa oğlu Argişti bu steli efendi Tanrı Haldi'ye yaşam için diktirdi. Tanrılar bana merhamet (gösterdikleri) ve güç verdikleri (gibi), Tanrı Haldi tarafından Rusa oğlu Argişti'ye iyilik (?) ile birlikte (?) mutluluk (?), yaşam, sevinç ve büyüklük verilsin..." şeklinde* devam eder. 1900, 1901 yılında Belck-Lehmann, 1940'da Friedrich tarafından okunmuştur. (11.2.2) kodlu yazıt Topraklı'da bulunmuştur. Bir taş yazıtın iki yüzüne yazılmıştır. Yazıtın ilk 35 satırının (11.2.1) kodlu steldeki ifadelerin kopyası olduğu belirtilmektedir. Yazıt 1900 yılında Belck-Lehmann, 1976'da Arutyunyan tarafından okunmuştur. (11.2.3) kodlu yazıt Van ilinde bulunmuştur. Yeşil+mavi karışımlı küçük bir taşın üzerine yazılmıştır. Yazıt 1904 yılında

Lehmann, 1906'da Sayce, 1913'te Sandalgian, 1936'da Tsereteli tarafından okunmuştur.

Argişti II'nin Parça Yazıtları: Yazıtların başlangıcı "Rusa oğlu Argişti" diye başlamaktadır. Urartu Kralı Argişti II'ye ait olan parça şeklinde tespit edilen yazıtlar araştırmacılar tarafından belirli kodlamalarla belirlenmiş ve bulundukları müzelerde koruma altına alınmışlardır. Bu yazıtlar Margaret R.Payne tarafından "Urartu Çivi Yazılı Belgeler Katalogu" adlı eserinde toplu olarak yeniden kodlanarak ele alınmıştır. Buna göre; (11.3.1) kodlu yazıt, Doğuanadolu'da bulunmuştur. Van Müzesi'nde koruma altındadır. Yuvarlak bir tunç nesne üzerindedir. Tunç nesnenin ortası kabartma şeklindedir. 1976 yılında Oktay Belli tarafından okunmuştur. (11.3.2) kodlu yazıt, Kuzeybatı İran bölgesinde bulunan Urartulara ait bir mezarda bulunmuştur. Van Müzesi'nde koruma altındadır. Yuvarlak bir tunç nesne üzerindedir. Tunç nesnenin ortası kabartma şeklindedir. 1976 yılında Oktay Belli tarafından okunmuştur. (11.3.3) kodlu yazıt, Doğuanadolu'da bulunmuştur. Van Müzesi'nde koruma altındadır. Tunç bileklik üzerine yazılmıştır. 1976 yılında Belli, 1991'de Seid tarafından okunmuştur. (11.3.4) kodlu yazıt Doğuanadolu'da bulunmuştur. Van Müzesi'nde koruma altındadır. Tunçtan yapılmış at çıngırağı üzerine yazılmıştır. 1976 yılında Oktay Belli tarafından okunmuştur. (11.3.5) kodlu yazıt Yukarı Anzaf Kalesi'ndeki Haldi Tapınağı'nın avlusunda bulunmuştur. Tunçtan yapılmış bir okluk üzerindedir. 1993 yılında Tuğrul-Belli, 1995'te Dinçol tarafından okunmuştur. (11.3.6) kodlu yazıt Aşağı Anzaf Kalesi'nde bulunmuştur. Tunç kalkan üzerine yazılan yazıt 1995 yılında Dinçol tarafından okunmuştur. (11.3.7) kodlu yazıt Giyimli (?) de bulunduğu söylenir ancak, kesin buluntu yerinin belli olmadığı ifade edilmektedir. München, Parahistorische Staatssammlung'da bulunmaktadır. Bir adak levhası üzerine yazılan yazıtta bir Tanrı kafası gösterilmiştir. 1993 yılında Zahlhaas tarafından okunmuştur.

Argiştihini: (Armavir Blur adıyla da tanınmaktadır.) "Argişti'nin yerleri ya da yerleşmeleri" anlamında tanımlandı. Argişti I tarafından kendi adına kurduğu bir yerleşim merkezidir. Bu yerleşim merkezi Ermenistan sınırları içinde Aras Vadisi'nde yer al-

maktadır. Buraya Aras Nehri'nden bağlantılı sulama kanalları kurdu. Urartular güçlendikçe güneyde Asurluların tehlikesi karşısında kuzey bölgelerini işgal etme eğilimindeydiler. Topraklarını genişletmek için kuzeye seferler yaptılar. Bu seferleri bugünkü Ermenistan'a kadar başarılı savaşlar çıkararak topraklarını genişlettiler. O dönemde Ermeni Beyliği yerinde başka bir beylik bulunuyordu. Bu beylik içindeki parçalanmalarda daha sonraları Ermeni Beyliği kuruldu. Argişti (Bazı kaynaklarda Argişthini şeklinde de yazılmaktadır.) böylece Urartu topraklarını genişlettikçe Asurlular için de tehlike işareti veriyordu. Arkeolojik kazılarda bu kentin bölgesinde İlk Tunç Çağı'na ait iki yerleşim yerinin harabeleri bulunmuştu.

Arququi: Sarduri II'ye ait olan yazıtta adı geçmektedir. Margaret R.Payne'nin "Urartu Çivi Yazılı Taşlar Kataloğu" adlı kitabında bu yazıtın kodlandığı görülmektedir. Yazıtta adı geçen bir aşirettir. Sarduri II, diğer Urartu krallarının yaptıkları çalışmalar gibi dönemindeki askeri seferler, yapılar, tapınak binaları, kanal ve göletler hakkında yazılıtaşlar diktirmişti. Yazıtta Sarduri II'nin yıllıklarını hazırlarken askeri seferlerini özenle yazdırmıştır.

Arhu: Urartu Kralı Argişti I'in sefere çıktığı bir kent krallığı olarak tanıtılır. Araştırmacı Benedict'in "Two Urartian Inscription from Azerbeijan" adıyla tanımladığı iki yazıtın birincisinde *"...Tanrı Haldi'nin gücü ile Rusa oğlu Argişti söyler: Arhu ülkesine sefere çıktım. Uşulu, Buqu ülkelerini ele geçirdim. Muna Nehrine kadar ilerledim. Oradan geri döndüm. Gir, Gituha (ni), Tuişdu ülkelerini zapt ettim. Rutum (ni) kentini aldım. Ele geçirdiğim ülkeleri haraca bağladım. Zorla ele geçirdiğim bu kaleleri yeniden inşa ettim. Adını Argişti-irdu (Argişti'nin vasal kenti) koydum. Biaina'nın gücünü göstermek üzere, Haldi'nin gücü ile güçlü kral, evrenin kralı, krallar kralı Tuşpa kentinin kralı..." şeklinde* bilgiler yer alır.

Arha: Argişti I'in Margaret R.Payne'nin "Urartu Çivi Yazılı Belgeler Katalogu" adlı kitabında (8.1.1) kodlu yazıt olarak belirtilen yazıtta adı geçen bir soydur. Argişti I, diğer Urartu krallarının yaptıkları çalışmalar gibi dönemindeki askeri seferler, yapılar, tapınak binaları, kanal ve göletler hakkında yazılıtaşlar diktir-

mişti. Horhor yazıtı olarak da adlandırılan yazıt; Van Kalesi'nin güneybatı tarafında bulunan kaya mezarına inen merdivenlerin ucunda yer almıştır. Bu yazıt 1900 yılında Sandalgian, 1901'de Belck, 1953'te Arutyunyan, 1979'da Melikişvili, 1992'de Salvini, 1840'da Schulz, 1872'de Mordtman, 1882, 1888, 1890, 1893'te Sayce, 1883'te Guıyord, 1927'de Meşçaninov, 1933'te Friedrich, 1952'de Vrouyr, 1948'de Saulcy, 1888'de Müller tarafından okunmuştur.

Aria: Yazıtların başlangıcı "Sarduri oğlu Rusa" diye başlayan Urartru Kralı Rusa I'in askeri seferlerde yaptırdığı yazıtlarda bu ülkenin adı geçmektedir. Urartu Kralı Rusa I'e ait olan yazıtlar araştırmacılar tarafından belirli kodlamalarla belirlenmiş ve bulundukları müzelerde koruma altına alınmışlardır. Bu yazıtlar Margaret R.Payne tarafından "Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu" adlı eserinde toplu olarak yeniden kodlanarak ele alınmıştır. Yazıtta Rusa I, bu ülkeyi kuşattığını ve krallarını da Tanrı Haldi'nin gücüyle kendisine yalvartarak, canını bağışlaması için yere eğilip, ayaklarına kapandığını belirtmektedir.

Arinnasi: Bak Ardini.

Arinberd: Erebuni kentinin bir başka adı. Bak Erebuni ve Arin-Berd.

Arin-Berd: Ermenistan sınırları içinde yer alan Etiu (ni) ülkesinde Argişti I tarafından yaptırılan bir tapınak. Bu tapınağın İr (e) puni kenti olduğunu savunan araştırmacılar var. Çünkü kral yazıtta askerlerin barınması için bir kentten söz edince; araştırmacılar bu yerin İr (e) puni olduğunu ileri sürerler. Bu tapınakta İvarşa adında bir Tanrı'ya tapınılırdı. Bak Erebuni.

Arkeometri Sempozyumu: Kültür ve Turizm Bakanlığı-Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü tarafından "28. Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu" adı altında 29 Mayıs-2 Haziran 2006 tarihinde Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Terzioğlu Kampüsü Troia Kültür Merkezi Salonlarında yapılan bir sempozyumdur. Katılımcıların yoğun olduğu bu sempozyumda devam eden kazı alanları ve uzmanların adları da listeler halinde belirtildiği gibi arkeolojiyle ilgili önemli konuşmalar yapılmıştır. Bu sempozyum, Müzeler Genel Müdürlü-

ğü çalışmaları kapsamında gerçekleştirilmiştir. Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürü Orhan Düzgün; yapılan sempozyumun sadece bilimsel açıdan değil mesleki grubu paylaşan bireyleri de tanıştıran etkinlikler olması balımından önemli olduğunu söyler. Sempozyuma 63'ü Türk 37'si yabancı kazı uzmanı, 30 müze kazısı olmak koşuluyla 85 kazı yaparak bazı belgelerin kurtarılmasında etkili olmuşlardır. Bu kazılara katılanlar sempozyum boyunca çeşitli açıklamalar yaparak izleyicileri olduğu gibi, meslektaşlarını da bilgilendirmişlerdir.

Armavir Blur: Bak Argiştihini.

Arme: Surp Pogol yazıtında Urartuların saldırısına uğrayan Trans-Kafkasya bölgesinde bir kent. Urartular bu kente saldırarak haraca bağlamış ve ganimetlerle Tuşpa'ya dönmüşler. Surp Pogol yazıtında bu seferler detaylı olarak anlatılmaktadır.

Arni: Urartular tarafından tapınılan bir Tanrı'dır. Dağlar Tanrısı olarak tapınıldı. Tanrılar listesinin 32. sırasında yer alır. Meherkapı yazıtındaki Tanrılar listesine göre bu Tanrı'ya kurbanlık olarak 1 boğa ve 2 koyun sunulmuştur. Yapılan arkeolojik kazılarda gerekli belgeler bulunamadığı için bu Tanrı ile ilgili daha fazla bilgi verilemiyor. Ancak bölgede yoğun olarak arkeolojik kazılar devam etmektedir. Bu Tanrı'nın yerel Tanrı olduğu ifade edilmektedir.

Arsimela'nın bronz levhadan kopya çizimi

Artamit: Urartuların yaşadığı bir yer. Arkeolojik buluntu yeridir. Burada büyük bir kaya üzerinde Kral Menua tarafından imar yazıtı olarak yazdırdığı bir yazıt bulunmaktadır. Yazıt 14 satırdan oluşmuştur.

Artuaraş: Urartular tarafından tapınılan bir Tanrı'dır. Tanrılar listesinin 38. sırasında yer alır. Meherkapı yazıtındaki Tanrılar listesine göre bu Tanrı'ya kurbanlık olarak hiçbir şey gösterilmemiş. Yapılan arkeolojik kazılarda gerekli belgeler bulunamadığı için bu Tanrı ile ilgili daha fazla bilgi verilemiyor. Ancak bölgede yoğun olarak arkeolojik kazılar devam etmektedir. Bu Tanrı'nın yerel bir Tanrı olduğu ifade ediliyor.

Arsibini: (Bazı kaynaklarda Arşibi şeklinde yazılmaktadır) Kral Menua'nın atının adı. Bu atı yarışlarda kullan-mıştır. Bir olimpiyat niteliğindeki yarışmada at 22 kol uzunluğunda bir atlayış gerçekleştirmiştir. Urartu yazılı belgelerinde atın yaptığı atlayışı belirtilmektedir. Bilindiği gibi Hz. Ali'ye de Hz. Muhammed tarafından hediye edilen Düldül adlı bir at vardı. Düldül, Mısır firavunu tarafından Hz. Muhammed'e hediye olarak gönderilen attır. Menua'nın Arsibini adlı atın "Uru arşiniuini" kentinde yetişmiş bir at olması düşünüldü-ğünden atın adının da bu kentten kaynaklanmış olacağı düşünülmektedir. Araştırmacı Konig (Gotterwelt 163-164) Arşniuini adına benzer "arşibi" ve "Arşibedini" adlarının fonetik olarak kentin adına benzediğini ve sözcük içinde "arşi/U" kökünün olmasıyla bu kökten türemiş olacağını vurgular. Araştırmacı arkeolog König ayrıca (HChI 75 11") yazıtında Menua'nın atının adı olan "arşibi"nin geçmesi büyük ihtimalle atların yetiştirildiği bir yer olarak belirtir. Hatta çeşitli yerlerdeki otlaklara Menua "Arşuniuini" adını vermektedir. "arşibi" adı araştırmacı arkeolog Melikişvili'ye göre "kartal" anlamında tanımlanmaktadır.

Arsimela: (Artu'arasu/Artu'arasau şeklinde de yazıldığı görülür.) Urartular tarafından tapınılan bir Tanrı'dır. Tanrılar listesinin 9. sırasında yer alır. Meherkapı yazıtındaki Tanrılar listesine göre bu Tanrı'ya kurbanlık olarak 2 boğa ve 4 koyun sunulmuş. Bu Tanrı'nın yerel bir Tanrı olduğu ifade ediliyor. Meherkapı Tanrılar listesinde Şebitu'nun arkasından tapınıldığı gösterilmektedir. Dönemin ressamları tarafından kanatlı bir ejder üzerinde ayakta betimlenmiştir. Diğer Tanrılardan farksız bir görünüm sergiler. Onu diğer Tanrılardan ayıran özelliği sağ elini geriye doğru gererek tuttuğu topuza (gürz) benzer silahı ve üzerinde ayakta durduğu ejderidir. Sol elini de ileriye doğru yere paralel bir şekilde uzatmış ve konik şeklinde üç çıkıntısı bulunan bir kalkan taşımaktadır. Araştırmacılar bu kalkanın diğer Tanrıların taşıdığı kalkanın benzeri olduğu şeklinde ifade etmektedirler. Kalkanın üzerindeki işlemeler ve büyüklüğü de diğer Tanrı kalkanlarından ayrılmaktadır. Sağ elinde tuttuğu topuzun da ilginç bir görünüm sergilediği görülür. Ağaçtan yapıldığı tahmin edilen sopanın başındaki topuz şekli sopayı yuvarlak bir şekilde

kaplamış olacağına bakıldığında çizimde kare şeklinin ön plana çıktığı görülmektedir. Sopanın başındaki topuzun hangi maddeden yapıldığı kesin olarak belirtilemiyor. Ancak araştırmacılar topuzun üzerindeki işlemelere baktıklarında bronzdan yapılmış bir dökme parça olduğunu ileri sürerler. Çizgileri kafes şeklinde belirtilen topuzu Arsimela'nın, sapından değil de orta yerinden tuttuğu görünüyor. Urartu Tanrısı Turani (Listenin 5'inci sırasında yer almaktadır.) bir topuz taşır ama Turani'nin taşıdığı topuzdan farklı olduğu görülmektedir. Başka yerlerde benzeri bulunmayan Arsimela'nın topuzuna bakıldığında Urartularda farklı modellerden silah üretiminin varlığı ortaya çıkmaktadır. Ejderin baş kısmına denk gelecek bir hayvan motifinin bulunmadığı ancak dinozor yapısına benzer bir yapıda olduğu görülmektedir. Başından boyun kısmına kadar uzanan yelelerin dikey olarak kesilmiş çizgilerden oluştuğu ona sfenks görüntüsü de vermektedir. Hatta kuyruğunun da sfenks kuyruğuna benzetildiği ifade edilmektedir. Diğer Tanrıların aksine bu Tanrı'nın sol ayağını ejderin dikey çizilmiş yelesi üzerine koymadığı ve kanat üzerine koyduğu görülür. Başın yırtıcı bir kuşa benzetilmiş olduğu da söylenmektedir. Akbaba ve kartal biçiminde tanımlama getirildiği görülür. Gözleri iri olarak çizilen ejderin ağzının kapalı oluşu tek çizgiyle gösteriliyor. Şaha kalkmış at modeli çizilen ejderin kuyruğu da insan başlı boğanın kuyruğunu andırır. Gerilmiş kanadı dikkat çekmektedir. Yandan görüntülenen hayvanın karın tarafında kaburgaya benzer bir desen iki çizgi arasında gösterilmiş dikey çizgilerle belirtilir. Kuyruğundaki düğümün de ilginç olduğu görülür. Urartu sanatçılarının bazı Tanrı figürlerini bronz levhalara ya da taşlara işlerken yaşam geleneklerine bakarak onların yüz görünümlerini de titizlikle çizmeye çalışmış oldukları görülür. Bu çizimlerin hangi Tanrı'ya ait olacağı henüz bilinemiyor. Haklarında kullanılan ifadelerin tahmini ifadeler olduğu görülmektedir. Arkeolojik kazılarda bulunan bronz levha üzerindeki Tanrıların Baş Tanrı Haldi'nin arkasından özenle çizildiği söyleniyor. Adları Meher Kapı yazıtında belirtilen söz konusu Tanrıların görünümleri son derece ezoterik çizilmiş ve kutsal hayvanları da mitolojik ayrıcalık gösterilerek tasarlanmıştır. Dönemin ressamı her Tanrı'yı tapınma geleneğindeki özel-

likleriyle ele aldığı gibi fiziksel durumlarını da çizgilerle belirtmeyi ihmal etmemiştir. Bütün uygarlıklarda olduğu gibi Urartu halkı da sınırlarına giren Tanrı adlarına kutsal gözüyle bakmış ve zamanla onları kült haline getirmişlerdi.

Arşibedini: Urartular tarafından tapınılan bir Tanrı'dır. Tanrılar listesinin 31. sırasında yer alır. Meherkapı yazıtındaki Tanrılar listesine göre bu Tanrı'ya kurbanlık olarak 1 boğa ve 2 koyun sunulmuştur. Yapılan arkeolojik kazılarda gerekli belgeler bulunamadığı için bu Tanrı ile ilgili daha fazla bilgi verilemiyor. Ancak bölgede yoğun olarak arkeolojik kazılar devam etmektedir. Bu Tanrı'nın yerel bir Tanrı olduğu ifade ediliyor.

Arşuniuini: (Ya da URU-Arşiniuini) Urartular tarafından kurulan bir kent. Kentin adı Urartu diliyle yazılmış çoğu yazıtlarda geçmektedir. "Trans-Kafkasya" bölgesinde bulunan bu kent Menua'nın dışında ardılları da saldırmışlardır. Genişleme düşünce sini taşıyan Urartu kralları kuzeyde ele geçirilen yeni bölgelerde kentler kurarlar. "Haldei uru" kentinin kurulması gibi Arşuniuini de Urartular tarafından kurulmuş yeni bir kenttir. Bu kent Menua (Minua) tarafından kurulmuş bir kent şeklinde ifade edilmektedir. (Mirjo Salvini Arşuniuni kentinin Körzüt Kalesi olduğuna işaret etmektedir.) Kral İşpuini Meherkapı yazıtında belirttiği Tanrılar ve Tanrıçalar listesinin yanında kutsal kentlerin de listesini belirtmişti. Arşuniuini bu kutsal kentler arasında yer aldı. Kurulan bu kentlerle ilgili Karahan stelleri olarak adlandırılan yazılıtaşlarda mimarisi ve tarım etkinlikleri hakkında bilgi verilmektedir. Kentin adının geçtiği ("HChI 10 11 15 ve x57") kodlu yazıt, (env.no.7759) kodla Eski Şark Eserleri Müzesi'nde koruma altındadır. Muradiye'de (Berkri) ("HChI 74 11") kodlu yazıt, Kevenli'de (Şuşarths) bulunan ("HChI 76") kodlu yazıtlarda bu kentin adı geçmektedir. Bu yazıtlardan başka Karahan I yazıtında da kentin adı geçmektedir. Hatta Kevenli'de bulunan başka yazıtlarda da kentin adının geçtiği görülmektedir. Yazıtlardaki ifadelere bakıldığında kentin Urartu yönetimi için önemli bir konumda bulunduğu düşünülmektedir. Hatta kentin Tanrısı da Baş Tanrı olarak Haldi belirlenmektedir. Araştırmacı Konig (Gotterwelt 163-164) kentin adına benzer "Arşibi" ve "Arşi-bedini" adlarının fonetik olarak kentin

adına benzediğini ve sözcük içinde "arşi/U" kökünün olmasıyla bu kökten türemiş olacağını vurgular. König ayrıca ("HChI 75 11") yazıtında Menua'nın atının adı olan "Arşibi"nin geçmesini büyük olasılıkla atların yetiştirildiği bir yer olarak belirtir. Hatta çeşitli yerlerdeki otlaklara Menua "Arşuniuini" adını vermektedir. "Arşibi" adı Melikişvili'nin ifadelerine göre "kartal" anlamında tanımlanmaktadır.

Arşuniuini Kenti Tanrısı'na: Urartu Tanrılar panteonunda Tanrı ve Tanrıçaların ötesinde kutsal yerlere tapınma geleneği vardı. Bu yerler kentler, dağlar, ovalar, kapılar şeklide tanımlanmıştı. Meherkapı yazıtındaki Tanrılar listesinde 43. sırada tapınıldı. Kent Tanrısı'na kurbanlık olarak 1 boğa ve 2 koyun sunulmuştur. Ancak arkeolojik kazılarda bununla ilgili gerekli belgeler bulunmadığı için hakkında fazla bilgi verilemiyor. Arkeolojik kazılar bölgede yoğun olarak devam etmektedir.

Artarma: Argişti I'in Margaret R.Payne'nin "Urartu Çivi Yazılı Taşlar Katalogu" adlı kitabında (8.1.1) kodlu yazıt olarak belirtilen yazıtta adı geçen bir ülkedir. Argişti I, diğer Urartu krallarının yaptıkları çalışmalar gibi dönemindeki askeri seferler, yapılar, tapınak binaları, kanal ve göletler hakkında yazılıtaşlar diktirmişti. Horhor yazıtı olarak da adlandırılan yazıt; Van Kalesi'nin güneybatı tarafında bulunan kaya mezarına inen merdivenlerin ucunda yer almıştır. Bu yazıt 1900 yılında Sandalgian, 1901'de Belck, 1953'te Arutyunyan, 1979'da Melikişvili, 1992'de Salvini, 1840'da Schulz, 1872'de Mordtman, 1882, 1888, 1890, 1893'te Sayce, 1883'te Guıyord, 1927'de Meşçaninov, 1933'te Friedrich, 1952'de Vrouyr, 1948'de Saulcy, 1888'de Müller tarafından okunmuştur. Yazıtta Argişti I yıllıklarını hazırlarken askeri seferlerini özenle yazdırmıştır. Artarma ülkesi kuşatılan ülkeler arsında gösterilmektedir.

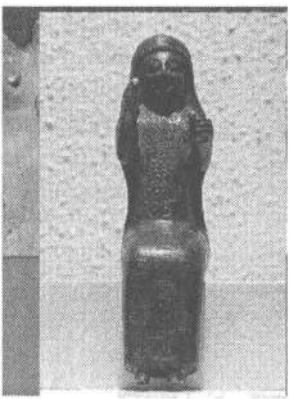
Artvin: Urartular döneminde günümüzde Erzurum ili sınırları içinde yer alan, altın ve gümüş madenleri yönünden zengin olduğu ifade edilen bir yerleşim alanıdır. Burada arkeolojik araştırmalar yapılmıştır. Günümüzde Artvin Doğu Karadeniz bölgesinde bir ildir. Gürcistan ile Türkiye sınırının kuzey köşesinde yer almaktadır. Komşu illeri de Erzurum, Ardahan ve Rize'dir.

Artu'arasu: Urartular tarafından tapınılan yerel bir Tanrı'dır. Urmiye Ovası'nda yaşayanlar tarafından tapınıldı. Bu Tanrı için tapınak şeklinde stellerin yapılmış olduğu belirtilir. Artu'arasu adlı Tanrı'ya İran sınırları içindeki Urmiye Gölü çevresinde yaşayan aşiretler tapınmışlardı. Bu Tanrı'ya daha sonraki dönemlerde Urartuların küçük yerleşim bölgelerindeki insanlar tarafından da tapınıldı.

Arubani: (Ya da Uarubani) Urartular tarafından tapınılan bir Tanrıça'dır. Urartu Tanrılar listesinin Baş Tanrısı olan Haldi'nin karısının adı. (Bagbartu ve Bagmaştu adlarıyla da anlatıldığı görülür.) Arubani'ye Ana Tanrıça kadar önem verilmedi. Tanrılar listesinin 64. sırasında yer alır. Meherkapı yazıtındaki Tanrılar listesine göre bu Tanrı'ya kurbanlık olarak 1 inek ve 1 koyun sunulmuştur. Yapılan arkeolojik kazılarda gerekli belgeler bulunamadığı için bu Tanrı ile ilgili daha fazla bilgi verilemiyor. Ancak bölgede yoğun olarak arkeolojik kazılar devam etmektedir. Bazı kaynaklarda Musasiri Tanrısı Haldi'nin karısı Bagbartu'nun yerine Urartuların tapındıkları yerel bir Tanrıça olduğu da belirtiliyor. Arubani, tunç bir nesne üzerine bir boğa işlenmiş ve o da boğanın üzerinde kanatlı bir güneş içinde canlandırılarak tasvir edilmiştir. Bak Bagbartu.

Aru-me: Urartuca bir sözcük. Sözcüğün Türkçe karşılığı "bana verdi" şeklinde tanımlanmıştır.

Aruşi: Malatya (Melitealhelile) Krallığı'na bağlı bir yerleşim yeri. Malatya Kralı Hilaruda döneminde Urartuların askeri saldırısına uğradı. Sarduri II yönetimindeki Urartuların gücü karşısında fazla direnemedi. Teslim oldu ve Urartu egemenliğine girdi. Sarduri II tarafından Melitealbelilerin (Malatya) ülkesine yaptığı saldırıda kuşattığı Hazani, Yaurabi, Tumeişki, Wasini, Maninui, Aruşi, Qulburarrini, Taşe, Quera'nın taşesi ve Meluiani kalelerden biridir. Sarduri yaptığı askeri seferinde kuşattığı ve esir aldığı Kral Hilaruda'nın kendisine nasıl yalvardığını, canını

Tanrıça Arubani

kurtarmak için teklif ettiği haraçları Kömürhandaki "İzoli yazılı-taş"ında açıklamıştır. Bu kalelerden sonra kenti ve kralı her yıl vergilendirmek üzere cezalandırır. Krallar savaştaki galibiyeti Teişeba ve Şivini'ye yaptığı dualara borçlu olduğunu belirtirler.

Arzaşkun: Van Gölü'nün batı yakasında yer alan bir kenttir. (Bazı kaynaklarda Arzaşkunu şeklinde yazıldığı görülür.) Urartu Devleti'nin ilk kralı olarak tarihte yer alan Arame'nin (ya da Aramu) ilan ettiği ilk başkentidir. Urartular tarafından da ilk başkent olarak kullanıldı. Bu kent Asur Kralı Salmanasar III tarafından bir askeri saldırı sonucu yerle bir edilmiştir. Gaziantep ilinin yaklaşık 60 km kuzeyindeki Kenk Boğazı'nda bulunan bir yazılı taşta kral ile ilgili 3 yıllık çalışmaları işlenmiştir. Yazıt incelendiğinde Arzaşkun (Daiaeni ile Gilzanu arasında) yerine "Urartu ülkesi ve Müşaşir" kentinden söz eder. Arzaşkun yaklaşık 12 yıl sonra Urartuların başına geçen Sarduri I (İ.Ö.840-830) tarafından başkent olarak kullanılmamış, onun yerine sarp kayalıklarda kurulmuş olan ve Asurluların da "Turuşpa" adını verdikleri Van ilini seçer, yani Tuşpa'yı... Arzaşkun kentinin konumuyla ilgili iki farklı açıklama bulunur. Bu açıklamaların ilki kentin günümüzdeki Van Gölü'nün kuzey batısında bulunan Bulanık yerleşim yerinin yakınlarında olduğu söylenir. İkinci açıklama ise; Van Gölü'nün kuzeydoğu ya da doğusunda yer alan bir kent olduğu şeklindedir. Bu kent ile ilgili tarihsel ipuçları Asur Kralı Salmanasar III'ün üçüncü yıl seferlerinin şiirsel bir dille anlatımında göze çarpar.

Arzibini: Bak Sigge.

Arşaşkunu: Bak Arzaşkun.

Arslantepe: Malatya ovasında "Arslantepe" adıyla anılan ve Fırat Nehri'nin sağ kıyısından uzak olmayan 40 m yükseklikteki bir tepedir. Malatya ilinin kuzeydoğusunda yer alır. Urartuların yaşadıkları bir arkeolojik alandır. 1932-1939 tarihleri arasında Luis de la Porte tarafından bölgede ilk kazılar yapılmıştır. Son günlerde İtalya'nın başkenti Roma'daki La Sapienza Üniversitesi adına Alba Palmieri çeşitli kazılar sürdürmektedir. Tarihsel yönden bu höyüğün son Kalkolitik Çağ'dan (İ.Ö.IV bin yıl) yeni Hitit dönemi olan İ.Ö.1200-900 yıllarına kadar ev sahipliği yaptığı anlatılıyor. Yapılan arkeolojik kazılarda bu bölgede

Ubait kültürüne ait izler de bulunmuştur. Ubait keramiklerine (İ.Ö.VII) tarihlendirilerek Geç Kalkolitik bir kültür dönemi olarak belirlenmişlerdir. İ.Ö.1200-700 tarihleri arasında Hitit kültürünün bölgede etkinliği görülür. Malatya'daki Arslantepe kralların adları da; Allumari İ.Ö.1110, Lalla İ.Ö.853-835, Sulumal İ.Ö.745-732, Gunziaanu İ.Ö. (?), Tarhunazi İ.Ö.712 tarihleri olarak belirtilmiştir. Buradaki dinsel inancın Hititlere benzediği tartışmasız olarak bilinmektedir. Her kentin Koruyucu Tanrısı vardı. Arslantepe'de Hitit sanat evreleri olan geç Hitit sanatı I, II, III ve IV evrelerinin izleri de görülür.

Arquqi: Bir aşiret adı. Trans-kafkasya bölgesinde yaşamış oldukları belirtilir. Surp Pogol yazıtında bu aşiretin adı geçmektedir.

Ateza: Yazıtların başlangıcı "Sarduri oğlu Rusa" diye başlayan Urartru Kralı Rusa I'in askeri seferlerde yapurdığı yazıtlarda bu ülkenin adı geçmektedir. Urartu Kralı Rusa I'e ait olan yazıtlar araştırmacılar tarafından belirli kodlamalarla ele alınmış ve bulundukları müzelerde koruma altına alınmışlardır. Bu yazıtlar Margaret R.Payne tarafından "Urartu Çivi Yazılı Belgeler Katalogu" adlı eserinde toplu olarak yeniden kodlanarak ele alınmıştır. Yazıtta Rusa I, bu ülkeyi kuşattığını ve krallarını da Tanrı Haldi'nin gücüyle kendisine yalvartarak, canını bağışlaması için yere eğilip, ayaklarına kapandığını belirtmektedir.

Asi: Urartu dilinde bir sözcüktür. Sözcüğün Türkçe karşılığı "Asker" anlamında tanımlanmıştır. Kürt Mitolojisi adlı eserin yazarı Dr. Cemşid Bender, Urartu dilinde kullanılan "Alsini" sözcüğünün aynı anlamını veren Kürt dilindeki "Asi-man (asi)" sözcüğüyle benzer oranda örtüştüğünü ileri sürer. "Asi-man (asi)" sözcüğün karşılığı da "Azman " anlamında tanımlandığı görülmektedir. Yani Kürtçe bazı sözcüklerin Türk dili ve Hurri diliyle paralel kullanıldığını ileri sürer. Bir dönem İspanya elçisi olarak görevde bulunan Tahsin Mayatepek de Mayalarda kullanılan bazı sözcüklerin Türkçe sözcüklerle örtüştüğünü ileri sürmesine rağmen dikkate alınmamıştı. Kürtçe dilinde bazı sözcüklerin Sümer ve Akad diliyle de örtüştüğü görülür. Bu ince ayrıntıdan yola çıkıldığında çoğu dillerde bazı sözcüklerin aynı anlamı verebildiği görülmektedir. Urartuların çoğu beyleri (kralları) zaten Kürt kökenli aşiretlerin bireylerinden oluşmaktadır. Ancak

Cemşid Bender'in özellikle Zagros Dağları'nı Kürtlerin yoğunlukta olduğu bölgeler olarak göstermesi de düşündürücü olmalıdır. Çünkü Sümer, Akad (Agade)'ı oluşturmuş beyliklerin kökenlerinin araştırılması doğrultusunda bölgesel etnik belirtilmelidir. Mezopotamya bölgesinden Urmiye Gölü üzerinden Van bölgesine gelerek krallığa yükselen Kürt beyleri de acaba Zagros Dağları'nda yaşayan Kürtlerle aynı mıydı? Bu soruların karşılığına bakıldığında diller arasındaki benzerliklerin doğal olduğu görülecektir.

Asia: Daieni kralıdır. Salmanasar III, Urartu bölgesine yaptığı seferde bu kralı da yenerek vergiye bağlar. Kral Asia'nın ülkesindeki merkez kentin orta yerinde bir dikili taş koyar ve üzerinde Daieni ülkesinin ne şekilde vergilendirildiği belirtilir. Kaynaklar kral Asia'nın Urartu Kralı Arame ile dostluk ilişkileri içinde bulunduğunu belirtir.

Ase: Urartu dilinde bir sözcüktür. Sözcüğün Türkçe karşılığı "Erkek" anlamında tanımlanmıştır. Kürt Mitolojisi adlı eserin yazarı Dr. Cemşid Bender, Urartu dilinde kullanılan "Ase" sözcüğünün aynı anlamını veren Kürt dilindeki "Esker" sözcüğüyle benzer oranda örtüştüğünü ileri sürer. "Esker" sözcüğünün karşılığı da "Asker" anlamında tanımlanmaktadır. Yani Kürtçe bazı sözcüklerin Türk dili ve Hurri diliyle paralel kullanıldığını ileri sürer. Bir dönem İspanya elçisi olarak görevde bulunan Tahsin Mayatepek de Mayalarda kullanılan bazı sözcüklerin Türkçe sözcüklerle örtüştüğünü ileri sürmesine rağmen önemli görülmemişti. Kürtçe dilinde bazı sözcüklerin Sümer ve Akad diliyle de örtüştüğü görülür. Bu ince ayrıntıdan yola çıkıldığında çoğu dillerde bazı sözcüklerin aynı anlamı verebildiği görülmektedir. Urartuların çoğu beyleri (kralları) zaten Kürt kökenli aşiretlerin bireylerinden oluşmaktadır. Ancak Cemşid Bender'in özellikle Zagros Dağları'nı Kürtlerin yoğunlukta olduğu bölgeler olarak göstermesi de düşündürücü olmalıdır. Çünkü Sümer, Akad (Agade)'ı oluşturmuş beyliklerin kökenlerinin araştırılması doğrultusunda bölgesel etnik belirtilmelidir. Mezopotamya bölgesinden Urmiye Gölü üzerinden Van bölgesine gelerek krallığa yükselen Kürt beyleri de acaba Zagros Dağları'nda yaşayan

Kürtlerle aynı mıydı? Bu soruların karşılığına bakıldığında diller arasındaki benzerliklerin doğal olduğu görülecektir.

Asgaia: Argişti I'in Margaret R.Payne'nin "Urartu Çivi Yazılı Taşlar Katalogu" adlı kitabında (8.1.1) kodlu yazıt olarak belirtilen yazıtta adı geçen Butsu ülkesinde bir vadinin adıdır. Argişti I, diğer Urartu krallarının yaptıkları çalışmalar gibi dönemindeki askeri seferler, yapılar, tapınak binaları, kanal ve göletler hakkında yazılıtaşlar diktirmişti. Horhor yazıtı olarak da adlandırılan yazıt; Van Kalesi'nin güneybatı tarafında bulunan kaya mezarına inen merdivenlerin ucunda yer almıştır. Bu yazıt 1900 yılında Sandalgian, 1901'de Belck, 1953'te Arutyunyan, 1979'da Melikişvili, 1992'de Salvini, 1840'da Schulz, 1872'de Mordtman, 1882, 1888, 1890, 1893'te Sayce, 1883'te Guıyord, 1927'de Meşçaninov, 1933'te Friedrich, 1952'de Vrouyr, 1948'de Saulcy, 1888'de Müller tarafından okunmuştur.

Aşık Hüseyin Göleti: Iğdır ili Tuzluca ilçesinin yaklaşık 32 km güneyinde yer alan göl, Urartular tarafından sulama işinde kullanılmıştır. Deniz seviyesinden 1950 m yükseklikte bulunan gölet, Aşık Hüseyin Köyüne de 2 km uzaklıkta bulunmaktadır. Gölet adını bu köyden almaktadır. Araştırmacılar bölgede yaptıkları kazılarda Gölet'in etrafında bulunan yerleşim yerlerinin harabeleri kaya işaretleri ve mezarların bulunmasından dolayı bölgeyi daha (doğrusu Gölet'i) Urartuların yoğun bir şekilde kullanmış olabileceklerini belirtirler. Gölet'in çevresinde koruma amaçlı kalenin de bulunduğu söylenir. Gölet suyu Aslanlı Deresi'nden gelen suyla beslenmektedir. Kalelere Aşağı Aşık Hüseyin ve Yukarı Aşık Hüseyin adları verilir. Gölet'in çevresinde kaçak olarak yapılan kazılarda bazı çanak çömlek parçalarının bulunduğu söylenir. Kaçak kazı yapanlar önemli olan arkeolojik buluntuları değersizdir diye parçalamışlardır. Bölgedeki çoğu mezarların da mezar soyguncuları tarafından soyulduğu söylenir. Anadolu'da yaşayan eski uygarlıkların geride bıraktıkları değerli arkeolojik buluntular, yöneticilerin vurdumduymaz tavırları nedeniyle ilgi dışı gösterilmiştir. Bu boşluktan yararlanan bazı hazine avcıları altın ve değerli buluntular peşinde oldukları

için çoğu yapıları ve mezarları yağmaladıkları gibi çanak çömlekleri de kırarak imha etmeyi başarmışlardır.

Aşgalaşı: Margaret R.Payne'nin "Urartu Çivi Yazılı Belgeler Katalogu" adlı eserinde Argişti I'in seferleriyle ilgili (8.1.2) kodlu yazıtında yer alan bir ülkedir. Yazıtın bir dikilitaşın tümünde yazıldığı belirtilmektedir. Ancak taşın kırık olması nedeniyle A ve B şeklinde iki parça şeklinde kodlanarak okunmuştur. Bu yazıtın Argişti I'in (8.1.1) şeklinde kodlanan yazıtıyla karşılaştırıldığında A ile B arasında bir parçanın olduğu ortaya çıkmaktadır. Yani yazıtın üç parçadan oluştuğu tahmin edilmektedir. Bu yazıt, 1901 yılında Belck, 1882, 1888, 1890, 1893'te Sayce, 1900'da Sandalgian tarafından okunmuştur. Argişti I yıllıklarında bu ülkeyi kuşattığını ve haraca bağladığını belirtmektedir.

Asurlu-huradi: Urartular tarafından "Asur garnizonu"na verilen bir lakap. Günümüzde askeri garnizonlara da çeşitli adlar verilmektedir.

Asurlular: Tanrı Assur'dan adını alan ve daha sonra da başkent olarak kullanılan Asur (Assur) kentinin bugünkü adı "Kale el Şergat" olarak bilinmektedir. Kentin adı daha sonra Asur İmparatorluğu olarak tarihe geçer. Kent adını Baş Tanrı olarak tapınılan Assur'dan almıştır. Bugünkü Musul kentinin 100 km güneyinde ve Dicle Nehri'nin batı kısmında yer alır. Burada yer alan sıradağların adı da bugünkü adı Cebel Hanuka olan "Ebih" Sıradağlarıydı. Bu kente ait en eski yazıtların İ.Ö.2300 yıllarına ait olduğu anlatılır. Kenti ilk defa kuranların Tanrıça İştar'a tapınmış oldukları belirtilmektedir. Bu Tanrıça için tapınaklar ve tören alanları yapılmıştı. Asur Kralı Salmanasar III döneminde ise doruk noktasına ulaştı. Tanrı Anu, Adad ve İştar Tapınakları bu kral zamanında yapılmıştır. Kent İ.S.614 yılında Kyaksares'in imparatorluğa son vermesiyle çöktü. Halk bu kentten sürüldü. Tarihsel belgeler eski uygarlıklarda yaşamın hareketliliğini sağlayan insanların savaşlar ve açlıklar yüzünden son derece sıkıntılı günler geçirmiş olabileceklerini belirtiyorlar. İnsanların kendi aralarındaki çekişmeleri, doğa olaylarının getirdiği sıkıntılar oldukça yorucu olarak belirtiliyor. Bu yorucu ve zor koşullar altında bile Tanrısal inançlarını da ihmal etmemişlerdir. Güçlü

olanlar savaşın bitiminde zafer kazandıkları zaman kazanma nedenini de Tanrıların gücüne bağlamaktadırlar. İşte Asur kentinin kurulma nedeni de Tanrısal gücün ortaya koyduğu bir yapılanma sonucunda oluşmuştur. Asurlular Sümerlerle Akadların kurdukları kentlerin etrafında göçebe olarak yaşayan kabilelerden oluşan bir krallıktı. Yarı göçebe ve Sami halkından oluşuyordu. Bu halk Asur kaynaklarında "Subur" ya da "Subir" Akad dilinde ise "Subartu" adıyla anlatılırdı. Halkın Arabistan kökenli olduğunu belirten bazı kaynakların olduğu da bilinmektedir. Asurluların bölgedeki ilk etkinlikleri Kral İlişuma'nın Babil'e yaptığı saldırılarla başladı. İlişuma zamanında Asur kenti oldukça gelişti. Şamsiadad'dan önceki kralların adları ne yazıktır ki bilinmiyor. Krallar listesinin başında henüz çadırlardan kurtulamayan 17 Asur kralından söz edilir. Çadırlarda yaşayan kralların adları Kenan'cadır. Bu adların Samice olmadığı ifade edilmektedir. Günümüzde "Assiriya" olarak adlandırılan bir aşiretin adıyla imparatorluğa yükselen Asur aşiretinin kökenlerinden olanların Irak topraklarında yaşamış olabilecekleri belirtilmektedir. Günümüzde Assirya aşireti olarak yaşamlarını devam ettirmektedirler. Assur, Asurluların tapındıkları en büyük Tanrısı'dır. İ.Ö. 1000 yılda Asur ile Tanrıların babası sayılan Anschar ile eşdeğerde görüldü. Asur Tanrısı Assur İ.Ö.1300 civarında Sümer Tanrısı Enlil ile özdeşleştirilmek istendi. Assur'un karısı Mullissu'yu da Ninlil adı altında tapınıldığı belirtilir. İ.Ö.1300 yılında Eşşara'daki tapınaklar arasında en görkemli tapınak Assur'un tapınağıdır. Asarhadon *"...Tanrı Assur efendimin, cella'sını (tapınağın iç tarafı) altınla kapladım. Parlak kırmızı altından olan koruyucu melekler ve kanatlı yaratıklar dizdim yan yana (...) Kerpiçle savar gibi swadım altınla..."* diyerek ona karşı olan büyük saygısını bu sözlerle göstermiştir. Bu Tanrı'ya Sümerli ve Babilli tüm Tanrıların özellikleri verilmiştir. Kar-Tukulti-Ninurta'da tapınma başlamışsa da bu Tanrı'nın İ.Ö.2 bin yılın ortasından itibaren Asur kentinde sınırlı olarak tapınılmıştır. Kralın bütün hareketleri, seferler, yapmak istediği bütün işleri Tanrı Assur ve diğer Tanrıların ortak kararıyla gerçekleşirdi. Salmanasar I zamanında Savaş Tanrısı olarak tapınılan Assur Tanrı Enlil ile öz-

deşleştirilmeye çalışıldı. Nedeni de Salmanasar I tarafından yazılan yazıtlarda Enlil'in eşi Tanrı Assur'un eşi şeklinde belirtilmesine bağlandı. İ.Ö.721-705 tarihlerinde hüküm sürmüş Sargon II döneminde de Tanrı An (Anu)'nun babası olarak tanınan Anşar ile özdeşleştirilmiştir. Görüleceği gibi Tanrı "Asur"un adı, Asur İmparatorluğu'nun adı olduğu gibi başkent konumunda kullanılan merkezleri de bu Tanrı'nın adından gelmektedir. Asur sözcüğü, Yunan dilinden alınan bir sözcüktür. Yunanlılar da bu sözcüğün Akad dilindeki "Mat-Asur" sözcüğünden esinlenmişlerdir. Prof. Dietz Otto Edzard "Das Reich der III Dynastie von Ur und seine Nachfol-gestaaten" adlı yapıtında Asurluların civar halkı tarafından Subur, Subir ya da Subartu adıyla anıldığını yazar. Bunu Samuel Noah Kramer ve Türk Sümerolog Muazzez İlmiye Çığ'da onaylar. Asurlular İ.Ö.609 yılında yıkılana kadar bu sözcüğü kullanmışlardı. İ.Ö. yaklaşık 2. yy başlarında Romalı tarihçi Asur halkı için "Assyrii principes omnium gentium verum potiti sunt" şeklinde bir ifadeye yer vererek "Emperial" Devletlerin tarihinin de Asurlularla başladığını belirtmişti. Araştırmacılar Asurluların aslen Kuzey Irak'ta Dicle Nehri'nin kıyısındaki Aşur/Asur ("Qalat Şarqat") kenti yakınlarında yaşayan birkaç kabilenin birleştiği bir ova halkından oluşan bir beylik olduğunu belirtirler. Sami ırkıyla özdeşleştiği belirtilen bu beylikler yaklaşık İ.Ö.2000 yıllarında yaptıkları ticari organizasyonlarla doğu ile batı arasında bir köprü şeklinde imparatorluğa kadar yükseldiler. Asur tarihi ile ilgili elde edilen belgelerde bunlar hakkında yeterli bilgiler elde edilemedi. Yunan ve Latince diliyle anlatılan metinlerde de bir karışıklık görülür. Zaten o metinlerde krallar ve kraliçelerden de söz edilir. Asurlularla ilgili bilgilerin ortaya çıkış tarihi İ.S'ki tarihlerde yapılan arkeolojik çalışmalarla başlamıştır. O tarihte yapılan arkeolojik kazılarla inanılmaz derecede bilgiler ele geçmiştir. Araştırmacıların tümü Asurlularla ilgili karanlık bir dönemden söz ederler. Yapılan araştırmalar henüz Asurlularla ilgili sağlıklı bilgiler verilmediğini gösteriyor. Asurluların yaşadıkları alan Mezopotamya'ya ait "tarihsel-coğrafik" bir bütünlüğü ifade etmektedir. Önceki konumunda Fırat ve Dicle'nin geçtiği kuzey bölümü "Mezopotamya" adı verilmiştir. Bu sözcüğün dilimizdeki

karşılığı ise "iki nehir arasındaki bölge" şeklinde tanımlanmıştır. Asurluların yerleşik alanı kuzeyde Toros Dağları, doğuda ise Mezopotamya Ovaları kaplar. İki nehirli ülke olarak bilinen Mezopotamya bölgenin kuzeyine; Babil ise güney kısmını oluşturmaktaydı. Asur Devleti'nin bulunduğu yer bugünkü Irak'ın sınırları olarak düşünülmektedir. Ninive, Arbil ve Asur şehirlerinin etrafındaki merkez konumunda Irak yer almaktaydı. Başkentleri de Ninova kentidir. Asurlular, Fırat ve Dicle arasında yerleşen Sami dilini kullanan bir halktı. Sümer dili ve yazı geleneğinin kuzeye kadar ulaşmış kökeni bilinmeyen eklemeli bir dil olduğu ifade ediliyor. Sümerlerin konuştukları dil kuzeydeki şehir merkezleri dışında pek bilinmediği ortaya çıktı. Asurlular hakkında en güzel bilgiler İ.S.19. yy çivi yazısının çözülmesiyle elde edilmiştir. Bulunan metinler Sümer dilinin dışında Sami diller grubunda olan Akadca'da yazılmış olduğu görülür. Asur hanedanlar listesi, "Asurlu krallar listesi" olarak "Eponymenkanon" adını taşıyan eserde gösterilmiştir. İ.Ö.614 yılında Medlere karşı daha fazla dayanamayarak Asur kenti işgal edildi. Daha sonra da Ninive Sin-Şar-İşkun'un bu savaşta ölmüş olabileceği tahmin ediliyor. Ege Üniversitesi Ön Asya Arkeoloji bölümünden Umut Devrim Eryarar *"... Asur Devleti, kurulduğundan itibaren, yayılımcı ve sömürüye dayalı bir ideolojiyi benimsemiştir. M.Ö. I. binden itibaren uygulanan ve daha sonraları gelenekselleşen bu düşüncenin bir kanıtı olarak kullanılan krallık unvanların devamlılığı gösterilebilir. Bu ideolojinin bir uzantısı olarak yeni Asur dönemine bakıldığında, Sargon'un Assur kralları için önemli bir model oluşturduğu, ayrıca -Dört bir yanın efendisi, tümünün efendisi, dünyanın hakimi- gibi unvanların da sıkça kullanıldığı dikkat çekmektedir. M.Ö. II. binyıldan itibaren Asur krallarının yayılımcı politikalarının en önemli kanıtlarını yazılı belgeler oluşturmaktadır... Asur Devleti'nin sınırları; güney-güney batıda merkezi Irak step bölgesi olan Jazira Gazira bölgesi, kuzey ve kuzey doğuda Zagros Dağlık Bölgesi, güneyde Babil Ülkesi ile Hamrin Dağlık alanı ve Aşağı Zap Nehri doğal bir sınır oluşturmaktadır. Asur aslında, coğrafi açıdan savunmasız bir ülkedir. Bir çölde kurulu olması ve doğu, batı ile güney tarafında herhangi bir yüksekliğin bulunmaması bu ülkeyi iyice savunmasız bı-*

rakıyordu. Tek engel kuzey sınırındaki Toros Dağları'ydı. Bu durum askeri açıdan bir olumsuzlukken, olumlu tarafı, kültürel alışverişi kolaylaştırmış olmasıdır. Bu devlet, coğrafyasının izin verdiği ölçüde, Anadolu, İran, Akdeniz dünyası ve hatta İndus bölgelerine yayılımını gerçekleştirmiştir." şeklinde ifade eder. İmparatorluğa kadar yükselen Asurlulardaki yönetim şeklinin yaşam koşulları ve arkeolojik kazılar sonrasında çevirileri yapılan metinlerde anlaşıldığı gibi monarşik bir sistemle idare edildiği belirtilmektedir. Anadolu'ya yazıyı taşımış bir ulus olarak da bilinmektedirler. Anadolu'nun çoğu yerleşim yerlerinde ticaret kolonileri kurmuş olan Asur halkının çok daha önceleri Mitanni Krallığı'nın bir sömürgesi durumunda olmasına rağmen kısa süre içinde bağımsızlıklarını elde etmişlerdi. Bağımsızlık sürecinin tarihselliği de İ.Ö. 14. yy bağlanmaktadır. Bağımsızlıklarını kazandıktan sonra Mezopotamya'nın kuzey kısımlarına dağıldıkları gibi Suriye sınırlarına kadar da topraklarını genişlettikleri ifade edilmektedir. Bu genişleme sürecinin Tukulti-Ninurta I'in (İ.Ö.1208) ölümünden sonra duraklama dönemine girdiği anlatılmaktadır. Ancak Tiglatpileser'in Krallığında Asur yeniden eski gücünü bulmaya çalışır. Bu dönemde Aramilerin akınlarıyla Asurluların yıprandığı gösteriliyor. Ancak Asurluların bölge üzerindeki ağır baskısı devam ettiği için Tiglatpileser III, Sargon II, Sanherib gibi son derece akıllı ve güçlü kralların çabalarıyla Mısır topraklarına kadar ilerlemiş hatta Mısır'a hükmetmeye de başlamışlardı. Bu krallar Yeni Asur İmparatorluğu olarak adlandırılan bir imparatorluğu kurdular. İmparatorluğun son kralı olan Asurbanipal Elam Kent Devleti'ni askeri akınlar yaparak kuşatmış ve topraklarını ele geçirmeyi başarmıştı. Elam'da büyük bir katliam yaptığı tabletlerde gösterilmektedir. Yeni Asur İmparatorluğu döneminde sanatsal etkinliklerin çoğalması görüldüğü halde krallığın sona ermesine etkili olamamıştır. Ninive, Asur, Kalah (Nimrud), Dur Şarrukin (Horsabad) kentlerindeki kazılarda bulunan belgeler sanatın yükseldiğini doğrular niteliktedir. Asur'un sınırsal özelliğindeki ana çizgilerin Mezopotamya'da egemenlik yapmış krallıklar ve beyliklerin barındıkları alanlarla kesilmiş olabileceği de belirtilmektedir. İşte krallık ve beyliklerin istikrar-

sızlık davranmaları nedeniyle Mezopotamya'da iki kent devletinin varlığı ortaya çıkmıştır. Bunlar İ.Ö. 2 bin yılın ortalarında Yukarı Mezopotamya'da Assur (Asur), Aşağı Mezopotamya'da da Babil Kent Krallıkları'ydı. Bu iki kent devletiyle birlkte ortaya çıkan diğer krallıklar da Larsa, İsin, Eşnunna ve Mari olarak belirtildiler. Bunlar III. Ur Hanedanlığı'nın yaklaşık İ.Ö. 2020 yılında yıkılmasıyla ortaya çıkan kırallıklardı. Asıl anayurtları Arabistan Yarımadası'ndaki topraklar olan Asurlular Sami kökenli olarak bilinirler. İlk ünlü kralları da Şamsı-adad I'dir. (Egemenlik tarihi ise İ.Ö.1812-1797) Bu iki krallık olan Asur ile Babil Krallıkları dost geçinen iki düşman krallık olarak tarihte yerlerini bulurlar. İ.Ö.911-891 tarihleri arasında hüküm süren Adad-Nirari II zamanında Asur İmparatorluğu'nun temelleri atılır. Adad-Nirari II bir dizi önlemler alarak Babil ile sınır antlaşmasına girer. Asur'un sınırlarını da Alzi'ye (Elazığ bölgesi) kadar genişletir. Egemenliği altına aldığı krallıkları da önemli savunma kaleleri yapar. İ.Ö.900 yıllarında ortaya çıkan Urartular, Asurluların en tehlikeli düşmanları olurlar. İ.Ö.610 yılında Med Krallığı'yla ortak hareket eden Babil Kralı Nabu-Kudurru-Asur II (Nabukodnosor) tarafından ortadan kaldırıldılar. Nitekim Kaldanilerle Medlerin yaptıkları akınlarla Asur tamamen yıkılarak tarih sahnesinden silindi. Bu tarihin de İ.Ö.612-609 yılları arasındaki baskılar ve yıpratıcı savaşlarla oluştuğu belirtilmektedir. Günümüzde Irak'ın kuzey bölgelerinde yaşayan Asurlular, Sami kökenli halklardan gelen aşiretlerle imparatorluk yolunda hızla ilerlemişlerdi. Asur Kent Devleti imparatorluk olmadan önce yaklaşık İ.Ö.2000 yılından önce Babil kökenli başarısız krallar tarafından yönetiliyordu. Babilli kralların bu boşluğundan faydalanan Asur halkı birleşerek güçlü bir ordu kurmayı başarmışlardı. Kurdukları orduyla Babil Krallığı'na bağlı bulunan bazı toprakları ele geçiren Asurluların kurucu kralları hakkında kesin olarak belgeler bulunmamaktadır. Çoğunlukla bulunan tabletler kırık olduğu için çözülemeyen belgeler nedeniyle kronolojik bir liste yapmak zordur. Önceki kurucu kralları bilinmeyen Asurluların başına İ.Ö.1280 tarihi olarak belirtilen bir dönemde Salmanasar I başa geçer. Onun döneminde Asurlular son derece güçlenir. Asurluların başına daha sonra

Tiglatpileser I geçer. Asur topraklarını Babil sınırlarından Akdeniz kıyılarına kadar genişletir. Salmanasar I'in başarılarını devam ettirir. En azından alınan bazı toprakları korumaya çalışır. Tiglatpileser'in ölümünden sonra kral olan Asurnasirpal II Asurluların savaşlar sonucu kaybettiği toprakları geri alır. Tiglatpileser III'e kadar Asur kralları büyük çaba gösterirler. Tiglatpileser III, kral olunca Suriye'ye karşı askeri sefere çıkar ve Şam kentini Asur topraklarına katar. Sargon II (İ.Ö.722) Asur tahtına bir darbe yaparak kral olur. Zaten kendisi kral olmadan önce Asur ordusunda bir komutandı. Döneminde İsrail topraklarını ele geçirir. Onun yerine oğlu Sanherib (İ.Ö.704-681) kral olur. O da Kudüs'ü işgal eder. Asarhaddon (İ.Ö.680-669) döneminde Mısır'ı kuşatırlar. Tarihsel belgeler doğrultusunda Asurluların yükselişleriyle ilgili geniş kaynakların olduğu ve bu kaynaklar aracılığıyla araştırmacıların işinin kolaylaştığı bilinen gerçekler arasında yer alır. Onların yükselişlerini ve bölgelerinde yaptıkları savaşları çok daha ayrıntılı bir şekilde ele almanın bu sayfalarda mümkün olmadığını belirtmek isterim. Bakınız Asurlular Urartularla da çok uğraşmışlardı. Bunlarla ilgili detaylı açıklamalar kaynak kitaplar arasında gösterilmektedir. Ancak tarih çoğu zaman acımasız kurallarını Asurlular üzerinde de göstermiştir. Zaman içinde Asurluların güçten düşmesi ve Medlerle Kaldelilerin birleşmesi bu imparatorluğun sona ermesini sağlamıştır. İ.Ö.627 yılında Asurbanipal'ın ölümüyle güçlü bir imparatorluk kalmıştı. Asurbanipal'ın ölümünden sonra oğlu Aşur-Etel-İlani, hasta olmasına rağmen öğretmeni ve aynı zamanda başkomutanı olan Sin-Şum-Lişir'in yardımıyla tahta geçtikten 2 ay sonra öldü. Onun ölümünden sonra da kardeşi Sin-Şar-İşkun törenle krallık tacını taktı. Onun döneminde bir yıl Babil kralsız kaldı. Çünkü ölen Babil Kralı Kandalanu'dan sonra kimse kral olamadı. Anadolu karışıklık içindeydi. İskitler tehlike saçmaya başlamışlardı. Çünkü Kimmerleri bozguna uğratmışlardı. İskitlerin akını Asurluların bölgedeki üstünlüğünü yakalamıştı. Aramlar, Kalderiler ayaklanmaya hazırlanmışlardı. Asurbanipal'ın ölümünden sonra körfez bölgesine Kalde Beyi Nabopolassar hakim olmuştu. Elamlıların da desteğini alarak Uruk kentini yağmaladı. Sin-Şar-İşkun, iki cephe açmak zorun-

da kalmıştı. Babil cephesi ve Nabopolassar cephesi. İki cepheden de kayıplar verdi. Bu savaştan sonra Babiller Nabopolassar'ı kral yaptılar. Daha sonra Medler sahneye çıktı. Asur kentini kuşatma altına alarak yağmaladılar. Medler daha sonra Babil Kralı Nabopolassar ile gençlerin evlenmeleriyle dostluk anlaşması yaptılar. İkisi birleşerek Ninova'yı da kuşattılar. Asur Kralı Sin-Şar-İşkun bu savaşta hayatını kaybetti. Asur'un yıkılışı Tevrat'ta son derece korkunç ve dramatizeli olarak anlatılır. Tevrat'ta (Nahum III, 2-3; 18-19) *"...Dikenler gibi birbirlerine sarılı olarak sanki içkiyle sarhoş imişler gibi, kuru saman gibi tamamen yandılar. Kamçı sesi, tekerlek gürültüsü, koşan atlar, sıçrayan, devrilen cenk arabaları, saldıran atlılar, yalın kılıç ve parıldayan mızraklar... vurulmuşlar alayı, büyük ölüler yığını ve sonsuz leşler.....Ey Asur kralı, çobanların uyuyor; ileri gelenlerin kımıldayamıyor; dağlar üzerinde kavmin dağıldı, ve toplayan yok. Senin kırığına dindirecek ilaç yok, yaran iyi olmaz; haberini işitenlerin hepsi senin için el çırpıyorlar; çünkü ardı kesilmeden senin kötülüğün kimin üzerinden geçmedi..."* şeklinde bilgiler yer alır. Bu metinden de anlaşıldığı gibi büyük bir imparatorluk olan Asurlular sanki birdenbire yıkılmıştı. Onların Elam, Urartu, Mısır, Babil kent krallıklarından aldıkları (ya da yağmaladıkları) paha biçilmez hazineler yağmalanmış, kentler ve tapınaklar boşaltılmıştı. Yapılan askeri savaşta Asur kenti (Kale el Şalgat), Korsabad (Dur Şarrukin) ve Nimrut (Kalah) harabeye dönüşmüş olarak belirtilmektedir. Ninive'nin çökmesiyle krallık soyundan olduğu söylenen Asur-Uballit II askerleriyle birlikte Harran (Urfa'nın güneyi) çekilerek kendini Asur kralı ilan eder. Ancak Medler ve Babillerin ittifakında birleşen orduları bu defa Harran üzerine yürürler. Asur-Uballit II'nin azınlıkta olan ve disiplini dağılan ordusu daha fazla dayanamadı. Ancak iki yıl dayanabildi. Sonunda İ.Ö.612 yılında Asur İmparatorluğu tarihten silindi. Yapılan arkeolojik araştırmalarda ele geçen metinlerde karışık bir dil ortaya çıkmıştır. Bulunan metinlerdeki yazı geleneğinin Mezopotamya'nın güneyindeki geleneklere benzer taraflarının olabileceğini ifade eden araştırmacı yazarlar var. Asurlular taş ve kil tabletlerden başka kilden silindirler, kilden prizmalar, kil kaplar ve değerli

madenler üzerine de yazmışlardı. Ancak hükümdarlarla ilgili metinler değerli madenler üzerine yazılırdı. Yapılan araştırma ve incelemelerde Mezopotamya bölgesinde halkın kullandığı çok karışık dillerin olduğu anlatılmasına rağmen kayıtlarda nedense bunlar gösterilmemiş. Burada görülen dillerden Arami dili daha sonra Asurluların başka bölgelerine sıçramış ve çoğu devlet kayıtları da "Aramice-Asurca" iki dilin de kullanıldığı görülmüştür. Asurlular, Sümerler döneminde Asur kenti civarında yerleşen Akadların kullandıkları yazıyı yazıyorlardı. Konuştukları Doğu Sami dilini unutarak Akadca konuşmaya başlamışlardı. Dilbilim uzmanı Rawlinson *"...Her Babil harfini ve sözcüğünü tanımladıktan sonra, doğrudan doğruya ya da anahtar bir unsur sayesinde üç dilli yazıtlarda bunlara ilişkin bir ipucu keşfediyordum. Birçok kez araştırmalardan geri çekilmeye teşebbüs ettiğimi alçakgönüllükle kabul ediyorum. Tatmin edici en ufak bir sonuca varabileceğim konusunda umudum yoktu..."* şeklinde yakınma içeren bir ifade kullanmıştı. İlk defa 1869 yılında Fransız dilbilimci, çalışmaları sırasında çeviri yapmak istediği bir yazılı tablette Sümer halkından söz edildiğini okudu. Onun öne sürdüğü, Sümerlerin Akadlardan çok daha önce Mezopotamya bölgesinde yaşamış oldukları ve taşları, duvarları, oyarak yazmış oldukları bir yazıyı da bulmuş olduklarını ileri sürer. Bu araştırmacı dilbilimciden yaklaşık 12 yıl sonra Leonard Woolley, Mezopotamya bölgesindeki Nippur'da çeşitli kazılar yaparak Asur tarihini belirleyecek onbinlerce yazılı tablet buldu. Bulduğu bu tabletlerin çoğu hiyeroglifler gibi resim yazısıyla yazılmıştı. Bunlar yazının tarihini gözler önüne serdi. Gün geçtikçe bulunan tabletler Asurlularla ilgili önemli derecede tarihsel veriler verdi. Bölgede hala araştırmacı arkeologlar kazılar yapmaktadırlar. Asurlular da Sümerlerin kullanmış oldukları çivi yazısını kullanmışlardı. Bunları daha önce hazırlanmış nemli kil tabletler üzerine yazar ve daha sonra da tableti ateşte pişirerek kuruturlardı. Bu yazıyla ilk defa Asurlular kavramları belirtmek için daha değişik köşeli şekillerle yazı yazmayı başarırlar. Tarihlerini de kayda geçiren ilk halk olarak karşımıza çıkarlar. Edebiyat sanatına ilgi duyan Asurlular şiirler ve dinsel şarkılar da yazarak bunları büyük ki-

taplarda toplarlardı. Asurbanipal'ın Ninova'daki kütüphanesinde toplu olarak bulunan tabletler en iyi örnek olarak değerlendirilir. Bilindiği gibi Sümerlerde "Edduba" adında eğitim okulları vardı. Bu okullarda tabletler üzerinde eğitimler görüldüğü gibi matematik, astronomi, coğrafya, tarım ve benzeri derslerin de eğitimi veriliyordu. Bu tür okullarda devlet memurluğu gibi eğitimsel görevlerin yanında toplumsal olaylarla da ilgili eğitimler yapılırdı. Sümerlerdeki bu eğitim sistemi Babil ve Asurlulara miras olarak bırakılmıştır. Çivi yazısı sisteminde öğrenciler yaklaşık 500 temel işareti bilmek zorundaydılar. Zor şartlar altında öğrenilen bu yazı sisteminde uzmanlaşmak için uzun bir süre profesyonel eğitim görülürdü. Erken bir tarih olarak bilinen 2000 yıllarında Asur eğitim okullarında bu 500 temel işaret 100 temel işarete indirgenmek istenmişse de başarılı olunamamıştır. Kurulan okullarda genelde saray ve tapınaklarla bağlantılı olarak eğitimler yapılırdı. Ancak İgmil-Sin Ur'daki okullarda farklı bir yöntem uygulamıştır. Yazıcıların hepsinin halktan seçilmiş olması dikkat çekicidir. Eğitim görmüş küçük bir azınlık vardı. Öğrenciyle öğretmen ya da iki öğrenci arasındaki eğitimin ilişkileri tabletlere işlenmişti. Öğrenciye "tablet evinin oğlu", öğretmene "okulun babası", üst sınıf öğrencilere de "büyük kardeş" denilirdi. Dayak, eğitim verilen okullarda serbestti. Bu konuyla görevli kırbaççılar vardı. Eğitimin ana temeli ezberciliğe dayanıyordu. Yazıcılar liste halinde Akadca da karşılığı olan sözcükleri ezberler ve kopya ederek çalışırlardı. Okul dönemi çocukluk döneminden yetişkinliğe kadar devam ederdi. Babilli öğrencilerin eğitim sırasında cevaplayamadığı sorular vardı. Bu nedenle öğrenci devamlı dayak yerdi. Yazıcılık eğitimi öğrenciyi eğitimden sonra çeşitli mesleklere yönlendiriyordu. Bu meslekler "ad yazıcı, askeri yazıcı, arazı yazıcısı" gibi sıfatlarla belirtilmiştir. Görüleceği gibi okullarda eğitim yapılırken görevini yerine getirmeyen öğrenciye dayak atma temelde Mezopotamya kültürüne aittir. Bu davranış biçimi daha sonraları Asurluların Anadolu'da kurmuş oldukları ticaret kolonileri nedeniyle bölgeye taşınmış ve dayak modası Anadolu'da da uygulanmaya başlanmıştı. Çok daha sonraları da bu dayakla eğitim sistemi İslami okullarda (Medreselerde) inanılmaz şekilde işkence haline getirilmiş

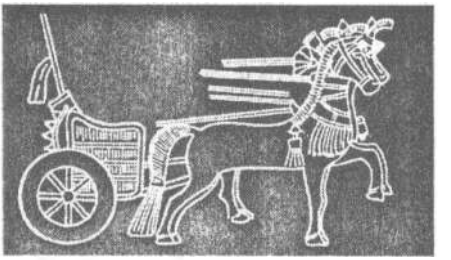
bir anlamda da işkence altında eğitim sağlanmıştı. Sümerlerden Babil edebiyatına geçen kaynaklar iki yoldan incelenmiştir. Bunlardan birincisi Asur ve Ninova kentlerindeki krallık kütüphaneleri diğeri de Eski Babil'deki yazıcılık okulundaki kaynaklar olarak tanımlanır. Araştırmacıların öne sürdüğü belgelerden en eski edebi belgeler "Fara, Ebu Salabih ve Ebla"dır (İ.Ö.2400). Babiller genellikle Sümer edebi kaynaklarından çok faydalanmışlar. Ancak edebiyat kökenleri henüz belge eksikliği nedeniyle tam olarak bilinmiyor. Babillerin kendi edebiyat kaynaklarını bilmedikleri anlatılır. Bunun nedenini Berossus, Tufan'dan önce Sippar kentindeki edebiyat arşivinin toprak altına gömülmüş olabileceğine bağlar. Eski Babil döneminden kalma çeşitli yazılı eserlerin olduğunu belirten tabletlerin bulunarak çözülmesi bazı önemli konuların açıklığa kavuşmasını sağlar. Okul belgelerinin, "diyalog" şeklinde edebi belgelerin bulunduğu söylenir. Yazılı edebiyatta yazmanlar "Adaman-dug-ga" adını vermişlerdi. (Bak Adaman-dug-ga) İkibin yıllarında Babil'de bilgelik sanatı doğdu. Bu sanatta birçok atasözü ve anlamlı vecizeler yer almıştır. Kassitler dönemine ait olduğu belirtilen ve "Bilgelik Tanrısı'nı öveceğim" şeklinde tanımlanan "Ludlul-bel-nemeki" tümcesiyle anılan metinler yer alır. Kassit döneminde bir edebi anlatımda *"İnsanoğlu sağır; bir şey bilemez. Kimin ne bilgisi var ki? İyi iş mi kötü iş mi yaptı bilemez..."* şeklinde ifadeler kopyalanarak günümüze kazandırılmıştır. Ludlul adlı edebi çalışmanın yazarı Tanrılardan uzakta bulunan kişinin iyi ile kötüyü ayırt edemediğini vurgular. "Babil Teodisesi, Babil Eklesiastesi" gibi edebi çalışmalar araştırmacılara örnek metinler olarak ortaya çıkmıştır. Mezopotamya'da ölümsüzlük teması işlenen Gılgamış Destanı Babillerin diğer dünyada bir ödül beklemediklerine işaret eder. Bu şiir *"...Gılgamış nerelerde dolanıyorsun? Aradığın yaşamı hiç bulamasın. Çünkü Tanrılar insanı yarattıklarında, payına ölümü verdiler ve hayat onların elinde kaldı. Gılgamış, karnını doyur. Gece gündüz keyfine bak. Her günün neşeyle dolsun. Gece gündüz dans et, müzik yap. Temiz giysiler giy, başını yıka, yıkan. Elini tutan çocuğa bak, sarıl karına sevinsin. Bunlar ilgilendirir sadece insanı....!"* Yaratılış Destanı olarak bilinen Enuma-Eliş, Babillerin diğer

önemli edebi eseridir. Bu eserlerin dışında Babillerde Kral İlahileri, Ur kentinin Yıkım Ağıtı, Erra Destanı adlı eserler de konumlarına ve anlatımlarına göre önem verilen eserlerdir. Babiller dahil, Asur sanatında Sümerlerin izlerine her tarafta rastlamak mümkündür. Asurlular ve Babiller Sümerler gibi tapınak ve saraylarını pişmiş tuğlalardan yaparlardı. Kent merkezlerine manevi güç elde etmek için yerel Tanrılar için tapınaklar yaptırdılar. Yaptırdıkları tapınaklarda yıllık dinsel törenlerini uygular Tanrılardan güç elde etmek için ilahiler eşliğinde dualar yaparlardı. Bu tapınakları örnek alan Babiller çok daha değişik bir proje uygulayarak basamaklı tapınaklar ve tören binaları yaptılar. Asur mimarisindeki sanat merkezinin bulunduğu kent ise Ninova'ydı. Sargon II bu kentin güzelliğinden etkilenerek yakınında bir saray yaptırdı. Bu sarayda yaklaşık 1000 oda bulunuyordu. Sanherib de modaya uymuş üç tapınak yaptırmıştır. Saray ve tapınakların Ninova'da yapılması kentin son derece kutsal oluşuna işaret eder. Babiller mimaride Zigguratlar yaparak tarihsel döngüde önemli bir konum elde ettiler. Yaptıkları Zigguratların tepesinde de tapınak odasına benzer küçük bir tapınağın yer aldığı belirtilmektedir. Asurlular ve Babiller mimari sanatında yapılarını son derece süsler ve değişik bir tarzda bitirmek isterlerdi. Babil mimarisindeki yapı duvarlarının renkli tuğlalardan yapıldığını belirten arkeologlar, Asurluların tam tersine kalın ve yassı kireçtaşından (ya da kaymaktaşı) duvarları örer ve bu duvarlarda savaşlarda ya da av hayatındaki başarılarını tablolar şeklinde işlerlerdi. Henüz anlamı bilinmeyen bir tarz olan kralların sakallı ve saçlarının kıvırcık olarak gösterilmesi büyük bir ihtimalle soylu bir ırkı temsilen uygulanmıştı. Asurlular, Babillerin aksine saray ve tapınak kapılarına "insan başlı aslan" ya da "boğa heykelleriyle" süslemişlerdi. Egemenlik dönemlerinde tarihsel imza atan krallar ve Tanrı konumundaki bireyler muhteşem saraylarla ön plana çıkarak derin izler bırakmışlardır. Diğer uygarlıklarda olduğu gibi Asur kralları da saraylar yaptırmış ve günümüze çeşitli izler bırakmışlardır. Nabukadnezar döneminde saraylardan Kuzey, Güney ve Yazlık Saray olmak üzere üç çeşit sarayın yapılmış olduğu belgelenmiştir. Yazlık Sarayı Babil höyüğü denilen yerdeki kalıntılar olarak be-

lirlenmiştir. Bu saraylar Pers döneminde restore edilerek daha farklı bir şekle sokulmuştur. Yazlık Saraylar, soğutma evi olarak ele alınmışlardır. Güney Sarayı ise Babil kentinin ana sarayı olarak kullanılmıştır. Güney Sarayı'nda adından övgüyle söz edilen 60x55 metrelik avludan geçilen odada Belşazar'dan İskender'in ölümüne kadar önem verilen bir bölüm olarak ifade edilmiştir. Babil'in batısında Nabopolasır tarafından yaptırılan bir saraydan söz edilir. Bu saray daha sonraki yıllarda saray hizmetkarları için kullanılmıştır. Saraylarda yapılan araştırmalarda Nabukadnezar ve ardılı olan krallarla ilgili tarihsel eserler ele geçmiştir. Bunlar ünlü aslan heykeli, Mari valilerinin heykelleri, Asurbanipal ile ikiz kardeşi Şamaş-Şuma-Ukin'in dikmetaşları, Mari valisi Şamaş-Reşa-Usur'un dikmetaşı, Hititlere ait Hava Tanrısı'nın bazalttan yapılmış dikmetaşı, Ur hanedanlığına ait yüzlerce tarihi buluntu ele geçmiştir. Ayrıca saraylarda Darius ile ilgili bir dikmetaş bulunmuştur. Babil'de Nabukadnezar tarafından yaptırıldığı anlatılan Güney Sarayı'nın "Aibur-Şabu'"dan girildiği zaman "E-mah" adındaki İştar Tapınağı görülür. Bu tapınak Eski Eserler Genel Müdürlüğü tarafından restore edilmiştir. Ayrıca merkezdeki Agadeli-İştar Tapınağı da aynı dönemlerde restore edilmiştir. Tapınakların Babil imar planına göre yapıldığı belirtiliyor. Tapınaklarda iç avlunun kenarında geniş bir kapı, kapıya bakan arka plandaki duvarda da Tanrı heykelleri için ilave bir platform yer almıştır. Araştırmacılar en önemli tapınağın Babil'de bulunan Marduk'un "Esagila" adlı tapınağının olduğunu ileri sürerler. Esagila Tapınağı'nın kalıntıları Arman İbn Ali höyüğünün derinliklerinde kaldığı için arkeolog Koldewey sağlıklı bir kazıyı gerçekleştirememiş. Ancak yaklaşık 21 m derinlikteki bir çukurda Asurbanipal ve Asarhaddon'a ait yazıtlarla ve taş döşeli bir zemini buldular. Asma bahçelerin yapımının dışında ikinci derecede Zigguratlar ele alınmıştır. "Yerin ve göğün temeli olan ev" anlamında tanımlanan Etemenanki Zigguratı, Esagila Tapınağı'nın kuzeyinde geniş bir toprak parçası üzerinde yapılmıştır. Araştırmacı arkeologların yaptıkları bitimsiz kazılar sonucu geçmiş dönemlerde yaşamın nasıl oluştuğunu ve insanların neler yapmış olduklarını günümüze aktarmaktadır. Yapılan her kazının sonucunda bulunan belgelerle mutlaka tarihin

ve toprağın derinliklerinde saklı bulunan bir bilginin aydınlığa kavuşması olarak değerlendirilmektedir. Bu tür araştırmalar ve kazılar günümüz insanına geçmişteki insanların kişilik yapılarıyla, çektikleri sıkıntılar da dile getirilmektedir. İlginçtir ki günümüzdeki arkeolojik kazılar Asur ve Babil kralları tarafından da yapılmıştır. O dönemde Babil ve Asur kralları atalarının neler yaptıklarını, nelere inanmış olduklarını, inanma şekilleriyle krallık otoritelerinin nasıl yerleştiğini öğrenmek için onların bıraktıkları izleri araştırmak ve bulmak için kazılar yapmışlardı. Önemli izler bırakmış olan bir kaç kral kendinden önceki atalarıyla ilgili izleri bulabilmek için çok çaba göstermişlerdir. Yapılan incelemelerde Kral Nabonid; Ur kentinde çalışmalar sürdürdü. Tapınak olarak kullanılan Zigguratı yeniden restore etti. Ayrıca kentin bazı binalarını yeniden restore etti. Yaptığı çalışmalar arasında Hammurabi'ye ait olan bir de yazıt bulmuştu. Eski geleneklerden birisi olan tapınak başrahibesi "Entu" görevini kızı En-Nigaldi-Nanna'ya verdi. Nabukadnezar II ise Nippur kenti yakınlarında bir tapınağı restore ederken atası olan Naram-Sin ile ilgili bir yazılıtaş bularak koruma altına almıştı. Ayrıca Larsa kentindeki "Güneş-Tanrı" tapınağını restore etti. Burnaburiş'in de temel kalıntılarını buldu. Geç Babil dönemi olarak bilinen Babil krallarının bu arkeoloji tutkuları çoğu kralın kimliğini de ortaya çıkarmıştır. Ayrıca Nabonid'ın yazmanlarından biri Naram-Sin Sarayı'nda inceleme yaptığı sırada Şar-Kali-Şarri'ye ait yazılı bir taş bulmuş ve koruma altına almıştır. Görüleceği gibi yüksek derecede eğitimin olmadığı Mezopotamya coğrafyasında bazı krallar yeteneklerini krallık otoritesiyle birleştirerek bir dizi kazılar yapmış ve bu kazılarda elde edilen belgeleri de koruma altına almışlardı. Mitoloji Mezopotamya'daki sanatın başlangıcı olarak ifade ediliyor. Ev yapıp içine yerleşen insanlar tapındıkları Tanrılarını unutmamış, onlar için de tapınak şeklinde evler yapmışlardır. Bunlar genellikle Ziggurat şeklinde yapılmış tapınaklardı. Bu tapınaklarda tapındıkları Tanrıların taş, bronz ve mermerden yontuları da bulunurdu. Tanrıları için yaptıkları süsler, sanatsal çalışma Sümerlerde ve Babil'de çok gelişmişti. Asurlular döneminde Tanrılar ve tapınaklar önemini yitirmiş krallar ve ordular halkın geleceğine karar veren

mekanizmalar oldu. Tapınak yerine yapılan saraylar göz alıcıydı. Bu saraylardan Sargon II'nin Dur-şarukkin'deki sarayı; yine oğlu Sanherib'in sarayı, Sargon II'nin torunu Asurbanipal'ın Ninova'daki sarayı örnek olarak gösteriliyor. Tamamen Tanrısal güçün varlığına inandıkları için yaptırdıkları bu saraylarda Tanrıların heykelleriyle kralların taş yontu ve kabartmaları da yer alıyordu. Bu davranışla Tanrısallığın yerini krallık almıştı. Halk bu gelişmelerle ilgili ilginç öyküler anlatmışlardı. Bu öyküler daha sonra krallar ve ordularla Tanrıların içinde bulundukları konumlarına göre mitolojik öykülere konu olmuşlardı. Mezopotamya'da çok renkli bir rüzgar estiren Sümerlerin dinsel geleneklerinin çoğu önemli davranışlarıyla bazı önemli Tanrıları Babiller ve Asurlular tarafından da gelenek gibi görülerek devam ettirilmiştir. Özellikle Babil mitolojisinde birden fazla Tanrı inancının yerleşmesi görüldüğü gibi bu Tanrısal tapınmaları öyküler şeklinde diğer kuşaklara iletmeyi başarıyorlardı. Mitolojide işlenen Babil söylencelerinin yaklaşık tümü Sümer kaynaklı söylencelerle örtüşen öykülerdi. Genellikle Mezopotamya bölgesinde insanların Tanrılara inanma ve hizmet etmeleri için yaratılmış olduğu inancı vardı. Asur ve Babil dinsel inançlarında Sümerlerden kalma Tanrılara tapınmayla başlar. Yani Asur ve Babiller Sümer Tanrılarını üstlenerek tapınmayı gelenek haline getirdiler. Özellikle Babil dinin kökenleri tarih öncesi bir geçmişe dayanır. Hatta Sümerlerin çoğu dinsel bayramlarına da sahip çıkıp törenlerle kutladılar. Halk, Asur hükümdarlarını sadece hükümdar olarak değil de Devlet Tanrısı Assur'un başrahibi şeklinde de görürlerdi. Ama düşünülen Tanrı, Asurlularda tek Tanrı değildi. İ.Ö.18 yy Asur şehri çok Tanrılı bir şehir olarak biliniyordu. Çok Tanrıcılığın bulunduğu bir yerdi. Asur inançlarında Tanrıların gezintiye çıktığı şeklinde anlatımlar vardı. Örneğin Güneş Tanrısı'nın bir arabası, Ay Tanrısı'nın sandalı, Fırtına Tanrısı'nın bulutlara bindiği anlatıldığı gibi bunların yaya olarak da gezinti yaptıkları hikaye şeklinde anlatılırdı. Bu tür imgesel betimlemeler günümüz yazarlarına en ince ayrıntılarıyla ilham olduğu, katiplerin düşünsel olarak ne kadar ilerde olduğu anlamında gösterilmiştir. Asur Tanrıları arasında da bürokrasinin bulunduğunu ifade eden araştırmacılar da var. Asur kenti

Asur'da savaş arabası modeli. (Aynı Model Urartularda da kullanılır)

Ur ve Akadların elindeyken Mezopotamya'nın diğer bölgelerindeki merkez ya da yerel Tanrı ve Tanrıçalara tapınılırdı. Zaten İştar Tapınağı'nın İ.Ö.3 yıla kadar yapımı tahmin edilmekte. İ.Ö.7. yy kadar Asur'da bütün büyük Tanrılara tapınaklar yapılmıştır. Bu tapınaklardan Dicle'nin kıyısındaki tapınaklar arasında Tanrı Assur'un tapınağı öne çıkmaktadır. Bu tapınağa "Kâinatın evi" anlamında tanımlanan "Eşarra" adı verilmişti. Tanrılar panteonu çok eski tarihlerden gelen listeye dayanır. "Sanga" adında başrahipler, "naru" adında şarkıcılar ve ruh kovucular, "kalu" adında Tanrıları müzikle meditasyona sokan görevliler vardı. Babil'de resmi dinin merkez düşüncesi, dinsel imgesi Tanrı'ydı. Tanrı'ya imgeyle bağlanan heykel başka yere taşındığında Tanrı'nın bir süre o bölgede yaşamadığı inancına kapılırlardı. Tanrılara yapılan heykeller onlar için özel olarak yaptırılmış kaideler üzerinde bulunurdu. Onlar aileleriyle birlikte tapınakta yaşar, kral gibi hizmet görürlerdi. Sümerli İnanna ola-rak İştar'ın bereketi temsil etmesi, Anu'nun oğlu Enlil/ Ellil" Rüzgar Tanrısı olarak Nip-pur'da koruyucu Tanrı nite-liğinde tapınılması... Marduk ve diğer bir Tanrı da Ea (Enki)ydi. Marduk ile yakın ilişki içinde olan diğer bir Tanrı da oğlu Nabu olarak bilinir. Ay Tanrısı Sin (Nanna), Güneş Tanrısı Utu (Şamaş), Adad (Hadad) İbrani dininin ilk dönemlerindeki Yahave (Yehova) gibi Tanrılara tapınılmıştı. Ticaret kenti olarak bilinen Asur'da Merkez Tanrı, Tanrısal bir makamı temsil ederdi. İ.Ö.18 yy Asur kentini ele geçiren kral Şamsi-Adad I, kente Nippur teolojisini sokar. Büyük Tanrıça İştar, Bitkilerin Koruyucu Tanrısı Dumuzi (Tammuz) önemli konumlarla tapınılmışlardı. Dumuzi İştar'ın oğluydu. Sümer ve Babillerin tapındıkları ortak Tanrılar Asurlular tarafından da benimsenmiş hatta Babil Tanrıçası İştar'ı en büyük Tanrıça olarak anılmış ve olağanüstü ritüellerle tapınmayı gerçekleştirmişlerdi. Yaratılış ile ilgili Sümerlerin ele aldığı söylenceler daha sonraları çoğu uygarlıklar

kendi geleneklerine uyarlayarak dilde ve anlatımlarda da farklılıklar sağlayıp, öykünün orijinal konusunu başka yönlere çekmeyi başarmışlardı. Babillerin Gılgamış Destanı bu söylencelere bir örnek olarak gösterilmektedir. (Bak Nippur) Asur yazılı tabletlerinde suç işleyen kadınlara verilen cezaların yazıldığı biliniyor artık. Asur yasalarında bekar bir kadın bir tapınakta hırsızlık yaparsa ya da erkeği döverse, Tanrılara karşı saygısızlık yapmışsa cezasını tek başına çeker. Evli bir kadın hırsızlık suçundan yakalandığı zaman cezayı kocası çekerdi. Bu ceza para ya da bir süre kölelik yaparak geçiştirilirdi. Yasalar içinde bazı maddelerde, kadının erkeğini aldatması ve tecavüze uğraması durumlarda farklı maddeler hazırlanmıştır. Bir kadın ve bir erkek evlenmek istiyorsa; erkek bütün komşularını davet eder, onların huzurunda kadının başını bir eşarpla örterek evli olduğunu ispatlardı. Erkek "bu kadın artık benimdir" şeklinde evliliğini onaylıyordu. Kadın Asur toplumunda bir meta gibi alınıp satılıyordu. Bununla ilgili yasalar kil tabletlerde ele alınmıştır. Araştırmacılar tarihçi Heredot'un Babillilerin doktorları tanımadığını ifade ederken günümüz araştırma-cılarını kızdırmış olmalı... Bazı kaynaklarda Asur ve Babillerde hasta olanların iki türlü tıbbi eğitimden geçmiş oldukları belirtiliyor. Bunlardan biri psikolojik yönden büyü tedavisi diğeri de bitkilerden elde edilmiş ilaçlarla yapılan tedavi yöntemidir. Asurlulardan yaklaşık 3000 yıl önce Sümerler tıpla ilgilenmiş, çeşitli ilaçlar üretmişlerdi. Arkeologlar bu tedavi yöntemiyle ilgili Sümerce yazılmış tabletler buldular. Bu tabletler ("Ur III") koduyla koruma altına alınmıştır. "Ur III" tabletinde Mezopotamya bölgesinde "Süt, yılan derisi, kaplumbağa kabuğu, çin tarçını, mersin, şeytantersi ve kekik; ayrıca söğüt, armut, çam, incir ve hurma" ürünleriyle ilaçlar yapılmış ve bu ilaçlar liste halinde belirtilmiştir. Merhemler ve likid halindeki ilaçlar da listelerde gösterilmiştir. Sümerlerin inançlarında olduğu gibi Babiller de bedene giren hastalığın cinler tarafından uygulandığını ve bu cinleri kovmak için büyüler yaptıkları anlatılır. Büyülere genellikle "aşipu" adı verilmiştir. Babiller tıpa "asutu", büyücülük işine de "aşiputu" adını vermişlerdi. Ayrıca "aşipu" adında tabletler hazırlanmış hastalığa neden olan cinlerin kovulması için çeşitli yazı başlıkları atılmıştı. Geç Asur dö-

neminde Hekim Nabu-Le imzasını taşıyan tıbbı bir metinde tedavi şekilleri gösterilmiştir. Metin üç bölümden oluşmuş, kullanılan bitkiler, yapılan ilaçlar ve nasıl kullanılacağını belirten listeler gösterilmiştir...

Asur-bel-kala: (Bazı kaynaklarda "Asur-bel kalas" şeklinde yazıldığı da görülmektedir.) İ.Ö.1073-1056 tarihleri arasında egemenlik sürdüren Asur kralıdır. Tiglatpileser I'in oğludur. (Hüküm sürdüğü tarih bazı kaynaklarda İ.Ö.1074-1057/İ.Ö.1082-1062 olarak da ele alınmıştır.) Bu kral döneminde Asurlular oldukça gerilediler. Asur-bel-kala'nın kötü ve talihsizlikler içindeki başarısızlıklarından dolayı devlet birimleri çalışamaz hale gelince iç ayaklanmalarda kıpırdanmalar oluşmaya başlar. Tahta geçiş döneminde Urartular Asur egemenliğinden çıktılar. Güneydoğu Anadolu'daki beylikler vergi vermemeye başladılar. Urartuların dağlık bir bölgede oturdukları kral yazıtlarında belirtiliyor. Görüldüğü gibi Asur-bel-kala, kral olduktan sonra babasının yaptığı başarılardan oldukça uzak bir yönetim oluşturmuş ve bu oluşturduğu başarısız yönetim yüzünden Asurlulara bağlı krallıklar da kopmaya başlamıştı. Urartular bu kopuşun bir örneği olarak gösterilmektedir.

Aşağı Kom Barajı: Ağrı ili Diyadin ilçesinin yaklaşık 18 km güney tarafında kurulan eski bir barajdır. Bu baraj aynı bölgede bulunan ve Urartular tarafından yapılmış olduğu tahmin edilen Sünnet Nebi Barajı'nın batısında yer alır. Baraja ulaşmanın zor koşullar altında olduğu ifade ediliyor. Barajın asfaltlı yolların dışında kalmasıyla ancak at arabalarıyla Burgulu ya da Gözüpek köylerine kadar gidilir. Oradan da ne yazıktır ki yaya olarak gitmek zorunluluğu vardır. Deniz seviyesinden 2300 m yükseklikte bulunan barajın yine Urartu yapım tekniğiyle yapıldığı belirtiliyor. Barajın bulunduğu göl alanı yüksek dağların arasındaki bir çöküntüde bulunur. Aynı bölgede bir başka barajın da bulunduğu belirtilerek adına Yukarı Kom Barajı denilmiştir. Bak Yukarı Kom Barajı.

Aşağı Korhan Göleti: Ağrı ili Diyadin ilçesinin yaklaşık 12 km uzağında Korhan Yaylası'nın bulunduğu bölgede bir gölettir. Gölet adını Korhan Yaylası'ndan almaktadır. 95x47 metre büyüklüğünde olan gölet denizden 1.700 m yükseklikte ve Yukarı

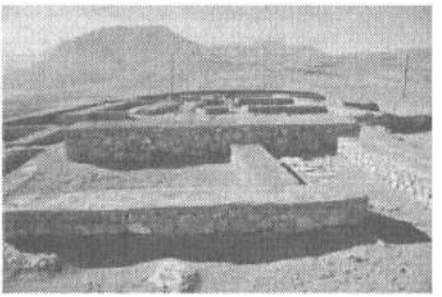
Korhan Gölü'nden de 23 m aşağıdadır. Suyu olmayan gölet Yukarı Korhan Gölü'yle birlikte uzun bir zamandır kullanılmamaktadır. Göletin yapımı Urartu mimari özelliklerini içermektedir.

Aşağı oyumcu: (Köseköy) Urartuların yaşadıkları bir arkeolojik alandır. Burada yapılan kazılarda kaya mezarları izine rastlandı. Mezar odalarının farklı oluşları hemen göze çarpmaktadır. Bu odalara açılan büyük bir kapıdan başka iki köşeden aralıklar açılarak mezarın aydınlanması fazlasıyla yapılmıştır. Buluntular (lev-73a-d) kodlanarak koruma altına alınmışlardır. St. Thaddaus Ermeni şapeli (Kara Kilise) tasarımı boyut ve pencere sayısıyla Köseköy'deki mezar odasına yakınlığıyla bilinir. (lev-73c).

Aşağı Zivistan: (Ya da Elmalık) Urartuların yaşamış oldukları bir ören yeri. Burada Urartu inşaatında kullanılmak üzere taş ocakları vardı. Özellikle Van Kalesi ile Çavuştepe'de Sarduri'nin yaptırdığı tapınak taşları buradan temin edilmiştir.

Aşağı Ömer Gölü: Urartular tarafından yapılan bir göl. Bu göl İ.Ö.810-786 tarihleri arasında egemenlik sürmüş Kral Menua tarafından yapılmıştır. Göl suyunun daha sonra bazı sulama kanallarıyla tarım ve hayvanların ihtiyacının karşılanması için kullanıldığı belirtilmektedir.

Aşağı Anzaf Kalesi: Araştırmacılar ve arkeologlar Urartular döneminde askeri amaçla kurulmuş bir kale olduğunu ifade ederler. Urartu Krallığı'nın başkenti Tuşpa'nın (Van) yaklaşık 11 km kuzeydoğusunda yer alır. Kayalık bir tepe üzerinde inşa edilmiştir. 62x98 metrelik alanıyla dikdörtgen şeklinde yapılır. 6000 m^2 lik bir alan üzerinde kurulduğu belirtilmektedir. Kale son derece güçlü duvarlarla çevrilmiştir. Kale duvarlarında kullanılan taşların bir bölümü yakın çevredeki taş ocaklarından büyük olanları da "Beyaztaş tepe" adı verilen ve kaleden 1.300 m uzaklıktaki taş ocağından getirilmiştir. İri kalker taşlar arasındaki birleştirici madde ise kil toprağıdır. Kaleyi Van Ovası'ndaki "Kalecik" ile aynı yerde bulunan "Zivistan" Kaleleri'nin konumundan ayıran özelliği savunma amaçlı bir yapım olarak belirtilmektedir. Son zamanlarda Van ile İran arasında yapılmış modern karayolu ve demiryolunun yakın konumunda bulunur. Savunma amaçlı ola-

Aşağı Anzaf Kalesi'nin temel kalıntıları

rak yaptırılan bu kale İran'ın kuzeybatısıyla Kafkasya'nın kuzeyinden kaleye inen tarihi yolların önemli bir noktasında bulunur. Van Gölü'ne doğru daralan bir yerde "Erçek, Özalp, Saray" ovasında kurulmasıyla önemli bir kale olduğunu her defasında araştırmacıların ilgisini çeker. Bu kalenin benzerine Tuşpa'da (Van) rastlamanın mümkün olmadığını belirten araştırmacılar var. Kalenin önemli konumunda yukarı Anzaf Kalesi'nden, Tuşpa'ya ve Toprakkale'den (Rusahinili) gelecek düşman saldırılarına cevap verecek bir stratejik noktada yer almıştır. Yapılan arkeolojik kazılarda Aşağı Anzaf Kalesi'nin Urartu Kralı İşpuini (M.Ö. 830-810) tarafından yaptırılmış olduğu belgelenir. Buradaki kazılara özellikle Prof. Dr. Oktay Belli katılmıştır. Kazılarda kalenin yapımıyla ilgili 5 adet yazı bulunmuştur. Yazıların içeriğinin diğer yazıtlarla aynı içeriği taşıdığı belirtilmektedir. Engebesiz kal-ker bir kayanın üzerinde kurulmuş olan Aşağı Anzaf Kalesi'nin denizden rakım olarak 1900 m yükseklikte olduğu saptanmıştır. 6000 m² lik bir alan üzerinde kurulan bu kalenin etrafının "2-3-4" m yüksekliğindeki sur duvarlarıyla çevrili olduğu görülür. Sur duvarların taşları da kalker taşlardan yapılmıştır. Kalede yer alan terasın işçiliği özenli görülerek dikkat çekmiştir. Kalenin hasara ne zaman uğratılmış olduğu kesin olarak bilinmiyor. Prof. Dr. Oktay Belli *"...Ancak ne yazık ki 1980 yılında kalenin duvarları Van-Özalp-Saray-İran modern karayolunun yapımı sırasında, Van Karayolları Bölge Müdürlüğü'ne bağlı dozerler tarafından acımasızca yıkıma uğratılmıştır. Yapılan bu şiddetli tahribattan kapı, kapının batısındaki yapılar, sur duvarları ve kapının güneyindeki yol bağlantısı ile sivil yerleşim merkezine ait konut kalıntıları çok büyük ölçüde zarar görmüştür. Örneğin yol bağlantısının ve kapının 2.5-3 m derinliğindeki güney duvarları ve taban döşemesi temelleriyle birlikte tahrip edilmiştir. Bu yüzden kapının her iki yanında kapıyı koruyan kulelerin yer alıp*

almadığını kesin olarak bilemiyoruz. Dozerler tarafından tahrip edilen taşlar arasında bulunan çivi yazılı iki büyük taş üzerindeki inşa yazıtının da, kapı girişi avlusunun duvarlarında yer aldığı sanılmaktadır. Her iki yazıtta da, kalenin Kral İşpuini tarafından yaptırıldığı belirtilmektedir...." şeklinde bir açıklaması dikkat çekicidir. Ülkemizi dünyada en zengin ülkeler sıralamasında birinci sıraya zenginlik bakımından taşıyacak tarihi değerlerimiz ne yazık ki bilinçsizce tahrip olmaktadır. Kalenin yapılışı sırasında bulunan bir yazısında *"...Tanrı Haldi'nin gücü sayesinde Sarduri oğlu İşpuini bu kaleyi mükemmel bir şekilde inşa ettirdi. Güçlü kral, Büyük kral, Bia ülkelerinin kralı..."* şeklinde bilgiler yer almıştı. Demek ki kalenin yapımı o dönemde askeri yönden en önemli karakol görevini üstlenmişti.

Aşağı kent doğu kapısı: Aşağı kentin etrafında bulunan kalın duvarlar Kuzey Anzaf Kalesi'nin güney yakasındaki duvarlarıyla birleşir. İri kalker taşlardan yapılmış kent duvarındaki çoğu taşlar çevredeki köylüler tarafından ev yapımında kullanılmak üzere alınmasına rağmen temeli günümüze sağlam bir şekilde ulaşmıştır. Geniş bir alanı kapsayan kentin birden fazla giriş kapısı bulunmaktadır. Kapıların doğu, batı ve güneyde yer almış oldukları belirtiliyor. Bu kapılardan doğu kapısı arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılmıştır. Kapının 4.30 m genişliğinde olduğu söyleniyor. Bu kapının yapım şekli Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki kale ve sur kapılarının yapımı konusunda önemli bilgiler vermektedir. Doğu kapısının yapım şekli Karmir-Blur'daki "Teişebai URU" kentinin kuzey kapısının yapısına benzemektedir. Kapının çift kanatlı ve içeriye dönük olarak açılmış olduğu söylenmektedir. Kuzey ve güney kapılarının da anıtsal bir özelliğe sahip olduğu ifade edilmektedir. Bu kapıları koruyan bir kule kalenin güneybatı sur duvarları üzerinde yer almaktadır. Prof. Dr. Oktay Belli kaleyle ilgili geniş anlatımlarını "Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları"adlı eserinde geniş ve detaylı bir şekilde ele almıştır.

Atbini: Urartular tarafından tapınılan bir Tanrı'dır. Tanrılar panteonunun 14. sırasında yer alır. Meherkapı yazıtındaki Tanrılar listesine göre bu Tanrı'ya kurbanlık olarak 1 boğa ve 2 koyun

kurbanlık olarak sunulmuş. Yapılan arkeolojik kazılarda gerekli belgeler bulunamadığı için bu Tanrı ile ilgili daha fazla bilgi verilemiyor. Ancak bölgede yoğun olarak arkeolojik kazılar devam etmektedir.

Atabindi: Ağrı ili, Tutak ilçesi sınırlarında yer alan bir köydür. Bu köyün 5 km kuzeydoğusunda Urartulara ait bazı mezarlar bulundu. Ayrıca çok sayıda kayadan yapılmış olukları olan geniş bir tapınma alanı nişler, sunu çanakları ve "çanak-çömlek"ler bulunmuştur. Atabindi, Urartular döneminde bir yerleşim yeri. Yapılan arkeolojik kazılarda çok odalı mezarların bulunduğu bir yer olarak koruma altına alınmıştır. Tanrılar panteonunda 14. sırada tapınılan "Atbini" adlı Tanrı'nın sonraki dönemlerde deformasyona uğratılarak "Atbindi" şeklini almış olabilir düşüncesindeyim. Bu iki sözcük benzerine bakıldığında bölgede adı geçen Tanrı'yla ilgili tapınak kalıntılarının olabileceği düşünülür. Arkeolojik kazılar sırasında bulunan tapınma alanı, nişler, sunu çanakları ve "çanak-çömlek"lerin bir anlamda bu Tanrı'nın orada bulunmasının kanıtı şeklinde değerlendirilmesi gerekmektedir.

Athananau Tanrısına: Urartu Tanrılar panteonunda Tanrı ve Tanrıçaların ötesinde kutsal yerlere tapınma geleneği vardı. Bu yerler kentler, dağlar, ovalar, kapılar şeklinde tanımlanmıştı. Urartu Tanrılar panteonunda 58. sırada tapınıldı. Ancak arkeolojik kazılarda bununla ilgili gerekli belgeler bulunmadığı için hakkında fazla bilgi verilemiyor. Arkeolojik kazılar bölgede yoğun olarak devam etmektedir. Zaten Türkiye araştırmacıları başta olmak üzere diğer dünya ülkelerine mensup araştırmacılar, Urartu dininin reel bir şekilde açıklanması için belgelerin olması gerekliliğine bakarlar. Kazılar sırasında tapınma ile ilgili önemli belgeler bulunamayınca dinsel kült ile ilgili ne yazık ki ayrıntılı açıklamalar verilemiyor.

Aturgini: Bir kent krallığıdır. Prizma yazıtında adı geçen kent krallıklarından biridir. Tiglatpileser I'in beş yıllık krallığı sırasında icraatlarını anlattığı yazıta "Prizma yazıtı" adı verilmiştir. Önceki krallıklar döneminde her yıl yazılmayan yıllıklar, Tiglatpileser I döneminde her yıl yazılmaya başlanır. Yazıtta kendisinden önce Asur, Enlil, Sin, Şamaş gibi Tanrılardan uzunca söz eder.

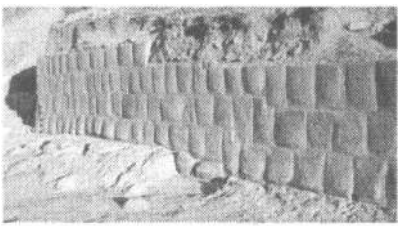
Yaptığı icraatlardan da kendini göklere çıkartırcasına söz eder. Bu yazıtta Urartuları oluşturduğu belirtilen Daiaeni ve Nairi ülkeleriyle yaptığı savaşlara değinirken, kent krallıklarının adlarını da belirtmektedir. Daiaeni ve Nairi ülkelerinden başka yazılan kentlerin adları da şöyle: Tunube, Tuali, Kindari, Uzula, Unzamuni, Andiabe, Pilakini, Aturgini, Kulibarzini, Şinibirni, Himua, Paiteri, Uiram, Şururia, Abaeni, Adaeni, Kirini, Albaia, Ugina, Nazabia ve Abarsiuni.

Aui: Urartular tarafından tapınılan bir Tanrıça'dır. Tanrılar panteonunun 67. sırasında yer alır. Meherkapı yazıtındaki Tanrılar listesine göre bu Tanrı'ya kurbanlık olarak 1 inek sunulmuştur. Yapılan arkeolojik kazılarda gerekli belgeler bulunamadığı için bu Tanrı ile ilgili daha fazla bilgi verilemiyor. Ancak bölgede yoğun olarak arkeolojik kazılar devam etmektedir.

Avnik Kalesi: Koçbaş Kalesi olarak da bilinir. Diyadin'e 25 km uzaklıktadır. Aladağ'ın yüksek bir kısmındaki yerleşim yeri olan Yankaya (Ali Hido) mezrasındadır. Kalenin geriye kalan harabelerindeki taşları da umursamazlıktan dolayı köylüler tarafından ev yapımında kullanılmıştır. Günümüzde bu kaleyle ilgili ancak temel taşları görülmektedir.

Avzini: "Ağaçlık yeri" Van ilinin Çatak ilçesi merkezine bağlı bir köy. Arkeolojik buluntuların bölgesinde yer alır. Burada yapılan arkeolojik kazı ve incelemelerde Urartularla ilgili bazı tarihi kalıntılarla süs eşyaları bulundu.

Ayanis Kalesi: (Ağartı olarak da bilinir) Rusa II tarafından Van Gölü kıyısına yaptırılan bir kale. Van ili merkezine 35 km uzaklıktaki Ayanis Köyü'nün kuzeybatısındaki yüksek bir tepe üzerinde kurulmuştur. Arkeologlar kaleye Ayanis Köyü'nün adını vermişlerdir. Kalenin bulunduğu tepe Van Gölü'nden 250 m yüksekliktedir. Kale 150 m genişlik ve 400 m uzunluğundadır. Argişti'nin oğlu Rusa tarafından İ.Ö.645-643 tarihleri arasında yapılmış olduğu ileri sürülür. 1989 yılında başlamak üzere İstanbul Edebiyat Fakültesi Önasya Arkeoloji bölümünden Prof.

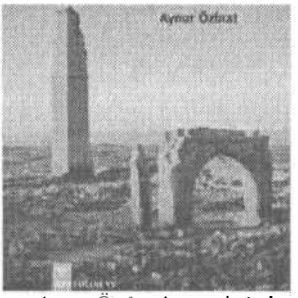

Ayanis Kalesi'nin harabe duvarları

Dr. Altan Çilingiroğlu başkanlığında uzun süre bir dizi kazılar yapıldı. Yapılan arkeolojik kazılarda bu kalenin bodrumlarında büyük küpler bulundu. Bu küplerin geçebileceği hiçbir kapının bulunmadığını anlatan arkeologlar, büyük bir olasılıkla küplerin kale bodrumunda yapılmış olabileceğine karar verdiler. Bunların yapı temellerinde kullanılmış oldukları anlatılır. Genellikle Urartular kaleleri askeri amaçlı olarak yaparlardı. Bu kale de koruma amaçlı kullanıldı. Kaynaklarda kale ile ilgili *"... İki sur duvarıyla çevrelenmiş kalenin güneyinde giriş kapısı bulunmaktadır. Burada sur duvarları andezit taşı ile diğer kısımlarda kalker taşıyla örülmüştür. Üst kesimde payeli salon ve tapınak önemli bir yer tutmaktadır. Kapısı batıya bakan tapınak diğerleri ile benzer özellikler taşımaktadır. Güney batı kesiminde ise, birbiri ile bağlantı içerisinde küplerin yer aldığı, çok sayıda depo binası, depoların içinde kırık küp parçaları, çanak-çömlek parçaları bulunmuştur.Kale, mimarisi ve küçük buluntuları yanında, Urartu tarihinin son safhalarını aydınlatması açısından önem taşımaktadır...."* şeklinde ifadeler yer almıştır.

Aydınsu: (kapı) Erzurum ili, Karayazı ilçesi, Elmalıdere Bucağı'nın 27 km uzağında yer alan bir köy. Köyün 5 km uzağında bulunan Hıçrık bölgesinde yapılan arkeolojik araştırmalarda kayalık alanda bir mezar bulunmuştur.

Aynur Özfırat: Türk arkeolog. Yeni dönemin üçüncü kuşağından olan arkeologlar gözüyle bakıldı. "Van projesi" kapsamında Urartu kazılarına ekip arkadaşlarıyla birlikte katıldı. 1981-1985 yılları arasında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde lisans eğitimini Tarih Bölümü'nde bitirdi. 1986-1988 tarihleri arasında aynı yerde Eski Çağ Tarihi Anabilim Dalı profesörü Prof. Dr. Veli Sevin'in denetimi altında Harran Tarihi ile ilgili yüksek lisans yaptı. Doktorasını 1989-1997 tarihleri arasında Anadolu Orta Tunç Çağı Kültürleri üzerine yaptı. 1992-2000 yılları arasında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Eski Çağ Tarihi Anabilim dalında uzman olarak görev aldı. 2001-2004 yılları arasında Van Yüzyıl Üniver-

Aynur Özfırat'ın eserlerinden birinin kapağı

sitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Prehistorya ve Önasya Arkeolojisi Anabilim dalında yardımcı doçent olarak çalıştı. İstanbul Üniversitesi'nde Anadolu Kültürleri ve Arkeolojik Kazılar üzerine teknik dersler verdi. Hala Van Yüzyıl Üniversitesi'nde görev yapmaktadır. Aynı üniversitede 2001-2002 yılında Arkeoloji Bölüm Başkanlığı'nda bulundu.

Aza: Mana Ülkesi'nin kralıdır. Urartu Kralı Rusa I ile savaşır. Asur Kralı Sargon II tarafından yakalanıp, "Uaus" Dağı'nda öldürülür ve cesedi dağdan aşağıya atılır.

Azamerani: Yazıtların başlangıcı "Sarduri oğlu Rusa" diye başlayan Urartu Kralı Rusa I'in askeri seferlerde yaptırdığı yazıtlarda bu ülkenin adı geçmektedir. Urartu Kralı Rusa I'e ait olan yazıtlar araştırmacılar tarafından belirli kodlamalarla ele alınmış ve bulundukları müzelerde koruma altına alınmışlardır. Bu yazıtlar Margaret R.Payne tarafından "Urartu Çivi Yazılı Belgeler Katalogu" adlı eserinde toplu olarak yeniden kodlanarak ele alınmıştır. Yazıtta Rusa I, bu ülkeyi kuşattığını ve krallarını da Tanrı Haldi'nin gücüyle kendisine yalvartarak, canını bağışlaması için yere eğilip, ayaklarına kapandığını belirtmektedir.

Azerbaycan: Urartuların yaşadıkları bir bölge. Araştırmacılar bu bölgenin Trans-Kafkasya bölgesi içinde olduğunu belirtirler. 1970 yılında yapılan kazılarda Rusa I 'e ait bir taş yazıt bulunmuş ve koruma altına alınmıştır. Yazıttaki yer alan metin dinsel yönden yapılan mimariyle ilgilidir. Siyasi tarihle ilgili belge niteliği taşımayan bir yazı olduğu söylenir.

Aznavurtepe: Ağrı bölgesinde bulunan ve Urartuların yoğun olarak yaşadıkları arkeolojik bir bölgedir. Başkent Tuşpa'dan Ağrı'ya giden yolun üzerinde askeri amaç için yaptırılan önemli kalelerden biridir. Kalenin Kral Menua'nın askeri seferleri için yapılmış olduğu öne sürülmektedir. Patnos-Aladağ Ovası'nın yüksek bir tepesinde kurulan kalenin içindeki tapınak ise Menua dönemine tarihlenir.

B

Babania: Urartu inançlarında totemciliğin de yer edindiği belirtilmektedir. Babania "yukarı ülke" Tanrısı olarak tapınılmıştır. Dağların Urartularda kutsal olduğu yüksek tepelerin üstünde kurdukları kaleler ve tapınaklara bağlanmaktadır. Bir anlamda koruyucu görevini üstlenen dağların kutsallığı çivi yazısı belgelerinin yetersizliğinden dolayı henüz açıklanamıyor. Güney Amerika'da yaşayan İnkaların da yüksek tepelerin, dağların üstünde tapınak ve koruma amaçlı kaleler yaptıkları bilinmektedir.

Bagmaştu: Bak Bağbartu.

Bağbartu: Haldi'nin eşidir. (Bazı kaynaklarda Bagmaştu ve Aruba (i)ni/Uarubanı adlarının da yazıldığı görülür.) İşpuini'nin kuşatıp, Tanrı Haldi'nin kültünü yerleştirdiği Musasir (Ardini) kentindeki Tanrılar panteonunun Baş Tanrısı olarak tapınılmış olduğu arkeolojik kaynaklarda yer alıyor. Haldi'nin bu kente girmesiyle bu Tanrı'nın konumu değişerek Urartular için Baş Tanrı'nın eşi durumuna sokulmuştur. Nedeni de bir kentte Urartu kanunlarına göre iki Baş Tanrı olmazdı.

Bağın: Tunceli ili, Mazgirt ilçesi'nin 30 km doğusunda yer alan bir yerleşim köyü. Palu'ya da yakın olduğu anlatılmaktadır. Bugün arkeolojik bir sit alanı olarak inceleme altında tutulmaktadır. Yapılan arkeolojik kazılarda burada çeşitli kaya mezarları bulunmuştur. Bulunanlar arasında Kral Menua'ya ait iki yazıt, sur duvarları, temel yatakları, ana kayada konut alt yapıları, basamaklı iki tünel; tahıl çukurları; yoğun çanak çömlek, tapınma alanı çanak ve çömlekler dışında burada ayrıca mezarlar da bulunmuştur.

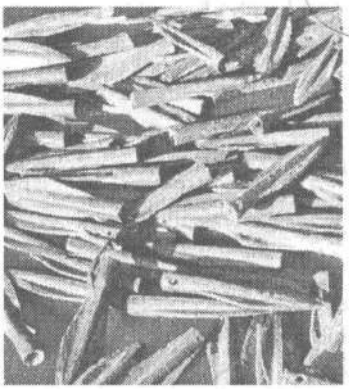

Prof.Dr. Baki Öğün

Baki Öğün: (Prof.Dr.) Urartular üzerinde arkeolojik kazı yapan bir Türk araştırmacı. Özellikle Kef Kalesi'nde önemli kazılar yürüttü. Adilcevaz ve Ağrı iline bağlı Patnos ilçesi yakınlarında bulunan Dedeli ve Liç köylerinde önemli sayılan kazılar yaptı ve yönetti. Kazı başkanlığı yaptığı sırada Urartulara ait olduğu kesinleşen mezarlar buldu.

Bu mezarlarda Urartular döneminde yapılmış olduğu öne sürülen çeşitli iğneler bulunarak koruma altına aldı. Dedeli Köyü'nde yaptığı incelemeler ve kazılar sonucu bulduğu mezar bir kız çocuğuna aitti ve başının yanında bir iğne bulunmuştu. Liç Köyü'ndeki kazıda ise bir başka mezar içinde bir kap ve içinde 2 adet dikiş iğnesi bulunmuştur. Bu iğnelerden biri süs iğnesi diğeri de dikiş iğnesiydi. Aynı iğneler Kafkasya'da da bulunmuştur. Baki Öğün için bir anıt yapılmıştır. Anıtın tasarımı da Oğuz Özer ve Yasemin Say Özer çifti tarafından tasarlandı. Anıt 5 m yükseklikte bir bloktan oluşmaktadır. Anıtta metinlerin yazılması gereken dört bloğunda Türkçe, İngilizce, Almanca ve Fransızca dilinden yazılar yer alacaktır.

Bakır ve Tunç: Yapılan arkeolojik kazılarda Urartularda madenler arasında en çok bakır ve tunçun işlendiği görülmüştür. Bu madenlerden üretilen süs eşyaları da bulunanlar arasında çoğunluktadırlar. Bakır ve tunç çok daha kolay işlenebildiği için Urartulu sanatçılar bu madenlere yönelmişlerdir. Urartularda bolca bulunan bu iki maden Asurluların da dikkatini çekmiş ve yazıtlarda bu madenlerden söz etmişler. Asurluların bazı yazıtlarında Urartulardan haraç olarak aldıkları bakırdan da söz ederler. Asur Kralı Tukulti-Ninurta II'nin döneminden başlamak üzere Asur Kralı Nairi, Hubuşkia ve Şupria gibi ülkelerden bakır ve tunçtan yapılmış malzemeleri ülkelerine götürüyorlardı. İ.Ö. 1. bin yılda Urartuların egemenliğinde kalan Doğu Anadolu bölgesi bakır alanında oldukça zengin bir bölgedir. Urartuların çivi yazılı yazıtlarında bile bu bölgeyle ilgili yeterli fikir verilmektedir. Özellikle Erzurum, Erzincan, Bayburt ve Çoruh Vadisi Urartuların bakır elde ettikleri merkezi kentlerdi. Ayrıca Urartuların merkezi kentleri olan Bingöl, Elazığ, Tunceli, Adiyaman ve Malatya bakır madeni yönünde zengin yataklara sahipti. Urartuların kuşatma altında tuttuk-ları Diauehi Devleti'nden bolca bakır madenini haraç olarak almaları bunun en iyi

Savaşçılar için tunçtan yapılmış ok uçları

kanıtı olarak değerlendirilir. Asur Kralı Sargon II tarafından Urartulardan aldıkları mallar Urartuların bu madenler yönünden ne kadar zengin olduklarını ortaya çıkarıyor. Asurlular tarafından alınan malların listesi: 25.212 tunç kalkan, miğfer ve silah/1541 tunç mızrak, mızrak ucu/305.412 tunç kılıç, okdanlık ve ok/607 tunç kazan, su testisi, çeşitli formda kaplar/4 tunç tapınak kapı bekçisi heykeli/1 tunç heykel/1 tunç boğa, 1 inek ve yavrusu heykeli/1 tunç Rusa heykeli, iki atıyla birlikte alındığı yazıtlarda gösterilmiştir.

Balıkgölü: Doğubayazıt ilçesinin 54 km kuzeybatısında ve Ağrı il merkezine de 30 km uzaklıkta yer almaktadır. Balıkgölüne Ağrı-Doğubayazıt yolunun yaklaşık 30 km'den sonra kuzeye açılan stilize bir yoldan girilir. Suluçem (Musun) Beldesi Aktarlar (Gürgüre) Köyü'nden sonra ulaşılmaktadır. Göl, deniz seviyesinden 2250 m yükseklikteki bir çöküntü alanı içinde bulunur. Göl 34 km² lik bir alana yayılmıştır. Urartular döneminde sulama kanallarında kullanılmış olmasına rağmen arkeolojik buluntularda çivi yazılı Urartu yazıtlarının yetersizliğinden gölün Urartu dönemindeki adı ise bilinmiyor. Bu göle jeologlar "Lav Seti" Gölü olarak bir ad verirler. Etrafındaki dağların yükseklikleri de dikkat çekicidir. Bu dağlar; batısında Ziyarettepe (2887), doğusunda Hana Dağı (3240), kuzeyinde Doğubayazıt Dağları (2621), güneyinde ise Balıkgölü Dağı (2798) bulunmaktadır. Burada muhtemelen gölün emniyetini sağlamak için bir de kale yapılmıştır. Araştırmacılar kalenin adına da "Balıkgölü" Kalesi adını verdiler. Buradaki kale, Balıkgölü Deresi'nin andezit kayalıklarda oyulmuş olan derin vadinin ses çıkarması nedeniyle yöre halkı tarafından kalenin adına "Gürgüre" Kalesi adını vermişler. Bu ad Kürt dilindeki karşılığıdır. Günümüzde gölün suyu kazısı tamamlanmamış kanaldan boru hatlarıyla Doğubayazıt ilçesine bağlanarak, klasik sistemlerle içme suyu olarak kullanılmaktadır. Bu suyun içinde balık kokusu olduğu halk tarafından anlatılmaktadır. Urartular, İnkalar gibi göl çevrelerini yerleşim alanı olarak görmüş olmalılar ki Van Gölü onlara bu olanağı sağlamıştır. Ancak tatlı suyu olan Balıkgölüne olan ilgisizlikleri de henüz çözülmüş değil.

Balıkgölü Kalesi: Bak Balıkgölü.

Baltulhi: Margaret R.Payne'nin "Urartu Çivi Yazılı Belgeler Katalogu" adlı eserinde Argişti I'in seferleriyle ilgili (8.1.2) kodlu yazıtında yer alan bir aşirettir. Yazıtın bir dikilitaşın tümünde yazıldığı belirtilmektedir. Ancak taşın kırık olması nedeniyle A ve B şeklinde iki parça şeklinde kodlanarak okunmuştur. Bu yazıtın Argişti I'in (8.1.1) şeklinde kodlanan yazıtıyla karşılaştırıldığında A ile B arasında bir parçanın olduğu ortaya çıkmaktadır. Yani yazıtın üç parçadan oluştuğu tahmin edilmektedir. Bu yazıt, 1901 yılında Belck, 1882, 1888, 1890, 1893'te Sayce, 1900'de Sandalgian tarafından okunmuştur. Argişti I yıllıklarında bu aşiretin krallığını kuşattığını ve haraca bağladığını belirtmektedir.

Bamni: Sarduri II'ye ait olan yazıtta adı geçmektedir. Margaret R.Payne'nin "Urartu Çivi Yazılı Taşlar Katalogu" adlı kitabında bu yazıtın kodlandığı görülmektedir. Yazıtta adı geçen bir dağdır. Sarduri II, diğer Urartu krallarının yaptıkları çalışmalar gibi dönemindeki askeri seferler, yapılar, tapınak binaları, kanal ve göletler hakkında yazılıtaşlar diktirmişti. Yazıtta Sarduri II'nin yıllıklarını hazırlarken askeri seferlerini özenle yazdırmıştır.

Bargun: Urartuların bölgesinde yer aldığı belirtilen bir kent. Salmanasar I, Urartular üzerine yaptığı askeri saldırıda bu kenti ele geçirerek haraca bağladığını belirtir. Çağın gereksinimleri gereği krallar kuşattığı yerlerdeki ganimetlere haraç gözüyle bakar ve daha sonraki yıllarda da bunun tekrarını yaparlardı. Salma-nasar I bu kuşatma hareketini bir yazılıtaşta kendini göklere çıkartırcasına belirtmişti. Bargun, Asur yazılı kaynaklarına göre Uruadri (Urartu) ülkesini oluşturan sekiz kentten (Himme, Uadkun, Bargun, Salua, Halila, Nilipahri, Zingan) biridir. Bu kentte yaşayanlar Urartuları temsil etmekteydi. Asurlular bu kente saldırmış ve yağmalamışlardır. Asur Kralı Salmanasar I, bir yazıtında *"...Himme, Uadkun, Bargun, Salua, Halila, Nili-pahri, Zingan adlı sekiz ülkeyi ve (bu kentlere) ait askeri güçlerini ele geçirdim. 51 kenti zaptettim, yaktım, mallarına haraç olarak el koydum. Tüm Uruadi ülkesini üç günde Tanrım Assur'un ayaklarına dize getirdim.."* şeklinde belirterek kentleri nasıl işgal ettiğini belirtmektedir. Metinde de anlaşıldığı gibi kentin Uruadri ülkesine bağlı bir

kent olduğu belirtilmektedir. Salmanasar I'in yazıtında Asur-bel-kala'nın Himme ve Bargun kentlerini ele geçirdiğini doğrular. Himme ile Bargun kenti Salmanasar I'in yazılı belgelerinde gösterilen 8 kentten ikisidir. Bu kentler Uruadri ülkesi içinde yer almıştır.

Barşua: (Barsua şeklinde yazıldığı da görülmektedir.) Kuzeybatı İran'da bulunan bir krallık. Argişti I'in kuşatmak için çaba gösterdiği bir yerleşim yeriydi. Asurlular buranın bir bölümünü Urartulara bırakmıştı. Ancak gelişen Medlerin tehlikesini de kayıtlarında belirtmektedirler. Medler, Barşua Krallığı'nın bölgesinde Urartular için gün geçtikçe tehlikeli bir yükselişe geçmişlerdi. Sonunda krallık Medler tarafından tarihten silindi. Argişti I'in Margaret R.Payne'nin "Urartu Çivi Yazılı Taşlar Katalogu" adlı kitabında (8.1.1) kodlu yazıt olarak belirtilen yazıtta bu ülkenin adı geçmektedir. Argişti I, diğer Urartu krallarının yaptıkları çalışmalar gibi dönemindeki askeri seferler, yapılar, tapınak binaları, kanal ve göletler hakkında yazılıtaşlar diktirmişti. Horhor yazıtı olarak da adlandırılan yazıt; Van Kalesi'nin güneybatı tarafında bulunan kaya mezarına inen merdivenlerin ucunda yer almıştır. Bu yazıt 1900 yılında Sandalgian, 1901'de Belck, 1953'te Arutyunyan, 1979'da Melikişvili, 1992'de Salvini, 1840'da Schulz, 1872'de Mordtman, 1882, 1888, 1890, 1893'te Sayce, 1883'te Guiyord, 1927'de Meşçaninov, 1933'te Friedrich, 1952'de Vrouyr, 1948'de Saulcy, 1888'de Müller tarafından okunmuştur. Yazıtta Argişti I yıllıklarını hazırlarken askeri seferlerini özenle yazdırmıştır. Barsua ülkesi kuşatılan ülkeler arsında gösterilmektedir.

Baruta: (Ya da Baruatta) Bit-Barru adındaki kentle aynı kent olduğu söylenmektedir. Surp Pogol yazıtında Urartuların saldırısına uğrayan Trans-Kafkasya bölgesinde bir kent. Urartular bu kente saldırarak haraca bağlamış ve ganimetlerle Tuşpa'ya dönmüşler. Surp Pogol yazıtında bu seferler detaylı olarak anlatılmaktadır.

Bartişa: (Bazı çivi metinlerin çevirisinde Barsia şeklinde gösterilmektedir.) Urartular tarafından tapınılan bir tanrıça'dır. Tanrılar listesinin 72. sırasında alır. Meherkapı yazıtındaki Tanrılar listesine göre bu Tanrı'ya kurbanlık olarak 1 koyun sunulmuştur. Burada anlaşılan Urartularda yerel Tanrılar için kurbanların ve-

rilmeyişiydi. Yapılan arkeolojik kazılarda gerekli belgeler bulunamadığı için bu Tanrı ile ilgili daha fazla bilgi verilemiyor. Ancak bölgede yoğun olarak arkeolojik kazılar devam etmektedir.

Barzudibidini: Urartu Kralı Menua'nın yaptırdığı yapılarla ilgili yazıtlarda adı geçen bir yapının adı şeklinde belirtilmektedir. Yazıtta yapının özellikleri belirtilmediği gibi anlamı da görülmemektedir. Araştırmacı arkeologlar bu yapılarla ilgili çivi yazılı kaynak yetersizliğinden dolayı gerekli açıklamayı yapamıyorlar.

Bastam: "Rusai-Uru-Tur" adıyla da tanınır. Urartu Kralı Rusa II tarafından İran'ın kuzeybatısında kurulan bir yerleşim yeri. Burada yapılan arkeolojik kazılarda mezarlar bulundu. Bu mezarlarda Urartu sanatına ait iğneler elde edildi. Kazıları özellikle W. Kleiss'in yürüttüğü anlatılıyor. Bu bölge daha önceleri Urartu uygarlığına ait bir bölge değildi. Urartu beyleri topraklarını genişletmek ve güneydeki krallıklara karşı güçlü ve büyük görünmek için küçük kabilelerle savaşıp egemenlikleri altına alırlardı. Bu bölge de kuşatıldıktan sonra Urartu sanatının girdiği bir yer olarak anlatılır. Urartularda gelişen iğne sanatı buralara kadar girmişti.

Bastaeni: Trans-Kafkasya bölgesindeki Rihisa'nın kralıdır. Urartular tarafından cezalandırıldığı şeklindeki bilgiler; Surp Pogol yazıtında belirtilmektedir.

Başbulak: Doğubayazıt'ın kuzey yakasında yer alan bir yerleşim yeri. Burada yapılan arkeolojik kazılarda bulunan bir yazıtta Urartu Kralı Menua'nın aynı yerde "Menuahinili" adlı bir kent kurduğu belirtilmektedir.

Başbulak yazıtı: Bu yazıt Ağrı Dağı'nın eteklerindeki Taşburun bölgesinin 5 km uzağında bulundu. Menua, burada kendi adı olan kentin adını söyler. Bu ad "Menua'nın kenti" olarak tanımlanan "Menuahilini" şeklindedir. Menua'nın burada bir saray ve bir tapınak yaptırdığı da belirtilmektedir. Ağrı Dağı eteklerinde yaşayan Luhiuni, Erikuhai ve Etiu (ni) beylikleri yaklaşan Urartu askeri saldırılardan kendilerini güvence altında tutmak için kaleler yapmışlardır. Buna rağmen Urartular bu toprakları kuşatmışlardı.

Başları basit topuk iğneler: Bu iğnelerin arkeologlar tarafından yapılan kazılar sonucunda küçük boyutlu olduğu açıklandı. Yapımı sırasıyla topuk, bilezik ve disk şeklinde bir delik bölgesinden oluşur. Bu iğnelerin Urartular dışında benzerlerini Kafkasya, Koban'da, Talis bölgesi, Kuzey Suriye'de Tell-Cheura'da, Luristan, Tepe Sialk Nekropolinde, Anadolu bölgesinde Boğazköy ve Friglerde görülür. Burada anlaşılan, aynı benzer çalışmalar Urartular dışındaki uygarlıklarda da vardı.

Başı çok tomurcuklu iğneler: Yapılan arkeolojik kazılarda bulunan iğneler, koruma altına alınmışlardır. "Başı üzerinde çok tomurcuklu iğnelerin" koruma altında tutuldukları müzeler: Diyarbakır Müzesi, İstanbul Arkeoloji Müzeleri 75/3, 6,4 cm.

Başları basit topuk süslü iğneler: Yapılan arkeolojik kazılarda bulunan iğneler, koruma altına alınmışlardır. "Başları basit topuk süslü iğneler"in tutuldukları müzeler ve buluntunun özellikleri: Ankara Arkeoloji 175, 78, 74, Adilcevaz H Mezarlığı I nolu oda mezar 71/75, Gümüş, 3, 7 cm/Van Bölge Müzesi 5, 24, 77, Bronz, 6,2 cm/Van Bölge Müzesi, Bronz, 5, 5 cm/Bastam Urartu yanık tabakası 74/27, Demir, Kroll (Kleiss) 1979,172 şek. 11/4/Iğdır Urartu Mezarlığı 1 nolu mezar, Bronz, 7 cm/Barnett 1963 şek. 32/1 Argiştihinili, 5, 2 cm, Martirosyan 1974 şek. 82/3 Argiştihinili, 3, 3 cm, Martirosyan 1974 şek. 82-2/Van Bölge Müzesi 4, 114, 79, Bronz, 6 cm/Van Bölge Müzesi 8, 28, 77, Bronz, 5, 3 cm/Van Bölge Müzesi 74,17, 15, Bronz, 4 cm.

Batulh: Urartu Kralı Menua'dan sonra krallık koltuğuna oturan Argişti I, beklemeden askerlerini toparlayarak bu kent beyliğine saldırır ve egemenliği altına alır. Horhor yazıtları olarak kodlanan Argiştili I'in yıllıklarında bu beylikle ilgili bilgiler yer almaktadır. Bu beyliğe yapılan seferin krallığın iki ve üçüncü yılında yapıldığı belirtilir. Kuzeyde etkili olan beyliğin kuşatılmasına Urartular açısından önem verilmiş ve bölgeye bir valinin gönderilmesi için çaba gösterilmiştir.

Bayburt: Urartular döneminde günümüz Erzurum ili sınırları içinde yer alan, altın ve gümüş madenleri yönünde zengin olduğu ifade edilen bir yerleşim alanıdır. Burada arkeolojik araştırmalar yapılmıştır.

Baruata: Argişti I'in Margaret R.Payne'nin "Urartu Çivi Yazılı Taşlar Katalogu" adlı kitabında (8.1.1) kodlu yazıt olarak belirtilen yazıtta adı geçen bir ülkedir. Argişti I, diğer Urartu krallarının yaptıkları çalışmalar gibi dönemindeki askeri seferler, yapılar, tapınak binaları, kanal ve göletler hakkında yazılıtaşlar diktirmişti. Horhor yazıtı olarak da adlandırılan yazıt; Van Kalesi'nin güneybatı tarafında bulunan kaya mezarına inen merdivenlerin ucunda yer almıştır. Bu yazıt 1900 yılında Sandalgian, 1901'de Belck, 1953'te Arutyunyan, 1979'da Melikişvili, 1992'de Salvini, 1840'da Schulz, 1872'de Mordtman, 1882, 1888, 1890, 1893'te Sayce, 1883'te Guıyord, 1927'de Meşçaninov, 1933'te Friedrich, 1952'de Vrouyr, 1948'de Saulcy, 1888'de Müller tarafından okunmuştur. Yazıtta Argişti I yıllıklarını hazırlarken askeri seferlerini özenle yazdırmıştır. Baruata ülkesi kuşatılan ülkeler arasında gösterilmektedir.

Bendmurat Barajı: Iğdır ilinin 23 km güney yakasında yer almaktadır. Baraja Iğdır Ovası'nda bulunan Halfeli ve Gündo köyleri geçildikten sonra toprak bir yolla ulaşılmaktadır. Deniz seviyesinden yüksekliği de 2100 m olarak belirtilmiştir. Baraj Hamo (Zor) Dağı'nın kuzey eteklerinde kurulmuş. Beslendiği göl ise 1-1,5 km² lik bir alanı kaplamaktadır. Barajın iki ayrı gövdesi bulunur. Bu yapısıyla araştırmacılar Van (Tuşpa) ilinin sınırlarında bulunan Rusa ve Gövelek barajlarının yapılış şekline benzetmektedirler. Gövdelerden biri doğu yakası diğeri de kuzey yakasındadır. Doğu yakasındaki duvarların yıkıldığı, ne zaman ve kimler tarafından tahrip edilmiş olduğu bilinmemektedir. Barajın beslendiği göle de "Bendmurat" adı verilmiştir.

Bergri: Van Gölü'nün kuzey tarafında yer alan arkeolojik bir köydür. Bu köydeki kilisede yapılan arkeolojik araştırmalarda birkaç yazıt bulunmuştur. Yazıtların Urartu Kralı Menua tarafından yaptırılmış savaş yazıtı olduğu belirtilmektedir. Görüleceği gibi Urartulardan sonra bölgeye yerleşen Hristiyan misyonerler bazı kiliseler yaptırarak Urartulara ait çoğu tarihsel yazıtları kilisenin temelinde ya da duvarlarında kullandılar. İspanyolların Mayalar, Aztekler ve İnkaların yaşamış oldukları bölgelere yerlileri Hristiyanlaştırmak için rahipler gönderdikleri ve bu rahiplerin ora-

daki çoğu tarihsel anıt, yazıt ve belgeleri batıl fikir taşıyor gerekçesiyle imha ettikleri belirtilmektedir.

Berkri: Urartulara ait bir yerleşim alanı. Yapılan arkeolojik kazılarda burada çeşitli yazıtlar bulunmuştur.

Beş tomurcuk başlı iğne: Bu iğnelerin yapısında şişkin bir gövdenin etrafında dört yatay, bir tepe tomurcuğu bulunur. Araştırmacılar bu sanatın Urartuların dışında Anadolu ve Kafkas kültürlerinde de bulunduğunu ifade ederler. Kafkasya'nın Osetta bölgesinde bu iğnelerin benzerleri bulunmuştur. Aynı bölgenin "Kommuntan" ve "Tli" arkeolojik alanlarında da buna benzer iğnelerin bulunduğu açıklandı. Yapılan arkeolojik kazılarda bulunan iğnelerin koruma altında tutuldukları müzeler ve buluntunun özellikleri: Van Bölge Müzesi 6,14,79, Bronz, 13,5 cm/Adana Bölge Müzesi 1979/11, Bronz, 11, 8 cm. şeklinde kodlanmışlardır.

Beşbudak başlı iğne: Bu iğnelerin başlarında bir dikey ve dört yatay olmak üzere beş budak sıralanmıştır. Bunlara benzer iğneler Adana ve Van bölgelerinde yapılan arkeolojik kazılarda bulundu. Yapılan arkeolojik kazılarda bulunan iğnelerin koruma altında tutuldukları müzeler ve buluntunun özellikleri: Adana Bölge Müzesi 1979/11, Bronz, 10, 5 cm/Adana Bölge Müzesi 1976/8, Bronz, 11, 8 cm/Adana Bölge Müzesi 1979/11, Bronz, 26 cm/Van Bölge Müzesi 74,17, 33, Bronz, 14 cm/Van Bölge Müzesi 5,186, 80, Bronz, 17,5 cm/Van bölge Müzesi 17, 30, 74, Bronz/Ankara Müzesi 46, 51, 74, Bronz, 8 cm.

Beyazıt: Bugünkü adı Doğubayazıt olarak bilinmektedir. Urartulara ait arkeolojik bir yerleşim alanı. Burada çeşitli yazıtlar bulunmuştur. Bölgede ayrıca Urartulara ait bazı mezarlar ve mağaralar bulunmuştur. Bak Doğubayazıt.

Biaini: Urartuların kendilerine verdikleri bir unvan. Ancak bu ad daha sonraki yıllarda komşu krallıklar tarafından da kullanılmıştır.

Bia: Margaret R.Payne'nin "Urartu Çivi Yazılı Belgeler Katalogu" adlı eserinde Argişti I'in seferleriyle ilgili (8.1.2) kodlu yazıtında yer alan bir ülkedir. Yazıtın bir dikilitaşın tümünde yazıldığı belirtilmektedir. Ancak taşın kırık olması nedeniyle A ve B şeklin-

de iki parça şeklinde kodlanarak okunmuştur. Bu yazıtın Argişti I'in (8.1.1) şeklinde kodlanan yazıtıyla karşılaştırıldığında A ile B arasında bir parçanın olduğu ortaya çıkmaktadır. Yani yazıtın üç parçadan oluştuğu tahmin edilmektedir. Bu yazıt, 1901 yılında Belck, 1882, 1888, 1890, 1893'te Sayce, 1900'de Sandalgian tarafından okunmuştur. Argişti I yıllıklarında bu ülkeyi kuşattığını ve haraca bağladığını belirtmektedir.

Bia: Urartu dilinde bir sözcüktür. Sözcüğün Türkçe karşılığı "Mahsul bol" anlamında tanımlanmıştır. Kürt Mitolojisi adlı eserin yazarı Dr. Cemşid Bender, Urartu dilinde kullanılan "Bia" sözcüğünün aynı anlamını veren Kürt dilindeki (Zazaca) "Bia" sözcüğüyle benzer oranda örtüştüğünü ileri sürer. "Bia" sözcüğünün karşılığının da "Mahsul (olgunlaşmış)" anlamında tanımlandığı görülmektedir. Yani Kürtçe bazı sözcüklerin Türk dili ve Hurri diliyle paralel kullanıldığını ileri sürer. Bir dönem İspanya elçisi olarak görevde bulunan Tahsin Mayatepek de Mayalarda kullanılan bazı sözcüklerin Türkçe sözcüklerle örtüştüğünü ileri sürmesine rağmen dikkate alınmamıştı. Kürtçe dilinde bazı sözcüklerin Sümer ve Akkad diliyle de örtüştüğü görülür. Bu ince ayrıntıdan yola çıkıldığında çoğu dillerde bazı sözcüklerin aynı anlamı verebildiği görülmektedir. Urartuların çoğu beyleri (kralları) zaten Kürt kökenli aşiretlerin bireylerinden oluşmaktadır. Ancak Cemşid Bender'in özellikle Zagros Dağları'nı Kürtlerin yoğunlukta olduğu bölgeler olarak göstermesi de düşündürücü olmalıdır. Çünkü Sümer, Akkad (Agade)'yi oluşturmuş beyliklerin kökenlerinin araştırılması doğrultusunda bölgesel etnik belirtilmelidir. Mezopotamya bölgesinden Urmiye Gölü üzerinden Van bölgesine gelerek krallığa yükselen Kürt beyleri de acaba Zagros Dağları'nda yaşayan Kürtlerle aynı mıydı? Bu soruların karşılığına bakıldığında diller arasındaki benzerliklerin doğal olduğu görülecektir.

Bihurani: Argişti I'in Margaret R.Payne'nin "Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu" adlı kitabında (8.1.1) kodlu yazıt olarak belirtilen yazıtta adı geçen bir kenttir. Argişti I, diğer Urartu kralların yaptıkları çalışmalar gibi dönemindeki askeri seferler, yapılar, tapınak binaları, kanal ve göletler hakkında yazılıtaşlar diktirmişti. Horhor yazıtı olarak da adlandırılan yazıt; Van Kale-

si'nin güneybatı tarafında bulunan kaya mezarına inen merdivenlerin ucunda yer almıştır. Bu yazıt 1900 yılında Sandalgian, 1901'de Belck, 1953'de Arutyunyan, 1979'da Melikişvili, 1992'de Salvini, 1840'da Schulz, 1872'de Mordtman, 1882, 1888, 1890, 1893'te Sayce, 1883'te Guıyord, 1927'de Meşçaninov, 1933'te Friedrich, 1952'de Vrouyr, 1948'de Saulcy, 1888'de Müller tarafından okunmuştur. Yazıtta Argişti I yıllıklarını hazırlarken askeri seferlerini özenle yazdırmıştır. Bihurani kenti kuşatılan kentler arasında gösterilmektedir.

Bingöl: Doğu Anadolu'da yukarı Fırat bölgesinde yer alan bir ildir. Doğusunda Muş, kuzeyinde Erzincan ve Erzurum, batısında Tunceli ve Elazığ, güneyinde ise Diyarbakır kentleri yer almaktadır. (Bingöldağı olarak da bilinir.) Urartular döneminde yapılmış karayolların yer aldığı kentin dağlık bölgesi görülmeğe değer. Ayrıca Bingöl ile Solhan arasında yer alan Zülümtepe bölgesinde bir kervansarayın kalıntıları bulunur. Urartular genellikle dağlık bölgeleri seçerlerdi. Beylerin amaçları halkını her türlü düşman saldırılarına karşı korumaktı. Bu koruma şeklini dağlara sığınarak gerçekleştirmişler. Bingöl Valiliği'nin web sayfasında Bingöl adının kaynaklarıyla ilgili *"...Bingöl'ün bilinen en eski ismi Cebel-cur dur. Cebel dağ, Cur akan anlamındadır. Bu kelimenin zamanla Çabakçur şeklinde telaffuz edildiği ihtimali kuvvetlidir. Zaten "Çabakçur" akan temiz su anlamına gelir. Evliya Çelebi'ye göre bu isim Büyük İskender tarafından verilmiştir. Rivayete göre Büyük İskender vücudundaki dayanılmaz ağrılar için nice hekimlere başvurduğu halde şifa bulamaz. Bunun üzerine Ab-Ul Hayat (ölümsüz hayat) suyunu aramaya başlar. Uzun aramalardan sonra kaynağı kendisi olmasa da o sudan içip dayanılmaz ağrılardan kurtulur. Faydasını gördüğü bu suya "Makdis lisanı" üzerine cennet suyu anlamına gelen Çabakçur adını verir. Doktorlarına, sizlerin çare bulmadığınız ağrılarıma Allah cennet ırmaklarından deva verdi. Burada benim adıma bir kale yapın ve adını Çabakçur koyun demiştir. Daha sonra çeşitli kaynaklarda "Mingöl" olarak karşımıza çıkar. "Mingöl" göller bölgesi anlamındadır. "Mingöl" kelimesi de zamanla halk tarafından Bingöl şeklinde telaffuz edilmiş bin tane göl anlamındadır. Daha*

sonra Bingöl'e "Çevlik" denmiştir. Bağ bahçe anlamındadır. Bu ad günümüzde yöre halkı tarafından halen kullanılmaktadır. 1874 yılında yapılan bir idari düzenlemeye dayanılarak 1881'de Bitlis vilayeti kuruldu. Çabakçur ve Genç bölgesi Bitlis Vilayeti'ne, Kiğı Erzincan'a, Karlıova Muş'a bağlandı. Cumhuriyetin ilanından sonra 1926 yılında Elazığ'a, 1929 senesinde Muş'a bağlanan Bingöl, 1936 yılında çıkarılan bir kanunla il haline getirildi. Bu kanunun Bingöl iline ait metni aynen şöyledir. "Yeniden 9 kaza ve 5 vilayet teşkiline ve bunlarla 32 Nahiyeye ait Kadrolar Hakkında Kanun Kanunun numarası: 2885 Kabul Tarihi:25-12-1935 Resmi Gazete ile Neşir ve ilanı: 4 Ocak 1936 Numara:3197 Madde 5: Muş vilayetinin Çabakçur, Genç, Solhan, Bingöl kazaları ile Erzincan Vilayeti'nin Kiğı kazasından teşekkül etmek ve merkezi Çabakçur kasabası olmak üzere Bingöl Vilayeti kurulmuştur." 1945 yılında il merkezi olan Çabakçur'un adı Bingöl olarak değiştirilmiştir..." şeklinde bilgiler verilmektedir.

Bit Adini: Urartular döneminde bir kent devleti. Salmanasar'ın işgal etmek istediği kentlerden biri olduğu söyleniyor. Aynı adla Hititlerde bir kral vardır. Adı da Bit adini olarak tanımlanıyor.

Bit-Barru: Urartu Kralı Sarduri II tarafından kuşatılan kent devletidir. Baruatta kentiyle aynı kent olduğu tahmin edilmektedir.

Bit zamanı: Urartular döneminde bir kent devleti. Salmanasar'ın işgal etmek istediği kentlerden biri olduğu söyleniyor.

Bitki ve meyve başlı iğneler: Bu sanat Anadolu'da "Troya", Efesos, Alacahöyük, Alişar, Kültepe, Tarsus ve Boğazköy gibi arkeolojik merkezlerde bitki ve meyve başlı iğneler şeklinde yapılan bir çalışmaydı. Arkeologların çalışmaları sonucunda bulunarak koruma altına alınmışlardır. Bu iğnelerin yapılış şekilleri genellikle üç bölümden ele alınarak incelenmiş. Bu bölümler A-) Haşhaş ya da nar başlı Urartu iğneleri. B-) Diğer bitki ve meyve başlı Urartu iğneleri. C-) Tomurcuk ve budakbaşlı Urartu iğneleri. Tomurcuk ve Budak başlı Urartu iğneleri de üç şekilde incelenir. Bunlar a) Çok tomurcuk başlı Urartu iğneleri. b) Beş tomurcuk başlı Urartu iğneleri. c) Beş budak başlı Urartu iğneleri. Bu kategoriler ele alınırken diğer kültürlere ait benzeri iğne-

lerin yapılış şekilleri de dahil edilerek bu sonuç çıkarılmıştır. Bulunan iğneler müzelerde koruma altına alınmışlardır.

Bitlis: Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde yer alan bu ilin yüzölçümü 6.707 km² dir. Van Gölü'nün kıyısında yer alır. Kentin ne zaman kurulduğu bilinmiyor, ancak Büyük İskender'in komutanlarından biri olan Badlis'in bu kenti kuran kişilerden biri olduğu tahmin edilmektedir. Çeşitli tarihsel kaynaklar ve kent ile ilgili bulunan arkeolojik belgeler bölgenin çeşitli krallıklar tarafından kuşatılmış olduğunu ifade etmektedir. Anadolu'da önemli izler bırakan Urartu uygarlığı burada başlamış, Asurlular, Selüzidler bu kente egemen olmuşlardır. Halife Ömer'in desteğiyle Arapların egemenliği altına giren kent Malazgirt Zaferi'nin ardında Türk beyliği olan Dilmaçoğlu tarafından kuşatılır. Tarihsel belgelerden de anlaşıldığı gibi kent, Moğollar, Selçuklular, Eyyübiler ve Artukoğulları'ndan sonra Osmanlıların egemenliği altına girer.

Boncuk başlı iğne: Bugüne kadar yapılan arkeolojik kazılarda sadece bu iğne çeşidinden tek bir iğne bulunmuştur. Bu iğnenin başının üzerinde bir boncuk bulunmaktadır. Boncuğun akik taşından yapılmış olduğu anlatılır. Bu iğnenin benzerlerinin başka yerlerde olmadığı gibi başka kültürlerde de bulunmamıştır. Urartulara özgü bir sanat çalışması olduğu ifade ediliyor.

Bostankaya: Karakaya'dan uzak Malazgirt ilçesinde bir köy. Burada Urartular tarafından askeri amaçlı olarak yaptırılan bir kale yer alır. Kalenin taşları üzerine toprak kapatılarak bahçe şekline dönüştürülmüştür. Kalede bir yazıt yer alır. 9 satır olan bu yazıt Kral Menua'nın (Menaus) yaptırdığı tapınaktan söz eder. Bostankaya, arkeolojik kazılar sonucunda Urartuların güvenliğini sağlayacak Erciş yerleşim yeri için askeri amaçlı kullanılan bir kale görevi üstlenmiştir.

Buluntu: Arkeolojik kazılarla ele geçen ve insanlar tarafından yapılmış olan dokunulabilinir ve taşınılabilinir eşyalara verilen genel addır. Arkeolojik bir sözcüktür. Çanak, çömlek, madeni eserleri heykeller, yapılar birer buluntu olarak değerlendirilmektedir.

Bura: Urartu dilinde bir sözcüktür. Sözcüğün Türkçe karşılığı "Esir/köle" anlamında tanımlanmıştır. Kürt Mitolojisi adlı eserin yazarı Dr. Cemşid Bender, Urartu dilinde kullanılan "Bura" sözcüğünün aynı anlamını veren Kürt dilindeki "Pale" sözcüğüyle benzer oranda örtüştüğünü ileri sürer. "Pale" sözcüğünün karşılığının da "Irgat" anlamında tanımlandığı görülmektedir. Yani Kürtçe bazı sözcüklerin Türk dili ve Hurri diliyle paralel kullanıldığını ileri sürer. Bir dönem İspanya elçisi olarak görevde bulunan Tahsin Mayatepek de Mayalarda kullanılan bazı sözcüklerin Türkçe sözcüklerle örtüştüğünü ileri sürmesine rağmen dikkate alınmamıştı. Kürtçe dilinde bazı sözcüklerin Sümer ve Akkad diliyle de örtüştüğü görülür. Bu ince ayrıntıdan yola çıkıldığında çoğu dillerde bazı sözcüklerin aynı anlamı verebildiği görülmektedir. Urartuların çoğu beyleri (kralları) zaten Kürt kökenli aşiretlerin bireylerinden oluşmaktadır. Ancak Bender'in özellikle Zagros Dağları'nı Kürtlerin yoğunlukta olduğu bölgeler olarak göstermesi de düşündürücü olmalıdır. Çünkü Sümer, Akkad (Agade)'yi oluşturmuş beyliklerin kökenlerinin araştırılması doğrultusunda bölgesel etnik belirtilmelidir. Mezopotamya bölgesinden Urmiye Göiü üzerinden Van bölgesine gelerek krallığa yükselen Kürt beyleri de acaba Zagros Dağları'nda yaşayan Kürtlerle aynı mıydı? Bu soruların karşılığına bakıldığında diller arasındaki benzerliklerin doğal olduğu görülecektir.

Burgane: Urartu dilinde bir sözcüktür. Sözcüğün Türkçe karşılığı "Kale" anlamında tanımlanmıştır. Kürt Mitolojisi adlı eserin yazarı Dr. Cemşid Bender, Urartu dilinde kullanılan "Burgane" sözcüğünün aynı anlamını veren Kürt dilindeki "Bırç" sözcüğüyle benzer oranda örtüştüğünü ileri sürer. "Bırç" sözcüğünün karşılığının da "Burç" anlamında tanımlandığı görülmektedir. Yani Kürtçe bazı sözcüklerin Türk dili ve Hurri diliyle paralel kullanıldığını ileri sürer. Bir dönem İspanya elçisi olarak görevde bulunan Tahsin Mayatepek de Mayalarda kullanılan bazı sözcüklerin Türkçe sözcüklerle örtüştüğünü ileri sürmesine rağmen dikkate alınmamıştı. Kürtçe dilinde bazı sözcüklerin Sümer ve Akkad diliyle de örtüştüğü görülür. Bu ince ayrıntıdan yola çıkıldığında çoğu dillerde bazı sözcüklerin aynı anlamı ve-

rebildiği görülmektedir. Urartuların çoğu beyleri (kralları) zaten Kürt kökenli aşiretlerin bireylerinden oluşmaktadır. Ancak Bender'in özellikle Zagros Dağları'nı Kürtlerin yoğunlukta olduğu bölgeler olarak göstermesi de düşündürücü olmalıdır. Çünkü Sümer, Akkad (Agade)'yi oluşturmuş beyliklerin kökenlerinin araştırılması doğrultusunda bölgesel etnik belirtilmelidir. Mezopotamya bölgesinden Urmiye Gölü üzerinden Van bölgesine gelerek krallığa yükselen Kürt beyleri de acaba Zagros Dağları'nda yaşayan Kürtlerle aynı mıydı? Bu soruların karşılığına bakıldığında diller arasındaki benzerliklerin doğal olduğu görülecektir.

Burganani: Urartu dilinde bir sözcüktür. Araştırmacı, yazıtbilimci Konig'e göre ("HChI 179") bu sözcüğün anlamı "otlak, mera" şeklindedir. Diğer araştırmacılardan Melikisvili ise (DUS 81) bu sözcüğün anlamını "kale, tahkimat, ordu" anlamında belirtmektedir. Yaptığım araştırmalarda Burgane adlı bir sözcüğün olduğu ve bu sözcüğün de "kale" anlamında tanımlandığı görülmektedir. (Bak Burgane) Melikisvili'nin öne sürdüğü sözcük anlamını Dr. Phil, A. M. Dinçol ve E. Kavaklı uygun görmemektedir. Nedeni de Urartu diliyle yazılmış yazıtların çevirisinde bu sözcüğün tarım ile ilgili ifadelerin arasında yer almasına bağlamaktadır.

Butsu: Bak Butsu.

Bustu: (Bazı kaynaklarda Butsu şeklinde de yazılmıştır) Argişti I'in Margaret R.Payne'nin "Urartu Çivi Yazılı Taşlar Katalogu" adlı kitabında (8.1.1) kodlu yazıt olarak belirtilen yazıtta adı geçen bir ülkedir. Argişti I, diğer Urartu krallarının yaptıkları çalışmalar gibi dönemindeki askeri seferler, yapılar, tapınak binaları, kanal ve göletler hakkında yazılıtaşlar diktirmişti. Horhor yazıtı olarak da adlandırılan yazıt; Van kalesinin güneybatı tarafında bulunan kaya mezarına inen merdivenlerin ucunda yer almıştır. Bu yazıt 1900 yılında Sandalgian, 1901'de Belck, 1953'te Arutyunyan, 1979'da Melikişvili, 1992'de Salvini, 1840'da Schulz, 1872'de Mordtman, 1882, 1888, 1890, 1893'te Sayce, 1883'te Guıyord, 1927'de Meşçaninov, 1933'te Friedrich, 1952'de Vrouyr, 1948'de Saulcy, 1888'de Müller tarafından okunmuştur. Yazıtta Argişti I yıllıklarını hazırlarken askeri seferlerini özenle

yazdırmıştır. Bustu ülkesi kuşatılan ülkeler arsında gösterilmektedir. Menua'nın yazıtlarında da bu kentin adı geçmektedir.

C

Cengerli: Urartuların yaşadıkları bir bölge. Bu bölgede Türk arkeologlar yaptıkları kazılarda yeraltı mezar odalarını buldular. Bulunan mezarlar Urartuların gömme geleneklerine göre kayadan oyma mezarlardı. Arkeolojik buluntular, bölgede hüküm sürmüş Urartuların ortaya çıkan varlığı için son derece önem taşıdığı için titizlikle koruma altına alınıyorlar.

Cella: Eski uygarlıklarda Tanrılara adanmış olarak yapılan tapınaklarda "Tanrı yontuları"nın bulunduğu odalara ya da bölümlere verilen ad. Genellikle dönemin yapı mimarları günümüzdeki yeni dinler için yapılan kilise ve camiler gibi onlarda özenle plan çizer ve dinsel yönden inananların beğenisini kazanmak isterlerdi. Detaylı düşünceler sonucunda yaptırılan her tapınağın Tanrı heykellerin korunması amacıyla oda şeklinde depoların yapıldığı araştırmacı arkeologlar tarafından ortaya çıkarılmıştır.

Ceset yakma ocağı: ("Krematoryum") Buluntu bölgesi, Troya IV olarak kodlanan yerde mezarların yakınında ortaya çıkarılan bir ölü yakma ocağı. Urartu geleneklerine uygun bir şekilde yapılmış olan bu ocaklarda cesedin rahatlıkla uzatılıp, yakılacağına göre içleri yarım yuvarlak aşağıya doğru öne çıkan tuğlalarla koltuk şeklinde yapılmıştır. Ceset yakılma izleri 1988 yılında Dilkaya yöresinde bulunan katmanlardan da anlaşılmıştır. Prof. Dr. Altan Çilingiroğlu tarafından Van ilinin Dilkaya bölgesinde ortaya çıkarılan bu katmanlarla beraber "kemik kırma-ezme taşları" da bulunmuştur. Patnos ve Adilcevaz'da bulunan ceset kalıntıları ise yarım yakılmış şekilde bulunmuştur. Arkeologlar Urartularda ölü gömme gelenekleri arasında yakma geleneğinin de çok fazla uygulandığını açıkladılar.

Charles A.Burney: İngiliz arkeolog. 1956/1957 tarihlerinde bisikletiyle Urartuların bölgesinde dolaşırken gördüğü anıtlar ve kalelerin fotoğrafını çekip, ülkesinde yayımlayarak bu uygarlıktan bazı ifadeler kullandı. Prof. Dr. Altan Çilingiroğlu'nun Charles

A.Burney'ın doktorasında yardımcı olduğu anlatılır. Burney Kayalıdere'de aralıksız kazılar yaparak bazı buluntuları elde etti.

Ç

Çalakos: Elazığ ili, Karakoçan ilçesi, Balcalı köyünün yanında yer alan kayalık alan. Burada Urartular dönemine ait olan mezarlar yapılan arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkarılmışlardır.

Çavuştepe: Van (Tuşpa) bölgesinde Urartuların yaşadıkları bir alan. Sarduri II tarafından yaptırılan "Sardurihinili" kentin günümüzdeki adıdır. (bak Sardurihinili) Burada yer alan bir kale vardır. Bu kale, İ.Ö.764-735 yılları arasında Urartu Kralı Sarduli II tarafından yaptırılmış çok amaçlı bir kaledir. Van iline 25 km uzaklıktadır. Aşağı ve Yukarı olmak üzere iki yapı şeklindedir. Kalenin Urartu geleneğindeki yapısında "Sardurihinili" olarak adlandırıldığı görülmektedir. Bu iki kale ortak bir kapı ile birbirine bağlantılıdır. Yukarı Kale'de Urartu Tanrılar listesinde Baş Tanrı Haldi'nin tapınağı yer alır. Ayrıca kayadan yapılmış bir platform da yer almaktadır. Aşağı Kale'de ise atölyeler, 4-5 m yükseklikte duvarlar, depo, mahzenler ve Tanrı İrmuşini'nin tapınağı bulunmaktadır. Kalede, Türk arkeolog Afif Erzen çeşitli kazılar yaptı. Çavuştepe'de kazılar yapmış olan Afif Erzen, Urartu dinsel inançları için yaptırılmış aşağı tapınak için"... *Aşağı Kale'nin orta kesiminde geniş bir alana yayılmış durumdadır. Çavuştepe tapınağı, Altıntepe ve Arin Berd'de de olduğu gibi, yalnızca bir cella'dan [1] ibaret olmayıp, depoları ve geniş kabul salonuyla T. Özgüç'ün 'mabet-saray' olarak nitelendirdiği yapı kompleksini meydana getirmektedir. Öteki Urartu tapınakları gibi cella, köşeleri rizalitli, kalın duvarlı ve kare bir plana sahip olup, dıştan 10x10 m, içten ise 4.50x4.50 m boyutlarındadır. [...] Cella'nın cephesi kuzeydoğuya bakmakta, önünde 21.50x21.50 m boyutlarında ve muhtemelen üç tarafı galerili, zemini düzgün ve dörtgen yassı taşlarla döşeli bir avlu; avlunun doğu sınırında üzeri beyaz badanalı kerpiç sekiler, kurban masası ve kuzeyde de yuvarlak bir taş sunak yer almaktadır.*

[...] Çavuştepe tapınağının kutsal alanı içinde, aynen Altıntepe'de olduğu gibi, muhtemelen farklı seremonilerin sahnelendiği üç adet kurban alanı mevcuttur." şeklinde ifadelere yer vermiştir. Bu açıklamayla Urartu dinsel tapınmasında özellikle Tanrılar listesinin sıralamasında ilk onu paylaşan Tanrılara kurbanlar sunmak için kurban alanlarının yapılmış olduğu görülmektedir. Kalenin bir başka amacı da savunma amaçlı olarak kullanılmasıdır.

Çayırbaşı: (Kerevanis adıyla da bilinir) Urartu Kralı Menua tarafından yaptırılan Menua kanalının kuzeyinde yer alan bir yerleşim yeridir. Kanal boyunca en büyük yerleşim bölgesi olarak özelliğini korur. Bölge arkeolojik alan olarak kullanılmaktadır.

Çelikli: "Memitan" adıyla Urartulara ait bir kaya mezarı niteliğinin ötesinde bir kaya kilisesi şeklinde de göze çarpmaktadır. Buradaki yapı doğu batı biçimindeki kapılarıyla kiliseyi andırır durumda düşünülmüştür. Buradaki yapıya benzer çalışmalar Kapadokya ve Frigya kaya kiliselerinde de görülür. Mezar buluntusu (lev-72 a) olarak kodlanmıştır. Mezar yapısı kilise tarzında "doğu-batı" doğrultusunda açılarak doğu kısmına da ana niş açılmıştır. Bazı özellikleriyle Urartulara ait olmayan bir işçilik gösterir. Arkeologlar bu mezar yapısını Frigya'daki "kadı kaya" kaya kilisesinin ana nişi ve Hallaç Manastırı'nın ana nişi şeklinde olduğunu belirtirler. Benzer düzenlemeler Kapadokya'da da bulunmuştur.

Çift protomlu iğne: İğnenin taç kısmında iki hayvan başı yer alır. Kullanılan hayvan başları ise; kuş (tavuk-horoz), grifon, dağkeçisi, aslan ve at. Genelde bu tür başlıklı iğneler İtalya, Luristan, Koban kültüründe vardır. Ancak Urartu kültüründe bu hayvansal şekiller henüz bulunamamıştır.

Çift aslan figürlü iğneler: Bunlar tepelerinde çift aslan figürü bulunan iğneler olarak isimlendirildi. Yapılan arkeolojik kazılarda bulunan iğnelerin koruma altında tutuldukları müzeler ve buluntunun özellikleri; Adana Bölge Müzesi, 1975/80, Bronz, 7 cm/Ankara Müzesi, 46, 53, 74, Bronz, 7 cm/Van Bölge Müzesi, 30, 27, 75, Bronz, 5, 7 cm. kodlarıyla koruma altında bulunmaktadırlar.

Çift kuş (tavuk-horoz) başlı protomlu iğne: Bu tür iğneler Anadolu'da Alişar ve Urartuların yaşadıkları bölgelerde bulundu. Yapılan arkeolojik kazılarda bulunan iğnelerin koruma altında tutuldukları müzeler ve buluntunun özellikleri; Van Bölge Müzesi 16, 2, 73, Bronz, 8 cm/Van Bölge Müzesi 46, 3, 74, Bronz, 3, 5 cm/Van Bölge Müzesi 7, 15, 77, Bronz, 6, 5 cm.Van Bölge Müzesi 23, 27, 77, Bronz, 7, 2 cm/Van Bölge Müzesi 7, 13, 77, Bronz, 8 cm/İstanbul Arkeoloji Müzeleri 74/118, Bronz, 5, 7 cm/İstanbul Arkeoloji Müzeleri 74/119, Bronz, 3, 5 cm/Adana Bölge Müzesi 1976/8, Bronz, 7, 5 cm/Diyarbakır Müzesi, Bronz, 8,5 cm/Ankara Müzesi 59, 15, 73, Bronz, 6,5 cm.) kodlanarak koruma altında bulunmaktadırlar.

Çift grifon protomlu iğne: Adana bölgesinde bir mezarda bu tür bir iğne bulunarak Adana Müzesi'nde koruma altına alınmıştır. Bu iğnenin yapılış şekline göre Urartu kültüründen başka hiçbir kültürde bulunmadığı anlatılıyor. Yapılan arkeolojik kazılarda bulunan iğnelerin koruma altında tutuldukları müzeler ve buluntunun özellikleri; Adana Bölge Müzesi 1976/8, Bronz, 8, 8 cm. kodlanarak koruma altında bulunmaktadırlar.

Çift tavuk-horoz protomlu iğneler: Bu iğnelerin yapılış şekillerine bakıldığında tamamen Urartular tarafından yapıldığı ortaya çıkıyor. Çünkü iğnelerin taç kısımlarında yer alan hayvanlar arasında en çok tavuk ve horozun yer aldığı iğneler, Urartulara ait olan iğnelerdir.

Çıldır: Ardahan iline bağlı bir ilçedir. Ardahan il olmadan önce tarihi Kars iline bağlı bir ilçe olarak uzun süre konumunu korudu. Kaynaklarda Çıldır için *"...Kuzeyinde Posof, kuzeybatısında Hanak, batısında Ardahan, doğusunda Gürcistan, güneydoğusunda Ermenistan ve güneyinde Arpaçay ile çevrilidir. Kars ilinin kuzeyinde yer alan Çıldır, dağlık bir arazi yapısına sahiptir. Yüksekliği 3.000 m'yi aşan dağlarla engellenmiştir. Kuzey kesiminde Allahuekber Dağı'nın uzantıları bulunmaktadır. Çıldır Gölü'nün batısında Kısır Dağı (3.197 m) yer alır. Zaruşat Platosuna ve Çıldır Gölü'ne hakim olan bu kütle, Hacı Galo ve Zuzan Tepelerinden meydana gelmiştir. Çıldır Gölü'nün doğusunda, Ermenistan sınırına uzanan Akbaba Dağı*

(3.026 m) bulunmaktadır. Kars Çayı havzası ile Kura Nehri havzası, Allahuekber Dağları ile birbirinden ayrılmaktadır. Zaruşat platosu ilçenin diğer düzlük alanıdır. Çıldır akarsu yönünden de oldukça zengin olup, Kura Nehri, Çıldır Suyu, Cara Deresi ilçe topraklarını sulamaktadır. Ardahan ilinin en büyük gölü olan Çıldır Gölü ile Aktaş (Hazapin) Gölü ilçe sınırları içerisindedir..." şeklinde bilgiler yer almaktadır. Çıldır ilçesinin tarihsel yönü çok eskilere dayanmaktadır. Hatta neolotik çağa uzanan bir tarihi var. Neolotik dönemden kalma menhirler, dolmenler ve çanakçömlekler bunun kanıtı olarak gösterilmektedir. İ.Ö.2000 civarında Çorum bölgesinde egemenlik kuran Hurilerle Mitanilerin, Çıldır Ovası'na kadar uzandıkları belgelenir. Bu bölgede önemli turistik yerler ise; Şeytan Kalesi, Kurt Kalesi, Taş Köprü, Gülyüzü Köprüsü, Vaşlop Manastır Kilisesi, Yerli Çayıs Kilisesi, Urta (Gölbelen) Kilisesi olarak belirtiliyor. Hatta Urartu kralları olan Sarduri II ve oğlu Kral Rusa I bölgeye askeri saldırılar yapmışlardır. Burası İskitler, Kimmerler, Medlerin de egemenliklerini sürdürdükleri topraklar olarak bilinmektedir.

Çilli gediği: Doğubayazıt bölgesinde bulunmaktadır. Yapılan arkeolojik kazılarda Urartularla ilgili bulunan belgelerden de anlaşıldığı gibi Doğubayazıt Urartular tarafından kullanılmış bir yerleşim yeriydi. Urartular Körzük Kalesi'nden kuzeye doğru devam edip Ağrı Dağı eteklerine kadar uzanan bir yol yapmışlardı. Burada bir gedik vardı. Çilli gediği adı verilen bu gedikten kuzeye gidilen bir yol olarak kullanmışlardı. Bu gedikten Çıldır Ovası'ndan Aras Vadisi'ni kullanılarak önemli ekonomik merkez olarak gördükleri Gökçegöl bölgesine ulaşırlardı.

Çivi yazısı: Asurlularda gelişen çivi yazısı nasıl ki, Elamlılar, Suriye'deki Ebla Krallığı'nda Hititlerde değiştirilerek kullanmışsalar Urartular da çivi yazısından esinlenerek metinlerini yazıya dökmüşlerdi. Asurluların Urartulara komşu bir devlet olması çivi yazısının Urartular üzerindeki etkisi de normal koşullara bağlanır.

Çokodalı mezarlar: Çok çeşitli şekilde yapılmış olarak değerlendirilen Urartu mezarlarının genel yapısına bakıldığında kümelenmiş olsa da karşımıza iki küme çıkar. Bunlar çok odalı ve tek

odalı mezarlar şeklindedir. Taka, seki, mihrap ve sunu çanağı her iki mezar şeklinde de değişkenlik göstermektedir. Çok odalı mezarların bulunduğu yerler: Van I , II , III ,IV, Kayalıdere, Atabindi I, Palu I , II , III , Kaleköy, Doğubayazıt, Şirinlikale I, Umudum, Hasanova III , Marifet, Pasinler, Sürbahan, Dönertaş.

Çölemerik: Mardin iline Urartular tarafından verilen ad.

Çömlekçilik: Urartularla ilgili devam eden kazı sonuç ve raporlarına göre çömlek sanatıyla ilgili önemli bilgiler elde edilmiş olduğu belgelenmektedir. Van ve çevresindeki yüzey araştırmalarında bulunan çanak çömlekler Urartu sanatının tunç çağları ya da ikinci bin yıllarına dayanmaktadır. Çanak çömlekler genelde iki grupta ele alınmıştır. İlki daha erken olarak bilinen boyalı çanak çömleklerdir. Bu çanak çömlek grubuyla ilgili ancak Van Kalesi, Kalecik gibi bazı kalelerde bulunanlarla yetinmiştir. Keramik türü olanların üzerinde bulunan geometrik motifler boyalıdır. Çömleklerin formları ise şişkin bir şekildedir. Bunların sanatında renk yerine tek renkli (monokrom) geleneği sahiptir. Böylece boyalı türden söz etmek tamamen yanlış olabilir düşüncesini savunanlar da var.

D

Dadanu: Asur kaynaklarında Hubuskia kralı olarak adı geçer. Asur dilinde Data (na) adının "Dadanu" ile ilişkili olması Argişti I'in Hubuskia kent devletiyle ilişkide olmuş olacağı düşüncesini öne sürer. Urartuların metinlerinde Dadanu "Aurası adamı" şekliyle belirtilmiştir. (Aurası'nın karşılığını belge eksikliğinden bulamadım) Bu kentin adı büyük bir ihtimalle Dada olarak geçmektedir. Bak Dada.

Dada: Argişti I'in Margaret R.Payne'nin "Urartu Çivi Yazılı Taşlar Katalogu" adlı kitabında (8.1.1) kodlu yazıt olarak belirtilen yazıtta adı geçen bir soydur. Argişti I, diğer Urartu krallarının yaptıkları çalışmalar gibi dönemindeki askeri seferler, yapılar, tapınak binaları, kanal ve göletler hakkında yazılıtaşlar diktirmişti. Horhor yazıtı olarak da adlandırılan yazıt; Van Kalesi'nin güneybatı tarafında bulunan kaya mezarına inen merdivenlerin

ucunda yer almıştır. Bu yazıt 1900 yılında Sandalgian, 1901'de Belck, 1953'te Arutyunyan, 1979'da Melikişvili, 1992'de Salvini, 1840'da Schulz, 1872'de Mordtman, 1882, 1888, 1890, 1893'te Sayce, 1883'te Guıyord, 1927'de Meşçaninov, 1933'te Friedrich, 1952'de Vrouyr, 1948'de Saulcy, 1888'de Müller tarafından okunmuştur.

Dağalan: Urartuların yaşadıkları bir bölge. Bu bölgede Türk arkeologlar yaptıkları inceleme ve kazılarda yeraltı mezar odaları buldular. Bulunan mezarlar Urartuların gömme geleneklerine göre taştan örme mezarlardı. Mezarların içinde çeşitli buluntuların bulunması da uygarlık hakkındaki bazı bilgilerin ortaya çıkmasına yardımcı olmuştur.

Dağlar: Urartu Tanrılar panteonunda Tanrı ve Tanrıçaların ötesinde kutsal yerlere tapınma geleneği vardı. Bu yerler kentler, dağlar, ovalar, kapılar şeklinde tanımlanmıştı. Urartu Tanrılar panteonunda 63. sırada tapınıldı. Ancak arkeolojik kazılarda bununla ilgili gerekli belgeler bulunmadığı için hakkında fazla bilgi verilemiyor. Arkeolojik kazılar bölgede yoğun olarak devam etmektedir. Kazılar sürdükçe bulunan buluntular Urartu Tanrıları'yla ilgili bazı ek bilgileri de ortaya çıkarmaktadır.

Dainala: Argişti I'in Margaret R.Payne'nin "Urartu Çivi Yazılı Taşlar Katalogu" adlı kitabında (8.1.1) kodlu yazıt olarak belirtilen yazıtta adı geçen Suruli ülkesinde bir kanal adıdır. Argişti I, diğer Urartu krallarının yaptıkları çalışmalar gibi dönemindeki askeri seferler, yapılar, tapınak binaları, kanal ve göletler hakkında yazılıtaşlar diktirmişti. Horhor yazıtı olarak da adlandırılan yazıt; Van kalesinin güneybatı tarafında bulunan kaya mezarına inen merdivenlerin ucunda yer almıştır. Bu yazıt 1900 yılında Sandalgian, 1901'de Belck, 1953'te Arutyunyan, 1979'da Melikişvili, 1992'de Salvini, 1840'da Schulz, 1872'de Mordtman, 1882, 1888, 1890, 1893'te Sayce, 1883'te Guıyord, 1927'de Meşçaninov, 1933'te Friedrich, 1952'de Vrouyr, 1948'de Saulcy, 1888'de Müller tarafından okunmuştur.

Daiaeni ülkesi: Bak Uruadri.

Daiukku: Mana valisidir. Rusa bu valinin oğlunu rehin olarak alır. Babasını da Urartuların vasalı yapar. Sonraki yıllarda Sargon tarafından bu görevinden uzaklaştırılır.

Dasi: Urartularda bir sözcük. Anlamı tam olarak bilinmiyor. Ancak arkeolog Salvini bu sözcüğün karşılığını "ışık" anlamında tanımlamıştır.

Dayıpınarı: Ağrı ili, Tutak ilçesinin "esmer üzerinden" 53 km uzağında yer alan bir köy. Bu köyün bir kilometre uzağındaki tepelerde mezarlar bulundu. Urartu beyleri Asur tehlikesi karşısında sadece Van (Tuşpa) bölgesine bağlı kalmadılar. Güneydeki tehlikenin olması onları kuzeyde yeni bölgeler aramasına yönlendirmişti. Urartu beyleri de genişlemek, güçlü olmak için kuzey beyliklerine saldırılar düzenliyorlardı. Dayıpınarı, arkeolojik bir sit alanı olarak değerlendirilmektedir.

Dedeli: Urartuların yaşadıkları bir bölge. Bu bölgede Türk arkeologlar yaptıkları kazı ve incelemelerde yeraltı mezar odaları buldular. Arkeolojik kazılar sırasında bulunan mezarın içinde bir kadın, bir çocuk toplam yedi insan iskeletinin yanında pişmiş topraktan çanak-çömlek, bir omuzu delikli iki urne, üç bronz tabak, altı mızrak ucu, üç bilezik, fibula, iki yüzük, bir kemer, bronz ve ahşap saplı demir kılıç, demirden topuz, yedi bıçak ve bazı eşyalarla birlikte kadınlara ait olabileceği düşünülen ahşap bir pudra kutusu bulunmuştur.

Delibaba: Urartuların yaşadığı bir bölge. Burada çeşitli çivi yazılı yazıtlar bulunmuştur.

Değirmentepe: Urartuların yaşadıkları bir bölge. Arkeolojik kazıların yapıldığı bu bölge Ağrı ili-Patnos ilçesinin yakınında yer alır. Yapılan kazılarda burada Urartular döneminde yapılmış iğneler bulundu.

Dev evleri: Van Gölü'nün güneyindeki yüksek dağlık alanda Urartular tarafından dev taşlarla yapılmış olan yapılardır. Taşların büyüklüğü nedeniyle halk arasında bu yapılara "dev evleri" adı verilmiştir.

Diaohi ve Kolha: (Diaohi çoğu kaynaklarda Diauhei adıyla tanınmaktadır.) Kaynaklarda bu iki kentte yaşayanların Kartvelilerin ataları olduğu belirtiliyor. Eski doğu kaynaklarında bunlarla ilgili

önemli ifadelerin yer aldığı görülür. Tarihsel metinlerde bunların doğunun güçlü devletleri olan Hititler, Urartular ve Asurlularla ilişki halinde olduğunu belirler. Asurlular bir zamanlar Kartveli boylarına karşı savaş yapar. Önce Muşkileri (Moshi ya da Meshi) ve onların aşiret boylarını yenilgiye uğratırlar. Diaohi'nin başında güçlü bir kralın olduğu söylenir. Urartular da bu kent devletine saldırdılar. Menua ve Argişti I döneminde Diaohi Kralı olan Utupuri (ya da Utupurşini) adında birisiyle savaşmalarına rağmen yenilgiye uğratamadılar. Kartveli soyundan olan bir diğer kent ise Kolha'ydı. Bunlar Diaohi'nin komşularıydılar. Kolha, Karadeniz kıyısının bir bölümünde konumlanmış, genellikle Çorum ili civarında egemenlik kurmuşlardı. Diaohi Kolha'yla düşman olduğu gibi Urartulara da düşmandı. Daha sonraki zamanlarda toprakları Kolha ve Urartular tarafından kuşatılarak bölüşüldü. Bir süre Kolha ile Urartular komşu ülke olarak egemenlik yaptılar. Sonraki yıllarda Sarduri II tarafından yapılan saldırıyla Kolha Urartuların topraklarına katılır. Bak Diauhei.

Diauhei: Urartuların merkezinden kuzeye giden yol. Kral Menua bu yoldan Erzurum'a kadar ulaştırmıştır. Bu yol Körzüt, Aznavurtepe, Ağrı ve Hasankale (Pasinler) üzerinden Erzurum'a yönlendirir. Urartular Van bölgesinde kuzey için bir tehlike oluşturarak büyümeye doğru ilerliyordu. Kuzey ve kuzey batı beyliklere karşı askeri seferler yaparak güçleniyordu. Erzurum bölgesinde yaşayan Diauhei adında bir krallık vardı. Bu krallık çok güçlü olduğu için Menua bir yazılıtaşta bunlar için güçlü krallık olarak söz eder. Bu yazılıtaş Hasankale ve Delibaba arasındaki Yaylıtaş yerleşim yerinde bulundu. Yazıtta Tanrı Haldi'nin gücüyle Diauhei Krallığı'nı kuşattığını ve Şaşilu'yu teslim aldığını belirtir. Kentin Kralı Utupurşuni Kral Menua'ya öldürülmemesi için yalvardığını yazıtta belirtmiştir. Fakat bu kralın yalvarmaları karşısında onları afedip tekrar krallığı Utupurşuni'ye (Bazı kaynaklarda Utupuri adıyla da ifade edilmektedir) devretmiştir. Bir başka yazıtta (Bu yazıt Erzurum yakınındaki Zivin kasabasında bulunmuştur.) Şaşilu kentinin ele geçirildiği fakat krallığın yine düşmediği belirtilmiştir. Me-nua'nın oğlu Argişti I bölgeyi kuşatmış kralı olan Mannudibi'yi de haraca

bağlamıştır. Yazıtlarda alınan harcın "...43 mina saf altın, 37 mina gümüş, 10.000 mina bakır, 1000 binek atı, 300 büyük boynuzlu sığır, 10.000 koyun, 500 sığır ve 300 binek atı..." yıllık vergilendirildiği yazılmıştır.

Didi: Margaret R.Payne'nin "Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu" adlı eserinde Argişti I'in seferleriyle ilgili (8.1.2) kodlu yazıtında yer alan bir ülkedir. Yazıtın bir dikilitaşın tümünde yazıldığı belirtilmektedir. Ancak taşın kırık olması nedeniyle A ve B şeklinde iki parça şeklinde kodlanarak okunmuştur. Bu yazıtın Argişti I'in (8.1.1) şeklinde kodlanan yazıtıyla karşılaştırıldığında A ile B arasında bir parçanın olduğu ortaya çıkmaktadır. Yani yazıtın üç parçadan oluştuğu tahmin edilmektedir. Bu yazıt, 1901 yılında Belck, 1882, 1888, 1890, 1893'te Sayce, 1900'de Sandalgian tarafından okunmuştur. Argişti I yıllıklarında bu ülkeyi kuşattığını ve haraca bağladığını belirtmektedir.

Dieduani: (Ya da Diduaini) Urartular tarafından tapınılan bir Tanrı'dır. Tanrılar listesinin 11. sırasında yer alır. Meherkapı yazıtındaki Tanrılar listesine göre bu Tanrı'ya kurbanlık olarak 1 boğa ve 2 koyun sunulmuş. Meherkapı yazıtındaki Tanrılar listesinde 10. sırada yer alan Anapaş'ın ardında tapınılmaktadır. 11. sırasında yer alan Tanrı Dieduani, kanatlı koç üzerinde sol ayağı koçun boyun kısmında, sağ ayağı da koçun sırtında durmuş şeklinde çizilmiştir. Giysileri ve taşıdığı silahlar diğer Tanrıların kullandıklarının aynısıdır. Bu Tanrı Meherkapı yazıtındaki Tanrılar listesinin 7. sırasında tapınılan Nalaini adlı Tanrı'nın kullan-dığı silaha benzer bir silah taşımaktadır. Sol kolu "V" şeklindeki duruşuyla bir kalkan tutmaktadır. Kalkanın diğer Tanrıların kullandığı kalkana benzerliği de belirtilmektedir. Sol kolun yayvan çizilmesinin nedeni önündeki tanrının topuzundan dolayı yer darlığı nedeniyle kıvrıldığı tahmin edilmektedir. Kılıcı da enli ve dar yapılmıştır. Aynı silah ve giysiyi kullanan iki Tanrı olarak gösterilen Dieduani'yi diğer Tanrılardan ayıran özelliği, üzerin-

Dieduani'nin bronz levha üzerindeki kabartmadan kopya çizimi

de ayakta durduğu ve birkaç hayvanın şeklinden oluştuğu kanatlı koçtur.

Boynuzu çatallı ve yatay çizgilerle özenle çizilmiştir. Kulakları da gergin ve dik olarak gösterilmektedir. Koçun açık ağzı bir köpeğin hırlamasını andırır ve yılan dili gibi çatallı bir dili de dışarıya çıkmış şeklinde çizildiği görülür. Baş ve gözler de titizlikle çizilmiştir. Daha geç dönemlerde bu yaratığa benzer çizimlerin olduğu belirtiliyor. Kanatları dik bir şekilde gergindir. Bu defa karın üstündeki kaburgalar dikdörtgen bir şekil içinde dikey çizgilerle gösterilmiştir. Kuyruğu da kuş kuyruğuna benzetilerek çizilmiştir. Koçun kuyruk şekli Meherkapı yazıtındaki Tanrılar listesinin 6. sırasında yer alan Tanrı Ua'nın üzerinde ayakta durduğu mitolojik yaratığın kuyruğuna benzerliği dikkat çekmektedir. Kuş şeklinde betimlenen koçun düşman üzerine uçarak gittiği şeklinde tanımlanmıştır. Arkeolojik kazılarda bulunan bronz levha üzerindeki Tanrıların Baş Tanrı Haldi'nin arkasından özenle çizildiği söyleniyor. Adları Meherkapı yazıtında belirtilen söz konusu Tanrıların görünümleri son derece ezoterik çizilmiş ve kutsal hayvanları da mitolojik ayrıcalık gösterilerek tasarlanmıştır. Dönemin ressamı her Tanrı'yı tapınma geleneğindeki özellikleriyle ele aldığı gibi fiziksel durumlarını da çizgilerle belirtmeyi ihmal etmemiştir. Bütün uygarlıklarda olduğu gibi Urartu halkı da sınırlarına giren Tanrı adlarına kutsal gözüyle bakmış ve zamanla onları kült haline getirmişlerdi.

Diğer haşhaş başlı iğneler: Urartu sanatında görülen bir çeşit iğne. Bu iğnenin başı haşhaş çiçeği şeklindeydi. Yapılan arkeolojik kazılarda bulunan iğnelerin koruma altında tutuldukları müzeler ve buluntunun özellikleri:Gaziantep Müzesi 39, 46, 75, Bronz/Diyarbakır Müzesi, Bronz şeklinde kodlanarak koruma altına alınmışlardır.

Diğer bitki ve meyve başlı iğneler: Süs eşyası olarak kullanılan bazı Urartu iğnelerinde çiçek motifleri görmek mümkündür. Yapılan arkeolojik kazılarda bulunan iğnelerin koruma altında tutuldukları müzeler ve buluntunun özellikleri: Yaprakları sarkık çiçek başlı iğne, Van Bölge Müzesi 5, 188, 80, Bronz, 8, 3

cm/Rozet başlı iğne, Erivan Yarih Müzesi, Karmir Blur, Altın, 5, 2 cm/Piotrovski 1967, 56 keş. 37, Piotrovski 1696 lev. 124. şeklinde kodlanarak koruma altına alınmışlardır.

Diğer değişik başlı urartu iğneleri: Urartu dönemine ait olan değişik başlı iğneler olarak tanımlandılar. Yapılan arkeolojik kazılarda bulunan iğnelerin koruma altında tutuldukları müzeler ve buluntunun özellikleri: El başlı Urartu iğnesi, Adana Bölge Müzesi, Bronz, 6, 5 cm/Tek kesik koni başlı Urartu iğnesi, Van Bölge Müzesi 20, 15, 78, Bronz, 4, 7 cm/Boncuk başlı Urartu iğnesi, Van bölge Müzesi 34, 18, 75, Bronz ve taş, 3, 5 cm/Tepesi kürecikli kubbe başlı Urartu iğnesi, Erivan Tarih Müzesi, Karbur Blur, Altın, Piotrovski 1967, 56 keş. 37/Kubbe başlı Urartu iğnesi, Diyarbakır İğnesi, Bronz, 7, 6 cm şeklinde kodlanarak koruma altına alınmışlardır.

Dikiş iğneleri: Urartular tarafından yapılan dikiş iğneleri günümüzdeki dikiş iğnelerini hatırlatır. Ancak günümüzdeki iğnelerin tersine Urartuların dikiş iğneleri gövdeleri yuvarlak, bir ucu sivri diğer ucu yassı ve biraz geniş yapılmıştır. Geniş bölge kısmında yarık şeklinde bir delik açılmıştır. Dikiş iğneleri Urartular dışında Anadolu'da Boğazköy, Kafkasya'da Gandca-Karabağ kültürü, Helenendrof, Bajan, Akhmakhi, Kalekent ve Kocaeli'de bol miktarda bulunmuştur. Adilcevaz kazılarında bir mezarda (Bir nolu mezar olarak kodlanmış) kemikten yapılmış bir iğne bulundu. Liç mezarlığında da dikiş iğneleri bulundu. Liç'te bulunan iğnenin günümüz iğnelerine benzerliği arkeologları şaşırtmıştır. Argişihinili kentinde bulunan dikiş iğneleriyle Liç'te bulunanların aynısı olduğu anlatılır. Bu iğnelerin çoğu Van Müzesi'nde koruma altına alınmışlardır.

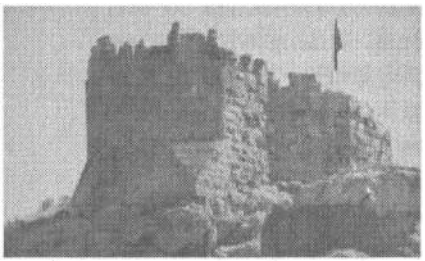
Dilkaya Höyüğü-Mezarlık alan

Dilkaya: Urartuların yaşadıkları bir bölge. Bu bölgede Türk arkeologlar yeraltı mezar odaları buldular. Bulu-nan mezarlar Urartuların gömme geleneklerine uygun olan örme me-zarlardı.

Dirgu (ni): (Asur dilindeki karşılığı Dirria olarak yazılır.) Urartular döneminde bir kent krallığı. Kral Me-nua tarafından kuşatılmıştır. Dirgu (ni) kent krallığı savunma açısından zayıf olduğu için Urartu ordusuna zorluk çıkarmadan teslim olmuştur.

Diusini Iganehi: Etiuhi kralıdır. Diusini, Surp Pogol yazıtında Urartuların saldırısına uğrayan Trans-Kafkasya bölgesinde bir kent. Urartular bu kente saldırarak haraca bağlamış ve ganimetlerle Tuşpa'ya dönmüşler. Surp Pogol yazıtında bu seferler detaylı olarak anlatılmaktadır.

Divriği: Sivas ili, Divriği ilçesinden geçen çatlı suyunun kenarında yükselen tepede Urartular döneminde kurulan bir kalenin kalıntıları incelendi. Suya inen toprak merdivenler, yapı tabanlarıyla ilgili kaya alanları, mihrap, sunu çukurları ve sunu oluğu, çanak ve çömlekler de bulunmuştur. Burada ayrıca mezarlar da bulundu. Divriği'deki kalenin Orta Çağ'a dayandığı belirtilir. Şehrin Kuzey tarafında yüksek bir tepenin üzerinde kurulmuştur. Divriği Kaymakamlık sitesi www.divriği.gov.tr sitesinde; *"...Sivas İlinin büyük ilçelerinden biri olan Divriği eski bir tarihe sahiptir. Hititler zamanından beri yerleşme alanı olarak bilinen Divriği'nin adı, eski Yunan yazımlarında Apbrike olarak geçmektedir. Bizans devrinde Tepbrike olarak yaygın bir hal almış ve Türklerce Divrik adıyla anılmıştır. Arap coğrafyacıları ise şehrin adını ilk kaynaklara uygun olarak abrik şeklinde tespit etmişlerdir. Divriği, Bizans ile İran arasında sınır karakollarından birini meydana getiriyordu. İmparator Meraklius tarafından Sasani yayılmasından kurtarılan Divriği, kısa zamanda bu sefer Arapların saldırılarıyla karşılaştı. Bu devirde Divriği kendi adıyla anılan ırmağın (Bugünkü Çaltı (Çayı) üstünde yüksek bir tepede sağlam bir kale olarak stratejik bir değer taşımakta idi.*

Divriği Kalesi

Çevredeki halk, doğu Hıristiyanlığı ile paganizmin karışımından meydana gelen ve Samsatlı Pavlus'un yaymış olduğu mezhebin mensup-

larıydı. Bu yüzden Pavlikyan adıyla anılan bu mezhebin başlıca merkezlerinden biri idi. Divriği-'nin yakınında bulunan büyük bir mağara ile kilise, şehre kutsallık kazandırıyor ve mağarada saklanan din şehitlerinin cesetleri ise Ashaba-ı Keyf olarak değerlendiriliyordu. Dik kafalı ve zorlu bir topluluk olan Pavlik-yanlar bir yandan Ortodoks Bizansla, bir yandan da Araplarla süregelen uğraşmalarında kimi zamanda başarılar elde etmişlerdir. Birinci Basileios 870 yılında Divriği önünde Pavlikyanlara karşı büyük bir başarı kazanmışsa da ertesi yıl Pavlikyanlar Ankara'ya kadar bütün Kapadokya'yı ele geçirmişlerdir..." şeklinde bilgiler yer almaktadır. Genelde yerel araştırmalar yapan tarihçi ve araştırmacıların buldukları belgeler, daha doğrusu topladıkları belgeler tartışmasız olarak bazı tarihsel adlara ve gelişmelere açıklık getirmektedir.

Diyadin: Ağrı iline bağlı bir ilçedir. Urartuların yoğun olarak hayvancılık ve tarım işlerini organize ettiği bir bölge olarak belirtilmektedir. İlçede bulunan sulama amaçlı barajlar da ilgi ile izlenmektedir. Aşağı Kom Barajı, Sünnet Nebi Barajı, Reşan Barajı bu ilçenin sınırları içerisinde yer almaktadır. Bu barajlarda kullanılan yapım tekniğinin Urartu sanatına özgü bir biçimde görüldüğü için barajların bir kısmının Urartular tarafından yapıldığı öne sürülmektedir. Diyadin Belediyesi sitesi olan www.diyadin.bel.tr de "*...İlçenin tarihi çok eskilere dayanır. Diyadin Kalesi ve çevre köylerdeki tarihi kalıntılar, buranın yüzyıllardan beri önemli bir yerleşim yeri olduğunu göstermektedir. İlçe toprakları, tarih boyunca doğudan batıya gelen Türkler ve başka kavimlerin ordularına geçiş oldu. Geçici sürelerle İran eline geçen Diyadin, XI. Yüzyıldan itibaren Türk yönetimi ve kültürünün etkisinde kaldı. Evliya Çelebi, Seyahatnamesi'nde Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan'ın oğlu Ziyaeddin'in burada kendi adını verdiği bir kale yaptığını yazar. Bu adın halk dilinde farklı şekillerde söylene söylene Diyadin'e dönüştüğü Seyahatname ve çağdaş bazı yayınlarda belirtilmektedir. Ancak Uzun Hasan'ın bu adla bir oğlu olmamıştır. İlçe birçok kavmin egemenliğinde kaldı. Oğuz Türkleri'nin, İranlıların ve Selçukluların akınlarına uğrayan, zaman zamanda egemenliğine giren Diyadin, Beyazıt ile aynı tarihi akıbeti yaşadı. Osmanlılar döneminde arada bir*

İranlıların kontrolüne girdiyse de hep Beyazıt sancağına bağlı kaldı. Taşlıçay 1954 yılına kadar buraya bağlı bucak merkezi idi. Diyadin; 1828, 1854-1856, 1877-1878 ve 1914-1918 yıllarında Rus işgaline uğradı. 1293 (877-1878) Harbi ve Birinci Dünya Savaşı'nda halka Ermeniler unutulmaz zulüm yaptı. Son Rus işgalden 14 Nisan 1918'de kurtuldu. Diyadin Tarihi yerleri ve kaplıcaları ile tanınan bir yerdir. Ancak tarihi yapılar özelliğini koruyamamıştır. İlçeye 15 km uzaklıktaki Meya (Günbuldu) köyündeki kale kalıntısı ve kayalara oyulmuş mabetler, barınaklar görülmeğe değer. Yine bu köyde çeşitli mezar taşlarının yer aldığı Sahabemezarlığı vardır. Tokluca köyündeki kale ve yeraltına giden merdivenler, Meya ve Seyrantepe kalıntıları ile bütünlük oluşturmaktadır..." şeklinde bilgiler yer almaktadır.

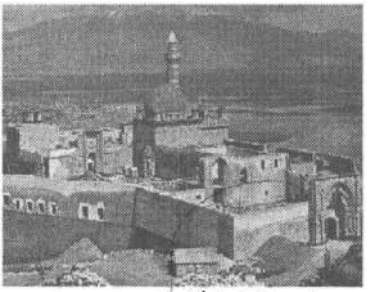
Diyadin Kalesi: Ağrı ili Diyadin ilçesinde bulunan bir kaledir. İlçenin güney yakasında Murat Nehri'nin kayalıkları üzerinde kurulmuştur. Kalenin kimler tarafından ve hangi tarihte yapılmış olduğu kesin olarak belli değil. Ancak mimari özellikleri Urartu mimarisiyle örtüşmektedir. Evliya Çelebi notlarında bu kalenin Uzun Hasan oğlu Ziyaeddin tarafından yapılmış olduğunu ifade etmektedir. Çeşitli dönemlerde restore edilmesine rağmen günümüzde harabeleri kalmıştır.

Dizginkale: Buradaki arkeolojik kazı ve araştırmalarda Urartulara ait mezarlar bulundu. Mezarlarda adak plakaları da ele geçirildi.

Doğubayazıt: Urartuların yaşadıkları bir bölge. Ağrı ilinin en büyük kazalarından biridir. Türkiye'nin İran sınırıyla birleşik bir sınırda yer alır. Asya'yı Avrupa'ya bağlayan Gürbulak sınır kapısı ve Tevrat'ta adı geçen Ağrı Dağı'yla ünlü bir bölgedir. Urartular ile ilgili Doğubayazıt'ta yapılan arkeolojik kazılar sonucunda mezarlar bulunmuştur. Bu mezarlardaki kabartmaların Erken Urartu Kültürü'ne ait olduğu belgelenir. Mezarlarda bulunan bir disk üzerindeki betimlemede zafer sahnesini gösterir. Doğubayazıt, Urartular döneminde önemli bir yerleşim yeri şeklinde tanıtılmaktadır. Yapılan arkeolojik kazılarda çok odalı mezarların bulunduğu bir yer olarak koruma altına alınmıştır. 1828-1829 Ruslarla yapılan savaşta Rusların eline geçen Doğubayazıt'taki tarihi eserler önemli derecede hasar görür. İlçe

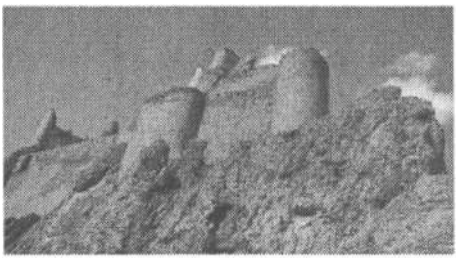
1854-1855 Osmanlıların Kırım'da yaptığı savaştan dolayı Ruslar tarafından kuşatılır. Özellikle ilçede bulunan İshak Paşa Sarayının Ruslar tarafından tahrip edildiği belirtilmektedir. İlçe 1877-1877 yılları arasında halk asında da "93 Harbi" olarak bilinen savaşta üçüncü defa Ruslar tarafından kuşatılır. Üçüncü kuşatmada uzun süre Rusların egemenliğinde kalır. Doğubayazıt'ın Rusların başlattığı her savaştaki kuşatılması tarih ve kültürünün de kuşatılması şeklinde değerlendirilmesi gerekmektedir. Çünkü Rusların bölgeye savaşlar nedeniyle girip tahrip etmesi son derece önemli olan tarihsel belgelerin ortadan kaldırılması anlamında düşünülüyor.

Doğubayazıt ve Urartular: Urartuların başkenti olan Tuşpa'da (Van) 1967 yılında kurulan "Van Bölgesi Tarih ve Arkeoloji Sanat Merkezi"nin kurulmasıyla Doğu Anadolu bölgesindeki uygarlıkların incelenmesi ve araştırılması için akademik çevrelere göre yeni bir dönüm noktası şeklinde belirtilmektedir. Van'da kurulan bu araştırma merkezinin İstanbul Üniversitesi'ne bağlı bulunan üyeleri bölgede bir dizi kazı ve araştırma yapma olanağı bulurlar. Bu araştırmalarda bölgede bir dönem etkili olan Urartu uygarlığı ile ilgili önemli sayılacak belgelerin bulunmasına neden olurlar. Arkeolojik kazıların yapıldığı bölgeler Prof. Dr. Oktay Belli'nin açıklamalarına göre de; *"... Karagündüz Höyüğü, Dilkaya Höyüğü, Van Kalesi Höyüğü, Erken Demir Çağ'na ait Ernis-Evditepe, Karagündüz, Dilkaya, Hakkarı ve Yoncatepe nekropolleri, Van Kalesi, Toprakkale, Çavuştepe, Giyimli (Hırkanis) Aşağı ve Yukarı Anzaf Kaleleri ve Yoncatepe Kalesi.." şeklinde belirtmiştir. Doğubayazıt'ın kuzey yakasında yer alan bir yerleşim yeri. Burada yapılan arkeolojik kazılarda bulunan bir yazıtta Urartu Kralı Menua'nın aynı yerde "Menuahinili" adlı bir kent kurduğu belirtilmektedir. İshak Paşa Sarayı'nın kuzeydoğusunda yapılan kazılarda Urartulara ait bazı kalıntılar bulunur. Hatta İshak Paşa*

İshak Paşa Sarayı

Sarayı'nın bulunduğu alanın Urartuların yerleşme alanı olduğu söylenmektedir. İlçede yapılan kazılarla Urartu hakkında bilgiler ilk defa 1834 yılında Ch.Texier, 1899 yılında W.Belck ve Lehmann Haupt tarafından dünyaya duyurulmuştur. Prof. Dr. Oktay Belli'nin başkanlığında da bölgede Dr.Erkan Konyar, Dr.Anıl Yılmaz, Can Avcı, İ.Zeynep Konuralp, İsmail Ayman, Gamze Yılmaz, Dursun Kaya ve Mehmet Sabah Yiğit kazılarda bulunmuşlardır. Prof. Dr. Oktay Belli, Doğubayazıt'taki tarihi yolları da "...Urartu Krallığı'nın başkenti Tuşpa'dan (Van Kalesi) kuzeyde Doğubayazıt bölgesine açılan tarihi yol, iki ayrı güzergahı izlemektedir. Bunlardan ilki Aşağı ve Yukarı Anzaf Kaleleri önünden geçen yol; doğuda Erçek Gölü'nün doğusundan kuzeye yönelerek Körzüt Kalesi'ne ulaşır. Bu yol ikincisine kıyasla çok daha kısadır. İkinci güzergah ise Kelcik-Yeşilsu (Amik)-Piltan düzlüğü-Sakaltutan-Derebey ve Çaplan düzlüğünü geçtikten sonra, Muradiye (Bargiri) ovasındaki Körzüt Kalesi önüne ulaşır. Urartu Kralı Menua (İ.Ö.810-786) döneminde kurulan ünlü Körzüt Kalesi, Kafkasya ve doğudan da kuzeybatı İran içlerinden gelerek güneyde Van Ovası'na ulaşan yolların birleştiği bir kilit noktasında yer almaktadır. Muradiye Ovası'ndan kuzeye açılan yol, Muradiye Kalesi-Gönderme Boğazı-Çaldıran Ovası ve yörenin en önemli engebesi olan Tendürek Geçidi'ni (2225 m) aştıktan sonra, Doğubayazıt düzlüğüne ulaşmaktadır. Bu bölgenin en önemli askeri yönetim merkezi ise Doğubayazıt Kalesi'dir. Çeşitli yönlere geçit veren ve bir kavşak noktasında bulunan Doğubayazıt Kalesi özellikle Hindistan-Afganistan-kuzeybatı İran içlerinden gelen tarihi ticaret yolunun üzerinde bulunmaktadır. Doğubayazıt Kalesi önlerinden batı yönüne doğru ilerleyen bu ünlü ticaret yolu, Diyadın-Taşlıçay-Ağrı-Eleşkirt-Tahir geçidi-Horasan-Hasankale-Erzurum Erzincan üzerinden orta Anadolu içlerine ya da Erzurum üzerinden Trabzon limanına ulaşmaktadır..." şeklinde açıklamalarda bulunur. Doğubayazıt hakkında yazılmış

Doğubayazıt Kalesi'nden bir görünüm. Kalenin önündek bulunanCamii çok sonraları yapılmıştır

sayısız makale ve kitaplarda uygarlık tarihinin önemine değinilmektedir.

Doğubayazıt Kalesi: Urartular tarafından askeri amaçlı olarak kullanılan önemli kalelerden biridir. Kale özellikle Afganistan-Hindistan ve kuzeybatı İran tarafından gelen önemli bir ticaret yolu üzerinde kurulmuştur. Kalenin Eski Bayazıt'ın yerleşik alanının bulunduğu Bellebuç bölgesinde kalıntıları bulunan ve savunma amaçlı yapıldığı ifade edilmek-tedir. Araştırmalar bu kalenin son derece önemli bir yerde kurulması nedeniyle Urartuların başka bir kale inşa etmediklerini göstermektedirler. Bu bölgede yetiştirilen küçük ve büyükbaş hayvanların Urartu halkı tarafından yetiştirilip bölgenin konumuna elverişli olan ticaret yolu üzerinde değerlendirmiş oldukları görülmektedir. Bu ticaret yoluyla Doğubayazıt bölgesine gelen çeşitli süs eşyaları ve değerli taşlarla baharat çeşitlerinin Urartu ekonomisine olan katkılarının yüksek olduğu anlatılmaktadır. Kalenin dağlık bir yamaçta kurulması o dönemde İran'a doğru geçen tek geçiş noktası olduğu söylenerek bu nedenle Urartuların bölgede başka bir kaleyi inşa etmedikleri ifade edilmektedir. Bu kale çeşitli uygarlıkların izlerini taşır. Kale, Arsaklılar, Cenevizliler, Celayirliler, Akkoyun-lular, Karakoyunlular ve Osmanlılar döneminde savunma amaçlı olarak kullanıldı. Urartular da bu kaleyi savunma amaçlı olarak kullanmışlardı. Kale civarında yapılan arkeolojik kazı ve araştırmalarda Urartu mezar kayaları, tapınak ve mağaralar bulundu. Kalenin savunma amaçlı olarak kurulduğu ve bölgeye bu kale vasıtasıyla egemen olduğu belirtilmektedir.

Dönertaş: Ağrı ili, Tutak ilçesine bağlı bir yerleşim köyü. Burada Urartu dönemine ait çeşitli mezarlar ve süs eşyaları bulundu Yapılan arkeolojik kazılarda çok odalı mezarların bulunduğu bir yer olarak koruma altına alınmıştır.

Dört protomlu iğneler: İğnenin taç kısmında dört hayvan kafası yer aldığı için bu iğneye dört protomlu iğne adı verilmiştir. Sembol olarak kullanılan hayvanlar ise kuş (kartal), grifon ve aslandır. Ayrıca yıpranma nedeniyle hangi hayvanlara ait olduğu

bilinmeyen protomlar da görülmüştür. Yapılan arkeolojik kazılarda bulunan iğnelerin koruma altında tutuldukları müzeler ve buluntunun özellikleri: Diyarbakır Müzesi, Bronz/Adana Bölge Müzesi 1977/17, Bronz, 8 cm/Malatya Müzesi 5117, Bronz, 7,5 cm şeklinde kodlanarak koruma altına alınmışlardır.

Dört aslan figürlü iğneler: Bu iğneler dört aslan başlı şeklinde yapılmış olan iğnelerdir. Yapılan arkeolojik kazılarda bulunan iğnelerin koruma altında tutuldukları müzeler ve buluntunun özellikleri: Van Bölge Müzesi 74, 17, 38, Gümüş, 2, 3 cm kodlanarak koruma altına alınmışlardır.

Dört at figürlü iğneler: Bu iğneler dört at figürü şeklinde yapılmış olan iğnelerdir. Yapılan arkeolojik kazılarda bulunan iğnelerin koruma altında tutuldukları müzeler ve buluntunun özellikleri: Ankara Müzesi 175, 75, 74, Adilcevaz "H" Mezarlığı I nolu oda mezar 71/77, Gümüş, 4 cm. Öğün 1978, res. 16; öğün 1982, şek. 27/Ankara Müzesi 175, 119, 74, Adilcevaz "F" Kayalığı I nolu oda mezar 71/1, Gümüş, 2, 5 cm/Ankara Müzesi 175, 109, 74, Adilcevaz "F" Kayalığı I nolu oda mezar 71/109, Gümüş, 2, 2 cm kodlanarak koruma altına alınmışlardır.

Dört grifon protomlu iğne: Bu grupta yer alan iğneler yapılan araştırmalar sonucu sadece Urartularda görüldüğü belirtilmiştir. İğnelerin taç kısmında dört grifon kafası gösterilmiştir. Yapılan arkeolojik kazılarda bulunan iğnelerin koruma altında tutuldukları müzeler ve buluntunun özellikleri: Adana Bölge Müzesi 1975/80, Bronz, 8, 7 cm/Ankara Müzesi 130, 28, 73, Bronz, 5 cm/Ankara Müzesi 46, 52, 74, Bronz, 6 cm/Van Bölge Müzesi 17, 35, 74, Bronz, 8 cm şeklinde kodlanarak koruma altına alınmışlardır.

Dört tomurcuk, bir kuş tasvirli iğne: Tepesinde dört tomurcuk ve üzerinde kuş görüntüsü bulunan bir iğne çeşidi olarak tanıtılmaktadır. Yapılan arkeolojik kazılarda bulunan iğnelerin koruma altında tutuldukları müzeler ve buluntunun özellikleri:Van Bölge Müzesi 21, 47, 75, Bronz, 2, 8 cm/Van Bölge Müzesi 77,

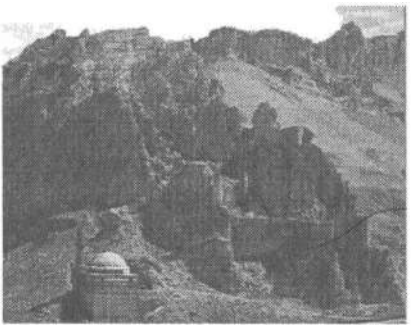
2, Bronz, 8 cm/Adana Bölge Müzesi, Bronz, 6, 5 cm/Ankara Müzesi 59, 11, 73, Bronz, 8, 8 cm şeklinde kodlanarak koruma altına alınmışlardır.

Dört aslan protomlu iğne: Bu gruba ait tek bir iğne bulunmuştur. Bu iğne de Urartu sanatına aittir. İğnenin taç kısmında dört aslan başı gösterilmiştir.

Dört kuş (kartal) protomlu iğne: İğnelerin taç kısmında dört kuş kafası gösterilerek yapılan Urartu iğneleridir. Bu iğnelerden Iğdır'da yapılan arkeolojik kazılarda elde edilmiştir. Yapılan arkeolojik kazılarda bulunan iğnelerin koruma altında tutuldukları müzeler ve buluntunun özellikleri:Iğdır Urartu Mezarlığı I nolu Mezar, Bronz, 9 cm, Barnett 1963, 178-179 şek. 32/2. Nor Aresh Urartu Mezarlığı, 8, 5 cm, Barnett 1963 şek. 43/Van Bölge Müzesi 1977/2, Bronz, 3, 3 cm/Van Bölge Müzesi 7, 12, 77, Bronz, 7 cm/Adana Bölge Müzesi 1975/63, Bronz, 9, 5 cm/Malatya Müzesi 5087, Bronz, 9 cm şeklinde kodlanarak koruma altına alınmışlardır.

Dub: Sözcük karşılığı "Taş yazıt" anlamında tanımlanmıştır.

Dugama: Argişti I'in Margaret R.Payne'nin "Urartu Çivi Yazılı Taşlar Kataloğu" adlı kitabında (8.1.1) kodlu yazıt olarak belirtilen yazıtta adı geçen bir kenttir. Argişti I, diğer Urartu krallarının yaptıkları çalışmalar gibi dönemindeki askeri seferler, yapılar, tapınak binaları, kanal ve göletler hakkında yazılı taşlar diktirmişti. Horhor yazıtı olarak da adlandırılan yazıt; Van kalesinin güneybatı tarafında bulunan kaya mezarına inen merdivenlerin ucunda yer almıştır. Bu yazıt 1900 yılında Sandalgian, 1901'de Belck, 1953'te Arutyunyan, 1979'da Melikişvili, 1992'de Salvini, 1840'da Schulz, 1872'de Mordtman, 1882, 1888, 1890,

Urartular tarafından yaptırılan kale

1893'te Sayce, 1883'te Guıyord, 1927'de Meşçaninov, 1933'te Friedrich, 1952'de Vrouyr, 1948'de Saulcy, 1888'de Müller tarafından okunmuştur. Yazıtta Argişti I yıllıklarını hazırlarken askeri seferlerini özenle yazdırmıştır. Dugama kenti ülkesi kuşatılan kentler arsında gösterilmektedir.

Duvar resimleri: Anadolu'daki duvar resimlerinin geleneksel biçimi çok eskilere dayanır. Duvar resimlerinin en belirgin özellikleri ve tarihsel yönden eskiye dayanan biçimleri Konya ilinin Çumrav ilçesinde görülür. Buradaki duvar resimleri Erken Neolotik Çağ'a aittir. Anadolu'daki duvar resimlerinin kökeni Mezopotamya kökeni olarak bilinir ve Mezopotamya bölgesinde de günümüzde az sayıda resimler ulaşmıştır. Duvar resimlerinin yapım özellikleri eski oluşları Mezopotamya sanatına bağlanır. Burada en eski örnekler; İ.Ö.IV yıllarına aittir. Tel-ukair, Tepe Gavra, Eridu, ve Uruk kentlerindeki kalıntılarda gösterilebilir. Doğu Anadolu'da dağlık bir bölgeye hakim olan ve büyük krallıklar kuran Urartuların sanatındaki duvar resim örnekleri de Mezopotamya'nın eski geleneklerine aittir. Bu gelenekler arasında eski Babil, Hurri-Mitanni ve Asur bölgeleri gösterilir. Urartuların duvar resimlerinin oluşumları İ.Ö.VIII-VII tarihleri arasında gösterilir. Urartulara ait duvar resimleri Patnos Arzavurtepe, Arin-berd (Erebuni), Çavuştepe, Altıntepe, Kar-mirbulur Teişebanihi ve Kef Kalesi gösterilir. Tarihsel kaynaklarda eski Mısır uygarlığında özenerek yapılmış duvar resimleri hala ezoterik olarak değerlendirilmektedir.

Düz ya da içbükey, disk destekli iğneler: Yapılan arkeolojik kazılarda bulunan iğnelerin koruma altında tutuldukları müzeler ve buluntunun özellikleri: Van Bölge Müzesi, Bronz, 5, 5 cm/Adana Bölge Müzesi 11979/11, Bronz, 8 cm/Malatya Müzesi 4462, Bronz, 3, 8 cm/Adana Bölge Müzesi 1976/8, Bronz, 7 cm/Adana Bölge Müzesi 1976/8, Bronz, 6, 8 cm/Adana Bölge Müzesi 1975/79, Bronz, 7, 8 cm/Van Bölge Müzesi 5, 27, 79, Bronz, 2, 2 cm/Van Bölge Müzesi 5, 189, 80, Bronz, 7,

5 cm/Van Bölge Müzesi 7, 8, 77, Bronz, 8 cm/Adana Bölge Müzesi 1976/8, Bronz, 5, 2 cm şeklinde kodlanarak koruma altına alınmışlardır.

Düz ya da içbükey, bilezik bulunan iğneler: Yapılan arkeolojik kazılarda bulunan iğnelerin koruma altında tutuldukları müzeler ve buluntunun özellikleri: Van Bölge Müzesi, Bronz, 7 cm/Adana Bölge Müzesi; 1975/79, Bronz, 7, 3 cm/Adana Bölge Müzesi; 1975/63, Bronz, 7, 3 cm/Adana Bölge Müzesi; 1968/8, Bronz, 8 cm/Van Bölge Müzesi; 11, 22, 76, Bronz, 9 cm/Malatya Müzesi 5118, Bronz, 7 cm/Van bölge Müzesi, Bronz, 8, 5 cm/Van Bölge Müzesi 5, 48, 79, Bronz, 4, 8 cm/Kayalı dere tapınak sahası, Bronz, 9 cm, Burney 1966, 79-80 şek. 21/13, Burney-Lang 1971 şek. 6, şeklinde kodlanarak koruma altına alınmışlardır.

E

E-asihusi: Urartu dilinde bir sözcüktür. Sözcüğün anlamı kaynak yetersizliğinden henüz bulunamamıştır.

Ebani: Urartuların dinsel inançlarında totemciliğin de olduğu belirtilerek Ebani'nin Yurt ve Toprak Tanrısı olarak tapınıldığı belirtilmektedir. Bu Tanrı'nın adı Meherkapı Tanrılar listesinde yer almamıştır. Büyük bir ihtimalle bu Tanrı'nın başka adlarının olma olasılığı var. Belki de Meherkapı yazıtındaki Tanrılar listesine adı farklı olarak geçmişse de Ebani adıyla ilişkisinin saptanamadığından bilgiler verilemiyor. Meherkapı yazıtındaki Tanrıların sıralamasına bakarak yorum yapan ve düşüncelerini ifade eden araştırmacılar diğer çivi yazılı metinlerin çevirisinde geçen Tanrı adları için ne yazıktır ki açıklama yapamamışlardır. Ebani adından başka farklı isimlerden Tanrı ve Tanrıçaların olabileceği düşünülüyor. Bu da gösteriyor ki Urartu Tanrıları'nın Meherkapı yazıtındaki listeyle sınırlandırılmaması gerekmektedir.

E-bara: (Haldi kapısı) "yüksek oturak" anlamında tanımlanıyor. Yalın olarak kullanılan "E", "ev" anlamında tanımlanmıştır. Haldi tapınaklarının giriş kapısına genel olarak Urartu dilinde "E-bara" adının verildiği çoğu çivi yazılı kaynakların çevirilerinde belirtiliyor.

Edia: Sarduri II'ye ait olan yazıtta adı geçmektedir. Margaret R.Payne'nin "Urartu Çivi Yazılı Taşlar Katalogu" adlı kitabında bu yazıtın kodlandığı görülmektedir. Yazıtta adı geçen bir kent karşılığıdır. Sarduri II, diğer Urartu krallarının yaptıkları çalışmalar gibi dönemindeki askeri seferler, yapılar, tapınak binaları, kanal ve göletler hakkında yazılıtaşlar diktirmişti. Yazıtta Sarduri II'nin yıllıklarını hazırlarken askeri seferlerini özenle yazdırmıştır.

Edremit: Van'ın bir ilçesidir. Edremit'in tarihte ilginç adları bulunmaktadır. Gümüşdere ve Sarmansuyu adlarıyla da tarihte yerini almıştır. Ancak "Edremit" adı çok daha eski bir ad olarak ifade edilmektedir. Sarmansuyu adının Urartu Kralı Menua tarafından yaptırılan "Şamram kanalı"ndan geldiği söylenmektedir. Merkez belediye Sarmansuyu adıyla uzun bir süre kullanılmıştır. Bugün Van ilinin ilçesi olarak bilinmektedir. Kaynaklar Urartulardan önce çoğu beyliklerin Edremit'i köprü olarak kullanarak batıya doğru açıldıklarını belirtiyorlar. Arkeolojik kazıların buluntularına göre bölgede en fazla Urartuların yaşamış oldukları kanıtlanıyor. Şamram kanalının geçtiği ve Alninu taş ocaklarının bulunduğu yer olarak anlatılır. Edremit'e bağlı Dilkaya höyüğünde yapılan arkeolojik kazılarda Urartulara ait mezarlar bulunmuştur. Urartuların yaşamış oldukları bir ören yeri şeklinde kaynaklarda yerini alır. Burada Urartu inşaatında kullanılmak üzere taş ocakları vardı. Özellikle Van Kalesi ile Çavuştepe'de Sarduri'nin yaptırdığı tapınak taşları buradan elde edilmiştir. Edremit sözcüğünün Arapça dilinden geldiği ifade edilir. (Erd=yer, met=uzun anlamında tanımlanır. Böylece iki kök sözcüğün "Erd+met" olarak birleşmesindeki sözcük anlamı da

"uzun yer" şeklinde tanımlanmış olduğu görülür.) İlk başlarda "Erdmet" olarak kullanılmış daha sonra değişikliğe uğrayarak Edremit şeklinde anılmıştır. Edremit'in merkez adının "Şamram" olarak kullanıldığı da ifadeler arasında görülür. Edremit'te Asurlular, Urartular, Kaldeliler, Sasaniler, Müslüman beylikler, Araplar, Van bölgesini egemenlikleri altına aldıklarında Edremit de aynı şekilde onların egemenlikleri altına girmiştir. 1071 Malazgirt Savaşı'ndan sonra Selçuklu Türkleri'nin eline geçer. İsa'nın doğumundan önceki tarihsel dönem: 1. Demir Devri-Yontma Taş Devri, 2. Urartular Devri, 3. çeşitli kavimlerin geçişleri, İsa'nın doğumundan sonraki tarihsel dönem ise, 1. Selçuklular Devri, 2. Osmanlılar Devri, 3. Cumhuriyet Dönemi şeklinde ele alınıp incelenmiştir.

Ela: Yazıtların başlangıcı "Sarduri oğlu Rusa" diye başlayan Urartru Kralı Rusa I'in askeri seferlerde yaptırdığı yazıtlarda bu ülkenin adı geçmektedir. Urartu Kralı Rusa I'e ait olan yazıtlar araştırmacılar tarafından belirli kodlamalarla ele alınmış ve bulundukları müzelerde koruma altına alınmışlardır. Bu yazıtlar Margaret R.Payne tarafından "Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu" adlı eserinde toplu olarak yeniden kodlanarak ele alınmıştır. Yazıtta Rusa I, bu ülkeyi kuşattığını ve krallarını da Tanrı Haldi'nin gücüyle kendisine yalvartarak, canını bağışlaması için yere eğilip, ayaklarına kapandığını belirtmektedir.

Elazığ: (İmikuşağı). Coğrafi konumu, doğuda Bingöl, batıda Malatya, güneyde Diyarbakır, kuzeyde Tunceli ve kuzeybatıda da Erzincan yer alır. Eskiden Elazığ için Mamuret'ül Aziz, El Aziz, Zazaca: Xarpêt, adları kullanılmıştır. İ.Ö.2000 civarında bölge İşuva adıyla anılmıştır. Urartuların merkezi kentlerinden biriydi. Burada özellikle bakır madenlerinin olduğu ve Urartuların bakır ihtiyaçlarını karşıladıkları bir kent olarak bilinir. Zaten Urartular bu kentteki bakır madeninin çokluğunu göz önünde bulundurarak askeri seferler sonucunda topraklarına katmışlardı. Hititlerin yaşadıkları bir kent olarak belirtilmektedir. Bu kentte yapılan in-

celemeler ve kazılarla önemli belgeler elde edilmiştir. Elazığ tarihi genellikle Harput tarihi şeklinde incelenmiştir. Nedeni de İ.Ö.3000 yıllarında kurulmuş olan Harput kentinin devamı olan bir kent şeklinde değerlendirilmesine bağlanmaktadır. Bölgede yoğun bir biçimde Hititler, Urartular, Romalılar, Bizanslılar, Sasaniler, Araplar ve Türkler yaşamışlardır. 1087 yılındaki Malazgirt Savaşı'ndan sonra Türklerin egemenliğine giren Harput, önce Çubukoğulları, sonra Artukoğulları, Selçuklular, Dulkadiroğulları ve Akkoyunluların egemenliğinde kalır. 1515 yılında Yavuz Sultan Selim tarafından Osmanlı İmparatorluğu'na katılmıştır. Mamuret'ül Aziz adı 1862 yılında Sultan Abdulmecid tarafından verilmiştir. Atatürk döneminde bereket anlamına gelen "El'azık" adı kullanılmış olsa da Türkçe ses uyumuna uyarak zamanla Elazığ adını almıştır.

Elazığ Arkeoloji ve Etnografya Müzesi: Bu müzede Urartularla ilgili Fırat Müzesi kampüsünde yer alan çanak, çömlek, fibulalar (İğneler) koruma altında sergileniyor. Elazığ Valiliğinin sitesinde Elazığ Arkeoloji ve Etnografya Müzesi'yle ilgili *"...Elazığ'da ilk müze 30 Nisan 1965 tarihinde, Harput Bucağı'nda bulunan Alacalı Mescit'te "Harput Müzesi" olarak kurulmuştur. Sonraki yıllarda bu yapı, toplanan eserler için küçük geldiğinden, İstasyon Caddesi'ndeki Elazığ Belediyesi'ne ait bir binaya taşınmıştır. Daha sonra Keban ve Karakaya Baraj projeleri çerçevesinde yapılan yüzey araştırmaları ve kazılarda bulanan eserlerin teşhiri söz konusu olunca, bina yetersiz kalmıştır. 1971-1972 yıllarında Elazığ Devlet Mimarlık ve Mühendislik Akademisi Kampüsünde (Günümüzde Fırat Üniversitesi) 12.700 m²'lik bir alan müze binası için tahsis edilmiş ve müze deposu ile idari binaların yapılmasından sonra, 28 Temmuz 1982 yılında müze ziyarete açılmıştır. Arkeoloji ve Etnografya Müzesi "Arkeolojik Eserler ve Sikke Salonu, Halı Kilim ve Etnografya Salonu" olmak üzere iki salondan ve çeşitli eserlerin saklandığı depo bölümlerinden oluşmaktadır. Arkeolojik Eserler ve Sikke Salonu'nda Keban ve Karakaya Baraj Projeleri nedeniyle yapılan Tülin Tepe, Tepecik Örenyeri, Değirmen Tepe, Haraba Höyüğü, Norşun Tepe, Aşvan,*

Sakyol (Pulur), Ağın Kalaycık Höyüğü, Ağın Kalecik Höyüğü, Pağnik Örenyeri, Han İbrahim Şah, Şemsiye Tepe, Yeniköy kazıları ile Karataş Kayaaltı Sığınağı, Küllünün İni, Aktaş ve Yıkılgan yüzey araştırmalarında bulunmuş; Paleolitik, Neolotik, Kalkolitik, Tunç (Protto Hurri-Hitit), Demir, Hellenistik, Roma, Bizans, Selçuklu, Osmanlı dönemlerine ait çok sayıda ve çeşitli eserler sergilenmektedir. Halı-Kilim ve Etnografik Eser Salonu'nda ise, bölgeye ait özgün el ürünü halı ve kilimler ile yöreye ait kültürü tanıtıcı nitelikteki etnografik malzemeler sergilenmektedir. Müze içi bu sergilerin dışında, dışta müze girişinde Tunceli'den toplanmış koç ve at şeklindeki mezar taşları ile çeşitli dönemlere ait kimi taş eserler sergilenmektedir..." şeklinde bilgiler yer almaktadır.

El başlı iğne: Urartu sanatına özgü olan bu iğne çeşidinin ad belirlenmesi arkeologlar tarafından verilmiştir. Adana bölgesinde bulunarak koruma altına alınmışlardır. İğnenin baş kısmı ince ve basit bir şeklide yapılmıştır. El ayası ve parmakları ince bir tabaka şeklindedir. Elde üç parmağın görüldüğü anlatılır. Parmak kalınlıkları da değişik boyutlardadır. İğnenin benzeri Adana bölgesinde bulunup, müzede koruma altındadır. Bulunan bu iğnenin deliksiz oluşu arkeologları kuşkuya düşürerek eserin Urartulara ait olup olmadığı tartışma konusu oldu.

Elia: Urartular tarafından tapınılan bir Tanrı'dır. Tanrılar listesinin 49. sırasında yer alır. Meherkapı yazıtındaki Tanrılar listesine göre bu Tanrı'ya kurbanlık olarak 1 boğa ve 2 koyun sunulmuştur. Çünkü Urartu din inancında yerel Tanrılar için kurbanların kesilmesi yasaktı. Ancak merkezi konumlara geçtikleri zaman kurbanların kesildiği ifade ediliyor. Yapılan arkeolojik kazılarda gerekli belgeler bulunamadığı için bu Tanrı ile ilgili daha fazla bilgi verilemiyor. Bölgede yoğun olarak arkeolojik kazılar devam etmektedir.

Elipri: Urartular tarafından tapınılan bir Tanrı'dır. Tanrılar listesinin 16. sırasında yer alır. Meherkapı yazıtındaki Tanrılar listesine göre bu Tanrı'ya kurbanlık olarak 1 boğa ve 2 koyun sunul-

muştur. Elipri'nin yerel Tanrı olma ihtimali yüksek. Çünkü Urartu din inancında yerel Tanrılar için kurbanların kesilmesi yasaktı. Ancak merkezi konumlara geçtikleri zaman kurbanların kesildiği ifade ediliyor. Elipri'ye kurban sunulmasının nedeni de bu olmalıdır. Yapılan arkeolojik kazılarda gerekli belgeler bulunmadığı için bu Tanrı ile ilgili daha fazla bilgi verilemiyor. Bölgede yoğun olarak arkeolojik kazılar devam etmektedir.

Emin Bilgiç: Türk arkeolog. Urartulara ait Kef Kalesi'nde kazılar yaparak çeşitli eşyalar buldu. Özellikle Van Kalesi Höyüğü, Harmantepe ve Suçatı kazılarında elde edilen bilgilerden ölü gömme gelenekleriyle ilgili ölenin küp içine dik ya da kıvrılarak konulduğu tesbit edilir. Bunlar urne benzeri ölü gömme geleneğinin en küçük kümesini oluştururlar. Bu mezarlarla ilgili kazıları yürüttükleri sırada Adilcevaz'ın 10 km kuzeyindeki Harmantepe mezarlığında E.Bilgiç ve B.Öğün'ün çabaları sonucunda ortaya çıkarılan 15 mezarın hiçbirinde iskeletin bulunmadığı görülmüştü. Bunların içinde küller ve yanmış ceset parçalarının olduğunu açıkladılar. Van-Höyükte bulunan ve (Lev.71f) olarak kodlanan küp mezar önemli bir buluntu olarak koruma altına alınmıştır.

Engusner: Toprakkale'nin kuzeyinde yer alan arkeolojik bir alandır. Köyün yakınındaki tepelerde Urartulardan kalma merdivenler yer alır.

Enzite: (Klasik dönemde "Anzitene" olarak anılmış) Urartular döneminde bir kent devleti. Salmanasar'ın işgal etmek istediği kentlerden biri olduğu söyleniyor. Anzitene adında bir de geçit vardır.

Eratele: Argişti I'in Margaret R.Payne'nin "Urartu Çivi Yazılı Taşlar Katalogu" adlı kitabında (8.1.1) kodlu yazıt olarak belirtilen yazıtta adı geçen "İani" ülkesine bağlı bir kenttir. Argişti I, diğer Urartu krallarının yaptıkları çalışmalar gibi dönemindeki askeri seferler, yapılar, tapınak binaları, kanal ve göletler hakkında yazılıtaşlar diktirmişti. Horhor yazıtı olarak da adlandırılan yazıt;

Van Kalesi'nin güneybatı tarafında bulunan kaya mezarına inen merdivenlerin ucunda yer almıştır. Bu yazıt 1900 yılında Sandalgian, 1901'de Belck, 1953'te Arutyunyan, 1979'da Melikişvili, 1992'de Salvini, 1840'da Schulz, 1872'de Mordtman, 1882, 1888, 1890, 1893'te Sayce, 1883'te Guıyord, 1927'de Meşçaninov, 1933'te Friedrich, 1952'de Vrouyr, 1948'de Saulcy, 1888'de Müller tarafından okunmuştur. Yazıtta Argişti I yıllıklarını hazırlarken askeri seferlerini özenle yazdırmıştır. Eratele kenti kuşatılan kentler arsında gösterilmektedir.

Erbildi: Elazığı ili, Harput ilçesinin 19 km uzağında bulunan bir köy. Palu'ya da yakın olduğu anlatılmaktadır. Bugün arkeolojik bir sit alanı olarak inceleme altında tutuluyor. Yapılan arkeolojik kazılarda burada çeşitli kaya mezarları bulunmuştur. Burada Urartular dönemine ait bazı mezarlar ve arkeolojik buluntular elde edildi.

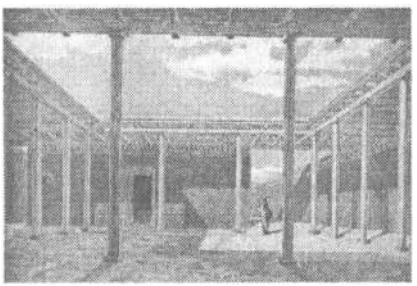
Erciş: Arkeolojik kazılar sonucunda Urartuların güvenliğini sağlayacak Erciş, askeri amaçlı kullanılan bir kale görevi üstlenmiştir.

Erçek Gölü: Urartuların yaşadıkları bir bölge. Bu gölün yakınlarındaki Karagündüz mevkiinde bulunan İşpuini ile Menua'nın yaptırdığı dikilitaşında gölün çevresindeki verimli vadilerin kuşatmasını *"...Sarduri'nin oğlu İşpuini ve İşpuini'nin oğlu Menua, Tanrı Haldi'ye bu steli diktiler. Haldi silahını çekti. Mestra kentini yendi. Parsua ülkesini yendi. Haldi'nin yanında (?), Haldi'nin silahının yanında (?), Haldi'nin gücüyle Mesta'ya karşı Sarduri'nin oğlu İşpuini'nin oğlu Minua (Menua) yürüdüler. İşpuini ve Minua'nın yanındaki orduda 106 savaş arabası, 9.174 süvari X [onbinler +]2.704 yaya. Haldi Sarduri'nin oğlu İşpuini ve İşpuini'nin oğlu Minua'nın önünden yürüdü. Parsua ülkesini (ya da: Parsua ülkesinin) Mesta, Qua, Saritu ve Nigibi kentlerini fethettiler. Oradan (Ganimet olarak) [X bin] lerce+160 yaşayan erkek, [X bin]lerce + 6.600 kadın ve çocuk, 1.120 at, [X on bin] lerce +2000 sığır, 365 deve [X] binlerce + 5000 koyun geldi. X birlik (lerin) yağmaladıklarının dışında Haldi'nin gücüyle Sarduri'nin oğlu İşpuini ve İşpuini'nin*

oğlu Minua bunları, kaleleri fethettiklerinde götürdüler..." şeklinde ifadeler görülür. Urartu yazıtların çoğunda krallar yaptıkları "İmar" konulu icraatlarını işlemişler ve kendilerine göre de bazı adlar kullanmışlardı.

Erdal: Urartuların yaşadıkları bir bölge. Bu bölgede Türk arkeologlar yeraltı mezar odaları buldular. Burada bulunan mezarlar Urartuların gömme geleneklerine göre oyma mezarlardı.

Erebuni: Kalekent olarak tanımlanır. (Arinberd ya da İr (e) puni, Ere-puni). Erivan kentinin kuzey tepe-si olan Arin-berd Tepesi'ndeki es-ki bir başkenttir. Günümüzdeki adı da Erivan'dır. Urartu Kralı Argişti I tarafından Aras Nehri'nin kuzeyinde kurulan bir yerleşim merkezi. Ermenistan sınırları için-de yer alır. Argişti I hattı ülkesi topraklarında Kral Hilaruda'nın yönetimindeki bazı yerlere askeri seferler yapmış, yakaladıklarını bu kente yerleştirmiştir. Etiu (ni) ülkesini kuşattıktan sonra bir yazıtta bunları anlatır. *"...Bianili ülkesinin gücü (nü göstermek) ve düşman ülkelerini (zaptetmek) için İrpuni (Erepuni) kentini inşa et tim. Ülke yaban idi ve benden önce buraya hiçbir şey inşa edilmemişti. Burada yüce işler başardım. Hate ve Supani ülkelerinden getirdiğim 6.600 savaşçıyı buraya yerleştirdim..."* şeklinde ifadeler yer almıştır. Arin-Berd tapınağını Argişti I tarafından tutsakların barınması için yaptırdığı "İr (e) puni" kenti olduğunu savunanlar da var. Burada yapılan tapınak Kuwi Tanrısı olan İvarşa'ya ithaf edilmiştir. Bak Erivan.

Erebuni tapınak avlusunun rekonstrüksiyonu

Erek: Ya da Zımzım. Urartuların yaşadıkları bir dağ. Eski adı Qilbani'dir.

Ereltua: Yazıtların başlangıcı "Sarduri oğlu Rusa" diye başlayan Urartu Kralı Rusa I'in askeri seferlerde yaptırdığı yazıtlarda bu ülkenin adı geçmektedir. Urartu Kralı Rusa I'e ait olan yazıtlar araştırmacılar tarafından belirli kodlamalarla ele alınmış ve bulundukları müzelerde koruma altına

alınmışlardır. Bu yazıtlar Margaret R.Payne tarafından "Urartu Çivi Yazılı Belgeler Katalogu" adlı eserinde toplu olarak yeniden kodlanarak ele alınmıştır. Yazıtta Rusa I, bu ülkeyi kuşattığını ve krallarını da Tanrı Haldi'nin gücüyle kendisine yalvartarak, canını bağışlaması için yere eğilip, ayaklarına kapandığını belirtmektedir.

Erentepe: Urartuların yaşadıkları bir bölge. Bu bölgede Türk arkeologlar yaptıkları kazılarda yeraltı mezar odaları buldular. Burada bulunan mezarlar Urartuların gömme geleneklerine göre oyma mezarlardı.

Erepuni: Erebuni kentinin bir başka adı. Bak Erebuni.

Ergani: Urartuların demir madenini elde ettikleri bir bölge. Asurlular bu madenden yararlanmak için Urartulara saldırmış ve ordularını dağıtmışlardır. Ergani günümüzde de maden işletmeciliğinin yapıldığı önemli bölgelerden biridir. Ergani bölgesinden Mardin üzerinden kuzey Suriye Ovası'na bağlanan 180 km'lik yolun maden taşımacılığı için yapılmış olduğu belirtiliyor.

Erida kenti Tanrı Teişeba kapısına: Urartu Tanrılar listesinde Tanrı ve Tanrıçaların ötesinde kutsal yerlere tapınma geleneği vardı. Bu yerler kentler, dağlar, ovalar, kapılar şeklinde tanımlanmıştı. Meherkapı yazıtındaki Urartu Tanrılar listesinin 47. sırasında tapınıldı. Kurbanlık olarak 1 boğa ve 2 koyun sunulmuştur. Ancak arkeolojik kazılarda bununla ilgili gerekli belgeler bulunmadığı için hakkında daha ayrıntılı bilgi verilemiyor. Arkeolojik kazılar bölgede yoğun olarak devam etmektedir.

Eria: Yazıtların başlangıcı "Sarduri oğlu Rusa" diye başlayan Urartu Kralı Rusa I'in askeri seferlerde yaptırdığı yazıtlarda bu ülkenin adı geçmektedir. Urartu Kralı Rusa I'e ait olan yazıtlar araştırmacılar tarafından belirli kodlamalarla ele alınmış ve bulundukları müzelerde koruma altına alınmışlardır. Bu yazıtlar Margaret R.Payne tarafından "Urartu Çivi Yazılı Belgeler Katalogu" adlı eserinde toplu olarak yeniden kodlanarak ele alınmıştır. Yazıtta Rusa I, bu ülkeyi kuşattığını ve krallarını da Tanrı Haldi'nin gücüyle kendisine yalvartarak, canını bağışlaması için yere eğilip, ayaklarına kapandığını belirtmektedir.

Eriahi: Trans-Kafkasya bölgesinde bir kent devleti. Urartu Kralı Argişti I tarafından kuşatıldı. Uiteruhi, Eriahi ve İgani kentleri Aras Nehri'nin kolu Arpaçay Irmağı'nın doğusunda, bugünkü konumda bulunan Ermenistan'ın sınırları içinde yer almıştı. Surp Pogol yazıtında Urartuların saldırısına uğrayan Trans-Kafkasya bölgesinde bir kent. Urartular bu kente saldırarak haraca bağlamış ve ganimetlerle Tuşpa'ya dönmüşler. Surp Pogol yazıtında bu seferler detaylı olarak anlatılmaktadır.

Erikuahi: Surp Pogol yazıtında Urartuların saldırısına uğrayan Trans-Kafkasya bölgesinde bir kent. Urartular bu kente saldırarak haraca bağlamış ve ganimetlerle Tuşpa'ya dönmüşler. Surp Pogol yazıtında bu seferler detaylı olarak anlatılmaktadır. Menua'nın bu kente saldırmış olduğu belirtilmektedir.

Erina: Urartular tarafından tapınılan bir Tanrı'dır. Meherkapı yazıtındaki Tanrılar listesinin 22. sırasında yer alır. Meherkapı yazıtındaki Tanrılar listesine göre bu Tanrı'ya kurbanlık olarak 1 boğa ve 2 koyun sunulmuştur. Yapılan arkeolojik kazılarda gerekli belgeler bulunamadığı için bu Tanrı ile ilgili daha fazla bilgi verilemiyor. Ancak bölgede yoğun olarak arkeolojik kazılar devam etmektedir.

Erimena: Bak Erimanes.

Erimanes: (Ya da Erimena) Sarduri IV'ün halefi olduğu anlatılıyor. (Erimena) Urartu kralıdır. İ.Ö.625-605 tarihlerinde hüküm sürdü. Bazı kaynaklarda ise hüküm sürdüğü dönem İ.Ö.635-625 tarihleri arasında gösteriliyor. Döneminde Asurluların sıkıntılı olduğu bir dönem vardı. Medler her yönden bölgeye hakim oluyorlardı. Urartulara ait çivi yazılı belgelerin az olması nedeniyle Erimnena (Erimanes) hakkında yeterli bilgi verilemiyor. Bu krala ait kil tablet üzerinde yazılmış bir yazıt Karmir-blur'da bulunmuştur.

Erimena yazıtları: Urartu Kralı Erimena'ya ait olan parçalı yazıtlar, araştırmacılar tarafından belirli kodlamalarla ele alınmış ve bulundukları müzelerde koruma altına alınmışlardır. Bu yazıtlar Margaret R.Payne tarafından "Urartu Çivi Yazılı Belgeler Katalogu" adlı eserinde toplu olarak yeniden kodlanarak ele alınmıştır. Buna göre; (13.1.1) kodlu yazıt, Karmir-blur'da bulunmuş-

tur. Kil tablet üzerinde yazılan yazıt *"....Kral der ki; Haldi ordusuna ekmekçi Aluani hakkında söyle; Yaşantı (n), Tanrı'yı hoşlandırsın (?) gerçekten..."* şeklinde devam eder.

Ererin yazıtı

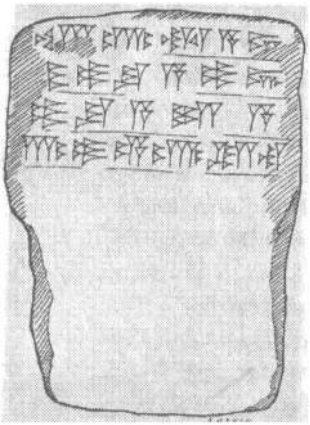
Erivan: Urartuların yaşadıkları bir bölge. Ermeni dilinde "Yerevan" olan bölgenin eski adı "Erebuni" şeklinde belirtilmektedir. Osmanlı döneminde de adı "Revan" şeklinde anılmıştır. Yaklaşık İ.Ö.782 yılında Urartular tarafından "Erebuni" adıyla kurulmuş olan Erivan'ın askeri amaçlı bir kale şeklinde değerlendirilmiş olduğu görülmektedir. Erebuni'nin kuruluşu Urartuların bölgeyi kuşatmalarından sonraki tarihlerde olmuştur. Arkeologlar yaptıkları kazı ve incelemelerde bu bölgede yeraltı mezar odalarını buldular. 1984 yılında Erivan'da bir oto fabrikasının altında bronz çağdan itibaren Urartuların yeraltı örme mezar odaları bulunmuştu. Odalarda insan, hayvan ve kuş parçaları olan bir urne. Üç boğa başlı büyük bir çömlek, yaban tavşanı tasviri bulunan bir çanak, yanmış ceset parçaları ve kandiller bulundu. Boncuk ve mühürler, yılanbaşlı bilezikler, demirden kama, bıçak ve kılıçlar, kemerler ve atlarda kullandıkları malzemeler vardı. Burada bulunan mezarlar Urartuların gömme geleneklerine göre örme mezarlardı. Bundan yaklaşık 2800 yıl önce Urartu Kralı Menua kuzeyde etkili bir güç haline gelen ve Erivan'dan Ardahan sırtlarına uzanan bölgede yaşayan ve günümüzde Erme-ni soyundan geldiği ifade edilen halkların Urartu sınırlarında tehlike yarattığını duyar ve bir dizi önlemler alır. Ancak aldığı önlemler kuzey-de güçlenen küçük kent krallıklarının ataklarını önleyemez. Bu nedenle ordusunu toplar ve kuzeye askeri sefere çıkar. Bölgedeki küçük kent krallıkların çoğunu işgal eder. Günümüzde Eri-van bölgesindeki kent krallıklarından esir olarak aldığı ermeni asıllı çocuk, kadın ve gençleri Van'a (Tuşpa) getirir. Böylece Ermeni soyunun Anadolu topraklarına girişi başlar. Menua'nın getirdiği çocuklar, kadınlar ve gençler zamanla kölelikten kurtularak bölge halkının geleneklerine uyar ve evlilikler

yaparak çoğalırlar. Menua'nın günümüzde Ermeni halkı olarak tanımlanan halkı savaşta toplu bir şekilde yok ettiği ve onların kısmen de olsa soylarını asimle ettiği açıkça belirtilmektedir. Bu durumda Anadolu topraklarına köle olarak getirilen Ermeni halkının asıl yerleşim alanının Erivan bölgesi olarak adlandırılan yerin olduğu belirtilmektedir.

Ernis: (Ünseli) Van Gölü'nün kuzeydoğusunda bulunan bir yerleşim yeri. Buranın yakınlarındaki mezarlarda yapılan arkeolojik kazılarda Erken Demir Çağ'a ait çok çeşitli eşyalar ortaya çıkarılmıştır.

Ermişler: (Mirek) Van-Erciş yolu üzerindeki Tımar mevkiinde kayalık bir yer olan Kilisetepenin kuzeyinde yer alır. Burada Urartulara ait yapılar kayalar üzerinde duvar yatakları, mezarlar, çanak çömlek bulunmuştur.

Ermitraj Müzesi: St.Petersburg'da bulunan bir müze. Urartularla ilgili bazı belgeler bu müzeye getirilince Rus asıllı B. B. Piotrovskij'in dikkatini çeker. 1970 yıllarında Erivan'daki kazıların paralelinde yapılan tarihsel eser yağmalamaları nedeniyle belgelerin çoğu çeşitli müzelere satılmıştı. Ermitraj Müzesi de bu belgeleri elde eden müzeler arasında yer alır.

Muradiye (2) yazıtın kopyası

Ernis: Bak Ünseli.

Erzurum: Eski adı Arzen (Erzen) olarak bilinen kentin adı günümüzde değişikliğe uğrayarak Erzurum olarak kalmıştır. Van çevresinde yaşamış ve Hur-rilerin soylarından oldukları söylenen Urartu-lar, İ.Ö.VII yüzyılda Erzurum bölgesini egemenliği altına aldılar. Uzun süre bu bölge-de yaşayan Urartular, Asurluların tehlikeli saldırılarını püskürttüler, ancak İskit saldırı-larından bir türlü kurtulamadılar. İskitlerin bölgeyi kuşatmalarıyla tarihten çekildiler. Bu bölgeye Urartular tarafından askeri amaçlı olarak yapılan saldırıların nedeni bölgede bol miktarda bakır madeninin bulunmasına bağ-landı. Erzurum'da yerleşen bir başka halk ise Urartular döneminde yaşayan ancak Urartu Kralı Rusa

III'ün ölümünden sonra ses çıkaran Ermeniler aktif şekilde rol oynamaya başladılar. Wikipedia Ansiklopedisinde Erzurum için; *"... Roma istilasından önce, Erzurum'un bulunduğu yerde değişik dönemlerde Karin, Karna, Garin, Karndi ve Kalhak isimli bir şehir bulunduğu, tarihi kaynaklara dayanılarak tespit edilmiştir. M.Ö. 408-450 yıllarında yaşamış Bizans İmparatoru 2. Teodosius, doğudan gelen İranlıların saldırılarına karşı koymak amacıyla bu bölgedeki Erzen şehrinin güney batısında yeni bir kale ile çevrilmiş bir şehir kurdurdu. Kale o devirde Bizans İmparatorluğu'nun doğu bölgeleri komutanı olan Antonyus tarafından yaptırılmış ve şehre imparatorun adına izafeten Teodosipolis denilmiştir. 651 yılında şehir, Arapların eline geçmiş ve Kalikala ismi tam anlamıyla yerleşmiştir. Bu dönemde Erzurum'un 20.km batısında bulunan Karas köyünün yerinde etrafı sıra halinde surlarla çevrili eski Arze-Azze şehri bulunmakta idi. Onbirinci yüzyılda Erzen-Erze adını taşıyan bu şehir, 1048-1059 tarihlerinde Selçuklu Devleti Komutanlarından Yınal oğlu İbrahim Kutulmuş Beyler tarafından tahrip ve yağma edildi. Daha sonra Teodosipos (Kalikala) ya yerleşenler, bu şehre Erzen adını verdiler. Erz-i Rum, Erzen-i Rum (Erzen-Al Rum, rum merkezi), Erzen-Er Rum, Arzirum, Erd (t)zi-Rum şeklinde isimlendirildiği belirtilen şehir, halkın dilinde bugünkü ismi olan Erzurum şeklini almıştır. Bu bölge tarih boyunca; Urartular, Kimerler, İskitler, Medler, Persler, Partlar, Romalılar, Bizanslılar, Sasaniler, Araplar, Selçuklular, Moğollar, İlhanlılar ve Safaviler gibi çok çeşitli kavimler ve milletler tarafından zapt ve idare edilmiştir. 1514 yılında şehir ve çevresini fetheden Osmanlılar, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulduğu 1923 yılına kadar burada hüküm sürmüşlerdir. Erzurum ve çevresine hakim olan büyük şahsiyetler arasında Büyük İskender ve Timur'u sayabiliriz. Bölgenin savunmasında şehrin fonksiyonu coğrafi yapısı ile yakından ilgilidir. Zira şehir doğudan gelebilecek saldırılara karşı kolayca savunulabilecek bir yerde kurulmuştur. 20. yüzyılın başlarında batı güçlerine karşı girişilen direniş hareketi Atatürk'ün liderliğinde Erzurum'da başlamıştır. Atatürk milli birlik ve bağımsızlık hareketinin temelinin atıldığı kongreyi 23 Temmuz'da burada toplamıştır. Atatürk'ün Osmanlı ordusundan istifası, manevi hemşeri ilan edilmesi, ilk nüfus cüzda-*

nı'nın verilmesi, İlk Meclis'de milletvekili olarak temsil ettiği Erzurum'da gerçekleşti. Türkiye Cumhuriyeti'nin 4. Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel Erzurumlu'dur. Erzurum'da günümüzde kullanılan dilin Azeri Türkçesi'ne yakınlığı Kanuni Sultan Süleyman zamanında Tebriz'de azınlık durumunda kalan Sünni Türkmen aşiretlerinin Erzurum ve çevresine yerleştirilmesiyle açıklanabilir. Şehirde yukarıda bahsedilen kavim ve milletlere ait birçok tarihi eser bulunmaktadır. Bunların birçoğu bozulmadan günümüze kadar gelmiştir. Anadolu'da deniz seviyesinden 1959 metre yüksekliketeki tek büyük yerleşim yeri olan Erzurum yüksek bir yaylanın güney batı bölümünde yer alır. Yerleşme alanı yer yer 2000 metreye kadar yükselen bir ova üzerinde bulunur. Bölge kuzeyde Dumlu, güneyde Palandöken Dağları ile çevrilmiştir. Buradan geçen İpek Yolu ve verimli ovaları bölgenin tarih boyunca yerleşme alanı olarak seçilmesinde önemli rol oynamıştır. Bu arada yer yer şiddetli depremlere maruz kalan şehir ve çevresi önemli ölçüde zarar görmüştür..." şeklinde bilgiler yer almaktadır.

Erzincan: Kentin eski adı halk arasında "Ezirgan" dır. Urartuların bakır elde ettikleri, ve bakır madenlerinin bulunduğu bir yerleşim yeridir. Yukarı Fırat kıyısında bulunur. Urartuların bakır madenini elde etmek için bu bölgeyi kuşatır, uzun süre egemenliğini sürdürür. Özellikle Altıntepe'de Türk arkeologlar tarafından yapılan kazılarda elde edilen buluntular önemli bir yer tutar. Burada Urartulara ait kale ve tapınak kalıntıları bulunmuştur. Bölgede ayrıca mezarlar ve surlar da ortaya çıkarılmıştır. Sur ve kale duvarlarında kullanılan taşlar Urartulara özgü taş işçiliği kullanılmıştır. Altıntepe'deki kale Urartuların askeri amaçlı yaptırdıkları bir kaleydi. Burada ayrıca bir "apadana" (sözcük anlamını bulamadım) inşa edilmiş. Duvarlarda hayvan, insan ve bitki resimleri çizilmiştir. Üçüncü bin yıla ait olduğu söylenen Sümer kaynaklarına göre Erzincan'ın bulunduğu bölgeye Subartis, yaşayan halklara da Subar adı verilmişti. Akad kralları olan Sargon ve Naram-sin'in çivi yazılı tabletlerde bu bölgenin krallıklarına bağlı bir eyalet olduğunu belirtmişlerdi. Hitit Kralı Tuthaliya III ve Şupiluliuma I'in yazılı kaynaklarında Erzincan'ın Kuzey kısımları "Azzi-hayaşa" olarak geçmektedir. Hitit kralları Kumaha (Kemah) bölgesindeki Hayaşalı Kralı Krannis ile sa-

vaştıklarını belirtmişlerdir. Bölgeyi istila eden Hititler Hayaşa Kralı Hukkana ile bağımlılık antlaşması imzaladılar. Tabletlerde Şupiluliuma I, kral Hukkana'nın kızkardeşiyle evlendiğini belirtiyor. Hayaşa Kralı'yla Murşili II arasında yapılan antlaşmalarda göze çarpmaktaydı. Bazı kaynaklarda *"... Erzincan'ın kuzeyi Azzi-Hayaşa olarak geçmekte ve bu Hitit krallarının Kumaha (Kemah) yöresinin Hayaşalı Kralı Krannis ile savaştıklarından söz etmektedir. Bölgeyi egemenlikleri altına alan Hititlerin Hayaşa Kralı Hukkana ile bir bağımlılık anlaşması yaptığına dair metinlerde, Hukkana'nın, kızkardeşini I.Şuppiluliuma'ya eş olarak verdiği de yazılıdır. Hayaşa ve Hitit ilişkilerine ait diğer bilgilere, Hitit Kralı II Murşil'e (MÖ 1334-1306) ait yazılı belgelerde de rastlanmaktadır..."* şeklinde ifadeler görülür.

Erzurum Arkeoloji Müzesi: Erzurum'da kurulan bir müzedir. Bölgenin tarihsel yönden zengin olması nedeniyle devlet tarafından kurulan çeşitli müzelerde arkeolojik kazılar sırasında bulunan belgeler, koruma altına alınarak sergilenmektedir. Bu müzede Urartular döneminden kalma pişmiş topraktan madeni kaplar, süs eşyaları, mühürler, savaş aletleri, adak levhaları ve taş yazıtlar sergilenir. Müzeye "Dedeli" mezarlarında defineciler tarafından bulunup, getirilen bazı buluntular Urartuların ölü gömme törenleriyle ilgili önemli açıklamalar getirir.

Esumua: Sarduri II'ye ait olan yazıtta adı geçmektedir. Margaret R.Payne'nin "Urartu Çivi Yazılı Taşlar Katalogu" adlı kitabında bu yazıtın kodlandığı görülmektedir. Yazıtta adı geçen bir aşirettir. Sarduri II, diğer Urartu krallarının yaptıkları çalışmalar gibi dönemindeki askeri seferler, yapılar, tapınak binaları, kanal ve göletler hakkında yazılıtaşlar diktirmişti. Yazıtta Sarduri II'nin yıllıklarını hazırlarken askeri seferlerini özenle yazdırmıştır.

Etiu (ni): Urartu Kralı Argişti I'in yazdırdığı yazılıtaşta adından söz ettiği ve askeri seferler sonucunda kuşattığı bir yer. Büyük bir ihtimalle Ermenistan sınırları içinde olan bir yer. Argişti I Krallığı'nın ikinci yılında bu kente saldırarak ganimetlerle geri döndü. Körzüt dikilitaşında bu zaferden abartılı olarak söz etmektedir. Etiuni, Surp Pogol yazıtında Urartuların saldırısına

uğrayan Trans-Kafkasya bölgesinde bir kent adı şeklinde ele alınmıştır. Urartular bu kente saldırarak haraca bağlamış ve ganimetlerle Tuşpa'ya dönmüşler. Surp Pogol yazıtında bu seferler detaylı olarak anlatılmaktadır. Bak Erebuni.

Etiuki: Urartuların bölgesi dışında yaşayan bir beylik. Menua döneminde babası kral İşpuini tarafından yapılan "Karmir-blur" Kalesi'nin çevresinde yaşayan düşman kabilesi. Kral Menua'nın saldırılarına uğramışlardır. Menua'nın babası İşpuini de bu beyliklere saldırmıştır. Bu saldırılar yazılı taşlarda gösterilmiştir. Ancak daha sonraki yıllarda Menua'nın oğlu Argişti I tarafından bu ülke kuşatılmış ve Urartuların egemenliğine katılmıştır. Arkeologlar tarafından bulunan yazılı belgelerde askeri seferde 66 savaş arabası ve 15.760 piyade yer aldı. Urartu Kralı İşpuini zaman zaman Van Gölü'nün kuzey tarafında askeri sefer çıkardı. Van'da (Tuşpa) bulunan çift taraflı bir yazıtta İşpuini Anaşe, Uteruki, Luşa, Katarzu ülkelerine yaptığı askeri seferleri anlatır. Bu ülkelerin Gökçegölün batısında yer aldığı belirtilir. Bu kentlerin kuşatılmasında alınan binlerce at ve başhayvan bölgeyi zenginleştirmiştir. Van ilinde bulunan bir başka yazıtta yine bu kentlere yapılan askeri seferlerden söz edilir. Yazıta benzer bir başka İşpuini yazıtında Tuşpa-Uteruki yolu üzerindeki Eleşkirt-Toprakkale yazıtı olarak bilinmektedir.

Etiuni: Surp Pogol yazıtında Urartuların saldırısına uğrayan Trans-Kafkasya bölgesinde bir kent. Urartular bu kente saldırarak haraca bağlamış ve ganimetlerle Tuşpa'ya dönmüşler. Surp Pogol yazıtında bu seferler detaylı olarak anlatılmaktadır. Kuarzani, Ultuza, Uriani, Muruzu ve İrkuini kentleri Urartuların bulunduğu bölgenin kuzeyinde bulunan Aras Nehri boylarındaki Gökçegöl çevresindeki yerleşim yerleridir. Urartu Kralı Argişti I üçüncü sefer yılında bu kentlere askeri seferler yapar. Bu ülkelere yaptığı sefer sırasında bölgenin en büyük toprağına sahip olan Etiu Krallığı'nı da işgal eder. Argişti I kuzey kentlerini işgal ettikten sonra budefa da saldırılarını batıdaki kentlere yöneltmiştir.

Euri: (Hurice Ewri olarak yazılır) Urartu ve Hurri dilinde kullanılan bir sözcüktür. Sözcüğün Türkçe karşılığı "efendi" anlamında tanımlanmıştır.

Evliya Çelebi: Ünlü Türk bilginidir. Yazdığı eserlerinde Urartular ve onların bıraktıkları sanatsal izlerden söz eder. Van bölgesinde Urartu ya da Asurlular tarafından yapılmış olduğu anlatılan kanal ve bahçelerden edebi yönden ilginç anlatımlarla bölgeyi ifade eder. Evliya Çelebi *"...Van Kalesi'nin kıble tarafındaki hendek aşırı mezarlığını geçince Edremit kasabasına kadar uzanan uzunluğu ve genişliği sekizer saat olan Van sahrası bağ, ağaçlık gülistandır ki, bağlar hakimi su beyinin defterinde yirmi altı bin kadar kayıtlıdır. Su beyine su aldığı için su ödülü verirler. Bu bağların içine insan girse kaybolur. Her bağda bir akarsu, havuz, şadırvan fışkırmaktadır. Meyvelerinden oniki türlü al yanaklı tekbanı, cangülü, seylani, zafrani, şami adlarıyla bölgede tanınan elmaları gayet lezzetli ve suludur..."* şeklinde düşünceleriyle Urartu bahçelerini övmektedir.

Evri: Urartu dilinde bir sözcüktür. Sözcüğün Türkçe karşılığı "bey" anlamında tanımlanmıştır. Kürt Mitolojisi adlı eserin yazarı Dr. Cemşid Bender, Urartu dilinde kullanılan "Evri" sözcüğünün aynı anlamını veren Kürt dilindeki "E/mir" sözcüğüyle benzer oranda örtüştüğünü ileri sürer. "E/mir" sözcüğün karşılığı da "bey" anlamında tanımlandığı görülmektedir. Yani Kürtçe bazı sözcüklerin Türk dili ve Hurri diliyle paralel kullanıldığını ileri sürer. Bir dönem İspanya elçisi olarak görevde bulunan Tahsin Mayatepek de Mayalarda kullanılan bazı sözcüklerin Türkçe sözcüklerle örtüştüğünü ileri sürmesine rağmen dikkate alınmamıştı. Kürtçe dilinde bazı sözcüklerin Sümer ve Akkad diliyle de örtüştüğü görülür. Bu ince ayrıntıdan yola çıkıldığında çoğu dillerde bazı sözcüklerin aynı anlamı verebildiği görülmektedir. Urartuların çoğu beyleri (kralları) zaten Kürt kökenli aşiretlerin bireylerinden oluşmaktadır. Ancak Bender'in özellikle Zagros Dağları'nı Kürtlerin yoğunlukta olduğu bölgeler olarak göstermesi de düşündürücü olmalıdır. Çünkü Sümer, Akkad (Agade)'yi oluşturmuş beyliklerin kökenlerinin araştırılması doğrultusunda bölgesel etnik belirtilmelidir. Mezopotamya bölgesinden Urmiye Gölü üzerinden Van bölgesine gelerek krallığa yükselen Kürt beyleri de acaba Zagros Dağları'nda ya-

şayan Kürtlerle aynı mıydı? Bu soruların karşılığına bakıldığında diller arasındaki benzerliklerin doğal olduğu görülecektir.

F

Ferhat Kanalı: Urartu Kralı Menua tarafından yaptırılan "Menua Kanalı"gibi bu kanal da yaklaşık 2700 yıldır bölgede sulama görevi yapmaktadır. Bu kanal büyük göllerden suyun alınması şeklinde yapılan tek mimarı örnek olarak görülüyor. Burada da bir öykü yıllardır yöre halkının dikkatini çeker. Sözde Ferhat aşkı Şirin'e kavuşmak için dağları delerek bir kanal oluşturmuş. Kanalın geçtiği yerde "Ferhat Irmağı"nın oluşu dikkatleri öyküye çeviriyor. Bu kanal Doğu Anadolu'da bir gölden alınan sularla yapılan ilk ve en güzel örneklerden biri olarak gösteriliyor.

Ferhat evi: Prof.Dr Oktay Belli ile V.Sevin'in Nahçivan'da yaptıkları araştırmalarda Şahbuz yöresinde bazı örnek buluntular belirlediler. Buldukları örneklerin Urartulara mı yoksa Akamenind dönemine mi ait olduğu henüz çözülmüş değil. Yapıdaki yuvarlak formlar, kubbeli tavanlar (çalışılmış) arka arkaya dizili dört oda şeklinin Urartu kaya mezarı modeline uymadığı açıklandı. Mezar girişinde Kiril alfabesiyle yazılan yazılarla kapının girişinin sağında ve solunda yer alan kadın ve erkek kafaları belki de bu kuşkuyu daha da körükler anlamında birleşiyorlar. Mezarın arka bölümünde silinmiş bir yazının olması ve okunamaması da çelişkilerin yükselmesine neden olabiliyor. Ancak Urartu mezar sanatında genellikle yazılar mezarın ön tarafında yer almaktadır.

Fibula: Arkeolojik dilde "iğne"ye verilen ad.

Frederich Eduard Schulz: 1799-1829 tarihleri arasında yaşamıştır. Alman bilim adamı ve araştırmacı yazar. "Fransız Asya Araştırma Derneği" 1827 yılında genç olan bu bilim adamını Van bölgesinde arkeolojik kazılar yapmak üzere görevlendirdi. Schulz, GieBen'de Felsefe Ordinaryüs Profesörlüğü'ne aday olarak atanır. Sonraları Eski Doğu uygarlıklarına ait bir eğitim için Fransa'ya gider. Fransa'da "Societe Asiatique"nin üyeliğine

Urartularda savaş sahneleri ve tanrı çizimleri-Bronz levha üzerinde kabartma resimlerin kopyalanmış çi-

seçilerek, Fransız Dışişleri Bakanlığı tarafından Türkiye'nin Van ilinde araştırma yapmak üzere görevlendirilir. Görevini iki amaçla gerçekleştirmek için yola çıkar. Bu amaçlardan biri İran bölgesinde bulunan Zerdüşt dinine ait yazılı tabletlerin kopyalarını almak ve Ermeni tarihçi Khoreneli'nin Van ilinde adından sözettiği Semiramis kentinin kalıntılarının fotoğraflarını çekmek içindi. Sonuçta Schulz talihsiz olan Van yolculuğuna başlar. Fotoğraf çekme teknolojisi gelişmediği için bu genç bilim adamı bulduğu herşeyi çizerek kopyalarını yapar. Van'daki kazı işleminin kopyalarını 1828 yılında Paris'e gönderdikten sonra Çöle-merik'e (bu günkü Mardin) araştırma yapmak üzere yola koyuldu. Başkale yakınındaki dağlara araştırma için vardığında buradaki Kürt kökenli köylüler tarafından karşılandı. Ancak nedeni bilinmeyen bir şekilde 1929 yılında Kürt ağaları tarafından öldürüldü. Ölmeden yaklaşık bir ay kadar önce "Kelisin stelini" ziyaret ettiği belirtilir.

Frigler: (Ya da Frigya) Trakya üzerinde bölgeye gelen göçmen kabilelerdir. Bunlar Yunan kültürünü etkileyen bir uygarlık olarak tanıtılmaktadırlar. Çünkü Yunanlılar Anadolu'dan al-dıkları çoğu özellikleri Frig-lerin çalışmalarına bağlarlar. Hatta tarihçi Heredots açık-lamalarında bu halkı, Yunan sanatında emeği yüksek ola-rak belirtmektedir. Eskişehir, Kütahya ve Afyonkarahisar arasında kalan bölgede yaşamışlardır. Özellikle Tiglatpileser bunlarla çok uğraştı ve sürekli savaştı. Tiglatpileser I, Tur Abdin'den Kutmuhi/Kilikya'dan Çukurova bölgesine geçerek bunlara saldırdı. Vu hepsini kılıçtan geçirdi. Türk araştırmacılar Ekrem Akurgal, Umar, Erzen bu halklar için farklı tezler ortaya koyarlar. Kaynaklarda Friglerin yerleşim alanların *"... Frigya, Sakarya Irmağı ile Büyük Menderes'in yukarı çığırları arasında kalan bölgenin eski çağdaki adıydı. Bu ad, Balkanlardan gelip bu bölgeye yerleşen Friglerden geliyordu. Frigler önce Bitinya bölgesine yerleştiler*

ve İ.Ö.12. – İ.Ö. 7. yüzyıllar arasında Orta Anadolu'nun batısına egemen oldular. Ama yeni göç dalgası Frigleri daha iç bölgelere itti. Frigler önce Sakarya Irmağı çevresine, ardından batıda Gediz ve Büyük Menderes'in yukarı vadileri ile doğuda Kızılırmak ve Tuz Gölü yöresine yerleştiler. Friglerin bir bölümü Burdur Gölü, Erciyes Yaylası ve Yeşilırmak Vadisi'ne kadar ilerlediler. Batıda Gordium kentini başkent edinen asıl Friglerin ilk kralı Gordios'tu. Frigler, Urartularla birleşerek Asurlulara karşı savaştılar. En parlak dönemlerini İ.Ö. 9. - 8. yüzyıllarda yaşayan Frigler, Hitit topraklarının neredeyse tümünü ele geçirdiler. İ.Ö. 738'de başa geçen Gordios'un oğlu efsanevi Kral Midas, Asurlularla anlaşma yolunu seçti. Midas döneminde başkent Gordium'un yanı sıra Midas kenti ve Pessinus de çok gelişmişti. İ.Ö. 700'lere doğru Kafkasya'dan Anadolu'ya giren Kimmerler, Friglerin başkenti Gordium'a kadar ilerlediler. Kenti ele geçirerek yaktılar. Bu yenilgi karşısında Kral Midas'ın öküz kanı içerek kendini öldürdüğü söylenir..." şeklinde ifade edilmektedir. Kısa anlatımlarla Frigler hakkında bütün özelliklerin anlatılması mümkün değildir. Kaynak kitaplarda bu uygarlıkla ilgili geniş açıklamalar yer almaktadır. Bu kısa açıklamalardan yola çıkıldığında Friglerin Anadolu uygarlıklarıyla her taraftan iletişim içinde olduğu görülür. Savaşlarla ve kültürel yönleriyle kendilerine Anadolu'da yer bulan Friglerin Hititler ve Urartularla da ilişkilerinin olduğu ifade edilmektedir.

G

Garibimtepe Kalesi: Kral Menua tarafından yol güvenliğini sağlamak için krallığının geç dönemlerinde yaptırdığı bir kaledir. Bu kale Alayköy yakınlarında bulunur. Kuruluş amacı tamamen askeri amaçlıydı. Çünkü bölgenin dış güçlerden korunması için bu kalelerin Urartularda sık sık yer aldığı görülür.

Garini: Urartu dilinde bir sözcüktür. Sözcüğün Türkçe karşılığı "Kale" anlamında tanımlanmıştır. Kürt Mitolojisi adlı eserin yazarı Dr. Cemşid Bender, Urartu dilinde kullanılan "Garini"

sözcüğünün aynı anlamını veren Kürt dilindeki "Gar-nizon" sözcüğüyle benzer oranda örtüştüğünü ileri sürer. "Gar-nizon" sözcüğün karşılığı da "Etimolojik alanda Üs " anlamında tanımlandığı görülmektedir. Yani Kürtçe bazı sözcüklerin Türk dili ve Hurri diliyle paralel kullanıldığını ileri sürer. Bir dönem İspanya elçisi olarak görevde bulunan Tahsin Mayatepek de Mayalarda kullanılan bazı sözcüklerin Türkçe sözcüklerle örtüştüğünü ileri sürmesine rağmen dikkate alınmamıştı. Kürtçe dilinde bazı sözcüklerin Sümer ve Akkad diliyle de örtüştüğü görülür. Bu ince ayrıntıdan yola çıkıldığında çoğu dillerde bazı sözcüklerin aynı anlamı verebildiği görülmektedir. Urartuların çoğu beyleri (kralları) zaten Kürt kökenli aşiretlerin bireylerinden oluşmaktadır. Ancak Bender'in özellikle Zagros Dağları'nı Kürtlerin yoğunlukta olduğu bölgeler olarak göstermesi de düşündürücü olmalıdır. Çünkü Sümer, Akkad (Agade)'yi oluşturmuş beyliklerin kökenlerinin araştırılması doğrultusunda bölgesel etnik belirtilmelidir. Mezopotamya bölgesinden Urmiye Gölü üzerinden Van bölgesine gelerek krallığa yükselen Kürt beyleri de acaba Zagros Dağları'nda yaşayan Kürtlerle aynı mıydı? Bu soruların karşılığına bakıldığında diller arasındaki benzerliklerin doğal olduğu görülecektir.

Geoy Tepe: Uruadri halkının yaşadıkları bir bölgê. Bu bölgeye kuzeybatı İran'dan gelen halkların geleneklerindeki çanak çömlek işçiliğini de getirerek farklı bir şekilde geliştirirler. Bu konuda Prof. Dr. Altan Çilingiroğlu Urartu Tarihi adlı kitabında *"...Kuzeybatı İran'daki Hasanlu yerleşme yerinden elde edilen verilere göre Demir Çağ I'in tarihi bu yörede İ.Ö.1450-1400 yıllarına kadar geriye gitmelidir. Benzer tarihler Luristan, Tepe Giyan, Marlik, Geoy tepe ve Havtavan Tepe için de geçerli olmalıdır..."* şeklinde bilgilere yer verir.

Gevaş: Van-Tatvan karayolu üzerinde yer alan bir arkeolojik alandır. Şehir merkezine 37 km uzaklıktadır. Burada İ.S. 14. yüzyıla ait Selçukluların mezarları da önemli bir yer tutmaktadır. Urartular tarafından kurulduktan sonraki yıllarda Selçuklular tarafın-

dan kullanılan Gevaş Kalesi'nde Halime Hatun Kümbeti de yer alır.

Gidimaru (ni): Menua yazıtlarında adı geçen bir kent. Bu kentin işgal edilişi anlatılmaktadır. Ancak kentin ayrıntılı açıklamaları çivi yazılı belgelerin yetersizliğinden bilgi verilemiyor.

Gilzanu: (Asur dilinde "Kur-gil-a-na-a-a" şeklinde yazılmaktadır) İran'ın kuzeybatı bölgesinde Urmiye Gölü'nün batı kısmıyla güneybatı kısımlarını kaplayan bölgeye verilen ad. Bu ülkenin merkezini Hasanlu (Urartu dilinde Mesta) yer almaktaydı.

Girik Tepe: Ağrı ili, Patnos ilçesinin bir kilometre güneydoğusunda yer alır. Burada Urartulardan kalma bir kalenin enkazı bulunmuştur. Bu kale Kral Menua'nın oğlu Argişti I tarafından yaptırılmıştı. Hasar görmüş iç avlu, krallara ait taht odası, birkaç salon, erzak deposu ve mutfak 1960-1963 yılları arasında yapılan kazılarda ortaya çıkarılmıştır. Bu kalede ayrıca çeşitli süs eşyaların yanında tunçtan yapılmış eşyalar da bulunur.

Giyimli: Van iline bağlı bir köydür. Urartuların yaşadıkları bir arkeolojik bölge olarak bilinir. Burada yapılan kazılarda dinsel amaçlı levhalar bulunmuştur. Bu levhalarda tapınma ve Tanrıların adları yer almaktadır. Giyimli'deki adak levhalarında Urartu halkının inanışları yansıtılmıştı.

Göçebe kavimler: Urartu Krallığı'nın erken dönemlerinde özellikle Argişti I'in yıllıklarında "göçebe kavimler" den söz edilir. Bu kavimlerin Urartu topraklarına göçe hazırlandıkları ele alınmaktadır. Argişti I'in yazıtlarda bu göçebe aşiretlerin adlarını yazdırdığı söylenmektedir. Argişti I'in 13. krallık yılında kuzeydeki Etiu ve Katarza bölgelerinde bazı olayların geliştiği söylenir. Bu olaylarla ilgili önlemler yıllıklarda belirtilmiştir. Yıllıkların anlatıldığı yazıtta *"...O yılda, ordularımı yeniden hazırladım ve tanrı Haldi'ye yalvardım... Etiu ülkesine karşı sefere çıktım. Eriahi ve Kazarza ülkelerini ele geçirdim. İşkigulu ülkesine kadar ilerledim...."* şeklinde bilgiler yer alır. Argişti I, Gökçegöl kıyılarındaki bölgelerde önlemler alır ama göçer kabilelerin akınlarını durduramadığı belirtilmektedir. Bu kavimler "Atlı kavimler" adıyla tarihe geçer ve Asur ile Urartulara tehlike saçmaya başlar. İşkigulu

kentinin kuşatmasından yaklaşık 6 yıl sonra Diauehi ülkesi kralı Utupurşini'nin Urartulara karşı gelmesiyle Argişti I tarafından önlendiği ve Diauehi Krallığının da Urartu topraklarına katıldığı belirtilmektedir.

Gökçegöl: Urartuların yaşadıkları yer. Burada yapılan arkeolojik kazılarda önemli süs eşyaları ve yapıların kalıntıları bulundu.

Göller Tanrısı'na: Urartu Tanrılar listesinde Tanrı ve Tanrıçaların ötesinde kutsal yerlere tapınma geleneği vardı. Bu yerler kentler, dağlar, ovalar, kapılar şeklinde tanımlanmıştı. Urartu Tanrılar panteonunda 57. sırada tapınıldı. Ancak arkeolojik kazılarda bununla ilgili gerekli çivi yazılı belgeler bulunmadığı için hakkında fazla bilgi verilemiyor. Arkeolojik kazılar bölgede yoğun olarak devam etmektedir.

Gönülaçık: Urartuların yaşadıkları bir bölge. Bu bölgede Türk arkeologlar yeraltı mezar odaları buldular.

Grifon: Doğuda adı geçen hayali bir yaratık olduğu anlatılır. Büyük bir ihtimalle komşu beyliklerin mitolojisinde yer almıştır. Anlatımlarda bu yaratığın bazı güçlü hayvanların organlarının birleşmesinden meydana gelen çok daha güçlü, yırtıcı ve doğaüstü güçlü olan bir yaratık olarak betimlenir. Bu yaratık ile ilgili geçtiği bölgeler ise Mezopotamya, kuzey Suriye, Anadolu. Grifon'un özellikleri saymakla bitmez. Ön Asya'da hayat ağacının koruyucusu ve dölleyicisidir. Ayrıca "kapıların bekçisi ve Tanrıların refakatçısı"olarak bilinir. Girit ve Miken saraylarında "taht koruyucusu", Mısır'da ise "ölü külü" olarak betimlenir.

Gu (d): Urartu dilinde bir sözcüktür. Sözcüğün Türkçe karşılığı "Boğa/öküz" anlamında tanımlanmıştır. Kürt Mitolojisi adlı eserin yazarı Dr. Cemşid Bender, Urartu dilinde kullanılan "Gu (d)" sözcüğünün aynı anlamını veren Kürt dilindeki "Ga/w" sözcüğüyle benzer oranda örtüştüğünü ileri sürer. "Ga/w" sözcüğün karşılığı da "Boğa/öküz " anlamında tanımlandığı görülmektedir. Yani Kürtçe bazı sözcüklerin Türk dili ve Hurri diliyle paralel kullanıldığını ileri sürer. Bir dönem İspanya elçisi olarak görevde bulunan Tahsin Mayatepek de Mayalarda kullanılan bazı sözcüklerin Türkçe sözcüklerle örtüştüğünü ileri

sürmesine rağmen dikkate alınmamıştı. Kürtçe dilinde bazı sözcüklerin Sümer ve Akkad diliyle de örtüştüğü görülür. Bu ince ayrıntıdan yola çıkıldığında çoğu dillerde bazı sözcüklerin aynı anlamı verebildiği görülmektedir. Urartuların çoğu beyleri (kralları) zaten Kürt kökenli aşiretlerin bireylerinden oluşmaktadır. Ancak Bender'in özellikle Zagros Dağları'nı Kürtlerin yoğunlukta olduğu bölgeler olarak göstermesi de düşündürücü olmalıdır. Çünkü Sümer, Akkad (Agade)'yi oluşturmuş beyliklerin kökenlerinin araştırılması doğrultusunda bölgesel etnik belirtilmelidir. Mezopotamya bölgesinden Urmiye Gölü üzerinden Van bölgesine gelerek krallığa yükselen Kürt beyleri de acaba Zagros Dağları'nda yaşayan Kürtlerle aynı mıydı? Bu soruların karşılığına bakıldığında diller arasındaki benzerliklerin doğal olduğu görülecektir.

Gulutahi: Margaret R.Payne'nin "Urartu Çivi Yazılı Belgeler Katalogu" adlı eserinde Argişti I'in seferleriyle ilgili (8.1.2) kodlu yazıtında yer alan bir ülkedir. Yazıtın bir dikilitaşın tümünde yazıldığı belirtilmektedir. Ancak taşın kırık olması nedeniyle A ve B şeklinde iki parça şeklinde kodlanarak okunmuştur. Bu yazıtın Argişti I'in (8.1.1) şeklinde kodlanan yazıtıyla karşılaştırıldığında A ile B arasında bir parçanın olduğu ortaya çıkmaktadır. Yani yazıtın üç parçadan oluştuğu tahmin edilmektedir. Bu yazıt, 1901 yılında Belck, 1882, 1888, 1890, 1893'te Sayce, 1900'de Sandalgian tarafından okunmuştur. Argişti I yıllıklarında bu ülkeyi kuşattığını ve haraca bağladığını belirtmektedir.

Gunziaanu: Yaklaşık İ.Ö. (?) tarihinde hüküm sürmüş olduğu belirtiliyor. Arslantepe (Malatya) krallar listesinde adı geçmektedir. Kaynak yetersizliğinden krallığı ve siyasal kimliği hakkında bilgi verilemiyor.

Gurgum: (Maraş'ın bulunduğu yer) Asur egemenliği döneminde Urartulara bağlı bir krallıktı. Asur kralı TiglatpilesEr III dönemindeki bölgesel ittifak içinde yer aldığı zaman Urartuların Kralı Sarduri II'ydi.

Gülriz Kozbe: Türk arkeolog. Yeni dönemin üçüncü kuşağından olan arkeologlar gözüyle bakıldı. "Van projesi" kapsamında Urartu kazılarına ekip arkadaşlarıyla birklikte katıldı.

Gümüşhane: Urartular döneminde bugünkü Erzurum ili sınırları içinde yer alan, gümüş madenleri yönünde zengin olduğu ifade edilen bir yerleşim alanıdır. Burada arkeolojik araştırmalar yapılmıştır.

Gürgüre Kalesi: (Sözcüğün kökü Kürtçedir. Kürtçede gürültü, yüksek ses anlamında tanımlanır.) Balıkgölünün koruması amacıyla yapılan bir kaledir. Balıkgölü Kalesi'nden başka bir diğer kalenin adıdır. Bu kalenin adı Gölderesinde andezit kayalıklarının oyulmasıyla oluşan, vadiden gelen seslerden dolayı bölge halkı tarafından verilmiş bir addır. Gölün güvenliği açısından kurulan bir kaledir. Bu kalenin güneyinde ise Ardıç Kalesi bulunmaktadır. Burada bulunan mezarlar Urartuların gömme geleneklerine göre örme mezarlardı. Kaya yarıkları arasına giren rüzgarın yaptığı ses bölgede yaşayanların dikkatini çekmiş ve kaleye bu adı vermişlerdir.

Guria: Yazıtların başlangıcı "Sarduri oğlu Rusa" diye başlayan Urartu Kralı Rusa I'in askeri seferlerde yaptırdığı yazıtlarda bu ülkenin adı geçmektedir. Urartu Kralı Rusa I'e ait olan yazıtlar araştırmacılar tarafından belirli kodlamalarla ele alınmış ve bulundukları müzelerde koruma altına alınmışlardır. Bu yazıtlar Margaret R.Payne tarafından "Urartu Çivi Yazılı Belgeler Katalogu" adlı eserinde toplu olarak yeniden kodlanarak ele alınmıştır. Yazıtta Rusa I, bu ülkeyi kuşattığını ve krallarını da Tanrı Haldi'nin gücüyle kendisine yalvartarak, canını bağışlaması için yere eğilip, ayaklarına kapandığını belirtmektedir.

Gülo Boğazı: Menua Kanalı'nın destek duvarı olarak arkeolojide yerini aldı. Kadembastı mevkisiyle kanalın desteğini sağlayan bir boğazdır. Urartular dönemindeki önemi kanala yansımıştır. Burada da Menua tarafından kanalın destek duvarlarının nasıl yapıldığını belirten yazılıtaşlar bulunmuştur. Destek duvarlarında kullanılan taşlar, Edremit ve Harebedar mevkiindeki taş ocakla-

rından getirtilmiştir. Taşların boyutları ise 1,5 m ile 2,5 m arasında değişmektedir.

Gümüşhacıköy: Urartular döneminde günümüzde Erzurum ili sınırları içinde yer alan, gümüş madenleri yönünde zengin olduğu ifade edilen bir yerleşim alanıdır. Burada arkeolojik araştırmalar yapılmıştır. Köy adını da gümüşten almaktadır.

Günbuldu: Ağrı ili, Diyadin ilçesi sınırlarında bulunan bir köy. Bu köyde Maya Deresi olarak bilinen yerde yükselen bir tepe. Burada yer alan kale kalıntıları arkeologlar tarafından incelendi. Bulunan buluntular ise; sur duvarları, çanak çömlek ve değişik dönemlere ait olduğu saptanan mezar odalarıydı.

Guriania: (Ya da Quriani). Asur dilinde ise Guriana olarak yazılır. Araştırmacılar Guriania'nın Urartu ile Gamira arasında bir bölge olduğunu açıklarlar. Urartuların Gamira'ya sefer yaptıkları sırada yenilmiş oldukları belirtilmektedir. Guriania'ya saldırmış ve çoğunu öldürmüş kalanları da esir olarak götürmüşler. (Rusa I'in zafer yazıtlarından birinde Ermenistan bölgesinde kuşattığı 19 kentin adı gösterilir. Bu kentler arasında Guria adlı bir kentten söz edilir. Araştırmacılar ses benzerliği nedeniyle Guriania ile aynı yer olabileceğini ileri sürerler.)

Gürcistan: Urartuların yaşadıkları bir bölge. Bu bölgede yoğun olarak yaşamış oldukları arkeolojik kazılar sırasında bulunan buluntulardan anlaşılmaktadır.

Güsak: Urartulara ait bir yerleşim alanı. Burada çeşitli yazıtlar bulunmuştur. Van Gölü'nün kuzeydoğu kısmında yer alan arkeolojik bir alandır. Kazılar sırasında bulunan bir yazıt taş kilisede hayvan kesme (hayvan kesim yeri) işinde kullanılmış. Bu nedenle yıprandığı anlatılmaktadır.

H

Habibuşağı: Urartu Kralı Sarduri tarafından çivi yazısıyla yazdırılmış bir dikilitaş. Bu yazılıtaşta Sarduri'nın yıllıkları gösteril-

miştir. Yazıtı yazan yazmanın bilgili olduğu belirtilir. Aynı adla bir kent varlığı da belirtilmektedir. Bu kentin Urartu dilindeki adı ise Tumeişki'ydi. Bak Tumeişki.

Hahi: Argişti I'in Margaret R.Payne'nin "Urartu Çivi Yazılı Belgeler Katalogu" adlı kitabında (8.1.1) kodlu yazıt olarak belirtilen yazıtta adi geçen bir ülkedir. Argişti I, diğer Urartu krallarının yaptıkları çalışmalar gibi dönemindeki askeri seferler, yapılar, tapınak binaları, kanal ve göletler hakkında yazılıtaşlar diktirmişti. Horhor yazıtı olarak da adlandırılan yazıt; Van Kalesi'nin güneybatı tarafında bulunan kaya mezarına inen merdivenlerin ucunda yer almıştır. Bu yazıt 1900 yılında Sandalgian, 1901'de Belck, 1953'te Arutyunyan, 1979'da Melikişvili, 1992'de Salvini, 1840'da Schulz, 1872'de Mordtman, 1882, 1888, 1890, 1893'te Sayce, 1883'te Guiyord, 1927'de Meşçaninov, 1933'te Friedrich, 1952'de Vrouyr, 1948'de Saulcy, 1888'de Müller tarafından okunmuştur. Yazıtta Argişti I yıllıklarını hazırlarken askeri seferlerini özenle yazdırmıştır. Hahi ülkesi kuşatılan ülkeler arasında gösterilmektedir.

Haluk Sağlamtimur: Türk arkeolog. Yeni dönemin üçüncü kuşağından olan arkeologlar gözüyle bakıldı. "Van Projesi" kapsamında Urartu kazılarına ekip arkadaşlarıyla birlikte katıldı.

Halila: Urartuların bölgesinde yer aldığı belirtilen bir kent. Salmanasar I, Urartular üzerine yaptığı askeri saldırıda bu kenti ele geçirerek haraca bağladığını belirtir. Çağın gereksinimleri gereği krallar kuşattığı yerlerdeki ganimetlere haraç gözüyle bakar ve daha sonraki yıllarda da bunun tekrarını yaparlardı. Salmanasar I bu kuşatma hareketini bir yazılıtaşta kendini göklere çıkarırcasına belirtmişti.

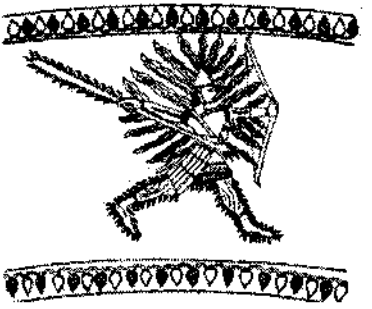
Hakkarı: Urartuların yaşadıkları bir kent. Kentin adına ilk defa 10. yüzyılda Arap kaynaklarında rastlandığı anlatılmaktadır. Arap tarihçi Havsal tarafından araştırılarak kentin varlığı tanıtılmıştır. Önceleri "Güçlü, savaş edebilen" anlamında tanımlanan "Herkariyan" adıyla ortaya çıkarıldı. Bu kentte tarihten gelen Ertuşi ve Pinyanişi aşiretlerinin varlığı hala etkin olarak görülmektedir. 1536 yılında Osmanlıların Kanuni Sultan Süleyman döneminde

adı Hakkari olarak değiştirilmiştir. Günümüzde kente bağlı ilçe olan Çölemerik, tarih boyunca Ermeniler tarafından İlmar, Süryaniler tarafından Gülarmak ve Memluklar tarafından da Colamerg adlarıyla tarihsel iz bırakmıştır. Tarihsel izlerin çok olduğu bu kentte Urartular da yaşamışlardır. Asurluların Uriatri (Uruadri) dedikleri aşiretlerin bulunduğu bir kent konumundaydı. Hakkarı, Asurluların saldırdıkları Uriatri ve yine bölgede güçlü aşiretlerin bir konfederasyon kurduğu Nairi aşiretleri birleşerek Urartuları meydana getirdiler. Kente Urartu ve Asurluların dışında Medler, Persler, İskender ve Atropaten prensliği, Selökidler, Tigran, Roma Part çekişmesi, Arsaklılar, Sasanlılar, Araplar, Selçuklular ve Osmanlılar egemenlik sürdürdüler.

Hakan Sivas: Türk arkeolog. Yeni dönemin üçüncü kuşağından olan arkeologlar gözüyle bakıldı. "Van Projesi" kapsamında Urartu kazılarına ekip arkadaşlarıyla birlikte katıldı.

Habibuşağı: Bak Tumeişki.

Haldi: (Eşinin adı Bagbartu ya da Bagmaştu ve Arubani olarak da bilinir.) Urartu Tanrılar listesinin 1. Tanrısı olarak tapınıldı. Krallığın milli Tanrısı olarak yüceltilir. Haldi'nin Urartu ve Hurri listesine ait olmayan bir Tanrı olduğu ve Urartulardan önceleri Mezopotamya bölgesinde tapınılan biri olduğu belirtilir. Haldi'nin kökeni ve gerçek tapınıldığı merkez kenti bilinmiyor. Araştırmacılar Muşaşir (Ardini) kentinin Tanrısı olduğunu ileri sürerler. Kentin Urartuların dışında Zagros Dağları'nın eteklerinde olması da düşündürücü olarak değerlendirilir. Haldi ilk başlarda Urartu halkı tarafından tapınıldığına dair hiç bir işaret bırakmamıştır. Haldi adının Kafkas dillerinde "gök" anlamına gelen "Hal" sözcüğünden türemiş olacağını ileri süren görüşler var. Meherkapı yazıtında Haldi ile aynı yapıda olduğu belirtilen on Tanrı'nın daha olduğu gösteriliyor. Haldi "Asker Tanrı" olarak da betimlenmektedir. İşpuini zamanında Urartuların Tanrılar listesinde yer almıştır. Muşaşir'deki tapınağı da kutsal olarak saygı görmeye başlamıştır. Krallar bütün zaferlerinin anısına yaptırdıkları yazıttaşlarda bu Tanrı'nın adını verirlerdi.

Bronz levha üzerindeki Haldi'nin kabartmasının kopya çizimi

Bu Tanrı için ne tür törenlerin yapıldığı bilinmiyor, ancak kendisi için sunulacak kurbanlık hayvanlar 17 sığır ve 34 koyun olarak belirlenmiştir. Tanrı Haldi ile ilgili Adilcevaz ilçesinde bazalt bir kabartma bulunmuştur. Kabartmada Kral Rusa II'nin Tanrı Haldi için "Rusahinili" adında bir kent kurduğu anlatılıyor. Tanrı Haldi için yapılmış bir kurban masası (Offering Table) İstanbul Eski Şark Eserleri Müzesi'nde 7761 kod numarasıyla koruma altına alınmıştır. Haldi, Urartu kültürüyle ortaya çıktığına inanılan bir Tanrı olarak sahnede yerini alır. Ancak bu Tanrı'nın kökeniyle ilgili her ne kadar farklı tartışmalar olmuşsa da henüz bilinmiyor. İşpuini Tanrı Haldi için Musasir (Ardini) kentinde bir tapınak yaptırır. Haldi'nin kültü bu kente girdikten sonra kentin Baş Tanrısı konumunda olan Bağbartu adında bir Tanrı kültü vardı. (Bak Bağbartu) Haldi'nin betimlendiği hayvan aslandı. Genellikle Huri geleneğini anımsatan görünüş şekli bir aslan üzerinde ayakta ve elinde bir kılıç ya da mızrak taşır şeklinde resmedilmiştir. Onun bu tarzda betimlenmesi Haldi'nin bir Asker Tanrı olarak ortaya çıkmasını ifade eder. Çünkü savaşlardaki ganimetlerden Haldi'ye armağan olanlar askeri malzemelerden oluşurdu. Ona bir anlamda da Urartuların Savaş Tanrısı demek de mantıklı olmaktadır. Araştırmacılar Haldi kültünün merkezi olarak Urartuların sınırları dışında bulunan Muşaşir olduğunu belirtirler. Bu kentteki tapınağın ana tapınma merkezi olduğu söylenir. Betimleme şeklinde Baş Tanrı Haldi başında son derece ilginç bir bronz miğfer taşımaktadır. Bulunan çivi yazılı belgelerle kabartma resimlerden Urartu sanatında çoğu Tanrıların başındaki miğfer koni biçimli değil de miğferin orta kısmında "ponpon" şeklinde yuvarlak bir başlık kullan-dıkları görülmektedir. Haldi'nin miğ-ferinin kenarında diğer Tanrı miğferlerinde yer alan ve sembol olarak belirtilen kıvrımlı boynuz bulunmak-

tadır. Üçgen biçimli yanaklık ise çene altına kadar inmektedir. Bronzdan yapılmış olduğu iddia edilen yanaklığın alt kısmının meşin gibi bir madde ile kaplanmış olacağı düşünülüyor. Bu da Tanrı'nın yanak kısmına bronzun zarar vermemesi olarak yapılmış olabileceği düşünülmektedir. Çizimde Tanrı'nın gözlerinin badem biçimine benzetilmiş olduğu görülse de yumuşak bakışlı bir çizim olduğu ve saçlarının da uzun olduğu yatay çizgilerle örülmüş gibi gösterildiği görülür. Burun kemerli değil, alın ile birleşmiş durumda ve ayrıca kaşlarının belirtilmemesi de dikkat çekmektedir. Resimde Tanrı'nın dudaklarının belirtilmediği sadece ağız kısmının kalın bir çizgiyle belirtilmesi ressamın son derece özenli bir şekilde çalışmasına bağlanmış olacağı düşünülür. Resimde gövde kısmı profilden bacaklar da yandan gösterilmiştir. Boyunun diğer Urartu Tanrıları'ndan uzun gösterildiği ve üzerinde önden üçgemsi bir şekilde kapatıldığı kısa kollu bir giysiyi giydiği gösterilmiştir. Urartu sanatında ilk defa ışık demetleri içinde belirtilen Haldi'yi diğer Tanrılardan ayıran özellik; hayvan üzerinde ayakta bulunmamasına ve gövdesinde çıkan ışık demetlerine bağlanmaktadır. Meherkapı yazıtında bütün Tanrıların önünde yürümesi ve hayvansız bir şeklide arkadaki tanrıların boylarına kadar büyük görülmesi de farklı bir özellik olarak belirtilmektedir. Hayvansız bir şekilde düşmana koşar adımlarla yürüyen Haldi'nin farklı özellikte bir Tanrı olduğu hemen anlaşılmaktadır. Işın demeti içide gösterilmesi Meherkapı yazıtındaki listenin 44. sırasında onun ışığına ayrıca 1 sığır ve 2 koyun kurban verilmesi anlamlıdır. (Bilindiği gibi Hz. Muhammed'in de ışık ile eş değerde tutulduğu ve ondan dolayı da kendisine Tanrı'nın Nuru denildiği görülmektedir. Bu tarihsel olayla ilgili Hz. Muhammed ile Urartu Tanrısı Haldi arasında yaklaşık 1800 yıl görülmektedir.) Haldi resimde sol eliyle bir yay ve sağ eliyle de bir kargı tutmuştur. Arkeolojik kazılarda bulunan bronz levha üzerindeki Tanrıların Baş Tanrı Haldi'nin arkasından özenle çizildiği söyleniyor. Adları Meherkapı yazıtında belirtilen söz konusu Tanrıların görünümleri son derece ezoterik çizilmiş ve kutsal hayvanları da mitolojik ayrıcalık gösterile-

rek tasarlanmıştır. Dönemin ressamı her Tanrı'yı tapınma geleneğindeki özellikleriyle ele aldığı gibi fiziksel durumlarını da çizgilerle belirtmeyi ihmal etmemiştir. Bütün uygarlıklarda olduğu gibi Urartu halkı da sınırlarına giren Tanrı adlarına kutsal gözüyle bakmış ve zamanla onları kült haline getirmişlerdi.

Haldi'nin silahlarına: (Yazıttaki listenin çevirisinde "Haldi'nin mızrağına" şeklinde çevirisinin yapıldığı görülmektedir.) Urartu Tanrılar panteonunda Tanrı ve Tanrıçaların ötesinde kutsal yerlere tapınma geleneği vardı. Bu yerler kentler, dağlar, ovalar, kapılar şeklinde tanımlanmıştı. Urartu Tanrılar listesinde 13. sırada tapınıldı. Ancak arkeolojik kazılarda bununla ilgili gerekli belgeler bulunmadığı için hakkında fazla bilgi verilemiyor. Arkeolojik kazılar bölgede yoğun olarak devam etmektedir. Meherkapı yazıtının çivi yazısıyla yazıldığı bir Asur geleneği şeklinde belirtilmiştir. Çivi yazısıyla yazılan listede özellikle Baş Tanrı konumunda tapınılan Haldi'nin tüm eşyaları, bulunduğu yerler, dokunduğu yerler kutsal sayıldığı için listede bunların ayrıntılı açıklamaları yer almamışsa da isimler halinde tanımlanmıştır. Günümüzdeki yakın dinlerde de aynı gelişmenin olduğu görülmektedir. Musa'nın asası, İsa'nın başlığı ve Hz. Muhammed'in ayak izleri bu tür tapınmalara eş değerli olarak gösterilmektedir. Listenin 13. sırasında gösterilen "Haldi'nin Mızrağına"1 boğa ve 2 koyun kurbanlık olarak sunulmuş.

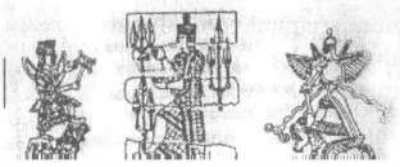
Haldi'nin Mızrağına: Bak Haldi'nin silahlarına.

Haldi'nin gençliğine: Urartu Tanrılar panteonunda Tanrı ve Tanrıçaların ötesinde kutsal yerlere tapınma geleneği vardı. Bu yerler kentler, dağlar, ovalar, kapılar şeklinde tanımlanmıştı. Urartu Tanrılar panteonunda 33. sırada tapınıldı. Listede kurbanlık olarak 1 boğa ve 2 koyun sunulmuştur. Ancak arkeolojik kazılarda bununla ilgili gerekli belgeler bulunmadığı için hakkında fazla bilgi verilemiyor. Arkeolojik kazılar bölgede yoğun olarak devam etmektedir. Meherkapı yazıtının çivi yazısıyla yazıldığı bir Asur geleneği şeklinde belirtilmiştir. Çivi yazısıyla yazılan listede özellikle Baş Tanrı konumunda tapınılan Haldi'nin tüm eşyaları, bulunduğu yerler, dokunduğu yerler kutsal sayıldığı için listede bunların ayrıntılı açıklamaları yer almamışsa da

isimler halinde tanımlanmıştır. Günümüzdeki yakın dinlerde de aynı gelişmenin olduğu görülmektedir. Musa'nın asası, İsa'nın başlığı ve Hz. Muhammed'in ayak izleri bu tür tapınmalara eş değerli olarak gösterilmektedir.

Haldi'nin erişkinliğine: Urartu Tanrılar panteonunda Tanrı ve Tanrıçaların ötesinde kutsal yerlere tapınma geleneği vardı. Bu yerler kentler, dağlar, ovalar, kapılar şeklinde tanımlanmıştı. Urartu Tanrılar panteonunda 34. sırada tapınıldı. Listede kurbanlık olarak 1 boğa ve 2 koyun sunulmuştur. Ancak arkeolojik kazılarda bununla ilgili gerekli belgeler bulunmadığı için hakkında fazla bilgi verilemiyor. Arkeolojik kazılar bölgede yoğun olarak devam etmektedir. Meherkapı yazıtının çivi yazısıyla yazıldığı bir Asur geleneği şeklinde belirtilmiştir. Çivi yazısıyla yazılan listede özellikle Baş Tanrı konumunda tapınılan Haldi'nin tüm eşyaları, bulunduğu yerler, dokunduğu yerler kutsal sayıldığı için listede bunların ayrıntılı açıklamaları yer almamışsa da isimler halinde tanımlanmıştır. Günümüzdeki yakın dinlerde de aynı gelişmenin olduğu görülmektedir. Musa'nın asası, İsa'nın başlığı ve Hz. Muhammed'in ayak izleri bu tür tapınmalara eş değerli olarak gösterilmektedir.

Haldi'nin yaşlılığına: Urartu Tanrılar panteonunda Tanrı ve Tanrıçaların ötesinde kutsal yerlere tapınma geleneği vardı. Bu yerler kentler, dağlar, ovalar, kapılar şeklinde tanımlanmıştı. Urartu Tanrılar listesinde 35. sırada tapınıldı. Ancak arkeolojik kazılarda bununla ilgili gerekli belgeler bulunmadığı için hakkında fazla bilgi verilemiyor. Arkeolojik kazılar bölgede yoğun olarak devam etmektedir. Meherkapı yazıtının çivi yazısıyla yazıldığı bir Asur geleneği şeklinde belirtilmiştir. Listede kurbanlık olarak 1 boğa ve 2 koyun sunulmuştur. Çivi yazısıyla yazılan listede özellikle Baş Tanrı konumunda tapınılan Haldi'nin tüm eşyaları, bulunduğu yerler, dokunduğu yerler kutsal sayıldığı için listede bunların ayrıntılı açıklamaları yer almamışsa da isimler halinde tanımlanmıştır. Günümüzdeki yakın dinlerde de aynı gelişmenin olduğu görülmektedir. Musa'nın asası, İsa'nın başlığı ve Hz. Muhammed'in ayak izleri bu tür tapınmalara eş değerli olarak gösterilmektedir.

Haldi'nin savaşçılığına: Urartu Tanrılar listesinde Tanrı ve Tanrıçaların ötesinde kutsal yerlere tapın-ma geleneği vardı. Bu yerler kentler, dağlar, ovalar, kapılar şeklinde tanım-lanmıştı. Urartu Tanrılar panteonunda 36. sırada tapınıldı. Listede kurbanlık olarak 1 boğa ve 2 koyun sunulmuştur. Ancak arkeolojik kazılarda bununla ilgili gerekli belgeler bulunmadığı işçin hakkında fazla bilgi verilemiyor. Arke-olojik kazılar bölgede yoğun olarak devam etmektedir. Meher-kapı yazıtının çivi yazısıyla yazıldığı bir Asur geleneği şeklinde belirtilmiştir. Çivi yazısıyla yazılan listede özellikle Baş Tanrı konumunda tapınılan Haldi'nin tüm eşyaları, bulunduğu yerler, dokunduğu yerler kutsal sayıldığı için listede bunların ayrıntılı açıklamaları yer almamışsa da isimler halinde tanımlanmıştır. Günümüzdeki yakın dinlerde de aynı gelişmenin olduğu görülmektedir. Musa'nın asası, İsa'nın başlığı ve Hz. Muhammed'in ayak izleri bu tür tapınmalara eş değerli olarak gösterilmektedir.

Haldi Kenti Tanrısı'na: Urartu Tanrılar listesinde Tanrı ve Tanrıçaların ötesinde kutsal yerlere tapınma geleneği vardı. Bu yerler kentler, dağlar, ovalar, kapılar şeklinde tanımlanmıştı. Meherkapı yazıtındaki Urartu Tanrılar listesinde 42. sırada tapınıldı. Listede kurbanlık olarak 1 boğa ve 2 koyun sunulmuştur. Ancak arkeolojik kazılarda bununla ilgili gerekli belgeler bulunmadığı işçin hakkında fazla bilgi verilemiyor. Arkeolojik kazılar bölgede yoğun olarak devam etmektedir. Meherkapı yazıtının çivi yazısıyla yazıldığı bir Asur geleneği şeklinde belirtilmiştir. Çivi yazısıyla yazılan listede özellikle Baş Tanrı konumunda tapınılan Haldi'nin tüm eşyaları, bulunduğu yerler, dokunduğu yerler kutsal sayıldığı için listede bunların ayrıntılı açıklamaları yer almamışsa da isimler halinde tanımlanmıştır. Günümüzdeki yakın dinlerde de aynı gelişmenin olduğu görülmektedir. Musa'nın asası, İsa'nın başlığı ve Hz. Muhammed'in ayak izleri bu tür tapınmalara eş değerli olarak gösterilmektedir.

Haldi'nin arniesine: (Uisini kentinin Sivini kapısına şeklinde 50. sırada adı geçer.) Listede kurbanlık olarak 1 boğa ve 2 koyun sunulmuştur. Urartu Tanrılar listesinde Tanrı ve Tanrıçaların ötesinde kutsal yerlere tapınma geleneği vardı. Bu yerler kentler,

dağlar, ovalar, kapılar şeklinde tanımlanmıştı. Urartu Tanrılar listesinde 50. sırada tapınıldı. Ancak arkeolojik kazılarda bununla ilgili gerekli belgeler bulunmadığı için hakkında fazla bilgi verilemiyor. Arkeolojik kazılar bölgede yoğun olarak devam etmektedir. Meherkapı yazıtının çivi yazısıyla yazıldığı bir Asur geleneği şeklinde belirtilmiştir. Çivi yazısıyla yazılan listede özellikle Baş Tanrı konumunda tapınılan Haldi'nin tüm eşyaları, bulunduğu yerler, dokunduğu yerler kutsal sayıldığı için listede bunların ayrıntılı açıklamaları yer almamışsa da isimler halinde tanımlanmıştır. Günümüzdeki yakın dinlerde de aynı gelişmenin olduğu görülmektedir. Musa'nın asası, İsa'nın başlığı ve Hz. Muhammed'in ayak izleri bu tür tapınmalara eş değerli olarak gösterilmektedir.

Haldi'nin gücüne: Urartu Tanrılar listesinde Tanrı ve Tanrıçaların ötesinde kutsal yerlere tapınma geleneği vardı. Bu yerler kentler, dağlar, ovalar, kapılar şeklinde tanımlanmıştı. Urartu Tanrılar listesinde 51. sırada tapınıldı. Listede kurbanlık olarak 1 boğa ve 2 koyun sunulmuştur. Ancak arkeolojik kazılarda bununla ilgili gerekli belgeler bulunmadığı için hakkında fazla bilgi verilemiyor. Arkeolojik kazılar bölgede yoğun olarak devam etmektedir. Meherkapı yazıtının çivi yazısıyla yazıldığı bir Asur geleneği şeklinde belirtilmiştir. Çivi yazısıyla yazılan listede özellikle Baş Tanrı konumunda tapınılan Haldi'nin tüm eşyaları, bulunduğu yerler, dokunduğu yerler kutsal sayıldığı için listede bunların ayrıntılı açıklamaları yer almamışsa da isimler halinde tanımlanmıştır. Günümüzdeki yakın dinlerde de aynı gelişmenin olduğu görülmektedir. Musa'nın asası, İsa'nın başlığı ve Hz. Muhammed'in ayak izleri bu tür tapınmalara eş değerli olarak gösterilmektedir.

Haldi'nin susilerine: Urartu Tanrılar listesinde Tanrı ve Tanrıçaların ötesinde kutsal yerlere tapınma geleneği vardı. Bu yerler kentler, dağlar, ovalar, kapılar şeklinde tanımlanmıştı. Urartu Tanrılar listesinde 52. sırada tapınıldı. Listede kurbanlık olarak 1 boğa ve 2 koyun sunulmuştur. Ancak arkeolojik kazılarda bununla ilgili gerekli belgeler bulunmadığı için hakkında fazla bilgi verilemiyor. Arkeolojik kazılar bölgede yoğun olarak devam

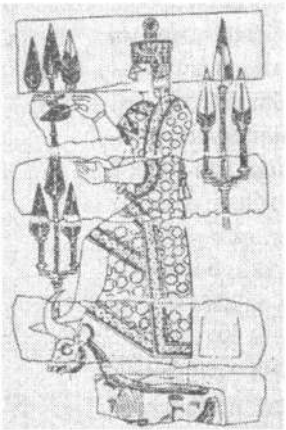
etmektedir. Meherkapı yazıtının çivi yazısıyla yazıldığı bir Asur geleneği şeklinde belirtilmiştir. Çivi yazısıyla yazılan listede özellikle Baş Tanrı konumunda tapınılan Haldi'nin tüm eşyaları, bulunduğu yerler, dokunduğu yerler kutsal sayıldığı için listede bunların ayrıntılı açıklamaları yer almamışsa da isimler halinde tanımlanmıştır. Günümüzdeki yakın dinlerde de aynı gelişmenin olduğu görülmektedir. Musa'nın asası, İsa'nın başlığı ve Hz. Muhammed'in ayak izleri bu tür tapınmalara eş değerli olarak gösterilmektedir.

Haldi'nin nirible'sine: Urartu Tanrılar listesinde Tanrı ve Tanrıçaların ötesinde kutsal yerlere tapınma geleneği vardı. Bu yerler kentler, dağlar, ovalar, kapılar şeklinde tanımlanmıştı. Urartu Tanrılar listesinde 61. sırada tapınıldı. Listede kurbanlık olarak 1 boğa ve 2 koyun sunulmuştur. Ancak arkeolojik kazılarda bununla ilgili gerekli belgeler bulunmadığı için hakkında fazla bilgi verilemiyor. Arkeolojik kazılar bölgede yoğun olarak devam etmektedir. Meherkapı yazıtının çivi yazısıyla yazıldığı bir Asur geleneği şeklinde belirtilmiştir. Çivi yazısıyla yazılan listede özellikle Baş Tanrı konumunda tapınılan Haldi'nin tüm eşyaları, bulunduğu yerler, dokunduğu yerler kutsal sayıldığı için listede bunların ayrıntılı açıklamaları yer almamışsa da isimler halinde tanımlanmıştır. Günümüzdeki yakın dinlerde de aynı gelişmenin olduğu görülmektedir. Musa'nın asası, İsa'nın başlığı ve Hz.Muhammed'in ayak izleri bu tür tapınmalara eş değerli olarak gösterilmektedir.

Haldi'nin deisesine: Urartu Tanrılar listesinde Tanrı ve Tanrıçaların ötesinde kutsal yerlere tapınma geleneği vardı. Bu yerler kentler, dağlar, ovalar, kapılar şeklinde tanımlanmıştı. Urartu Tanrılar listesinin 44. sırada tapınıldı. Listede kurbanlık olarak 1 boğa ve 2 koyun sunulmuştur. Ancak arkeolojik kazılarda bununla ilgili gerekli belgeler bulunmadığı için hakkında fazla bilgi verilemiyor. Arkeolojik kazılar bölgede yoğun olarak devam etmektedir. Meherkapı yazıtının çivi yazısıyla yazıldığı bir Asur geleneği şeklinde belirtilmiştir. Çivi yazısıyla yazılan listede özellikle Baş Tanrı konumunda tapınılan Haldi'nin tüm eşyaları, bulunduğu yerler, dokunduğu yerler kutsal sayıldığı için listede

bunların ayrıntılı açıklamaları yer almamışsa da isimler halinde tanımlanmıştır. Günümüzdeki yakın dinlerde de aynı gelişmenin olduğu görülmektedir. Musa'nın asası, İsa'nın başlığı ve Hz. Muhammed'in ayak izleri bu tür tapınmalara eş değerli olarak gösterilmektedir.

Haldi kapılarına: Urartu Tanrılar listesinde Tanrı ve Tanrıçaların ötesinde kutsal yerlere tapınma geleneği vardı. Bu yerler kentler, dağlar, ovalar, kapılar şeklinde tanımlanmıştı. Urartu Tanrılar listesinde 46. sırada tapınıldı. Listede kurbanlık olarak 1 boğa ve 2 koyun sunulmuştur. Ancak arkeolojik kazılarda bununla ilgili gerekli belgeler bulunmadığı için hakkında fazla bilgi verilemiyor. Arkeolojik kazılar bölgede yoğun olarak devam etmektedir. Meherkapı yazıtının çivi yazısıyla yazıldığı bir Asur geleneği şeklinde belirtilmiştir. Çivi yazısıyla yazılan listede özellikle Baş Tanrı konumunda tapınılan Haldi'nin tüm eşyaları, bulunduğu yerler, dokunduğu yerler kutsal sayıldığı için listede bunların ayrıntılı açıklamaları yer almamışsa da isimler halinde tanımlanmıştır. Günümüzdeki yakın dinlerde de aynı gelişmenin olduğu görülmektedir. Musa'nın asası, İsa'nın başlığı ve Hz. Muhammed'in ayak izleri bu tür tapınmalara eş değerli olarak gösterilmektedir.

Haldi'nin orijinalinden çizilen glifi

Haldiei uru: (Haldini-URU adıyla da tanınan bir kenttir.) Karahan yazıtlarında bu kentin de adı geçmektedir. Çoğu Urartu kralları bu kenti kurma onurunu yaşamak-tadırlar. Bu nedenle kentin önemi tüm araştırma-cılar tarafından ayrıntılı olarak incelenmeye alınır. Kentin adının geçtiği yazıtlar: Köşk (Güsak) yazıtında "İşpuini oğlu Menua", Molla Bayazit (Bambakosat) yazıtında "Argişti I oğlu Sarduri II", Nor Bayazit (Kamo) yazıtında "Sarduri II oğlu Rusa I", Adilcevaz yazıtında "Argişti II oğlu Rusa II", Armavir yazıtında "Argişti I oğlu Sarduri II" (Yazıt kırık olduğundan okunama-maktadır) Karahan yazıtında da Şehrin kurucusu "Sarduri oğlu İşpuini" geçer. Bu açıklamalara tarihsel yönden bakıldığında İşpuini dönemi olan (İ.Ö.825-810) ile Rusa II dönemi

(İ.Ö.673) tarihleri arasında yaklaşık 150 yıllık bir ara dönem geçer. Kentin krallar tarafından yapımı yaklaşık 150 yıl sürmüş anlamındadır. Trans-Kafkasya bölgesine Urartu Kralı Menua'nın dışında ardılları da saldırmışlardır. Kuzeyde ele geçirilen yeni bölgelere kentler kurarlar. Haldiei uru, bu nedenle orada Urartular tarafından kurulmuş yeni bir kenttir. Tanrı Haldi adına yaptırıldığı ifade ediliyor. Aynı bölgede Arşuniuini adlı bir kent daha kurulmuştur. Kurulan bu kentlerle ilgili Karahan stelleri olarak adlandırılan yazılıtaşlarda mimarisi ve tarım etkinlikleri hakkında bilgi verilmektedir.

Hadlini-URU: Bak Haldiei uru.

Haldi-remani: Urartular döneminde yazıtlarda adı geçen bir at yetiştiricisidir. Urmiye Gölü'nün Güneyindeki Mana (Mannea)'da at yetiştirildiğini belirten yazıtlar var. Yetiştirilen atların da Asur tüccarlarına satıldığı belirtilmektedir.

Halila: ("Halule" adıyla da bilinir.) Urartuların bölgesinde yer aldığı belirtilen bir kent. Kent, Dicle ile Diyalanın birleştiği yerde kurulmuştur. Salmanasar I, Urartular üzerine yaptığı askeri saldırıda bu kenti ele geçirerek haraca bağladığını belirtir. Çağın gereksinmeleri gereği krallar kuşattığı yerlerdeki ganimetlere haraç gözüyle bakar ve daha sonraki yıllarda da bunun tekrarını yaparlardı. Salmanasar I bu kuşatma hareketini bir yazılıtaşta kendini göklere çıkarırcasına belirtmişti. Sanherip Muşezip-Marduk'un yeniden organize ettiği Babil ordusunu bu kentte karşıladı. Burada inanılmaz bir savaşın olduğu anlatılmıştır. Korkunç bir katliam olmuştu, iki ordu arasında. Bu savaşta Sanherib'in Muşezib-Marduk'un 150 civarında askerini öldürdüğü ve Merodan-Baladah'ın oğlunu da esir aldığını belirtir. Sanherib, öldürülen oğlunun intikamını Babil kentini ateşe vererek ve inanılmaz bir katliam yaparak almıştı. Halila, Asur yazılı kaynaklarına göre Uruadri (Urartu) ülkesini oluşturan sekiz kentten (Himme, Uadkun, Bargun, Salua, Halila, Nilipahri, Zingan) biridir. Bu kentte yaşayanlar Urartuları temsil etmekteydi. Asurlular bu kente saldırmış ve yağmalamışlardır. Asur kralı Salmanasar I bir yazıtında *"...Himme, Uadkun, Bargun, Salua, Halila, Nilipahri, Zingan adlı sekiz ülkeyi ve (bu kentlere) ait*

askeri güçlerini ele geçirdim. 51 kenti zaptettim, yaktım, mallarına haraç olarak el koydum. Tüm Uruadri ülkesini üç günde Tanrım Assur'un ayaklarına dize getirdim..." şeklinde belirterek kentleri nasıl işgal ettiğini belirtmektedir.

Halitu: Urartu Kralı Rusa II döneminde düşman olarak gördüğü kabilelerden biri. Bu aşirete askeri sefer yaptırdıktan sonra esirleri alıp kendi adına yaptırmış olduğu düşünülen yere gönderir. Bu kentin kurulduğu bölge ise "Ziukuni bölgesi" şeklinde belirtilir. Göçebe kabilenin bulunduğu yer ise Doğu Karadeniz'in iç kısımları şeklinde ifade edilmektedir.

Hamamkaya: Urartulara ait kaya mezarlarının bulunduğu yer. Burada kaya mezarlarının ön tarafları yıkılmış (ya da kopmuş) tek odalı mezarlar yer alır. Yapı itibariyle buradaki kaya mezarlarının Urartulara ait olmayıp, Ortaçağ sığınakları şeklinde bir izlenim oluşturur. Bu tür yalın odalar Erzurum bölgesinde sıkça görülür. Karayazı'da ahırlar da kayadan yontulmuş olarak belgelenir.

Hara: Urartu inancında "totem" tarzı bir inancın olduğu da söylenmektedir. Bilindiği gibi totemcilik özellikle Amerika kıtasındaki yerliler tarafından kutsal bir inanış şekli olarak uygulanmıştır. Hara, Urartu inancında Yolların Tanrısı şeklinde tapınıldı. Yolların Tanrısı olarak kaynaklarda adı geçen Hara'nın Meherkapı Tanrılar listesinde adının bulunmaması dikkat çekici olarak değerlendirilir. Büyük ihtimalle bu ve buna benzer Tanrı adları yerel birer Tanrı ya da küçük aşiretlerin Aile Tanrısı şeklinde olanlardı.

Harapköy: Urartuların yaşamış oldukları bir ören yeri. Burada Urartu inşaatında kullanılmak üzere taş ocakları vardı. Özellikle Van Kalesi ile Çavuştepe'de Sarduri'nin yaptırdığı tapınak taşları buradan temin edilmiştir.

Hare: Urartu dilinde bir sözcüktür. Sözcüğün Türkçe karşılığı "Yol" anlamında tanımlanmıştır. Kürt Mitolojisi adlı eserin yazarı Dr. Cemşid Bender, Urartu dilinde kullanılan "Hare" sözcüğünün aynı anlamını veren Kürt dilindeki "Re/h" sözcüğüyle benzer oranda örtüştüğünü ileri sürer. "Re/h" sözcüğün karşılığı da "Yol" anlamında tanımlandığı görülmektedir. Yani Kürt-

çe bazı sözcüklerin Türk dili ve Hurri diliyle paralel kullanıldığını ileri sürer. Bir dönem İspanya elçisi olarak görevde bulunan Tahsin Mayatepek de Mayalarda kullanılan bazı sözcüklerin Türkçe sözcüklerle örtüştüğünü ileri sürmesine rağmen dikkate alınmamıştı. Kürtçe dilinde bazı sözcüklerin Sümer ve Akkad diliyle de örtüştüğü görülür. Bu ince ayrıntıdan yola çıkıldığında çoğu dillerde bazı sözcüklerin aynı anlamı verebildiği görülmektedir. Urartuların çoğu beyleri (kralları) zaten Kürt kökenli aşiretlerin bireylerinden oluşmaktadır. Ancak Bender'in özellikle Zagros Dağları'nı Kürtlerin yoğunlukta olduğu bölgeler olarak göstermesi de düşündürücü olmalıdır. Çünkü Sümer, Akkad (Agade)'yi oluşturmuş beyliklerin kökenlerinin araştırılması doğrultusunda bölgesel etnik belirtilmelidir. Mezopotamya bölgesinden Urmiye Gölü üzerinden Van bölgesine gelerek krallığa yükselen Kürt beyleri de acaba Zagros Dağları'nda yaşayan Kürtlerle aynı mıydı? Bu soruların karşılığına bakıldığında diller arasındaki benzerliklerin doğal olduğu görülecektir.

Haşhaş ya da nar başlı iğne: Bu iğnelerin taç kısmında haşhaş ya da nar tanesine benzer bir şekilde süslemeler yapıldığı için bu ad verilmiştir. Bu iğne şekilleri Urartularda görüldüğü gibi Anadolu, Kafkasya, Yunanistan, Kıbrıs ve Adalar, Irak, Filistin, Mısır ve Luristan'da görülmüştür. Yapılan arkeolojik kazılarda 83 adet haşhaş başlı iğnenin varlığı anlatılır. Bu iğneler Van, Adana, Ankara, İstanbul, Malatya ve Diyarbakır müzelerinde koruma altına alınmıştır. Bunlardan iki tanesi Kayalıdere ile Adilcevaz arkeolojik bölgesinde bulunmuştur. Haşhaş başlı Urartu iğneleri, iğne başındaki boncuk, bilezik ve disk gibi elemanlar birbirini izler.

Hati: Urartuların batısında yer alan Malatya (Melitealhe) kentine Argişti I yaptığı saldırılarda bölgede yer alan bazı kentleri de kuşatmıştır. Hati bu küçük kentlerden biridir. Bu kentle beraber Supa (ni) kenti de kuşatılmıştır. Bu iki ülkeden toplam 29.284 kişi esir alınmış ve Urartu nüfusuna ilave edilmiştir. Argişti I'in yıllıklarında *"...Bianili ülkesinin gücü ve düşman ülkesinin denetimi için İrepuni kentini kurdum. Hate ve Supa (ni) ülkesinden 6600 savaşçıyı oraya yerleştirdim..."* şeklinde tarihsel bilgiler verir.

Hatti: Urartuların batısında yer alan Malatya (Melitealhe) kentine Argişti I, yaptığı saldırılarda bölgede yer alan bazı kentleri de kuşatmıştır. Hati bu küçük kentlerden biridir. Bu kentle beraber Supa (ni) kenti de kuşatılmıştır. Bu iki ülkeden toplam 29.284 kişi esir alınmış ve Urartu nüfusuna ilave edilmiştir. Argişti I'in yıllıklarında *"...Biainili ülkesinin gücü ve düşman ülkesinin denetimi için İrepuni kentini kurdum. Hate ve Supa (ni) ülkesinden 6600 savaşçıyı oraya yerleştirdim..."* şeklinde tarihsel bilgilere yer verir. Hatti adının büyük bir ihtimalle Hitit tarihinin bitmesinden sonra geride kalan küçük bir beyliğin varlığı şeklinde düşünülmesi yanlış olmayacaktır. Hatti Sümer ideogramlarıyla "^{Uru}Ha-at-ti" şeklinde yazıldığı belirtilmektedir. Ancak burada yaşayan ve Hattiler olarak bilinen aşiretler vardı. "Hatti ülkesi"nin adı bunlardan kaynaklanıyor. Araştırmacılar kolay tanınsın diye Hattilerin karşılığı Hatice'den yola çıkarak "Hatti ülkesi" adını vermişlerdi. Hatti, Hititlerin oturdukları bölgenin genel adıydı. Bölgede büyüyen Hitit İmparatorluğu'nun sınırları Suriye'ye kadar genişlemişti. Sınırları ise kesin olarak belli değil. Bu bölge İ.Ö.3000-2000 arasında Tunç Çağı'ndaki Hitit soyları daha sonra da İ.Ö.1400-1200 arasındaki dönemlerde ise Hititler tarafından bir vatan olarak görülen bir bölgedir. Hattuşaş'ın başkent olarak kullanılmasından başka Alacahöyük'te de önemli izler bırakarak İ.Ö.1000 civarında Fırat Nehri'nin batı yakasında yer alan bölümleri, Asurlulara bağlı "neo-krallıkla" kontrol altında tutmayı başarmışlardı.

Havtavan Tepe: Uruadri halkının yaşadıkları bir bölge. Bu bölgeye kuzeybatı İran'dan gelen halkların geleneklerindeki çanak çömlek işçiliğini de getirerek farklı bir şekilde geliştirirler. Bu konuda Prof. Dr. Altan Çilingiroğlu "Urartu Tarihi" adlı kitabında *"... Kuzeybatı İran'daki Hasanlu yerleşme yerinden elde edilen verilere göre Demir Çağ I'in tarihi bu yörede İ.Ö.1450-1400 yıllarına kadar geriye gitmelidir. Benzer tarihler Luristan, Tepe Giyan, Marlik, Geoy tepe ve Havtavan Tepe için de geçerli olmalıdır..."* şeklinde bilgilere yer verir.

Henri Layard: Van bölgesinde tesadüfen yaptığı bir gezi sırasında buradaki uygarlığın Asurlulara ait olmadığını ilk defa bulan bir

bilim adamıdır. Buradaki uygarlığın Asur uygarlığından farklı bir uygarlık olduğunu açıkladı.

Hara: Urartular tarafından tapınılan bir Tanrı'dır. Tanrılar listesinin 27. sırasında yer alır. Meherkapı yazıtındaki Tanrılar listesine göre bu Tanrı'ya kurbanlık olarak 1 boğa ve 2 koyun sunulmuştur. Yapılan arkeolojik kazılarda gerekli belgeler bulunamadığı için bu Tanrı ile ilgili daha fazla bilgi verilemiyor. Ancak bölgede yoğun olarak arkeolojik kazılar devam etmektedir.

Harabedar: Urartu Kralı Menua tarafından yapılan sulama kanalının destek duvarlarında kullanılmak üzere kalker taşlar bu mevkideki taş ocaklarında yapıldı. Bu taşlar arkeologların verdikleri raporlar doğrultusunda 1,5 m ile 2,5 m arasında bir yüksekliğe sahiptirler. Görüleceği gibi Urartu mimari yapısında kullanılan taşların büyüklükleri Mısır uygarlığında da görülmektedir.

Harabegöl kalesi: Bak Küpkıran Kalesi.

Harharşu-itu-li: Urartu dilinde kısa bir cümle. Cümlenin Türkçe karşılığı "Onları yıktılar" şeklinde tanımlanmıştır.

Harmantepe: (Norşuncuk) Urartuların yaşadıkları bir bölge. Burada yapılan arkeolojik kazılarda taş-sandık şeklinde Urartu gömme geleneklerine uygun mezarlar bulundu.

Harput Kalesi: Harput'un güneydoğusunda yer alır. İç ve diş kale olmak üzere iki bölümden inşa edilmiş bu kale Urartular döneminde yaptırıldı.

Hasanlu: Urartulara ait bir yerleşim alan. Arkeologlar tarafından burada çeşitli kazılar yapıldı. Urartu kültürüne ait bazı buluntular elde edildi. Bunların arasında aslan figürlü iğneler de bulunmuştur.

Hasankale: Urartulara ait bir yerleşim alanıdır. Burada çeşitli yazıtlar bulundu. Erzurum iline yakın olan bu arkeolojik alanda iki yazıt daha bulundu. Bunlardan biri Hasankale'nin içinde yer alır diğeri de kale üzerinde "Pasinler taşı" olarak İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde koruma altına alınmıştır.

Hasanova: Erzurum ili, Karayazı ilçesi Elmalıdere bucağının 6 km güneydoğusunda yer alan Hasanova köyünün yaklaşık 500 m uzağında alçak bir kayalık. Urartular tarafından yerleşim yeri olarak kullanılmıştır. Burada çeşitli mezar odaları arkeologlar ta-

rafından bulunmuştur. Kazılar arasında Türk arkeologların aralıksız inceleme yapmaları, yabancı araştırmacıların Urartular hakkındaki çalışmalarını kolaylaştırmıştır. Yapılan arkeolojik kazılarda çok odalı mezarların bulunduğu bir yer olarak koruma altına alınmıştır.

Hate: Urartu Kralı Rusa II döneminde düşman olarak gördüğü kabilelerden biri. Bu kabileye asker sefer yaptırdıktan sonra esirleri alıp kendi adına yaptırmış olduğu düşünülen yere gönderir. Bu kentin kurulduğu bölgeye ise "Ziukuni bölgesi" adı verilmiştir. Bir anlamda da savaşta yakalananların barındıkları bir esir kampı olarak da düşünülür. Kaynaklarda "Hattı" ve "Hate" adları sık sık yer değiştirilerek kullanılmıştır. Bu iki sözcüğün aynı kenti belirttiği de söylenmektedir. Büyük bir ihtimalle yazarlar tarafından yazım kaymaları neticesinde farklı yerler olarak belirtilmektedirler. Bak Hatti.

Hayvan sembolleri: Urartular, insanlarda bulunmayan ve ulaşılmayan güç ve yeteneklerden yararlanmak için çeşitli eşyalar üzerine aslan, boğa, dağ keçisi ve kartal gibi güçlü hayvanları sembol olarak kullanmışlar. Genellikle bu tür güçlü hayvanları mitolojileriyle de birleştirerek çok daha farklı yaratıklar oluşturma geleneğini ürettikleri iğne başlarına da işlerlerdi. Ancak nedense Urartular mitolojilerinde yılanı fazla kullanmamışlar. Bunun nedenleri de hala bulunamamıştır.

Hazani: Malatya (Melitealhelile) Krallığı'na bağlı bir yerleşim Yeri. Malatya Kralı Hilaruda döneminde Urartuların askeri saldırısına uğradı. Sarduri II yönetimindeki Urartuların gücü karşısında fazla direnemedi. Teslim oldu ve Urartu egemenliğine girdi. Sarduri II tarafından Melitealhelilerin (Malatya) ülkesine yaptığı saldırıda kuşattığı Hazani, Yaurabi, Tumeişki, Wasini, Maninui, Aruşi, Qulburarrini, Taşe, Quera'nın taşesi ve Meluiani kalelerden biridir. Sarduri yaptığı askeri seferinde kuşattığı ve esir aldığı Kral Hilaruda'nın kendisine nasıl yalvardığını, canını kurtarmak için yaptığı haraçları Kömürhandeki "İzoli yazılıtaş"ta açıklamıştır. Bu kalelerden sonra kenti ve kralı her yıl vergilendirmek üzere cezalandırır. Zaferi Tanrıları Teişeba ve Şivini'ye yaptığı dualara borçlu olduğunu belirtir.

Hepat: Hurilerin Baş Tanrıçası olarak tapınıldı. Bu Tanrıça Urartularda Tanrıçalar arasında ikinci sırayı alan Hupa adıyla tapınılmıştır. Bundan da anlaşılıyor ki o dönemlerde tapınma geleneklerinde sadece Hititler ithal Tanrılara tapınmamışlardı. Çoğu krallıklar komşu kent krallıklarda tapınılan Tanrı ve Tanrıça adlarını kendi dillerine göre yeniden adlandırarak tapınmışlardır.

Heykel sanatı: Urartuların sanatsal dünyasında üç boyutlu insan ve hayvan heykellerini bulmak azdır. Van'dan Gürcistan Müzesi'ne götürülmüş olan bir insan heykelinden başka herhangi bir yerde ya da kazıda heykel bulunmamıştır. Gürcistan'a götürülen heykel sakallı ve 1.28 boyunda olduğu belirtilir. Baş ve ayak kısımlarının da eksik olduğu anlatılır. Arkeolojik kazılarda bu tür eserlerin bulunmaması Urartu sanatında heykelciliğin önemli bir yer tutmadığı şeklinde ifade edilir. Ancak bazı Asur yazıtlarında Urartularda büyük ve tunçtan yapılmış heykellerin olduğu yazılır. Asur Kralı Sargon II Muasir kentinin yağmalamasında yazdığı yazıtta *"...Kaideleri de tunçtan dökme olan ve kapılarını koruyan dört büyük heykel, kutsal alanı tunç dökme olan Urartu Kralı İşpueni'nin oğlu İştarduri'nin kralı yüceliğini simgeleyen bir adet dua eden heykel... Sol eli kutsama pozunda olan bu Tanrı diademi giyen kutsal alanı ile birlikte 60 talent tunç ağırlığındaki Urartu Kralı Argişti'nin heykelini; üzerinde kendi mağrur yazıtı "iki atım ve arabacım ile ellerim Urartu Krallığı'nı kazandı" kazınmış olan, kutsal çevresi ile birlikte tunçtan dökme Rusa ve iki süvarisi ve arabacısının heykelini..."* şeklinde devam eden bir ifade kullanmıştı. Yaptıkları tapınakların girişlerinde kabartama motifler de çizmişlerdir. Urartular küçük boyutla hayvanların heykelciklerini de tunçtan yapmışlar. Korsabad'da bulunan ve yavrusunu emzirmekte olan bir ineğin heykelciği bunlara örnektir. Bu tür heykelciklerin Urartularda yapıldığı bilinmektedir. Van ili Gevaş ilçesi yakınlarındaki "Cemile Hatun Mezarlığı"nda bulunan bir aslan protomu, yine Van iline bağlı Alayköy'deki Garibin Tepe de üç aslan protomu, Urartularda anıtsal hayvan heykelinin sanatsal gelişimini gösterir örneklerdir.

Hilaruada: (Bazı kaynaklarda Kalparunda olarak yazılmaktadır.) Surp Pogol yazıtında Urartuların saldırısına uğrayan Malatya

(Melitia) kralıdır. Kralın adına araştırmacılar Argişti I dönemindeki yazılıtaşlarda geçtiğinin farkına varırlar.

Himme: Urartuların bölgesinde yer aldığı belirtilen bir kent. Salmanasar I, Urartular üzerine yaptığı askeri saldırıda bu kenti ele geçirerek haraca bağladığını belirtir. Çağın gereksinimleri gereği krallar kuşattığı yerlerdeki ganimetlere haraç gözüyle bakar ve daha sonraki yıllarda da bunun tekrarını yaparlardı. Salma-nasar I bu kuşatma hareketini br yazılıtaşta kendini göklere çıkarırcasına belirtmişti. Himme, Asur yazılı kaynaklarına göre Uruadri (Urartu) ülkesini oluşturan sekiz kentten (Himme, Uadkun, Bargun, Salua, Halila, Nilipahri, Zingan) biridir. Bu kentte yaşayanlar Urartuları temsil etmekteydi. Asurlular bu kente saldırmış ve yağmalamışlardur. Asur Kralı Salmanasar I bir yazıtında *"...Himme, Uadkun, Bargun, Salua, Halila, Nilipahri, Zingan adlı sekiz ülkeyi ve (bu kentlere) ait askeri güçlerini ele geçirdim. 51 kenti zaptettim, yaktım, mallarına haraç olarak el koydum. Tüm Uruadri ülkesini üç günde Tanrım Assur'un ayaklarına dize getirdim.."* şeklinde belirterek kentleri nasıl işgal ettiğini belirtmektedir. Bu kent çok sonraları Van Gölü'nün güneyinde bulunan Kirhi (Khabhku) ülkesinin içinde gösterilir.

Himua: Bir kent krallığıdır. Prizma yazıtında adı geçen kent krallıklarından biridir. Tiglatpileser I'in beş yıllık krallığı sırasında icraatlarını anlattığı yazıta "Prizma yazıtı" adı verilmiştir. Önceki krallar döneminde her yıl yazılmayan yıllıklar, Tiglatpileser I döneminde her yıl yazılmaya başlanır. Yazıtta kendisinden önce Asur, Enlil, Sin, Şamaş gibi tanrılardan uzunca sözeder. Yaptığı icraatlardan da kendini göklere çıkartırcasına söz eder. Bu yazıtta Urartuları oluşturduğu belirtilen Daiaeni ve Nairi ülkeleriyle yaptığı savaşlara değinirken, kent krallıklarının adlarını da belirtmektedir. Daiaeni ve Nairi ülkelerinden başka yazılan kentlerin adları da şöyle: Tunube, Tuali, Kindari, Uzula, Unzamuni, Andiabe, Pilakini, Aturgini, Kulibarzini, Şinibirni, Himua, Paiteri, Uiram, Şururia, Abaeni, Adaeni, Kirini, Albaia, Ugina, Nazabia ve Abarsiuni'dir.

Hititler: (Ya da Etiler) Önceleri küçük aşiretlerin yaşamlarını devam ettirdiği bir yer olarak bilinirdi Anadolu. Bölge araştırıldık-

ça adı tarihte hiç duyulmayan kent krallıkların varlıkları belirir. Bu krallıkların birleşmesiyle ortaya çıkan imparatorlukların bölgede sergiledikleri yaşam grafiği bütün zamanlar içinde farklı düşünce ve ifadelerle incelenmektedir. Yaklaşık M. Ö. 1800 civarında, Anadolu'da yaşayanlar (Özellikle Hattiler) tarihin başlangıç dönemlerinde yerli bir dil kullanırlardı. Önceleri bu dili kullananlar da Hattiler ve Hint-Avrupa kökenli Hititlerdi. "Aglutinant" dil grubuna ait Hattiler ve Hint-Avrupalı Hititler hakkında ilk bilgilerin edinildiği dönemlerin M.Ö.1800 yıllarına dayandığı ifade edilir. Küçük aşiret kavgaları dışında bölgede renkli bir hareket yoktu. Merkezi yönetim denilen hiçbir şey de yoktu.

Belgelerde yaklaşık M.Ö. 2000 yılına doğru Hittilerin (Hatti) yaşadıkları bölgede büyük bir saldırı ve istilanın söz konusu olduğu belirtiliyor. Düşman saldırıları mı yoksa doğal afetler sonucu mu kesin olarak bilinmiyor? Çünkü arkeolojik kazılar ve araştırmalarda bazı bölgelerde "Erken Tunç Çağı"na ait katmanlarda derin yangın izleri görülür. İlk belirlemelere göre bu yerler Boğazköy, Dündartepe, Alacahöyük, Karaoğlan, Karahöyük ve Bitik ören yerleridir. Yaşamın Alişar'da surlarla çevrili bir kentte devam ettiği, Etiyokuşu ve Ahlatlıbel bölgelerinde Erken Tunç Çağı'ndan sonra insanların yaşamadığı gözlenir. Hint-Avrupa boyları olarak söz edilen Hititlerin Anadolu'daki yangın sahasına nereden ve nasıl gelmiş oldukları hala cevapsız sorularla varlığını korur. Hitit, inanılmaz ama Anadolu'da yaklaşık M. Ö. 1650/1620-650 tarihleri arasında sert esen rüzgar gibi yayılmış bir uygarlık olarak adım attı.

Yazılı belgelerde Asur egemenliği sırasında Anadolu'da dağınık bir halde yaşayan aşiretlerden oluşan bir krallıkla Hititler, imparatorluğa kadar yükseldiler. Hitit beylerinin M.Ö.2000-1700 yılları arasında bölgedeki konumlarıyla tarihte önemli izler bıraktıkları artık biliniyor. Bu dönemde Asurlular Anadolu'nun bazı yerlerinde ticaret kolonilerini kurmuş, tüccarlar, Hitit beylerinin yaşadıkları yerlere çeşitli malları getirmiş ve takas yoluyla parasal gelir elde etmişlerdi. Yollar bozuk olduğu için özellikle eşek gücünden faydalanıyorlardı. Yük taşıyıcı bir hayvan olarak değerlendirilen eşek Hititlerin vazgeçilmez kamyonları olmuştu.

Asurlu tüccarlara kalay ve kurşun vererek yerine bakır ve demir satın alırlardı. Bu beylikler, Neşa (Kaneş), Hattuş, Mama, Puruşhanda, Zalpa, Kuşarra'ydı. Birbirlerinden oldukça kopuk ve dağınık yaşayanların bu sade serüvenlerini değiştirmeye kararlı biri vardı. O da Pithana'ydı. Pithana dağınık yaşayan aşiretleri bir araya getirmek için tarih sahnesine çıkar. İlk merkezi sistemin temellerini atar. Merkezi sistemle yeni bir yönetimin sınırlarını çizmeye çalışan Pithana, oğlu Anitta ile birlikte hareket ediyordu. Pithana'dan sonra Anitta, Neşa, Zalpa ve Hattuş beyliklerini kuşatarak yağmalamış ve "büyük kral" olarak ünvan kazanmıştır. Kuşara aşiretinden olduğu için "Kuşaralı Anitta" olarak adlandırılan Kuşaralı Anitta, Hattuş kentini nasıl kuşattığını yazılı taşlara işler. Ancak Hititlerin kurucu kralı olarak bilinen Hattuşili I, Anitta'nın kuşattığı Hattuş kentinin adını "Hattuşaş" şeklinde değiştirerek başkent yapma girişimiyle bir dönemi başlatır.

Hitit Devleti kurulmuş ve Hattuşili "Büyük Kral" olarak Anadolu'da ün yapmaya başlamıştı. Bu tarih yaklaşık İ.Ö.1650'yi gösteriyordu. İmparatorluğun temelini oluşturan yerli Hatti beylerinden başka "Hint-Avrupalı" Hititlerin kökenleriyle ilgili belirlenen bir tanımlama henüz olmamıştır. Bazı kaynaklarda asıl Hititlerin Kafkasya ya da Avrupa'nın kuzeyinden gelmiş olabilecekleri tahmin edilen göçebe halkların olabileceği belirtilir. Azınlık olarak belirtilen Hititlerin, Hattuşaş bölgesine geldiklerinde bölgede yaşayanlar silah kullanmasını biliyor ve güvencede yaşamak için kentlerinin etrafını surlarla çevirmişlerdi. İşte bölgeye yeni gelen Hititler Anadolu'daki bu beylikleri çok kolay bir şekilde ikna etmiş ve krallıklarını kurmuşlardı. Hitit halkı "nesili" "nesice" dilini konuşanlar olarak tanımlanmışlar. Bulundukları Anadolu topraklarına da "Hatti Ülkesi" adını vermişlerdi. Kendilerine de "Hattitili" ünvanını vermişler. Yeni gelen göçebe halklar kendilerinden önce bölgede yaşayan ve uygarlık alanında ileri bir konumda bulunan Hattilerle çabuk kaynaşmışlar. Onların Tanrılarına tapınmış, mitolojilerine, dinlerine, gelenekleriyle beraber isimlerine de sahip çıkmışlardır. Bölgede yaşayan halkların hiçbirinin kültürel geleneklerini değiştirmeye uğraşmamışlar.

İlginçtir ki bugünkü devletler; Hititlerin din konusunda, dil konusunda, gelenek ve görenek konusunda insanlara özgürlük hakkı tanımış bir devlet konumunda olmadılar. İşte Hititler yaklaşık 3.700 yıl önce insanlara bu özgürlük hakkını vermeyi başarmışlardı. İmparatorluğun sınırlarını genişleten ve güvenlik kordonu altına alan Hattuşili I'in başarısına daha fazla başarı katan Murşili I, döneminde irili ufaklı kentler dışında Halep ve Babil kentlerine askeri seferler yapılmış ve sınırlar genişletilmişti. Kralların bitmeyen hırsı Hititleri kısa sürede Anadolu'da güçlü bir imparatorluk haline getirir. Kuşşara Kralı Pithana ve oğlu Anitta aşiret beyleri arasından sıyrılarak Kaniş/Neşa kentini kuşatarak krallığın merkezi yaparlar. Daha sonra Anitta, Hattuş Kent Kralı Pijusti'yi mağlup ederek kenti kuşatır. Hattuşili I ise Anitta tarafından kuşatılan Hattuş kentinin adını Hattuşili olarak değiştirerek başkent yapar. Hattuşili'den sonra Murşili atalarından gördüğü savaşçı kimliğiyle istilalara devam eder. Suriye'ye bağlı kent devletlerini aradan çıkararak Mezopotamya ticaret yollarını denetimi altına alır. Babil kentine kadar ilerleyip, Hammurabi Hanedanlığı'nın sona ermesini sağlar. Murşili bu kadar başarıdan sonra Hantili tarafından taht kavgası nedeniyle öldürülür. Krallık ailesi içinde karışıklıklar olur. Yönetime Hantili'nin geçtiği ve onun da öldürüldüğü belirtilir. Hantili'den sonra tahta geçen Zidanta ve Huzziya I, tıpkı Hantili gibi darbeyle öldürülürler.

Bu belirlemelerin Hititlerin beyleri arasındaki feodal düşüncenin boyutlarını gösterir. Aile içindeki bu karışıklıktan faydalanan Mittaniler Torosların güneyi ve Anadolu'nun güney ve güneydoğusundaki kent krallıklarını ele geçirir. Bu kent krallıkları arasında Kizuwatna da yer alır. Saraydaki kan davalarının sona ermemesi Telepinu'nun başa geçmesi durumunda son bulur. Telepinu, eyalet sistemi kurarak Anadolu'da alev topuna dönüşen kent devletlerinin yatışmasını sağlar. "Telepinu" adlı fermanı yayınlayarak taht verasetini belirli kurallara bağladığını açıklar. Telepinu dönemine araştırmacılar "Orta Krallık" adını verirler. Başa geçen Tuthaliya, Hititlerin uslanmaz düşmanları olan Kaşkalara karşı zor dönemler geçirir. Egemenliği sırasında krallığın gücünü yeniden kazandırır. Anadolu'yla sınırlı kalan Tuthaliya

I'den sonra Şuppiluliumma I başa geçer. Suriye ve kuzey Mezopotamya'daki bazı kentleri egemenliği altına alır. Kaşkalarla savaştıktan sonra Ugarit Kralı Nigmedu II ile bir antlaşma yapar. Şuppiluliuma I, Mısır'da Tutankhamon'un öldürülmesinden yararlanıp, Kargamış ve Mittanilere saldırarak onların yaşadıkları kentleri kuşatmıştır. Mitanni Krallığına da son verir. Murşili II, şansız bir döneme rastlar. Döneminde Hititlerde Veba salgını başlar. Asurluların baskısı ve Suriye içindeki karışıklıklardan iş yapamaz hale gelir. Ondan sonra oğlu Muvatalli II, tahta geçer. O da yirmi yıldan fazla "Büyük Kral" ünvanıyla egemenlik sürdürmüştür. Kardeşi Hattuşili, Hattuşa valisi olmakla beraber kral kardeşi Muvatalli II'ye birçok alanlarda yardımcı olmuştur.

Muvatalli II döneminde sarayını, Tanrı ve atalarının heykellerini yanına alarak Hattuşa'dan Tarhuntaşşa kentine taşınır. Ammuru bölgesindeki anlaşmazlıklar nedeniyle Mısır'la Kadeş savaşına girer. Ramses II ile yapılan Kadeş Savaşı Mısır'da Abydos, Luksor ve Abu Simbel tapınak duvarlarına görsel bir şekilde alçak kabartmalarla gösterilir. Duvar kabartmalarında Ramses II'nin Muvatallı II'yi nasıl yendiği gösterilmiştir. Daha sonra Muvatallı II ölür, yerine kardeşi Hattuşili kral olacakken oğlu Murşili/Urhi-Teşup tahta geçer. Urhi-Teşup başkenti yeniden Tarhuntaşşa'dan Hattuşaş'a taşır. Döneminde bölge Ramses II'nin denetimi altındadır. Hattuşili, Babil, Asur ilişkilerini aksatmadığı gibi Mısır ile de ilişkilerini sürdürür. Daha sonra da "Kadeş Barış Antlaşması" yaparak karşılıklı barış yolunu seçerler. Kendisinden sora Prens Tuthaliya IV tahta geçer. Tuthaliya IV, Tarhuntaşşa Kralı Kurunta ile bir antlaşma yaparak sınırlarını belirler. Tuthaliya IV'un yerine oğlu Şuppiluliuma II tahta geçer. Kıtlıkların olmasına rağmen askeri başarılar gösterir. Hattuşa'da güney kaledeki bir yazıtta Şuppiluliuma II'nin başarılı bir yönetim gösterdiği ve Tarhuntaşşa Krallığı karşısında otoritesini kurduğu belirtilir. İ.Ö.1200 yıllarında imparatorluk sona erer. Bu sona ermenin nedenleri henüz tam olarak bilinmiyor.

Sonraki yıllarda Toroslardan Adana bölgesine kadar inerek egemenlikleri altına almayı başarırlar. Tevrat'ta adı geçen "Hatti" insanlarıyla asıl Hatti olanlarla karıştırılmaması gerektiğini

anlatan araştırmacılar var. Hatti adı "Hittim" olarak da belirtilmiştir. İncilin Yunanca çevirisinde "Hetaios", Latince'de "Hettaeus", Lutherin çevirisinde de "Hetbitter" şeklinde yazıldığı görülür. Ayrıca gerçek adı Hititler olarak ifade edilen bu halklar için Almanlar "Hethiter", İngilizlerle Fransızlar "Hittites" şeklinde tanımlamışlardı. Türkçede ise "Hitit" biçiminde ele alınmıştır. (Bu krallığın adı belirlenmediği için yakın tarihlerde bölgede Eti adında bir krallığın hüküm sürdüğü söylenmişti. Ancak Eti Krallığı'nın Hititler olduğu çok sonraları anlaşılmıştı) Hititler, Asurluların Anadolu'dan çıkmak zorunda kalmasıyla devlet idaresini ellerine almışlardır. Anadolu'nun yerli halkıyla kaynaşıp, Hitit Devleti'ni kurmuşlardır. Bu devletin kurucusu Labarna'dır. Başkenti ise Hattuşa'dır (Boğazkale). Mısırlılar, Hititlere "Hayta" (Haytas) ve "Setti" adını vermişlerdi. İ.Ö.1200 yıllarında Hititler, Anadolu'ya Kafkaslardan gelen Hint-Avrupa göçebe halkları tarafından yıkılmıştır. Luviler-Yeni Hititler; Suriye yakınındaki Karkamış ve Kilikya da krallıklar kurdular. Büyük Hitit Krallığı'nın kurulmasıyla ilgili bulunan belgelerdeki mühürlerde Tuthaliya-Nikalmati (eşi) ve Arnuvanda-Asmunikal (eşi) belirtiliyor. Hititlerden sonra Güneydoğu Anadolu ve Suriye civarında kurulan krallıkların çoğu Hititlerin geleneklerini uzun süre sürdürdüler. Tevrat'ta adı geçen Hezeikel Kudüs (Yeruşalim) de yaşayanların Hitit soyundan geldiklerini belirterek onları kınamıştı. Hititler hakkında 19. yüzyıla kadar ancak Tevrat'ta belirtilen bilgilerden adının "Hitti" olduğu biliniyordu. Bunlar Kenan diyarında yaşayan halklar olarak belirtilmişti. Araştırmacı Wickler, Hatuşaş (Boğazköy) yakınlarında yaptığı kazılarda bulduğu belgelerle Hititlerin İ.Ö.1225 yılına kadar Ortadoğu'da önemli bir imparatorluk kurmuş olan Sami asıllı olmayan istilacılar olduğunu kanıtladı. Hititlerle ilgili Boğazköy kazılarında onbinlerce tablet bulundu.

En iyi anlatımı Dr. O. P. Gurney "The Hittites" adlı kitabıyla vermiştir. Hititlerin nereden geldikleri tam olarak bilinmiyor. Denizden oldukça uzak bir yerde yaşayan Hititlerin yaptıkları dualarla yaşadıkları yer hiç bağdaşmazdı. Bu dua *"...Göğün Güneş Tanrısı, Efendim, İnsanoğlunun çobanı, yukarıya geldin sen. Gö-*

gün Güneş Tanrısı denizden geldin ve şimdi göklere çıkıyorsun..." şeklindeydi. Hititlerin geleneklerinde demir madeni, altından daha değerli olarak görüldü. Krallar tahtlarını altın yerine demirden yaptırmışlardı. Hitit tarihi üç aşamada incelenmektedir. Eski Krallık, Orta Krallık ve İmparatorluk dönemi şeklinde. Günümüzde çoğu ülkelerin siyasal ve ekonomik yaşamlarından ödün vermek için üye olmayı istedikleri "Avrupa Birliği" adlı kolektif yaşama şekli çok eskilerde Hititlerde uygulanmıştı. Hititler savaş yerine, barıştan yana olan ve kuşattıkları ülkelerin kültürlerine, dinlerine, siyasal yapılarına ve geleneklerine saygı duymuş aynı şekilde onlara bağlı bulunan ülkelerin de geleneklerini izlemiş bir uygarlık olarak karşımıza çıkar. Tarihsel belgelerde Hititlerden başka demokratik ve çağdaş bir yönetim şekli çizmiş uygarlığa rastlanmamaktadır. Doğaldır ki Osmanlı dönemindeki bazı kralların Hitit geleneğine göre bir siyasal tablo çizmeye başlamaları görülse de tek taraflı inanç yüzünden bu tarihi fırsatı kaçırmışlardı. Yani irtica Osmanlı'nın önünü kesmişti. Osmanlı'nın kaçırdığı bu siyasal fırsat çok daha sonraları Avrupalı birkaç devletin bir araya gelmesiyle gerçekleştirdikleri "AB" topluluğu olarak ortaya çıktılar. "Hitit" adı, Hattilerin Aglutinant dil grubundaki "Hattice" dilinden gelen bir kök sözcüğüdür. Tevrat bu halkın adını "Htt" şeklinde tanımlamaktadır. Tevrat'ın İbranice yazılmasında (İbranicede sesli harflerin olmayışından) anlam kaymaları yaparak filologlar çoğunlukla "Hatti, Hitit, Heti, Eti" adlarını kullanmışlardır. Ancak "Hitit, Heti, Eti" adlarının dışında orijinal ad olan "Hatti" adı öne çıkmaktadır.

Onlar Anitta zamanında "Nesi" dilini kullandıkları için kendilerine "Nesili", Kral Anitta tarafından kurulmuş olan ilk kentin adı olan "Neşa" adıyla "Neşali" olduklarını göstermişlerdi. Hatti sözcüğünün anlamının ise dilimizde "antlaşma" şeklinde tanımlanan "ahit" kelimesinin kökünden gelmektedir. Nesili adı bazı kaynaklarda da "Naşili, Neşunnili, Kanişumnili" şeklinde belirtilmiştir. Tevrat ve İncil'de adı farklı şekillerde belirtilen Hititler için günümüzde İngilizce'de "The Hittites", Almanca'da "Die Hethiter", Fransızca'da önceleri "Heteen" daha sonra da İngilizce uyumuna yakın "Les Hittites", İtalyanca'da "

(H)ittito/Eteo" adlarıyla dünyanın çeşitli yerlerine tanıtılırlar. Uzun yıllar Anadolu'da Fıransızların etkisiyle Hititler "Etiler" adıyla anlatılmışlardı. Ancak sonraki yıllarda ortak ad olan Hitit (ler) adı kullanılmıştır. Hititolog Albert Götzce *"...Avrupalı ulusların kültür dünyasında görünmeleri Hititlerle başlar; bu da onların ilginçliğini daha da arttırmaktadır..."* şeklinde bir ifade kullanır. Bu ifadenin gölgesinden Hititlere doğru inceleme yapmak gizemlerle dolu bir yolculuğa benzer. Kaynaklar Anadolu'nun kuzey kısımları merkezlerinin Hattuşa olduğu bölgeler Hititlere ait bölgeler olduğunu yineliyor. Güneyde ise Hint-Avrupa kavimleri Luvi ya da Luvice'yi konuşan halkların istilası altındaydı. Bu halkların dışarıdan Anadolu'nun güney kısımlarına hangi tarihlerde gelip yerleştikleri kesin olarak bilinmiyor. Hatta hangi bölgeden gelmiş oldukları da bilinmiyor.

Zaman içinde bölgede yapılan kazılarda elde edilen tabletlerin çevirileri yapıldıkça, Hattilerle ilgili bazı kaynaklara ulaşılacağı da kaçınılmaz olacak. Ancak olasılıkları değerlendiren bazı bilim adamları, araştırmacı yazarlar, arkeologlar, antropologlar bu halkların Tuna Nehri'yle Karadeniz'in kuzey kısımlarına kadar olan bölgelerden akın eden bir halk olduklarını ileri sürerler.

Tuna'dan Kafkasya'ya kadar olan bölgenin Kurgan adlı bir aşiretin adından kaynaklanan "Kurgan" kültürünün etkisinde olduğu belirtiliyor. Ve bu kültürün de güneye taşınmış olabileceğini tahmin eden araştırmacılar, istilacı halkların bu bölgelerden Anadolu'nun güney kısımlarına sızmış olabilecekleri kesin olarak belirtilir. Dilbilimcilerle arkeologların ortak yürüttükleri çalışmalar doğrultusunda Hititlerin de kökenleri zamanla günyüzüne çıkacaktır. Araştırmacılar İ.Ö.1400-1200 (İ.Ö.2000 tarihini gösterenler de var) tarihleri arasında özellikle Beycesultan kazılarında elde edilen bulgulardan Hint-Avrupa dilini konuşanların izlerine rastlandı. Beycesultan'da bu kültürle ilgili izler bulunmaktadır.

Bu kültürün köken bakımından Troya'nın ikinci kültür evresiyle bağdaşlaştırılmış olduğu da ifadeler arasında yer alır. Hatta Klikya ile de bağlantılarının olabileceği tahmin ediliyor. Bölgeye (Kuzeybatı Anadolu'ya) göç yolu olarak ele alınan Kurgan gö-

çünün olası gelmiş olduğu varsayımlara bağlanırken; Troya'nın yerleşmesine benzer kale yapıları güney Rusya'ya kadar uzanmaktadır. Mezar biçimlerine bakıldığında Kurgan göçünün daha önceleri de yapılmış olduğu varsayımını da ileri sürenler var. İç Anadolu bölgesinde balkanlar ve kuzeyden gelip yerleşen halklardan önce bölgenin asıl sahiplerinin "Hattice" olarak da bilinen Hattilerdi. Bunlar kendilerine özgü Hititçe dilini kullanmışlardı. Hattilerin merkezlerinin Hattuşa değil de Sivas'ın Divriği ilçesinin bulunduğu alanlar olabilir tezini savunanlar var. Ancak Hattilerin kesin olarak Anadolu topraklarına nereden geldikleri bilinmiyor. Siyasal yetersizlikten dolayı iç ayaklanmalar, aile içi tartışmalar, komplolar nedeniyle zayıflayan Hititler geri dönülmez bir yola girerler. Her uygarlıkta belirlenen çöküş dönemleri Hititlerde de ortaya çıkmıştı. Tuthaliya IV döneminden sonra başa geçen krallar ülke için bir şey yapamadılar. Kuraklık nedeniyle tarımda yoğun bir düşüş vardı. Mısır'dan kıtlığı önlemek için tahıl yardımı alınıyordu. Kuzeyde Kaşkaların tehdidi, Suriye'deki halklar verilen görevleri yerine getiremez olmuştu. Kuzeybatı bölgesinde ise bir sessizliğin olduğu ifade ediliyor. İ.Ö.1200-1280 tarihlerinde hüküm sürmüş olan Şuppiluliuma zamanında az da olsa yükselme kıvılcımları görülür. Suriye'deki halk yatışmış, Kıbrıs'ta beliren isyanlar bastırılmıştı. Şuppiluliuma, Asur bölgesindeki İşuva kentine bir saldırı yaparak bakır madenlerini kontrolü altına aldı. Tarihçiler Hitit Devleti'nin çöküşünü Asurluların saldırılarına bağlamadılar. Çöküşün güneyde Mısır Devleti üzerinde de tehlike saçan göçer kavimlerin olduğu ifade edilir. Bu göçerlerin Anadolu ve Ege halklarının oluşturduğu söylenen göçerlerdi. Mısır'a yerleşmiş çoğu ticaret yollarını kesmişlerdi. Hititler de buradan nasibini aldılar. Göçerler Akdeniz kıyılarına doğru ilerliyorlardı. Kilikya'yı, Kıbrıs'ı ele geçirmişlerdi. Hititlerle savaşan Arzava göçerleri bu ataklarından yararlanamadı. Kıbrıs, Ege halkları tarafından kuşatılınca Hititler önemli bakır yataklarını yitirmiş oldular. Kuzey Suriye bölgesini de yağmaladılar. Suriye'nin düşüşü Hititleri tamamen yıkmış gibiydi. Ege halklarının Hattuşa üzerine saldırıp, saldırmadıkları bilinmiyor. Ancak tüm ticaret yolları kesişen Hititler güç kaybına uğramıştı.

Kaşkalar, kuzey ile doğuda bulunan aşiret akınlarına karşı direnç gösteremediler ve Hatti ülkesinin bu aşiretlerin gücü karşısında yıkıldığı anlatılır. Bu akınların ardından Hititlerin egemenliği bitince krallık da bölgede seri bir şekilde unutulur. Yıkılışlarından önce bölgede yükselen Hitit İmparatorluğu geride önemli belgeler bıraktı. Goetze, Kaşkalar ve Kuzey ile doğu aşiretlerin Hititlere saldırması imparatorluğun bitişini olarak değerlendirdi. Bazı kaynaklarda Hititlerin son dönemleri İ.Ö.1190 yılına kadar sürmüş olduğu belirtilmektedir. Hititlerin varlığı Boğazköy kazıları yapılmadan önce Mısır, Babil, Asur çivi yazılı kaynaklarında yer aldığı gibi bazı dinsel kitaplarda da belirtilmişti. 1880 yılında bir bildiri yayımlayan İngiliz A. H. Sayce, Anadolu'da arkeolojik bulgulardaki kabartmalarda yer alan hiyerogliflerin Hititlere ait olduğunu ve Anadolu'nun da Hitit ülkesi olduğunu açıkladı. Onun bu açıklamalarından sonra Anadolu'nun Avrupalı yazarlar tarafından artık mercek altına alındığı görülür. 1839 yılında yine İngiliz bilim adamı Charles Texier Yazılıkaya'yı buldu. Alman araştırmacı Carl Humann, Yazılıkaya ve Boğazköy'de bulunan kabartmaların kalıplarını çıkardı. Ayrıca 1879 yılında Kargamış'ta British Museum, Zincirli'de ise 1888-1892 yılında Almanlar çeşitli kazılar yaptılar. 1887 yılında Mısır'da Tell-El-Amarna'da kazılar sonucunda bulunan bir tablet Hitit diliyle yazılmış Kral Şuppiluliuma'nın Amenophis IV'e gönderdiği kutlama mesajı da Hititlerin varlığına en iyi kaynak olarak açıklandı. Alman kökenli Dr. Hugo Winekler, 1906 yılında Boğazköy'de yaptığı kazılarda onbinden fazla çivi yazısıyla yazılmış tablet buldu. Bu tabletler arasında dünyada ilk yazılı antlaşma olduğu ileri sürülen "Kadeş Barış Antlaşması" görülür. Tabletlerin Akadça ve Hititçe olduğu söylenir. Bulunan tabletlerden, daha doğrusu Kadeş Barış Antlaşması'nda Hattuşa'nın Hititlerin başkentleri olduğunu kanıtladı. 1917 yılında ise Hititlerin kullandığı dil Horzny tarafından bulunur. Eski Ahit Kitabı'nda (Tekvin XV 19-21/Tevrat) adı geçen kavimlerden Keniler, Kenizziler, Kadmoniler, Perizziler, Refalar, Amoriler, Kenanlılar, Girgaşiler, Yebusilerden başka Hititlerden de söz edilir. Tekvin Yeşu III/10'da yeniden diğer kentler sıralanırken Hititlerin varlığından ifadeler görülür. Hatta Edom Kralı

Esav'ın Hitit kadınlarıyla yaptığı evlilik de Hititlerin varlığını belirten örneklerdir.

Hititlerin Yebusiler ve Amoriler gibi dağlık bölgelerde yaşadıkları gösterilmektedir. Hz Süleyman'ın kadınlarından bazıları da Hititli kadınlardı. Hititli kadınlar Amoriler, Edomiler, Saydalılar ile aynı kategoride gösterilmektedir. Hatta Hz. Süleyman tarafından Mısır'dan getirilen atların Hititlere nasıl satıldığı da belirtilmektedir. Mısır yazılı kaynaklarında belirtilen "Hetalıların" Hititler olduğu şeklinde ifadelerin bulunduğu görülür. Hititlerin varlığının Hz. İbrahim zamanında Filistin kaynaklarında geçtiği söylenir. Hititler adlı kitabın yazarı O. R. Gurney *"...Birçok araştırmacı Boğazköy'de yapılacak bir kazının karşılığını fazlasıyla vereceğinin farkına vardı. Kazı iznini Alman Doğu Derneği adına Dr. Hugo Winckler elde etti ve kazılar 1906'da onun başkanlığında başladı. Sonuçlar olumluydu ve beklentilerin ötesindeydi. Yaklaşık 10.000 adet çivi yazılı tablet gün ışığına çıkarıldı ve bunlar kazıyı yapanların bir kraliyet arşivi bulmuş olduklarının eksiksiz delilleriydi. Bu tabletlerin büyük çoğunluğunun –Arzava- mektubuyla aynı dilde yazılmış olduğu anlaşıldı ve bunlar da okunamıyordu. Fakat bazıları Babil'de görülen ve çok iyi bilinen Akad dilinde yazılmıştı. Bu tabletlerin ön çalışmaları, Boğazköy'ün Hatti ülkesinin başkenti olduğunu ortaya koydu. Arzava dilinin Hatti Krallığı'nın resmi dili olduğu açıktı ve tıpkı daha önce Hitit isminin Hama'daki hiyeroglifli yazıtlarla ilişkilendirilmesi gibi bu isim de çivi yazılı metinlerin dilini göstermek üzere Arzava'nın yerini aldı. Fakat Hitit kelimesi neyin karşılığıydı ve orijinal Hatti kelimesinin yerini tutuyor muydu? Bu tabletlerin hangi tarihi döneme ait olduğu söz konusu olduğunda, büyük şans eseri, daha ilk kazı döneminde bir doküman ortaya çıkarıldı. Bu Ramses II ile Hatti kralı arasında yapılmış olan bir antlaşmanın Hititlere ait nüshasıydı. Mısırlılara ait olan nüsha ise Firavun'un tahta çıkışının 21. yılında tarihlendirilmişti..."* şeklinde bilgilerle Hatti ülkesinin varlığından söz ediyordu. Dr. Hugo Wincklerin denetiminde bulunan tabletlerin çözülmesinde yaklaşık İ.Ö.1400 civarına tarihlenen Hitit krallar listesini bulur. Bu listede Suppiluliuma ile başlayan ve Arnuvanda ile biten bir kral-

lıktan söz ediliyordu. Bu da Hatti ülkesinin varlığından söz eden belgelerdi.

Görüleceği gibi ülkemiz sınırlarında aktif olan Hitit uygarlığını ele alıp, uygarlıklar serisinde adı yer almayan yerli araştırmacıların olmayışı büyük kayıplar olarak gösterilmektedir. Bu kadar görkemli, güzel ve sanat bedeli hazineler değerinde olan ülkemiz topraklarındaki uygarlıkları çok daha sonra ele alan araştırmacılarımızın adları geçmemesine rağmen sektörel olarak yabancıların egemenlikleri her adımda görülmektedir. Onlar ülkemizdeki bu uygarlıklar hakkında kitaplar yazar ve dilimizde yayınlanmak üzere bize satarlar. Biz ise sessizce onları okumakla yetiniriz. Her uygarlıkta olduğu gibi Hitit uygarlığında da arkeolojik bir sıralama, öykü ve maceralar dizini okurların karşısına çıkmaktadır. Araştırmacılar Anadolu'da önemli bir İmparatorluk haline gelen Hititlerin bıraktıkları eserlerin incelemesine Mısır, Mezopotamya, (Sümer, Babil, Akad, Asur, vs.) kazılarından sonra Hititlerin varlığı bu uygarlıkların belgelerinde görülünce araştırmaya başladılar. Bu İmparatorluğu belirleyen ifadelerin, diğer uygarlıkların belgelerinde Hitit adının geçmesine bağlanmıştı. Önemli belgeler arasında dilbilimcilerle yazıtbilimcilerin ortak çabalarıyla okunur hale gelen Mısır hiyeroglif yazı şeklinin ifadelerinde geçen "H,t" harfleriyle belirtilen Anadolu'daki bir halktan söz edildiği görülerek çalışmalar hızlandırılmıştı. En açıklayıcı hiyeroglif belge ise Ramses II dönemindeki Kadeş Savaşı'nı anlatan yazıtlar ve tapınak duvarlarındaki önemli işaretlerdi. Mezopotamya'daki Akkad (Agade) yazıtlarında da "Heta-Hatti" adlı bir ülkeden söz edilmişti. Bazı dinsel kitaplarda da Hititlerin varlığıyla ilgili Hitit-Arami Devletleri'nin adlarının geçtiği bilinir. Bölgede Hititlerin izlerini aramaya koyulan arkeolojik araştırmalar da 1834'de Fransız Charles Texier, Heinrich Barth, Carl Human (1882 yılında Berlin'deki Real Museum için bölgedeki bazı kalıntıların kopyalarını yapar.) 1839-1894 yılında Boğazköy'de Ernst Chantre, Hititlerle ilgili 1887 yılında Tell-El-Amarna'da Akkad diliyle yazılı belgeler buldu.

Bu belgeler Amenofis IV'e aitti. Bu tabletler arasında Amenofis IV ile Arzava Kralı Tarhuntaşa arasındaki belgeler de yer almıştı. Yayımcı Jörgen Knudtzon, Tell-El-Amarna tabletlerini 1902

yılında yayınlayarak "Hint-Avrupa" dilinde yazılmış olduğunu ileri sürer, ancak diğer dilbilimciler tarafından eleştirilir. Boğazköy'deki ilk araştırmalar Berlin Üniversitesi'nden Asurbilimci olarak ün yapmış olana Hugo Winckler ile İstanbul Arkeoloji Müzesi'nden Theodor Makridi tarafından organizeli olarak gerçekleştirilir. Aynı yıl yine Alman araştırmacı Otto Puchstein, 1915'te Berlin'deki Real Museum'dan Otto Weber araştırmalar yaptılar. İlk çivi yazılı belgeler 1916 yılında kısa adı "Kbo" olan "Keilscrifttexte aus Boghazköi" (Boğazköy'den Çivi Yazısı Metinleri) yazı dizisi başlar. Praglı Bedrich Hrozny, Hitit dili üzerinde incelemeler yapar ve ayrıntılı bir şekilde ideogramları açıklar. 1921 yılında da kısa adı "KUB" olan "Keilscrifturkunden aus Boghazköi" (Boğazköy'den Çivi Yazısı belgeleri) yazı dizisi başlar. Birinci Dünya Savaşı'ndaki karmaşalık yüzünden kazılara ara verilir. 1931 yılında Kurt Bittel tarafından bölgede yeniden araştırmalara başlanır. Hitit dili ve sanatı üzerinde eserler yazan epigrafist Hans Gustav Guterbock ayrıca ABD'de Hititoloji çalışmalarının genişlemesinde katkıda bulunur. Peter Neve, Erich Neu, Gernot Wilhelm kazılarla çeşitli belgelerin anlamlarını verdiler. Emmanuel Laroche, Johannes Friederich, Harry A. Hoffner, Th. Van den Hout, Erich Neu, Christel Rüster, Johannes Tichler, G. Wilhelm, İtalyan Piero Meriggi, Giovanni Pugliese, (Hitit bilimleri günümüzde İtalya'da Floransa, Napoli, Pavia, Pisa, Roma ve Trieste) İngiliz David Hawkins, Frank Starke, Craig Melchert, Onofrio Carruba, Chrisian Girbal, Jörg Klinger, Ilse Wegner, Gernot Wilhelm araştırmalarla katkıda bulundular. Türk arkeolog olan Tahsin Özgüç, Kaniş kentinde bir dizi araştırmalar yaptı.

Kazı ve araştırmaların yapıldığı önemli merkezler ise: Boğazköy (Hattuşa), Alacahöyük, Alişar (Ankuva?), Eskiyapar, İnandıktepe, Hüseyindede, Kuşaklı (Sarissa), Ortaköy (Şapinuva), Maşathöyük (Tapigga), Kuşaklı, Mersin/Yumuktepe, Tarsus, Mut/Kilisetepe, Elazığ/İmikuşağı'dır. Bu arkeolojik alanların dışında küçük ören yerlerinde de Hititlerle ilgili kazılar ve araştırmalar yapılmaktadır. Türkiye'de 2006 yılında Orta Doğu Teknik Üniversitesi bünyesinde "Toplum ve Bilim Merkezi" kurulur. Merkezin amacı toplum ve bilim arasındaki bağları

güçlendirmek ve tarihle bütünleştirmektir. Bu amaçla yola çıkarak çeşitli uygarlıklar hakkında kitapçıklar yayınlar. Bu kitaplar arasında Hititler adlı bir kitap çıkararak yalın bir dille okuru bilgilendirmektedir. Asur metinleri incelendiğinde Suriye ve Toros Dağları'nın bulunduğu bölgelerde "Hatti ülkesi" adıyla söz edilmektedir. Hatta çivi yazılı metinlerde Hatti ülkesinin kralları olan Şuppiluliuma, Muvatalli, Katuzili, Labarna adlarının geçtiği de görülmektedir. Hatti ülkesinin adı, Suriye Prenslikleri'ni ele alan Eski Ahit Kitabında da (Tevrat) belirtilmektedir. Hititlerin yazıtlarındaki metinlerin içinde yer alan ifadelere bakıldığı zaman Asur işgaline kadar Malatya'dan Filistin sınırlarına kadar genişledikleri görülmektedir. Hititlerin diğer kent devletlerinin baskıları sonucunda en çok güney ve güneydoğu halkları etkilenirler. Bu baskıların çoğu deniz halklarının Kizzuvatna (Çukurova), Kargamış, Alaşiya'ya (Kıbrıs) yaptıkları askeri seferlerle dağıldıkları anlatılır. Tabi bu askeri seferlerin en baştaki nedeni demirin çok daha iyi işlenip, silahların üretilmesine bağlanır. Önlenemez baskılar sonucu Hititlerin yıkılışından sonra güney bölgelerine göç eden Hitit prensleri oralarda bir süre daha geleneklerini sürdürmeye çalıştılar. Karmaşık bir şekilde Hitit, Luvi, Bedevi, Arami ve Hurilerin de katılımlarıyla "Geç Hitit" ya da "Syro Hitit Beylikleri" etkisini gösterir. Bunlara bağlı kent devletleri ise; XV. yüzyıldan beri adı "Maldiya, Malitiya, Melid, ya da Milida" biçimini alan Malatya, Maraş (Başkent) ya da Gurgum, Zincirli (Sam'al), Kargamış, Kue, Hilakku, Asitavanta (Karatepe) Pattin (Pattin'in başkenti de Kunula adında kentti) Tabal adlarındaydı. Samosata (Samsat) daha sonraları da Kommagene olur.

Kommagenenin Kürt dilinde Kom: Dam, ev; jene (jın) Rusça, Kürtçe, Ermenice, Farsça "kadın" anlamı olarak görülen sözcük anlamları birleştirildiğine bakıldığında Kommagene uygarlığının adı "Komajına" şeklinde görülmektedir. Bunun da anlamı "Kadınlar Birliği, Kadınların toplandıkları yer ya da Kadın evi" anlamlarını taşıdığı görülecektir. Demek ki bölgede Amazon kadınların bir hakimiyeti de düşünülmektedir. Geç Hitit döneminde konuşulan farklı bir dil vardı. Kullandıkları dil ne Hattuşa'da kullanılan dile ne de Suriyeli prenslerin kullandıkları dile

benziyordu. Araştırmacılar Hititlerin aslen Huriler olduğuna değinirler. Geç Hitit dönemi kabartmalarda üç farklı tarihsel açıda incelenmiştir. Bu tarihler: I (İ.Ö.1000-850), II (İ.Ö.850-800/750), III (a.b şeklinde) (İ.Ö.800-750/700) olarak incelenmiştir. Hititlerle ilgili Boğazköy kazılarında onbinlerce tablet bulundu. Bu tabletler arasında Hititlerle ilgili mitolojik öyküler de günyüzüne çıktı. Bunların mitolojilerinde diğer uygarlıkların mitlerine karşılık folklor öğeleri çok daha fazla ele alınmıştır. Bu mitolojiler Ullikummi, İlluyanka ve Telepinu mitolojileridir. Hitit mitolojileri Mezopotamya'da yaşamış olan Huriler ve Hattilerin öyküleriyle aynı olduğu gibi Yunan mitolojisine de kayan öykülerin olduğu ifade edilmiştir. Hitit mitolojisindeki ilginç öykülerden biri Telepinu'nun öyküsüdür. Dinsel inançlarında bir Tanrı istediği zaman bölgeyi terk edebiliyordu. Gittiği zaman kendisiyle beraber yaşam unsurlarını da götürürdü. Telepinu mitolojisi de *"...Pencereleri sis doldurdu, evi duman doldurdu. Ocakta odunlar boğuldu, ağılda koyunlar boğuldu. Koyun kuzusunu istemedi, inek buzağısını istemedi. [...] Arpa ve buğday yetişmez oldu, sığırlar koyunlar ve insanlar gebe kalmadılar, gebe kalanlar ise doğurmadılar. Dağlar kurudu, ağaçlar kurudu ve çiçek açmaz oldu; otlaklar kurudu, kaynaklar kurudu."* şeklinde dramatize edilmişti. İlluyanka, Kumarbi ve Ullikummi öyküleri bilinen öykülerdir. Tevrat'ın öykülerinden Abram (İbrahim) Hebron yakınlarında bulunan Magpela Mağarası'nı Hititlerden satın aldığını belirtir. Kitapta ayrıca Hezeikel, Yeruşalim (Kudus) halkını Hitit soyundan geldiklerini belirterek onları kınadı ve küçümsedi. Ancak araştırmacı Wickler, Hititlerin önemli bir imparatorluğa imza atmış Sami asıllı olmayan bir halk olduğunu ortaya koyar. Bunların da istilacı olduklarını belirtmektedir.

Yapılan araştırmalarda Hititlerin Mezopotamya kültüründen etkilendikleri belirtiliyor. İ.Ö.1800 civarında Anadolu uygarlık tarihinin başlangıç dönemlerinde yerel dil olan "Aglutinant" dili kullanılıyordu. Aglutinant diliyle anlaşmaların sağlandığı başlangıç dönemi Hititlerin dönemi olarak tarihsel bir kimlik sergiler. Akad ve Sümer yazı çeşidini olduğu gibi alıp kullanmışlardı. Çivi yazısını da Mezopotamya'da Akad kültüründen alarak resmi

bir yazı dili olarak kullandılar. Bunu kanıtlayan belgeler Acemhöyük mühür baskılarında görülmüştür. Dilbilimciler Hitit dilinin "Hint – Avrupa" dil grubuna ait olduğunu ifade ederler. Arkeologlar tarafından bulunan Hattuşa arşivlerindeki tabletlerin sekiz ayrı dil gurubunda yazılmış olduğu görülür. Bu diller: Hititçe, Hattice, Hurrice, Mitannice, Luvice, Palaca, Akadca, Sumerce şeklinde belirtilmiştir. Ancak diploması de Akadca dilinin kullanıldığı saptanmıştır.. Hitit dilinin çözülmesi ilk defa çek asıllı bilgin Horzny (Horzni) 1915 yılında tabletlerde yer alan bir cümleyi çözerek işe başlar. Çözülen cümlenin Hititlerdeki şekli"nu Ninda-an ezzateni watar-ma ekkuteni" şeklindeydi. Cümlenin Türkçedeki karşılığı ise "ekmek yiyorsunuz" ([bazı kaynaklarda da "şimdi sen ekmeği yiyeceksin ve sonra suyu içeceksin" anlamında tanımlandığı görülür.]) " anlamında olduğu belirtildi. Bu cümlenin çözülmesi Hitit dilinin çözülmesi olarak değerlendiriliyor. 1920 yılında Alman araştırmacı Ferdinand Sommer Horzny'nin tezlerinin tümünü filolojik bir düşünceyle tek tek taradı. Ferdinand Sommer'in çalışmalarını daha sonra Johannes Friederich ve Albercht Götze geliştirerek Hitit dilinin çözümüne katkılarda bulunurlar. Hitit gramer çalışmasını da ilk defa 1919 yılında Fransız araştırmacı ve dilbilimci L. De laporta gerçekleştirdi. 1933 yılında ise ABD'li Sturtevant yeni çalışmalarla dilin çözülmesinde etkili oldu. Bu çalışmaların sonucunda 1952 yılında Johannes Friederich, Hitit sözlüğünü yayımlamayı başardı. Alman araştırmacılardan Leopolod Messerschmidt ile Peter Jensen yazıların çözümünde etkili oldular. Tabi ki bu dalda çalışan araştırmacıların çok fazla olduğunu da ilave etmekte yarar görüyorum. Bütün bunların bu kısıtlı sayfalara geçmesi ne yazık ki mümkün olamamıştır. Hititler yazılarını kil tablet (pişmiş toprak) tahta, gümüş ve bronzdan yapılmış levhalar üzerinde yazarlardı.

Kadeş Barış Antlaşması gümüş levha üzerinde yazılmıştır. Ancak tüm aramalara rağmen henüz bulunmamıştır. Peter Neve Hattuşaş'ta (Boğazköy) yaptığı kazılarda 24x35 cm boyutlarında bronz bir tablet buldu. Yazılan tabletler oda içinde duvarlara monte edilmiş tahta raflar üzerinde korunurdu. Kütüphane gibi kullanılan odalarda Hititlerin kanun tabletleri, ülkeler arası dip-

lomatik yazışmalar ve anlaşmalar, krallığın yıllıkları, fal tabletleriyle dini tören tabletleri, edebi tabletlerle çeşitli mektuplardan oluşurdu. Hititler ayrıca Mısır hiyerogliflerinden farklı bir hiyeroglif yazı da kullandılar. Kullandıkları bu hiyerogliflere Luvi hiyeroglifleri adı verilmişti. Yazım şeklinde ise hece ve kelimeler tek bir işaretle temsil edilmişti. Bu yazı şekli genellikle mühürlerde ve büyük kaya anıtlarında kullanılırdı. Hiyeroglif yazısının kolay okunmadığını Hititler biliyordu. Kralların çoğu bu yazı şeklini bilemedikleri için belgelerinin sonunda "sesli oku" anlamında bir uyarı cümlesi kullanmışlardı. Hititler kitabının yazarı O.R.Gurney *"...Tarihi Hatti ülkesi bildiğimiz kadarıyla İ.Ö.2 bin yılda bu dağlık istihkamlardan iktidarlarını sürdüren krallarca oluşturulmuş, daha sonra ise bir imparatorluğa dönüştürülmüş bir devletti. Bu krallığa ve onun resmi diline Hitit adının verildiğini bilmekteyiz ki, bu ad artık böylece kabul edilmeli. Ancak Hitit dili, Anadolu'nun yerli dillerinden biri değildi ve ülkeye Hatti ismi, Hititlerden önce bu topraklarda yaşayan ve bizim Hattiler olarak adlandırdığımız bölge halkı tarafından verilmişti. Hint-Avrupalı Hitit dili, istilacı bir halk tarafından Hint-Avrupalı olmayan Hatticeye rağmen kullanıldı. Büyük bir olasılıkla aynı tarihlerde Anadolu'nun diğer kısımlarında Hint-Avrupa kökenli Luvi ve Pala dilleri konuşuluyordu. Dolayısıyla bu Hint-Avrupalı göçmenlerin Hatti bölgesine gelmeden önce kendilerine Hititler veya buna benzer bir isim vermediklerinden yeterince emin olabiliriz..."* şeklinde bir ayrıntıyı belirtir. Başlıca üç Hint-Avrupa dili konuşuluyordu. Bunlar Nesi, Luvi ve Pala dilleri idi.

Boğazköy metinleri Nesi diliyle yazılmıştır. Nesi dili başkent Neşa/Kültepe bölgesinde konuşuluyordu. Luvi dili Güney Anadolu'da Lykia'dan Adana'ya uzanan ve Arzava ile Kizuvatna bölgelerinde konuşuluyordu. Pala dili Paflagonya bölgesinde, yani Kızılırmak ile Sakarya arasındaki bölgelerde konuşuluyordu. Boğazköy metinlerinde elde edilen bilgiler, Hitit dini kültürünün, çok çeşitli ulusların kültür birleşiminden oluşmuş çok Tanrılı bir devlet dini olduğunu ortaya çıkarmıştır. "Binbir Tanrı ülkesi "olarak adlandırılan Anadolu'da, Hititlere ait çok sayıda kutsanmakta olan Tanrı ve Tanrıça heykeli bulunmakta idi. Bunların başında da Hitit ülkesinin hemen hemen her yerinde

bilinen ve kutsanan Tanrı "Fırtına Tanrısı" olarak bilinen ve Hitit dilindeki adı "Taru" olan Tanrı'ydı. Taru'nun bir ünvanı da kraldır. Tarımla uğraşan, bolluk ve bereket ile ilgili Tanrı'nın adı Telepinu'dur. O'nun eşinin adı Hatepinu'dur. Hititlerde birer kral adı olan Tuthaliya, Arnuvanda ve Ammuna, özünde Hatti kökenli dağ adlarıdırlar. Yine Hitit kralı olan Hattuşili kolayca anlaşılacağı gibi "Hatti" kökünden gelmektedir. Hattuş, Hitit başkenti Hattuşa'nın Hatticesi'dir. Hititler bu köke Hint-Avrupa dillerine öz birer nöminatif eki olan "a" ya da "aş" ilave ederek onu Hattuşa ya da Hattuşaş şekline sokmuşlardır. Hattuşuli sözcüğü ise Hattuşlu anlamına gelmektedir. Sedat Alp *"Hititçe'deki "ili, ala, ula "suffixleri" de, Hatticedeki "il, ul, al" eklerinde gelmektedir. Anadolu'da Kaneş-Kültepe gibi yerlerde bulunan Asurca metinlerde geçen Anadolulu şahıs adlarındaki "ala, ili, ula" biçimindeki takıların, Hattice "al, il, ul" eklerinin Hitit diline uygulanmış şeklidir. Hititçe'de İspant=gece, İspatalu= otel, gece kalınacak yer. İshiul=Anlaşma, demektir. Anitta metninde geçen "Şiuşummi", yani "bizim Tanrımız" anlamına gelen sözcük yani "Şiu" kelimesi, Kaniş'teki bir Tanrı'nın adıdır..."* şeklinde ilginç bir şekilde yorumlar. Edebiyat türünde bir çalışmanın Hititlerde görülmediği anlamsız sanatsal davranış olarak karşımıza çıkıyor. Uzun ve sözlü edebiyatın yazıya geçirilmesinden de söz edilmiyor. Mezopotamya bölgesinde kil tabletlere geçen çivi yazılı metinlerde tekrarlanan öğeler Hititlerde de görülür. Hitit kaynaklarında metinler yazıcıların keyfine göre tasarlanmış olabileceği tahmin edilir. Hititler genellikle Mezopotamya öykülerini dillerine çevirerek kullanmışlardır.

Bunlardan Gılgamış Destanı'nın Boğazköy arşivlerinde Akkadca değil, Hurri ve Hititçe çevirileri görülmüştür. Mezopotamya'daki destanlar ve öykülerin çoğunun Hurriler tarafından Hitit kaynaklarına geçmiş olduğu belirtilir. Hurriler tarafından korunmuş en güzel öykünün Hurri diliyle yazılmış olan Kumarbi koşukları olarak incelenmiştir. Tanrı Kumarbi ile diğer Tanrıların krallık ile ilgili çekişmeleri konu edilmiştir. Kumarbi'nin krallığıyla ilgili yazılmış olan şiirsel metin Prof. H. G. Güterborck tarafından aslına uygun bir şekilde kopyası

*"....Kumarbi dedi ki İmpaluri'ye:-ey Impaluri! Sana söyleyeceğim sözler için bana kulak ver! Al eline asanı, Geçir ayağına rüzgar gibi hızlı ayakkabılarını! Var git İrşirra Tanrılarına, Söyle şu güçlü sözleri İrşirralar huzurunda: Gelin! Tanrı babası Kumarbi, tanrı evine çağırıyor sizi! Ama niçin çağırdığını (.....) hemen şimdi gelin! İrşirralar alacaklar bu çocuğu ve taşıyacaklar karanlık toprağa onu. Ama İrşirralar.....yine de yüce Tanrılara görünmeyecek.'Bu sözleri duyan İmpaluri, aldı eline asayı, giydi ayağına ayakkabıları ve düştü yola İmpaluri. Ve vardı İrşirraların yanına. Ve İmpaluri şu sözleri yineledi İrşirralara:-Gelin! Tanrı babası Kumarbi çağırıyor sizi! Fakat hangi iş için çağırdığını bilmesiniz siz! Haydi hemen gelin! Bu sözleri duyan İrşirralar acele ettiler ve hızlandılar. Ve iskemlelerinden kalktılar. Bir solukta yol aldılar. Ve Kumarbi'ye vardılar. Ve Kumarbi şöyle dedi İrşirralara:-bu çocuğu alın ve onu armağan edin ve kara toprağa taşıyın..." şeklinde*dir. Bilinmelidir ki çağlar ötesinde kaleme alınan metinlerde edebi özellik aranmamalıdır. Ancak dönemin dar alanlarda eğitim görmüş katiplerinin hazırladıkları öyküler, mektuplar, hukuk metinleri, övgü ve dinsel metinlerin incelikleri araştırıldığı zaman onların da belirli ilkeler doğrultusunda bir edebi çalışma sergiledikleri görülmektedir. Hititler kendi Tanrılarına olduğu gibi yabancı ülkelerden getirdikleri Tanrılar ve kültlerine de saygı duymuşlardır. Çoğu araştırma metinlerinde Hititlerin ithal yoluyla getirip tapındıkları Tanrılar ve kültleriyle ilgili yapılmış törenler sıkça anlatılmaktadır. Komşu kent devletleri ve kuşattıkları kentlerin tanrılarına da taparlardı. Devlet dinini kullanan bir imparatorluk olarak belirtilen Hititlerin yaklaşık bin Tanrıy'a tapınmış oldukları ifade ediliyor. Bu nedenle günümüzdeki araştırmacılar onları "Bin Tanrılı İmparatorluk" şeklinde tanımlamaktadırlar. Bin Tanrı tapınmasını tabletlerine de işlemişlerdi.

Egemenliklerindeki beyliklerin tapındıkları Tanrılarını federatif bir şekilde ele almış ve onlara tapınmayı ihmal etmemişlerdi. Hattiler mitolojilerinde, Pala, Luvi, Hurri, Asur, Sümer ve Babil Tanrılarına değişik adlar verilerek tapınmışlardı. Zaten metinlerinde "Bütün Gök tTnrıları" ve "Bütün İştarlar" şeklinde tanımlanmalar vardı. Bu yabancı Tanrılara ait yontuları ve diğer

kutsal eserlere saygı duymuş, onları çekinmeden kutsal olarak görmüşlerdi. Hitit kralları yerel Tanrılara tapınarak halkın sevgisini kazanmıştır. Hattuşili III ile oğlu Tuthaliya IV zamanında Hurri dinsel kültünün arttığı yerel Tanrılara verilen önemden kaynaklanmaktadır. Tanrı isimleri Hatice, Hurice, Sümerce olarak yazılmıştı. Genellikle bu Tanrıların kültlerini de onların kullandıkları dille saygı duyarak yüceltirlerdi. Burada amaç tamamen diğer yabancı kentlerle barış içinde yaşamaları olarak ifade edilir. Hatta Huriler ve Luvilerin de Tanrılarına inanıyorlardı. Diğer eski uygarlıklarda olduğu gibi Hititlerde de krallar rahip görevi de yaparlardı. Krallar yerel Tanrıların kült merkezlerini dolaşarak varlığını gösterirlerdi. Daha sonraki yıllarda imparatorluğun genişlemesinden sonra kralın da artık geziye çıkamayacağı hesaplanarak kültler, başkent Hattuşaş'a getirilmeye başlanır. Hattuşaş merkez ve yerel Tanrıların kült noktası olur. Arkeologlar tarafından yapılan kazılarda Hattuşaş'da bulunan yaklaşık 31 tapınak harabelerinin bulunması bir kanıt olarak değerlendirildi. Hititlerin ithal ettikleri Tanrı ve Tanrıçaların sayısı hakkında henüz bilgi verilemiyor. Bu Tanrılar dışında sayıları yine belli olmayan Tanrısal varlıkların da Tanrılar listesinde yer aldığı bilinen bir gerçektir. Bunlarla beraber oldukça çeşitli Güneş ve Ay Tanrıları, Koruyucu Tanrılar, Gece ve Gündüz Tanrıları, Ürün Tanrıları, Aşk ve Deniz Tanrıları, kent kapısının koruyucu Tanrıları ve Yeraltı Tanrıları sıralanabilir. Hititlerin inancında aynı işlevi birçok tanrının sorumluluğuna bırakılması krallık ile halkın karmaşalı bir inanç sergilediklerine bağlanır. Bunlara örnek olarak; kral "Hanedanının Fırtına Tanrısı, Ülkenin Fırtına Tanrısı, kral asasının Fırtına Tanrısı, yakarışların Fırtına Tanrısı, Tanrısal adaletin Fırtına Tanrısı ve düzenin Fırtına Tanrısı" olarak saymak mümkündür.

Hititlerde oniki Yeraltı Tanrısı'yla beş dağ Tanrısı bulunmaktadır. Tanrılar listesinde üç önemli Tanrıça'nın adı ise Şauşka ve onun yardımcıları olan Ninatta ve Kullita'dır. Adları bilinip de görevleri hakkında bilgi verilmeyen diğer kadın Tanrılar ise Ee'nin karısı Takina, Ay Tanrısı'nın karısı Nikkal ve Kader Tanrıları olarak da Hutena ile Hutellura'nın adları geçmektedir. Hititlerde geleneksel hale gelen büyük krallar ölümden sonra

Tanrılaşıyorlardı. Çeşitli müzelerde Hititlerin din kültünde okunan dualardan söz edilir. Ancak bu duaların henüz kitap halinde yayımlanmadığı görülür. Dualardaki temel düşünce ve özellik Mezopotamya metinlerinden elde edilmiş olduğu belirlenir. Bu metinlerde edebi bir özellikle tamamen dinsel tarzda yazılmış dualar yerine bir ızdıraptan söz edilir. Yaşam felsefesi Hititlerin özelliklerine göre yalın olarak ele alınmıştır. Krallar devletin üst kademelerinde askeri önder ve yüksek hakim oldukları gibi Fırtına Tanrısı'nın yeryüzündeki temsilcisi olarak tanınırlardı. Anadolu'daki dişi Tanrılara tapınma geleneği Hititlerde de görülür. Hatti'lerin "Vuruşemu", Hurilerin "Hepat", Hititlerin "Arinna'nın Güneş Tanrıçası" geç Hititlerin "Kupaba" (Kubabba) ve Yunanlıların Kybele adlı Tanrıçalar, dişi tanrılara Anadolu'da tapınmanın geleneğinin ürünleri olarak belirtilirler. Arkeolojik kazılarda bulunan Hitit metinlerinin çevirilerinde doğayla ilgili ilginç tapınmaların olduğu belirtilir. Kaynak sularla küçük akarsuların Hitit geleneğinde önemli bir yeri vardır. Bunların nedenleri de su ihtiyaçlarını bu tür kaynaklarda elde ettiklerine bağlanır. Doğa tapınmasıyla ilgili Eflatunpınar'da bulunan yazılıtaşta önemli açıklamalar yer alır. Bu açıklamalarla Hititlerin doğanın insanlar açısından yararlı olan kısımlarına tapındıkları belirtilmektedir. Kaynak sular, nehirler, göller dışında Hititlerin dağları da kutsal gösterdikleri görülmektedir. (Yahudilerde ve İslam dininde de dağların kutsal gösterildiği bilindiği gibi Güney Amerika uygarlığında önemli izler bırakmış olan Mayalar, Aztekler ve İnka yerlilerinin de dağları kutsal gördükleri ve onlar için inanılmaz kurban ritüelleri düzenlemiş oldukları bilinmektedir.) Dağlar için Hititlerin önemli törenler yaptıkları kanıtlanmıştır. Dağ Tanrıları'nın betimlemesi de genelde uzun etekli, sivri külahlı olarak betimlenmiş olmalarıdır. Tanrıların giyindikleri elbiselerin üzerinde dağ sembollerin olduğu da ifade ediliyor. Hatta törenler sırasında Dağ Tanrıları'nın boynuzlu olabileceği düşünülerek betimlemeye boynuz şekli de eklenmektedir.

Türk araştırmacı Prof. Alkım, Yesemek Arkeolojik Alanı'nda kazılar sırasında elde edilmiş buluntular üzerinde yaptığı değerlendirmelerde Hititlerin doğa inancının da ithal olabileceğini ile-

ri sürer. Yorumları arasında *"... 1) Dağ Tanrısı Hitit dinine ve sanatına yabancıdır, dışarıdan gelmiştir. 2) Bugünkü bilgilerimize göre Dağ Tanrısı'nın en eski tasvirlerini Suriye'de Mari'de (M.Ö.XVIII. yy), Suriye stili mühürlerde (M.Ö. XV-XIII. yy), Kuzey Mezopotamya'da (M.Ö. XV. yy) ve Kassit sanatında görmekteyiz. 3) Dağ Tanrısı'nın ve motifinin Mitanni-hur bölgesinden çıkmış olduğu anlaşılmakta ve bu fikir genellikle kabul edilmektedir. 4) Dağ Tanrısı'nın taş plastik sanatındaki ilk tasvirleri tamamıyla cephedendir, sakallıdırlar, ayakları, Tanrı'nın yerden çıkıp yükseldiğini belirtmek amacıyla, resmedilmez.[...], 5) 11. Anadolu Hitit sanatında Dağ Tanrısı tasvirlerine bugünkü bilgimize göre M.Ö. XIII. yüzyıldan itibaren rastlıyoruz. Hitit çivi yazısı metinlerinde de Dağ Tanrıları'nın nitelikleriyle ilgili çeşitli kayıtlara rastlanır. Gerek Eski Hitit Devleti ile İmparatorluk Çağı arasındaki devrede ve gerek İmparatorluk devrinde Hurri etkisinin Anadolu'da sezildiği sırada diğer Hurri Tanrılarıyla birlikte Dağ Tanrıları'nın da Hitit listesinde yer almış olması mümkündür..."* şeklinde açıklamalara yer verir. Bilindiği gibi Mayalar, Aztekler ve İnkalarda da doğa tanrılarının çokluğu göze çarpmaktadır. Hatta İnkaların Titikaka Gölü'nü son derece kutsal gördüğü Mayaların da dağları kutsal görerek Dağ Tanrılarına "Huaca" dedikleri belgeler arasında gösterilmektedir. İslam dininde de Arafat Dağı'nın kutsallığı görülmektedir. Dinsel törenlerinde Tanrılarına sunu olarak bira, şarap, alkollü içecekleri özel olarak yaptıkları sunu kaplarında verirlerdi. Dinsel ve mitolojik yönden Hatti ve Hurrilerin geleneklerinin etkisi altında kalmışlardı. Baş Tanrı, Teşup adında bir Tanrı'dır. Gök Tanrısı (ya da Fırtına Tanrısı)dır. Boğa sembolüyle betimlenir. Tabletlerde ve kabartmalarda Teşup, dağların üzerinde ayakta olarak gösterilir. Arinna Güneş Tanrıça'dır. Baş Tanrıça ise Hepat'dır (Hepat, Sümer Tanrıçası Kupaba'nın Hitit inancındaki sıfatıdır, ayrıca Kybele ile aynı Tanrıça'dır.)

Yazılıkaya arkeolojik kazılarında bir panter üzerinde resmedilen bir kabartması bulundu. Hepat adaletin koruyucu tanrıçasıdır. Hepat ile Teşup karıkoca olarak tanımlandılar. Kabartmaların tümünde Tanrıça solda, kocası Teşup ise sağda gösterilir. Tapınaklarda "Tanrı anası" olarak betimlenen baş rahibe "Tanrının

kız kardeşi" olarak betimlenmiş tapınak dansçıları, "tapınak şarkıcıları" olarak betimlenmiş "Sir" adında görevliler ve Sümerlerde olduğu gibi Hititlerde de "tapınak fahişeleri" olarak tanımlanan "Kar" (Kir) adında görevliler bulunurdu. Kir adlı görevliler Tanrıların insanları seks yoluyla hoşnut edeceklerine inananlardandı. Bunlar mal ve para karşılığı erkeklerle cinsel ilişkide bulunurlardı. Tarih, doğru yazıldıkça insanların kimlik arayışı da formatını bulacak görüşündeyim. Eski uygarlıklarda tapınaklarda işlenen suçları günümüz din bilginleri tek taraflı ideolojik davranışlarla çarptırarak başka bir yöne itmiş ve doğruyu göstermekten kaçınmışlardır. Bu davranış şekli de tarihsel boyutun doğruluğunu izole etmesi olarak tanımlanmaktadır. Genelde tarıma dayalı bir yaşam şekli yaygındı. Lüks üretimin az olduğu Hititlerde çoğunlukla tarım işi ön planda olurdu. Hayvancılık da ilerleyen bir üretim dalıydı. Az nüfuslu Hattuşa dışındaki köy gibi yerleşim yerlerinde tarımın çok geliştiği ifade edilir. Sahipsiz olan topraklar ise ortaklaşa kullanılıyordu. Hitit yasalarına göre özgür olan insanlar devletin öne sürdüğü her şeyden faydalanırdı. Mal almak ve satmak olmasına rağmen serbest bir piyasanın olmadığı kaynaklarda ifede edilir. Fiyatlar devlet tarafından yasal yollarla açıklanır ve birim fiyat gümüşle değerlendirilirdi. Paranın basılmadığı dönemlerde gümüş, Hititlerde önemli bir ticari araç olarak görülüyordu. Gümüşün ölçü birimi (Miyar rejimi) devlet tarafından açıklanırdı. Ortadoğu Teknik Üniversitesi yayınlarından "Hititler" adlı eserde *"...Yasalarda çiftçiliğe uygun işlenmemiş toprağın arazı değeri 2-3 şekel (ağırlık ölçüsü 1 şekel=12,5 g) gümüş olarak belirlenmişti. Ve bu son derece ucuz bir rakamdı. Ekili bir arazi ise 20 kat daha pahalı olabilirdi. Bunun yanında bir koşum öküzü için belirlenen ücret 12 şekel,1 boğa 10 şekel, yetişkin inek 7 şekel, 1 koyun 1 şekel, iki kuzu 1 şekel, 3 dişi keçi 2 şekel, iki yavru keçi yarım şekel..."* şeklinde açıklanmıştı.

Hitit ekonomisinin çoğunluğu tarım ve hayvancılığa dayanıyordu. Dokumacılık ve maden işçiliğinden de gelirler elde edildiği gibi savaşlarda egemenlikleri altına aldıkları ülkelerden vergi şeklindeki haraç ile savaş esnasında aldıkları ganimetler de eko-

nomide gelir olarak gösteriliyordu. Araştırmacılar, yazıtbilimciler Hitit metinlerinde, çivi yazılı belgelerinde sık sık hukusal paragrafların yer aldığını belirtiyorlar. Hititler dünyada ilk Anayasayı kurarak yazıya dökülmüş bir yasaya sahiplerdi. Adalet ve tarafsızlığın yanı sıra merhametli bir topluluk olarak da ifade ediliyor. Hititlerde diğer uygarlıklarda görüldüğü gibi cezalarda "sakat bırakılma" şeklinde de infazlar vardı. Ancak günümüze ulaşan belgelerinde "bedensel bir ceza"nın olmadığı görülmektedir. Suçlu olana ağır para cezaları verilirdi. Hititlerde görünen bir reform da ölüm cezalarının kaldırılması olarak görülür. Kralın ölüm cezası verebileceği hakkında zorunluluk yoktu. Örneğin eğer aldatılan erkek karısının ölmesini isterse kral kadının aşığına da ölüm cezası verebilirdi. En büyük ceza ise Tanrılara ait malları çalanlara verilirdi. Hattuşa'da ölüm cezası yoktu. Onun yerine ölenin ailesi yanında köle olarak çalışma cezası verilirdi. Cezalarla ilgili bazı açıklamalar şöyledir: *"...Eğer bir adam özgür bir adamın başını yaralarsa, ona bakar. Yaralı iyileşene kadar evindeki işlerini görmesi için yerine bir adam verir. Yaralı iyileştiğinde ona 10 şekel gümüş verir. 3 şekel de hekim için. Yaralı bir köleyse, 2 şekel gümüş verir... Eğer bir adam kavga sonucu özgür bir adamı kör ederse, ona bir mina gümüş verir. Yanlışlıkla kör etmişse 20 şekel gümüş verir... Eğer bir adam kavga sonucu özgür olmayan bir adamı kör ederse, ona 20 şekel gümüş verir. Yanlışlıkla kör etmişse 10 şekel gümüş verir...."* Bazı davalarda kral doğrudan mahkemeyi yönetebiliyor ve sonuçlanmamış davalar için yeniden yargılama yapabiliyordu. Bu da Hititlerde bir üst mahkeme düşüncesinin olduğunu gösteriyor. Eski Doğu Anadolu mimarisine karşılık Hitit mimarisi kendine has bir mimari yapıyla ortaya çıkar. Onların Anadolu'da sergiledikleri mimari çalışma, Batı Anadolu ve Mezopotamya mimarisinden ayrılan bir özellik taşımaktadır. Tunç Çağı'nın belirgin özelliğini alan yapılar Anadolu yaylasının geleneklerine has olduğu ve kökünün de İ.Ö.3 bine dayandırıldığı belirtilir.

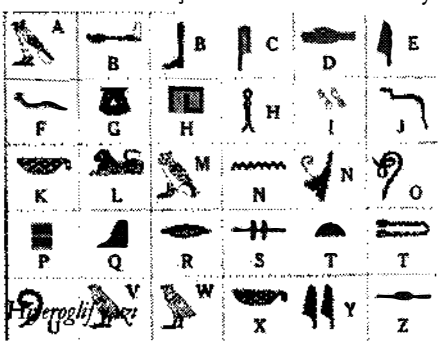
Araştırmacı arkeologlar *"...İ.Ö. 2. bin sonunda, Batı Anadolu'nun özgün ev biçimi olan bağımsız uzun dikdörtgen, ön avlulu evi (Megaron) İç Anadolu'ya ne denli az girebilmişse, Hititlerin büyük*

taş bloklarından örülmüş bindirme kemer yapma sanatı da taş yönünden zengin olan Troya'da o denli az kullanılmıştır. Bu tür benzetmelerle Hititlerin mimarisindeki bazı özelliklerin yakın uygarlıkların mimarisiyle benzer yönden örtüşmüş olabileceği de tartışmalar getirir. Mezopotamya da çok sayıda zorlayıcı bir sistemle yapılmış tapınak ve saray mimarlığı da yine İç Anadolu'daki Hitit Krallığı'nın ana ülkelerinde görülmez. Bir yandan karşılıklı canlı bir ticaret, öte yandan komşu ülkelerle belirgin bir kültür ilişkisi kurulmuş olmasına karşın, mimarlık alanında karşılıklı etkilenme çok kısıtlı bir ölçüde gerçekleşmiştir. Yalnız, kısa bir süre sonra Hitit egemenliği altına girecek olan Kilikya - Kuzey Suriye bölgesinde karışık mimarlık öğeleri ortaya çıkmaktadır. Bu öğeler Hitit Krallığı sona erdikten sonra 1. bin Geç Hitit - Arami gibi küçük krallıkların döneminde de varlıklarını sürdürmüşlerdir. Günümüzde, 3. binyıl ve 2. binyıl başına tarihlenen çok sayıda büyükçe yerleşmenin varlığı bilinmesine karşın, bunların yalnız birkaçı araştırıldığından, yapı sistemleri, görünüşleri ve özellikle yapıların üstünde konuşmak olanağı yoktu. Tüm Önasya'da olduğu gibi, burada da genellikle en eski yerleşme yerleri varlığını sürdürmüştür. Bu yerleşmeler ovalara ya da koyaklara açılan dağ sırtlarında, çevrenin kolaylıkla gözlenebileceği yerlere kurulmuştur. Höyük ya da Teli olarak adlandırılan yerleşmelerin özgün bir örneği Fırat'ın yukarı kesiminde Altınova'daki Norşuntepe'dir. Norşuntepe'deki höyük üstünde İç Anadolu'nun Son Tunç Çağı'na ilişkin şimdiye dek bilinen tek sarayı kazılarak ortaya çıkarılmıştır. Bu sarayda en büyük bölümün erzak depolarına ayrılmış olması çok ilgi çekicidir..." şeklinde anlatımlarla Hitit mimarisinin özelliklerinden söz ederler. Anadolu hangi yönden bakılırsa bakılsın diğer devletlerin üniversite bünyelerindeki araştırmacılar için son derece önemli bir bölge olarak konumunu hala korumaktadır. Bu ilgi diğer devletlerin kültür ateşeleri ve konsoloslukları tarafından da ilgiyle izlendiği için farklı kültür alanlarının açılmasına neden olmuştur. 1959 yılında İtalya konsolosluğu bünyesinde kurulan "İtalyan Kültür Merkezi" bir taraftan İtalya kültürünün bölgeye girmesine, bir taraftan da bölgedeki önemli uygarlık belgelerindeki bilgileri İtalya'ya göndererek belki de iki ülke arasında bir köprünün temeli olmuştur. Bu önemli yaklaşımın kanıtı olarak Kültür Mer-

kezi Müdürü Angela Tangianu *"...Kültür merkezi özellikle iki kültür arasında sıkı ilişkiler kurmaya yönelik bir faaliyet göstermekte ve bu nedenle olumsuz ve sıradan kültürel yaklaşımların aşılmasını yüreklendirerek, demokrasi ve dayanışma ilkeleri üzerine kurulu kültürlerarası diyalogu geliştirme amaçlı girişimleri destekleyerek , kültürel işbirliğine yönelik çalışmaların merkezi olmayı hedeflemektedir..."* şeklinde düşünceleriyle bölgenin önemini siyasal açıdan değerlendirmektedir.

Hitit bilimiyle ilgilenen araştırmacılar genellikle İ.Ö. ikibin yılından sonraki tarihlerle ilgilenirler. Henüz yeterli bir açıklamanın bulunmamasıyla araştırmacıların "Demir Çağı"ndan yeterince söz etmedikleri ve geniş çaplı kazıların yapılmadığı da ifadeler arasında yer almaktadır. Yaklaşık iki binli yıllarda bölgede etkili olan "Hatti" Krallığı'yla ilgilenirler. Bulunan Hitit metinlerinde katiplerin satır ve cümle aralarında Sümer ideogramlarını kullandıkları görülür. Uygarlığın ortaya çıkması yaklaşık bir asır (yüzyıl) öteye gitmez. Bu bağlamda yaklaşık 100 yıl önce Anadolu'da Hitit varlığının bilinmediği ortaya çıkmaktadır. Ancak diğer bazı uygarlıkların metinlerinde onların adı geçince araştırmacılar bölgeyi mercek altına alırlar. Mısır metinlerinde Hititler için "Ht" şeklinde bir işaretle gösterilmişti. Araştırmacılar önceleri Suriye civarında egemenlik yapmış olduğunu tahmin ederek Heta/Hati adlarıyla egemenlik yapmış oldukların yazarlar. Ancak daha sonraki araştırmalarda Hititlerin Hattuşaş bölgesini merkez seçtiklerine tanık olurlar. 1834 yılında Charles Texier Hattuşaş'ta kazıları başlatır. 1882 de de Carl Humman, 1839-1894'te Ernst Chantre, 1905 yılında bir Asur bilimci olan Hugo Winckler ve İstanbul Üniversitesi'nden Theodor Makridi, 1907 yılında da Alman Otto Puchstein Alman arkeolojisi adına bir dizi kazılar yaptılar. 1906/1912 yılları arasında binlerce çivi yazılı tabletleri ortaya çıkardılar. Bulunan tabletler 1915 yılından sonra kopyalanmaya başlanır. Berlin Müzesi'nde kopyalamasını yapmak üzere alman araştırmacı Otto Puchstein onları İstanbul Hükümeti'nden ister. Tabletler Berlin'e gönderilir ve 1989 yılına kadar orada kalır. Aynı yıl (Yani 1989 yılında) Demokratik Alman Cumhuriyeti tabletleri Türkiye'ye iade eder.

Bu tabletlerin kopyaları "Keilschrifttexct aus Boghazköi" (Böğazköy'de çivi yazılı metinler) adlı 1916-2005 yılları arasında dizi olarak 53 cildin yayınlanması şeklinde gerçekleştirilir. 53 cilt olarak hazırlanan bu eser Hitit dili üzerine önemli bilgiler içermekteydi. Ancak anlaşılması zordu. Hitit dilinin çözümüne en çok emeği geçen Praglı araştırmacı Bedrich Hrozny'du. Hrozny 1915 yılında yayımladığı bir makalesinde ve 1917 yılında yayımladığı "Die Sprache der hethiter" adlı eserinde Hititlerin kullandığı dilin "Hint-Avrupa"dil grubunu oluşturduğunu ileri sürmüştü. Hrozny'in öne sürdüğü açıklamalar tartışılırken 1921 yılında Boğazköy'de bulunan Hitit tabletlerinin çevirilerinin yer aldığı kısa adı "KUB" olan "Keilschrifturkunden aus Boghazköi" adlı eser yayımlanır. Bu eserde Boğazköy'de bulunan tabletlerin çevirileri yer almıştır. Birinci Dünya Savaşı nedeniyle kazıların dondurulduğu Boğazköy'de 1931 yılında Kurt Bittel'in başkanlığında kazılar yeniden başlar. Bine yakın tabletler bulunur. Epigrafist olarak Boğazköy'de çalışan Hans Gustav Güterborck Hitit dili ve uygarlığı üzerine yoğun çalışmalar yapmış. Amerika Birleşik Devletleri'ndeki Hititoloji çalışmalarına öncülük eder. Bu çalışmalarının sonunda 1949 yılında Chicago Oriental İnstitue'de Hitit Bilimi Okulu'nu kurmayı başarır. İkinci Dünya Savaşı sırasında yeniden kazılara ara verilir. 1952 yılında Federal Alman Cumhuriyeti'nin çabalarıyla bölgede kazılara başlatılır. Kazılar 1972 yılından 1994 yılına kadar Peter Neve, 1994 yılından sonra da Jurgen Seher tarafından yürütülmektedir. Bu kazılarda Hitit kentlerinin etrafındaki görsel duvarlar ortaya çıkarıldığı gibi tapınaklar da ortaya çıkarılır. Kazılar sırasında Luvice, Palaca, Hurrice, bazen de Hatti dilinde yazılı belgeler ortaya çıkmış. Çalışmalar sırasında "Hitit Hiyeroglifi" ve "Luvi Hiyeroglifi" şeklinde adlandırılan iki türlü yazı ortaya çıkarılır. Araştırmacıların ortak noktada birleştikleri Fransız Hitit bilimcisi olan Emma-

nuel Laroche'nın ortaya koyduğu çalışmalardı. Hitit biliminin babası olduğu belirtilen Laroche, Hitit belgeleriyle ilgili "Catalogue des textes Hittites" adlı bir eser yayımlar. Johannes Friedrich, Annelies Kam-menhuber, Harry A.Hofner, Th.Van den Hout, Erich Neu, Christel Rüster, Jaan Puhvel, Johannes Tischler Hitit bilimi üzerine önemli çalışmalarda bulunurlar.

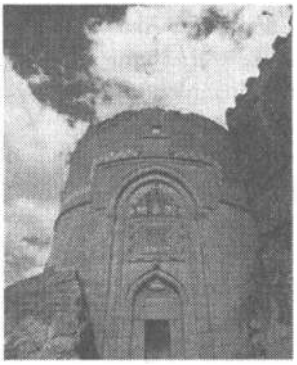
Araştırmacıların gözünden kaçan türk araştırmacı ve bilim adamlarımızdan "Prof. Dr. Afif Erzen, Prof. Dr. Tahsin Özgüç, Prof. Dr. Ali Muzaffer Dinçol, Prof E. Kavaklı, Prof. Dr. Emin Bilgiç, Prof. Dr. Baki Öğün, Prof. Dr. Taner Tarhan, Prof. Dr. Altan Çilingiroğlu, Prof. Dr. Veli Sevin, Prof. Dr. Oktay Belli, Prof. Ahmet Ünal, Prof. A.Muhibbe Darga, Prof. Dr. Ayla Süel, Prof. Dr. U.Bahadır Alkım, Prof. Dr. Önder Bilgi, Prof. Belkis Dinçer, Prof. Hamit Koşar ve Prof. Mustafa Suel" bu araştırmacıların işini kolaylaştırarak bazı önemli eserlerin ortaya çıkmasında etkili oldular. Mainz Bilimler ve Edebiyat Akademisi'nde görevli G. Wilhelm, www.hethiter.net adlı sitede yazıların harf karşılıklarını, metin çevirilerini ve çeşitli tabletlerin fotoğraflarını okurlarala paylaşmıştır. Araştırmacılar öncelikle Alman kazı çalışanlarının Hitit Bilimine giriş yaptıklarını ve daha sonra da ABD, Türkiye ve İtalya'nın da ilgilendiğini belirtirler. İtalya'da 1950'li yıllarda Hitit bilimi üzerine Piero Meriggi, Giovanni Pugliese'nin önderliğinde başladığı belirtilir. Buna örnek İtalya'da Florensa, Napoli, Pavia, Pisa, Roma, Trieste adlı kentlerdeki üniversitelerde Hitit kürsüsünün açılması olarak gösterilir. İngiliz araştırmacı David Hawkins, Frank Starke, Craig Melchert, Onofrio Carruba, Christian Girbal, Jörg Klinger, ayrıca Volkert Haas, Mirjo Salvini, İlse Wegner, Gernot Wilhelm çevirilerde etkili olan isimlerdir.

Hiyeroglif yazı: Urartularda çivi yazısından başka bazı yerlerde hiyeroglif yazısını kullanmış-lardı. Ancak bulunan belge-lerden Urartu katiplerinin hiye-roglif yazı şekillerinden hoşlanmadıkları görülmektedir. Kulla-nılan hiyeroglif işaretler arasında ağaç, dal, yaprak gibi betim-lemeler görülür. Yıldız, güneş, ay, gibi gök cisimleri, insan vücudunun çeşitli organlarını betimleyen işaretler, farklı hayvanlar ve bunların çeşitli organları, kap, bardak, çanak, yaba ve masa gibi çeşitli eşyalar da betimlendi.

Ancak bunların hangi anlamlar taşıdığı henüz bilinmiyor. Çavuştepe, Batsam, Kayalıdere, Karmir-Blur ve Ayanis Kalesi kazılarında üzerinde hiyeroglif şekiller bulunan depolama küpleri bulunmuştur. Hiyeroglif yazı türünün Urartularda ne zaman kullanıldığı kesin olarak bilinmiyor. Çivi yazısının krallığın resmi yazısı olduğu dönemlerde halk arasında basitçe hiyeroglif sembollerle yazılar kullanılıyordu. Kullanılan hiyeroglif yazının Hitit hiyeroglifine benzediği anlatılır.

Hoker: Eskiden ölü gömme geleneklerinde ana karnındaki çocuğun bulunduğu konum olan ayakların karına çekilmiş olarak ölenin mezara yerleştirilmesi şekli vardı. Bu şekildeki ölünün durumuna Hoker adı verilmektedir.

Horhor Yazıtı: Argişti I'in Van Kalesi'nde yazdığı bir yazıttır. Bu yazıtta Mana ülkesinin sınırlarının Asur Dağları'nda sona erdiğini anlatır. Mana ülkesini kuşatan Kral Menua orada asker bırakarak güvenlik sağlar. Özellikle tahta geçer geçmez askerlerini toparlayıp, Diahueni ülkelerine saldırdığını belirtir. Argişti I tarafından yazılan ve arkeologlar tarafından Horhor yazıtı adıyla kodlanan yazıtta *"...O yılda savaşçılarımı topladım ve Diaueni ülkesine karşı sefere çıktım..."* şekline bilgiler yer almaktadır. Birkaç yazıtın bir adarda kodlandığı Horhor yazıtları Argişti'nin yıllıklarını belirtiyordu.

Hoşap Kalesi'nden bir görünüm

Hoşap Kalesi: 1643 yılında Osmanlı yönetimine bağlı olarak yaşayan Kürt kökenli Mahmudi beyler tarafından askeri amaçlı olarak yapılan bir yapıdır. Bu yapıda Urartulara özgü mimari özellikler göze çarpmaktadır. Bir kemer vasıtasıyla su kuzeye doğru akıtılmıştır. Bölgenin en çok turist çeken kalelerinden biri olan Hoşap Kalesi Van ilinin Gürpınar ilçesi, Van-Hakkari karayolu üzerinde yer alan Güzelsu'da (Hoşap) bulunmaktadır. Hoşap Kalesi araştırmacılarının belirttikleri gibi Gürpınar ilçesine 39 km, Van ilinin merkezine ise 60 km uzaklıktadır. Dik bir kaya üzerinde olan kale yabancıların uğrak yeri olarak anlatılır. Kale iç ve dış kale olmak üzere iki aşamadan in-

celenir. İç kaledeki yazıtta belirtildiği gibi kale Mahmudi Süleyman Bey tarafından 1643 yılında yapılmıştır. Doğu yakasındaki surların bir kısmı, batı yakasındaki surların tamamı yıkık harabe şeklindedir. XIX. yüzyılda Hoşap Kalesi'nin kaderine terk edildiği belirtiliyor. Ancak çoğu iç yapıların günümüze kadar sağlam bir şekilde ulaştığı belirtilmektedir.

Hoşap Çayı: Urartu Kralı Menua tarafından yaptırılan "Menua Sulama Kanalı" bu çayın üzerinde taş bloklardan yapılmış bir kemerle geçmekteydi. Bugün bu kemerler yerine betondan yapılmış kemerler görevi devam ettirirler.

Hubuşkia: Van Gölü'nün güneyinde yer alan bir yerleşim yeridir. Asurlular Nairi ülkelerine saldırırken buraya da saldırmışlar. Yaklaşık İ.Ö.827/826 civarında Asur Kralı Salmanasar III, Daian-Asur komutasında bir orduyu Hubuşkiya ve Musasir ülkelerine savaş seferine gönderir. Urartu kaynakları bu kentin adını kullanmak istememişlerdir. Araştırmacılar Hubuşkiya kralının Data (na) adında biri olduğunu anlatırlar. Data (na) nın bazı kaynaklarda "Dadani" olduğu görülür.

Huba: Ya da Hupa. Urartu Tanrısı Teişeba'nın karısıdır. "Hepet" ile aynı kişi olduğu tahmin ediliyor. Tanrılar panteonunun 65. sırasında yer alır. Meherkapı yazıtındaki Tanrılar listesine göre bu Tanrı'ya kurbanlık olarak 1 inek ve 1 koyun sunulmuştur. Yapılan arkeolojik kazılarda gerekli belgeler bulunamadığı için bu Tanrı ile ilgili daha fazla bilgi verilemiyor. Ancak bölgede yoğun olarak arkeolojik kazılar devam etmektedir. Hepat, Hurilerin Baş Tanrıçası olarak tapınıldı. Bu Tanrıça'ya Urartularda Tanrıçalar arasında ikinci sırayı alan Hupa olarak tapınılmıştır. Bundan da anlaşılıyor ki o dönemlerde tapınma geleneklerinde sadece Hititler ithal Tanrılara tapınmamışlardı. Çoğu krallıklar komşu kent krallıklarda tapınılan Tanrı ve Tanrıça adlarını kendi dillerine göre yeniden adlandırarak tapınmışlardır.

Huradinaku (nu): Menua yazıtlarında adı geçen bir kent. Bu kentin işgal edilişi Menua tarafından yazdırılan yazıtlarda anlatılmaktadır.

Hurri: Urartuları oluşturan bir beylik. Yaklaşık İ.Ö.1500-1250 yılları arasında Anadolu'da yaşamış oldukları belirtilen ve başka

bir krallığa bağlı olmayan özgür bir krallıktır. Hititlerin doğu bölgesindeki tehlikeli düşmanlarından biri olan Huriler Sümer dinsel geleneğinin takipçisi olarak Harran Ovası'nda oldukça etkili oldular. Bunlar Geç Hitit döneminin yıkılışından sonra dağılan halkların güney ve güney doğuya yerleşerek yaşam alanlarını yaparken, Huriler dağlık bölge olan Van çevresini vatan olarak ilan etmeyi başarmışlardı. Onların dağlık bölgede krallığa geçmelerinden sonra Asur kaynaklarında "Nairi ülkesi" ya da "Nairi Krallığı" şeklinde tanınmaya başlarlar. Huriler ya da bir başka deyimle Nairiler; Asurluların inanılma yıldırıcı baskılarından kurtulabilmek için aynı soydan olan diğer aşiretlerle birleşerek daha da güçlü bir konuma gelirler. Onların Asur baskılarından kurtulmaları Anadolu bölgesinde yaklaşık 300 yıl egemenlik yapacak olan Urartu Devleti'nin kurulmasına yönlendirir. Bu beylik, Akkad metinlerinde "Subari-Suri" adıyla tanınmaktadırlar. Tel Amarna tabletlerinden birinde "Subari" dilinin kullanıldığı söylenmektedir. Tablet Mitanni Kralı Tuşşarta tarafından yazılmıştır. Hititler döneminde Anadolu'nun Güneydoğusunda yaşayan bir beylikti. Mitannilerle komşu beylikler olarak belirtilir. Aynı dönemlerde Arzava, Kizuwatna ve Ahiyayya Krallıkları da bulunuyordu. Araştırmalar, Huriler hakkında ilk bilgilerin İ.Ö.3000 yıllarında günümüzdeki Mardin ili bölgesinde bir halk olduğunu gösteriyor. Hurilere ait olduğu ifade edilen Urkis kentinde yapılan kazılarda bir tapınağın kuruluşuyla ilgili bir belge bulunur ve Laouvre Müzesi'nde koruma altına alınır. Bazı kaynaklarda da (Yaklaşık İ.Ö.2000 civarı) küçük beylikler halinde yaşamış oldukları ifade edilmektedir. Sonraları ise Mitanni adlı bir devleti kuran beylikler olarak ortaya çıkarlar. Merkezi bölgeleri ise Kerkük, Urfa, Diyarbakır, Mardin olarak incelenir. Kerkük bölgesindeki yerleşim merkezleri ise Tell-Feheriye, Şagar, Bazar ve Tell Brak'tır. Bazı kaynaklarda da Hurilerin İ.Ö.2350-2150 tarihleri arasında ortaya çıkmış olabilecekleri belirtilir.

Husa: Margaret R.Payne'nin "Urartu Çivi Yazılı Belgeler Katalogu" adlı eserinde Argişti I'in seferleriyle ilgili (8.1.2) kodlu yazıtında yer alan bir ülkedir. Yazıtın bir dikilitaşın tümünde yazıldığı belirtilmektedir. Ancak taşın kırık olması nedeniyle A ve B şeklinde iki parça şeklinde kodlanarak okunmuştur. Bu yazıtın

Argişti I'in (8.1.1) şeklinde kodlanan yazıtıyla karşılaştırıldığında A ile B arasında bir parçanın olduğu ortaya çıkmaktadır. Yani yazıtın üç parçadan oluştuğu tahmin edilmektedir. Bu yazıt, 1901 yılında Belck, 1882, 1888, 1890, 1893'te Sayce, 1900'de Sandalgian tarafından okunmuştur. Argişti I yıllıklarında bu ülkeyi kuşattığını ve haraca bağladığını belirtmektedir.

Hut-Teşup: Subiria kralıdır. Urartuların bu kral üzerindeki baskıları yoğundu.

Hutuini: Urartular tarafından tapınılan bir Tanrı'dır. Tanrılar listesinin 4. sırasında yer alır. Meherkapı yazıtındaki Tanrılar listesine göre bu Tanrı'ya kurbanlık olarak 2 sığır ve dört koyun kesilirdi. Kral Menua bu Tanrı adına yazılıtaşlar yaptırmıştır. Yapılan arkeolojik kazılarda gerekli belgeler bulunamadığı için bu Tanrı ile ilgili daha fazla bilgi verilemiyor. Ancak bölgede yoğun olarak arkeolojik kazılar devam etmektedir. Güneş Tanrısı Şiuini'nin (Şivini) ardından 4. sırada yer alır. Yapısında ilginç hayvan bölümlerine rastlanan bir boğa üzerinde ayakta durmuş şekilde resmedilmiştir. Boğa kanatlı olarak görülmektedir. Çiziminden de anlaşıldığı gibi bu Tanrı'nın "Kavga Tanrısı" olma ihti-malinin yüksek olduğu belirtilmektedir. Her iki elinde de kargı taşıdığı gerekçesiyle arkeolojik araştırma yapanlar onu "Kavga Tanrı-sı" şeklinde tanıtmaktadırlar. Diğer Tanrı-larda bu şekilde kargı taşıyanlar olmadı-ğından bu görüş ileri sürülür. Üzerindeki elbisesi sırtında taşıdığı sadak ve kılıcı diğer Tanrıların taşıdıkları modele benzemektedir. Buradan da araştırmacıların ileri sürdükleri farklı bir düşünce ortaya konuluyor. Onlara göre Urartu Tanrıları'nın tek tip benzer silahları taşıyanlar olarak resmedilmişlerdir. Bu Tanrı'yı diğer Tanrılardan ayıran fark: kullandığı silahlar ve üzerinde ayakta durduğu boğanın birkaç hayvanın organından yapılmasına bağlanıyor. Bu hayvan da mitolojik canavarlar gibi korkunç ve itici olarak belirlenmiştir. Resimde sol kolunu "V" şeklinde kıvırarak uzatmış, sağ elindeki kargıyı da oldukça düz tutmuş.

Hutuini'nin bronz levhadan kopya çizimi

Sağ elindeki kargı, tablonun bitiş alanı olan boğa kuyruğuna, sol elindeki kargı da boğanın iki boynuzu arasında duracak şekildedir. Bu kargıların demirden mi yoksa ağaçtan mı yapılmış olduğu da belli değil. Bu Tanrı'nın betimlenen hayvanı boğanın çeşitli hayvan parçalarından oluşmasına benzer bir yaratık olarak çizildiği görülmüştür. Sıralamada ondan sonra gelen Tanrılar tarafından da benzer mitolojik yaratıklar sembol olarak kullanılmıştır. Arkeolojik kazılarda bulunan bronz levha üzerindeki Tanrıların Baş Tanrı Haldi'nin arkasından özenle çizildiği söyleniyor. Adları Meherkapı yazıtında belirtilen söz konusu Tanrıların görünümleri son derece ezoterik çizilmiş ve kutsal hayvanları da mitolojik ayrıcalık gösterilerek tasarlanmıştır. Dönemin ressamı her Tanrıyı tapınma geleneğindeki özellikleriyle ele aldığı gibi fiziksel durumlarını da çizgilerle belirtmeyi ihmal etmemiştir. Bütün uygarlıklarda olduğu gibi Urartu halkı da sınırlarına giren Tanrı adlarına kutsal gözüyle bakmış ve zamanla onları kült haline getirmişlerdi.

Huzana: Palu yazılıtaşta adı geçen bir kent. Kral Menua tarafından işgal edilmiştir. Coğrafi özellikleri konusunda detaylı bilgi bulunamadı. Ancak sözcüğün köklerinden yola çıkılarak buranın bugünkü Hozat (Ermeni Hozat) olması konusunda ifadeler var.

I

Iğdır: Urartuların yaşadıkları bir kent. Bu kent Ağrıdağı'nın kuzeybatısında yer alır. Dağın eteklerinde kurulan bir kent olmasına rağmen buranın iklimi son derece değişiktir. Pirinç tarlalarının yer aldığı bir kent olma özelliğini taşır. Burada yapılan arkeolojik kazılarda Urartulara ait mezarlar bulundu ve bu mezarlarda çeşitli eşyaların yanı sıra iğneler de elde edilmiştir. Iğdır, önceleri Kars ilinin bir ilçesi konumundayken hızla büyümesi nedeniyle il olmuştur. Iğdır Valiliğinin sitesinde ilin coğrafi şekilleri *"...Yüzölçümü 3.588 km'yi bulan bölgenin Ermenistan ile hududunu boydan boya Aras Nehri teşkil etmekte olup, hattı 51 km'dir. İl,*

Dünya coğrafyasında eşine ender rastlanabilecek bir özelliğe sahiptir. Bir yandan yurdumuzun en büyük ve dünyanın sayılı büyük dağlarından biri olan büyük Ağrı Dağı'nın 5165 m yüksekliğindeki buzullarla kaplı sivri tepeleri ile diğer taraftan yüksek Doğu Anadolu platosunda ortalama rakımı 800-900 m arasında değişen ve turunçgiller ile zeytin dışında her türlü meyve ve sebzenin bolca yetiştirilebildiği bereketli Sürmeli (Aras) çukurunu bünyesinde içiçe barındırmaktadır. İlin güneyinde yükselen Ağrı Dağı'nın zirvesindeki kar ile ovada yetişen pamuğun rengi soğuk ve sıcağı adeta yan yana getirmektedir. Bu özellikleri onu, yurt sathında "Doğunun Çukur Ovası" olarak tanınmasını sağlamıştır. Doğu Anadolu gibi yüksek platolar ve dağlık bölgelerin geniş yer kapladığı bir bölgede bulunan il, gerek iklim, gerekse toprak ve bitki örtüsü gibi tabii çevre özellikleri bakımından oldukça farklı özellikler gösterir. Bölge, Aras Nehri'nin birtakım birleşme boğazları ile birbirlerine bağladığı depresyonlardan (çöküntülerden) birisini oluşturur. Ancak, bu depresyon bölgesi, Aras Nehri ve bu nehrin yatağı boyunca geçen Türkiye-Ermenistan sınırı tarafından hemen hemen iki eşit parçaya bölünmüştür. Sınırlarımız dışında kalan Erivan (Revan) Ovası ile Iğdır Ovası'nın birlikte oluşturduğu bu depresyon bölgesinin tümüne "Sürmeli çukuru" da denilmektedir. Fakat yörede bu çukurluğun sınırlarımız içerisinde kalan kısmına "Sürmeli Çukuru", Ermenistan sınırları içerisinde kalan bölümüne ise "Sahat çukuru" adı verilmektedir. Sürmeli Çukuru, Arpaçay'ın Aras'la birleştiği Ergüder mevkiinden başlayıp, Aras Nehri'nin ülkemiz sınırlarını terk ettiği Türkiye-İran-Nahçivan sınırlarının birleşme noktasına kadar devam eder. Yükseltisi, batıdan-doğuya ve güneyden-kuzeye doğru azalan bu çukurluğun merkezinde Iğdır şehri kurulmuştur. Aras Nehri boyunca doğu-batı doğrultusunda uzanan Iğdır Ovası, Batı Iğdır, Doğu Iğdır ve Dil Ovası'ndan oluşmaktadır. Iğdır Ovası'nın güneydoğuya doğru bir uzantısı durumunda olan Dil Ovası (Dil Ucu), aynı zamanda ülkemizin en doğu uç noktasını ol.ışturur. Bölgenin güneyinde, kabaca batı-doğu doğrultusunda uzanan Orta Torosların uzantısı ve Munzur Dağları'yla başlayıp Karasu-Aras Dağları'yla devam eden dağlık kütlenin doğudaki bölümü yer almaktadır. Bu bölüm üzerinde yer alan dağlar sırasıyla batıdan do-

ğuya doğru Durak Dağı (2.811) m), Zor Dağı (3.196 m), Pamuk Dağı (2.639 m) (Pamuk Dağı geçidi ile Büyük Ağrı Dağı'ndan ayrılan Pamuk Dağı ve Zor Dağı batısındaki Asma Geçidi ile Durak Dağlarından ayrılmaktadır. Pamuk Dağı ile Zor Dağları arasında Çilli Geçidi bulunur.) Büyük Ağrı Dağı 5.165 m ve Küçük Ağrı Dağı 3.986 m'dir. Türkiye'nin en yüksek dağı olan Ağrı Dağı, İran ile tabii bir sınır teşkil eder. Anadolu ile Asya'dan uzanan sıradağların bir nevi buluşma noktasıdır..." şeklinde bilgiler yer almaktadır. Iğdır'da yapılan arkeolojik kazılarda Urartulara ait olduğu belgelenen mezarlarda koç heykellerinin bulunduğu ifade edilmektedir. Urartuların yaşadığı Doğubayazıt'a ise sadece 45 km uzaklıktadır.

Iga: Margaret R.Payne'nin "Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu" adlı eserinde Argişti I'in seferleriyle ilgili (8.1.2) kodlu yazıtında yer alan bir ülkedir. Yazıtın bir dikilitaşın tümünde yazıldığı belirtilmektedir. Ancak taşın kırık olması nedeniyle A ve B şeklinde iki parça şeklinde kodlanarak okunmuştur. Bu yazıtın Argişti I'in (8.1.1) şeklinde kodlanan yazıtıyla karşılaştırıldığında A ile B arasında bir parçanın olduğu ortaya çıkmaktadır. Yani yazıtın üç parçadan oluştuğu tahmin edilmektedir. Bu yazıt, 1901 yılında Belck, 1882, 1888, 1890, 1893'te Sayce, 1900'de Sandalgian tarafından okunmuştur. Argişti I yıllıklarında bu ülkeyi kuşattığını ve haraca bağladığını belirtmektedir. Bu kralın ayaklarına kapandığını belirtmektedir.

Indamusa: Hitit Kralı Sarduri'nin iki defa askeri sefer düzenlediği bir kent devletidir. Mesa adında bir kralı vardı. Demir yataklarının zenginliğiyle bilinir. Sarduri kente düzenlediği askeri zaferle ilgili demirden madeninden yaptığı mühürde belirtir.

Irpuini: Margaret R.Payne'nin "Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu" adlı eserinde Argişti I'in seferleriyle ilgili (8.1.2) kodlu yazıtında yer alan bir kenttir. Yazıtın bir dikilitaşın tümünde yazıldığı belirtilmektedir. Ancak taşın kırık olması nedeniyle A ve B şeklinde iki parça şeklinde kodlanarak okunmuştur. Bu yazıtın Argişti I'in (8.1.1) şeklinde kodlanan yazıtıyla karşılaştırıldığında A ile B arasında bir parçanın olduğu ortaya çıkmaktadır. Yani yazıtın üç parçadan oluştuğu tahmin edilmektedir. Bu yazıt,

1901 yılında Belck, 1882, 1888, 1890, 1893'te Sayce, 1900'de Sandalgian tarafından okunmuştur. Argişti I yıllıklarında bu kenti kuşattığını ve haraca bağladığını belirtmektedir.

Is[ ]luburani: Margaret R.Payne'nin "Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu" adlı eserinde Argişti I'in seferleriyle ilgili (8.1.2) kodlu yazıtında yer alan Uburda kralıdır. Yazıtın bir dikilitaşın tümünde yazıldığı belirtilmektedir. Ancak taşın kırık olması nedeniyle A ve B şeklinde iki parça şeklinde kodlanarak okunmuştur. Bu yazıtın Argişti I'in (8.1.1) şeklinde kodlanan yazıtıyla karşılaştırıldığında A ile B arasında bir parçanın olduğu ortaya çıkmaktadır. Yani yazıtın üç parçadan oluştuğu tahmin edilmektedir. Bu yazıt, 1901 yılında Belck, 1882, 1888, 1890, 1893'te Sayce, 1900'de Sandalgian tarafından okunmuştur. Argişti I yıllıklarında bu kralı yendiğini, ülkesini kuşattığını ve haraca bağladığını belirtmektedir.

Isıtu: (Ya da asitu/asa'ittu). Isıtu sözcüğünün Yeni Asur Krallığı metinlerinde sıkça yazılmış olduğu belirtilmektedir. Sözcüğün anlamı "şehir surundaki kule, gözcü kulesi" şeklinde tanımlandığı görülür. Bazı durumlarda bu sözcüğün karşılığı "savaş alanında öldürülen düşmanların kafa ve vücutlarında yapılan piramit" şeklinde de tanımlanarak Urartu yazıtlarında da sıkça ele alınmış olduğu ifade edilmektedir.

Iubsa: (Iusba adıyla yazıldığı da görülmektedir) Ağrı Ovası'nın yerel Tanrısı olarak Urartular tarafından tapınıldı. Bu Tanrı'nın adı Meherkapı Tanrılar listesinde yer almaz. Ancak Argişti I'in (İ.Ö.786-764) Trans-Kafkasya'da kurduğu ikametgahı Erebuni'de (Arin-berd) bu Tanrı için bir tapınağın yapıldığı belirtilmektedir. Araştırmacılar Iubsa (Iusba) adlı Tanrı'nın Trans-Kafkasya bölgesindeki Aza ülkesinin yerel Tanrısı olduğunu belirtirler. Urartular tarafından saygı gördüğünü ifade ederler. Iusba'nın Meherkapı yazıtındaki çivi yazılı listede Tanrılar arasında yer almamasının nedeni olarak bölgenin Urartular tarafından kuşatılmamış olduğuna bağlanır. Bu Tanrı'nın heykelleri batı tarafında bulunan Hate ve Supani ülkelerinden Aras Nehri kıyılarındaki Erebuni'ye (Arin-berd) yerleştirilir. Kaynaklarda heykellerin taşınmasında 6600 kişinin katılmış olduğu belirtiliyor. Iubsa, Ağrı ilinin bugünkü konumunda bulunan ovalık alanın Urar-

tular tarafından kullanılan ören yerlerinde yerel bir Tanrı konumunda tapınıldığı gerekçesiyle, krallık listesine geçmemiştir.

Ivarşa: Bir Luwi Tanrı'dır. (İvarşa, bazı kaynaklarda Kuwi Tanrısı olarak ele alınmış) Argişti I döneminde Arin-Berd Tapınağı bu Tanrı'ya atfedilmiştir. Tapınakta yer alan yazıtta Argişti I bunu belgelemektedir. İvarşa'nın adı Urartu Tanrılar panteonunda yer almamaktadır. Bunun en büyük nedeni bu Tanrı kültünün İ.Ö.8 yüzyıl başlarında Hate ve Supani ülkelerinden Gökçegöl civarına yerleştirilen göçmenler tarafından getirilmiştir. Bak Arin-Berd ya da Erebuni.

İ

İarini: Urartu savaş Tanrısı Haldi için yapılan kutsal yerlere Urartu dilinde verilen bir ad.

İani: Argişti I'in Margaret R.Payne'nin "Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu" adlı kitabında (8.1.1) kodlu yazıt olarak belirtilen yazıtta adı geçen bir ülkedir. Argişti I, diğer Urartu krallarının yaptıkları çalışmalar gibi dönemindeki askeri seferler, yapılar, tapınak binaları, kanal ve göletler hakkında yazılıtaşlar diktirmişti. Horhor yazıtı olarak da adlandırılan yazıt; Van Kalesi'nin güneybatı tarafında bulunan kaya mezarına inen merdivenlerin ucunda yer almıştır. Bu yazıt 1900 yılında Sandalgian, 1901'de Belck, 1953'te Arutyunyan, 1979'da Melikişvili, 1992'de Salvini, 1840'da Schulz, 1872'de Mordtman, 1882, 1888, 1890, 1893'te Sayce, 1883'te Guiyord, 1927'de Meşçaninov, 1933'te Friedrich, 1952'de Vrouyr, 1948'de Saulcy, 1888'de Müller tarafından okunmuştur. Yazıtta Argişti I yıllıklarını hazırlarken askeri seferlerini özenle yazdırmıştır. İani ülkesi kuşatılan ülkeler arsında gösterilmektedir.

İç Kale Mezarı: Van (Tuşpa) kalesinin güney ucundaki kayalıklarda II nolu olarak kodlanan mezarın bulunduğu düz alanın batı duvarında yer aldığı anlatılmaktadır. Mezarın girişi kayanın hepsini içine alan bir çerçevenin içine alınmıştır. Duvarları 3 m civarında olan bu kalede yıkılmış, tahrip edilmiş bir kapının oldu-

ğu anlatılır. Bu kapıdan 9.32x5.50/5.90x5.30 m boyutlarındaki ana odaya girilir. Ana odanın doğu ve batı yan duvarlarından diğer odalara giriş kapılarının boyutları ise 0.90x0.80x1.70 boyutlarındadir. Araştırmacı arkeologların gözünden hiçbir şey kaçmamış gibi yıkık, harabe halindeki kalenin bütün özellikleri anlatılır. Geniş bilgi kaynak kitaplarda yer almaktadır.

İd-ku-aunede: Argişti I'in Margaret R.Payne'nin "Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu" adlı kitabında (8.1.1) kodlu yazıt olarak belirtilen yazıtta adı geçen bir kenttir. Argişti I, diğer Urartu krallarının yaptıkları çalışmalar gibi dönemindeki askeri seferleri, yapıları, tapınak binalarını, kanal ve göletler hakkında yazılı taşlar diktirmişti. Horhor yazıtı olarak da adlandırılan yazıt; Van Kalesinin güneybatı tarafında bulunan kaya mezarına inen merdivenlerin ucunda yer almıştır. Bu yazıt 1900 yılında Sandalgian, 1901'de Belck, 1953'te Arutyunyan, 1979'da Melikişvili, 1992'de Salvini, 1840'da Schulz, 1872'de Mordtman, 1882, 1888, 1890, 1893'te Sayce, 1883'te Guiyord, 1927'de Meşçaninov, 1933'te Friedrich, 1952'de Vrouyr, 1948'de Saulcy, 1888'de Müller tarafından okunmuştur. Yazıtta Argişti I yıllıklarını hazırlarken askeri seferlerini özenle yazdırmıştır. İd-ku-aunede kenti kuşatılan kentler arsında gösterilmektedir.

İese: Urartu dilinde bir sözcüktür. Sözcüğün Türkçe karşılığı "Ben" anlamında tanımlanmıştır. Kürt Mitolojisi adlı eserin yazarı Dr. Cemşid Bender, Urartu dilinde kullanılan "İese" sözcüğünün aynı anlamını veren Kürt dilindeki "Ez" sözcüğüyle benzer oranda örtüştüğünü ileri sürer. "Ez" sözcüğün karşılığı da "Ben" anlamında tanımlandığı görülmektedir. Yani Kürtçe bazı sözcüklerin Türk dili ve Hurri diliyle paralel kullanıldığını ileri sürer. Bir dönem İspanya elçisi olarak görevde bulunan Tahsin Mayatepek de Mayalarda kullanılan bazı sözcüklerin Türkçe sözcüklerle örtüştüğünü ileri sürmesine rağmen dikkate alınmamıştı. Kürtçe dilinde bazı sözcüklerin Sümer ve Akkad diliyle de örtüştüğü görülür. Bu ince ayrıntıdan yola çıkıldığında çoğu dillerde bazı sözcüklerin aynı anlamı verebildiği görülmektedir. Urartuların çoğu beyleri (kralları) zaten Kürt kökenli aşiretlerin bireylerinden oluşmaktadır. Ancak Dr. Cemşid Bender'in özellikle Zagros Dağları'nı Kürtlerin yoğunlukta olduğu

bölgeler olarak göstermesi de düşündürücü olmalıdır. Çünkü Sümer, Akkad (Agade)'yi oluşturmuş beyliklerin kökenlerinin araştırılması doğrultusunda bölgesel etnik belirtilmelidir. Mezopotamya bölgesinden Urmiye Gölü üzerinden Van bölgesine gelerek krallığa yükselen Kürt beyleri de acaba Zagros Dağları'nda yaşayan Kürtlerle aynı mıydı? Bu soruların karşılığına bakıldığında diller arasındaki benzerliklerin doğal olduğu görülecektir.

İese ini pili agu-bi: Birinci tekil şahıs olarak kullanılan bir örnek. Urartu dilinde yazılmış bir cümledir.

İgani: Surp Pogol yazıtında Urartuların saldırısına uğrayan Trans-Kafkasya bölgesinde bir kent. Urartular bu kente saldırarak haraca bağlamış ve ganimetlerle Tuşpa'ya dönmüşler. Surp Pogol yazıtında bu seferler detaylı olarak anlatılmaktadır. Urartu Kralı Argişti I tarafından kuşatıldı. Uiteruhi, Eriahi ve İgani kentleri Aras Nehri'nin kolu Arpaçay Irmağı'nın doğusunda, bugünkü konumda bulunan Ermenistan'ın sınırları içinde yer almıştı. Argişti I'in Margaret R.Payne'nin "Urartu Yazılı belgeler Kataloğu" adlı kitabında (8.1.1) kodlu yazıt olarak belirtilen yazıtta bu kentin adı geçmektedir. Argişti I, diğer Urartu krallarının yaptıkları çalışmalar gibi dönemindeki askeri seferler, yapılar, tapınak binaları, kanal ve göletler hakkında yazılıtaşlar diktirmişti. Horhor yazıtı olarak da adlandırılan yazıt; Van Kalesinin güneybatı tarafında bulunan kaya mezarına inen merdivenlerin ucunda yer almıştır. Bu yazıt 1900 yılında Sandalgian, 1901'de Belck, 1953'te Arutyunyan, 1979'da Melikişvili, 1992'de Salvini, 1840'da Schulz, 1872'de Mordtman, 1882, 1888, 1890, 1893'te Sayce, 1883'te Guiyord, 1927'de Meşçaninov, 1933'te Friedrich, 1952'de Vrouyr, 1948'de Saulcy, 1888'de Müller tarafından okunmuştur. Yazıtta Argişti I yıllıklarını hazırlarken askeri seferlerini özenle yazdırmıştır. İgani kenti kuşatılan kentler arsında gösterilmektedir.

İk-tesub: Subria kralıdır.

İlani Gamruti: Urartu Tanrılar listesinde Tanrı ve Tanrıçaların ötesinde kutsal yerlere tapınma geleneği vardı. Bu yerler kentler, dağlar, ovalar, kapılar şeklinde tanımlanmıştı. Urartu Tanrılar listesinde 60. sırada tapınıldı. Ancak arkeolojik kazılarda bunun-

la ilgili gerekli belgeler bulunmadığı için hakkında fazla bilgi verilemiyor. Arkeolojik kazılar bölgede yoğun olarak devam etmektedir.

İldamusa: Sarduri II'ye ait olan yazıtta adı geçmektedir. Margaret R.Payne'nin "Urartu Çivi Yazılı Taşlar Kataloğu" adlı kitabında bu yazıtın kodlandığı görülmektedir. Yazıtta adı geçen Qulha devletinin bir şehridir. Sarduri II, diğer Urartu krallarının yaptıkları çalışmalar gibi dönemindeki askeri seferler, yapılar, tapınak binaları, kanal ve göletler hakkında yazılıtaşlar diktirmişti. Yazıtta Sarduri II'nin yıllıklarını hazırlarken askeri seferlerini özenle yazdırmıştır.

İliu aluşe uruliliue şiuali: Urartu Tanrılar listesinin yirminci sırasında tapınılan bir Tanrı'dır. Bu Tanrı için de kurbanların kesilip kesilmediği bilinmiyor. Hakkında belge yetersizliği nedeniyle bilgi verilemiyor. Bu Tanrı'nın listede gösterilen uzunca adının karşılığı henüz tanımlanmadığı için dinsel kültü, tapınma geleneği ve kişiliği hakkında ayrıntılı bilgi verilemiyor.

İm: (Ya da Im) "Kil tablet" anlamında kullanılan bir sözcük şeklinde belirtilmektedir.

İni: Urartu dilinde bir sözcüktür. Sözcüğün Türkçe karşılığı "Bu" anlamında tanımlanmıştır. Kürt Mitolojisi adlı eserin yazarı Dr. Cemşid Bender, Urartu dilinde kullanılan "İni" sözcüğünün aynı anlamını veren Kürt (Zazaca) dilindeki "İna" sözcüğüyle benzer oranda örtüştüğünü ileri sürer. "İna" sözcüğün karşılığı da "Onlar" anlamında tanımlandığı görülmektedir. Yani Kürtçe bazı sözcüklerin Türk dili ve Hurri diliyle paralel kullanıldığını ileri sürer. Bir dönem İspanya elçisi olarak görevde bulunan Tahsin Mayatepek de Mayalarda kullanılan bazı sözcüklerin Türkçe sözcüklerle örtüştüğünü ileri sürmesine rağmen önemli görülmemişti. Kürtçe dilinde bazı sözcüklerin Sümer ve Akkad diliyle de örtüştüğü görülür. Bu ince ayrıntıdan yola çıkıldığında çoğu dillerde bazı sözcüklerin aynı anlamı verebildiği görülmektedir. Urartuların çoğu beyleri (kralları) zaten Kürt kökenli aşiretlerin bireylerinden oluşmaktadır. Ancak Bender'in özellikle Zagros Dağları'nı Kürtlerin yoğunlukta olduğu bölgeler olarak göstermesi de düşündürücü olmalıdır. Çünkü Sümer, Akkad (Agade)'yi oluşturmuş beyliklerin kökenlerinin araştırılması

doğrultusunda bölgesel etnik belirtilmelidir. Mezopotamya bölgesinden Urmiye Gölü üzerinden Van bölgesine gelerek krallığa yükselen Kürt beyleri de acaba Zagros Dağları'nda yaşayan Kürtlerle aynı mıydı? Bu soruların karşılığına bakıldığında diller arasındaki benzerliklerin doğal olduğu görülecektir.

İnuanau: Urartular tarafından tapınılan bir Tanrıça'dır. Tanrılar listesinin yetmişdokuzuncu sırasında yer alır. Meherkapı yazıtındaki Tanrılar listesine göre bu Tanrı'ya kurbanlık olarak hiçbir şey gösterilmemiş. Yapılan arkeolojik kazılarda gerekli belgeler bulunamadığı için bu Tanrı ile ilgili daha fazla bilgi verilemiyor. Ancak bölgede yoğun olarak arkeolojik kazılar devam etmektedir.

İnuspua: Kral İşpuini'nin yeğeni olduğu şeklinde ifadeler var. Yapılan dikilitaşlarda onun ve Menua'nın adları devamlı yer aldı. Ancak Kral İşpuini öldükten sonra oğlu Menua kral olur. Urartu kayıtlarında nedense birden bire İnuspua'nın adı kaybolur. Araştırmacılar büyük bir ihtimalle onun aniden ölmüş olabileceğini düşündüler. (İnuspua adında birinin daha varlığı anlatılıyor. Onun da Menua'ın oğlu olduğu şeklinde ifadeler yer alıyor ve komplo sonucu öldürülmüş olabileceği de yazılanlar arasında.) İnuspua için bazı kaynaklarda da Kral İşpuini'nin torunu olduğu şeklinde bilgiler veriliyor. Torununa çivi yazılı kaynaklarda gümüşten yapılmış küçük bir bakraç hediye etmiş olduğu yazılmaktadır.

İnuspua'nın yazıtları: Urartularla ilgili yapılan arkeolojik araştırmalarda bazı önemli dikilitaşlar kodlanarak belirtilmiştir. Özellikle Urartu yazıtların kataloğunu hazırlayan Margaret R.Payne, yapmış olduğu titiz çalışmalarıyla okuruna bu yazıtları sıralayarak sunmuştur. Buna göre İnuspua'nın yazdırdığı yazıtlar şöyle; (7.1.1) kodlu yazıtın Dizgin Kale'de bulunmuş olduğu tahmin edilmektedir. Dairesel biçimde yazılmış küçük bir tunç nesne üzerinde yazılmıştır. Tunç nesnenin orta kısmı kabartma şeklindedir. 1979 yılında Türk araştırmacı Veli Sevin tarafından okunmuştur. (7.1.2) kodlu yazıt Doğuanadolu bölgesinde bulunmuştur. Les Arcs Ebnöther Koleksiyonu'nda bulunmaktadır. Hiyeroglif yazılarla yazılmış bir tunç disktir. At koşum takımlarındandır. Nesnenin İnuspua'nın deposundaki eşyalarına

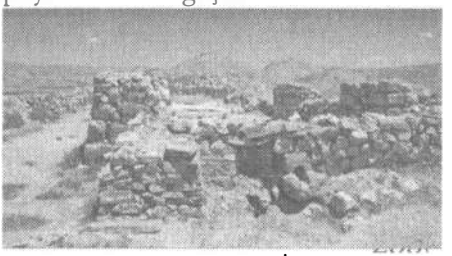
ait olduğu belirlenmiştir. 1982 yılında Berghe-Meyer, 1983'te Kohlmeyer-Saherwala, 1991'de Merhav tarafından okunmuştur. (7.1.3) kodlu yazıt Doğuanadolu bölgesinde bulunmuştur. Les Arcs Ebnöther Koleksiyonunda bulunmaktadır. At koşum takımı olduğu söylenen tunçtan yapılmış bir disk. 1982 yılında Berghe-Meyer, 1983'te Kohlmeyer-Saherwala, 1991'de Merhav tarafından okunmuştur.

İnuşpua: (İnuspus Argistis olarak da adı geçer) Menua'ın büyük oğlu. Babası hayattayken tahtına ortak etti. Ancak muhtemelen onun bir komplo sonucu öldürülmüş olabileceği tartışılıyor. Yerine Argistis I geçti. Aynı adla İşpuini'nin bir yeğeninden de söz ediliyor. Bak İnuspua.

İphari: Urartular tarafından tapınılan bir Tanrıça'dır. Tanrılar listesinin 71. sırasında yer alır. Meherkapı yazıtındaki çivi yazılı Tanrılar listesine göre bu Tanrı'ya kurbanlık olarak 2 koyun sunulmuştur. Yapılan arkeolojik kazılarda gerekli belgeler bulunamadığı için bu Tanrı ile ilgili daha fazla bilgi verilemiyor. Ancak bölgede yoğun olarak arkeolojik kazılar devam etmektedir.

İrgima: Yazıtların başlangıcı "Sarduri oğlu Rusa" diye başlayan Urartu Kralı Rusa I'in askeri seferlerde yaptırdığı yazıtlarda bu ülkenin adı geçmektedir. Urartu Kralı Rusa I'e ait olan yazıtlar araştırmacılar tarafından belirli kodlamalarla ele alınmış ve bulundukları müzelerde koruma altına alınmışlardır. Bu yazıtlar Margaret R.Payne tarafından "Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu" adlı eserinde toplu olarak yeniden kodlanarak ele alınmıştır. Yazıtta Rusa I, bu ülkeyi kuşattığını ve krallarını da Tanrı Haldi'nin gücüyle kendisine yalvartarak, canını bağışlaması için yere eğilip, ayaklarına kapandığını belirtmektedir.

İrmusini: Urartu Tanrısı'dır. Meherkapı yazıtında adı geçen Irmusini için kurbanlık olarak 1 boğa ve 2 koyun sunulur. Sardurihinili Kalesi'nde adına kale içinde bir tapınak yapılmıştır. Bu tapınak kalenin aşağı bölümünde bulunmaktadır. İrmusini Urartu Tanrılar panteonunu 19. sırasında yer alan bir Tanrı'dır.

Çavuştepe'deki İrmusini Tapınağı

Adına Gürpınar Ovası'ndaki Çavuştepede "Aşağı Kale" olarak kodlanan bir kale, Sarduri II tarafından yapılmıştır. Tanrılar listesinde geri planda tanımlanan bu Tanrı'ya Sardui II tarafından yapılan tapınağın amacı, Sarduri'nin baba kenti olan Riar'ın Tanrısı olduğu şekline bağlanmaktadır. Asur Kralı Sargon II, sekizinci askeri seferin çivi yazısıyla yazılmış olduğu kayıtlarda bunun adını da işler.

İrkua: Sarduri II'ye ait olan yazıtta adı geçmektedir. Margaret R.Payne'nin "Urartu Çivi Yazılı Taşlar Kataloğu" adlı kitabında bu yazıtın kodlandığı görülmektedir. Yazıtta adı geçen bir aşirettir. Sarduri II, diğer Urartu krallarının yaptıkları çalışmalar gibi dönemindeki askeri seferler, yapılar, tapınak binaları, kanal ve göletler hakkında yazılıtaşlar diktirmişti. Yazıtta Sarduri II'nin yıllıklarını hazırlarken askeri seferlerini özenle yazdırmıştır.

İruia: Sarduri II'ye ait olan yazıtta adı geçmektedir. Margaret R.Payne'nin "Urartu Çivi Yazılı Taşlar Kataloğu" adlı kitabında bu yazıtın kodlandığı görülmektedir. Yazıtta adı geçen İrkua aşiretinin kralıdır. Sarduri II, diğer Urartu krallarının yaptıkları çalışmalar gibi dönemindeki askeri seferler, yapılar, tapınak binaları, kanal ve göletler hakkında yazılıtaşlar diktirmişti. Yazıtta Sarduri II'nin yıllıklarını hazırlarken askeri seferlerini özenle yazdırmıştır.

İrkuini: Kuarzani, Ultuza, Uriani, Muruzu ve İrkuini kentleri Urartuların bulunduğu bölgenin kuzeyinde bulunan Aras Nehri boylarındaki Gökçegöl çevresindeki yerleşim yerleridir. Urartu Kralı Argişti I üçüncü sefer yılında bu kentlere askeri seferler yapar. Bu ülkelere yaptığı sefer sırasında bölgenin en büyük toprağına sahip olan Etiu Krallığını da işgal eder. Argişti I, kuzey kentlerini işgal ettikten sonra bu defa da saldırılarını batıdaki kentlere yöneltmiştir.

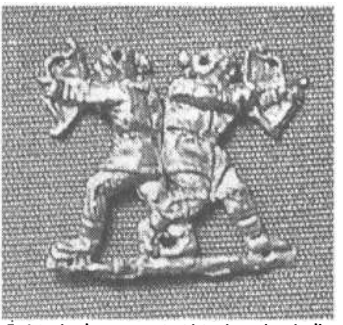
İr (e)puni: Erebuni kentinin bir başka adı. Bak Erebuni.

İrduai: Argişti I'in Margaret R.Payne'nin "Urartu Çivi Yazılı Taşlar Kataloğu" adlı kitabında (8.1.1) kodlu yazıt olarak belirtilen yazıtta adı geçen bir kenttir. Argişti I, diğer Urartu krallarının yaptıkları çalışmalar gibi dönemindeki askeri seferler, yapılar,

tapınak binaları, kanal ve göletler hakkında yazılıtaşlar diktirmişti. Horhor yazıtı olarak da adlandırılan yazıt; Van Kalesi'nin güneybatı tarafında bulunan kaya mezarına inen merdivenlerin ucunda yer almıştır. Bu yazıt 1900 yılında Sandalgian, 1901'de Belck, 1953'te Arutyunyan, 1979'da Melikişvili, 1992'de Salvini, 1840'da Schulz, 1872'de Mordtman, 1882, 1888, 1890, 1893'te Sayce, 1883'te Guiyord, 1927'de Meşçaninov, 1933'te Friedrich, 1952'de Vrouyr, 1948'de Saulcy, 1888'de Müller tarafından okunmuştur. Yazıtta Argişti I yıllıklarını hazırlarken askeri seferlerini özenle yazdırmıştır. İrduai kenti kuşatılan kentler arasında gösterilmektedir.

İrkiuni: Gökçegöl civarında yaşayan bir kabiledir. Argişti I'in askeri seferinden dolayı kuşatılmış ve Urartuların egemenliklerine katılmışlardır.

İrikua: Ya da Erikua. Urartularda yaşadığı öne sürülen bir aşiret adı. Kral Minua (Menua) bu aşiretin başkentleri olan Luhiuni'yı kuşatarak Etiuni ülkesini haraca bağlamıştır. İriuka, Etuni ülkesinde yaşamış bir aşiretti. Trans-Kafkasya bölgesinde yer alır.

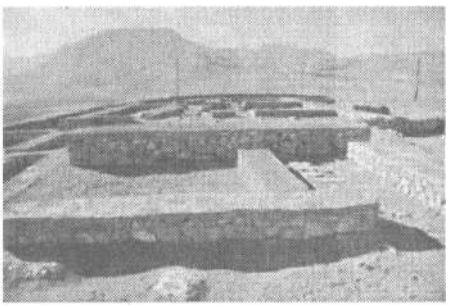

İskit kültürüne ait iki okçu heykeli

İskitler: Bir krallıktır. Bu krallıkla beraber Kimmerlerin Urartulara saldırması sonucunda Urartuların zayıfladığı belirtilmektedir. İskitler İ.Ö.VII. yüzyıl civarında Avrupa ile Asya kıtalarının batı bölgelerinde yaşadılar. Sakalar adıyla anılan İskitler Tanrı Dağları ve Fergana Vadisi'nin arasındaki bölgede yaşadılar. Sakalar Orta Asya kavimlerdendir. Tanrı Dağları eteklerinde yaşayan Sakalar, İ.Ö. VIII. yüzyılda batıya doğru göç ederler. İskitlerle ilgili belgelerin çoğu Yunan dilinde verilmektedir. Yunan kaynaklarında İskitlerin İranlıların ataları olduklarına ilişkin bir bilgi verilememektedir. Tarihçi Heredot, İskitlerin Orta Asya'dan Massagetlerin inanılmaz baskılarından dolayı bölgeyi terk ettiğini belirtir. Bazı tarihi belgelerde İskitlerin İ.Ö.680 civarında Kafkasya'daki sarp geçitler üzerinden Kur Irmağı boylarına yerleştiklerini belirtir. Onların göçlerinden hemen sonra Sakalar da Aras boyları

ve Urmiye Gölü kıyılarına yerleşerek Azerbaycan'a kadar ulaşırlar. Kısa sürede Anadolu'ya yerleşip, İran'ı kendilerine bağlar ve Suriye ile Filistin'e kadar genişlerler. Doğuda Çin'e, batıda Tuna boyları ve Karpatlara, kuzeyde Sibir ve güneyde Mısır kapılarına kadar genişleyerek Asya ve Avrupa topraklarına egemen olan büyük bir imparatorluk olurlar.

İs-luburani: Argişti I'in Margaret R.Payne'nin "Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu" adlı kitabında (8.1.1) kodlu yazıt olarak belirtilen yazıtta adı geçen Ubundalhi kralıdır. Argişti I, diğer Urartu krallarının yaptıkları çalışmalar gibi dönemindeki askeri seferleri, yapıları, tapınak binalarını, kanal ve göletler hakkında yazılıtaşlar diktirmişti. Horhor yazıtı olarak da adlandırılan yazıt; Van Kalesi'nin güneybatı tarafında bulunan kaya mezarına inen merdivenlerin ucunda yer almıştır. Bu yazıt 1900 yılında Sandalgian, 1901'de Belck, 1953'te Arutyunyan, 1979'da Melikişvili, 1992'de Salvini, 1840'da Schulz, 1872'de Mordtman, 1882, 1888, 1890, 1893'te Sayce, 1883'te Guiyord, 1927'de Meşçaninov, 1933'te Friedrich, 1952'de Vrouyr, 1948'de Saulcy, 1888'de Müller tarafından okunmuştur.

Kral İşpuini tarafından yaptırılan Anzaf Kalesi'nin kalıntıları

İşpiliugu: (Yazıtların başlangıcı "Sarduri oğlu Rusa" diye başlamaktadır. Urartu Kralı Rusa I'e ait olan yazıtlar araştırmacılar tarafından belirli kodlamalarla ele alınmış ve bulundukları müzelerde koruma altına alınmışlardır. Bu yazıtlar Margaret R.Payne tarafından "Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu" adlı eserinde toplu olarak yeniden kodlanarak ele alınmıştır. Küçük buluntular arasında kil bir tablet üzerinde yazılan yazıtta kale mühürdarı olarak belirtilmektedir. Margaret R.Payne'nin "Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu" adlı eserinde (10.3.13) kodla belirttiği ve Bastam'da bulunarak Tahran Arkeoloji Müzesinde koruma altına alınan Kil tablet üzerinde yazıtın ön yüzünde *"...Kral der ki*

kale başkanı Lubsuiani konusunda mühürdar Ispiliugu'ya (şu) buyruğu ver: Kral korunsun (?)..." şeklinde devam eder.

İşpuini: (Ya da İspuinis, İşpuni) Urartu kralıdır. Sarduri'den sonra Urartu tahtına geçen reformcu bir kral olarak tanıtılmaktadır. Zivistan (günümüzdeki Elmalı) ve Patnos'ta bulunan Urartu yazılı kaynaklarından İşpuini'nin Sarduri I'in oğlu olduğu belirtilir. Asurlu Kral Şamsi-Adad V'in bir yazılıtaşında "Uşpina" olarak belirtilmiştir. İ.Ö.824-810 (Bazı kaynaklarda İ.Ö.840-830 ya da İ.Ö.830-800 tarihleri olarak ele alınmıştır.) tarihlerinde hüküm sürdüğü dönemlerde Asur'da (İ.Ö.820-810) Şamşi-Adad hüküm sürüyordu. Van'ın 11 km uzağında askeri ve ticari yönden "Urmiye" (Bazı kaynaklarda Urnamiye şeklinde yazıldığı da görülmektedir) bölgesine gidenleri denetim altında tutmak için iki kale yaptırdı. Bu kaleler Anzaf adıyla anılmaktadırlar. Kaleler Aşağı Anzaf ve Yukarı Anzaf adıyla arkeolojinin tarihine işlendiler. Döneminde beyliğin sınırları genişlemiştir. İmar konusuna da etkili çalışmalar yaptı. Van'ın güneyinde, Van Gölü'nün doğu sahillerine yakın Zevasten'de (Zivistan) büyük bir tapınak yaptırarak yazıtlar bırakmıştı. Bu tapınağa oğlu Menua'da yazıtlar bırakmıştır. Asur yazıtlarında yetenekli Asur komutanı olan Mutarris-Asur'un yönetimindeki ordu Uşpina adlı bir kralın 200 kentini ele geçirdiğini belirtir. Yapılan incelemelerde Uşpina'nın İspuni olduğu doğrulanmıştır. İspuni adına yapılan yazılıtaşların sayısı çok değil. Bu yazılıtaşlarda oğlu Menua ile yeğeni İnuşpua'nın adları sık sık geçmektedir. Yaptırdığı yazılıtaşlar genellikle kalelerin önlerine dikilen imarla ilgili belirtilerdi. Yazılıtaşlar Zivistankale, Anzaf Kale ve Patnos'un bazı yerlerinde bulunanlardır. İspuini döneminden günümüze gelen metinleri araştırmacılar iki aşamada incelediler. Birinci aşama kült metinleri, ikinci aşama ise sütun kaidelerinde bulunan İspuini'nin krallığı hakkındaki metinlerdir.

İşpuini yazıtları: Araştırmacı arkeologlar Urartuların yenilikçi kralı olarak adından söz ettiren İşpuini tarafından yazılan yazıtları üç bölümde incelerler. Kral İşpuini adını taşıyan yazıtlar, İşpuini ve oğlu Menua ile ortaklaşa yazdıkları yazıtlar, İşpuini, oğlu Menua ve Menua'nın oğlu İnişpua ile birlikte yazdıkları yazıt-

lardır. Bu yazıtlar arasında İşpuini adını taşıyanların daha eski olduğu söylenmektedir. Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu adlı eserin yazarı Margaret R.Payne, Urartu kültürüne ait çivi yazılı yazıtları toplu bir şekilde ele alarak çeşitli açıklamalar getirir. İşpuini yazıtlarını kodlayarak açıklamıştır. Bu kodlamalar; (2.1- (2.1.1-2.1.7) kodlu yazıtın Elmalı ören yerinde olduğu belirtilmektedir. Yazıtın yedi adet sütun kaidesi üzerinde yazıldığı ifade ediliyor.

Kodlanan bu yazıtta *"...Sarduri oğlu İşpuini bu binayı yaptırdı..."* şeklinde başlayan ifadeler yer almaktadır. Bu yazıt 1882 yılında Sayce, 1886'da Müler, 1900'de Sandaligan, 1931'de Meşçaniov, 1933'te Friedrich, 1939'da Tserethel ve 1952 yılında da Vrouyr tarafından okunduğu belirtmektedir. (2.1.8) kodlu yazıt, taş bloklardan yapılmış bir duvar yazıtının dört bloğu olarak gösterilmektedir. Bu yazıtın Urartu dininde tapınılan Tanrı Quer'ya adanan bir anıt ya da tapınak binasının yapımına ait olduğu söylenir. 1882, 1893 yılında Sayce, 1900 yılında da Sandaligan tarafından okunmuştur. (2.1.9) kodlu yazıt da Elmalı ören yerinde bulunmuştur. Yazıtın taş bir blok üzerindeki son bölümü olduğu belirtiliyor. Lehmann-Haupt taşın ve yazıtın şekline bakarak (2.1.8) yazıtına uyan bir parçası olduğunu söyler. König ise tam tersini ifade ederek yazı şeklinin büyüklüğüne göre bu parçanın (2.1.8) kodlu yazıta uymadığını söyler. Yazıt *"...İşpuini..."* diye biter. 1900 yılında Belck-Lehman tarafından okundu. (2.1.10) kodlu yazıtın sütun kaidesi üzerinde yazıldığı söylenir. Yazıtın (2.11-2.1.7) kodlu yazıta benzediği ifade edilir. Yazıtın *"... Sarduri oğlu İşpuini bu binayı yaptırdı..." şeklinde* başladığı görülür. Yazıt Britsh Museum'da koruma altındadır. (2.1.11) yazıtın yedi parçadan oluştuğu belirtilmektedir. Ağrı ili Patnos ilçesindeki Ziyarettepe kazılarında bulunarak Van Müzesi'nde koruma altına alınmışlardır. Bazı sütun kaidelerinde yazılan metin *"...Tanrı Haldi'nin kudretiyle Sarduri oğlu İşpuini bu....yaptırdı. (Burada) bunun gibi kusursuz başka hiçbir şey dikilmemişti. Sarduri oğlu İşpuini bunu yaptırdı..." şeklinde* bilgiler yer alır. 1892 yılında Hyvernat, 1893'te Sayce, 1900'de Sandaligan,1900'de Belck-Lehmann,

1958'de Hulin ve 1963 yılında Güterborck tarafından okundu. (2.1.12) kodlu yazıt Kalecik ören yerinde bulunmuştur.

Yazıt sütun kaidesinde *"...Sarduri oğlu İşpuini bu tarlayı yaptırdı. Tanrı Haldi'nin kudretiyle, Sardıuri oğlu İşpuini bu binayı yaptırdı. (burada) bunun gibi kusursuz başka hiçbir şey yapılmamıştı..." şeklinde* başlar. 1840 yılında Schulz, 1872'de Mordtmann, 1882, 1888, 1893'te Sayce ve 1900 yılında Sandalgidan tarafından okunur. (2.1.13) kodlu yazıt Aşağı Anzaf Kalesi'nde kumtaşı sütun üzerinde yazılmıştır. Yazıtta *"...Tanrı Haldi'nin kudretiyle Sarduri oğlu İşpuini bu binayı kusursuz bir şekilde yaptırdı..."*diye başlar. 1960 yılında Hulin tarafından okundu. (2.1.14) kodlu yazıt Aşağı Elmalık Kalesi'nin 250 m güney tarafındaki tepede bulunmuştur. Yazıt Piri Kapısı olarak adlandırılan kayaya oyularak yapılmış dikdörtgen biçimli bir nişte yer alır. Yazıt *"...Sarduri oğlu İşpuini bu bağı kurdu ve bahçeler kurdu. Efendi (si)ne bu yazıtı yaptırdı..."* şeklinde başlar. 1980 yılında Prof. Dr. Oktay Belli ve Dinçol tarafından okundu. (2.1.15) kodlu yazıt Yukarı Anzaf köyünde bir evin yapımında kullanılmış kaide üzerinde yazılmıştır. Yazıt *"...Sarduri oğlu..."* diye başlar. 1995 yılında Türk arkeolog Dinçol tarafından okunur. (2.1.16) kodlu yazıt Aşağı Anzaf Kalesi güney surunda kireçtaşı bloğunda yazılmıştır. Van Müzesi'nde koruma altındadır. 1995 yılında Dinçol tarafından okunan yazıt *"...Tanrı Haldi'nin kudretiyle Sarduri oğlu İşpuini bu kaleyi kusursuz bir şekilde yaptırdı. Güçlü kral, büyük kral ve Biainili ülkesinin kralı..." şeklinde* başlar. (2.1.17) nolu yazıt Aşağı Anzaf Kalesi güney suru yakınında bir evin yapımında kullanılmış kireç taşından bir blok üzerinde yazılmıştır. Yazıt *"...Tanrı Haldi'nin kudretiyle Sarduri oğlu İşpuini bu kaleyi kusursuz bir şekilde yaptırdı. Güçlü kral, büyük kral, Suruli ülkesinin kralı ve Biainili ülkesinin kralı..." şeklinde* başlar. 1995 yılında Dinçol tarafından okunur. (2.1.18) kodlu yazıt Aşağı Anzaf Kalesi güney duvarında kireç taşı bloğunda yazılır. Van Müzesi'nde koruma altındadır. 1995 yılında Dinçol tarafından okunur. Parça halinde bulunan diğer küçük buluntular da genellikle "İşpuini deposu" ve "İşpuini eşyaları" hakkında yazıldığı söylenmektedir.

İşpuini ve Menua'nın ortak yazıtları: Urartu Kralı Sarduri'nin oğlu olan İşpuini Krallığı döneminde oğlu Menua (Minua) ile birlikte Urartu Krallığını yönettiği için birlikte yapılan kale ve tapınaklarla beraber barajlar, kanallar ve bahçelere dikilitaşlar diktirmişlerdi. Bu dikilen dikilitaşlarda baba-oğul kralın dinlerine bağlı çalışmaları da açıkça görülmektedir. Özellikle "Meherkapı yazıtı" olarak adlandırılan yazıtta tapındıkları diğer tüm Tanrılarla beraber Baş Tanrı Haldi'den de övgüyle söz etmektedirler. Arkeolojik araştırmalarda bazı önemli dikilitaşlar kodlanarak belirtilmiştir. Özellikle Urartu yazıtların kataloğunu hazırlayan Margaret R.Payne, yapmış olduğu titiz çalışmalarıyla okuruna sunmuştur. Buna göre İşpuini ile oğlu Menua'nın ortak yazdıkları yazıtlar şöyle: Askeri seferlerini (3.1.1) kodlu yazıt Kalatgah Barajı'nın duvarında belirtilmiştir. Günümüzde Pensilvania Metropolitan Museum'da koruma altındadır. Taş blok üzerinde yazılan yazıt *"...Tanrı Haldi'nin kudretiyle ve Tanrı Teişeba'nın kudretiyle, Biainili'nin kralı ve Tuşpa Şehri'nin kahramanı olan Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua..."* diye başlar. Yazıt, 1975 yılında Lion, 1979'da da Salvini tarafından okundu. (3.1.2) kodlu yazıt, bazalt kayanın iki yüzünde yazılmış, bir bölümü (üst bölüm) eski Van kentindeki Surp Pogos Kilisesi'nde diğer bölümü ise Van Müzesi'nde koruma altındadır. Yazıt *"...Efendi Tanrı Haldi'ye Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua bu steli diktirdiler..." şeklinde* başlar. Stelin üst parçası 1930 yılında Meşçaniov, alt parçası ise 1882 yılında Sayce, 1900'de Sandaligan tarafından okunur. (3.1.3) kodlu yazıt Kasımoğlu ören yerinde mezar taşı olarak kullanılmış olduğu halde bulunmuştur. Yazıtın parçası (3.1.2) kodlu yazıtın kopyası şeklinedir. Yazıtta *"...Efendi Tanrı Haldi'ye Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua bu steli diktirdiler..." şeklinde* başlar. Yazıt 1930 yılında Meşçaniov, 1933'te Friedrich ve 1952 yılında da Vrouyr tarafından okunur. (3.1.4) kodlu yazıt Pirabat köyü yakınlarındaki Şinzir köyünden Ağrı ili Toprakkale ören yerine götürülmüştür. İri bir taş bloğun üzerinde yazılan yazıtın sadece sağ üst köşesinin bulunduğu söylenmektedir. Araştırmacılar yazıtın (3.1.2 ve 3.1.3) kodlu yazıtın bir kopyası şeklinde olduğunu ifade ederler.

Yazıt *"...Tanrı Haldi, kendi mızrağıyla sefere çıktı..."* şeklinde başlar. 1921 yılında Marr tarafından okunur. (3.1.5) kodlu yazıt, alt tarafı kırık olan büyük bir taşa yazılmıştır.

Karagündüz kilisesinde bulunur ve Van Müzesi'nde koruma altına alınır. Yazıtın ön yüzünde *"...Efendi Tanrı Haldi'ye Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua bu steli diktirdiler..."* şeklinde başlar. Stelin arka yüzünde de *"...Efendi Tanrı Haldi'ye Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua bu steli diktirdiler..."* şeklinde başladığı yazılmaktadır. 1958 yılında Hulin, 1984 yılında da Salvini tarafından okunur. (3.1.6) İlandağ'da anakaya üzerinde yazılan bir yazıttır. Yazıt *" Tanrı Haldi'nin kudretiyle Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua Arsinie şehrini ele geçirdi (ler), Arsinie şehrini yendiler..."* şeklinde başlar. Yazıt 1997 yılında Hmaykyan ve 1998'de de Salvini tarafından okunur. Yapılar ile ilgili yazıtlar ise; (3.2.1) kodlu yazıt Van kentinin kuzey doğusundaki Zımzım Dağı'nın batı eteklerinde bir kayaya işlenmiş yazıttır. Kayaya bir kapı şekli verilerek yazılan yazıta "Meherkapı" yazıtı adı verilmiştir. Bu yazıtın Urartu dinsel kültünde önemli bir yerinin olduğu söylenmektedir. Yazıtta *"...Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua bu kapıyı Efendi Tanrı Haldi'ye yaptırdılar ve bir ferman çıkardılar...Tanrı Haldi'nin Tanrı Teişeba'nın, Tanrı Şivini'nin ve bütün Tanrıların ....Tanrı Haldi'ye 6 oğlak kesilsin; kurban olarak: Tanrı Haldi'ye 17 boğa ve 34 koyun, Tanrı Teişeba'ya 6 boğa ve 12 koyun, Tanrı Şivini'ye 4 boğa ve 8 koyun, Tanrı Hutuini'ye 2 boğa ve 4 koyun, Tanrı Turani'ye 1 boğa ve 2 koyun, Tanrı Ua'ya 2 boğa ve 4 koyun, Tanrı Nalaini'ye 2 boğa ve 4 koyun, Tanrı Arsimela'ya 2 boğa ve 4 koyun, Tanrı Anapsa'ya 1 boğa ve 2 koyun, Tanrı Diduaini'ye 1 boğa ve 2 koyun, Tanrı Selardi'ye 1 boğa ve 2 koyun, Tanrı Haldi'nin mızrağına 1 boğa ve 2 koyun, Tanrı Atbini'ye 1 boğa ve bir koyun, Tanrı Quera'ya 1 boğa 2 koyun, Tanrı Elipri'ye 1 boğa ve 2 koyun, Tanrı Tarraini'ye 1 boğa ve 2 koyun, Tanrı Adaruta'ya 1 boğa ve 2 koyun, Tanrı İrmuşini'ye 1 boğa ve 2 koyun,.... (ad silik) olan Tanrı'ya 1 boğa ve 2 koyun, Tanrı Alaptusini'ye 1 boğa ve 2 koyun, Tanrı Erina'ya 1 boğa ve 2 koyun, Tanrı Siniri'ye 1 boğa ve 2 koyun, Tanrı Unina'ya 1 boğa ve 2 koyun, Tanrı Airaini'ye 1 bo-*

ğa ve 2 koyun, Tanrı Zızumaru'ya 1 boğa ve 2 koyun, Tanrı Hara'ya 1 boğa ve 2 koyun, Tanrı Araza'ya 1 boğa ve 2 koyun, Tanrı Ziuquni'ye 1 boğa ve 2 koyun, Tanrı Ura'ya 1 boğa ve 2 koyun, Tanrı Arsibedini'ye 1 boğa ve 2 koyun, Tanrı Arni'ye 1 boğa ve 2 koyun, Tanrı Haldi'nin İnirasesi'ne 1 boğa ve 2 koyun, Tanrı Haldi'nin büyüklüğüne 1 boğa ve 2 koyun, Tanrı Haldi'nin dıruse'sine 1 boğa ve 2 koyun, Tanrı Haldi'nin ordusuna 2 boğa ve 4 koyun, Tanrı Teişeba'nın ordusuna 2 boğa ve dört koyun, Artu'arasu Tanrılarına 2 boğa ve 34 koyun, Ardini şehrinin Tanrısı'na 1 boğa ve 2 koyun, Qumenu şehrinin Tanrısı'na 1 boğa ve 2 koyun, Tuşpa şehrinin Tanrısı'na 1 boğa ve 2 koyun, Haldi şehrinin Tanrılarına 1 boğa ve 2 koyun, Arsiniu şehrinin Tanrıları'na 1 boğa ve 2 koyun, Tanrı Haldi'nin daşe'sine 1 boğa ve 2 koyun, Tanrı Suba'ya 1 boğa ve 2 koyun, Haldi kapısına 1 boğa ve 2 koyun, Erida şehrinin Teişeba kapısına 1 boğa ve 2 koyun, Uisini şehrinin Şivini kapısına 1 boğa ve 2 koyun, Tanrı Elia'ya 1 boğa ve 2 koyun, Tanrı Haldi'nin merhametine 1 boğa ve 2 koyun, Tanrı Haldi'nin kudretine 1 boğa ve 2 koyun, Tanrı Haldi'nin Susi'sinin Tanrılarına 1 boğa ve 2 koyun, Tanrı Talapara'ya 1 boğa ve 2 koyun, Tanrı Qilibani'ye 1 boğa ve 2 koyun, Ülkeleri" Tanrısı'na 1 boğa ve 2 koyun, Dağların (?) Tanrısı'na 1 boğa ve 2 koyun, Göllerin Tanrısı'na 1 boğa ve 2 koyun, Kurbanların Tanrısı'na 2 boğa ve 14 koyun, (silinmiş...) 2 boğa ve 14 koyun, bütün (diğer) Tanrılara 4 boğa ve 18 koyun, Tanrı Haldi'nin sığırlarına (?) 4 koyun, Nisi [ ] ni şehrinin Ua kapısına 2 koyun, dağlara 10 koyun, Tanrıça Arabaini'ye 1 inek ve 1 koyun, Tanrıça Huba'ya 1 inek ve bir koyun, Tanrıça Tuşpa'ya 1 inek ve 1 koyun, Tanrıça Aui'ye 1 inek, Tanrıça Aia'ya 1 inek, Tanrıça Sardi'ye 1 inek, Tanrıça Sinuiardi'ye 2 koyun, Tanrıça İphari'ye2 koyun, Tanrıça Barisa'ya 1 koyun, Tanrıça Silia'ya 1 koyun, Tanrıça Ar'a'ya 1 koyun, Tanrıça Adia'ya 1 koyun, Tanrıça Uia'ya 1 koyun, Ai Tanrıçalarına 4 koyun, Tanrıça Ardi'ye 2 koyun, İnua Tanrıçalarına 17 koyun (sunulsun), Tanrı Haldi tarafından ve bütün Tanrılar tarafından Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua'ya yaşam verilsin..." şeklinde devam eder. Bu yazıt 1840 yılında Schulz, 1872'de Mondtmann, 1882, 1888, 1893'te Sayce, 1900'de Sandalgian,

1953'te Melikişvili tarafından okundu. (3.2.2) kodlu yazıt Yeşilalıç ören yerinde anakaya kapı biçiminde oyulmuş kutsal bir yazıt olduğu söylenir. Bu yazıt 1886 ve 1888 yılında Sayce, 1888'de Müller, 1900'de Sandalgian, 1976,1977'de Veli Sevin ve Oktay Belli tarafından okundular. (3.2.3) kodlu yazıt Karahan ören yerinde bulunup, Van Müzesince koruma altına alınmıştır. Bazalttan yapılmış bir dikilitaştır. Bu yazıt 1978 yılında Dinçol-Kavaklı, 1980, 1993'te Salvini tarafından okunur. (3.2.4) kodlu yazıt Karahan ören yerinde bazalt bir steldir. Van Müzesince koruma altına alınmıştır.

Yazıtın uç kısmının kırık olduğu belirtilmektedir. 1978 yılında Dinçol-Kavaklı, 1993'te Salvini tarafından okunur. (3.2.5) kodlu stel bazalttan yapılmıştır. Orta parçası Karahan ören yerinde bulunarak Van Müzesi'nde koruma altına alınmış, alt parçası da Muradiye'de bulunarak İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde koruma altına alınmıştır. Bu stel; 1993 yılında Salvini, 1978'de Dinçol-Kavaklı, 1900'de Belck-Lehmann, 1906 Sayce, 1913'te Sandalgian ve 1980 yılında da Salvini tarafından okunur. (3.2.6) kodlu bazalttan yapılan bu stel Karahan ören yerinde bulunarak Van Müzesince koruma altına alınmıştır. 1978 yılında Dinçol-Kavaklı, 1980 yılında ise Salvini tarafından okunur. (3.2.7) kodlu yazıt Karahan ören yerinde bulunarak Van Müzesince koruma altına alınır. Bazalttan yapılmış bir steldir. 1978 yılında Dinçol-Kavaklı, 1993'te ise Salvini tarafından okunur. (3.2.8) kodlu yazıt Karahan'da bulunmasına rağmen kayıp olduğu söylenmektedir. Bazaltan yapılmş olan stelin negatif fotoğrafı Erivan Müzesi'nde koruma altındadır. 1961 yılında Israelyan, 1980'de Salvini tarafından okunur. (3.2.9) kodlu yazıt Gündoğdu ören yerinde bulunduktan sonra Akdamar Adası'ndaki Manastıra götürülmüştür. Yapının temel bloğu üzerinde yazılmıştır. 1901 yılında Belck, 1917'de Marr tarafından okunur. (3.2.10) Kelişin geçidinde bulunur. Çift taraflı bir yazıttır. Bir tarafında Asur dili diğer tarafında ise Urartu diliyle yazılmıştır. Yazıt *"...Büyük kral, güçlü kral, Suruli ülkesinin kralı, Biainili ülkesinin kralı ve Tuşpa şehrinin kahramanı olan Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua Ardini şehrine, Tanrı Haldi'nin huzuruna geldikleri zaman,*

bir tapınak yaptırdılar ve Tanrı Haldi'ye bir stel diktirdiler..." şeklinde devam eder. Bu stel 1882, 1885, 1893, 1894, 1901, 1906 yıllarında Sayce, 1893'te Morgan-Schell, 1893, belck-Lehmann, 1896'da Morgan, 1900 Sandalgian, 1903 Basmadian, 1904 Belck-Messerschmidt, 1907 Lehman, 1917'de Minorskii, 1930'da Götze, 1931'de Ebeling, 1931'de Lehmann, 1932'de Friedrich, 1933, 1935, 1951'de Tseretheli, 1952'de Amin, 1961'de Beneditch, 1966'da Edmonds, 1976, 1979, 1984'te Salvini, 1988'de Mayer tarafından okundu.

İspuini ve İnuspua'nın ortak yazıtları: Urartularla ilgili yapılan arkeolojik araştırmalarda bazı önemli dikilitaşlar kodlanarak belirtilmiştir. Özellikle Urartu yazıtların kataloğunu hazırlayan Margaret R.Payne, yapmış olduğu titiz çalışmalarıyla okuruna bu yazıtları sıralayarak sunmuştur. Buna göre İşpuini ile İnuspua'nın ortak yazdıkları yazıtlar şöyle; (6.1.1) kodlu yazıt yapılarla ilgili yazıttır. Eski Van kentinin bölgesinde Kurşunlu Cami'de bulunmuştur. Bir taş stelin üst parçasında bulunmaktadır. Yazıtta *"...İşpuini oğlu Minua bu steli efendi Tanrı Haldi'ye diktirdi. Tanrı Haldi tarafından, İşpuini oğlu Minua ve Minua oğlu İnuspua'ya yaşam, sevinç ve büyüklük verilsin..." şeklinde* devam eder. 1892 yılında Belck-Lehmann, 1894'te Sayce, 1900'de Sandalgian tarafından okunmuştur. (6.1.2)kodlu yazıt Eski Van kentinin bölgesinde Kurşunlu Cami'de bulunmuştur. Tiblisi Müzesi'nde koruma altındadır. Niş biçiminde yapılan bir stelin üst tarafında yazılmaktadır. 1926 yılında Lehmann, 1927'de Meşçaninov, 1932'de Friedrich, 1939'da Tseretheli tarafından okunmuştur. (6.1.3) kodlu yazıt Karahan bölgesinde bulanarak İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde koruma altına alınmıştır. Bir dikilitaşın üst parçasında yazılmaktadır.

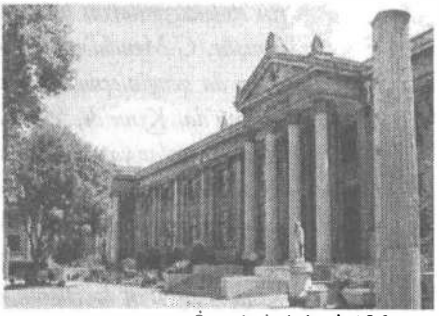
İstelua: Surp Pogol yazıtında Urartuların saldırısına uğrayan Trans-Kafkasya bölgesinde bir kent. Urartular bu kente saldırarak haraca bağlamış ve ganimetlerle Tuşpa'ya dönmüşler. Surp Pogol yazıtında bu seferler detaylı olarak anlatılmaktadır.

Etui (hi/ni): Trans-Kafkasya bölgesinde yer alan Etuni kent devletinin Urartulardaki adıdır. Kral Minua (Menua) bu kent devle-

tinin hiç kuşatılmamış olan başkentleri Luhiuni'yı işgal ederek Etuni kentini dė haraca bağlamıştır.

İsala (ni): (Asur dilindeki karşılığı İzalla olarak yazılır.) Urartular döneminde bir kent krallığı. Kral Menua tarafından kuşatılmış. Bak İzalla.

İstanbul Arkeoloji Müzesi: İstanbul ili Eminönü ilçesi sınırlarında yer alan Gülhane Parkı'nın girişinde sağ tarafta yer alır. Topkapı Saray Müzesi'ne giden Osman Hamdi Bey yokuşunda bulunur. Bu müze içinde üç bölümlü müzeler dikkat çeker. Bunlar Arkeoloji Müzesi, Eski Şark Eserleri Müzesi ve Çinili Köşk'ten oluşmuştur. Bu üç addan dolayı "İstanbul Arkeoloji Müzesi" olarak isim alır. 1801-1858 yılları arasında yaşamış Tophane Müşiri Ahmet Fethi Paşa önderliğinde müzecilik başlamıştır. Böylece bütün valilere genelgeler gönderilerek eserlerin İstanbulda toplanmasına karar verilir. Yabancı arkeologların yaptıkları kazılardan elde edilmiş eserlerin yurt dışına kaçırılmasını önlemek için bir dizi çalışma yapılmıştır. Anadolu'da toplanan eserler ise müzenin bünyesinde koruma altına alınır.

İstanbul Arkeoloji Müzesi

Müze Müdürlüğü'nün internet sitesinde şu bilgiler vardır."... *Aya İrini Kilisesi'nde toplanan bu eserler ilk defa müze ismi ile Ali Paşa'nın (1815–1871) sadrazamlığı, Saffet Paşa'nın (1814–1883) Maarif Nazırlığı sırasında Müze-i Hümayun (İmparatorluk Müzesi) ismi altında açılmıştır. Bundan kısa bir süre sonra müze kapatılmış, Ahmet Vefik Paşa'nın 1872'de Maarif Nazırı olmasından sonra da Müze-i Hümayun yeniden kurulmuş ve yönetimi Dr. Philipp Anton Dethier'e bırakılmıştır. Dethier'in müdürlüğü sırasında H. Scliemann Troia'da bulduğu eserler Yunanistan'a kaçırılmış, Dethier bu eserlerin geri alınması için çaba sarfetmiştir. Atina'da açılan dava kazanılmış olmasına rağmen Osmanlı İmparatorluğu'nun maddi yönden sıkıntı*

içerisinde olmasından ötürü belirli bir ücret karşılığı davadan vazgeçilmiştir. İlk Asar-ı Atika Nizamnamesi 1874 yılında yayınlanmış, bu yönetmeliğe göre bulunan eski eserlerin yalnızca üçte birinin yurt dışına götürülmesi öngörülmüştür. Bu arada Dethier'in Kıbrıs'tan 88 sandıklık eski eserleri yurda getirmesi ve Anadolu'dan gelen eserlerin artması sonucunda yeni bir binaya gereksinim duyulmuştur. Ancak maddi imkânsızlıklardan ötürü, yeni bir müze yapımı yerine Çinili Köşk'ün müzeye dönüştürülmesi uygun görülmüştür. Çinili Köşk'te yapılan düzenlemeler, eserlerin taşınması uzun zaman almış ve müzenin açılışı 1880 yılında yapılmıştır. Müzedeki eserlerin katalogu da bu sırada hazırlanmıştır. Dethier'in ölümünden sonra 1881'de Sadrazam Ethem Paşa'nın oğlu Ressam Osman Hamdi Bey Müze-i Hümayun Müdürlüğü'ne atanmıştır. Onun atanması ile de Türk Müzeciliği yeni bir boyut kazanmıştır. Osman Hamdi Bey eski eserlerin koleksiyonlarını bilimsel yönden yaptırmış, teşhir ve tanzimi yenilemiştir. G.Mendel'e müze katalogunu hazırlatmış, müzedeki eserlerin daha da zenginleşmesi için 1883–1895 yıllarında Nemrut Dağı'nda, Myrna'da, Kyme'de, Aiolia Nekropollerinde, Lagina Hekate Mabedi'nde kazılar yaptırmış, burada ortaya çıkan eserleri müzeye getirmiştir. Bunun ardından Sayda'da 1887–1888 yıllarında Krallar Nekropolünde yaptığı kazılarda dünyaca ünlü İskender Lahdi denilen lahit başta olmak üzere, Ağlayan Kadınlar, Satrap, Likya ve Sayda Kralı Tabnit'in lahitlerini bularak gemi ile müzeye getirmiştir. Çinili Köşk bu kadar çok eserin sergilenmesi için yetersiz kalmıştır. Bu nedenle yeni bir müze binasına gereksinim duyulmuştur.

Osman Hamdi Bey saraydan aldığı izinle Çinili Köşk'ün karşısına o dönemin ünlü mimarlarından Sanayi-i Nefise Mekteb-i Âlisi hocalarından Mimar Aleixandre Vallaury'e yeni bir müze binası yaptırmıştır. Yeni müze Lahitler Müzesi veya Asar-ı Atika Müzesi olarak 13 Haziran 1891'de açılmıştır. Aynı zamanda yeni yapılan bu müze XIX. yüzyılın sonunda dünyada müze binası olarak tasarlanan ilk on müze arasında olup, Türkiye'nin ilk arkeoloji müzesidir. Bundan sonra yeni yapılan müzede başta Sayda Lahitleri olmak üzere diğer eserlerin teşhir ve tanzimi yapılmıştır. Müze koleksiyonlarını Balkan-

lardan Afrika'ya, Anadolu ve Mezopotamya'dan Arabistan Yarımadası'na ve Afganistan'a kadar uzanan Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisindeki çeşitli kültürlere ait eserler oluşturmaktadır. Cumhuriyet döneminde İstanbul Arkeoloji Müzeleri ismini alan müzenin yapımından yüz yıla yakın bir süre geçmesinden ötürü teşhir ve tanzim eskimiş, eserler sayıca artmış ve bir depo niteliğine bürünmüştür. Bunun üzerine eskiyen bina restore edilmiş, yeni bir sergileme yapılmış ve müzenin Topkapı Sarayı avlusuna bakan arka cephesine, ona bitişik olarak dört katlı yeni bir ek bina yapılmıştır. Bunun için çalışmalara 1988 yılında başlanmış ve yeni düzenleme 1991'de tamamlanmıştır. Müzenin kuruluşunun 100.yılı olan 13 Haziran 1991'de ek binalarla birlikte yeniden ziyarete açılmıştır. İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nde eserler Arkeoloji, Eski Şark Eserleri ve Çinili Köşk'te ayrı ayrı sergilenmiştir. Müzenin arkeoloji bölümündeki en önemli eserler arasında Sayda Kral Nekropolünden getirilen İskender Lahti, Ağlayan Kadınlar Lahti ve Satrap Lahti başta olmak üzere Arkaik Dönem'den başlayarak Roma dönemi sonuna kadar gelen çeşitli heykeller, Kyme, Milet ve Ilgın'da bulunmuş Ana Tanrıça Kybele heykelleri, adak stelleri bulunmaktadır. Ayrıca Halikarnasos Maoseleum'una ait kabartmalar, Bergama Zeus Sunağı'na ait heykel parçaları, Kuvvet Tanrısı Bes, İskender başı, Aphrodisias, Ephesos ve Miletos'ta bulunan heykeller; küçük ölçüdeki çanak çömlekler, pişmiş toprak figürinler; hazine bölümünde değerli süs eşyaları, takılar ve sikkeler bulunmaktadır. Ayrıca yeni yapılan müze ek binasında da Anadolu'nun Çevre Kültürleri Bölümü'nde Kıbrıs, Filistin, Suriye, Beyrut, Sayda, Sebasteia, Magito gibi önemli kültür merkezlerinde yapılan kazılarda ortaya çıkarılan eserler sergilenmektedir. Müzenin Anadolu ve Truva Kültürleri Bölümü'nde Trakya'dan Troia'ya, Frigya'ya ve Gordion'a kadar uzanan alanda ortaya çıkan eserler sergilenmiştir.

Eski Şark Eserleri Müzesi: İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nin girişinin sol tarafında bulunan yapı, 1883 yılında Sanayi-i Nefise Mektebi Âlisi (Güzel Sanatlar Akademisi) olarak Osman Hamdi Bey tarafından Mimar Alexandre Vallaury'e yaptırılmıştır. Uzun süre okul olarak kullanılmış, Sanayi-i Nefise'nin 1917'de İstanbul/ Cağaloğ-

lu'ndaki yapısına taşınması ile bina Müze-i Hümayun'a verilmiştir. O zamanki müze müdürü Halil Ethem Bey Eski Önasya eserlerini, Klasik, Helenistik, Yunan, Roma ve Bizans eserlerinden ayırarak bu müzenin temelini atmıştır. Alman uzman Eckhard Unger 1917–1919 ve 1932–1935 yıllarında Eski Şark Eserleri Müzesi'ni düzenlemiş ve bu konuda da yayınlar yapmıştır. Eski Şark Eserleri Müzesi 1963–1973 yıllarında restore edilerek yeniden düzenlenmiştir. Bundan sonra yeniden onarılan ve yeniden düzenlenen müze 8 Eylül 2000 tarihinde ziyarete açılmıştır. Müzede Mezopotamya, Mısır ve Anadolu kültürleri ile İslam öncesi Arap Yarımadası'na ait eserler sergilenmektedir. Bunların başında eski ve yeni Sümer çağlarına ait eserler, Mısır firavun mezarlarına ait buluntular, Asur, Babil, Hatti, Hitit ve Urartu eserleri sergilenmektedir. Ayrıca bu bölümde 70.000 levhadan oluşan çivi yazılı tablet koleksiyonları bulunmaktadır. Bu eserlerin büyük bir kısmı da XIX. yüzyıldan başlayarak I.Dünya Savaşı'na kadar geçen süre içerisinde yapılan arkeoloji kazılarından ortaya çıkarılmıştır. Eserlerin bir bölümü de Osmanlı İmparatorluğu'nun valileri ve paşaları tarafından toplanarak gönderilmiştir. Müze 1974 yılında yeniden ziyarete açılmıştır. İki katlı bir yapı olan müzenin üst kat sergi salonlarında Mezopotamya, Mısır ve Arap eserleri sergilenmektedir.

Müzenin alt katı tablet arşivi, büro ve müze depolarına ayrılmıştır. Müzenin 1 no.lu salonunda İslam öncesi Arap eserleri bulunmaktadır. Bunların çoğunluğunu Güney Arabistan'dan gelen eserler meydana getirmiştir. Burada çeşitli kitabeler, kabartma levhalar, mezar taşları ve adak heykelleri sergilenmektedir. Müzenin 2 no.lu salonunda Mısır koleksiyonları bulunmaktadır. Bunların başında özel koleksiyonlardan gelenler ile kazı buluntuları yer almaktadır. Sfenksler, steller, sunaklar, lahitler, mezar ve mabet buluntuları bunların arasındadır. Mısır XII.-XIII. sülaleye ait lahitler, cenaze alayını gösteren renkli papirüs, Tanrı Horus heykeli, Ölüler Diyarı Tanrısı Osiris'in heykeli, Teb şehri nekropolünde bulunmuş mezar steli, arslan başlı Ateş Tanrıçası, Sekhmet'in heykeli bu bölümdeki önemli eserler arasındadır. Müzenin 3–6 no.lu salonlarında Mezopotamya eserleri bulun-

maktadır. Bunların büyük bölümünü Dicle ve Fırat Nehirleri arasında, I.Dünya Savaşı'ndan önce yapılan kazılarda ortaya çıkarılan eserler oluşturmaktadır. Bunların başında Halaf, Nineve, Eski Sümer Çağı, Yeni Sümer Çağı, Akad, Eski ve Orta Babil Çağı eserleri, Orta Asur Çağı, Yeni Asur Çağı eserleri ile Babil Çağı eserleri gelmektedir. Ayrıca bu bölümde Mezopotamya mühürleri de sergilenmektedir. Bu bölümde Yeni Asur Devletinde vezirlik etmiş olan Bel-Harran-Beli-Ussur'un steli, Asur Banipal'in kabartması, İştar kapısına giden merasim yolu üzerindeki çini kabartmalar, Eski Akad Kralı Naramsin'in steli, Sümerlerin boğa başı, Lagaş Kralı Ur-Nanşe'nin adak kabartması bulunmaktadır. Müzenin 4 no.lu salonu tamamen Urartu eserlerine ayrılmıştır. Bunlardan küçük bir grup Toprakkale kazılarında ortaya çıkarılmış, çoğunluğu da satın alma yolu ile müzeye kazandırılmıştır. Büyük çoğunluğunu keramikler, çanak-çömlek parçaları, kemerler, takılar, adak levhaları ve mühürler oluşturmaktadır. Müzenin 7–9 no.lu salonlarında Anadolu'dan ele geçen tarih öncesi çağlara ait eserler bulunmaktadır. Zincirli ile Hattuşaş (Boğazköy) kazılarında ele geçen eserler bu bölümün başta gelen kültür varlıklarıdır. Zincirli şehir kapısı ortostatı, Yerkapı sfenksi, Teşup steli, Zincirli bazalt kapı arslanı, Maraş sfenksi, Zincirli sfenksli sütun altı da diğer eserler arasındadır. İlk Tunç Çağı'na, Hatti kültürüne, Orta Tunç Çağı'na, Koloni Devri yerleşmelerine, Eski Hitit, Hitit ve Geç Hitit kralları dönemine ait eserler çoğunluktadır. Bunların arasında Kadeş Antlaşması bu bölümün en önemli eseridir.

Müzenin Çivi Yazılı Belgeler Arşivinde Mezopotamya'nın on, Anadolu'nun da iki eski yerleşme yerinden gelmiş tabletler, 12'si büyük, 8'i küçük olmak üzere dünyanın en zengin koleksiyonlarından birini oluşturmaktadır. Bunların büyük çoğunluğu Osman Hamdi Bey'in eski eserleri koruma amacı ile çıkarttığı Nizamname uyarınca yapılan kazılarda ele geçmiş, diğerleri de çeşitli tarihlerde satın alınmıştır. Bu tabletler tarih, hukuk, tıp, edebiyat, ekonomi ve dini konuları içermektedir. Ayrıca matematik, astronomi, sihir gibi konuların yanı sıra çeşitli mektuplar da bu arşivde yer almaktadır. Yaklaşık olarak

74.000 adet olan bu tabletler depolarda ve teşhirde bulunmaktadır. Müzede bu tabletlerin pek az bir bölümü sergilenebilmektedir.Çinili Köşk Müzesi: İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nin avlusunda bulunan Çinili Köşk, Topkapı Sarayı yapı topluluğunun bir bölümü olarak Fatih Sultan Mehmet tarafından 1472'de sur içerisinde, Sarayburnu'ndaki koruluk içerisinde yaptırılmıştır. Çinili Köşk Osmanlı sivil mimarisinin Selçuklu etkisinde yapılmış İstanbul'daki tek örneğidir. Kaynaklarda yeterince isminden söz edilmeyen bu köşkün mimarı bilinmemektedir. Fatih Sultan Mehmet (1451–1481) dönemi tarihçilerinden Tursun Bey, Çinili Köşk'ü sırçadan yapılmış bir yer olarak nitelendirmiştir. Sultan IV. Murad (1623–1640) zamanında köşk içerisinde yeni düzenlemeler yapılmış ve bu arada ayna taşından bir tavus kuşu kabartmasının bulunduğu bir çeşme de buraya eklenmiştir. Çeşmenin iki tarafındaki kitabelerde de buradan Sırça Saray olarak söz edilmiştir. Köşk 1737 yılında kısmen yanmış ve bu nedenle de onarım sonrasında, özellikle cephe mimarisi değişmiştir. XIX. yüzyılda Aya İrini'deki müzenin yetersiz kalmasından ötürü eserler buraya taşınmıştır. 1910 yılında restore edilmiş, II. Dünya Savaşı sırasında kapatılmış, 1942'de de yeniden onarılırken 1880 yılında ön kısmına eklenen merdivenler kaldırılmıştır. Daha sonra bu onarımlar 1948–1953 yıllarında da devam etmiştir. Çinili Köşk iki katlı taş bir yapıdır. Yapımında beyaz köşkteki taşlar kullanılmış, yan ve arka cephelerinde de kırmızı tuğladan dolgulara yer verilmiştir.

Köşkün Haliç'e bakan çıkmalı arka cephesinde tuğla dolguların alt katında kilim deseni biçiminde bezemeler olduğu biliniyorsa da bu kısım özelliğini yitirmiştir. Köşkün ön cephesinin ortasında bulunan çinilerle kaplı büyük bir eyvandan içeriye girilmektedir. Bu girişin yanlarında derinliği fazla olmayan kemerli nişler bulunmaktadır. Köşkün asıl katında orta mekâna açılan dört eyvanlı bir şema görülmektedir. Üzerleri kubbe ve tonozlarla örtülmüştür. Çinili Köşk'ün en başta gelen özelliği dış cephesi ile büyük eyvanının iç yüzeyini ve içerdeki odaların bir bölümünü kaplayan çinilerdir. Mozaik tekniğinde yapılmış olan bu çiniler firuze renkli zemin üzerine kufi yazılar ve geometrik desenlerden meydana gelmiştir. Çinili Köşk 1737 yangınından sonra

bir süre saray ağalarına tahsis edilmiş, 1953 yılında İstanbul'un 500. Fetih yılı dolayısı ile Fatih Sultan Mehmet'e ait giysiler, silahlar ve fermanlar burada sergilenmiştir. Başlangıçta Fatih Müzesi olan köşk, daha sonra Türk-İslam ve Osmanlı çini keramiklerinin sergilendiği bir bölüme dönüşmüştür. Bu müze 1981 yılında Topkapı Sarayı'ndan alınarak İstanbul Arkeoloji Müzeleri'ne bağlanmış, 1990 yılında yenilenen sergileme ile İstanbul'un fethinin 539. yılında 28 Mayıs 1992'de ziyarete açılmıştır. Müzede Türk çağına ait çini ve keramiklerin ilk örnekleri, Selçuklu çini ve keramikleri, XIV. yüzyıla tarihlenen ve İznik çini atölyelerinde yapılan XIV.-XVI. yüzyıl çinileri, XIV.-XVI. yüzyıl Milet keramikleri, Milet işi mavi-beyaz kandiller, İznik'te yapılan Haliç işi keramikler burada sergilenmektedir. Ayrıca XVI. yüzyıl ortalarına doğru İznikli çini ustalarının kobalt mavisi ve firuzenin yanı sıra adaçayı yeşilinden zeytin yeşiline kadar değişen yeşilin çeşitli tonlarından oluşmuş mor ve eflatun ile birlikte kullanılan sert hamurlu Şam işi keramikler de burada bulunmaktadır. Bunların yanı sıra XVI.-XIX. yüzyıla kadar üretilmiş çeşitli keramikler, çiniler, Kütahya çinileri ve Çanakkale keramikleri de müzede bulunmaktadır. Müzedeki eserlerin başında figürlü çini parçaları, yıldız çiniler, haç şeklinde çiniler, tabaklar, kâseler, mavi-beyaz tabaklar, mavi-beyaz bordür çinileri, firuzeli mavi-beyaz tabaklar, tepelikler, çok renkli kâseler, bardaklar, sürahiler, XIII. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen Anadolu Selçuklu mihrabı, Haseki Hürrem Sultan Medresesi'ne ait pencere alınlığı, Kütahya işi gülaptanlar, ibrikler, kapaklı kâseler gelmektedir. İstanbul Arkeoloji Müzeleri yeniden düzenlenerek açılmasından sonra 17 Avrupa ülkesinden 46 müze arasında Avrupa'da Yılın Müzesi Ödülünü kazanmıştır. .."

İşkigulu: Argişti I, askeri seferler sırasında yazdığı yazıtlarda bu ülkenin sınırlarına kadar gittiğini belirtir. İşkigulu daha sonra İskitler olarak ortaya çıkmış bir krallıktı. Bunlar güney Rusya'da yaşayan atli kavim olarak tanındılar. Bunlarla ilgili Arpaçay'ın yakınındaki Kanlıca'da bulunan yazıtlar bu halklardan sıkça söz eder. Yazıtların çoğu Urartular tarafından yazılmıştır. Urartular güneydeki Asurlulara karşı güçlenmek ve topraklarını genişlet-

mek için kuzey ülkelerine askeri saldırılar yapmış ve çoğu bölgeyi egemenlikleri altına almayı başarmışlardır. İşkigulu, bir kent krallığıdır. Urartuların kuzeyinde yer almaktadır. Urartu Kralı Argişti I yazıtlarında Etiu ve Katarza ülkelerini kuşattığı zaman bu kent krallığının sınırlarına kadar ilerlediğini belirtmektedir. Bu kent krallığı hakkında Leninakan kentinden biraz uzaklarda bulunan Arpaçay'ın da sol yakasında yer alan Kanlıca köyünde bulunan bir yazıtta söz edilmektedir. Bu kent daha sonra Urartular tarafından işgal edilir.

İzalla: Urartular döneminde bir kent devleti. Tur-Abdin yakınlarında olduğu belirtiliyor. Araştırmacılar dağlık alanda kurulan Urartu ülkesine Asur tarafından giriş kapısı konumunda olduğunu belirtirler. Urartu kaynaklarında bu kentin adı İsala olarak geçer. Ülkenin konumu Diyarbakır/Karacadağ etekleriyle Dicle kıyısında yer alan bir ülkeyle adı anılmaktadır. Kent Urartu Kralı Menua zamanında kuşatılmış ve Urartu topraklarına dahil edilmişti.

İzoli yazıtı: (Ya da Kömürhan yazıtı) Sarduri II tarafından yazılan bir yazıt. Yazıtta Urartu askerlerinin batıya yaptığı seferler anlatılır. Ayrıca Argişti I ile Sarduri II'nin batıdaki Mellid'a (Malatya) yapılan seferler anlatılmıştır. Yazıtta Mellid kentinin haraca bağlandığı yazılmıştır. Bugün bu yazıt Karakaya Barajı'nın suları altında yer alan Urartuların en büyük yazıtları olarak bilinir. Yazıtta *"...Şaşu'nun oğlu Hilaruda , Melitealbelilerin (Malatya) ülkesinin kralı, Argişti'nin oğlu Sarduri'nin önünde baş eğdi. Argişti oğlu Sarduri, ilerledi. Sarduri şöyle der: Fırat durgundu. Oradan karşıya geçen hiçbir kral yoktu. Ben Tanrı Haldi'ye dua ettim. Urartu Tanrıları Teişeba'ya, Şivini'ye dua ettim. İstekte bulundum. Tanrılar beni dinlediler; bana yol açtılar; Tumeişki önünde askerlerimin arasında karşıya geçtim. Savaştan dönerken Hilaruda'nın kralı kenti olan Şaşi'yi muhasara ettim. Tahkim edilmiş bu kenti savaşarak aldım. Sarduri şöyle der; içeri girip emrettim. Melitea muhasara edilsin. Hilaruda geldi, önümde ayaklarıma kapandı ve kendini affetirmek istedi. Merhamet gösterdim. Altın, gümüş ve eşyaları ganimet olarak*

Urartu'ya taşıdım. Onu vergiye bağladım. Hazani, Yaurabi, Tumeişki, Wasini, Maninui, Aruşi, Qulburarrini, Taşe, Quera'nın taşesi ve Meluiani adlı dokuz kaleyi o ülkeden ayırıp, kendi ülkeme kattım..." şeklinde belirtmişti. İzoli yazıtının Türkçe karşılığının tamamı da Prof.Altan Çilingiroğlu tarafından "*...Haldi ilerledi, O'nun silahı öldürücüdür. Şaşu'nun oğlu Hilaruda, Melitealhelilerin ülkesinin kralı, Argişti'nin oğlu Sarduri'nin önünde baş eğdi. Haldi güçlüdür, Haldi'nin silahları güçlüdür... Argişti oğlu Sarduri ilerledi. Sarduri şöyle der; Fırat durgundu. Oradan karşıya geçen hiç br kral yoktu. Ben Tanrı Haldi'ye dua ettim. Urartu Tanrıları Teişeba'ya, Şivini'ye dua ettim. İstekte bulundum. Tanrılar beni dinlediler, bana yol açtılar, Tümeişki önünde askerlerimin arasında karşıya geçtim. Aynı günde ülkeye doğru ilerledim. Kawala'nın güneyini aldım. Melitea'nın kuzeyindeki dağlık bölge olan Karnişi'ye dek vardım. Zaşpa'nın gerilerindeki Muşani'ye dek gittim. Ondört kale ve yetmiş kenti bir günde ele geçirdim. Kaleleri yerle bir ettim, kentleri yıktım. Elli savaş arabası ele geçirdim. Savaştan dönerken Hilaruda'nın kralı kenti olan Şaşi'yi muhasara ettim. Tahkim edilmiş bu kenti savaşarak aldım. Eşyaları, erkek ve kadınları oradan alarak yurduma getirdim. Sarduri şöyle der: İçeri girip emrettim:-Melitea muhasara edilsin. Hilaruda geldi, önümde ayaklarıma kapandı ve kendini affetirmek istedi. Merhamet gösterdim. Altın, gümüş ve eşyaları ganimet olarak Urartu'ya taşıdım. O'nu vergiye bağladım. Hazani, Yaurabi, Tumeişki, Wasini, Maninui, Aruşi, Qulburarrini, Taşe, Quera'nın taşesi ve Meluiani adlı dokuz kaleyi o ülkeden ayırıp, kendi topraklarıma kattım. Haldi'nin yüceliği ile Argişti'nin oğlu Sarduri güçlü kraldır, yüce kraldır, Urartu'nun kralıdır. Tuşpa kentinin prensidir. Sarduri der ki: Kim bu yazıtı yok ederse, kim bunu tahrip ederse, kim bunu saklarsa, kim ki, bunları başkasına yaptırırsa, -git bunları yok et derse, Haldi, Teişeba ve Tanrılar onu ve ailesini güneşin altından yok etsin. Tanrılar ona barınak sağlamasın. Ne Tanrılar ne de insanlar ona bir yere gitme izni vermesin...*" şeklinde belirtilmiştir.

İşpilini: Batu'nun oğlu olduğu yazılır. Gilurani ormanlarında yaşamış olduğu tahmin edilen bir soylu. Argişlti II, İşpilini için

toprak sınırlarını belirlemek için bir ok fırlatır, okun düştüğü yer sınır alanı olarak gösterilir. Bu da gösteriyor ki Urartularda mal tapulama sisteminin var olduğudur. Ancak kaynaklarda İşpilini hakkında yeterli bilgi bulunamadı.

K

Kabiluhi: Urartu Kralı Menua'dan sonra krallık koltuğuna oturan Argişti I beklemeden askerlerini toparlayarak bu kent beyliğine saldırır ve egemenliği altına alır. Horhor yazıtları olarak kodlanan Argiştili I'in yıllıklarında bu beylikle ilgili bilgiler yer almaktadır. Bu beyliğe yapılan seferin krallığın iki ve üçüncü yılında yapıldığı belirtilir. Kuzeyde etkili olan bu beyliğin kuşatılması Urartular açısından önem verilmiş ve bölgeye bir valinin gönderilmesi için çaba gösterilmiştir.

Kadembastı: Sözcük anlamı "uğurlu yer ya da uğurlu ayak basılan yer" anlamında tanımlanmıştır. Menua Kanalı'nın destek duvarı olarak arkeolojide yerini aldı. Gülo boğazı mevkisinde kanalın desteğini sağlayan bir boğazdır. Urartular dönemindeki önemi kanalın yapısına ve bulunduğu konumuna yansımıştır. Burada da Menua tarafından kanalın destek duvarlarının nasıl yapıldığını belirten yazılıtaşlar bulunmuştur. Destek duvarlarında kullanılan taşlar Edremit ve Harabedar mevkiindeki taş ocaklarından getirtilmiştir. Taşların boyutları ise 1.5 m ile 2.5 m arasında değişmektedir. Bu mevkide kanalın yapımı için 5 yazılıtaş bulunmaktadır. Menua, kızı Tariria için bu mevkide diktirdiği meyve bahçeleri cenneti andırıyor. Buradaki üzüm bahçeleri Asur Kraliçesi Semiramis için yapılan ve dünyanın yedinci harikası olarak bilinen Babil'in Asma Bahçeleri'yle özdeşleştirilerek efsaneleştirilmiştir. Kadembastı bölgesindeki bağ bahçelerin Tuşpa'da çeşitli efsanelere konu olduğu da söylenmektedir.

Kadim Barajları: Urartular tarafından yapılan bir göl. Bu göl İ.Ö.810-786 tarihleri arasında egemenlik sürmüş Kral Menua tarafından yapılmıştır. Kral Menua tarafından tarım amaçlı olarak yapılmış olduğu belirtilen göller sulama kanallarıyla tarla sulamalarında kullanıldığı gibi bağ ve bahçelerde de kullanılmaktaydı.

Kaetarza: Urartuların bölgesi dışında yaşayan bir beylik. Kral Menua'nın saldırılarına uğramışlardır. Menua'nın babası İşpuini de bu beyliklere saldırmıştır. Bu saldırılar Urartular tarafından hazırlanan yazılı taşlarda gösterilmiştir. Menua döneminde babası Kral İşpuini tarafından yapılan "Karmir-Blur" Kalesi'nin çevresinde yaşayan düşman kabilesi olarak da belirtilmektedir. Bu aşirete (beylik) haraç almak bahanesiyle askeri saldırılar düzenledi. Arkeologlar tarafından bulunan yazılı belgelerde askeri seferde 66 savaş arabası ve 15.760 piyade yer aldı.

Kakia: İ.Ö.858 de Urartuları yönetimi altında bulunduran biri. Kakia'nın Urartu kökenli olmadığı belirtilmektedir. Kakia, Salmanasar III'ün üçüncü yıl seferinde Hubuşkiya kralı olarak belirtilmiştir.

Kan Kalesi: Tutak ilçesinin 15 km batısında yaptırılmış bir kaledir. Diğer bir adı da Kale-i Hum'dur. Dönertaş (Kalekül) köyü yakınlarındaki bu kalenin işe yaramayan enkazı bulunmaktadır.

Kanlıca: Arpaçay'ın yakınlarında bulunan bir köy. Urartuların yaşadıkları arkeolojik alan olarak belirtilmektedir. Burada bulunan bir yazıtta "İşkigulu" kent krallığından söz edilmektedir.

Kalatkartepe: Urartuların yaşadıkları bir yer. Kuzeybatı İran bölgesinde yer alır. Burada arkeolog Oscar White Muscarella çeşitli kazılar yaptı. Kalatkartepe'de Urartulara ait bir de kale var. Bu kaleye "Kalatkar Kalesi" adı verilir.

Kalecik: Urartu halkının yaşadıkları bir bölge. Bu bölgede Türk arkeologların yaptıkları kazılar sonucunda yeraltı mezar odalarını buldular. Burada bulunan mezarlar Urartuların gömme geleneklerine göre oyma mezarlardı.

Kale-i Hum: Bak Kan Kalesi.

Kale-tepe: Ağrı ili, Doğubayazıt ilçesi sınırları içinde yer alan arkeolojik bir alan. Burada Urartulara ait çeşitli mezar odaları bulundu. Surlar, çanak ve çömleklerde buluntular arasındadır. Mezarlar kalenin güneydoğusunda bulunan sarp kayalıklarda yaklaşık 8 m yukarılarda yapılmıştır. Ulaşımı zor olan bu mezarlar iki katlı ve tek odalardan oluşmaktadır.

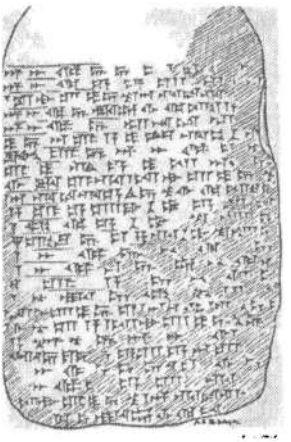
Kaleköy: Elazığı ili, Mazgir ilçesinin 11 km güney sınırında Urartulara ait arkeolojik bir alan. Burada Urartulara ait kutsal bir tapınma alanı ortaya çıkarılmıştır. Kalenin "Orta Demir Çağa" ait olduğu ifade ediliyor. Bir dönem Urartular tarafından kullanılmış olduğu söylenir. Kaleköy, Palu çevresinde yer alan Urartuların yerleştikleri bir yer şeklinde kayıtlarda yer alır. Bugün arkeolojik bir sit alanı olarak inceleme altında tutulmaktadır. Yapılan arkeolojik kazılarda burada çok odalı çeşitli kaya mezarları bulunmuştur.

Kalkanlar: Askeri amaçlı olarak kullanılan kalkanları arkeologlar iki şekilde ele alırlar. Birincisi Asur kabartma resimlerinde gösterilen kalkanlar, ikincisi ise Urartu topraklarındaki kazılarda bulunan kalkanlar. Bu iki kalkanın yapılış ve gösteriliş şekli ele alındığında Urartulara ait olan kalkan modeli ortaya çıkmış olur. Bu kalkanlar Ayanis Kalesi'ndeki kazılardan başka hiçbir kazı alanında bulunmamıştır. Bu nedenle Ayanis Kalesi'ndeki kalkanlarla Asur kabartmalarındaki Urartu askerlerinin ellerindeki kalkanlarla benzer oldukları tanımlandı. Bu kalkanlar da Tanrı resimleriyle süslüydü. Ayanis Kalesi'nde bulunan bir kalkanın üzerinde Tanrı Teişeba'nın şekli sembolize edilmişti. Bu açıklamalar kaynak kitapların çoğunda yer almaktadır. Ancak, arkeolojik kazılarda bulunan bir bronz bir levhada başta Tanrı Haldi olmak üzere on iki Tanrı'nın kabartma resimleri dönemin sanatçısı tarafından çizilmişti. Çoğu Tanrı'nın elinde kalkanların bulunması Urartu askerlerinin ya da komutanlarının savaşlarda kullanmış olabileceği kalkanlara benzer çizimlerin olduğu görülmektedir. Bronz levha üzerinde çizilen ve elinde kalkan taşıyan Tanrılar; Turani, Ua, Nalaini, Arsimela, Anapaşa, Dieduani

ve Şelardi olarak görüntülenmişlerdir. Ellerinde kargı, balta, mızrak, ok ve ışık demetleri taşıyanlar ise; Baş Tanrı Haldi, Teişeba, Şiuini, Hutuini, Şebitu olarak gösterilmektedir. Bu Tanrılar Meherkapı yazıtında çivi yazısıyla yazılan Tanrılar listesindeki sıralamaya göre resmedilmişlerdir. Görüleceği gibi bronz levha üzerindeki çizimlerden Urartuların kendi sitillerinde de savaş kalkanları yapmış oldukları görülmektedir.

Kamışlı: Urartulara ait bir yerleşim alanı. Burada çeşitli yazıtlar bulunmuştur. Ayrıca Türk arkeologlar tarafından bölgede yapılan arkeolojik kazılarda yeraltı mezar odaları bulundu.

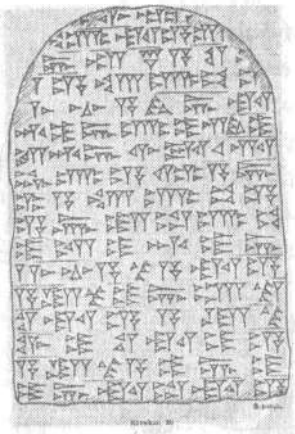
Karagündüz: Urartulara ait bir yerleşim alanı. Burada çeşitli yazıtlar bulunmuştur. Ayrıca Türk arkeologlar tarafından bölgede yapılan arkeolojik kazılarda yeraltı mezar odaları bulundu. Bulunan mezarlar Urartuların gömme geleneklerine göre örme mezarlardı.

Karahan yazıtı (2) kopyası

Karahan: Arkeolojik buluntuların yer aldığı bir köydür. Van Gölü'ne dökülen Bendimahi Irmağı'nın göle dökülen tarafında yer alır. Karahan köyünde bir yazıt taş bulundu. Bu taşta Urartu Tanrısı Şiuni'ye ait (Şiuni) bir takdis yazıtı yer alır. 7 satır olan bu yazıtta satırlar arasında çizgiler konulmuş. Bu yazıt Menua tarafından yazdırılmıştır. Burada ayrıca üç yazıt daha arkeolojik kazılarda bulunarak koruma altına alınır. Yazıtlardan biri de Kral İşpuini'ye aittir. Urartu tarihine bakıldığında Trans-Kafkasya bölgesine Urartu Kralı Menua'nın dışında ardılları da saldırmışlardır. Kuzeyde ele geçirilen yeni bölgelere kentler kurarlar. Haldei uru bu nedenle orada Urartular tarafından kurulmuş yeni bir kenttir. Tanrı Haldi adına yaptırıldığı ifade ediliyor. Aynı bölgede Arşuniuini adlı bir kent daha kurulmuştur. Kurulan bu kentlerle ilgili Karahan stelleri olarak adlandırılan yazılıtaşlarda mimarisi ve tarım etkinlikleri hakkında bilgi verilmektedir.

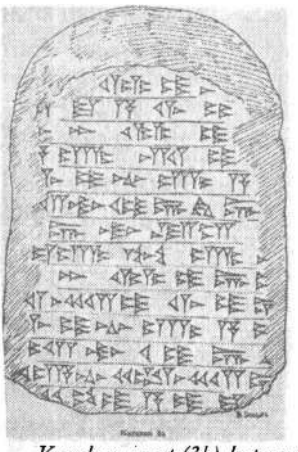
Karahan yazıtları: Urartuların kendi dillerinde yazdıkları yazıtları Hitit ve Asur dilinde yazılan yazıtlardan daha farklı ifadelerle süslerlerdi. Karahan köyünden adını alan "Karahan Yazıtları" ile ilgili buluntular için arkeologlar, Urartularla ilgili özellikle Van bölgesinde 1972 yılından bu yana kazılarla uğraşmaktadırlar. 1978 yılından önce Urartularla ilgili yaklaşık 500 civarında yazıt elde edilmişti. Bu sayı günümüzde daha da yükselmiş ve uygarlıkla ilgili çoğu belgelerin tarihsel akışları ortaya çıkmıştır. Bulunan yazıtların içeriği genellikle kralların yaptırdıkları barajlar, tapınaklar, su kanalları, dinsel ayinler ve az da olsa askeri seferlerle ilgili yazıtlardı. Buluntular arasındaki bazı yazıtlarda da mitolojik öyküler ve hukukla ilgili yasalar yer almıştı. Yazıtların çoğu madeni kaplar ve topraktan yapılmış çanak-çömlekler üzerinde yazılmıştı. Araştırmacıların buldukları her belge Urartu dili hakkında yeni sözcüklerin de ortaya çıkmasına kolaylık sağlıyordu. Ancak buna rağmen Urartu dilinde istenilen sonuca henüz gidilmediği söylenmektedir. Kazıları İstanbul Üniversitesi-Edebiyat Fakültesi bünyesinde kurulan "Van Bölgesi Tarih ve Araştırma Merkezi" tarafından yürütülmektedir. Karahan, Van ilinin kuzeyinde yer alan bir köydür (Bak Karahan) Köyün arkeolojik yapısına bakıldığında Urartular için önemli görülen bir bölge olarak özelliğini koruduğu görülür. Köylüler çoğun-lukla yasal olmayan yollarla yaptıkları acımasız kazılarda buldukları belgelerin bir kısmını daha sonra ilgili kişilere satmak için tarlalarda toprak altında gizledikleri görülmüştür. Böylece kaybolan Urartu yazıtları için ne yazık ki özellikleri hakkında ayrıntılı bilgiler buluna-mamaktadır. Bu köyde yapılan kazılarda "HChI 15=UKN 95" kodlu yazıt, köyün yakınlarında bulunan Bend-i mahi ırmağının ağzında bulunmuştur. Alt kısmı kırık olan yazılı taşta *"...İşpuini oğlu Menua ve onun oğlu Inuspua tarafından yaptırıl-*

Karahan yazıtı(3) kopyası

muştur..." ifadesi bulunmaktadır. Bu yazıt "Env.no.7755" kodla İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde koruma altına alınmıştır. "HChI 62 b=UKN 124" kodlu yazıt, Ererin (Dağönü)de bulunan yazıtlarla içerik bakımından aynı olduğu söylenir. Bu yazıt Karahan köyünde bir ermeni mezarında kullanılarak tahrip edilmiş ve okunamaz hale gelmiştir. İşpuini oğlu Menua dönemine ait olan yazıt "Env.no.7756" koduyla İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde koruma altına alınmıştır. "HChI 69=UKN 107" kodlu yazıt A. Sayce tarafından sadece kopyalanmış olduğu belirtilmektedir. Kayıp olduğu söylenen yazıt, Urartu beyi Menua tarafından Tanrı Haldi onuruna yaptırılmıştır. "HChI Incerta 4 a-f=UKN 304 a-f" kodlu yazıtla içerik bakımından aynı olduğu ifade edilmektedir.

"HChI 70=UKN 120" kodlu yazıt, küçük bir taş parçası üzerinde yazılmıştır. Bu yazıt "HChI 69" kodlu yazıtın içeriğiyle örtüşmektedir. "HChI Incerta 4 a-f=UKN 304 a-f" kodlu yazıt Karahan köyünde bir evin temel duvarında kullanılmıştır. Parçalı bir yazıt olduğu tespit edilmiştir. Bazı parçaları bir yoldan Doğu Berlin'e kaçırılmış ve Berlin Müzesi'nde de koruma altına alınmıştır. Yazıtın kırık parçaları Lehman-Haupt'un ölümü üzerine yayınlanamamıştır. Karahan'da bulunan ve Van Bölge Müzesi'ne götürülen 100 cm yükseklik, 64 cm genişlik, 30 cm de kalınlığı olan yazıtta *"...1) Hal-di-ni-ni us-ma-si-ni Hal-di-eu-ri-[e].2) Me-nu-u-a-se Is-pu-u-i-ni-e-hi-ni-s[e].3) Hal-di-ni-li KA si-di-is-tu-l[i].4) Uru-Ar-şu-ni-u-i-ni-e ba-du-si-e.5)i-ni Ü-ra-a-te-ri-bi sür[i].6)ku-gu-ü-ni Uru-Ar-şu-ni-ü-i-ni-e.7)ü-i-gi-e-i si-i-da-ü-ri.8)Si-di-is-tü-ni Me-nu-ü-a-se.9)Is-pu-ü-i-ni-e-hi-ni-se.10)e-'a E.GAL su-ü-he-e-'a URU.11)Gısul-di su-ü-he te-e-ru-ni.12)bur-ga-na-ni Gısza-a-ri su-u-he te-e-ru-ni.13)Hal-di-ni be-di-i-ni.14)Hal-di-na-ni KA be-di-*

Karahan yazıtı(3b) kopyası

ni.15)U-ra-a be-di-ni.16)ma-a-nu-li-nu-ni ul-gu-ü-se.17)Is-pu-ü-i-ni-i-e.18)Sar-du-ri-hi-ni-e.19)Me-nu-a Is-pu-ü-i-ni-hi-ni-e.20) a-'a-nu-ni Hal-di-ni ar-a-ni.21)[ma]-a-ni-ni e-'a Ü-ra-a-ni.22)[Hal-di-ni]-ni us-ma-si-ni.23)[Hal-di-e] e-ü-r[i-e]kırık... " şeklinde Urartu diliyle yazılmıştır. Çevirisi ise *"...1)Tanrı Haldi'nin kudreti sayesinde, Tanrı Haldi'ye, efendiye, (ben)İşpuini oğlu Menua büyük Arşuniuni şehrinde Haldi-Kapıları inşa ettim. 5) Bunu, Tanrı Ura'nın teribi (Adjektiv) silahına adadı. Arşuniuini şehrinde hiçbir şey yapılmamıştı. İşpuini oğlu Menua. 10) Hem yeni bir kale, hem de bir şehir inşa etti. Yeni bir bağ kurdu, bir otlak (ve)yeni bir meyve bahçesi kurdu. Tanrı Haldi tarafından, Haldi Kapıları tarafından. 15)Tanrı Ura tarafından Sardur oğlu İşpuini'ye (ve) İşpuini oğlu Menua'ya hayat ihsan edilsin. 20)Tanrı Haldi'nin ve Tanrı Ura'nın bağışlayıcılığı kanuni olsun![Tanrı Haldi'nin]kudreti sayesinde[Tanrı Haldi'ye]efendiye..."* şeklindedir. Bu düzenleme Dr. Phil- A. M. Dinçol- E. Kavaklı tarafından hazırlanan "Van Bölgesinde Bulunmuş Yeni Urartu Yazıtları" adlı eserinde açıklamalı bir şekilde verilmiştir. Bu eser 1978 yılında -İstanbul Edebiyat Fakültesi yayınları'arasında çıkmıştır.

Karakale: Urartu Krallığı'nın kuzeyinde yer alan Aras Nehri'nin kıyısında bir yerleşim alanı olarak belirtilir. Arkeolojik bir sit alanıdır. Bölgede yapılan araştırmalar ve arkeolojik kazılar sonucunda Urartu Kralı Argişti I'in yazıtları bulunmuştur.

Karakoyunlu: Iğdır ilinin 15 km kuzeydoğusunda bulunan bir köy. Urartuların yaşadıkları arkeolojik bir alan olarak bilinir. Burada yapılan kazılarda mezarlar, çanak çömlekler bulundu.

Karayazı: Erzurum bölgesinde bir yerleşim yeri. Karayazı bölgesinde periyodik olarak yapılan arkeolojik kazılarla Urartu dönemine ait kaya mezarlarının yanı sıra kayaya oyulmuş ahırlar da bulunmuştur.

Karışık Yazıtlar (1): Araştırmacı arkeologlar Urartu kaynaklarına ulaştıkça çivi yazılı yazıtları da sınıflara ayırarak okuru bilgilendirmeye çalışmışlardır. Margaret R.Payne "Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu" adlı eserinde bu yazıtları kodlayarak sıralamıştır. Bu yazıtları ana yapılar, kentler, kaleler, Susi ve Baş Tanrı Haldi kapısı başlıklarıyla inceleme altına almıştır. (5.3.1) kodlu

yazıt Uluşar'da bulunur. Taş blok üzerinde yazılmıştır. (5.3.2) kodlu yazıt Delibaba bölgesinde bulunur. Taş blok üzerinde yazılmıştır. Yazıt, 1910 yılında Sembatiants, 1917'de Marr tarafından okunmuştur. (5.3.3) kodlu yazıt, Hasankale'de bulunmuştur. Taş blok üzerinde yazılmış. İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde koruma altındadır. Yazıt, 1853 yılında Saulcy, 1882'de Sayce, 1890'da Alişan, 1900'de Sandalgian, 1901'de Belck tarafından okunmuştur. (5.3.4) kodlu yazıt Pirabat'ta taş blok üzerinde yazılmıştır. Erzurum Müzesi'nde koruma altındadır. 1985 yılında Başgelen tarafından okunmuştur. (5.3.5) kodlu yazıt Pirabat'ta taş blok üzerinde yazılmıştır. Erzurum Müzesi'nde koruma altındadır. 1985 yılında Başgelen, 1989'da Dinçol tarafından okunmuştur. (5.3.6) kodlu yazıt Kevenli bölgesinde yer almıştır. Van Müzesi'nde koruma altındadır. Bazalt bloktan yapılan yazıtın ilk birkaç satırı Asur dilinden sonraki satırlar da Urartu dilinden yazılmıştır. 1978 yılında Dinçol-Kavaklı, 1979'da Salvini, 1988,1989'da Diakonov tarafından okunmuştur. (5.3.7) kodlu yazıt Kevenli'de bir sütun kaidesinde bulunmuştur. 1840 yılında Schulz, 1872'de Mordtmann, 1882'de Sayce, 1900'de Sandalgian tarafından okunmuştur. (5.3.8) kodlu yazıt Ağrı ili Patnos ilçesinde Aznavurtepe'deki Urartuların askeri amaçlı kurdukları kalede yer almıştır. Yazıt kale içindeki tapınakta bulunmuştur. Taş blok üzerinde yazılan yazıt *"...Tanrı Haldi'nin kudretiyle Minua, Ahdini şehrinde kusursuz şekilde bir kale yaptırdı..."* şeklinde devam eder. 1960 yılında Balkan tarafından okunmuştur. (5.3.9) kodlu yazıt Patnos'ta Ziyarettepe bölgesinde bulunmuştur. Van Müzesi'nde koruma altındadır. Bazalt taş blok üzerinde yazılan yazıt 1954 yılında Werner, 1955'de König tarafından okunmuştur. (5.3.10) Nerede bulunduğu bilinmeyen bir stel *"...İşpuini oğlu Minua bu yazıtı efendi Haldi'ye diktirdi..."* şeklinde başlar. (5.3.11) kodlu yazıt taş blok üzerinde yazılmıştır. Yazıt'ın bulunduğu bölge belirtilmemektedir. Yazıt *"...İşpuini oğlu Minua bu yazıtı efendi Haldi'ye diktirdi..."* şeklinde başlar. (5.3.12) kodlu yazıt, Solagert Kalesinde (Ecmiasin) taş blok üzerinde yazılmıştır. 1886 yılında Sembatiants, 1887'de Müler, 1888'de Sayce, 1896'da Nikolskii, 1900'de Sandalgian tarafından okunmuştur. (5.3.13) kodlu yazıt, Başbulak'ta bulunur. Taş blok üzerinde ya-

zılmıştır. 1886 yılında Sembatiants, 1894'te Sayce, 1896'da Nikolskii, 1900'de Sandalgian tarafından okunmuştur. (5.3.14) kodlu yazıt Karagündüz'de yer almıştır. Yazıt Van Müzesi'nde koruma altındadır. 1958 yılında Hulin, 1963'te Güterborck tarafından okunmuştur.

(5.3.15) kodlu yazıt Yukarı Anzaf Kalesi'nde kalker blok üzerinde yazılmıştır. Van Müzesi'nde koruma altındadır. 1960 yılında Hulin tarafından okunmuştur. (5.3.16)Yukarı Anzaf Kalesi'nde taştan yapılmış köşe bloku üzerinde yazılmıştır. Yazıt köşe taşın ön yüzünde iki defa, sağ tarafında da bir defa tekrarı şeklinde yazılmıştır. (5.3.17) Yukarı Anzaf Kalesi'nde yer alan yazıt kalker taştan yapılmış bir köşe taşının iki tarafına yazılmıştır. Yazıt, 1993 yılında Oktay Belli, 1995'te Dinçol tarafından okunmuştur. (5.3.18) Yukarı Anzaf Kalesi'nde bulunur. İki parça halinde olan yazıtın bir parçası bir köylü tarafından ev temelinde diğer parçası da bir şekilde yurt dışına götürülmüş ve Berlin'deki Pergamon Müzesi'nde koruma altına alınmıştır. Yazıt kalker blok üzerinde yazılmıştır. 1909 yılında Lehmann (Üst parçası), 1995'de ise alt parçası Dinçol, 1998 yılında ise iki parça Salvini tarafından okunur. (5.3.19) Malazgirt'te bulunan yazıt İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde koruma altına alınmıştır. Yapının köşe bloğunda iki taraflı yazılmıştır. Taşın sol ve ön yüzü kullanılmıştır. 1896 yılında Scheil, 1900'de Sandalgian, 1910'da Nikolskii, 1932, 1933'te Friedrich, 1952'de Vrouyr tarafından okunmuştur. (5.3.20) Sarmaç'ta yer almıştır. Van Müzesi'nde koruma altında bulunan yazıt bazalt blok üzerinde yazılmıştır. Bu yazıt 1840 yılında Schulz, 1872'de Mondtman, 1882/83'te Sayce, 1900'de Sandalgian, 1927'de Meşçaninov, 1932/33'te Friedrich, 1953'te Vrouyr tarafından okunmuştur. (5.3.21) Ankara Anadolu Medeniyetler Müzesi'nde koruma altında bulunan bu yazıt Bostankaya bölgesinde bulunmuştur. (5.3.22) kodlu yazıt, Uşniye'de bulunmuştur. Yazıtın bir parçası (büyük olan) eski eserler çarşısında kaybolduğu söylenmektedir. Eserle ilgili sadece resim ve kopyalarının olduğu belirtilir. 1969 yılında Friedrich tarafından okunmuştur.

(5.3.23) kodlu yazıt Bakraçlı'da bazalt bir kaya üzerinde yazılmıştır. Yazıt, 1893 yılında Sayce, 1900 yılında Sandalgian,

1933'te Friedrich tarafından okunmuştur. (5.3.24) kodlu yazıt Sarmaçlı'da taştan bir köşe bloğu üzerinde yazılmıştır. Günümüzde Van Müzesi'nde koruma altındadır. Taş bloğun ön ve sağ tarafında yazılmıştır. 1882, 1888 yılında Sayce, 1900'de Sandalgian, 1958'de Hulin, 1959'da Bilgiç, 1963'te Göterbock tarafından okunmuştur. (5.3.25) Hasbey bölgesinden Akdamar adasındaki manastıra götürülür. Bir köşe bloğunun iki tarafında yazıldığı söylenmektedir. (5.3.26) Hasbey köyünün yaklaşık 10 km yakınında bulunmuş ve Akdamar Adası'ndaki Manastır'a götürülmüştür. Taştan bir köşe bloğunun ön ve sağ tarafında yazılmış. 1917 yılında Marr tarafından okunur. (5.3.27) iki blok olduğu söylenir. Bir blok Bostanlı köyünde, diğer blok da Karmirvor Vank'ta bulunmaktadır. Tiblisi Müzesi'nde koruma altındadır. Yazıt, 1882, 1888 yılında Sayce, 1892'de Müler-Simonis, 1900'de Sandalgian, 1926'da Lehmann, 1934'te Tseretheli, 1988, 1989'da Diakkonov tarafından okunmuştur. (5.3.28) kodlu yazıt Bostaniçi bölgesinde taş blok üzerinde yazılmıştır. 1882 yılında Sayce, 1900'de Sandalgian, 1939'da Tseretheli tarafından okunur. (5.3.29) kodlu yazıt Kevenli bölgesinde bulunmuş ve Tiblisi Müzesi'nde koruma altına alınmıştır. Üçgen şeklinde yapılmış bir taşın iki yüzünde yazılmıştır. 1840 yılında Schulz, 1864'te Sarkisian, 1872'de Mordtmann, 1882'de Sayce, 1900'de Sandalgian, 1900'de Belck-Lehmannn, 1938'de Lehman, 1939'da Tseretheli, 1939'da Friedrich, 1951'de Diakonov, 1953'te Melikişvili, 1955'de Israelyan tarafından okunmuştur. (5.3.30) kodlu yazıt Kevenli'de iki taş blok üzerinde yazılmıştır. 1840 Schulz, 1872'de Mordtmann; 1882, 1888, 1889'da Sayce, 1900'de Sandalgian, 1988 Diakonov tarafından okunmuştur. (5.3.31) kodlu yazıt Kevenli bölgesinde bulunmuş Van Müzesi'nde koruma altına alınmıştır. Bazalt bloğun ön ve yan yüzünde yazıldığı söylenmektedir. 1872 yılında Mondtmann, 1882'de Sayce, 1900'de Belck-Lehmann, 1958'de Hulin, 1963'te Güterborck tarafından okunmuştur.

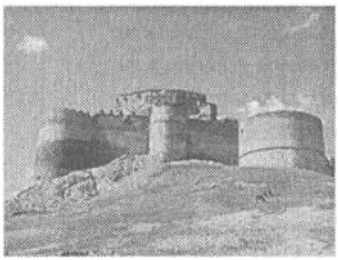
Karışık yazıtlar (2): Bu yazıtların çoğu yapılarla ilgili olarak hazırlanmıştır. Urartu dilinde Sirsini, Bina, Asihuse, Barzudibidu, Tarmanili ve Tahıl Depoları adıyla tanımlanan yerler için hazırlanmışlardı. (5.4.1) kodlu yazıt Van Kalesi'nin kuzey batı tara-

fında bir kaya odasının girişinde yer almaktadır. Anakayaya oyularak pano şeklinde bir yazıttır. Yazıt 1840 yılında Schulz, 1872'de Mordtman, 1882, 1888, 1893, 1894'te Sayce, 1900'de Sandalgian, 1986'da Salvini tarafından okunmuştur. (5.4.2) kodlu yazıt iç kale duvarında bulunan bir taş üzerinde yazılmıştır. Yazıt 1900 yılında Belck-Lehmann, 1927'de Meşçaninov, 1939'da Tseretheli tarafından okunmuştur. (5.4.3.) kodlu yazıt Van Kalesi'nde bir sütun kaidesi üzerinde yayılmıştır. (5.4.4) kodlu yazıt Yukarı Anzaf Kalesi'nde bulunmuştur. Günümüzde British Museum'da koruma altındadır. Taş levha üzerinde yazılmıştır. 1882 yılında Sayce, 1900'de Sandalgian tarafından okunmuştur. (5.4.5) kodlu yazıt Beşçatak köyünde bulunmuştur. Van Müzesi'nde koruma altındadır. Kumtaşı sütun kaidesi üzerinde yazılmıştır. 1904 yılında Lehmann tarafından okunmuştur. (5.4.6) kodlu yazıt Van'da bulunmuştur. Tiblisi Müzesi'nde koruma altındadır. Bir sütun kaidesi üzerinde yazılmıştır. 1931 yılında Meşçaninov, 1939'da Tseretheli tarafından okunmuştur. (5.4.7) kodlu yazıt Patnos ilçesinde Ziyarettepe'de köylüler tarafından değirmentaşı olarak kullanılmıştır. Van Müzesi'nde koruma altındadır. Bazalt sütun kaidesi üzerinde yazılan yazıt; 1882, 1893 yılında Sayce, 1892, 1900'de Belck-Lehmann, 1955'de König, 1958'de Hulin, 1960'da Balkan, 1963'te Güterbock tarafından okunmuştur. (5.4.8) kodlu yazıt Patnos ilçesinde Ziyarettepe'de köylüler tarafından değirmentaşı olarak kullanılmıştır. Van Müzesi'nde koruma altındadır. Bazalt sütun kaidesi üzerinde yazılan yazıt; 1882,1893 yılında Sayce, 1892,1900'de Belck-Lehmann, 1955'de König, 1958'de Hulin, 1960'da Balkan, 1963'te Güterbock tarafından okunmuştur. (5.4.9) kodlu yazıt Patnos ilçesi Ziyarettepe bulunur. İki parçadan oluşan ve bazalt taş üzerine yazılan yazıtın B/parçası Van Müzesinde koruma altındadır. Yazıtın A parçası; 1892, 1893, 1895 yılında Hyvernal, 1900'de Sandalgian tarafından okunur. B/parçası ise, 1892,1900 yılında Belck-Lehmann, 1955'te König tarafından okunmuştur. İki parça bir arada 1958 yılında Hulin tarafından okunmuştur. (5.4.10) kodlu yazıt Bakraçlı'da bulunur. Tiblisi Müzesi'nde koruma altındadır. Sütun kaidesi üzerine yazılan yazıt, 1877 yılında Mordtmann, 1888, 1893'te Say-

ce, 1900'de Sandalgian, 1931'de Meşçaninov, 1939'da Tseretheli tarafından okunmuştur. (5.4.11) kodlu yazıt Van'da yer almış ancak Tiblisi Müzesi'nde koruma altındadır. Sütun kaidesi üzerinde yazılan yazıt; 1882, 1893'te Sayce, 1900'de Sandalgian, 1931'de Meşçaninov, 1939'da Tseretheli tarafından okunmuştur. (5.4.12) kodlu yazıt Dilkaya'da bulunmuştur. Sütun kaidesi üzerinde yazılan yazıt *"...İşpuini oğlu Minua bu Asihuse'yi yaptırdı.."* şeklinde başlar (5.4.13) kodlu yazıt Van Kalesi'nin kuzey burcunda Sardur Burcun yakınında bulunmaktadır. Anakayaya oyulmuş bir pano şeklindedir. 1973 yılında Salvini tarafından okunmuştur. (5.4.14) kodlu yazıt Değirmen mevkiinde bulunmuştur. Sütun kaidesi üzerinde yazılan yazıt, 1892 yılında Hyvernal, 1900'de Belck-Lehmann tarafından okunmuştur. (5.4.15) kodlu yazıt Sarmaç'ta bulunmuştur. Van Müzesi'nde koruma altında olan bazalt bloğun üç tarafında ve üstünde yazılan yazıt, 1840 yılında Schulz, 1872'de Mondt-mann, 1882, 1888, 1893'te Sayce, 1900'de Sandalgian, 1958'de Hulin tarafından okunmuştur. (5.4.16) kodlu yazıt Bakraçlı bölgesinde bulunmuştur. Taş blok üzerinde yazılan yazıt Van Müzesi'nde koruma altındadır. 1840 yılında Schulz, 1864'te Sarkisian, 1872'de Mordtmann, 1882'de Sayce, 1900'de Sandalgian tarafından okunmuştur. (5.4.17) kodlu yazıt Van Kalesi kuzey tarafında bir çeşmenin arka tarafında yer aldığı belirtilmektedir. Üç anakayaya yazılan yazıtlar birer pano içinde gösterilmiştir. Üç yazıtta da *"...Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Minua bu Tarmanili'yi yaptırdı..." şeklinde* devam eder. Yazıt 1840 yılında Schulz, 1872'de Mordtmann, 1876'da Robert, 1881, 1888'de Sayce, 1900'de Sandalgian tarafından okunmuştur. (5.4.18) kodlu yazıt Van Kalesi kuzey tarafında bir çeşmenin arka tarafında yer aldığı belirtilmektedir. Üç anakayaya yazılan yazıtlar birer pano içinde gösterilmiştir. Üç yazıtta da *"...Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Minua bu tarmanili'yi yaptırdı..." şeklinde* devam eder. Yazıt 1840 yılında Schulz, 1872'de Mordtmann, 1876'da Robert, 1881, 1888'de Sayce, 1900'de Sandalgian tarafından okunmuştur. (5.4.19) kodlu yazıt Van Kalesi kuzey tarafında bir çeşmenin arka tarafında yer aldığı belirtilmektedir. Üç anakayaya yazılan yazıtlar birer pano içinde gösterilmiştir. Üç yazıtta da

"...Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Minua bu Tarmanili'yi yaptırdı..." şeklinde devam eder. Yazıt 1840 yılında Schulz, 1872'de Mordtmann, 1876'da Robert, 1881, 1888'de Sayce, 1900'de Sandalgian tarafından okunmuştur. (5.4.20) kodlu yazıt Ain-e-rum'da. Yazıt anakayaya oyulmuş tekrarı şeklinde yazılmıştır. 1972 yılında Schuler tarafından okunmuştur.

Karmir-Blur: Urartuların yaşadıkları bir yer. "Kızıltepe" olarak betimlendi. Razdan Irmağı'nın kıyısında bulunur. (Teişebai Uru/Teişebaini olarak da yazıldığı görülür. Araştırmacılar bu adın Karmir-Blur için literatürde yanlış yazılmış olduğunu öne sürerler.) Teişebai adında bir Tanrı'ya tapındıkları belgelendi. Yapılan arkeolojik kazılarda bulunan mezarlarda iğneler elde edildi. Rusa II tarafından inşa edilen kalenin adıdır. Menua ile babası İşpuini'ye ait bu kalede bulunan yazıtlar dönemlerinde çevresinde yaşayan Uiteruki, Luşa, Kaetarza ve Etiuki ülkelerine askeri seferler düzenledikleri yazılmıştır. Özellikle Uiteruki, Luşa ve Katarza ülkelerine yapılan askeri seferde 66 savaş arabası, binlerce atlı asker ve 15.760 piyade şeklinde yaya yürüyen asker görevlendirilmiştir. Karmir-Blur'da (Kızıltepe) Günümüzde Mardin iline bağlı Kızıltepe adında bir ilçe bulunmaktadır. Karmir-Blur'un betimleme şekli olarak ele alınan "Kızıltepe" adının Mardin ili ilçesi Kızıltepe ile karıştırılmaması gerekmektedir. Daha sonra Urartu Kralı Rusa II tarafından Fırtına Tanrısı'na adamış oldukları "Teisebai Uru" kenti kurulmuştur.

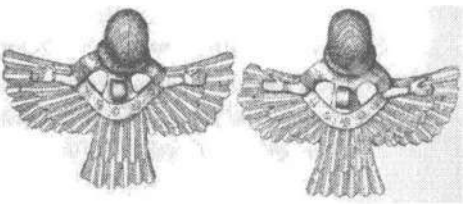

Hoşap Kalesi'nden bir görünüm

Karol Tepesi: Ağrı'nın Taşlıçay ilçesinin merkezinde bulunan bir tepedir. Bu tepe arkeolojik bir kazı yeridir. Ancak bu güne kadar hiç kimse tepenin kazılarıyla ilgili girişimde bulunamamıştır. Belediye işçileri toprak almak için dozerle nehir tarafından işlem yapınca ortaya nehirden tepeye doğru toprak basamaklı bir yolun olduğu görülmüştür. Ancak yetkililer olaya müdahale edip, kazılan yerin kapanması şeklinde bir karar almışlardır. Arkeologların bu bölgeye dikkat etmesi ge-

rekmelidir. Taşlıçay'da bulunan bu tepeye özellikle gittim. Köylülerin daha doğrusu hazine avcılarının tepede yaptığı kazılar tıpkı bir köstebek yuvasını andırıyordu. Tepeden Taşlıçay Nehri'nde su almak için basamakların kullanıldığı bu yerin nitelikleri hakkında henüz bilgi verilemiyor. Çünkü kazılar yapılmamıştır. Karol Tepesi olarak adlandırılan Taşlıçay'daki tepeye arabayla arka yoldan girdiğimizde köylüler tarafından tepenin çoğu yamaçlarının kazma ile açıldığı görülüyordu. Tepenin üstünde dolaştığımda altında bir boşluk sesinin geldiği açıkça görülmekteydi. Belediyenin toprakla Murat Nehri tarafına inen çamur basamakları kapatarak izole etmesi şaşırtıcı olduğu kadar da korumasız bırakılması da ilginçti. 2003 yılında Ağrı bölgesine hitaben yayımladığım "Ağrı Koridor" Gazetesi'nde geniş bir yer vererek ilgililere basın yoluyla adeta bir duyuruda bulundum. Ancak Karol Tepesi'nde henüz kazıların olmadığı görülmektedir.

Kars: 18.557 m² lik bir alana yayılmış kent Türkiye Cumhuriyeti sınırlarında yer almaktadır. Tarihsel kaynaklarda Kars ilinin aralıksız işgal edilmesi ve çoğu zaman işgalden sonra yağma edilmesi turizm değeri olan eserlerin ortadan kalkmasına neden olmuştur. Kentin tarihi eski çağlara dayanır. Önceleri bu topraklarda Huriler, Hititler ve Frigler yaşadılar. Daha sonraki dönemlerde kent Urartuların eline geçer. Kent adının konulduğu tarihler İ.Ö.130-127 yılları arasındaki dönem olarak belirtilir. Kafkasların kuzey tarafından bölgeye gelen Velentur Türkleri tarafından bu adın verildiği belirtilir. Araplar İ.S. 640, İ.S. X. yüzyılda Türk boyları ve Bizanslılar kenti kuşatırlar. Kars, Urartu Kralları'nın ilgisini çekmiş, özellikle Arame Beyliği'nin bölgedeki egemenliğinden çekinmişler. Özellikle Urartu Kralı Menua bölgenin işgal edilmesi için büyük bir orduyla saldırmış ve sınırlarına eklemeyi başarmıştır.

Kanatlı-siren eklemeli kazan kulpları (Merbav.R)

Özellikle bölgede yaşayan Ermeni kökenli kadınları, çocukları da esir olarak Van ve çevresine getirerek yerleştirmişler.

Karuni: Urartu dilinde bir sözcüktür. Sözcüğün Türkçe karşılığı "Güçlü" anlamında tanımlanmıştır. Kürt Mitolojisi adlı eserin yazarı Dr. Cemşid Bender, Urartu dilinde kullanılan "Karuni" sözcüğünün aynı anlamını veren Kürt dilindeki "Karini" sözcüğüyle benzer oranda örtüştüğünü ileri sürer. "Karini" sözcüğün karşılığı da "İktidar" anlamında tanımlandığı görülmektedir. Yani Kürtçe bazı sözcüklerin Türk dili ve Hurri diliyle paralel kullanıldığını ileri sürer. Bir dönem İspanya elçisi olarak görevde bulunan Tahsin Mayatepek de Mayalarda kullanılan bazı sözcüklerin Türkçe sözcüklerle örtüştüğünü ileri sürmesine rağmen dikkate alınmamıştı. Kürtçe dilinde bazı sözcüklerin Sümer ve Akkad diliyle de örtüştüğü görülür. Bu ince ayrıntıdan yola çıkıldığında çoğu dillerde bazı sözcüklerin aynı anlamı verebildiği görülmektedir. Urartuların çoğu beyleri (kralları) zaten Kürt kökenli aşiretlerin bireylerinden oluşmaktadır. Ancak Bender'in özellikle Zagros Dağları'nı Kürtlerin yoğunlukta olduğu bölgeler olarak göstermesi de düşündürücü olmalıdır. Çünkü Sümer, Akkad (Agade)'yi oluşturmuş beyliklerin kökenlerinin araştırılması doğrultusunda bölgesel etnik belirtilmelidir. Mezopotamya bölgesinden Urmiye Gölü üzerinden Van bölgesine gelerek krallığa yükselen Kürt beyleri de acaba Zagros Dağları'nda yaşayan Kürtlerle aynı mıydı? Bu soruların karşılığına bakıldığında diller arasındaki benzerliklerin doğal olduğu görülecektir.

Kasrik: Urartuların yaşadıkları bir bölge. Bu bölgede Türk arkeologlar yeraltı mezar odaları buldular. Burada bulunan mezarlar Urartuların gömme geleneklerine göre oyma mezarlardı.

Katarzu: (Bazı kaynaklarda Katarza olarak yazıldığı görülür.) Urartu Kralı İşpuini zaman zaman Van Gölü'nün kuzey tarafında askeri sefere çıkardı. Van'da (Tuşpa) bulunan çift taraflı bir yazıtta İşpuini; Anaşe, Uteruki, Luşa, Katarzu ülkelerine yaptığı askeri seferleri anlatır. Bu ülkelerin Gökçegölün batısında yer aldığı belirtilir. Bu kentlerin kuşatmasında alınan binlerce at ve

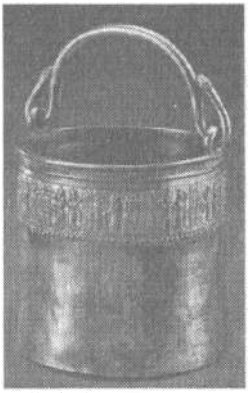
baş hayvan bölgeyi zenginleştirmiştir. Van ilinde bulunan bir başka yazıtta yine bu kentlere yapılan askeri seferlerden söz edilir. Bu yazıtta Etiuki ülkesinden 6 savaş arabası, binlerce atlı ve 15.760 piyade ganimet olarak alınır. Yazıta benzer bir başka İşpuini yazıtında Tuşpa-Uteruki yolu üzerindeki Eleşkirt-Toprakkale yazıtı olarak bilinmektedir. Kral Menua'nın oğlu Argişti I başa geçtikten hemen sonra kuzeyde yer alan bazı kent krallıklarına askeri seferler düzenlerken Katarza/Katarzu kent krallığına da seferler yapar.

Katırlı Göleti: Iğdır ilinin 59 km güneybatısında yer alan bu göletin 2-3 km²lik bir alana yayıldığı ifade edilmektedir. Göl yüksek tepelerden eriyen karlar ve yağmur sularıyla kaynak sulardan beslendiği gibi Aslanlı köyü deresiyle "Yassı Bulak" sularının birleştiği bir kanaldan da yararlanmaktadır. Bu kanaldan gölete su getirilmektedir. Göletin doğusundaki duvarlar 1984 yılında Ağrı ili Köy Hizmetleri Müdürlüğü tarafından yapılmıştır. Bundan dolayı eski dönemde yapılan duvar kalıntılarının izine rastlanmamaktadır. Urartuların bu gölette yaptırdıkları su kanallarını tarım ve hayvancılık işlerinde kullanmış oldukları söylenmektedir.

Kayalıdere: Urartuların yaşadıkları arkeolojik bir alan. Burada yapılan arkeolojik kazılar sonucunda Urartu döneminde yapılan iğneler ve çok odalı mezarların bulunduğu bir yer olarak koruma altına alınmıştır. İngiliz arkeolog Charles A. Burney Kayalıdere'de bir dizi kazılar yaptı. Burney, bölgede bulduğu kaplardan birine *"...bilinmeyen bir işleve sahiptir..."* der. Ancak, Hitit Uygarlığı'nda bu kapların benzerlerinin olduğu anlatılır. Türk arkeologlar bu bölgede Urartu kaya mezarlarını buldular. Mezarlarda bulunan buluntular Urartuların mezar mimarisi ve gömme gelenekleriyle önemli bilgiler verir. Olanaklar içinde Türkiye'deki üniversite bünyesinde yetiştirilen araştırmacı, arkeolog ve bilim dünyasına iyi belgeler kazandıran bilim adamlarımızın Anadolu'da yapmış oldukları kazılar, yabancı araştırmacıların her defasında işlerini kolaylaştırmış ve onları sonuca götürmüştür. Ne yazık ki Türk araştırmacıların kendi konularında sınır ötesinde varlıklarından bilinçli olarak söz edilmemektedir.

Sümerolog Samuel Noah Kramer ile İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde 33 yıl Sümer dili üzerinde çeviri yapan Türk Sümerolog Muazzez İlmiye Çığ gösterilebilir. Samuel Noah Kramer dünya ülkelerinde iz bırakırken, Muazzez İlmiye Çığ ancak Türkiye sınırlarıyla yetinmiştir.

Kayalıdere Kalesi: Bingöl ili Varto ilçesi sınırlarında bulunan kalenin Urartu Kralı Sarduri II döneminde yapılmış olabileceği tahmin ediliyor. Muş ilinin de kuzeyinde yer alır. Bu kalenin bulunduğu yer Muş'a 58 km uzaklıktadır. Buradaki çoğu buluntular mezar odalarında ve kuyuların içinde bulunmuştur. Mezar soyguncuları küçük buluntuların maddi yönden değersiz olabileceklerini düşünerek almayı düşünmemişlerdir. Bulunan eşyalar, mobilya parçaları, gümüş fibula ve yüzük, bronzdan yapılmış gerdanlıklardı. Savaşlarda korunmak için bir bıçak ve 14 adet demirden yapılmış ok uçları elde edilmiştir. Kuyularda da bronzdan yapılmış yüzük ve çok daha değişik bir şekilde yapılmış akik taşından kolyelerle küçük süs eşyaları bulundu. Burada bir de Tanrılara sunu için bir kap bulunmuştu. Bu kap işçiliğinin Hititler sanatında da görüldüğünü açıklar İngiliz araştırmacı Charles A. Burney.

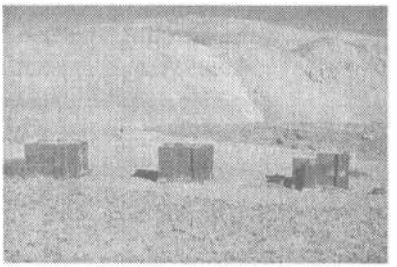

Allerheiligen Müzesi/Schaffhausen'de bulunan ve altından yaptırılmış kabartmalı bant bulunan Urartu dönemine ait bir madeni kazan

Kaya mezarları: Urartuların ölü gömme geleneği içinde en önemli yeri anıtsal kaya mezarlar alır. Kaya mezarları genellikle yapılan kalenin kayalıkları oyularak elde edilirdi. Bu mezarlar krallar ve soylulara aitti. Kaya mezarlarıyla en iyi bilgiler Tuşpa, Varto yakınlarındaki Kayalıdere, Palu ve Erzurum bölgesindeki Umudum Tepe'de görülebilir. Kayalar içinde oyularak yapılan mezar odaları aynı zamanda Urartuların oturmak için kayalara oydukları odaların bir benzeridir. Menua'ya ait Neftkuyu'daki ve Argişiti'nin yazıtlarda belirttiği Büyük Horhor Mağaraları'ndaki kayadan oyulmuş oda mezarlar ilgi çekicidir. Mezarlar genellikle ya çok odalı ya da tek odalı şeklide planlanırdı. Anıt şeklinde yapılan kaya mezarlarına genellikle mezarın ekseninde yer alan bir kapıdan girilir. Kayaya oyulan kapı aralığı ağaçtan ya da tunçtan yapılan kanatlarla kapatılırdı. Tek odalı kaya mezar-

ları bazen toprak üstünde görülmesine rağmen genellikle toprak altında yapılırdı. Mezarlara kuyu biçimli bir aralıktan girilir. Bazen aralıkların içinde girmeyi kolaylaştıran merdivenler de yapılırdı. Mezarlar genellikle bir kabartmayla süslenirdi. Doğubayazıt'taki kaya mezarları ve Bostankale yakınındaki Alyar'da bulunan kaya mezarları en iyi örnektir.

Kazan: Urartularda kazan yapım sanatı da çok farklı olarak gelişmişti. Bu kazanların tunç ve bakırdan yapıldığı görülmüştür. Hatta bazı kaynaklarda gü-müşten yapılmış kazanların da olduğu belirtilmiştir. Sargon II, Muasir'de ele geçirdiği ganimetler arasında etrafları yabani öküz, aslan ve ejder kafalarıyla süslü on iki gümüş kazandan da söz eder. Nedeni bilinmiyor ama Urartular tapınak duvarlarına da kazan resimlerini göstermiştir. Bunlara örnek Haldi tapınağının önünde büyük iki kazanın resimlerinin gösterilmesi... Arkeolojik kazılar devam ettikçe yeni kazanların da bulunması kaçınılmaz oluyor. Urartularda maden yataklarının zenginliği nedeniyle maden işçiliğinin çok geliştiği anlatılır. Yapılan eşyalar arasında dinsel motiflerle süslenmiş kemerler, asker miğferleri, atlara koşulan takımlar ve kazanlar ürettiler. Metalden yapılan kazanlara kemerler yapılırken kabartma figürler de işlendi. Bu kemerler diğer madeni kısımların dışında genellikle altından yapılırdı. Günümüzde Anadolu'nun çoğu kentlerinde tunç ve bronz yerine bakırdan kazanlar ve bakraçlar yapılır. Köylülerin yoğurt yapımında kullandıkları bakırdan yapılmış bakraçlar ilgi çekicidir. Özellikle Erzincan ve Erzurum dolaylarındaki bakır madenlerinin zenginliği bölge halkının bu tür sanata önem vermiş olduğunu göstermektedir. Bu çalışma modelinin bölgede hüküm sürmüş olan Urartu geleneklerinin bir devamıdır dersek yanılmamış olacağız. Çünkü yoğurt Urartular tarafından da biliniyordu.

Rusa II döneminde yapılan Kef Kalesi harabeleri

Kef Kalesi: Adilcevaz bölgesinde Urartular tarafından yapılan bir kale. Bu kalede, kente 6 km uzaklıktaki tepenin doruğunda

Tanrı Haldi için yaptırılmış bir tapınak yer alır. Burada Türk arkeolog Emin Bilgiç ile Baki Öğün bir dizi kazı yaptılar www.ayanis.com.tr sitesinde *"... Van Gölü'nün kuzeybatı kıyısında ki Adilcevaz'ın 5 km kuzeyinde eski bir Urartu kentinde yer alan kaledir. 550 m yükseklikte sarp bir tepe üzerindedir. Limana bakan kulelerinde Osmanlı döneminde büyük şahika topları 76 adet bal yemez top, 300 'adet kar gir ev bulunduğu bilinmektedir. Volkanik bir tepe üzerine kurulmuş olan kalenin kapısının kuzey yönünde olduğu sanılmaktadır. Van Gölü kıyısında yer alan kale kesme taşlardan yapılmış iç ve dış olmak üzere iki bölümden meydana gelmiştir. Bir demir kapısı olup birbirine geçme üç katlı kuvvetli bir yapıdadır. 38 kulesi olan, kalenin içinde topraklarla örtülü daracık 70 ev, Süleyman Han Camii, cephane mahzeni, buğday ambarları su sarnıçları, mehterhane kulesi, kale muhafızı dizdarının bir evi olduğu bilinmektedir..."* şeklinde bilgilere yer verir.

Kehuni: (Bugünkü adı Lcasen). Sevan Gölü kıyısında yer alan bir kent. Argişti I, bu kente kadar ulaşır. Hatta bu kente gelmenin nedeni göl kenarında konumlandıran bir başka kent olan Alistu'ya askeri sefer düzenleme düşüncesi vardı.

Kelani: Urartulara ait bir yerleşim alanı. Burada yapılan arkeolojik kazı ve incelemelerde tarihsel buluntular yanında çeşitli yazıtlar da bulunmuştur.

Kemal Balkan: Türk arkeolog. Urartu uygarlığıyla ilgili Aznavurtepe ile Giriktepe'de kazılar yürüttü. Uratular hakkında yaklaşık ilk kazılara başlamış olduğu belirtiliyor.

Kemalettin Köroğlu: Türk arkeolog. Yeni dönemin üçüncü kuşağından olan arkeologlar gözüyle bakıldı. "Van Projesi" kapsamında Urartu kazılarına ekip arkadaşlarıyla birlikte katıldı.

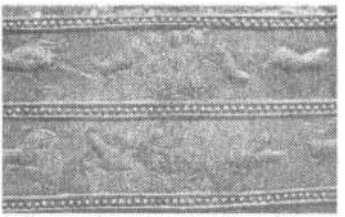
Keraviniş: (Çayırbaşı) Kanal yapımı sırasında Kral Menua tarafından kurulan Urartu yerleşim merkezidir. Bugün bir köy konumundadır.

Kelegran yazıtı: Rusa I'e ait olduğu anlatılan bir yazılıtaştır. Bu yazılıtaş Gökçegöl kıyısındaki Kelegran'da bulununca aynı ad verilmiştir. Yazıtta *".....Gölün bu yakasında ve diğer yakasında 23 kralı tek bir yıl içinde ele geçirdim. Kadın ve erkekleri Bianili ülkesine taşıdım. Tanrı Teişeba için bir kent inşa ettim ve adını 'Tanrı Teişe-*

ba'nın Kenti" diye koydum..." şeklinde ifadelerle bir yazıt bırakmıştır.

Keli Gavur: Bak Rusa I'in savaş yazıtları.

Kelişin yazıtı: (Ya da Kelisin. Urartu dilindeki yazılışı ise "Kel-i-şin" şeklindedir.) Urartular döneminin önemli yazıtlarından biridir. Kral İşpuini'e aittir. İ.Ö.9. yüzyıl civarında Yakındoğu'da işgal edilen kutsal kentin kahramanı Urartu Kralı İşpuini olarak geçmektedir. Yazıt, 1829 yılında Rawlinson tarafından tercüme edilmiştir. Bu yazıtta bulunan Asurca metin nedense dikkate alınmamış olduğu belirtilir. Bu yazıt Türkiye, İran ve Irak sınırlarının birleştiği bir noktada dikilmiştir. Bu noktada ünlü Kelişin Geçidi bulunmaktadır. Arkeologlar yazıtın adına geçidin adı olan "Kelişin" adını uygun gördüler. Bu yazıtta yer alan bazı bilgiler ise şöyledir. *"...Ardini (Asur dilinde Musasir) kentine Tanrı Haldi'nin arkasında geldikleri zaman Sarduri oğlu İşpuini, yüce kral, güçlü kral, dünyanın kralı, Bianili ülkesinin kralı (Asur dilinde Nairi) Tuşpa kentinin hakimi ve İşpuini oğlu Menua Tanrı Haldi'ye bir tapınak inşa ettiler..."* Burada anlaşıldığı gibi kral Yakındoğu'nun en güçlü kenti olan Musasir'i kuşatmıştır. Yazıtta ayrıca Kral İşpuini'nin Musasir kentine girişi törenlerle karşılandığı yazılır ve şöyle devam eder. *"...İşpuini tapınağının önünde, Sarduri oğlu İşpuini (Tanrılara) muhteşem silahlar, çok (besili) hayvanlar, bakır kaplar, çok sayıda kurbanlık hayvanlar sunuldu. Bunları Tanrı Haldi kapısının önüne koydu ve hayatımızın neşesi ve hakimi olan Tanrı Haldi'ye verdi. O (İşpuini) kurban edilmek için 1.112 boğa, 9.120 keçi ve kuzu, 12.480 büyük keçi getirdi..."* İlginçtir ki bu tapınağın açılışı sırasında toplu bir şekilde hayvanların katledildiği görülmektedir. İslam dininde de "Kurban bayramı" olarak belirtilen dinsel kutlamada milyonlarca hayvanlar katledilmektedir. Tanrı'ya kurbanlık olarak ayrılan hayvanların Urartu din geleneğiyle İslam dinindeki kurban ritüellerinin karşılaştırılması yanlış olmayacaktır.

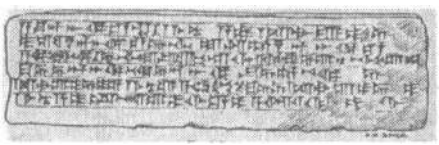

Bezemeli **tunç kemer-Van Müzesi**

Kemer: Urartular maden işletme konusunda uzmanlık derecesindeydiler. Sanatçılar tunç levhalardan kemerler üretmesini öğrenmişlerdi. Bu kemerlerin bütün mezarlarda ölülere sunulan armağanlar arasında yer aldığı anlatılır. Urartu giyim modasında kemerlerin farklı ve değişlik modellerde kullanılması zengin ve fakiri ayırt edebiliyor. Dilkaya Mezarlığı'ndaki arkeolojik kazılarda katlanmış kemerler de bulundu. Bu kemerler arasında alt alta yerleştirilmiş aslan, boğa, dağ keçisi ya da mitolojik yaratıklar yer alırdı. Hatta rozet şeklinde, kutsal ağaçlar, çiçek motifleri, ya da kanatlı güneş kursları içeren kemerlerin olduğu da belirtilmiştir. Çeşitli kemerler yapılmışsa da süsleme konusunda büyük bir farklılık gösterilmemiştir.

Keravanis: Bak Çayırbaşı.

Keşişgöl: (Keşişgöl, Rusa gölü adıyla da anılır.)Urartulara ait bir yerleşim alanı. Burada çeşitli yazıtlar bulunmuştur. Bu yazıtta Merkez olmaktan çıkan Van (Tuşpa) için yeniden yapılanmadan söz edilir. Bu nedenle önemli bir yazılıtaş olarak koruma altında tutulmaktadır. Doğubayazıt'ın yaklaşık 21 km uzağında bulunan ve Urartular tarafından yaptırılmış olduğu belirtilen bir göldür. Deniz seviyesinden 1980 m yüksekliktedir. Gölet'e yakın olan İncesu köyü bulunmaktadır. Gölet suyu güneydeki keşiş deresinden alındığı gibi yağmur ve kar erimeleri sonucunda oluşan sularla da beslenmektedir.

Kevenli yazıtı

Kevenli: Urartular tarafından yapılan bir kent. Kentin adını alan Kevenli Gölü İ.Ö.810-786 tarihleri arasında egemenlik sürmüş Kral Menua tarafından yapılmıştır. Bu kentin adını alan yapay gölün adına da Kevenli Gölü'dür. Kentin askeri amaçlı yapılmış olduğu belirtilmektedir. Urartu kralları da Mezopotamya bölgesinde egemenlik sürdürmüş krallar gibi başa geçtiklerinde kendi adlarına kentler inşa eder ve o kenti Tanrılarına adarlardı. Kevenli de bu amaçla kurulmuş bir kent özelliği taşımaktadır. Kentte yapılan arkeolojik kazılarda çeşitli belgeler bulunmuş ve koruma altına alınmıştır.

Khaldler: Urartu Devleti'nin tarihten silinmesinden sonra bölgeye yerleşmiş yabancı kabilelere o dönemde yaşayanlar tarafından verdikleri bir ad. Bunlar Erzurum bölgesinde yaşamışlardı. Anlamı ise "Tanrı Haldi"ye tapanlar olarak tahmin ediliyor. Buraya Balkanlar üzerinden gelen Armine ve Armini kabileleri yaşadılar. Daha sonraki yıllarda bu iki kabile birleşerek bugünkü Armenia'yı oluşturdular.

Khini: Urartular döneminde Uruadri kent devletinin sınırlarına yakın olduğu söylenen bir dağdır. Bu dağın adı Asur-bel-kala'nın yazıtlarında gösterilmiştir. Yazıtta dağın Uruadri ülkesinin sınırlarının gerisinde yer aldığı gösterilir.

Kızılkaya: Patnos'un 10 km güneyinde bulunan bir kilisede Urartulara ait bir yazıt korunmuş olarak bulundu. Kral Menua tarafından Tanrı Haldi için yazılmış bir takdis yazıtı olduğu söylenmektedir. Ancak bu yazıtın üzerinde Ermenice bir efsane yazılmıştır. Bazı kaynaklarda da Kızılkaya steli olarak adından söz edilen ve Kral Menua tarafından yazılmış olduğu öne sürülen yazılıtaşın kayıp olduğu söylenir.

Kızıltaş: Artamit-Vastan yolu üzerindeki Şamran'ın yakınında yer alan arkeolojik bir alandır. Sert kayadan yapılan bir yazıt yer alır. Yöre halkı Semiramis'in hazinesinin bu kayanın altında olduğuna inanırlar. Yazıt 14 satır olarak Urartu Kralı Rusa tarafından yazılmıştır.

Kızılziyaret Kalesi: Aynı adı taşıyan bir köyde yapılan kaledir. Balıklıgöl yakınlarında bulunmaktadır. 1918 yılında burada yaşayanlar bölgeyi terk ettiklerinde kalenin sur duvarlarının ev yapımında tahrip edildiği görülmüştür. Hangi döneme ait olduğu bilinmiyor.

Kızılvank: Nahçivan bölgesinde bir nekropolün adı olarak belirtildi. Bu ad daha sonraki yıllarda yanı 1926 yılında N. V. Fyodorov, İ. İ. Meşşaninov ve A. A. Miller tarafından yapılan kazılar sonucu ortaya çıkarılan boyalı çanak çömleklerin yoğunluğu nedeniyle verilen bir ad olarak belirtilmektedir... Arkeolojik kazılar yapan araştırmacılar bölgenin adına "Kızılvank Kültürü" adını verirler. Daha sonraki günlerde ise genel anlamında tanımlanan "Nahçivan Kültürü" şeklinde de kullanılmış olduğu

görülmektedir. Boyalı çanak çömlekler hakkında Kültepe I ve Kültepe II kazılarıyla daha da netlik kazandığı belirtilir... O. H. Habibulayev ile V. H. Aliyev'in Kültepe I ve Kültepe II kazılarındaki katmanlardan yola çıkarak boyalı çanak çömlek kültürünü dört evreye ayırdıklarını belirtirler.

Kilibani: Urartular tarafından tapınılan bir Tanrı'dır. Tanrılar listesinin 54. sırasında yer alır. Meherkapı yazıtındaki Tanrılar listesine göre bu Tanrı'ya kurbanlık olarak hiçbir şey gösterilmemiş. Yapılan arkeolojik kazılarda gerekli belgeler bulunamadığı için bu Tanrı ile ilgili daha fazla bilgi verilemiyor. Ancak bölgede yoğun olarak arkeolojik kazılar devam etmektedir.

Kilise Gölü: Urartular tarafından yapılan bir göl. Bu göl İ.Ö.810-786 tarihleri arasında egemenlik sürmüş kral Menua tarafından yapılmıştır.

Kimmerler: Bir krallıktır. Bu krallık ve bir diğer krallık olan İskitlerin Urartulara saldırması sonucunda Urartuların zayıfladığı belirtilmektedir. Kimmerlerin erken tarihleri ve Ön Asya bölgesindeki varlıkları, yaşamları araştırmacılar tarafından tartışılmaktadır. Göçebe ve savaşçı bir halk olan Kimmerlerin yaşamlarını anlatan farklı görüşler vardır. Tarihçi Heredot, Kimmerlerin 7. ya da 8. yüzyıl civarında Kuzey Kafkasya'da (Günümüzde Ukrayna bölgesi) yaşayan atlı göçer olduğunu ifade eder. Bunlar İskitlerin baskısıyla bölgeyi terk eder ve Anadolu'ya geçerler. İran lehçesi ya da "Trakça" dili konuştukları tahmin edilen Kimmerlerin kökenleri hakkında bilgi verilemiyor. Ancak Hint-Avrupa kökenli bir halk olduğu söylenmektedir. Kuzey Karadeniz bölgesinde yapılan arkeolojik kazılarda Kimmerlerle ilgili az belge ele geçmiştir. Kimmerlerin kültürlerinin "Catacomb" kültüründen bir süre sonra oluşan "Şrubna" kültürüyle benzerlik içinde olduğu ifade edilmektedir. Ansiklopedik bilgilerde Kimmerlerle ilgili *"...Kimmerler daha sonra Karadeniz'in güney kıyısı boyunca batıya ilerleyip Sinop civarında bir üs oluşturmuş ve Tabal'a doğru güneye yönelmişlerdi. Kuzeyden gelen bu tehdit karşısında Muşku Kralı Mita, Asur ile ittifak yapmak zorunda kalmış ise de onun bu ittifakı bile Kimmer baskısını durduramamıştır. Kimmerler 705'te muhtemelen Mita'nın desteğini de alan bir Asur ordusunu İç*

Anadolu'da ağır bir yenilgiye uğratarak Asur Kralı'nı öldürmüş ve Mita da bir daha tarih sahnesinde görülmemiştir. M.Ö. 680-660 yılları arasında Tabal, Hilakku ve Lidya Kimmer saldırılarından Asur yardımına sığınmak zorunda kalmışlar, bir süre sonra 630 yılında Asurlular bu istilacıları yenmeyi başarmışlardır. (J. G. Macqueen, Hititler ve Hitit çağında Anadolu, (çev. Esra Davutoğlu), Ankara, 2001,s. 173-6)" gibi bilgiler bulunmaktadır. Frigya Kralı Midas ve Lidya Kralı Gyges'i yendiler. Batı Anadolu şehirlerinden bir kısmını ele geçirdiler. Anadolu'yu baştanbaşa yakıp yıktıktan sonra Asur Kralları tarafından Çukurova'da durduruldular. Kimmerlerin son kalıntıları da Lidya Kralı Alyattes tarafından yenilerek dağıtıldı. Kimmerler medeniyet eseri bırakmamışlardır. Kimmerler, İ.Ö. 15 ve 14.yüzyıllardan İ.Ö. 8. yüzyılın ilk yarısına kadar Volga (İdil) Irmağı'ndan Karadeniz'in kuzeyine doğru uzanan geniş alanda yaşayan göçebe ve savaşçı bir ulustur. Kimmerler korkusuz ve cesur savaşçılar olarak ün salmışlardır. Kimmerlerden ilk söz eden Homeros, Kimmerlerin ışık görmeyen dünyanın sisli ve karanlık ülkesinde yaşadıklarını yazar. Herodotos, Kimmerlerin Kuzey Pontus bölgesinden geldiğini söyler. Kimmer ülkesi, İ.Ö. 8. yüzyılın ortalarında Sakaların (İskit) eline geçince, yerlerinden olan Kimmerler büyük kafileler halinde güneye inerek Kafkaslardaki Demir Kapı ve Derbent geçitlerini aşarak Doğu Anadolu'ya girdiler. At üzerinde savaşan Sakalar, (İskit) yaya olarak savaşan Kimmerlere karşı üstünlük sağlamışlardı. M.Ö.714' te Urartu sınırını aşarak Orta Anadolu'ya doğru saldırılara başladılar Kummuh (Adıyaman yöresi) Meluddu (Malatya) Tabal (Nevşehir- Kayseri yöresi) doğuda Şubria (Diyarbakır yöresi) ve batıda Hubuşna'ya (Ereğli) kadar yayıldılar. Asur Kralı II.Sargon' un M.Ö.705 'te Kimmerlerle Tabal' da yaptığı savaşta ölmesi üzerine bu bölgeyi bir süre daha ellerinde tuttular Sinope (Sinop) ele geçirdiler. Batıda Kızılırmak' a kadar uzandılar, Kimmerler Dugdamme adındaki ünlü önderlerinin komutasında Friglerin üzerine saldırdılar. İ.Ö.696 'da Frig başkenti Gordion'u yağmaladılar. Kimmerler Asurlu Asarhaddon tarafından M.Ö. 679 yılında Hubuşna (Ereğli) mevkiinde bozguna uğratıldılar. Kimmerler batıya yönelerek Lidya'yı tehdide

başladılar. Lidya Kralı Gyges, Asur Kralı Asurbanipalla diplomatik ilişkiler kurup ondan sağladığı yardımla Kimmerleri İ.Ö.657 'de büyük bir yenilgiye uğrattı. Ama Kimmerler bir süre sonra yeniden Lidya'ya saldırıp, başkentleri Sardes'i aldılar. Gyges savaş alanında öldü. Sardes' i yakıp yıkan Kimmerler orada kalmayarak hızla Orta Anadolu'ya döndüler. Bir bölümü kuzeybatıya doğru çıkarak Balıkesir'in Edremit ilçesine bağlı Altınoluk beldesinde, Antandros kenti çevresine yerleşti. Gyges'ten sonra Lidya tahtına oğlu Ardys geçti. Ardys ülkesini Kimmer saldırılarının yarattığı güç durumdan kurtarmak amacıyla yeniden Asur'dan yardım istedi. Ama Kimmerler kuzeybatıdan Boğazlar üzerinden gelen soydaşları Trerler ile birleşip yeniden Lidya'ya saldırdılar ve İ.Ö.638'de Sardis'i krallık sarayının bulunduğu Akropolis dışında, bir kez daha istila ettiler. Bununla da yetinmeyip Ege Denizi kıyısındaki kentlerden Ephesos, Menderes Magnesiası, Myos, Priene, Lebedos, Melia ve (bir olasılıkla) Miletos'u yağmaladılar. Sonra Büyük Menderes Vadisi boyunca doğuya yönelerek, o dönemlerde yurt edinmiş oldukları Kapadokya bölgesine döndüler. (İ.Ö.630) Düzenli bir devlet örgütleri bulunmayan Kimmerler zaman içinde güçlerini yitirmeye başladılar. İ.Ö.630'dan kısa bir süre sonra ünlü önderleri Dugdamme'nin Kilikya bölgesindeki bir savaşta ölmesi, onların Anadolu'daki etkinliklerine son verdi. Sonuçta Lidya Kralı Alyattes tarafından İ.Ö.595'te büyük bir yenilgiye uğratılarak Kızılırmak'ın doğusuna sürüldüler. Anadolu'da kalanlar Balıkesir'in Edremit ilçesine bağlı Altınoluk beldesinde Antandros kentinde yaşamışlardır Diğerleri ikiye ayrılarak Asya ve Avrupa'ya dağıldılar. Batıya giden bir kol İ.Ö.500 'e kadar Macaristan ovalarında yaşadı. Kırım yöresinde yaşayan Kimmerler ise İ.Ö. 4. ve 3. yüzyıllara kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir. Asurluların Gimirai dediği ve Tevrat'da da Gimiraya Antik Grek kaynaklarında Kymmerio olarak geçen Kimmerler uzun süre Trakyalı ve Hint-Avrupa kökenli sanılmış daha sonra bunun böyle olmadığı anlaşılmıştır. Prof. Dr. Taner Tarhan, Kimmerler ve İskitler hakkında yazdığı bir makalesine şöyle bir girişle başlıyor. *"Kimmerler ve İskitler Eskiçağ'daki "Türk Kültür Tarihi"nin, daha genel bir deyişle de "Millî Tarihimiz"in ilk temsilcileridir. Prokopius, Kimmer-*

leri doğrudan Bulgarlarin atası olarak gösterir. Iran-Hazar rivayetleri de Bulgarlarin atası olarak "Kimari"den (Kimmer) bahseder. "Mücmel el-tavarih"te Yafes'in yedinci oğlu "Kemari"nin (Kimmer) Bulgarların babası olduğu yazılıdır. Macar mitolojisinde, "Vaktiyle Kimmer kralının Kutirgur ve Utirgur adlı iki oğlu varmış." şeklinde Kimmerlerin Kutirgur ve Utirgurların (Bulgarların) ataları olduğu ifade edilmektedir. Bulgarların yakın akrabası Hazar Türklerinin Hakanları da kendi atalarını sırasıyla "Nuh-Yafes-Kimmer-Togarma" şeklinde göstermişlerdir. Kimmer' in oğlu Togarma ise bütün Türklerin atası sayılmaktadır. Kimmerlerin Karadeniz Bölgesindeki varlığını gösteren arkeolojik ve filolojik kanıtlar mevcuttur. Ünye'de bulunan bir gümüş kap E. Akurgal (Akurgal 1969: 224vd. P1.67) tarafından M.Ö. 6. yüzyılın sonuna tarihlendirilmekte ve Kimmer sanatının son eserlerinden biri olarak nitelendirilmektedir. H. T. Okutan'a göre Kimmerlere ait eserlere Ş. Karahisar'da rastlanmaktadır. Bazı yer adları da Kimmerler tarih sahnesinden çekildikleri halde yüzyıllarca devam etmiş ve kullanılmıştır. Trabzondaki Kimmerius Dağı (Ağarmış Dağı) batı Anadoludaki Kimmeris gibi. Halen kullanılan Kırım adının da Kimmer adından türediği bir gerçektir. Bosfornos Kimmerius (Kimmer Boğazı), Kimmerikum, Kimmerike vs.) Bunun yanı sıra kaynaklarda Kapadokya bölgesinin Gomer veya Gamir adı ile anılması Kimmerlerin bu bölgede ne ölçüde etkili olduklarını yansıtmaktadır..."

Kindari: Bir kent krallığıdır. Prizma yazıtında adı geçen kent krallıklarından biridir. Tiglatpileser I'in beş yıllık krallığı sırasında icraatlarını anlattığı yazıta "Prizma yazıtı" adı verilmiştir. Daha önce her yıl yazılmayan yıllıklar, Tiglatpileser I döneminde her yıl yazılmaya başlanır. Yazıtta kendisinden önce Asur, Enlil, Sin, Şamaş gibi Tanrılardan uzunca söz eder. Yaptığı icraatlardan da kendini göklere çıkartırcasına söz eder. Bu yazıtta Urartuları oluşturduğu belirtilen Daiaeni ve Nairi ülkeleriyle yaptığı savaşlara değinirken, kent krallıklarının adlarını da belirtmektedir. Daiaeni ve Nairi ülkelerinden başka yazılan kentlerin adları da şöyle: Tunube, Tuali, Kindari, Uzula, Unzamuni, Andiabe, Pilakini, Aturgini, Kulibarzini, Şinibirni, Himua, Paiteri, Uiram,

Şururia, Abaeni, Adaeni, Kirini, Albaia, Ugina, Nazabia ve Abarsiuni'dir.

Kirhi: (Ya da Khabhku/Habhu) Van Gölü'nün güney yakasında yer alan bir ülke olarak tanımlanmaktadır. Türk Prof. Altan Çilingiroğlu, Kirhi'nin konumlarını Yukarı Zap yöresi ve Hakkari ilinin civarı şeklinde göstermektedir. Himme ve Luha (Lukhu) kentleri daha sonraki tarihlerde bu ülkenin sınırları içinde de gösterilmiştir. Asur yazılı metinlerinde Tumme ülkesi ve Daiaeni ülkesiyle birlikte Kirhi ülkesinin de adı sık sık geçer. Araştırmacı Barnett Kirhi için "Habhu" adını kullanmaktadır. Asur Kralı Adad-Nirari II'nin (İ.Ö.911-891) bu kentle beraber Lulume ve Zamua kentlerini kuşattığı belirtilmektedir.

Kirini: Bir kent krallığıdır. Prizma yazıtında adı geçen kent krallıklarından biridir. Tiglatpileser I'in beş yıllık krallığı sırasında icraatlarını anlattığı yazıta "Prizma yazıtı" adı verilmiştir. Daha önce her yıl yazılmayan yıllıklar, Tiglatpileser I döneminde her yıl yazılmaya başlanır. Yazıtta kendisinden önce Asur, Enlil, Sin, Şamaş gibi Tanrılardan uzunca söz eder. Yaptığı icraatlardan da kendini göklere çıkartırcasına söz eder. Bu yazıtta Urartuları oluşturduğu belirtilen Daiaeni ve Nairi ülkeleriyle yaptığı savaşlara değinirken, kent krallıklarının adlarını da belirtmektedir. Daiaeni ve Nairi ülkelerinden başka yazılan kentlerin adları da şöyle: Tunube, Tuali, Kindari, Uzula, Unzamuni, Andiabe, Pilakini, Aturgini, Kulibarzini, Şinibirni, Himua, Paiteri, Uiram, Şururia, Abaeni, Adaeni, Kirini, Albaia, Ugina, Nazabia ve Abarsiuni'dir.

Kirruru: Bir geçittir. Arbailu'nun karşı yakasında yer aldığı belirtilir. İran ile Zagros Dağları'nın bağlantısını yapan bir konumda belirtilir.

Kobants: Van'ın doğu tarafında Varrak Dağları eteklerinde aynı adla bir kilise. Bu kilisenin mihrabında bir yazıt bulundu. Bu yazıtta yangın sırasında yanan bir yapının yeniden onarımı hakkında bilgiler verir. Bu kilisede ayrıca Kral Menua tarafından yazılmış olduğu belgelenen iki imar yazıtı daha bulundu.

Koçbaş kalesi: Bak Avnik Kalesi.

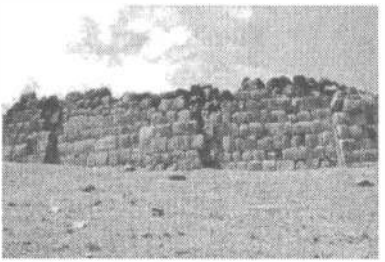
Kolha: Bak Diaohi ve Kolha.

Konakbey: Urartuların yaşadıkları bir bölge. Bu bölgede Türk arkeologlar yeraltı mezar odaları buldular. Burada bulunan mezarlar Urartuların gömme geleneklerine göre örme mezarlardı.

Koroneli Moses: Ermeni tarihçidir. Van Gölü çevresinde gördüğü harabeler ve kaleler ile ilgili eserleri titizlikle inceleyerek arkeologları bilgilendirmiştir. Bu tarihçi Van civarındaki anıtsal yapıların, sulama kanallarıyla bahçeleri Asur Kraliçesi Şammuramat (Semiramis İ.Ö.812-803) tarafından yaptırılmış olduğunu ifade eder. Şammuramat Asur'dan getirttiği binlerce işçi ve ustalarla buraları yaptırmıştır. Tarihçi Koroneli'nin anlatımlarına göre bu eserlerin Asurlulara ait olduğu anlatılmaktadır. Koroneli Moses de diğer Ermeni tarihçiler gibi kaynak niteliğindeki Urartu belgelerinin yönünü Ermenilerin varlığına bağlamaktadır. Ancak Menua'nın döneminde Ermeni halkını katlederek kadınları, gençleri ve çocukları esir ve köle olarak Van ve çevresine getirdiklerini de yüzeysel bir şekilde ele almıştır.

Kömürhan yazıtı: Bak izoli yazıtı.

Körzüt kalesi: (Halk arasında Zengibar Kalesi olarak da bilinir.) Tuşpa'dan (Van) kuzeye doğru ilerleyen yolun üzerinde Muradiye ayırımına yakın bir yerde Kral Sarduri II tarafından kurulmuştur. Bendimahi ırmağı ovasında yer almaktadır. Kalenin etrafında yerleşen Urartu halkı konut biçiminde evlerde oturarak güvence altına alınmışlardı. Bu kale muhtemelen yapılan yolların güvenliği açısından değerlendirilmiştir. Kalenin önündeki yollar farklı yönlere bağlanır. Biryol kuzeybatıdaki Erciş'e doğru devam edip Malazgirt'ten Bulanık yönünde batıya doğru bağlanır. Kral tarafından özellikle yaptırılan bir diğer yol ise, Varto'nun Kayalıdere bölgesinden geçerek Muş ovasına oradan da Bingöl dağlarını aşıp, Palu ve Elazığ'a doğru devam eder. Kalenin önünden geçen bir başka yol ise Keçikıran ve Deliçay üzerinden Keçikıran, Erciş, Aznavurtepe Kalesi, Patnos, Tutak, Eleşkirt ve Tahir Geçidi'ne ulaşır. Kuzeydoğuya ilerleyen bir diğer yol ise, Muradiye, Çaldıran, Doğubayazıt ve

Körzüt kale duvarlarının kalıntıları

Ağrı Dağı eteklerine varır. Bu yolların konumlarına bakıldığında Körzüt Kalesi'nin önemli bir stratejik noktada kurulduğu görülmektedir.

Köseköy: (Aşağı Oyumcu) Köseköy'de yapılan araştırmalar ve kazılar sonucunda bulunan kaya mezar odalarının Urartulara ait olmadığı düşünülüyor.

Köşkler: Elazığ ili, Merkez köyü olan Gökbelen köyünün 4 km güneyinde bulunan köşker bölgesinde bulunan bir kale. Buluntular arasında sur duvarları, iri taşlarla yapılmış iki yapı, mezarlar çanak çömlekler bulunmuştur.

Köroğlu Tepe: Urartuların yaşamış oldukları bir ören yeri. Burada Urartu inşaatında kullanılmak üzere taş ocakları vardı. Özellikle Van Kalesi ile Çavuştepe'de Sarduri'nin yaptırdığı tapınak taşları buradan temin edilmiştir.

Köşebaşı Barajı: Urartularda bir baraj. Bu baraj, İ.Ö.685-645 tarihleri arasında Urartularda egemenlik sürdürmüş olan Kral Rusa II tarafından yapılmıştır.

Kremasyon Mezarı: Van (Tuşpa) kalesinin kayalıkların güneydoğu kısmında yer aldığı anlatılır. Bu mezara yapısı gereği yirmi basamaklı bir merdivenle inilmektedir. Basamakların bitiminde iki düz alan yer alır. Mezarın önyüzü Urartu mimarlığında çok bilinen "T" biçimli kaya nişleri yer almaktadır. Merdivenlerden inildiğinde batı alanında bulunan düzlüğe de iki merdiven ayrılır. Tek mezar odasının boyutları 7.00x4.10x3.25'dir. Bu mezarın boyutlarıyla ilgili kaynak kitaplarda detaylar verilmiştir.

Kronolojik varsayım: Araştırma belgelerinde arkeolojik buluntular doğrultusunda Urartu tarihine bakış sırasında öne sürülen tarihlenmeler çoğunlukla Asur yazılı kaynaklarındaki kralların tarihleriyle örtüştürülür. Söz konusu tarihlenmeler bir anlamda da Urartuların tarihsel kronolojisine ışık tutmaktadır. Kralık adının ilk defa İ.Ö.XIII-IX. yüzyıl arasında yaşayan Uruadri ve Nairi toplulukların bir araya gelerek oluşturulan bir beylikler federasyonu şeklindedir. Urartu Krallığı'nın varlığı Sarduri I tarafından ilan edilir. Araştırmacılar Urartulara ait ilk yazınsal anıtın Sarduri I 'e ait olduğunu ileri sürerler. Sonraki dönemlerde tarihsel belgelerden yola çıkılarak Kral Rusa II'nin etkili ve başarı-

lı bir kral olduğu söylenir. Uygarlıkla ilgili önemli kazılar ise; Van Kalesi, Aşağı ve Yukarı Anzaf, Çavuştepe (Sardurihinili), Toprakkale (Rusahinili), Ayanis Kalesi, Karagündüz, Aktıntepe, Dilkaya, Altıntepe/Erzincan, Habibuşağı (Tümeişki), Giyimli, Kayalıdere, Kef Kalesi, Iğdır, Oşakan/Ermenistan, Arin-Berd (Erebuni), Armavir-Blur (Argişthinili), Karmir-Blur (Teişeba uru), Horom, Batsam (Rusa uru), Haftavan tepe ve Hasanlu bölgeleri olarak belirtilir. Koruma altına alınan yazıtlar ise; Sarduri II tarafından dikilen İzoli, Taşköprü, Argişti I'in diktirdiği Hanak, Kanlıca, Gülidzan, İşpuini-Minua'nın diktirdiği İran sınırlarındaki Kelişin, Taştepe, Rusa I'in Topzava, adlı bölgeler olduğu ifade edilir.

Kuarzani: Gökçegöl civarında yaşayan bir aşirettir. Argişti I'in askeri seferinden dolayı kuşatılmış ve Urartuların egemenliklerine katılmışlardır. Kuarzani, Ultuza, Uriani, Muruzu ve İrkuini kentleri Urartuların bulunduğu bölgenin kuzeyinde bulunan Aras Nehri boylarındaki Gökçegöl çevresindeki yerleşim yerleridir. Urartu Kralı Argişti I üçüncü sefer yılında bu kentlere askeri seferler yapar. Bu ülkelere yaptığı sefer sırasında bölgenin en büyük toprağına sahip olan Etiu Krallığı'nı da işgal eder. Argişti I kuzey kentlerini işgal ettikten sonra bu defa da saldırılarını batıdaki kentlere yöneltmiştir.

Kubbe başlı iğne: Urartu sanatında yapılmış haşhaş başlı iğnelerine benzer bir şekilde yapılmıştır, ancak tepesi kubbe şeklindedir. Bu iğne Diyarbakır Müzesi'nde koruma altına alınmıştır.

Kuera: Tanrılar listesinin 15. sırasında yer alır. Urartular döneminde tapınıldığı bir Tanrı. Sarduri II tarafında yazılan bir yazıtta Tanrı "Kuera"için yapılan sunulardan söz eder. Bu Tanrı'nın adı bir su kanalının yazıtında da geçer. Yazıta "Tanrı Kuera'nın kentine.." yazılması arkeologları zor duruma düşürmüştür. Adı geçen Tanrı'nın hangi uygarlığın Tanrısı olduğu ise bilinmiyor. Araştırmacılar Meherkapı yazıtındaki çivi yazılı Tanrılar listesinin ilk sıralarda tapınılan Tanrılardan sonra gelen bu Tanrı'nın da Urartu inancında önemli bir yer almış olduğunu tahmin ediyorlar.

Kuje Kalesi: Diyadin ilçesine 25 km uzaklıktaki Avnik Kalesi'nin yakınında yaptırılmış küçük bir kale. Bu gün temel kalıntıları günümüze ulaşmıştır.

Kulasi: Argişti I'in Margaret R.Payne'nin "Urartu Çivi Yazılı Taşlar Kataloğu" adlı kitabında (8.1.1) kodlu yazıt olarak belirtilen yazıtta adı geçen bir dağdır. Argişti I, diğer Urartu krallarının yaptıkları çalışmalar gibi dönemindeki askeri seferler, yapılar, tapınak binaları, kanal ve göletler hakkında yazılıtaşlar diktirmişti. Horhor yazıtı olarak da adlandırılan yazıt; Van Kalesi'nin güneybatı tarafında bulunan kaya mezarına inen merdivenlerin ucunda yer almıştır. Bu yazıt 1900 yılında Sandalgian, 1901'de Belck, 1953'te Arutyunyan, 1979'da Melikişvili, 1992'de Salvini, 1840'da Schulz, 1872'de Mordtman, 1882, 1888, 1890, 1893'te Sayce, 1883'te Guiyord, 1927'de Meşçaninov, 1933'te Friedrich, 1952'de Vrouyr, 1948'de Saulcy, 1888'de Müller tarafından okunmuştur.

Kulha: (Ya da Kolhhis) Surp Pogol yazıtında Urartuların saldırısına uğrayan Trans-Kafkasya bölgesinde bir kent. Urartular bu kente saldırarak haraca bağlamış ve ganimetlerle Tuşpa'ya dönmüşler. Surp Pogol yazıtında bu seferler detaylı olarak anlatılmaktadır.

Kulibarzini: Bir kent krallığıdır. Prizma yazıtında adı geçen kent krallıklarından biridir. Tiglatpileser I'in beş yıllık krallığı sırasında icraatlarını anlattığı yazıta "Prizma yazıtı" adı verilmiştir. Daha önce her yıl yazılmayan yıllıklar, Tiglatpileser I döneminde her yıl yazılmaya başlanır. Yazıtta kendisinden önce Asur, Enlil, Sin, Şamaş gibi Tanrılardan uzunca söz eder. Yaptığı icraatlardan da kendini göklere çıkartırcasına söz eder. Bu yazıtta Urartuları oluşturduğu belirtilen Daiaeni ve Nairi ülkeleriyle yaptığı savaşlara değinirken, kent krallıklarının adlarını da belirtmektedir. Daiaeni ve Nairi ülkelerinden başka yazılan kentlerin adları da şöyle: Tunube, Tuali, Kindari, Uzula, Unzamuni, Andiabe, Pilakini, Aturgini, Kulibarzini, Şinibirni, Himua, Paiteri, Uiram, Şururia, Abaeni, Adaeni, Kirini, Albaia, Ugina, Nazabia ve Abarsiuni'dir.

Kulm: Urartu dilinde bir sözcüktür. Sözcüğün Türkçe karşılığı "Zenginlik" anlamında tanımlanmıştır. Kürt Mitolojisi adlı ese-

rin yazarı Dr. Cemşid Bender, Urartu dilinde kullanılan "Kulm" sözcüğünün aynı anlamını veren Kürt dilindeki "Mülk" sözcüğüyle benzer oranda örtüştüğünü ileri sürer. "Mülk" sözcüğün karşılığı da "Mülk" anlamında tanımlandığı görülmektedir. Yani Kürtçe bazı sözcüklerin Türk dili ve Hurri diliyle paralel kullanıldığını ileri sürer. Bir dönem İspanya elçisi olarak görevde bulunan Tahsin Mayatepek de Mayalarda kullanılan bazı sözcüklerin Türkçe sözcüklerle örtüştüğünü ileri sürmesine rağmen dikkate alınmamıştı. Kürtçe dilinde bazı sözcüklerin Sümer ve Akkad diliyle de örtüştüğü görülür. Bu ince ayrıntıdan yola çıkıldığında çoğu dillerde bazı sözcüklerin aynı anlamı verebildiği görülmektedir. Urartuların çoğu beyleri (kralları) zaten Kürt kökenli aşiretlerin bireylerinden oluşmaktadır. Ancak Bender'in özellikle Zagros Dağları'nı Kürtlerin yoğunlukta olduğu bölgeler olarak göstermesi de düşündürücü olmalıdır. Çünkü Sümer, Akkad (Agade)'yi oluşturmuş beyliklerin kökenlerinin araştırılması doğrultusunda bölgesel etnik belirtilmelidir. Mezopotamya bölgesinden Urmiye Gölü üzerinden Van bölgesine gelerek krallığa yükselen Kürt beyleri de acaba Zagros Dağları'nda yaşayan Kürtlerle aynı mıydı? Bu soruların karşılığına bakıldığında diller arasındaki benzerliklerin doğal olduğu görülecektir.

Kumbulta: Kafkasya'da bir yerleşim yeri. Arkeolojik bir alandır. Burada yapılan arkeolojik kazılarda bulunan iğnelerin Urartu sanatındaki iğnelerin prototipi olarak değerlendirildi.

Kumenu: (Ya da Kumme) Urartuların yaşadıkları bir kent. Kral İşpuini Tanrılar listesini yazdırırken kutsal kentlerin listesini de belirtir. Kumenu bu kutsal kentler listesinde yer alır. Kumenu, Fırtına Tanrısı'nın tapındığı kült merkeziydi. Asur kaynaklarında geçen Kumani ülkesiyle Kumenu'nun aynı yer olduğu belirtilmektedir.

Kumenu Kenti Tanrısı'na: Urartu Tanrılar panteonunda Tanrı ve Tanrıçaların ötesinde kutsal yerlere tapınma geleneği vardı. Bu yerler kentler, dağlar, ovalar, kapılar şeklinde tanımlanmıştı. Urartu Tanrılar panteonunda 40. sırada tapınıldı. Ancak arkeolojik kazılarda bununla ilgili gerekli belgeler bulunmadığı için hakkında fazla bilgi verilemiyor. Arkeolojik kazılar bölgede yoğun olarak devam etmektedir.

Kummuhu: (Kilikya'nın Asur dilindeki adıdır.) Asur egemenliği döneminde Urartulara bağlı bir krallıktı. Asur Kralı Tiglatpileser. III dönemindeki bölgesel ittifak içinde yer aldığı zaman Urartuların Kralı Sarduri II'ydi.

Kumaha: (Ya da Kommagene) Surp Pogol yazıtında Urartuların saldırısına uğrayan Trans-Kafkasya bölgesinde bir kent. Urartular bu kente saldırarak haraca bağlamış ve ganimetlerle Tuşpa'ya dönmüşler. "Surp Pogol" yazıtında bu seferler detaylı olarak anlatılmaktadır.

Kumahalhi: İ.Ö.8 yüzyıl ortalarında Urartuların önemli olayları Van Gölü'nün güney tarafında başlar. Urartu Kralı Sarduri'nin İ.Ö.746-744 arasındaki Asur krallarına karşı gösterdiği başarılı savaşlar Kuzey Suriye kent devletlerinde de etkisini göstermiştir. Kumahalhi, Adıyaman civarında olduğu belirtilen bir krallıktı. Sarduri döneminde kentin kralı da Kuştaşpili'ydi. Bu kent krallığı Asur yazılı kaynaklarında Kummuhi adıyla tanınmaktadır. Kommagene ülkesiyle aynı yer olduğu söylenmektedir.

Kumniu: Sarduri II'ye ait olan yazıtta adı geçmektedir. Margaret R.Payne'nin "Urartu Çivi Yazılı Taşlar Kataloğu" adlı kitabında bu yazıtın kodlandığı görülmektedir. Yazıtta adı geçen bir aşirettir. Sarduri II, diğer Urartu krallarının yaptıkları çalışmalar gibi dönemindeki askeri seferler, yapılar, tapınak binaları, kanal ve göletler hakkında yazılıtaşlar diktirmişti. Yazıtta Sarduri II'nin yıllıklarını hazırlarken askeri seferlerini özenle yazdırmıştır.

Kurgan: Eskiden yağma toprak ve taştan yapılmış olan mezarlara verilen ad olarak belirtilir. Tumulus olarak da biliniyor. Bu mezar odaları soylu kişiler için yapılmıştı. Genellikle üstü ahşap kaplı ve üzeri toprak ya da taşlarla kapatılmış oda şekilli mezardır.

Kurkh steli: (Kurkh Monoliti) Salmanasar III tarafından yazdırılan bir dikilitaştır. Arkeolojik kazılarda bulunarak British Museum'da koruma altına alınmıştır. Bu yazıtta Mirjo Salvini *"...Hubuskia'nın fethi, Sagunia'ya yürüyüş, kentin yakılması,"Nairi Denizine kadar yürüyüş, kurban ve adak sunuşu, bir heykel dikilmesi, dönüşte Gilzanu'dan haraç alınması..."* şeklinde ifadeler kul-

lanmıştı. Steldeki yazılı bilgilerde Asur kralının Nairi ülkesine bağlı 250 kentini işgal ettiğini ve haraç olarak bu kentlerden hububat aldığını belirtrir. Kurkh Monolit yazıtı, Kurkh denilen bir yerleşim yerinde bulunduğu için oranın adını alır. Urartu topraklarında Asur Kralı Salmanasar III tarafından dikilen bir yazılıtaştır. Diyarbakır'ın 36 km güney kısmında bulunmuştur. Bu yazılıtaş Britiş Museum'da koruma altındadır. Yazıtta Asur Kralı Asur-Nasir-pal II, Nairi ve Uruadri ülkelerine yaptığı askeri seferleri anlatmıştır. Bu yazıtta ayrıca Asurluların Nairi ülkesi sınırlarında yaptırmış olduğu kalelerden de söz edilir. Asurluların sürekli bu iki ülke ile savaşmaları onların tehlikeli birer ülke olduğunu ifade eder. Asurlular her ne kadar sürekli askeri seferler yapmışsalar da bu iki krallıkla baş edemediler, sonunda yeni krallık olan Urartu Krallığı kurulur. Yazılıtaşta ayrıca Asur diliyle yazılmış metinde Urartu kralının ilk defa adı geçer. *"...Hubuşkia'dan ayrıldım. Urartulu Arame'nin kralı kenti olan Sugunia'ya vardım. Kenti muhasarra ettim ve ele geçirdim. Çok sayıda savaşçısını kılıçtan geçirdim..."* şeklinde bir ifade yer almıştı.

Kurubaş Göleti: Urartular tarafından yaptırılmış bir gölet. Bu gölet İ.Ö.685-645 tarihleri arasında Urartularda egemenlik sürdürmüş olan Kral Rusa II tarafından yapılmıştır.

Kurt Kalesi: Ağrı iline bağlı Diyadin ilçesinin Atadamı (Gredin) köyünün yaklaşık 2 km kuzeyinde Urartular tarafından askeri amaçlı kurulan kalelerden biridir. Kalenin yaklaşık 300 m güneyinde ise "Kurt Göleti" yer almaktadır. "Kurt" adı bölgede yaşayanlar tarafından verilen bir ad olduğu için araştırmacılar da kolay biliniyor diye aynı adı kullanmışlardır. Yerel ifadelerde Göletin, su ihtiyacını gidermek için kurtların yoğun bir şekilde geldikleri bir yer şeklinde belirterek zamanla bu adın verildiğini belirtirler. Ancak gerçek adı hakkında bilgi verilemektedir. Bölgenin bir yayla özelliği taşıdığı, otlar ve dağ çayırlarıyla kaplı olduğu belirtilir. Tendürek Dağı'na yakın oluşu nedeniyle de kaynak suların fazla olduğu da belirtilmektedir. Dar bir alanda yapılan kalenin duvarları andezit taşlardan örülmüştür. Bugün harabe şeklindedir. Kale duvarlarının zaman içerisinde yıkılması nedeniyle planı hakkında henüz bilgi verilememektedir. Kale ile

göletin İ.Ö.7. yüzyılda yapılmış olduğu özellikle küçükbaş hayvanların koruması şeklinde planlanmış olabileceği düşünülmektedir.

Kuru: Urartu dilinde bir sözcüktür. Sözcüğün Türkçe karşılığı "Güçlü" anlamında tanımlanmıştır. Kürt Mitolojisi adlı eserin yazarı Dr. Cemşid Bender, Urartu dilinde kullanılan "Kuru" sözcüğünün aynı anlamını veren Kürt dilindeki "Xort" sözcüğüyle benzer oranda örtüştüğünü ileri sürer. "Xort" sözcüğün karşılığı da "Güç" anlamında tanımlandığı görülmektedir. Yani Kürtçe bazı sözcüklerin Türk dili ve Hurri diliyle paralel kullanıldığını ileri sürer. Bir dönem İspanya elçisi olarak görevde bulunan Tahsin Mayatepek de Mayalarda kullanılan bazı sözcüklerin Türkçe sözcüklerle örtüştüğünü ileri sürmesine rağmen dikkate alınmamıştı. Kürtçe dilinde bazı sözcüklerin Sümer ve Akkad diliyle de örtüştüğü görülür. Bu ince ayrıntıdan yola çıkıldığında çoğu dillerde bazı sözcüklerin aynı anlamı verebildiği görülmektedir. Urartuların çoğu beyleri (kralları) zaten Kürt kökenli aşiretlerin bireylerinden oluşmaktadır. Ancak Bender'in özellikle Zagros Dağları'nı Kürtlerin yoğunlukta olduğu bölgeler olarak göstermesi de düşündürücü olmalıdır. Çünkü Sümer, Akkad (Agade)'yi oluşturmuş beyliklerin kökenlerinin araştırılması doğrultusunda bölgesel etnik belirtilmelidir. Mezopotamya bölgesinden Urmiye Gölü üzerinden Van bölgesine gelerek krallığa yükselen Kürt beyleri de acaba Zagros Dağları'nda yaşayan Kürtlerle aynı mıydı? Bu soruların karşılığına bakıldığında diller arasındaki benzerliklerin doğal olduğu görülecektir.

Ku-rupira: Argişti I'in Margaret R.Payne'nin "Urartu Çivi Yazılı Taşlar Kataloğu" adlı kitabında (8.1.1) kodlu yazıt olarak belirtilen yazıtta adı geçen bir ülkedir. Argişti I, diğer Urartu krallarının yaptıkları çalışmalar gibi dönemindeki askeri seferler, yapılar, tapınak binaları, kanal ve göletler hakkında yazılıtaşlar diktirmişti. Horhor yazıtı olarak da adlandırılan yazıt; Van Kalesi'nin güneybatı tarafında bulunan kaya mezarına inen merdivenlerin ucunda yer almıştır. Bu yazıt 1900 yılında Sandalgian, 1901'de Belck, 1953'te Arutyunyan, 1979'da Melikişvili, 1992'de Salvini, 1840'da Schulz, 1872'de Mordtman, 1882, 1888, 1890, 1893'te Sayce, 1883'te Guiyord, 1927'de Meşçaninov, 1933'te

Friedrich, 1952'de Vrouyr, 1948'de Saulcy, 1888'de Müller tarafından okunmuştur. Yazıtta Argişti I yıllıklarını hazırlarken askeri seferlerini özenle yazdırmıştır. Ku-rupira ülkesi kuşatılan ülkeler arsında gösterilmektedir.

Küçük buluntular: Margaret R.Payne "Urartu Çivi Yazılı belgeler Kataloğu" adlı eserinde yazıtları kodlayarak sıralamıştır. Bazı yazıtlar: (5.7.1) kodlu yazıt Ağrı ili Patnos ilçesinin Aznavurtepe'deki Haldi tapınağında bulunmuştur. (Jerusalim-Kudüs-İsrail Müzesinde) Tunç bir şamdan üzerinde işlenmiştir. Şamdanın ayakları da aslan biçiminde yapılmıştır. Yazıt 1991 yılında Merhav, 1992'de Merhav-Ruder, 1991'de Salvini tarafından okunmuştur. (5.7.2-5.7.7) kodlu yazıtlar Karmir-Blur kentinde bulunmuş St Petersburg Ermitraj Müzesi'nde koruma altındadır. Altı adet tunçtan yapılmış parçaların ön yüzlerinde yazılmıştır. Bu yazıt parçalarının tümü Menua'nın deposundaki özel eşyalarına aittir. 1951, 1952 yılında Piotrovskii, 1982'de Berghe-Meyer tarafından okunmuşlardır. (5.7.8) kodlu yazıt Doğu Anadolu'da bulunmuştur. Japonya özel koleksiyonundadır. Tunçtan yapılmıştır. 1982 yılında Tanabe tarafından okunmuştur. (5.7.9) kodlu yazıt Doğu Anadolu'da bulunmuştur. Tahran'da Foroghi koleksiyonundadır. Tunçtan yapılmıştır. 1980 yılında Salvini tarafından okunmuştur. (5.7.10) kodlu yazıt Van Kalesi'nin 1 km kuzeyindeki bölgede bulunmuştur. Van Müzesi'nde koruma altındadır. Tunçtan yapılmış bir göğüslük üzerindedir. 1983 yılında Oktay Belli tarafından okunmuştur. (5.7.11) kodlu yazıt München Prahistorisch Staatssammlung'da korumadadır. Tunçtan bezemeli olarak yapılmış ve üzerinde şimşek işaretleri bulunan bir miğfer üzerinde yazılmıştır. 1987 yılında Kellner, 1991'de Merhav tarafından okunmuştur. (5.7.12) kodlu yazıt München Prahistorisch Staatssammlung'da korumadadır. Tanrıların güneş içinde gösterilerek betimlendiği tunç bir miğfer üzerinde yazılmıştır. 1993 yılında Zahlhaas tarafından okunmuştur. (5.7.13) kodlu yazıt Burmageçit bölgesinde bulunmuş ve Elazığ müzesinde koruma altına alınmıştır. Tunçtan bezemeli olarak yapılmış ve üzerinde şimşek işaretleri bulunan bir miğfer üzerinde yazılmıştır. 1993 yılında Oktay Belli tarafından okunmuştur. (5.7.14) Doğu Anadolu'da bulunmuştur.

Japonya özel koleksiyonundadır. Orta kısmında bir rozet deseni bulunan tunçtan yapılmış silindir şeklindedir. Silindirin üzerinde ok taşıyan araba resmedilmiştir. 1980 yılında Seid, 1982'de Tanabe tarafından okunmuştur. (5.7.15) Doğu Anadolu'da bulunmuştur. Les Ares Ebnöther koleksiyonundadır. Orta kısmında bir rozet deseni bulunan tunçtan yapılmış silindir şeklindedir. Silindirin üzerinde ok taşıyan araba resmedilmiştir. 1980 yılında Seid, 1982'de Berghe-Meyer, 1982'de Tanabe, 1991'de Merhav tarafından okunmuştur. (5.7.16) kodlu yazıt Doğu Anadolu'da bulunmuştur. Japonya özel koleksiyonundadır. Orta kısmında bir rozet deseni bulunan tunçtan yapılmış silindir şeklindedir. Silindirin üzerinde ok taşıyan araba resmedilmiştir. 1980 yılında Seid, 1982'de Tanabe tarafından okunmuştur. (5.7.17) kodlu yazıt Doğuanadolu'da bulunmuştur. Van Müzesi'nde koruma altındadır. Tunçtan yapılmış yuvarlak bir parça üzerinde yazılmıştır. 1976 yılında Oktay Belli tarafından okunmuştur. (5.7.18) kodlu yazıt, Karmir-Blur'da bulunmuştur. Menua'ya ait olduğu söylenen koşum takımına ait bir parça üzerinde yazılmıştır. 1954 yılında Piotnovskii tarafından okunmuştur. (5.7.19) kodlu yazıt, Doğu Anadolu'da bulunmuştur. Les Ares Ebnöther Koleksiyonunda bulunmakta. Menua'ya ait olduğu söylenen koşum takımına ait bir parça üzerinde yazılmıştır. 1982 yılında Bergfe-Meyer, 1984'te Harirck-Overlaet, 1991'de Merhav tarafından okunmuştur. (5.7.20) kodlu yazıt Karmirblur'da bulunmuştur. Tunçtan yapılmış bir at gemi üzerinde yazılmıştır. 1954 yılında Petrovskii tarafından okunmuştur. (5.7.21) kodlu yazıt, Karmir-Blur'da bulunmuştur. Erivan Müzesi'nde koruma altındadır. Ortadan eklemeli tunç bir gem üzerinde yazılmıştır. 1954-1955 yılında Petrovskii, 1987'de Yıldırım tarafından okunmuştur. (5.7.22) kodlu yazıt Ağrı ili Patnos ilçesinde bulunmuş ve Van Müzesi'nde koruma altına alınmıştır. Tunçtan yapılmış bir geminin iki tarafında yazılmıştır. 1983 yılında Oktay Belli, 1987'de Yıldırım tarafından okunmuştur. (5.7.23) kodlu yazıt, Ağrı ili Patnos ilçesinde bulunmuş ve Van Müzesi'nde koruma altına alınmıştır. Tunçtan yapılmış bir gemin iki tarafında yazılmıştır. 1983 yılında Oktay Belli, 1987'de Yıldırım tarafından okunmuştur. (5.7.24) kodlu yazıt ortadan

oynaklı tunçtan yapılmış bir gemin iki tarafında yazılan bir yazıt. 1983 yılında Oktay Belli,1987'de Yıldırım tarafından okunmuştur. (5.7.25) kodlu yazıt Newyork'ta Ariadne galerisinde bulunmaktadır. Tunçtan yapılmış oynar yanaklı gemin iki tarafında yazılmıştır. Gemin Menua'nın atına ait olduğu belirtilmektedir. 1987 yılında Yıldırım, 1991'de Merhav tarafından okunmuştur. (5.7.26) kodlu yazıt, Doğu Anadolu'da bulunmuştur. Adana Müzesi'nde korunma altındadır. Tunçtan yapılmış bir gemin tek tarafında yazılmıştır. 1987 yılında Yıldırım tarafından okunmuştur. (5.7.27) Kodlu yazıt, Doğu Anadolu'da bulunmuştur. Adana Müzesi'nde korunma altındadır. Tunçtan yapılmış bir gemin tek tarafında yazılmıştır. 1987 yılında Yıldırım tarafından okunmuştur. (5.7.28) Doğu Anadolu'da bulunduğu tahmin edilmektedir. Les Ares Ebnöter koleksiyonundadır. Tunç yanaklığı olan demir bir gemin bir yanaklığı üzerinde yazılmıştır. 1982 yılında Berghe-Meyer, 1983'te Kohlmeyer-Saherwala, 1987'de Yıldırım, 1991'de Merhav tarafından okunmuştur. (5.7.29) kodlu yazıt Doğu Anadolu'da bulunduğu tahmin edilmektedir. Les Ares Ebnöter koleksiyonundadır. Tunçtan yapılmış eklemeli bir gemin iki yanaklığı üzerinde yazılmıştır. 1982 yılında Berghe-Meyer, 1983'te Kohlmeyer-Saherwala, 1987'de Yıldırım, 1991'de Merhav tarafından okunmuştur. (5.7.30) kodlu yazıt, Dizgin Kale'de bulunmuş ve Van Müzesi'nde koruma altına alınmıştır. Tunçtan yapılmış at çıngırağı üzerinde yazılmıştır. 1977 yılında Oktay Belli tarafından okunmuştur. (5.7.31) kodlu yazıt Oxford Ashmolean Museum'da koruma altındadır. Sekiz tarafı olan iki sıra da pencere aralığı bulunan bir at çıngırağı üzerinde yazılmıştır. 1951 yılında Muscarella, 1991'de Merhav tarafından okunmuştur. (5.7.32) kodlu yazıt Doğu Anadolu'da bulunduğu tahmin edilmektedir. Les Ares Ebnöter koleksiyonundadır. Tunçtan üzerinde hiyeroglif yazılar bulunan bir at gözlüğü üzerindedir. 1980 yılında Salvini, 1984'te Özgen, 991'de Merhav tarafından okunmuştur. (5.7.33) kodlu yazıt Doğu Anadolu'da bulunduğu tahmin edilmektedir. Les Ares Ebnöter koleksiyonundadır. Tunçtan yapılmış bir at gözlüğü üzerindedir. 1984'te Özgen, 1991'de Merhav tarafından okunmuştur. (5.7.34) Doğu Anadolu'da bulunduğu tahmin edilmek-

tedir. Tahran'da Foroghi koleksiyonundadır. Tunçtan yapılmış bir at gözlüğü üzerinde yazılmıştır. 1980 yılında Salvini tarafından okunmuştur. (5.7.35) kodlu yazıt Doğu Anadolu'da bulunduğu tahmin edilmektedir. Tahran'da Foroghi koleksiyonundadır. Tunçtan yapılmış bir at gözlüğü üzerinde yazılmıştır. Yazıt okunamaz durumdadır. 1980 yılında Salvini okumak için uğraşmıştır. (5.7.36) kodlu yazıt Doğu Anadolu'da bulunduğu tahmin edilmektedir. Kudüs'te The Bible Lands Müzesi'nde koruma altındadır. Tunçtan yapılmış bir at önlüğü üzerinde yazılmıştır. Bu önlük üzerinde palmiye, boğa ve dört kanatlı bir Tanrı da betimlenmektedir. 1980 yılında Salvini, 1987, 1991'de Merhav tarafından okunmuştur. (5.7.37-5.7.38) kodlu yazıt, Doğu Anadolu'da bulunduğu tahmin edilmektedir. Fotoğrafları vardır. Münüh, Prahis-torische Staatssammlung'da bulunmaktadır. "T" şeklinde tunçtan yapılmış iki adet at alınlığı üzerinde yazılmıştır. 1976 yılında Kellner, 1980, 1981'de Salvini, 1982'de Berghe-Meyer, 1983'te Kohlmeyer-Saherwala, 1991'de Merhav tarafından okunmuştur. (5.7.39) kodlu yazıt Doğu Anadolu bölgesinde bulunduğu tahmin edilmektedir. Les Arcs, Ebnöther koleksiyonundadır. Gümüşten yapılmış bir tas üzerinde iç içe geçirmeli bir şekilde yazlmıştır. 1980 yılında Salvini, 1980'de Kellner, 1982'de Berghe-Meyer, 1983'te Kohlmeyer-Saherwala, 1991 yılında Merhav tarafından okunmuştur. (5.7.40) kodlu yazıt Doğu Anadolu bölgesinde bulunduğu tahmin edilmektedir. Les Arcs, Ebnöther koleksiyonundadır. Gümüşten yapılmış bir tas üzerinde iç içe geçirmeli bir şekilde yazlmıştır. 1980 yılında Kellner, 1982'de Berghe-Meyer, 1983'te Kohlmeyer-Saherwala, 1991'de Merhav tarafından okunmuştur.

Kültepe: Nahçıvan kenti Bebek ilçesine bağlı bir köydür. Arkeolojik kazılarda buradaki iki höyükte kazılar yapılınca köyün adı kullanılmıştır. Kültepe I ve Kültepe II şeklinde.

Kültepe Höyüğü I: Höyük, Nahçivan kentinin yaklaşık on km kuzeydoğu yakasında kentin ilçesi bulunan Bebek ilçesine bağlı Kültepe adlı köyde yer almaktadır. Höyük 20 m yüksekliğindedir. Alanı ise 100x150 m şeklinde ölçülmüştür. Höyüğün denizden yüksekliği ise 920 m'dir. Höyüğün son derece iyi bir coğrafi yapıda bulunduğu ve Nahçivan Irmağı'nın da 1000 m yakında

olduğu söylenmektedir. Ayni köydeki Kültepe II adıyla kodlanan höyüğün de coğrafi özelliklerinin elverişli olduğu söylenmektedir. Kültepe I höyüğünün yine bilinçsizce tahrip edildiği belirtiliyor. Batı yakasında bir camı ve güneyinde ise dükanların olduğu belirtiliyor. Bu imar planı höyüğün antik değerini harabeye dönüştürmüştür.. 1951-1964 yılların arasında yapılan arkeolojik kazılarda höyüğün doğu-batı çizgisinde yaklaşık 10 m genişliğinde ve 14 m derinliğinde bir bölüm bulunmuştur. Ancak bu derinliği 14 m olan bölüm Kültepe köylüleri tarafından çöp yeri olarak kullanılmış ve çöplerle dolmuş durumdadır. Genel kazılarda burada Kalkolitik Çağ ve Erken Demir Çağı'na ait katmanlar bulunmuştur. Orta ve Son Tunç Çağı'na ait katmanın da 2 m olduğu ifade ediliyor. Höyükteki imar yerlerinin oldukça deformasyona uğratıldığı ve kazılar sırasında yapıların dere kenarındaki taşların da kullanılarak kerpiçten yapıldığı belirtilirken kazı alanında kırık çanak çömlek parçalarının bulunduğu da söylenmektedir. O.H. Habibulayev çanak çömleklerin üç değişik grupta olduğunu belirtir. Bunlar 1-monokrom, 2-polikrom ve 3-karma olarak monokrom ve polikrom şeklinde boyalı olduklarını söyler.

Kültepe Höyüğü II: Bu höyükte yapılan kazılarda "Orta Tunç" dönemine ait çeşitli iğnelerin olduğu söylenmektedir. Höyük Nahçivan kentine 10 km Kültepe Höyüğü I olarak kodlanan bölgeye de 5 km uzaklıktadır. Kültepe Höyüğü I'in kuzeyinde yer alan bu höyüğün yaklaşık 3 hektarlık bir alana yayıldığı belirtilmektedir. Deniz seviyesinden yüksekliği de 1100 m olarak belirtilmiştir. Bu höyük Nahçivan kentindeki Cehri ve Nahçivan Nehirleri'nin birleştiği bir noktada bulunur. Coğrafi yönden elverişli bir bölge olduğu söylenir. Geniş bir alanı kapsayan höyüğün batı yakası, Cehri Çayı'nın değiştirilmiş yeni yatağı nedeniyle tahribat edildiği ifade ediliyor. Araştırmacılar her ne kadar betondan yapılmış bir duvar yapılmışsa da tahribatların devam ettiğini belirtiyorlar. Uzunbaba höyüğü, höyüğe 1000 m uzaklıktadır. Zaten en yakın köyde Uzunbaba köyüdür. Kuzeyinde de Didivar köyü yer alır. 1968-88 yılları arasında O. H. Habibullayev ve V. H. Aliyev başkanlığında çeşitli kazılar yapılmıştır. Erken Tunç Çağı ve Orta Tunç Çağı'na ait katmanlar bulunmuş-

tur. O dönemlere ait dört yapı katının ortaya çıktığı da belirtilir. Kazılarda İ.Ö.II bin yıllarına tarihlenen ve çevresi duvarlarla örülü bir iç kalenin kalıntılarının da bulunduğu söylenir. Bu iç kalenin Orta Tunç Çağı'nda Kültepe merkezinin önemli bir yönetim noktası olduğu belirtiliyor. İç kale kalker taşlar ve kerpiçten yapılmış bloklarla inşa edilmiştir. İç kale dışında bulunan çanak çömlek parçalarından araştırmacılar tüccar olanların kale dışında tutulduklarını belirtirler. Kale dışında bulunan çanak çömlekleri de kazı başkanlığı yapmış olan V. H. Aliyev bu höyükteki çanak çömlekleri dört grupta incelemektedir.

Küpkıran Kalesi: Buraya Harabegöl Kalesi de denir. Ağrı ili merkez ilçesine 20 km uzaklıkta bulunmakta olan bu kale küpkıran köyü ile Güneysu köyü arasında kurulmuştur. Bu kalenin de kim ve hangi uygarlık tarafından yapıldığı bilinmiyor.

Küp mezarlar: Urartu bölgesinde arkeologların kazıları devam ederken, bir yandan da yeni ve ilgi çekici eserler de ortaya çıkmaktadır. Daha önceleri Urartuların gömme geleneklerinde yer almayan küp mezar modeli arkeologlar tarafından bulunan objeler arasındadır. Özellikle Van Kalesi Höyüğü, Harmantepe ve Suçatı kazılarında elde edilen bilgilerden ölü gömme ya dik olarak ya da kıvrılarak küpün içine sokularak gerçekleştirilmiş. Bunlar urne benzeri ölü gömme geleneğinin en küçük kümesini oluştururlar. Bu mezarlarla ilgili kazıları yürüttükleri sırada Adilcevaz'ın 10 km kuzeyindeki Harmantepe mezarlığında E.Bilgiç ve B.Öğün'ün çabaları sonucunda ortaya çıkarılan 15 mezarın hiçbirinde iskeletin bulunmadığı görülmüştü. Bunların içinde küller ve yanmış ceset parçalarının olduğunu açıkladılar. Van-Höyükte bulunan ve (Lev.71f)olarak kodlanan küp mezar önemli bir buluntu olarak koruma altına alınmıştır.

Kürtler: Kökleri Mezopotamya'ya dayanan ve çeşitli aşiretlere yayılan bir halktır. Aşiretlerden oluşan bu halkın önceleri Zağros dağlarının eteklerinde birleştikleri görülmektedir. Kalabalık guruplar halinde hızlı bir şekilde bölgeye dağıldıkları gibi, çeşitli kent krallıklarına da önder olmuşlardır. 2008 yılında yapılan resmi bir araştırmaya göre, günümüzde Türkiye sınırlarında 13 milyon civarında Kürd'ün yaşadığı tahmin edilmektedir. Doğuda Zağros dağları batıda Toros dağları

güneyde Hemrin dağları kuzeyde Kars-Erzurum platolarını paylaşan bölgede yaşayan aşiretler topluluğudur. Nüfusun çoğunluğu Türkiye'de bulunan Kürtlerin yoğunlukta olduğu yerler ise İran, Irak ve Suriyedir. Avrupa'nın çeşitli devletlerine dağılan Kürt nüfüsünun genel yapısına bakıldığı zaman yaklaşık 40 milyon civarında olduğu tahmnin edilmektedir. Zorunlu göçler nedeniyle Kuzey Amerika ve Orta Asya'ya açılan Kürtlerin diasporası da bulunmaktadır. Her ne kadar Güneş Kültü geleneği olan "ilkbahar" bayramı adı altında Nevruz kutlanıyorsa da İslam fesefesini seçmiş Kürtlerin çoğunluğu da Şafii mezhebine mensupturlar. Ehl-I Halk gibi dinsel akımlar içinde olan Kürtler dışında Yezidi Kürtlerin de olduğu işaret edilmektedir. Yezidi adı verilmelerinin nedeni de Eski İran (Arya)da tapınılan Zerdüşt dinine bağlı olmalarından kaynaklanmaktadır. Tarihsel belgelerde Kürtlerin anavatan-larının Fırat ile Dicle arasındaki bölge olduğu belirtilmektedir. Bu bölgeye coğrafyacılar mezopotamya adını vermişler. Kürtler köken olarak Babiller, Urartular, Hurriler, Mitanniler dışında Medlerle de ilişkilendirilmektedirler. Fırat ile Dicle nehirleri arasında mistik bir bölge olarak belirtilen Mezopotamya çevresinde yapılan arkeolojik kazılar sırasında elde edilen çivi yazılı metinlerin transkripsiyonlarında (ilk çeviri) açıkça görülen bazı ifadelerde, bölge halklarının yaşam şekilleri, gelenekleri ve konuştukları dillerinden dolayı hemen hemen aynı özellikleri paylaştıkları görülmektedir. Bu bataklık bölgede güç dengeleri oluşmadan önce, oldukça zor koşullar içinde yaşayan boylar ve aşiretler, sonraki yıllarda birleşerek Kuzey Mezopotamya'yı yaşanır hale getirmenin uğraşı içinde görülürler.

Bu bataklık bölgenin yaşanır hale gelmesinde etkili olanlar, yerleşik olanlardan başka kuzeyden göçlerle geldikleri tahmin edilen insanlardı. Bu göçerler kendi aralarındaki sorunları çözümleyerek yaşamın tartışılmaz birlikteliğine katılıp, krallığa kadar yönelmişlerdi. Koşullar öylesine güç, öylesine zordu ki günümüz teknolojik çağda kullandığımız sözcüklerle bunun karşılığını ifade etmek de oldukça zordur. Bu birliktelik, daha sonra "karakafalılar"olarak tarih sayfalarında yer alacak olan Sümer federasyonun kurulmasına yönelik bir çalışma olacaktır. Doğal-

dır ki krallık tarzında gerçekleşen bu birleşmelerde tatmin edici olduğu her defasında görülen dinsel birliktelik ve onun kült haline getirilmesini sağlayan mitsel öyküler ortaya çıkacaktır. Yaşam alanları törenlerle renklenecek, en azından yorgun bir dönemden sonra bayramlar hesaplanarak ilişkilerin doruk noktası yaratılacaktı. Böylece dönemin yazmanları (yazarlar) tarihsel mantığın biçimini hazırlayacaklarına kendilerinin nereden geldiklerine ait olabileceğini hesaplayan öykülerle sembolik bir sanat yaratırlar. Yazmanlar (yazarlar) öykülerle bir görsellik yakalamaya çalışırlarken; bölgede beylik koltukları da el değiştirmeye başlıyordu. Karakafalıların zorluklarla kurdukları Sümerler, yerini Akkad krallığına, Akkadlar ise sonraki yıllarda bölünerek Babil ve Asur adlı kent krallıklarına dönüşürler. Çivi yazılı metinlerde üvey evlat şeklinde gösterilen Sargon I'in çabalarıyla ilan ettiği Akkad (Agade) egemenliği yeterince güvenliği sağlayamadığı için iç karışıklıklar nedeniyle göçlerin başladığı, bazı boylar ve aşiretlerin Arya (İran) üzerinden Orta Asya'ya yayıldığı, kuzeyden de Urmiye gölü, Hakkarı ve Mardin üzerinden Anadolu içlerine ilerlediklerini ifade eden buluntular içinde Mezopotamyanın egemenliği bu hareketlilikten sonra ise Babil ve Asur adlı kent krallıklarına bölünmekteydi. Bu boylar içinde İ.Ö. 7. yüzyılda tanrı dağları civarında yerleşen Sakalar (İskitler); Mezopotamya bölgesinde bitmeyen anlaşmazlıklar nedeniyle önce İran'a doğru göç etmişler, sonraki tarihlerde ise İran üzerinden Avrupa'ya göç ederler. Avrupa'da toprak özlemi çeken Sakaların Anadolu topraklarına geri dönmelerinden sonra İskitler adını aldıklarına tanık olmaktayız. Anadolu'ya geri dönmeleriyle Avrupa karması olarak belirtilen İskitlere bazı kronikçiler Türk boyları gözüyle bakmaktadırlar!

Öyküler yazıldıkça tapınmalar ve yaratılış maceraları da ortaya çıkmaya başlanır. Sümer ve Babil mitolojisinde yer alan ezoterik metinlerde insanın yaratılışı tanrı Kingu'nun diğer tanrılar tarafından öldürülerek onun kanından oluşmasına bağlanmaktadır. Yani öldürülen tanrının kanından yaratılan insan modeli; yakınçağ dinlerinde farklı bir şekilde ele alınmış ve insanın tanrı sıfatından yaratılan bir canlı türü olduğuna dikkat çekilmektedir. Bu görüşler çok tanrılı dinlerde olduğu gibi tek tanrılı dinler

olan Yahudi, Hıristiyan ve Müslümanlarda da görülmektedir. Özellikle İslam tasavvufçuları bu modeli yaratılışın simgesi haline getirirler. Demek ki insan denilen yaratığın tanrının bir parçası olduğu varsayımı Sümerleri oluşturan dağınık aşiretler ve boyların yazarlarına (yazmanlar) aitti. Ancak "Türlerin Kökeni" üzerinde yoğun çalışmalar yapan ve doğa tarihine hayranlıkla bakan Charles Darwin oldukça farklı bir duruş göstererek insanın diğer türlerle olan ilişkilerine ve hayvansal benzerlik içinde bulunan davranışlarını öne sürerek yaratılış ile ilgili yeni bir dönemin açılmasını sağlamıştır. Kısacası Darwin teorisi geçmiş dönemlerde insanlarla ilgili yazılan yaratılış öykülerini de geçersiz bir hale getirmektedir! Tarih işte, hangi taşı kaldırıp altına bakarsanız önünüze mutlaka günümüz düşüncesini hayretler içinde bırakabilecek belgeler görülecektir. Bu belgelerin transkripsiyonları (ilk çevirileri) yapıldığında ise şaşılacak derecede sosyolojik bir kıpırdanmanın olduğu ortaya çıkmaktadır. Kültürel yükselişin belirginleşmesiyle bölgede bazı krallar ya da bey konumunda olanlar tarihsel akışın farkına vararak bir dizi önlem almaya başlarlar. Bu akış içinde belgeleri toplama ve bir araya getirme düşüncesini yoğunlaştıran Asurbanipal (Yaklaşık İ.Ö. 668-631) kütüphane tarzında bir arşiv binası yaptırır. Eski Yunan metinlerinde Sardanapalus adıyla tanınan Asur kralı Asurbanipal'ın (Asur-bani-apli ya da Aşşurbanipal, Osnap-par.) adına yaptırılan krallık kütüphanesinde koruma altına alınan tabletler; dinsel öyküler, krallığın övgülerle dolu savaş metinleri ve tanrı Ea (Enki), Enlil, Anu, İnanna ile ilgili belgelerden oluşmaktaydı. Doğaldır ki arkeolojik kazılarda bu kütüphanede bulunan çivi yazılı tabletlerde kanunlar ve dinsel içerikli metinler de dikkat çekici olarak değerlendirilmişlerdi.

Günümüzde Ea/Enki adlı tanrı diğer kent krallıkları tarafından sahiplendiği gibi Türk boyları ve Kürt aşiretleri tarafından da sahiplenmektedir. Hatta bu mitolojik sıfatların diğer uygarlıkların metinlerine de farklı formatlar ve sıfatlarla yeniden yaşatıldığına tanık olmaktayız. Coğrafik yönden bir türlü bölünmelerden kurtulamayan Mezopotamya'da tapınılan tanrılara sahiplenen uygarlıkların sayıları da zaman içinde çoğalmaktadır. Bununtular içinde iki tanrı arasında çıkan anlaşmazlıklar ile ilgili ifade-

ler çoğu araştırmacıların ilgisini çeker ve dönemin yazmanları tarafından hazırlanan metinlerin önemine değinilirdi. Adapa öyküsü ile ilgili koruma altındaki tabletlerin ifadelerinde Kürt aşiretlerinin de kendi inançlarına uygun mitsel öykülerin yazılmasını açığa çıkarır. Eski antik öykülerin yaklaşık tüm bölümlerindeki kurumsal dinsel inançlarla yönetim biçimlerini arkeolog ve araştırmacı Carl Grimberg, özellikle Hurri kökenli Kürtlerin yaşam geleneklerinin yer aldığı tabletlerdeki bilgilerden esinlenerek yorumlar. Hurriler, İ. Ö. 1400 civarında bölgede varlıklarını gösterirler. Ancak krallık Kuzey ve Güney olarak bölünür. Kuzeyde Kürt aşiretlerinden oluşan Huriler güneyde ise yine Kürt aşiretlerinden oluşan Mitanniler bulunmaktaydı. Kürt beyliklerinden oluşan iki krallık bölgede egemenlik yapmaya başlarlar. Mitani sınırlarının günümüzdeki Diyarbakır ilini de içine alacak kadar genişlediği belirtilmektedir. Karakafalılar adı altında bir federasyondan söz eden metinlerin tarihsel bilgilerine baktığımızda Kürt aşiretlerinin varlıkları Hurriler ya da Mitannilerle ortaya çıkmadığı görülecektir. Özellikle Kurti, Hurri, Mitanni ve Gutilerin Kürtlerin ataları olduğu şeklinde ifadelerin olduğu İ.Ö.yaklaşık 2000 civarındaki çivi yazılı belgelerin içeriğine bağlanmaktadır. Gutiler, Akkadların bulunduğu topraklara Akkad kralı Naram-sin'in ölümünden faydalanarak saldırmış ve o bölgeyi birkaç yüzyıl yönetmişlerdi. Onların egemenlikleri sırasında Kürtler zaten vardı ve bir dil konuşuyorlardı.

Bu yorumlarla inanıyorum ki bölgede sıcak gelişmelere neden olan dinsel mitolojinin günümüzde ideolojik olarak hesaplanarak yeni tartışmaların ortaya çıkmasını sağlamaktadır. Mezopotamya bölgesi kurulum aşamasındayken Kuzeyde yaşayan bir gurup insanın daha sonra Güney Mezopotamya'ya doğru ilerlediği belirtilmektedir. Kuzeyde yaşayan bu halka "karakafalılar" ünvanı takılmıştı. Bu "karakafalı" dedikleri halk ise günümüzde adından söz edilen Kürt aşiretlerle beraber Türk boylarının oluşturdukları tahmin edilen Sümerlerdi. Kuzey Mezopotamya'nın henüz açılmayan, çözülmeyen yaşam tarzı bir anlamda da günümüzde Anadolu'da sürdürülen geleneklere benzemekteydi. Ancak ne olursa olsun sonuçta Mezopotamya'nın kuzeyinde başlayan bir kalabalık kitle bölgeyi yaşanılır hale getirmişti. Yani

tarihsel bir kanıt olmasa da Samuel Noah Kramer tarihin en azından yazılı olarak bu bölgeden başladığını işaret etmişti. Çoğunlukla tarımla ilgilenen bu topluluk süratle gelişir ve dağınık yaşamlarına da son vererek krallık konumuna girerler. Bu guruplar arasında hiç bir kültürle bağdaşmayan farklı özellikler taşıyan halklar yaşamaktaydı. Bu halkların geliş noktaları ise henüz bilinmemektedir. Sümerlerin bölgeye yayılmaları ve bölgeyi yaşanılır hale getirmenin temelinde guruplar oluşturan aşiretlerdi. Bu aşiretlerin geleneklerindeki izler günümüzde hala görülmektedir. Ancak tarihin kabullenmek istemediği parçalanış bu bölgede de meydana gelir. Eğitimin temel kökünün de bu bölgede "Edduba" adlı ön hazırlık sınıflarında atıldığına tanık oluyoruz. Karakafalı dedikleri Sümerlerin egemenliğine saraya üvey evlat olarak giren Sargon I'in (Şarrukenu) krallığa baş kaldırarak darbeyle başa geçip, Agade (Akkad) soyunu devam ettiren Hanedanlığını ilan eder. Bölgedeki bu hareketlilikte değişmeyen bazı şeyler vardı. Çünkü karma aşiretlerden ve kültürlerden bir mozaik oluşturan "Karakafalılar" Sargon'la yeni bir yaşama başlamış olsalar da dillerinde olağan bir değişiklik olmamıştı. Sargon'un bölgedeki egemenliğinden sonra Akkad dili de hareketlenir. Sami dil gurubunda olan Akkadca eski Mezopotamya dili şeklinde tanımlanmaktadır. Bu dilin yaygın hale gelmesi Sümer egemenliğine son veren Sargon'un bölgeye egemen olmasıyla canlanır. Bilindiği gibi Sümerler ana dillerini yaklaşık İ.Ö. 4000 yılında güney Mezopotamya'da kullanmıştır. Akkadca dili özellikle Babil ve Asur krallıklarında İ.Ö.3000-İ.Ö.1000 yılları arasında kullanıldıktan sonra İ.Ö.7 yy da yerini Aram diline bırakır. Bölge yoğun olarak arkeolojik kazılara sahne olur. 1835 yılında "Behistum" yazıtlarını çözen Henry Rawlinson; Akkadca çivi yazılı belgeleri ilk bulan kişi olur ve bunlardan bazılarının karşılıklarını yayınlar. Daha sonra 1850 de Edward Hincks (1792-1866), araştırmacı arkeolog Henry Rawlinson 1855 yılında Nippur, Larsa, adlı Babil'in güney yerleşim kentlerinde arkeolojik incelemeler sırasında bazı yazıtlar bulur. Çözülmeler, sembolik işaretlerin karşılıkları bulunduğunda bölgede egemen olan dillerin varlıkları da ortaya çıkmış olmaktadır. Ancak Julius Oppert söz edilen dilin Mezopotamya bölgesinde Akkadca dilinden ön-

ce kullanılmış gibi tahmin edilen Turan diline benzer bir şekilde olduğunu ifade eder. Ernest de Sarzec (1832-1901), 1877 yılında Girsu, Lagas kent krallıkların başkentinde bulduğu çivi yazılı Sümerce tabletleri çevirerek 1884 yılında bilgilendirme amacıyla yayınlar. 1889 yılında kavramlar üzerinde yoğun çalışmalar sergileyen R.Brünnow, 1908 yılında Stephan Longdon, 1914 yılında Friedrich delitzch, 1944 yılında Samuel Noah Kramer, 1984 yılında Marie-Louise Thomsen, 1919 yılında J.D. Prince, 1938 yılında M. Witzel, Benno Landsberger, Tholkild Jacobsen de Sümerceyi anlamamız için birçok tabletin çevirisini yayınlamışlardı. Özellikle Samuel Noah Kramer'in dünya genelinde Sümerolog olarak tanıtılmasında katkısı bulunan Türk Sümerolog Muazzez İlmiye Çığ'ın çivi yazılı metinlerin çevirilerindeki çabaları tartışmasız olarak bilinmektedir. Çivi yazılı metinlerin çevirilerini yapan Muazzez İlmiye çığ'ın Kürtlerle ilgili mutlaka söyleyeceği çok şeylerin olması gerekmektedir. Bölgenin coğrafik yapısı ve yaşam geleneği içinde yer almış olan bazı imgesel kurallarla o dönemin yazmanlarının neler yapmak istediklerini görmeye çalıştığımız bu tarihsel yokuşa tırmanmanın nedeni bölge içinde irili ufaklı aşiretlerle oldukça hareketli bir atmosfer çizen beyliklerin kullanmış oldukları dillerinin kısmen de olsa nasıl açığa çıkmasının belirtilerini yeniden hatırlatmak içindir. Çünkü tarih öylesine hızlı bir şekilde akmıştır ki yükselişi onca savaşlara rağmen durdurulamamıştır. Bölgenin hareketliliğine önemli katkılar getiren Kürt aşiretlerinin kullandıkları dilin daha sonra krallığa yükselen Kurtiler, Gutiler, Hurriler, Kassitler, Urartular ve Medlerle ilişkisinin olduğu ileri sürülür. İ.Ö 600 civarında güçlenen Medler; Hamedan, Azerbaycan, Isfahan ve Tahran'a kadar genişlemiş bir krallık olarak tarihte yerini alır. Bu krallığın Afganistan'a kadar yayıldığı da belirtilmektedir. Dilbilimcilerin daha önceleri Mezopotamya bölgesinde tarımla uğraşan dağınık Kürt boylarının sonradan Med'leri oluşturması karşısında dillerin kaynak noktalarını nedense önce Medlere yüklemektedirler. Bu iliştirmenin tarihsel bir yanlışlık içinde olacağı ve Medlerin kullandığı Kürt kaynaklı sözcüklerin çok daha önceleri Fırat ile Dicle bataklığındaki bölgede aşiretler tarafından kullanıldığına dikkat çekildiğinde ortaya çok daha

önemli ve kanıtlayıcı bilgiler çıkacak. Özellikle Med krallığı kurulmadan önce Huri, Kassit, Mitanni ve Urartu krallıklarında kullanılan dilin diyalektik yapısına bakıldığında Kürt dilinin bu krallıklarda ayrıntılı bir şekilde kullanıldığını görmekteyiz. Kassitler de Zagros dağlarının eteklerinde yaşayan bir halktı. Bunlar Hitit kralı Murşili I'in Babil kentine yaptığı saldırıdan sonra Babil'in zayıflamasından yararlanarak kenti ele geçirmiş ve yaklaşık 576 yıl egemenlik sürdürmüşlerdi. Tartışma yaratan düşünceleriyle Rus Prof.N.J.Marr'ın ele aldığı bazı açıklamaların ötesinde özellikle V.Minorsky: Kürt dilinin Medlerin kullandığı bir dilin devamı olduğunu ileri sürer. V.Minorsky'in kullandığı ifadelerde anlaşılan, sanki bölgede önce Medler yaşamış ve daha sonra da Kürt boyları ortaya çıkmış gibi gösterilmektedir. Yani Kürt dilinin Medlerle ortaya çıktığını savunan belgelerle karşılaşmaktayız. V.Minorsky, Medlerden önce Hurriler tarafından kullanılan Kürt dilini nedense Medlerden sonraki bir döneme bağlamaktadır. Bu ince ayrıntılarla yorumlar çoğalacak ve bölgenin hareketliliğinde önemli bir rol oynayan ana dillerden Kürtçenin acımasıca katledilişi ve daha genç bir tarihe endekslenmesini yaratacaktır. Önemli bilgilerin henüz ortaya çıkamadığı ve Mezopotamya bölgesinde Kürtlerin oluşturdukları kent krallıklarının arşivlerini dolduran tabletlerin transkripsiyonları sonucunda mutlaka elde edilecektir. Özellikle kendilerine "Kurmanc" adını takan Kürt dili için C.S.A Edmonds: Kökeni arı ırka bağlanan Kürt dilinin tahrif edildiğini belirtir. Ermeni tarihçi Masay Xorinsky ise İrani dillerden ayrı ama aynı kümede yer alan bir dil olduğunu ileri sürer. Masay Xorinsky, büyük olasılıkla eski İran coğrafyasında Kürt dilinin kollarından biri olarak önemli bir yer tutan Zazaca diliyle birleştirmeye çalıştığını görmekteyiz. Tarihsel belgelerde Ardahan'ın kuzeyindeki bölgede Ermeni halkının bir beylik adı altında yaşadığı gösterilmiştir. Urartular konfederasyon olduktan sonra dağlı dedikleri Ermeni eşkiyaların kuzey sınırındaki yerleşim yerlerine akınlar yaparak köylülerin mallarına zorla el koyduklarını çivi yazılı yazıtlara işlemişlerdi. Çivi yazılı belgelerde Ardahan bölgesine yapılan bu ataklardan bıkan köylülerin imdadına Urartu kralı Menua yetişir. O dönemde Van (Tuşpa) Urartuların başkentleriydi. Kral Menua

bu kentte oturuyordu. Haberi alan Urartu kralı Menua, Erivan bölgesini kuşatır (Yak.İ.Ö.850). Bu kuşatmada Erivan krallığı ortadan kaldırır, kadınlar, çocuklarla beraber esirlerin tümünü Van'a getirir. Ermenilerin Anadolu'ya geliş tarihleri İ.Ö.850 yılıdır. Bu tarih aynı zamanda onların Anadolu'ya köle olarak gelmiş olduklarını belirten a bir kanıttır. Ancak çok daha sonraki yıllarda Anadolu topraklarının kendilerine ait olduğunu belirleyen bir tavırla örgütlenmiş ve Kurtuluş Savaşını da fırsat bilerek özellikle Kars, Ardahan, Kağızman bölgelerinde Kürtlere karşı bir katliamı başlatan Ermeni militanlar, yakaladıkları Kürtlerin ayaklarına da at nalı çakarak öldürmüşlerdi. Henüz varlığı bulunmayan Kürt diasporasının ayağına Ermenli militanlar tarafından at nalı çakılarak öldürülmüş bir Kürdün" heykelini yaptırıp Ermeni diasporasının merkezi olarak da ifade edilen Fransa'nın başkenti Paris'e dikmeleri gerekmektedir! Gerçekle örtüşen ve buna benzer olaylarla ilgili canlı tarihsel kaynaklar hala bölgede yaşamaktadırlar. Ancak günümüzdeki yeni siyasal çağda Mezopotamya bölgesinden gelen aşiretlerin oluşturdukları Urartu krallığına ne yazık ki Ermeniler sahip çıkmaktadır. Oysa Urartu kralı Menua bir beylik adı altındaki Ermenilerin yaşadıkları Erivan bölgesini yerle bir etmiş ve esirleri de Van'a getirmişti. Bu açıklamayla Urartularla Erivan beyliğinin (Ermeniler) aynı ulus olmadığına bir işarettir. Olaylı tarihsel uzantıların daha uzun süreler devam edeceğine ve sansasyonel ifadelerin de ortaya çıkacağına tanık olmak pek de uzak bir olasılık değildir. Adlara sınırlama getirmeden Kürt dilinin Medlerle ilişkisinin olduğunu belirleyen diğer akademisyenler ise; Prof. Syies, Theodor Nöldeke, İngiliz W.C.F Wilson, Iraklı Prof Taha Baqr, Basil Nikitin, Sidney Smith, Prof.Egon Von Eicjstedt, İsmet Şerif Vanlı, Süha Bulut, Bilge Umar, Altan Çilingiroğlu, Mehrdad R.İzady, Yalçın Küçük'tür. Kesin olmamakla beraber İ.Ö.200 civarında Anadolu'da varlığı görülen diğer Kürt krallıkları da Sophene, Gordyene, Mardia, Cortea ve Komagene şeklindedir. Bu tür ayrıntılarla Kürt kökenli arkeologların ya da yazıtbilimcilerin bir gün ortaya çıkacağını ve arşivlenmiş kodlamaların tamamen ideolojik olan boyutunu nesnel hale getirecekleri de düşünebiliriz. Bunun en iyi ayrıntılarından biri Anado-

lu'da egemenlik sürdürmüş Hititlerin uzun süre adının "Etiler" olarak belirtilmesi şeklini gösterebiliriz. Çünkü arkeolojik buluntuların transkripsiyonları yapıldığında Kurtilerin adının geçmesi bile önemsenmemiş, bölge uygarlığının sahiplerinin adları da bölgesel diyalektiğe göre belirlenmemiştir.

Kürt dili: Anadolu'da egemenlik yapmış olan çoğu beyliklerin, krallıkların, imparatorlukların Kürt aşiretlerini çıkarları doğrultusunda kullanmış oldukları tarihin ilk sayfalarını süsler hale gelmektedir. İncelemelerin doğrudan bireysel yapıldığı bölge coğrafyasında arkeolojik buluntularla yeni olmayan bir kimlik taraması Anadolu'nun gerçek sahiplerinin ortaya çıktığına tanık olarak görülmektedir. Eski zamanlardan beri Kürtlerin kullandıkları birçok alfabenin olduğu ve bu alfabelerden hangisinin ilk alfabe olarak kullanıldığı ise belge yetersizliğinden henüz bilinemiyor. Bunun en önemli nedenlerinden bir tanesi de Hattuşaş ve Mezopotamya bölgesinde bulunduğu halde transkripsiyonları yapılmamış çivi yazılı belgelere bağlamak sanırım yanlış olmayacaktır. Belirsizlik içinde kullanıldığı öne sürülen Bu alfabelerden bazıları Sorati ve Yezidi Kürtlerin kullandıkları alfabeler, Arap harflerinden oluşan Kürtçe alfabe ve "Kürt-Latin" alfabesi şeklindedir. Bir çok araştırmacının ileri sürdüğü bilgilerle Kurdî (Ya da Kurdkî) dili "Hint-Avrupa" dil ailesinden Kuzeybatı İrani gurubuna girdiği ifade edilmektedir. Bu gurupta Kürtçe, Farsça ve Paştu dilleri bulunur. Bu dil yoğunlukla İran, Suriye, Irak ve Türkiye'de kullanılmaktadır. Arapça ve Farscadan sonra Ortadoğu'da en çok kullanılan dillerden biridir. Altay dil gurubuna giren Türkçe ile Sami dil gurubuna giren Arapça dilinden oldukça farklı bir dildir.

Gramer ve bazı temel sözcüklerle "Avestî" ve "Sanskrit" gibi eski olmasına rağmen günümüzde çağdaş diller olarak bilinen Fransızca, İngilizce, Rusca, Romence ve Almanca ile önemli benzerlikler içinde görülür. Bu tür özellikleri çoğaltılabilir. Çünkü sınır komşusu konumunda bulunan yerleşim yerlerinde diyalektik bazı özelliklerin ortaya çıkacağı ve diller arasında alışverişlerin bulunacağına doğal bir şekilde bakabiliriz. Kürt dili çoğunlukla Ermenistan, Gürcistan, Türkmenistan, Lübnan, Afganistan, İran, Suriye, Irak gibi ülkelerde kullanılmaktadır. Zer-

düştlük olarak da bilinen Eski Arya (İran) dini kitabı Avesta'nın da Zaza Kürtlerin diliyle yazılmış olduğuna dikkat çekilmelidir. Bu dil gurubuyla ilgili Rus asıllı Kürdolog V.Minorsky Zazacanın Kürt dil gurubu içinde farklı bir yerde olduğunu belirterek dilin Kuzey-Batı bir lehçeyle kullanıldığını öne sürer. Ancak Zazaca ile Kurmancî dillerinde kullanılan sözcüklerin benzer yönleriyle tartışmanın boyut değiştireceği kanısındayım. Örneklediğimizde, Zazaca "hadi" anlamındaki "Di bide" sözcüğü Kurmanci/Kirdaşi lehçesinde "Bide" Saç anlamındaki "Por" sözcüğü Kurmancî/Kirdaşi dilinde "Por" "donmak anlamındaki "cemedîyene" sözcüğü Kurmancî lehçesinde "Cemidin/qefilin" "aşiret" anlamındaki aşîre" sözcüğü ise Kurmancî lehçesinde "eşîret/eşîr" şeklinde yazılmaktadır. Bu sözcüklerin ortak özelliklerine bakıldığında Zazaca'nın Kürt lehçelerinden uzak olmayan bir lehçe olduğuna tanık olmaktayız. Zazaca, Hind-Arı, İrani ya da Hint-Avrupa dil gurubundandır. Bu dil Beluçca, Sivend (Kelendi), Sistanice, Perç (Paraçi), Umurice (Umuri), Astiyani, Gorani ve Sengseri dillerinin Kuzey-batı kolu Hyrkani (Gurgan) alt gurubunu oluşturmaktadır.

Zaza dilinin aynı zamanda da Glekçe diliyle bir akrabalık bağı içerdiğine de değinilir. Glekçe dili Biyapes, Sefidrui, Galişi, Biyapiş, Tenkaboni, İşkuri, Şehsavari, Rahimabadi, Siyahkeli adlı lehçelere sahip bir dildir. Bu dil ile birlikte Mazenderance (Taberica), Guranca, Semnanice, Tatilişçe, Tatice, Herzendi, Talişçe ve Tatilce dillerinin Zaza diliyle ortak ilişkileri bulunur. Bu konuda yazıtbilimcilerle Kürt dilbilimcilerin önemli eserleri bulunmakta ve sözcüklerin etimolojik gelişmeleri de anlatılmaktadır. Bir dönem Erivan'da Kürtçe yayın yapan Kürt radyosunun bulunmasının nedenlerinden bir tanesi de bir taraftan o bölgede Urartular döneminde yerleşen Kürt halkının demokratik isteklerinin yerine getirilmesi diğer taraftan da Ermenilerin Kürtlerle kopmaz bir bütün olduklarını gösteren bir tavır şeklinde gösterilmesi akla gelir. Ancak birlikte bir bütünlük tavrının da sadece bazı siyasal hedeflere varmada kullanıldığını da unutmamak gerekmektedir. Erivan'daki Kürtçe dili radyosu bir taraftan Kürt dilinin tamamen asimilasyona uğratılmamasında etkili rol oynamış ve her defasında da Kürtlerin varlığını öne sürerek, Kürt

dilinin Anadolu'daki Kürtler arasına yerleşmesini sağlamıştır. 1922 yılında Philip Kreyenbroek, yüzeysel bir araştırmayla "Kurmancı" ve "Sorani"yi lehçe olarak kabul etmemiştir. Ancak yaygın olarak bilinen Kürt lehçesi ise "Kurmancı" lehçesidir ve yaklaşık 25 milyon insan tarafından kullanmaktadır. Bu lehçenin yoğun bir şekilde kullanıldığı yerler ise Türkiye, Suriye, Irak, İran ve Ermenistan bölgeleridir. Kurmanci dili 1930 yılından itibaren "Kürt-Latin" alfabesiyle yazılmakta ve gün geçtikçe de çoğalmaktadır. Kurmancinin bölgedeki yaygın şiveleri ise Sancari, Cudikani, Urfi, Botani, Beyazidi, Hakkari, Koceri, cezire, Akra, Dohuk, Amadiye, Zaho, Surçi, Koçani, Erzurumi, Bircandi, Elburzi, Herki, Şikaki, Cumiki şeklindedir. Sorani dilini konuşanlar genellikle "Farsça-Arapça" alfabesini kullanmaktadırlar. Ancak son dönemlerde bu lehçe "Farsça-Arapça"nın baskısından kurtularak "Sorani-latin" alfabesine geçiş şekline dönüştüğü görülmektedir. Bu dil İrak bölgesindeki Kürt Baban Hanedanlığına bağlı olarak Süleymaniye'ye kadar yayıldığı görülür. Süleymaniye'de Kürt şiiri üzerinde ortaya çıkan şair ve yazarların kök yapılarına bakıldığında dilin yaygınlaştığını görürüz. Sorani dili Bu bölgelere yayılınca Kelhuri ve Havrami dillerinden azalmalar görülür.

Sorani lehçeleri de Erbili, Pişdari, Kerküki, Hanakini, Kuşnavi, Mukri, Süleymani, Bingirdi, Garrusi, Ardalani, Sanandaji, Varmava, Garmiyani, cafi, Yahudi Kürtçesi şeklindedir. Bu dil İran'ın batısında genellikle Şii Kürtleri tarafından kullanılmaktadır. Bu dillerden başka Kelhuri (güney Kürtçe) dili de Kürt dil gurubunu oluşturmaktadır. Şiveleri ise Kirmaşani, Feyli, Luri, Leki şeklindedir. Kürtçe dilinin Ermenistan bölgesine girmesi de Urartu kralının bölgeyi kuşatıp kente kendi halkından olanları yerleştirmesinden sonra girmiştir. Arkeolojik buluntularla Kürt dili üzerinde yoğun çaba harcayan yazar Suha Bulut önemli ifadeler kullanarak dilin köklerine etimolojik açıdan inmeye çalışır. Belleten dergisinde yayınlanan bazı yazıtlardaki ifadeler arasında yer alan sözcüklerle Kürt dili arasındaki bağlantılar kurulur. Bu bağlantılarla Kürt dilinin varlığının çok eski tarihsel dönemlere ulaştığı görülmektedir. Çünkü Mezopotamya bataklık olduğu dönemlerde kuzeyden gelen göçlerle hareketle-

nir. Göçlerle gelen ve dağınık bir şekilde yaşayanların 10* Kürt aşiretleri olduğu yaşam geleneğinden de anlaşılmaktadır. Bu göç hareketine bakıldığında o dönemlerde Medler olmadığı gibi, Huriler, Mitanniler, Kassitler, Gutiler adlı krallıklar da yoktu. Sonraki yıllarda Kürtlerin beyliklere ulaşmasıyla kent krallıklarına dönüşmesi ise uzun bir süreç şeklinde görülmesi gerekmektedir. Kürt aşiretlerinin yaşam tarzları ve gelenekleriyle ilgili Dr. Cemşid Bender de önemli bazı ipuçları verir. Ancak Dr. Cemşid Bender'in "Kürt Mitolojisi" adlı çalışmasıyla Bayram Erdoğan'ın "Türk Mitolojisi" adlı çalışmaları arasında hiçbir dengenin kurulmadığı ve iki yazarın da ifadelerini ideolojik bir şekilde kullandıklarını görüyoruz. Özellikle Bahattin Ögel'in de "Türk Mitolojisi" adlı incelemesi de yanıltıcı bazı ifadeleri ortaya koymaktadır. Bu kitaplardaki bazı bilgilerin "elastiki" bir yorumlama olarak belirlemek istediğim ideolojik yaklaşımlar, bölge hakkında önemli bilgiler içeren çivi yazılı buluntu metinlerin içeriğini gerçek anlamlarından uzaklaştıracak ve yorumlarında da kaymalar yaratacağına tanık olmaktayız. Çeşitli araştırma metinlerinde özellikle yakın uygarlık olarak bilinen Urartu konfederasyonun kurulmasıyla bölgeye Zagros dağlarının eteklerinde yaşayıp göç eden bazı Kürt aşiretlerin Mezopotamya dilini Anadolu topraklarına taşımış olabileceği gerçeği ortaya çıkmaktadır.

Benzer çakışmalardan bir tanesi de bu dilin Mezopotamya'da kullanıldığı sıralarda Sümerlerden sonra Akkadların egemenlikleriyle bir parçalanmaya giden Mezopotamya'da Babil ve Asur Kürtlerinin kendi aralarında anlaşamaması nedeniyle bazı aşiretler kuzeyden Anadolu'ya göç ederler. Bunlar Anadolu'ya göç ettikleri zaman gelenekleri, dilleri ve kültürleriyle göç ederler. Bilindiği gibi Asur ve Babil'deki iç karışıklıklardan dolayı bölgeyi terk eden bazı aşiretler sessizce Anadolu'da Van ili çevresine yerleşerek orada Urartu krallığını oluştururlar. Bu göçler olduğu sıralarda bölgede Uruadrı ve Nairi adlı beylikler de bulunuyorlardı. Bu beyliklerin de kullandıkları dil büyük farklılıklar olmadan aynıydı. Uruadrı ve Nairi ülkelerinde yaşayan aşiret ve boyların Türkler ve Kürtlerle oluşan krallıklar olması da dikkat çekici olmalı. Bu birliktelikle yıllardır Türklerle Kürtlerin iç içe ya-

şadıklarına tanık olarak gösterilmesi yanlış olmayacak sanırım. Bunun en ilgi çekici örneklerinden bir tanesi de IX yüzyılda Bizans İmparatorluğunun Dersim bölgesini kuşatması sırasında Türklerin en yakın yerli ittifaklarından Şadililer, Mervan adlı Kürt aşiretiyle Bizans'a karşı direnmelerini gösterebiliriz. Bu nedenle Mezopotamya'daki iç karışıklıktan dolayı ayrılan Kürt aşiretleri Uruadrı ve Nairi halkıyla birlikte yaşamı paylaşmışlardı. Bazı belgelerde her ne kadar Anadolu'ya Kürt dilinin girmesinin İ.Ö.2250-2000 tarihleri gösterilmişse de en yakın gerçek tarihin Urartu krallığının oluşmadan birkaç yıl önceki zaman dilimi olarak gösterilmesi daha akla yatkın gelmektedir. Bu tarih İ.Ö.yaklaşık 850'den önceki bir zaman dilimi şeklinde algılanmaktadır. Çünkü söz edilen İ.Ö. yaklaşık 2 binli yıllarda dilin dağınık girdiği ve Urartu konfederasyonu döneminde bir anlamda da Kürt dilinin resmi dil olarak tarih sahnesine çıkmış olduğu da dikkat çekmelidir. Bu tarihlerden sonra ortaya çıkan Med'lerin de bu dilin daha da yaygınlaşmasında etkili olduklarını görmekteyiz. Kürt dilinin Hint-Avrupa dil gurubuna girmediği bu göçlerden de anlaşılmaktadır. Yani bu dil kendilerine özel yerleşik bir dildi. Huriler ve Medlerden başka Mitanni, Kassit, Kommagene ve Kizuwatna krallıkları da Kürtlerin yoğun olarak egemenlik sürdürdükleri krallıklardı.

Özellikle Kizuwatna krallığının da kullandığı dil şeklinin benzer oluşu da tartışmaları yoğunlaştırmaktadır. Anadolu ve Mezopotamya coğrafyalarının konumları, insanların anatomik yaşamına, onların düşüncelerinde yükselen mitlerine, emeğin üstündeki tarımın egemenliğine, hamile kadınların dinsel metinlerde ve tapınaklarda saygı duyulmasına kadar ilerleyen bir zaman süreci, günümüz insanını oldukça düşündürmektedir. Özellikle geniş kalçalı kadın heykellerin Hititlerde görünen varlığıyla ana tanrıça betimlemesini toprakla eşleştiren uygarlıklar ne yazık ki birbirlerinin dillerinden de çekinmeden alış verişlerde bulunmuşlardır. Ortak mitolojilere sahip olan bölge beylikleri birbirlerinin dillerini ithal etmede sakınca görmemişlerdi. Bu ithal yolun en iyi örneği Hititlerde görülmektedir. Hititler kuşattığı beyliğin kültünü kendi devlet kültü haline dönüştürür ve tanrılarını da listelerine ilave ederlerdi. Bu tür yapılanmalar dilde de görül-

müştür. Çünkü beylikler ve aşiretler savaşlar nedeniyle dağılmak zorunda kalmış ve her gittikleri yerlerde bunu bir moda gibi takip etmişlerdir. Günümüzde çok daha ayrıntılı bir örnek verebiliriz. İstanbul büyük bir kent. Anadolu'dan İstanbul'a göç edenler kendi kültürlerini de beraberlerinde getirir ve hiçbir zaman İstanbul kültürüne bağlı kalmadan dernekler yoluyla bu kültlerini yaşatmak için uğraşırlar. Kürt aşiretlerinin kullanmış oldukları diller arasındaki benzerliklere kısa örnekler verdiğimizde: Urartu dilinde benzer Kürt sözcükler; Urartuca "..karini (üçlü) Kürtçe Karini (:İktidar) / Urartuca Salı (yıl) Kürtçe sal (e) (sene) / Urartuca Pili (kanal) Kürtçe pilust (oluk) Ya da bori/boru) /Urartuca Tequ (yıkmak) Kürtçe (tepş) zaptetmek ya da tekoşîn (kavga, mücadele) Urartuca Şave (prens, önder) Kürtçe (zazâca) şane (çoban=peşawa: önder) / Urartuca sani (tas) Kürtçe Seni/sani/sînî (tabak) /Urartuca Nara-narani (halk) Kürtçe ner/neran (erkek ya da erkekler) /Urartuca Burgane (kale) Kürtçe Bırç/Burç (Kale).." anlamındadır. Sümer dilinde benzer Kürt sözcükler; "...Sümerce lu (erkek) Kürtçe lo /la (y) la (w) (lan, ulan anlamında) Sümerce Duba (tablet) Kürtçe deb (tahta) anlamındadır. Sümerce Hammurabi Kürtçede Hamu-rabi (ayağa kalkın)..." anlamındadır.

Hurri dilinde benzeri Kürt sözcükler; "...Hurrice Wusrian (varis) Kürtçe Warise (varis) / Hurrice Ewri (kral) Kürtçe Emir /mir (bey) / Hurrice Hute (tanrı) Kürtçe Xwede (tanrı) / Hurrice Ek (bir) Kürtçe Yek (bir) / Hurrice pora (esir/köle) Kürtçe Pale (ırgat)/Hurrice (H) abalki (demir) Kürtçe elbeki (bakır tabak) / Hurrice Hebat (Aynı zamanda tarım tanrıçasının da adı) heba (toprak) Kürtçe (Zazaca) Hega (toprak) / Hurrice Es'a (at) Kürtçe Esp:at).." şeklindedir. Görüleceği gibi Anadolu aşiretleri aralıksız olarak komşu dillerin etkisinde kalmış ve ortak sözcükler oluşturmaya çalışmışlardır. Bu ortak sözcük arayışı bir anlamda da o dönemin insanlarının başka bölgedekilerle daha çabuk anlaşabilmelerini sağlayan bir gelişme olarak görülmektedir. Prof.Dr. Oktay Belli ise Urartularla ilgili arkeolojik araştırmalarında Hurri ve Urartu dilleri arasındaki sözcük benzerlerini açıklar. Bu sözcükler: "...Hurice: ibri/ewri (:kral) Urartuca: evrei (:efendi, kral), Hurice; hurati (:savaşçı) Urartuca;

huradi (:savaşçı) Hurice; pala (kanal) Urartuca, pili (:kanal), Hurice papa (:dağ) Urartuca; baba (:dağ), Hurice Sawale (:yıl)Urartuca sale (:yıl) Hurice Urp (:kurban kesmek) Urartuca urbu/urbo (:kurban)..." şeklinde gösterir. Yaklaşık 34 yıldır Urartular hakkında kazılar yapan, yaptıran, başkanlık yapan ve kazılar sırasında bulunan eserlerle ilgili kitaplar hazırlayan Prof.Dr.Oktay Belli, bölgede konuşulan dillerin etimolojik yönden tabana yayılışını mutlaka inceleme altına almış olmalıdır.

Kürtlerde güneş kültü: M.Ali Dinçol, Hititler üzerinde araştırma yaptığında bölgeyi egemenliğinde tutan karma bir kültürün olduğunu ileri sürer. Ona göre Hitit edebiyatındaki öykülerin bir kısmı Hatti, çoğunluğunu da Hurri kökenli öykülerden oluştuğunu belirtmektedir. Zaten arkeolojik buluntularda elde edilen çivi yazılı tabletlerin çoğunda Hitit yazarları Hurri öykülerini kendi dillerine çevirirken; Hurilerin dilini de kaynak dil şeklinde göstermektedirler. Bu da bir anlamda Hitit yazarlarının Hurri yazarlarının yazdıkları öykülere saygı duymalarından kaynaklanmaktadır. Hurrilerin Anadolu'ya nasıl geldikleri konusunda çelişki yaratan kaynakların ifadelerinden başka önemli konulardan biri de onların kurdukları Mitanni kent devletiydi. Mitanni kent devleti İ.Ö. 1400 civarında siyasal ve ekonomik anlamda büyük bir gelişme göstermiş ancak bu gelişme İ.Ö.1375 yılında Hitit kralı Suppiluliuma I'in bölgeyi kuşatmasından sonra bozulmuştur. Suppiluliuma I'in güçlü orduları karşısında daha fazla dayanamayarak dağılırlar. Mitannı kent devletinin geride kalan kalıntılarına da Asur kralları el koymuştur.

1977 yılında Truva kazılarının sona ermesiyle kazı ekibinin başında bulunan Almanya'daki Tübingen Üniversitesi öğretim görevlilerinden Prof Dr.Manfred Korfman'ın öne sürdüğü bilgilerden Turuva bölgesinin bir Anadolu uygarlıklar yeri olduğu kanısıydı. Kentin mimarı yapısını süsleyen çevre savunma sisteminin ahşaptan yapılma işi Antikçağ Doğu Anadolu kent sistemine uymakta olduğu belirlenir. Bu mimari özelliklerin içinde barındırdığı ustalık işi Mezopotamya bölgesinin de vazgeçemediği bir çalışmaydı. Ancak araştırma metinlerinde farklı yorumlar nedeniyle bazı ideolojik kaymalarla bölgenin gerçek kimliği ortaya koyulacağına o kimlikten uzaklaştırılmak için bilinçli ola-

rak çaba gösterilmektedir. Bu çabanın temeline yerleşen siyasal virüs, bir halkın geleneklerinden uzaklaştırılması ve sessizlik içinde üretilen asimlasyonlarla ortadan kaldırılması şeklinde devleşen siyasal bir canavarlık şeklide tanımlamaktadır. Oysa bölgedeki sosyolojik yaşamın sahipleri ortak kararlar veren halklardan oluşmaktadır. Birliktelik içinde yaşam savaşı veren soylar ve aşiretlerin ortak bir tapıncı vardı. O da yeryüzünü daha sonra paylaşacak olan uygarlıkların da vazgeçemeyeceği güneş kültü inancıydı. Mezopotamya bölgesinde yaygın hale gelen Güneş Kültü daha sonraları Asya'ya da sıçrayarak farklı törenlerle genişlemiştir. Bu kültün geliş noktası da Mu kıtası gösterilmektedir. Kazak Epigraf Musabay, A.Maxmatov, G.Haydarov tarafından inceleme altına alınan bir kaya kabartmasında Türklerin de güneş kültü törenlerini yaptığı saptanır. Bu eski güneş kültü ritüellerini belirten kaya kabartmasındaki güneş sembolü, Almaata'nın yaklaşık 160 km kuzeybatısı, Balkaş gölünün güneybatısı, Ayırıs (günümüzde Çu) nehirlerine açılan bir vadi olan Tamgalı Say'daki bir kaya da bulunmaktadır. Kayaya oyulan resmin ilk bulunduğu tarih 1971'dir. Bu buluntunun yaklaşık İ.Ö.8000 yılına ait olduğu ileri sürülmektedir. (Ancak Türklerin yaşam tarihine bakıldığında bu tarihin oldukça uzak bir olasılık olduğu görülmektedir) Arkeolojik buluntunun yelpazelerine baktığımızda eski Uygurlarda olduğu gibi günümüzde bile Uygur Türklerinin güneş adına "Ey güneş'i ısıtan tanrı" şeklinde dua ettiklerini görüyoruz.

Kürtlerin de kendi aralarında güneş ile ilgili yeminler yaptığını görüyoruz. Hunların kurucusu olduğu ileri sürülen Teoman'ın oğlu Me-te hanın da sabahları güneşe akşamları ise aya tapmış olduğunu belgelerde görmek mümkündür. İslam ideolojisi güneş kültü törenlerini yapanların Saabi olduklarını ve bunların da tek tanrıcılık inancı savunduklarını belirtmektedir. Bunlara Örnek olarak Tanrı Şamaş ve eşi gösteriliyor. İslami kaynaklar Saabilerin 7 yıldıza tapındıklarını öne sürer. Bunların tümü de Mezopotamya tanrılarıdırlar. Ay tanrıçası Sin, Merkür tanrısı Nabu, Venüs tanrıçası İştar (İnanna), Mars tanrısı Nergal, Jupiter tanrısı Marduk ve Satürn tanrıçası Ninurta olarak belirlerler. Bu yakıştırmalara bakıldığında tek tanrıcılığın içinde hareketle-

nen gizli reformların olduğu ve bu reformların daha da öne çıkmasını engellemek adına eski uygarlıkların mitolojik tanrılarına sahiplenme ortaya çıkmaktadır. Monotesit inancın kendi içinde hapsettiği mitolojik felsefe son dönem bilgilerde birdenbire sahiplenme ortaya çıkmakta ve çok tanrılı dinsel inancın da tek tanrıcılık inançla örtüşen taraflarının olduğu savunulmaktadır. Mısır tanrısı Ra' güneş tanrısıydı. O ilahi bir güçle bitkileri hayvanları ve insanları yaratmıştır. Mısır firavunu Akhenaton (Amenofis IV) tarafından kurulan Aton dini de güneşi temsil eden ve tek tanrıcılığı savunan bir dindi. Bu nedenle Nil deltasında muhteşem güneş ritüelleri yapılmıştır. Hititlerde de bu kültün izlerini görmek mümkündür. Çünkü Hititler, Arinna kentini koruyan bir tanrıçanın olduğunu belgeler ve güneşi bu tanrıça adına kutsal görürlerdi. Özellikle Hititlerde göğün güneş tanrısı, yerin güneş tanrısı, suyun güneş tanrısı şeklinde bazı sıfatlar bulmuş ve bunları güneş kültünde birleştirmişlerdi. Apollon da eski Greklerde güneş tanrısıydı. Zerdüşt dininde ayinler sırasında güneş tanrısı Mitra (Mithra, Mithras) adı geçer. Mitra kültü de İskender'in bölgeyi kuşattığı İ.Ö.330'larda kült halinde Yunanistan, Makedonya ve Roma'ya ulaşır. Yunan mitolojisinde görülen Kybele, Attis ve İsis kültleri de ithal kültler şeklinde karşımıza çıkar.

Roma İmparatoru Aurelianus (270-275) güneş kültünü resmi din olarak seçer. Bu nedenle başlarına da güneşi andıran bir taç takarlardı. Güneş kültü sadece Mezopotamya, Asya, Anadolu bölgelerinde tanınmamıştır. Güney Amerika'daki Mayalar, Aztekler ve İnka uygarlıklarını da etkisi altına almıştır. Kültün izlendiği coğrafik alanlara bakıldığında tek bir noktadan dünya geneline yayıldığına tanık olmaktayız. Etimolojik yönden incelenmesi gereken bu yayılışın Mezopotamya'da Kürt aşiretleri tarafından özenle sahiplendiği ortaya çıkmış daha sonraları da bu bölgede yaşayan bilim adamları tarafından kitaplaşmaya kadar devam etmiştir. Yakın çağda İslam felsefesini kabul eden Kürtlerin güneş kültünden vazgeçemedikleri "nevruz" törenlerini oldukça açık bir örnek olarak gösterebiliriz. Özellikle İslam dini kurucusu Hz.Muhamedd'in de güneş kültü törenlerine sadık kalmış bir aile yapısından söz etmek sanırım yanlış olmayacak-

tır. Çünkü Saabilerin devam ettirdiği güneş kültü ve yıldızlara tapınma geleneği daha sonraki zaman diliminde değişime uğrar aileler tarafından çocuklarına miras şeklinde bırakılmıştır. Güneş kültü ritüellerinin başında yer alan "nevruz" bayramının günümüze geliş nedeni Kürt aşiretlerinin yaşamlarına bağlanmaktadır. Bu aşiretler tek tanrıcılık dine geçmelerine rağmen güneş kültü ritüeli olarak kabullenen "nevruz "bayramını da çekinmeden kutlayan bir halk olarak görülmektedirler. Bir anlamda da İslami düşüncenin önüne "nevruz" ritüelini koyarlarken güneş kültünün hala yaşamakta olduğuna bir gönderme şeklinde uygulamaktadırlar. Kısacası Kürtler, Türklerin Müslümanlığı seçmeleri karşılığında zorunlu olarak bu dini kabul etmelerini bakıldığında onların kendi Kültlerinden de vazgeçemediklerine yaptıkları güneş törenlerinden anlıyoruz.

Öz benliğindeki İnançlarıyla ilgili bazı düşüncelerinden dolayı bir dönem İslami topluluklar tarafından dışlanan Mevlana Celaleddin-i Belhi Rumi (Muhammed Celaleddin-i Rumi) (1207-1273) "Divan-i Kebir" adlı eserinin birinci cildinde Kürtlerin varlığıyla ilgili *["..Elini kanıma buladı o şuh Kürt. Kanım elinde dondu o şuhun, derken kanım şarap oldu. Tıpkı üzüm gibi yıllardır gönül üzümünü sıkıp duruyordu zaten.."* şeklinde dizeler yazar. Bu dizelerin içeriğine bakıldığında Mevlana'nın yaşadığı dönemde bile Kürt aşiretlerinin yoğunluğu ve Anadolu'daki diğer boylarla birlikte yaşadıklarını belgeler niteliktedir.

O dönemlerdeki "güneş kültü" sevdası Mevlana'yı yüceltmiş ve bölge insanının eski geleneği olan güneşe tapınmayı biraz daha yakınlaştırmıştı. Yani Kürt aşiretlerinin tapınmalarında güneşin fonksiyonu son derece yüksek olduğu gibi Mezopotamya'dan Asya'ya dağılan Türk boylarının da kaderleri aynıydı. Güneş kültü onlar için artık vaz geçilmez bir ana tapınç köprüsü olmuştu. Güneş kültü bir taraftan Türkler diğer taraftan da Kürtler tarafından inanılmaz törenlerle çoğaltmış ve günümüze mistik bir görünüm şeklinde aktarılmıştır. Bugün bile Anadolu'da Kürt aileler arasında güneş kültünden kalma yeminler yapılmaktadır. Bu yeminler arasında "güneş gözümü kör etsin ya da güneş bana çarpsın" gibi yakarmalar yapılır. Bu yakarmalara bakıl-

dığında Kürt halkı, egemen güç olarak tarih sahnesinden uzun süre inmeyen Türklerin Arap kültürü olarak adlandırılan İslam dinini kabul 12* etmesinden dolayı boyun eğmiş ve onlar da İslam dinini uygulamak zorunda bırakılmışlardı. Yani Türkler İslamiyeti kabul edince istemeyerek de olsa Kürtlerin de bu dini seçmeleri gerçeği ortaya çıkmaktadır. Günümüzde Türk boylarıyla aynı dine transfer olan Kürt aşiretleri, birlikte bu kültürü Araplardan daha fazla Anadolu'da en iyi şekilde temsil etmişlerdir. Günümüzde eski güneş kültü geleneğinden tamamen uzaklaşmış bulunan Kürtler her yıl yine geleneklerinin anısına "Nevruz" adı altında bir tören gerçekleştirirler. Bu tören Arap kültürü olan İslam ideolojisinde yer almadığı halde Kürtler bir taraftan Şaman geleneğini diğer taraftan da ithal din olarak islamı geleneklerini yaşatmaya çalışmaktadırlar. Özellikle Türk boylarının da İslami yelpaze altında "nevruz" törenlerini takip ettiklerine tanık olmaktayız. Arap kültürüne yöneliş Kürt halkının devlet kurma dürtülerini de ortadan kaldırmıştır.

Kürt dilinde Güneş ve ateş kültüyle ilgili bazı atasözleri ve deyimler ise *"Agir bi darê hûr tê hilkirin (Ateş Küçük ağaçlarla tutuşturulur) Agir piçuk e, (lê)dü bilind e (Ateş küçüktür, ancak dumanı yüksektir) Agirê dosta mirova neşewitinê (Dost ateşi insanı yakmaz), Agire pêşin gur e (İlk ateş güçlüdür.), Adare,agir xweştir e ji savare (Mart ayında ateş bulgurdan iyidir) Cihê ku agir lê tun be, du jê nayê (Ateş olmayan yerden, duman çıkmaz), Li dü her tariyekê, ronahiyek heye (Her karanlığın sonunda bir aydınlık vardır), Mirov çirüska nevêje, rilin lê nakeve (Kıvılcım ekilmezse, ateş çıkmaz) Roj bi destan nayê girtin (Güneş elle tutulmaz) Roja kî derê l ite çü ava, li wir bisekine (Güneş nerede batarsa,orada konakla) tariyêde çira ro ye (Karanlıkta lamba güneştir) Ta bav e,av diya ziyanan e. (Güneş ekinlerin babası; su da anasıdır) Tava sibê pere neke, ya êvarê pre nake (Sabah güneşi para etmezse, akşam güneşi hiç etmez) yê ji avê ditirse, dikeve agir (Sudan korkan, ateşe düşer).."* şeklindedir. Bu deyimler ve atasözlerinden yola çıkılarak Güney Amerika bölgesinde ezoterik (gizli bilgi) bir iz bırakmış olan ve Mayaları oluşturan Toltekler, Olmekler ve Kiçelerin inanç kültünü süsleyen güneş kültü ritüelleri Anadolu'da uygulanan ritüellerle örtüşmektedir.

Ateş yakma birbirlerinden uzak olan bu kültürlerin inançlarında aynı prototiplerdi. Bu nedenle Mustafa Kemal Atatürk aradaki ince ayrıntıları saptayabilmek için Tahsin Mayatepek'i bu kültlerin araştırılması için görevlendirir. Ancak daha sonraları Olmekler, Tolteklerin bu geleneklerini sadece Türk boylarına bağlamaya çalışan görüşler ortaya çıkmış olsa bile her hangi bir Türk antropolog'u ve tarihçisi henüz Kızılderililerle Türklerin akraba olduklarını kabul etmiş görünmemektedirler. Ancak öne sürülen varsayımlarda benzer sözcüklerle Mayalarla kan bağı olma olasılığını değerlendiren bazı kronikçiler gerçek amaçtan uzaklaşmaktadırlar. Örneğin "Apo" sözcüğü Mayalar tarafından "şef, reis" anlamında kullanılmaktadır. Apo sözcüğü Kürt dilinde şef anlamını içeren "baba, amca" şeklinde kullanılmaktadır. Bu sözcüğün Kürt boyları arasında öneminin olduğuna baktığımızda bu defa da Mayalarla Kürtlerin kan bağlılığını ortaya atabilir miyiz?

Kürtlerin eski dini: "Nu, Ani, Anhai, Nefer-uben-f ve Turin" Papirüslerinde işlenen dualaların yer aldığı öne sürülen Mısır'ın Ölüler Kitabı'nda ("Reu Pert em Hru") Louis Renou'nun çevirisinde tanrı Ptah ile ilgili *"...ne varlık, ne de yokluk vardı. Yukarıda ne uzay ne de gökyüzü vardı. Hareket eden neydi? Nerede ve kimin yönetiminde? Derin, dipsiz su mu vardı. O zaman ne ölüm ne de geceyi gündüzden ayıracak bir belirti vardı. Bir, nefes almadan soluyordu, kendiliğinden hareketliydi. Ötesinde hiçbir şey mevcut değildi. Başlangıçta karanlıklar karanlıkları örtüyordu. Boşlukta hapsolmuş BiR, sıcaklığın gücüyle vücut buldu..."* şeklinde bilgilerle başlar. Bir başka prototipi (ilk örnek) olmayan bu bilgilerin Musa (Hozarsif) tarafından değişikliğe uğratılarak Tevrat'ın giriş bölümünü başlatan metin olarak kullanıldığına bakıldığında eski mitolojik dinlerin ifadeleriyle yola çıkan tek tanrıcılık dinlerin insanlar arasındaki gerginliğin yaratılmasında nasıl bir rol oynadığına dikkat çektiği görülmektedir. Mısırlıların güneş sevdası hiç kuşkusuz ki Anadolu geleneklerinin de vaz geçemediği bir tapınma şekli olduğu gibi Güney Amerika uygarlıklarında adları sıkça geçen Mayalar, Aztekler ve İnkaların da vazgeçemediği bir tapınma şekli olmuştur. Eski Greklerde Anaxigoras, güneşin tanrı

olmadığı, sadece bir ateş kütlesi olduğunu savunması üzerine krallık tarafından cezalandırılarak sürgüne gönderilmiştir. Maya mitolojisinde güneşin ve ayın oluşması için büyük ateşe insanların gönüllü olarak atlayıp bu iki kütlenin yaratılmasına neden olduğu belirtilmektedir. Güney Amerika kızılderililerin inançlarında güneşin yaratılma öyküsü de ilginç bir ritüelle tamamlanır. Mısırlılar "scarebe" böceğini gübreyi güneş şeklinde yuvarladığı için tapınma nedeni olarak görmüşlerdi. İlkel kabilelerin çoğu gökleri semavi tanrı olarak göstermişlerdir. Güneşe olan sevda nedeniyle gök fikri ve yüceliği böylece tanrı adıyla birlikte dinsel kültlere işlenmiştir. İslam dini tapınağı olan camilerdeki kubbe şekli gök tanrıya tapınma sembolüdür. Kızılderililer tıpkı eski Arya (İran) inancındaki gelenekleri sürdürerek güneşi sembolize eden ateş yakmalarla yüksek tepelerde gök tanrısına kurbanlar sunarak geçiştirmektedirler. Mısır inancındaki gök tanrının yaratılması da çoğu uygarlık mitolojilerine kaynak olmuştur. Osiris'in kendi felsefi düşüncesi şeklinde değerlendirilen ölü gömme geleneklerindeki ritüeller Mısır halkını asırlar boyu içinden çıkılmaz bir dinsel inanca sürüklemiştir. Özellikle Amon-Ra tapınağının başrahibi olan Musa'nın (Hozarsif) yeni bir din oluşturma nedeni de geçmiş dinsel ritüellere karşı bir reform şeklinde değerlendirilmektedir.

Moğol mitolojisinde Tengiri (gökyüzü), Çin tanrısı Ti (gökyüzü), Hindistan'ın bazı bölgelerinde Dyaus Pitar (baba gökyüzü) eski Arya'da (İran) Özellikle Zaza Kürtlerin bulunduğu topraklarda Ahura (mavi gökyüzü) örnek olarak gösterilmektedir. Mezopotamya bölgesinde gök tanrı Ea'nın yeryüzüne indirildiğinde Enki adıyla anılması da ilgi çekici olarak düşünülmelidir. İlginç tapınmaların başında Nil deltasındaki Mısır uygarlığında da görmekteyiz. Ezoterik ritüellerle Mu kıtasında gök ve yer tanrılarına tapınılması uzun metinlerle belirtilmiş ve bölgeye kısa sürede yayılmıştır. Mu kıtasındaki kozmogonik bilgiler, Thot (Hermes) aracılığıyla nil deltasına taşınır. Thot aracılığıyla gelen bu kozmogonik bilgiler Mısır firavunları tarafından metinler kaybolmasın diye farklı bir yapılanmayla tapınak duvarlarına hiyerogliflerle işlenmiş ve çağın arkeologları ise tapınak duvarlarında toplanan metinleri "Ölüler Kitabı" adıyla adlandırmışlar-

dı. Bu mitolojik tapınmaların daha sonraki yıllarda Yunan mitolojisini oluşturmak için en önemli kaynaklardan biri olacak ve Yunanlı yazmanlar da burada adı geçen sıfatları değiştirerek kendilerine ait olduğunu ileri süren bir tapınma mitolojisini yaratacaklardı. Bunlar bu mitolojiyle uğraşırken Mezopotamya; Asya ve Anadolu'da da ince bir tapınma serüveni devam etmekteydi. Öteki alem olarak da bilinen ve "Yıldızlara yükselme evi" şeklinde tanımlanan Duat'ın bekçiliğini üstlenen Mısırlılar; Osiris'in oğlu Horus'u en büyük tanrı yapmış ve onu yaklaşık 20 sıfatla anmışlardı. İnsanlar çağlar boyunca kendilerini yarattıklarına inandıkları bir gücü değişik sıfatlarla tanımlama yolunda bence önemli başarılar elde etmişlerdi. Çünkü bu gücün sıfatları artık saymakla bitmeyecek kadar çoğalmıştı. Tek tanrıcılık inancın son halkası olan İslam dininde de tanrıya 99 sıfat yakıştırılmaktadır. Ancak bu sıfatların yenidünya düzeninde çok daha artacağına inanmaktayım. Mezopotamya bölgesinde yapılan arkeolojik kazılarda elde edilen belgelerden Kürt aşiretlerinin de totem benzeri heykel ve resim yaptıkları görülmektedir. Bu heykel ve resimler arasında aslan, kaplan, yılan, yaban domuzu ve yabanı dağ keçilerinin resim ve heykelleri totemciliğe paralel gelişen bir dinsel sembolün işareti olur. Bunun nedeni hayvanların kendilerine güç ve destek vereceklerine inanmaları nedeniyle onlara korku karışımı bir sempati yaratmasını sağlar.

Arkeolojik kazıların yapıldığı ve Kürt aşiretlerinin ilk yerleşim yerinin olduğu tepe Gavr'da "taş-bakır" çağına ait iki tapınak ortaya çıkarılmıştır. Tapınakların temel kısmının taştan, duvarlarının da kerpiçten örülmüş olduğu belirtilmektedir. (*Günümüzde Anadolu'da Kürt köylerinde bu mimarı plan hala devam etmektedir. Yapılan evlerin temeli taştan duvarlar ise kerpiçten örülmektedir.)* İki tapınağın da aynı mimari özellikte yapılması ve süslemeleri de o dönemlerde kutsal hayvan süslemelerinin biraz daha gelişen sembolik şekillerin biçimlerine dönüşür. Tapınaklardaki görsel bazı işaretlerin olduğu ve bunlar adına törenlerle kurbanların kesildiği ifade edilir. İnsanın genelde anatomik yapısına hizmet eden dış dünya ile bağlantılı yaşamış olacakları ileri sürülen cinler ve perilerin varlıklarıyla birlikte ortaya falcılar ve büyücüler

çıkmaya başlarlar. Bu büyücüler sonraları birer rahip şeklinde format değiştirip özellikle tanrılarla da birebir diyalog halinde olduklarını her törende halka ifade etmeye çalışırlardı. Böylece hiçbir şeyden haberi olmayan göçerler göksel güçlere karşı nasıl dâvranılması gerektiğini bu büyücülerden öğrenmeye çalışırlardı. Yani büyücüler dinlerin yayılmasında bir anlamda da arabulucu şeklinde birer öğretici oluyorlardı. Böylece büyücülük dönemin mesleği olduğu gibi doğaüstü ruhlarla ideolojik bağlantıları olan kişiler şeklinde ortaya çıkarlar. Büyücülükten rahipliğe olan yükseliş dönemi bir anlamda da kurumsal şekline dönüşen çıkar noktalarının oluşmasıydı. Bu çıkar noktaları büyücülerin oluşturdukları tapınma noktalarıydı. Tapınma noktaları daha sonraki yıllarda rahip-büyücülerin birer ticaret noktası olur. Onlar din adına her türlü eşyayı kabul eder ve diledikleri gibi bu bağışları kullanırlardı. İ.Ö.1300-1200'e tarihlenen Anzan bölgesinde bulunan bir yazıtın Prof Says tarafından yapılan çevirisinde kurban törenleriyle ilgili ifadeler görülür. Bu ifadelerde Kürt boylarının da tanrılarına kurbanlar sunduklarına işaret edilir. Tanrılara Kurban sunma törenleriyle ilgili Kürt aşiretlerinin ortaklaşa kurdukları bir konfederasyon olan Urartu krallarının Meherkapı adı verilen yazılıtaş üzerine işledikleri tanrıların adları ve onlara sunulan kurbanlık hayvanların adetleri ise tartışma konusu olmalıdır. Çünkü tanrılarını resmileştiren Urartular onlara ne kadar hayvanın kurban edilmesini de belirli bir sınırlamaya bağlamaktadırlar.

Rahipler aynı zamanda birer vali ya da çoğunlukla kral konumunda saygı duyulan insanlardı. Mezopotamya bölgesini hareketlendiren "karakafalılar" (Sümerler) yer tanrısı Enlil, Uruk kent tanrısı Anum ve Eridu kent tanrısı Ea'yı (Enki) İ.Ö.yaklaşık 3000 civarında tapınak rahipleri tarafından üçlü tanrılar gurubu şeklinde tanımlamışlardı. Bu nedenle Anum'a göklerin egemenliği, Ea'ya da denizlerin ve yeraltı sularının egemenliğini yakıştırmışlardı. Sippar kentinin Güneş tanrısı Samas, Ur kentinin Ay tanrısı Sin, tarım tanrı ve tanrıçası Dumuzi (Dammuz, Tammuz) ve İştar bereket ve döllenme tanrısı şeklinde belirlenmişlerdi. Suyun kutsallığını Sümerler dinsel metinlerinde kullandıkları gibi Mısır dinsel metinlerinde ve İslami fel-

sefede de önem verildiğine bakıldığında ortak bir dinsel inancın mitolojik öykülerden üretildiğine tanık olmaktayız. Özellikle İslam ideolojisinde önem verilen "zemzem" adının da etimolojik biçimi aynı mitolojinin içinden çıkmaktadır. Mezopotamya'da yaşayanlar bu tanrılara sayısız tören ve kurban sunmuşlardı. Bilindiği gibi diğer mitolojik öykülerde olduğu gibi Sümerlerin de dinsel anlayışlarında ana tema "gök" ile ilgilidir. Onların geleneksel inançlarında Göklerin tanrılarına ait bir mekân olduğu, yerin ise gök ile birbirine bağlı bir yaşam alanı şeklinde görürlerdi. Dilmun (Tilmun: cennet) mitolojisinde Ea/Enki ile eşinin cennette uyuduklarını belirten ifadelerle başlaması ve onlardan başka canlının olmadığı şeklinde ifadeler göze çarpar. Bununla ilgili mitolojik metinde *"...Tilmun'da karga sesi yoktu, İttudu kuşu; ittudu kuşu olarak ötmüyordu, Aslan öldürmüyordu, Kurt koyunları yemiyordu, Yabanı köpekler koyunları oldürmüyordu, hasta gözler ağırmıyordu, Baş ağrıları yoktu, kadınlar yaşlanmıyordu, Erkekler yaşlanmıyordu, [.....]....Çünkü tahıl tanrısı daha doğmamıştı. Dokuma tanrısı Uttu yaratılmamıştı. Daha ne keçi ne de koyun vardı. Çünkü tahıl tanrısı ve hayvan tanrılarının isimleri bilinmiyordu, tahıl da yoktu..."* şeklinde notlar yazılmıştır. Öyküde tanrıların hayatta kalabilmek için ot yedikleri anlatılır. Bu durum Mezopotamya'daki yaşamın zor koşullar altında olduğunu ifade etmektedir.

Benzer öykülerin Maya mitolojisinde görüldüğü ve Azteklerin de aynı kategoride yer aldığını görüyoruz. Babil'in yaratılış mitolojisinde de tanrılar arasındaki bilgin tanrılardan Tiamat ile Marduk'un çatışmaları sahnelenir. (Buna benzer öykü Mısır mitolojisini oluşturan Osiris ile kardeşi kral Seth'in çatışması gösterilebilir Çünkü Osiris bilge adam şeklinde tanıtılmıştır.) Marduk yaşamın daha iyi ve güvenceli olmasını istediği için tehlike dolu olan Tiamat'ı ortadan kaldırmaya yeltenir ve sonunda savaşı Marduk kazanır. Bu başarı Marduk'u din kültünde bir kahraman şeklinde gösterir. Böylece Marduk'un göğü yeniden düzenleyen ve yöneten olarak ortaya çıktığına tanıklık eder. Marduk aynı zamanda güneş olarak sembolize edilip yeryüzü yaşamına canlılık verdiği şeklinde ifade gösterilmektedir. Ayrıca Marduk'un bu başarısı bölgede kış günlerinin güneşin sıcaklığıy-

la mücadelesi, baharda güneşin ortaya çıkması, gece ile gündüzün birleştiği yeniyıl törenleri gelenek haline getirilir. Güneşin bahar mevsimine canlılık sağladığı 21 Mart günü eski Babil inancında törenlerle kutlanan bir bayramdı. Mitolojik anlatımların içinde yer alan bu törenleri bölgede etnik bir güç olan Kürt aşiretlerinin de inançları gereği "21 Mart bayramı" olarak Babil'de kutlanan bayramı mitolojilerinde Nevruz adıyla kutladıkları ortaya çıkmaktadır. Nevruz "yenigün" anlamında tanımlanmaktadır. Nevruz'un günümüze kadar ulaşmasında Kürt aşiretlerinin rolü oldukça yüksektir. Bunun tek nedeni de Babil'de kutlanan 21 Mart törenlerinin üretim kaynağı da Kürt aşiretlerine bağlanmaktadır. Kürt aşiretlerinin yoğunlukta yaşadıkları Kuzey Mezopotamya'da halk, kötülük yapan ruhlara "dehhak" adını veriyordu. "Dehhak" kürt masallarında geçen bir canavar ruhlu varlıktı. Bazı belgelerde "Azdehak" adının daha sonraları değişime uğrayan adı olduğunu belirtirler. Bu tür mitolojik adların farklı dillerle yazılan metinlere işlenmesi de bir talihsizliktir. Çünkü Kürt yazmanlarının yazdıkları öyküler zaman içinde deforme edilmiş ve o yazmanların kullandıkları sıfatlar da başka dillerle yazılan öykülere işlenerek ortadan kaldırılmış gibi gösterilmiştir. Kürt mitolojisinde kahraman olarak anılan Kawa, iyilik, güzellik ve dirilişi sembolize eden bir addır.

Nevruz mitolojisi de Kürt edebiyatında önemli bir yer tutar. Mitolojide zalimliğiyle tanınan kral Dehhak'a karşı demirci Kawa mücadele eder. Bu mitolojik ifadeler Şerefhan tarafından XVI yüzyılda "Şerefname" adlı eserde *"...Kürdistana hükmeden Dehhak adlı bir hükümdarın, her iki omzunda birer yılanbaşı çıkar. Her bir yılana günde bir gencin beyni yedirilerek durdurulabilirlerdi. Daha sonraları yılanlara koyun beyni yedirilerek gençler dağlara kaçırılır. İşte bu dağlara kaçanlar sonradan Kürt halkını meydana getirirler..."* şeklide ifadelere yer verir. Hitit yazmanlarını (yazarlarını)etkisi altına alan Kuzey Mezopotamya'daki Kürtlerin öyküleri belli ki çok benimsenmişti. Hititler Anadolu'ya İ.Ö.1800 civarında yerleşerek Asya, Avrupa ve Anadolu bölgelerinin genel mitolojisi ve diniyle fazla vakit kaybetmemiş, özellikle Kuzey Mezopotamya, Suriye ve Akdeniz bölgelerindeki kültürlerle ilgi-

lenmiş ve o kültürleri Hattuşaş'a ithal etmeyi başarmışlardı. İthal ettikleri tanrı kültleriyle ilgili metinlerin çoğunu da "Hurri-Kürt" kökenli öykülerden elde etmiş bulunmaktadırlar. Sümer, Akkad, Babil metinlerinin Hitit edebiyatına girmesinde Hurri yazmanları köprü olmuşlardı. Aynı şekilde "gökteki krallık" adlı bir mitolojide Anu ile Alalu'nun kavgası, Kumarbi ile fırtına tanrısının kapışmasını anlatan İullikumu destanı, Lulu ülkesinin Sudul kentinde yaşayan ve "Hurri-Kürt" halkına ait Appu mitolojisi, Hitit mitolojisinde güneş tanrısının yerdeki inekle birleşip bir çocuğun dünyaya gelmesini ele alan ve "Hurri-Kürt" kaynaklı balıkçı Mitolojisi, Eski Mısır mitolojisinde Hurice Dicle nehrine verilen ad olan Gürparanzah mitolojisi, denizde yaşayıp, daha sonra karaya çıkarak kentlere saldıran canavarın öyküsünü belirten ve yine Hurri-Kürt kaynaklı Heddamu Mitolojisi, Udubaşarris'in kız kardeşiyle evlenen avcı Kaşşi'nin kutsal destanı olan mitolojisi örnek olarak gösterilmektedir. Kaşşi mitolojisinin formatı Gılgamiş destanına benziyor. İ.Ö.2000 civarında Hurri halkının yerleştiği Nuzi kentinin yazılı kaynaklarında bazı tanrıların adları geçer. Çivi yazılı metinlerde Hurri ülkesi de " tanrıların ülkesi" şeklinde ele alınmıştır.

Sala, Dagan, Naparbi (Asur'da da tapınıldı)Akutlu, Sauska ve İstan, Huwawa; Mitanni kent devletinde ve Urartularda baş tanrı olarak tapınılan Haldı (Kaldi); Huri kökenli Kürt tanrılarıdırlar. Urartu tanrısı Şivini etimolojik yönden bakıldığında Şivan sözcüğüyle örtüşmekte ve bir Kürt tanrısı olarak görülmektedir. 1898 yılında Alman kazı ve araştırma ekibi Uşni ile Revanduz arasındaki Kelişin (yeşiltaş)bir yazıt bulurlar. Kaldeca ve Asurca yazılan yazıtta Urartu kralı İşpuini'nin Kaldenar kabilelerinin tanrılarını ziyaret ettiğinde aralarında geçen konuşmalar yer almıştır. Kassit krallarının egemenlik dönemlerinde kendilerini tanrı olarak ifade ederlerdi. Onların bu şekilde tanıtımları Mısır firavunları arasında oldukça yaygındı. Bu durumda Hurri ve Kürt inancında fırtına tanrısı Teşub, savaş tanrısı Teiseba, güneş tanrısı Şivini, Ay tanrısı Şelardi, Haldi'nin eşi Bagbanti, Hazzi, Namni adlı tanrıları sıralamak sanırım yanlış olmayacaktır. Çoğu antlaşmalarda ise dağ tanrıları olan Hazzi ile Namni'nin imzaları bulunur. Kassitlerin tanrıları ise Buriaş, Gidar,

Dur, Hala, Harbe, Huda, Kamulla adlı tanrılardı. Ayrıca Şagamuna ile Şumliye gök tanrılarıdırlar. Harbe, Kamulla, Surias, Sibarru, Sugurru, Siumaliya, Sihu, Sugab adlı tanrıların da çoğunun kral adları olduğu görülmektedir. Eski metinlerde genellikle kralların kendilerini halkına tanrı olarak belirtmeleri güç anlamında tanımlanmaktadır. Yani güçlü bir kral aynı zamanda da tanrıydı. Bunun en iyi örneği Mısır firavunlarının kendilerini tanrı olarak tanıtmasını gösterebiliriz. Elamlıların tanrıları ise; İasigga adı Asur kralı Naramsin'in bir antlaşma metninde 35 adet Asur tanrısının adıyla beraber geçtiği belirtilmekte. Bunların arasında Pinilir, Huban, Ninşu/İnak, Naride, Nahiti, Aşhara Ninkarak, Anu, Lahuratil, Anum adlı tanrılar geçmektedir. Çivi yazılı metinler çözüldükçe çok tanrılı bir bölgede yaşayan Kürtlerin de bu tanrı kültlerini bildiklerine işaret edilecektir. Ermeni belgelerinde de Kürtlerin yoğun olarak yaşadıkları yerde tanrıça Santa Amarti adı geçer. Nauma (Akamendiler)in belgelerinde Avesta ve Ahrama'dan söz ederler. "Yima, Siyem, Ahora, Ard" adlı tanrıların da bu bölgede tapınılmış olduklarına işaret edilir. Kassitler tarafından tapınılan güneş tanrısı Mitra (Metra) bölgede etkinliğini koruyan Mitanni kent devletinin güneş tanrısı olur. Bunun en iyi örneği İ.Ö.1380 yılında Hitit kralı Suppiluliuma ile Mitanni kralı Mattiwaza arasında yapılan anlaşmada güneş tanrısı Mitra'nın adı geçmektedir. Medlerin de bölgelerinde tapındıkları Vayu adında bir fırtına tanrıları vardı. Vayu Partlar ve Sasaniler zamanında kader belirleyici bir tanrı olarak bilinmesinin yanında savaş, ölüm, doğu ve bereket tanrısı şeklinde de tapınılmıştı. Çoğu Anadolu mitolojilerinde ifadeler Kürt aşiretlerinin yerel bir anlayışla bazı tapınmalar yaptığı belirtilmektedir. Özellikle Appu mitolojisi, Hurrilerdeki Balıkçı mitolojisi, Gurparanzah, Heddamu, Keşi ve lugalbanda öykülerinde gerek yaşam geleneği ve gerekse dil açısından bazı tanrısal mitolojilerin olduğuna dikkat çekmek gerekmektedir. Urartu tanrısı Haldi (Kaldı) ve Huwawa adlı tanrılar örneklerin başında yer alıyor. Özellikle Hurri-Kürt tanrılarından Tesub (fırtına) Teseba-Teiseba (savaş) Sivini (güneş) Şelardi, (ay) Bagbartı (Haldi'nin eşi) Hazzi adlı tanrılar belirtiliyor. Hatta Huriler ve Hititlerdeki dağ tanrısı Namni'nin de bölgede tapınmalar arasında yer aldığı

görülmekte. Kassitlerde Burias, Gidar, Dur, Hala, Harbe, Huda, Kamulla, Şapamuna, Şumliye. Elamlarda Asigga, Pnikir, Huban, Ninşüşinak, Naride, Nahit, Aşhara Ninkarrak, Anu, Lahuratil, Anum adlı tanrılar göze çarpmaktadırlar. Tüm bu mitolojik geleneklere bakıldığında çoğu tarihçilerin ideolojik anlamda yorumlar getirerek bölge hakkında yazdıklarına bakıldığında mitolojik sıfatları nasıl deforme ettiklerini ve dinsel bilgilerini nasıl farklı bir yöne çektiklerini göreceğiz.

Kuştaşpili: Kumahalhi kralıdır. Asur Kralı Tiglatpileser III'ün saldırılarına karşı Urartu Kralı Sarduri II'nın önerdiği güç birliğini kabul etti. Kurulan koalisyonda yer aldı. Bu koalisyonda ayrıca; Malatya (Melitealhe) Kralı Sulumeli, Que Kralı Uruki, Arpad Kralı Agusi'nin oğlu Mati-ilu, Kumahalhi Kralı Kuştaşpili, Gurgum Kralı Tarhulara, Kargamişli Pisisris ve Samallı (Zincirli) Panammu vardı. Bu koalisyona rağmen Urartular Asur saldırılarında büyük kayıplar verdiler.

Kuti: (Ya da Kutium) Uruadri bölgesinde yer alan bir kent krallığı. Bu kentte Asurlulara karşı başlayan ayaklanma Asur Kralı Salmanasar döneminde bastırılmıştır.

Kutur-Hoy: Askeri amaçlı bir kale olan Anzaf Kalesi'nden sonra Urartuların güvenliğini sağlamak için Erçek Gölü üzerinden Azerbaycan'a giden yolun üzerinde yer almış bir kaledir.

Kutmuhi: Nairi ülkesinin güneyinde yer alan bir kent devletidir. Asur yazılı kaynaklarında Urartulardan söz edildiği zaman bu kentin de adı geçmektedir. Asur Kralı Tiglatpileser I yazıtlarında bu ülkeye sefer düzenlediğini anlatır. Bu yaptığı seferde Kuthumi'nin Kali-Teşub'un oğlu Hakili-Teşub tarafından yönetildiğini belirtir. Kali-Teşub ve Hakili-Teşub adlarının Hurice olduğu belirtilir.

L

Lalla: İ.Ö.853-835 tarihleri arasında hüküm sürmüş olabileceği tahmin ediliyor. (Malatya) Arslantepe yazıtı krallar listesinde adı

geçmektedir. Ancak yazıttaki ifadelerin başka olayları anlatması sadece bu kişinin adının geçtiği görülmektedir. Bilgi yetersizliğinden krallığı ve siyasal kimliği hakkında ayrıntılı açıklama verilemiyor.

Leninkan: Urartuların kuzeyinde bir kent. Bu kent Urartu Kralı Menua'nın askeri saldırıları sonucunda yağma edilmiş ve Urartu egemenliği altına girmiştir.

Libliuni: Surp Pogol yazıtında Urartuların saldırısına uğrayan Trans-Kafkasya bölgesinde bir kent. Urartular bu kente saldırarak haraca bağlamış ve ganimetlerle Tuşpa'ya dönmüşler. Surp Pogol yazıtında bu seferler detaylı olarak anlatılmaktadır.

Lıbbı-URU-Arşuniunuti: Urartu dilinde bir terkibin ilk öğesi şeklinde gösterilmektedir. Araştırmacıların raporlarında "Lıbbu (m)" sözcüğü (genel olarak "vücut, iç, kalp; "özel olarak da bir bölgenin bir alanın bir yapının ya da bir kabın içi ya da iç kısmı) anlamında bir öyleniş biçimi şeklinde belirtildiği yazılmaktadır. Kelimenin sonunda yazılan "Arşuniunuti" bağlantısı Urartu dilinde kullanılan bir sözcüktür. Bu sözcük özellikle Karahan I yazıtında birkaç örnekle gösterilmiştir. Urartu yazıtlarında "Arşuniunuti" sözcüğü kent adı şeklinde "Arşuniuni" şeklinde gösterilmiştir.

Liç: Ağrı ilinin Patnos ilçesi yakınlarında Urartular döneminde adı geçen bir yerleşik alanı. Burada yapılan arkeolojik kazılarda Urartulara ait çeşitli süs eşyaları ve kaplar bulunmuştur. 1973 yılında yapılan kazılarda bir de Urartu iğneleri bulundu. Türk arkeolog Öğün tarafından yapılan kazılarda elde edilen buluntular koruma altına alındılar. Ayrıca Liç köyü olarak da bilinen bölgede yapılan kazılarda İnispua'nın mezarının bulunduğu ancak yağmalandığı öğrenilmiştir. Bu mezarın en eski Urartu buluntusu olduğu da belirtiliyor.

Ligiu: Sarduri II'ye ait olan yazıtta adı geçmektedir. Margaret R.Payne'nin "Urartu Çivi Yazılı Taşlar Kataloğu" adlı kitabında bu yazıtın kodlandığı görülmektedir. Yazıtta adı geçen bir ülkedir. Sarduri II, diğer Urartu krallarının yaptıkları çalışmalar gibi dönemindeki askeri seferler, yapılar, tapınak binaları, kanal ve göletler hakkında yazılıtaşlar diktirmişti. Yazıtta Sarduri II'nin

yıllıklarını hazırlarken askeri seferlerini özenle yazdırmıştır. Bu ülke kuşatılan ülkeler arasında gösterilmektedir.

Lihiuni: Urartuların saldırılarına uğrayan bir kent. Kente Urartu Kralı Menua'nın askeri sefer düzenlediği belirtilmektedir.

Limitti-su: Yazıtları çeviren araştırmacılar Urartu metinlerinde karşılaştıkları bu sözcüğün ikinci hecesindeki okunuşunu Urartu dil biçimindeki okunuş şekline bağlarlar. Bu okunuş şeklinde ortaya çıkan ses ise "be" sesidir. "be" işaretinin Akkad dilindeki "bit, mit/t, bi" şeklinde okunduğu ifade edilir. Sözcüğün üçüncü hecesi ise Urartu dil şekline göre "di" Akkad diline göre "ti" sesiyle söylendiği belirtilir. Yani Urartu dilinde kullanılan "Libe-di-su" kelimesi Akkad dilinde "Li-mit-ti-su" şeklinde okunur. Sözcüğün karşılığı da "uç, bitim, kenar, çevre (duvar)" şeklindedir. Bu örneklere bakıldığında Urartuların Sümer ve Akkad dilinden çok yararlanmış oldukları görülmektedir.

Lu-A.Nin-li: Urartu dilinde "kraliçenin oğlu" anlamında tanımlanan bir sözcüktür. Asur dilinde "kral oğlu "anlamına gelen "mar sarrı" adlı bir sözcükle kullanılırdı. Kaynaklarda Urartularda "kral oğlu"nu belirleyecek bir sözcük henüz yer almıyor. "Lu-A.Nin-li" ünvanını taşıyanlar kraliyet listesinde yer almaktaydılar.

Luba: Urartuların bölgesinde yer aldığı belirtilen bir kent. Salmanasar I Urartular üzerine yaptığı askeri saldırıda bu kenti ele geçirerek, haraca bağladığını belirtir. Çağın gereksinimleri gereği krallar kuşattığı yerlerdeki ganimetlere haraç gözüyle bakar ve daha sonraki yıllarda da bunun tekrarını yaparlardı. Salmanasar I bu kuşatma hareketini bir yazılıtaşta kendini göklere çıkarırcasına belirtmişti.

Lubsuiani: (Yazıtların başlangıcı "Sarduri oğlu Rusa" diye başlamaktadır. Urartu Kralı Rusa I'e ait olan yazıtlar araştırmacılar tarafından belirli kodlamalarla ele alınmış ve bulundukları müzelerde koruma altına alınmışlardır. Bu yazıtlar Margaret R.Payne tarafından "Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu" adlı eserinde toplu olarak yeniden kodlanarak ele alınmıştır. Küçük buluntular arasında kil bir tablet üzerinde yazılan yazıtta kale başkanı biri olarak belirtilmektedir. Margaret R.Payne'nin "

Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu" adlı eserinde (10.3.13) kodla belirttiği ve Bastam'da bulunarak Tahran Arkeoloji Müzesi'nde koruma altına alınan kil tablet üzerinde yazıtın ön yüzünde *"...Kral der ki kale başkanı Lubsuiani konusunda mühürdar Ispiliugu'ya (şu) buyruğu ver: Kral korunsun (?)..."* şeklinde devam eder.

Luha: Ya da Lukhu. Urartuların yaşadıkları bir kent. Bu kent sonraki dönemlerde Van Gölü'nün güney yakasında bulunan Khabhku (Kirhi) ülkesinin sınırları içinde gösterilir.

Luehu: Sarduri II'ye ait olan yazıtta adı geçmektedir. Margaret R.Payne'nin "Urartu Çivi Yazılı Taşlar Kataloğu" adlı kitabında bu yazıtın kodlandığı görülmektedir. Yazıtta adı geçen Tulihu kentinin kralıdır. Sarduri II, diğer Urartu krallarının yaptıkları çalışmalar gibi dönemindeki askeri seferler, yapılar, tapınak binaları, kanal ve göletler hakkında yazılıtaşlar diktirmişti. Yazıtta Sarduri II'nin yıllıklarını hazırlarken askeri seferlerini özenle yazdırmıştır.

Lueru: Yazıtların başlangıcı "Sarduri oğlu Rusa" diye başlayan Urartu kralı Rusa I'in askeri seferlerde yaptırdığı yazıtlarda bu ülkenin adı geçmektedir. Urartu Kralı Rusa I'e ait olan yazıtlar araştırmacılar tarafından belirli kodlamalarla ele alınmış ve bulundukları müzelerde koruma altına alınmışlardır. Bu yazıtlar Margaret R.Payne tarafından "Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu" adlı eserinde toplu olarak yeniden kodlanarak ele alınmıştır. Yazıtta Rusa I, bu ülkeyi kuşattığını ve krallarını da Tanrı Haldi'nin gücüyle kendisine yalvartarak, canını bağışlaması için yere eğilip, ayaklarına kapandığını belirtmektedir.

Luipruni: Sarduri II'ye ait olan yazıtta adı geçmektedir. Margaret R. Payne'nin "Urartu Çivi Yazılı Taşlar Kataloğu" adlı kitabında bu yazıtın kodlandığı görülmektedir. Yazıtta adı geçen bir aşirettir. Sarduri II, diğer Urartu krallarının yaptıkları çalışmalar gibi dönemindeki askeri seferler, yapılar, tapınak binaları, kanal ve göletler hakkında yazılıtaşlar diktirmişti. Yazıtta Sarduri II'nin yıllıklarını hazırlarken askeri seferlerini özenle yazdırmıştır.

Lulume: Uruadri'nin coğrafik sınırlarında yer aldığı söylenen bir kenttir. Bu kent Asur yazılı kaynaklarında Adad-Nirari II'nin saldırısı sonucu kuşatılmıştır. Kuşatılan bu kentle beraber Kirhi ve Zamua kentleri de işgal edilir. Bu kentte Asurlulara karşı başlayan ayaklanma Salmanasar tarafından bastırılır.

Luristan: Uruadri halkının yaşadıkları bir bölge. Bu bölgeye kuzeybatı İran'dan gelen halkların geleneklerindeki çanak çömlek işçiliğini de getirerek farklı bir şekilde geliştirirler. Bu konuda Prof. Dr. Altan Çilingiroğlu, Urartu Tarihi adlı kitabında; *"...Kuzeybatı İran'daki Hasanlu yerleşme yerinden elde edilen verilere göre Demir Çağ I'in tarihi bu yörede İ.Ö.1450-1400 yıllarına kadar geriye gitmelidir. Benzer tarihler Luristan, Tepe Giyan, Marlik, Geoy tepe ve Havtavan Tepe için de geçerli olmalıdır..."* şeklinde bilgilere yer verir.

Luşa: Urartuların bölgesi dışında yaşayan bir beylik. Menua döneminde babası Kral İşpuini tarafından yapılan "Karmir-Blur" Kalesi'nin çevresinde yaşayan düşman kabilesi. Bu kabileye askeri saldırılar düzenledi. Kral Menua'nın saldırılarına uğramışlardır. Menua'nın babası İşpuini de bu beyliklere saldırmıştır. Luşalara Urartular tarafından yapılan askeri saldırılar yazılı taşlarda gösterilmiştir. Arkeologlar tarafından bulunan yazılı belgelerde askeri seferde 66 savaş arabası ve 15.760 piyade yer aldı. Urartu Kralı İşpuini zaman zaman Van Gölü'nün kuzey tarafında askeri sefere çıkardı. Van'da (Tuşpa) bulunan çift taraflı bir yazıtta İşpuini Anaşe, Uteruki, Luşa, Katarzu ülkelerine yaptığı askeri seferleri anlatır. Bu ülkelerin Gökçegölün batısında yer aldığı belirtilir. Bu kentlerin kuşatmasında alınan binlerce at ve başhayvan bölgeyi zenginleştirmiştir. Van ilinde bulunan bir başka yazıtta yine bu kentlere yapılan askeri seferlerden söz edilir. Bu yazıtta Etiuki ülkesinden 6 savaş arabası, binlerce atlı ve 15.760 piyade ganimet olarak alınır. Yazıta benzer bir başka İşpuini yazıtında Tuşpa-Uteruki yolu üzerindeki Eleşkirt-Toprakkale yazıtı olarak bilinmektedir. Margaret R.Payne'nin "Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu" adlı eserinde Argişti I'in seferleriyle ilgili (8.1.2) kodlu yazıtında yer alan bir ülke olarak gösterilmektedir. Yazıtın bir dikilitaşın tümünde yazıldığı belir-

tilmektedir. Ancak taşın kırık olması nedeniyle A ve B şeklinde iki parça şeklinde kodlanarak okunmuştur. Bu yazıtın Argişti I'in (8.1.1) şeklinde kodlanan yazıtıyla karşılaştırıldığında A ile B arasında bir parçanın olduğu ortaya çıkmaktadır. Yani yazıtın üç parçadan oluştuğu tahmin edilmektedir. Bu yazıt, 1901 yılında Belck, 1882, 1888, 1893, 1890'da Sayce, 1900'de Sandalgian tarafından okunmuştur. Argişti I yıllıklarında bu ülkeyi kuşattığını ve haraca bağladığını belirtmektedir.

Lutipri: Urartu kralıdır. Sarduri I'in babasıdır. (Asur Kralı Asurnasir-pal'ın yıllıklarında Tubusi'nin oğlu olan Lapturi ile aynı kişi olduğu tahmin edilmektedir.) Lutupri ya da Lapturi hakkında çivi yazılı arkeolojik belgeler olmadığı için gerekli açıklamalar yapılamıyor. Araştırmacılar yeni arkeolojik belgeler doğrultusunda aradaki farkı çözeceklerine kesin gözüyle bakmaktadırlar. Bak Sarduri.

LÜuedini: Araştırmacı, yazıtbilmci König (HChl 260) yazıtın çevirisinde bu sözcüğün anlamını "ephebe" şeklinde ifade eder. Diğer yazıtbilimcilerden Melikişvili ise (DUS 88) yazıtta sözcüğün anlamını "kadın" olarak ifade eder. Çoğu yazıtlarda geçen ve erkek anlamını belirten "ase" sözcüğünün yanında yer alması nedeniyle "kadın" anlamının uygun olduğu belirtilmektedir. Araştırmalarda bu sözcüğün başında bulunan "LÜ" ekinin erkeği çağrıştırdığı söylenir. Kadın anlamındaki bu sözcüğün başına getirilen "LÜ" takısının neden bu sözcüğe ilave edildiği bilinmiyor. Bazı metinlerde "SAZ-lutu" şeklinde okunan bir sözcüğün olduğu da belirtilir.

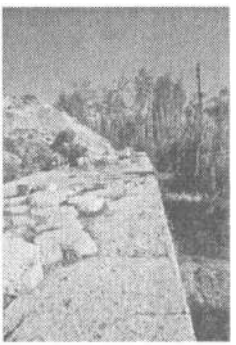
M

Maden: Türkiye sınırları içinde yer alan bir yerleşim yeridir. Eski dönemlerde Urartuların yaşadıkları bir kent olarak gösterilmektedir. Urartular bu bölgeyi maden yatakları yönünde zengin olduğu için kuşatmışlardı. Özellikle bakır yatakları yönünden zengin bir bölge olduğu belirtilir. Bölgenin Eski Asur döneminde kullanılmış olduğu da belirtilmektedir. Tarihçi ve araştırmacılar

Yeni Asur döneminde de bakır yatakları nedeniyle Urartuların elinde bulunan bu bölgeye askeri seferler yapmış olduklarını belirtirler.

Madırburç Kalesi: Van (Tuşpa)'da bir kaledir. Ağırlıkları 40 ton civarı ve yükseklikleri 4 m olan kireçtaşından anıtsal bloklarla yapılmıştır. Bu kalede bulunan ilk Urartu yazıtına da Madırburç (ya da Madırburc) adı verilmiştir. Kalede bulunan yazıtta da Madırburc yazıtı adı verilmiştir. Madırburç Kalesi'nde bulunan bu yazıt. Kral Argişti I tarafından yazılmıştır. Bu yazıttan bir alıntıdan Argişti I şöyle bir ifade kullanmıştı. *"...Menua oğlu Argişti, Yüce Tanrı Haldi için bu yazıtı tesis etti. Tanrı Haldi'nin yüceliğiyle Menua oğlu Argişti, güçlü kral, büyük kral, Bianili ülkesinin kralı, krallar kralı, Tuşpa kentinin yöneticisi..."* Bu yazıtta veliaht prens ve ağabeyi İnuşpua'nın varlığından söz edilmemesi araştırmacılar için kuşku uyandırmış ve İnuşpa'nın öldürülmüş olma ihtimalini ortaya koymuştur. Bak Sarduri I.

Madırburç yazıtı: Urartulara ait ilk yazılıtaş olarak tarihe geçer. Madırburç olarak da bilinen bu yazıtın asıl adının Sardurburcu şeklinde tanıtılmaktadır. Asur Kralı Salmanasar III döneminde Urartu halkını yöneten Urartulu Sarduri adında biri tarafından yazılmış bir yazıttır. Sarduri bu yazıtı Asur dilinde yazdırır. Bu yazılıtaşta Sarduri resmen yeni bir dönemin başladığını belirtmektedir. Yazıtta *"...Lutipri oğlu Sarduri'nin yazıtı; büyük kral, güçlü kral, Nairi ülkesinin kralı, eşi olmayan kral, halkın çobanı, savaştan korkmayan kral, Ben Lutupri'nin oğlu Sarduri, krallar kralı, bütün krallardan haraç alan kral, Lutupri oğlu Sarduri böyle konuşur: Bu taşları Alniunu kentinden getirdim ve bu duvarı inşa ettirdim..."* şeklindeki açıklamaları Asur kralı tarafından hayretle karşılanmıştır. Sarduri için Asur kralı tarafından da yazılan yazıtta ise *"...O'nun ordumun başına getirip Urartuya karşı (sefere) gönderdim. O, Bit-zamini ülkesine ve Ammaş'a girdi. (ve) Arsana'yi karşıya geçti. Urartulu Seduri bunu duydu ve çok sayıdaki askerinin gücüne güvendi. Savaş vermek üzere bana karşı ilerledi. O'nunla savaştım ve mağlup ettim. Geniş ovalarını savaşçılarının ce-*

Madırburç kalesinin sur kalıntıları

setleriyle doldurdum..." şeklinde bilgiler yer alır. Yazıtta belirtilen komutan Asurlu komutan Turtanu'dur. Salma-nasar III, bu sefere gitmemiştir.

Maqaltu: Argişti I'in Margaret R. Payne'nin "Urartu Yazılı Taşlar Kataloğu" adlı kitabında (8.1.1) kodlu yazıt olarak belirtilen yazıtta adı geçen bir kenttir. Argişti I, diğer Urartu krallarının yaptıkları çalışmalar gibi dönemindeki askeri seferler, yapılar, tapınak binaları, kanal ve göletler hakkında yazılıtaşlar diktirmişti. Horhor yazıtı olarak da adlandırılan yazıt; Van Kalesi'nin güneybatı tarafında bulunan kaya mezarına inen merdivenlerin ucunda yer almıştır. Bu yazıt 1900 yılında Sandalgian, 1901'de Belck, 1953'te Arutyunyan, 1979'da Melikişvili, 1992'de Salvini, 1840'da Schulz, 1872'de Mordtman, 1882, 1888, 1890, 1893'te Sayce, 1883'te Guiyord, 1927'de Meşçaninov, 1933'te Friedrich, 1952'de Vrouyr, 1948'de Saulcy, 1888'de Müller tarafından okunmuştur. Yazıtta Argişti I yıllıklarını hazırlarken askeri seferlerini özenle yazdırmıştır. İgani ülkesine bağlı olan Maqaltu kenti kuşatılan kentler arasında gösterilmektedir.

Maku: Urartulara ait bir yerleşim alanı. Burada çeşitli yazıtlar bulunmuştur.

Malatya: 12.313 m^2 lik yüzölçümü bulunan kent günümüzde Türkiye Cumhuriyeti coğrafyasında yer almaktadır. Malatya ilinin eski adı ise Meliteialhe'ydi (Melitealhelile). Aynı adla bir krallık vardı. Asur kayıtlarında Malatya'nın adı "Meliddu" olarak görülür. Ayrıca Babil çivi yazısında "Mi-lu-du", Asur çivi yazısında "Kur Uru Mi-li-di" ya da "Ma-li-di", Urartu çivi yazısında "Meli-te" ve Hitit hiyeroglif yazılarında ise "Mellid" adıyla tarihte yerini aldı. Bilindiği gibi bugünkü adı da Malatya'dır. Buradaki bakır madenlerinden Urartular bakır ihtiyacını karşılar ve ondan gelir elde ederlerdi. Urartu Kralı Menua bu kenti kuşatma hayali içindeydi. Nedeni de kentin, kuzey Suriye'den Orta Anadolu'ya ve kendi ülkesinden Akdeniz'e giden yol üzerindeki konumundan dolayı. Bir diğer konu ise Malatya'nın zengin bakır ve demir yataklarının olması Menua'yı daha fazla özendirmiştir. Malatya'nın kuşatılması Kral Menua için ekonomik yönden daha uzak ülkelere açılması anlamında düşünüldü. Bu kent daha önce Urartuların egemenliği altında değildi. Kent Kralı Hilaruda dö-

neminde Urartuların askeri saldırısına uğradı. Urartular burada çıkarılan bakır madenlerinden daha çok gelir elde etmek amacıyla askeri seferler düzenlemiş ve kenti ele geçirmişlerdi. Kent ele geçince de bakır madenlerine sahip olan Urartular; buradan gelir elde etmişlerdi. Malatya'nın Arslantepe bölgesini çeşitli krallar yönetmiştir.

Malatya Müzesi: Bölgede Urartuların yaşadıkları kesinleştiği için kazılara önem verilmiştir. Kazılar sırasında bulunan çeşitli buluntular burada koruma altına alınmışlardır. Özellikle bölgedeki mezarlarda yapılan kazılar sonucu bulunan ve Urartulara ait olduğu kesinleşen yılanbaşlı bilezikler kemer ve takılar koruma altında sergileniyor. Müzenin sitesinde *"...Müzede, yeniden düzenlenerek teşhire açılan eserlerin toplamı 15.518'dir. Müzede Malatya yöresinde, özellikle kum ocakları veya kum kayalarında bulunmuş fosiller; Neolitik, Kalkolitik, Tunç Çağı buluntuları; Hitit, Urartu, Roma, Bizans, Selçuklu ve Osmanlı Dönemi eserleri sergilenmektedir. Malatya il sınırları içerisinde, Karakaya Baraj Gölü suları altında kalan alanlarda, Pirot, Caferhöyük, Köşkerbaba, İmamoğlu ve Değirmentepe Höyük'te, Arslantepe Höyük'te çıkarılan eserlerden bazıları şunlardır: Neolitik heykelcikler (M.Ö. 8000); obsidiyen bıçak, orak, ok ucu, keski ve delgiler; kılıç ve mızrak uçları (M.Ö. 3200-3000); insan mezarı (M.Ö. 4000); mühür baskılar (M.Ö. 3200-3000); ryton (M.Ö. 1200-1700), heykel ve kaya yazıtları..."* şeklinde açıklamalar yer almaktadır.

Mana ülkesi: (Mannea olarak da yazıldığı görülür. Mannea, Asur dilindeki karşılığıdır.) Kuzeybatı İran'da Urmiye Gölü çevresinde bulunan bir ülkedir. Gölün güney sahillerinde konumlandırılmıştır. Urartu Kralı Menua tarafından işgal edilmiştir. Menua buraya yaptığı askeri saldırıyı ve işgali "Taştepe" yazıtında anlatır. **"**Mannai" halkının yaşadığı bir yer olarak anlatılır. Mana Kralı Aza zamanında Rusa I Asurlulara karşı savaşır.

Maninui: Malatya (Melitealhelile) Krallığı'na bağlı bir yerleşim yeri. Malatya Kralı Hilaruda döneminde Urartuların askeri saldırısına uğradı. Sarduri II yönetimindeki Urartuların gücü karşısında fazla direnemedi, teslim oldu ve Urartu egemenliğine girdi. Sarduri II tarafından Melitealbelilerin (Malatya) ülkesine yaptığı

saldırıda kuşattığı Hazani, Yaurabi, Tumeişki, Wasini, Maninui, Aruşi, Qulburarrini, Taşe, Quera'nın taşesi ve Meluiani kalelerden biridir. Sarduri yaptığı askeri seferinde kuşattığı ve esir aldığı kral Hilaruda'nın kendisine nasıl yalvardığını, canını kurtarmak için yaptığı haraçları Kömürhandaki "İzoli yazılıtaş"ta açıklamıştır. Bu kalelerden sonra kenti ve kralı her yıl vergilendirmek üzere cezalandırır. Zaferi Tanrıları Teişeba ve Şivini'ye yaptığı dualara borçlu olduğunu belirtir.

Mannudubi: Erzurum bölgesindeki Diauehi kralıdır. Argişti I tarafından bir askeri seferle yenilmiş ve Urartu egemenliğine girmiştir. Daha sonra Urartu Krallığı'nın bölgedeki en iyi müttefiki olmuş. Bu kral tarafından alınan haraç niteliğindeki eşyalar; Argişti I'in yazdırdığı bir yazıtta haraç olarak gösterilmiştir. Bunlar; *"...43 mina saf altın, 37 mina gümüş, 10.000 mina bakır, 1000 binek atı, 300 büyük boynuzlu sığır, 10.000 koyun ve ayrıca saf altın, 10.000 mina bakır, 100 sığır, 500 koyun, 300 at..." şeklinde* bir listeyle ifade edilmiştir.

Manulinuni: (ya da Manu) Araştırmacılar bu sözcüğü Urartu dilinde "olmak, varolmak" anlamında bir fiilin türevi şeklinde değerlendirirler. Karahan yazıtında adı geçen "manulini" sözcüğünün analiz edilmesi gerektiği öne sürülür. Hatta bazı incelemelerde bu sözcüğü "manu" ve "iluni" şeklinde iki parça olarak ele alındığı görülmektedir. Bu fiil türevi "yapılmak, yaratılmak" fiilleriyle karşılaştırılmaktadır.

Marifet: Erzurum ili, Pasinler (Hasankale) ilçesinin yaklaşık 44 km güney tarafındaki Marifet köyünün 2 km yakınında bir kaletepe. Burada Türk arkeologlar tarafından yapılan kazı ve incelemelerde Urartular döneminde kaya izleri ve mezarlar bulundu. Yapılan arkeolojik kazılarda çok odalı mezarların bulunduğu bir yer olarak koruma altına alınmıştır.

Marinu: Surp Pogol yazıtında Urartuların saldırısına uğrayan Trans-Kafkasya bölgesinde bir kent. Urartular bu kente saldırarak haraca bağlamış ve ganimetlerle Tuşpa'ya dönmüşler. Surp Pogol yazıtında bu seferler detaylı olarak anlatılmaktadır.

Marlik: Uruadri halkının yaşadıkları bir bölge. Bu bölgeye Kuzeybatı İran'dan gelen halkların geleneklerindeki çanak çömlek işçi-

liğini de getirerek farklı bir şekilde geliştirirler. Bu konuda Prof. Dr. Altan Çilingiroğlu Urartu Tarihi adlı kitabında *"...Kuzeybatı İran'daki Hasanlu yerleşme yerinden elde edilen verilere göre Demir Çağ I'in tarihi bu yörede İ.Ö.1450-1400 yıllarına kadar geriye gitmelidir. Benzer tarihler Luristan, Tepe Giyan, Marlik, Geoy Tepe ve Havtavan Tepe için de geçerli olmalıdır..."* şeklinde bilgilere yer verir.

Marmos: Malazgirt'in kuzeydoğusunda yer alan bir köy. Van-Ahlat-Adilcevaz üzerinden bölgeye varılır. Burada Kral Menua'ın Kızılkaya Irmağı'nın sularından nasıl yararlandığını anlatan bir yazıt bulunmuştur. Kızılkaya köyü Patnos'a komşu bir köydür.

Marmua: Argişti I'in Margaret R. Payne'nin "Urartu Çivi Yazılı Taşlar Kataloğu" adlı kitabında (8.1.1) kodlu yazıt olarak belirtilen yazıtta adı geçen bir ülkedir. Argişti I, diğer Urartu Kralları-nın yaptıkları çalışmalar gibi dönemindeki askeri seferler, yapılar, tapınak binaları, kanal ve göletler hakkında yazılıtaşlar diktirmişti. Horhor yazıtı olarak da adlandırılan yazıt; Van Kalesi'nin güneybatı tarafında bulunan kaya mezarına inen merdivenlerin ucunda yer almıştır. Bu yazıt 1900 yılında Sandalgian, 1901'de Belck, 1953'te Arutyunyan, 1979'da Melikişvili, 1992'de Salvini, 1840'da Schulz, 1872'de Mordtman, 1882, 1888, 1890, 1893'te Sayce, 1883'te Guiyord, 1927'de Meşçaninov, 1933'te Friedrich, 1952'de Vrouyr, 1948'de Saulcy, 1888'de Müller tarafından okunmuştur. Yazıtta Argişti I yıllıklarını hazırlarken askeri seferlerini özenle yazdırmıştır. Marmua ülkesi kuşatılan ülkeler arasında gösterilmektedir.

Mati-ilu: Arpad Kralı Agusi'nin oğludur. Asur Kralı Tiglatpileser III'ün saldırılarına karşı Urartu Kralı Sarduri II'nın önerdiği güç birliğini kabul etti. Kurulan kualisyonda yer aldı. Bu kualisyonda ayrıca; Malatya (Melitealhe) Kralı Sulumeli, Que Kralı Uruki, Arpad Kralı Agusi'nin oğlu Mati-ilu, Kumahalhi Kralı Kuştaşpili, Gurgum Kralı Tarhulara, Kargamişli Pisisris ve Samallı (Zincirli) Panammu vardı. Bu koalisyona rağmen Urartular, Asur saldırılarında büyük kayıplar verdiler.

Margaret R.Payne: Urartularla ilgili lisans üzerine doktora tezini yapmak üzere Türkiye'ye gelen bir İngiliz öğrencidir. 1951 yılında İngiltere'nin Derbyshire kentinde doğdu. Lisans öğrenimini İstanbul Üniversitesi Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü Hititoloji Anabilim dalında yaptı. Yüksek lisansını aynı üniversitede "Urartu Çivi Yazılı belgeler Kataloğu" konulu çalışmasıyla tamamladı. Bu çalışmasını kitap haline getirdi. Kitabı 2006 yılında Arkeopera yayınları arasında Türkçe diliyle basıldı. Çeşitli Urartu kazılarına katılan Margaret R.Payne "Urartu hacimleri" üzerine de doktorasını yaptı. "Ancient Near Eastern Studies, Supplement 16, Urartian Measures of Volume" adlı bir eseri bulunmaktadır. Yazar, çalışmasında Türk araştırmacı ve kazı ekiplerinden uzunca söz etmemekte ve bölgeye dışarıdan gelen arkeologlardan da övgüyle söz etmektedir.

Mazgirt: Tunceli ili, Mazgirt ilçesidir. Palu'ya yakın olarak da bilinir. Bugün arkeolojik bir sit alanı olarak inceleme altında tutulmaktadır. Yapılan arkeolojik kazılarda burada çeşitli kaya mezarları bulunmuştur. Burada Urartulara ait olan bir kalenin kalıntıları incelendi. Bulunanlar, sur duvar yatakları, yapı temel izleri ve odalarla ilgili temel izleri, basamaklı olarak yapılmış su tüneli, sunu çanaklı tapınım alanı ve kaya odaları bulundu. Ayrıca mezarlar da bulunmuştur.

Medler: Urartuların ortadan kaldırılmasını sağlayan bir krallıktır. Krallık, günümüzde İran'ın batı, kuzey ve kuzeybatısındaki bölgede yaşayan Pers halkıyla ilişkilendirilir. Yani günümüzdeki Tahran, Hamedan, Azerbaycan, Zencan ve özellikle Isfahan'ın kuzeyinde birlikte bir coğrafyada yaşadıkları belgelenir. Yunan metinlerinde bölgeye "Media" adı verilmişti. Ancak bazı kaynaklarda bu halkın önceleri kendilerine "Aryan" dedikleri ele alınmıştır. İmparatorluğun sınırları Azerbaycan'dan Orta Asya'nın bir bölümü ve Afganistan'a kadar uzanır. Bölgede imparatorluk kuran bu kadim halk daha sonraları "Büyük Kurush" dönemine damgasını vuran "Pers/Med" Krallığı'nın oluşmasına neden olmuştur. Birleşik Krallık Med Şahı Astyages'in öldürülmesinden sonra sadece Pers Krallığı olarak devam eder. Bir anlamda da Perslerin tek başına olan krallığına yaramıştır. Medlerin yıkılışı da bu dönemde başlar. Medlerin yükseliş kaynakları

da Toros/Zağros dağlık alanlarıyla Fırat ve Dicle arasındaki bölgeler olarak gösterilmektedir. Aralarında büyük aşiret olan Gutilerin soyundan gelenler Babil Krallığı'yla ittifak kurarak İ.Ö.625 yılında Asur Krallığı'na son verirler. Bunlar İ.Ö. 590 yılında Urartulara saldırarak başkent Tuşpa'yı (Van) yakıp, yıkmışlardı. (Bazı kaynaklarda Medlerin Urartu Krallığı'na son verme tarihi olarak İ.Ö. 585 gösterilmektedir!) Onların bu saldırılarıyla Urartu Devleti çöküş dönemine girdi. Urartuları yenilgiye uğrattıktan sonra Lidya Kralı Alyattes'in ordusuyla Kızılırmak dolaylarında beş yıl savaştılar. Beş yıl sonra da savaşa son verdiler. Asur kaynaklarda Medler için "Irak ülkelerin Medleri, doğunun güçlü Medleri, Bikni Dağları'nın sınırındaki Irak Medler" şeklinde tanımlamaların olduğu belirtilir. Bu tanımlanmalar özellikle Asur Kralı Salmanasar III döneminden sonra kullanılmış olabileceği tahmin edilir. Medler "medya" adı verilen bir ülkeye Azerbaycan'dan İran'ın kuzeybatı bölgesine göçle giden Kürt aşiretleri arasındaki bir aşiret olarak yerleştiler. Yerleştikleri yerin batısında da Guti ve Lulu halkı yerleşince iki ağalıkla komşu olmuşlardı. (Guti ve Lulu'ların da Kürt kökenli birer aşiret oldukları belirtilmektedir.) Güneyinde de Persler yaşıyorlardı. Bu halk günümüzde büyük bir çoğunluk olan Kürtlerin atası şeklinde tanıtılmaktadır. Bir anlamda tarihsel verilere bakıldığında bu tezin doğruluğuna bakmak yanlış olmayacaktır. Çünkü Gutilerle Akkadların krallık çekişmeleri o dönemde yaşayan ve Guti halkını oluşturan onlarca Kürt aşiret ağalarının etkinliklerinin devamı şeklinde Medler gösterilmektedir. Bunlardan ayrılan birkaç aşiretin de daha sonraları Urartu Krallığı'nın oluşmasına neden olmuşlardı. Babil Krallığı'yla ittifak kurarak Asur Krallığı'na son verenler Medleri oluşturan Kürt aşiretleri konfederasyonuydu. Her ne kadar Medlerin hangi dili kullanmış oldukları bilinmese de bazı araştırmacılar onların kullandıkları dillerin "Avesta ve İskit" dilleriyle örtüştüğü gibi günümüz Farsça ve Kürtçe'ye benzer ideoglarının olduğu da ifadeler arasında yer almaktadır. Tarihsel bazı kaynaklarda Perslerin Medlerle ilişki içinde oldukları ve bu dostane ilişkinin de hangi kaynağa dayandığı ise bilinmemektedir. Tarihçi Heredot, Med krallarını listeler halinde gösterir. Bu açıklamadan yola çıkan tarihçi Deio-

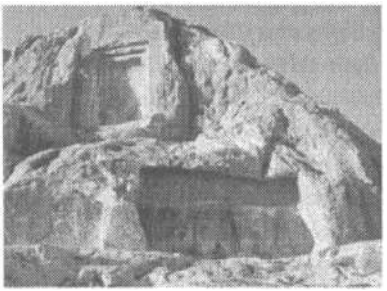
ces, Medlerin tek bir halk olduğunu ileri sürer. Medlerin dayandığı aşiretler ise Busaeler, Paretaseniler, Struşatlar, Arizantiler, Budiiler, ve Magiler. Medlerle ilgili bazı kaynaklar Asur çivi yazılı metinlerinde görülür. Yaklaşık İ.Ö. 800 civarında bir Asur çivi yazılı askeri metinde 28 MEd şefinin adının yazıldığı söylenir. Yine İ.Ö. 700 civarında bir başka askeri metinde de 26 adın listelendiği görülür. Bu 26 kişiden 5'inin İran kökenli olduğu belirtilmiştir. Medler hakkında çeşitli görüşlerin birleştirilmesine bakıldığında Kürt kökenli aşiretlerin o dönemde Sümer ve Akkadlardan kopan iki düşman kent krallığı olan Babil ve Asur Krallığı'nın içinde bulunduğu kavgalardan örgütlenerek zaman içinde büyük bir krallık olduğuna işaret ederler.

Meherkapı yazıtı: (Mıthra Kapısı adıyla da anılmaktadır.) Zımzım Dağı'nın kayalıkları üzerinde Urartulara ait bütün Tanrı ve Tanrıçaların adları ve onlara sunulan adak listelerini belirten bir yazıt yer alır. Urartuların bıraktıkları en önemli yazıtlardan biridir. Bu yazıt Kral İşpuini ve oğlu Menua tarafından Van (Tuşpa) ilinin sınırlarında yer alan Zımzım Dağı eteklerinde kayaya oyulmuş olarak yaptırılan bir yapının içinde yer almıştır. Kapı şeklinde kaya oyularak yazıt haline dönüştürülür. Yazıt Kral İşpuini ve oğlu Menua tarafından kaleme alınmıştır. Zaten Meherkapısı Urartu Kralı İşpuini ve oğlu Menua'nın ortak krallıkları döneminde (İ.Ö.820-810) Devlet Tanrısı Haldi adına yaptırılmıştı. Meherkapı olarak adlandırılan yapı, kaya anıtı şeklinde yapılmıştır. Van (Tuşpa) merkezine 7 km ve ikinci başkent olan Toprakkale'nin (Rusahinili) 600 m batısında yer almaktadır. Anzaf Kalelerin de yaklaşık 7 km uzağındadır. Yapı gereği açık hava tapınma alanı olarak da belgelenmektedir.

Medlerle birleşip büyük bir imparatorluk olan Pers askeri

Meherkapı olarak bilinen yazıtta Urartu Tanrılar listesinde kutsanan bütün Tanrılar ve Tanrıçaların adları gösterilmiş ve onlara yapılacak kurbanlık hayvanların cinsleri ve miktarları gösterilmiştir. Listenin ilk 67'lik üç sıralamayı Tanrı Haldi, Teişeba ve Şivini almıştır. Bu belge Kral İşpuini ve oğlu Menua'nin Urartu-

Meherkapı yazıtından bir görünüş. Kayalar kazılarak hazırlanmıştır

larda nasıl bir devlet dini kurduğunu belirten önemli bir kaynaktır. Yazıtta kutsal olarak belirlenen dağ, nehir ve kent gibi yerlerin de adı belirtilmiştir. Bu kutsal kentler arasında Musasir (Ardini), Kumenu, Tuşpa (ni) ve Arşuniuini adlı kentlerin adı geçmek-tedir. Urartu inancında tapınaklarda ya-pılan belli özellikteki kapılardan Tanrı-ların çıkıp insanlarla konuşma yapmış olabileceği düşünülmektedir.

Kayaya bir kapı şekli verilerek yazılan yazıta "Meherkapı" yazıtı adı verilmiştir. Yazıtta *"...Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua bu kapıyı Efendi Tanrı Haldi'ye yaptırdılar ve bir ferman çıkardılar...Tanrı Haldi'nin Tanrı Teişeba'nın, Tanrı Şivini'nin ve bütün Tanrıların .Tanrı Haldi'ye 6 oğlak kesilsin; kurban olarak: Tanrı Haldi'ye 17 boğa ve 34 koyun, Tanrı Teişeba'ya 6 boğa ve 12 koyun, Tanrı Şivini'ye 4 boğa ve 8 koyun, Tanrı Hutuini'ye 2 boğa ve 4 koyun, Tanrı Turani'ye 1 boğa ve 2 koyun, Tanrı Ua'ya 2 boğa ve 4 koyun, Tanrı Nalaini'ye 2 boğa ve 4 koyun, Tanrı Arsimela'ya 2 boğa ve 4 koyun, Tanrı Anapsa'ya 1 boğa ve 2 koyun, Tanrı Diduaini'ye 1 boğa ve 2 koyun, Tanrı Selardi'ye 1 boğa ve 2 koyun, Tanrı Haldi'nin mızrağına 1 boğa ve 2 koyun, Tanrı Atbini'ye 1 boğa ve bir koyun, Tanrı Quera'ya 1 boğa 2 koyun, Tanrı Elipri'ye 1 boğa ve 2 koyun, Tanrı Tarraini'ye 1 boğa ve 2 koyun, Tanrı Adaruta'ya 1 boğa ve 2 koyun, Tanrı İrmuşini'ye 1 boğa ve 2 koyun,.... (ad silik) olan Tanrı'ya 1 boğa ve 2 koyun, Tanrı Alaptusini'ye 1 boğa ve 2 koyun, Tanrı Erina'ya 1 boğa ve 2 koyun, Tanrı Siniri'ye 1 boğa ve 2 koyun, Tanrı Unina'ya 1 boğa ve 2 koyun, Tanrı Airaini'ye 1 boğa ve 2 koyun, Tanrı Zızumaru'ya 1 boğa ve 2 koyun, Tanrı Hara'ya 1 boğa ve 2 koyun, Tanrı Araza'ya 1 boğa ve 2 koyun, Tanrı Ziuquni'ye 1 boğa ve 2 koyun, Tanrı Ura'ya 1 boğa ve 2 koyun, Tanrı Arsibedini'ye 1 boğa ve 2 koyun, Tanrı Arni'ye 1 boğa ve 2 koyun, Tanrı Haldi'nin İnirasesi'ne 1 boğa ve 2 koyun, Tanrı Haldi'nin büyüklüğüne 1 boğa ve 2 koyun,*

Tanrı Haldi'nin diruse'sine 1 boğa ve 2 koyun, Tanrı Haldi'nin ordusuna 2 boğa ve 4 koyun, Tanrı Teişeba'nın ordusuna 2 boğa ve dört koyun, Artu'arasu Tanrılarına 2 boğa ve 34 koyun, Ardini şehrinin Tanrısına 1 boğa ve 2 koyun, Qumenu şehrinin Tanrısına 1 boğa ve 2 koyun, Tuşpa şehrinin Tanrısına 1 boğa ve 2 koyun, Haldi şehrinin Tanrılarına 1 boğa ve 2 koyun, Arsiniu şehrinin Tanrılarına 1 boğa ve 2 koyun, Tanrı Haldi'nin daşe'sine 1 boğa ve 2 koyun, Tanrı Suba'ya 1 boğa ve 2 koyun, Haldi kapısına 1 boğa ve 2 koyun, Erida şehrinin Teişeba kapısına 1 boğa ve 2 koyun, Uisini şehrinin Şivini kapısına 1 boğa ve 2 koyun, Tanrı Elia'ya 1 boğa ve 2 koyun, Tanrı Haldi'nin merhametine 1 boğa ve 2 koyun, Tanrı Haldi'nin kudretine 1 boğa ve 2 koyun, Tanrı Haldi'nin susi'sinin Tanrılarına 1 boğa ve 2 koyun, Tanrı Talapara'ya 1 boğa ve 2 koyun, Tanrı Qilibani'ye 1 boğa ve 2 koyun, Ülkelerin Tanrısına 1 boğa ve 2 koyun, Dağların (?) Tanrısına 1 boğa ve 2 koyun, Göllerin Tanrısına 1 boğa ve 2 koyun, Kurbanların Tanrısına 2 boğa ve 14 koyun, (silinmiş...) 2 boğa ve 14 koyun, Bütün (diğer) Tanrılara 4 boğa ve 18 koyun, Tanrı Haldi'nin sığırlarına (?) 4 koyun, Nisi [ ] ni şehrinin Ua kapısına 2 koyun, Dağlara 10 koyun, Tanrıça Arabaini'ye 1 inek ve 1 koyun, Tanrıça Huba'ya 1 inek ve bir koyun, Tanrıça Tuşpa'ya 1 inek ve 1 koyun, Tanrıça Aui'ye 1 inek, Tanrıça Aia'ya 1 inek, Tanrıça Sardi'ye 1 inek, Tanrıça Sinuiardi'ye 2 koyun, Tanrıça İphari'ye2 koyun, Tanrıça Barisa'ya 1 koyun, Tanrıça Silia'ya 1 koyun, Tanrıça Ar'a'ya 1 koyun, Tanrıça Adia'ya 1 koyun, Tanrıça Uia'ya 1 koyun, Ai Tanrıçalarına 4 koyun, Tanrıça Ardi'ye 2 koyun, İnua Tanrıçalarına 17 koyun (sunulsun), Tanrı Haldi tarafından ve bütün Tanrılar tarafından Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua'ya yaşam verilsin..." şeklinde devam eder.

Bu yazıt 1840 yılında Schulz, 1872'de Mondtmann, 1882, 1888, 1893'te Sayce, 1900'de Sandalgian, 1953'te Melikişvili tarafından okundu. Yazıtta belirtilen listenin Anadolu uygarlıklarındaki tapınmalarda önemli bir yer tutarak farklı bir inancın ortaya konulduğu şeklinde de tanımlanmaktadır.

Mehmet Kuşman: İnternet sitesinde (16.01.2004) "Prestij Haber" başlığı altında Umut Tarhan'ın duyurduğu bir haber vardı. Bu

haber Van kökenli Mehmet Kuşman'a aitti. Mehmet Kuşman Van'da (Tuşpa) Urartu Krallığı'na ait Çavuştepe Kalesi'nde bekçilik yapan biriydi. Yaklaşık 40 yıllık meslek hayatında hiçbir yerde Urartuların yazısı üzerine eğitim yapmadığı halde Urartu dilini kendi başına çözen birisi şeklinde duyuruldu. Mehmet Kuşman'ın bu dili öğrenmesiyle Urartuca konuşanların sayısı da 38'e yükselmiş oldu. Ülkemizin tarihi değerlerinin inanılmaz bir şekilde yüksek olduğunu sanırım hepimiz bilmekteyiz. Bu değerleri nedense ülkemiz politikacıları sermaye olarak kullanmak istemiyorlar. Mehmet Kuşman'a İsveç'in Hederbers Üniversitesi Assiroloji Bölümü'nden sergi teklifi gelirken sanırım Kültür Bakanlığı da es geçmektedir.

Mehmet Kuşman öğrendiği bu dili genç kuşaklara öğreterek Urartulara ait olan gelenekleri ve kültürlerini yaşatmak istiyor. Kaleyi yaptırdığı öne sürdürülen Kral Sarduri'nin eserlerini yaklaşık kırk yıllık bekçiliğini yapan Kuşman'ın gençlere öğreteceği bu dil için üniversitelerimizin atağa geçmesi gerekmektedir. Umut Tarhan'ın haberinde İsveçle kontak kurduğu öne sürülen Sevim Akyürek adından bir bayandan da söz ediliyor. Demek ki hala ülkemizin kültürel değerlerini dışarıya tanıtmaya çalışan insanlarımız var. Dili öğrendikten sonra açılan sergiler vasıtasıyla Türkiye'de tanınan Mehmet Kuşman 02.10.2003 yılında Yapı Kredi Bankası'nın sergisine de davet edilmiştir. Mehmet Kuşman'ın ilginç bir yönü de Urartu figürlerini taşlara işlemesidir. Sergiye bu sanatıyla katılarak Urartu dilini tanıtmaya çalışıyor. Bölgede bulunan çoğu yazıtları okuyan ve hala kaynak peşinde koşan Mehmet Kuşman kendini artık bir Urartulu olarak gördüğünü ifade ediyor. Dilin yaygınlaşması için kurslar açtırmak isteyen Kuşman'a bugüne kadar yetkililerden olumlu bir yanıt gelmemiş.

Mehmet Kuşman

Meişta: (Ya da Meşta) Kuzeybatı İran'da bir yer. Kral Menua buraya askeri saldırılar yapmış ve zaferini kanıtlayacak bir dikilitaş

diktirmiştir. Yaşayanlar da Urartuların egemenliği altına alınmışlardır. Meişta kentini nasıl işgal ettiğini detaylarıyla anlatır.

Melartua: Urartulu bir prens olduğu anlatılır. Rusa'nın akıbetinin meçhul olması nedeniyle kral seçilmiştir. Urartuların yazılı anıtlarında Melartua ile ilgili herhangi bir belge bulunamamıştır. Prensin adı Asur kaynaklarında gösterilmiştir. Melartua'nın Urartu Devlet yazıtlarında neden adının bulunmadığı çivi yazılı belgelerin eksikliğine bağlanıyor.

Melazkert: Urartulara ait bir yerleşim alanı. Burada yapılan arkeolojik araştırma ve kazılarda çeşitli yazıtlar bulunmuştur. Fonetik olarak Melazkert adıyla Malazgirt adının benzer olduğu görülmektedir. İki sözcük arasındaki benzer örtüşmelerinden dolayı yazım hatası olma ihtimalini öne sürenler de var.

Meliddu: Mana ülkesinin topraklarında bulunan bir beylik. Urartu Kralı Menua tarafından kentleri işgal edilmiş ve Urartuların egemenlikleri altına girmişlerdir. Günümüzdeki Malatya'nın tarihteki adıdır. Bak Malatya.

Meluiani: Malatya (Melitealhelile) Krallığı'na bağlı bir yerleşim Yeri. Malatya Kralı Hilaruda döneminde Urartuların askeri saldırısına uğradı. Sarduri II yönetimindeki Urartuların gücü karşısında fazla direnemedi, teslim oldu ve Urartu egemenliğine girdi. Sarduri II, Melitealbelilerin (Malatya) ülkesine yaptığı saldırıda kuşattığı Hazani, Yaurabi, Tumeişki, Wasini, Maninui, Aruşi, Qulburarrini, Taşe, Quera'nın taşesi ve Meluiani kalelerden biridir. Sarduri yaptığı askeri seferinde kuşattığı ve esir aldığı Kral Hilaruda'nın kendisine nasıl yalvardığını, canını kurtarmak için yaptığı haraçları Kömürhandaki "İzoli yazılıtaş"ta açıklamıştır. Bu kalelerden sonra kenti ve kralı her yıl vergilendirmek üzere cezalandırır. Zaferi Tanrıları Teişeba ve Şivini'ye yaptığı dualara borçlu olduğunu belirtir.

Meliteialhe: Günümüzdeki Malatya'nın adıdır. Kral Menua'nın en büyük hayali bu kenti kuşatmaktı. Bak Malatya.

Memedik Göleti: Van'ın (Tuşpa) 45, Erçek gölünün de 10 km kuzeydoğusunda yer almaktadır. Memedik'in "Karagündüz Höyüğü"ne ise uzaklığı 8.5 km kadardır. Göletin yaklaşık İ.Ö. 9. yy

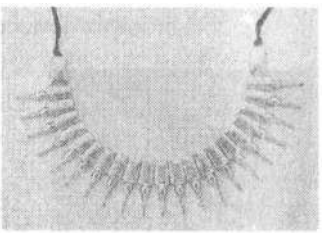
civarında yapılmış olduğu tahmin edilmektedir. Memedik Çayı, Erçek Gölü'nü de beslemektedir. Araştırmacılar yüzyıllarca kanal suyunun taşıdığı büyük toprak tabakaları gölün içini ve yan duvarlarını kaplamıştır. Çamur katmanları nedeniyle gölün içinin kuruduğu ve tarla olarak kullanıldığı belirtilmektedir. Urartulog olarak da bilinen Türk Prof. Dr. Oktay Belli, gölet hakkında haklı olarak *"...Göletin savağı güneybatıda yer almaktadır. Toprak ile kapanan savaktan su akıtmak için halk tarafından sık sık kazının yapıldığı anlaşılmaktadır. Kazılan kısımlarda, duvarlarda iri kalker taşların kullanıldığı görülmektedir. Oysa yakın çevrede kalker yataklarının olmadığını göz önüne alacak olursak, duvarlarda kullanılan binlerce m³ kalker taşın çok uzak yerlerden taşınarak getirildiği anlaşılmaktadır. Gölet duvarının en ilginç özelliği, 1 km uzunluğunda olmasıdır. Gölet duvarı bu haliyle Doğu Anadolu Bölgesi'nde bugüne değin bulunan Urartu sulama tesislerinin en uzun duvarını oluşturmaktadır..."* şeklinde bir ifade kullanmaktadır. Bu göletin yapılmasının nedeni kuzey bölgelerine suların erişemediği ve oradaki tarlalarla bağ ve bahçeleri su ihtiyacını karşılamak için yapıldığı öne sürülür. Gölet etrafına örülen duvarların bozulmamış olması hayret uyandırmaktadır.

Mesa: Surp Pogol yazıtında Urartuların saldırısına uğrayan Trans-Kafkasya bölgesinde bir kent. Urartular bu kente saldırarak haraca bağlamış ve ganimetlerle Tuşpa'ya dönmüşler. Surp Pogol yazıtında bu seferler detaylı olarak anlatılmaktadır.

Mezar eşyaları: Urartu uygarlığıyla ilgili mezar buluntuları üç ana bölümde incelenmiş. Bunlar 1-Mezar eşyaları, 2-Ölünün özel eşyaları, 3-Ölü armağanları şeklindedir. Mezar eşyaları bölümü "demirbaş eşyaları" oluşturur. Bu eşyalar genellikle herhangi bir ölüye ait olmayan eşyalar olarak incelendi. Bütün ölüler için mezara konulmuş ortak eşyalardır. Mısırlılar gibi öldükten sonra yeni bir yaşamın başlayacağına inan Urartular mezar odalarını evleri gibi döşerlerdi. Evlerindeki yaşam planını, mezarlarına da uygularlardı. Buna örnek "Kayalıdere" mezar odalarını gösterebiliriz. Adilcevaz ve Dedeli'deki mezar odalarında bulunan mobilyalar da bu düşüncenin bir kanıtı olarak gösterilir. Eri-

van'daki mezarlarda da aynı düzen görülmüştür. Altıntepe'de bulunup 2 numarayla kodlanan mezarda ise yiyecek bırakılan masalara rastlanmıştır. Ölünün özel eşyaları ise, mezar odasına konulan ve öldükten sonra yeniden dirilmede kullanılması gereken eşyalardır. Bunların arasında ölenin hayattayken sevdiği eşyalar da mezar odasına bırakılmıştır. Ölü armağanları ise, ölenin yakınları tarafından bırakılan eşyalardır. Konuyla ilgili geniş açıklamalar kaynak kitaplarda yer almaktadır.

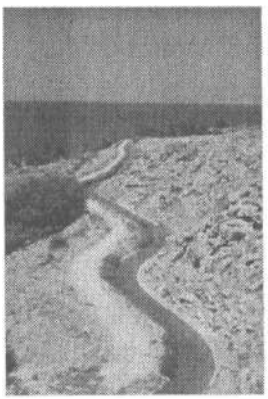
Menabsuni: Argişti I'in Margaret R. Payne'nin "Urartu Çivi Yazılı Taşlar Kataloğu" adlı kitabında (8.1.1) kodlu yazıt olarak belirtilen yazıtta adı geçen bir kenttir. Argişti I, diğer Urartu Kralları'nın yaptıkları çalışmalar gibi dönemindeki askeri seferler, yapılar, tapınak binaları, kanal ve göletler hakkında yazılıtaşlar diktirmişti. Horhor yazıtı olarak da adlandırılan yazıt; Van Kalesi'nin güneybatı tarafında bulunan kaya mezarına inen merdivenlerin ucunda yer almıştır. Bu yazıt 1900 yılında Sandalgian, 1901'de Belck, 1953'te Arutyunyan, 1979'da Melikişvili, 1992'de Salvini, 1840'da Schulz, 1872'de Mordtman, 1882, 1888, 1890, 1893'te Sayce, 1883'te Guiyord, 1927'de Meşçaninov, 1933'te Friedrich, 1952'de Vrouyr, 1948'de Saulcy, 1888'de Müller tarafından okunmuştur. Yazıtta Argişti I yıllıklarını hazırlarken askeri seferlerini özenle yazdırmıştır. Menabsuni kenti kuşatılan kentler arasında gösterilmektedir.

İşlemeli tunçtan yapılmış göğüslük-Mezar eşyaları arasında bulundu

Menua: (Menuas Sardur ya da Minua olarak da anılır.) Sarduri II'nin oğludur. İşpuini ile ortak krallık yaptı. İ.Ö. 810-785 tarihlerinde hüküm sürerken Asur'da; İ.Ö.810-782 tarihlerinde Adad-Nirari hüküm sürüyordu. (Kaynaklarda Asur Kralı Adad-Nirari'nın hüküm sürdüğü tarih (1307-1275) olarak belirtildiğine göre Menua bu kralın hüküm sürdüğü dönemde yoktu anlamında düşünülmesi gerekmektedir. O halde araştırmacılar bu kralın dönemine denk düşen Asur kralını yanlış olarak ele almış olabilirler. Adı geçen Asur Kralı Adad-Nirari III olmalıdır.)

(Bazı kaynaklarda İ.Ö. 810-786 tarihleri olarak ele alınmıştır.). Menua döneminde Urartular Anadolu'nun yüksek yaylalarının çoğunu ele geçirerek topraklarını genişlettiler. Hatta Mannai halklarına karşı saldırı düzenleyerek Meliddu ve Sopheneyle Yukarı Fırat bölgelerini de ele geçirdiler. Palu'da adıyla bir kale yaptırdığı söylenir. Kuzeyde Leninkan'a kadar seferler yaparak sahasını genişletmek istedi. İki oğlu vardı. Sağlığında tahtını büyük oğlu İnuspus'a bırakmıştı. Ancak İnuspus'un ani ölümünden sonra Argistis I'in tahta geçtiği anlatılır. İnuspu'nun bir komplo sonucunda öldürülmüş olabileceği tartışılıyor.

Menua döneminde bir kanal tasarımı

Kral Menua (Minua) İran'a da askeri seferler yaptı. Doğu'da Urmiye Gölü bölgesi, kuzeyde de Erzurum'un civar yerlerine askeri seferler yapmıştır. Kuzeybatı İran'ın içlerine yaptığı askeri seferini Taştepe yazıtında anlatmıştır. Urartuların başarılı bir kralı olarak bilinir. Asurlulara ait olduğu düşünülen "Şamran Kanalı" onun döneminde yaptırıldı. 51 km uzunluğunda yaptırdığı su kanalı, başkente tatlı su getirmek için düşünülmüştü. Bu kanal geçtiği yerleri de suladı. Kanalın adı da "Menua Kanalı"ydı. Kendi adına yaptırdığı kent görümündeki kaleye de "Menuahinili" adını verdi. Taririra adında bir kızı vardı. "Kadem Bastı" bölgesinde kanalın destek duvarlarına beş adet yazılıtaş yerleştirdi. Yazıtlardan birinde *" Bu bağ Menua'nın kızı Tariria'nındır. Adı Tariria bağı'dır..."* yazılıdır. Bu mevkide kızı için üzüm bağları diktirir. Bu üzümler bugün hala aynı adla anılmaktadır. Kral küçük beyliklerin tümünü krallığın şemsiyesi altına almayı başarır. Başarılı olmasının tek nedeni babası İşpuini'den eğitim alması olarak gösterilir. Kral askeri amaçlı kalelerin yanı sıra tarıma ağırlık vererek büyük bir sulama projesine el atmıştır.

Sulama üzerine yaptığı kanalları bugün "Şamran Kanalı" olarak hala hizmet etmektedir. Kral Menua'nın askeri amaçla kullanmak istediği ve babası tarafından yaptırılan Anzaf Kalesi'nin karşısında kurulan Yukarı Anzaf ile Van-Muradiye'deki Körzüt

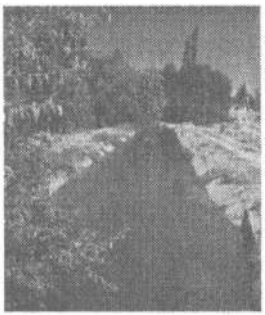
Kaleleri askeri amaçlı kurulan kalelerdi. Burada olası bir İran'a askeri sefer yapma girişimi düşünülerek kentin koruması açısından yaptırılmıştır. Bu düşünceden sonra Kuzeybatı İran askeri seferlerini belirleyen Miandurap yakınlarında bir kaya üzerinde yazdırdıkları örnek olarak ele alınmıştır. Yazıtta Kral Menua *"...Tanrı Haldi'nin yüceliğiyle İşpuini oğlu Menua bu kaleyi inşa ettirdi. Meişta kentini ele geçirdi ve buradan Mana ülkesine egemen oldu. Buraya bazı piyadeleri bıraktım.... Menua der ki; Mana ülkesini ele geçirdim..."* şeklinde bir ifadeye yer vererek İran'ın kuzeybatısındaki bazı kentleri işgal ettiğini belirtir. Yazıtta da anlaşıldığı gibi Menua kuzeyde Urmiye Gölü bölgesine ve Erzurum'un civarına askeri seferler yaptığı açıklık kazanır. Van yazıtlarına göre Kral Menua'nın amacı Meliteialhe (Malâtya) kentini kuşatmaktı. Şurişhinili ve Tarhigamani kentlerini kuşattıktan sonra Hatti ve Alzi (ni) ülkelerine varır. Palu Kaya yazıtı bu seferi detaylarıyla anlatır. Ayrıca Van ilinde bir kilisenin duvarlarında yapı malzemesi olarak kullanılan bir yazıtta ise önemli yıllıkların yanı sıra Asur ülkesine yaptığı askeri seferleri, Hate ve Alzi ülkelerine de askeri seferler sırasında 2113 kişiyi tutsak olarak aldığı bunların bir kısmını öldürdüğü ve bir kısmını da orduda görev almak üzere eğittiğini belirtmiştir. Kral Menua'nın zaferlerini Palu, Taştepe ve Bagin yazıtlarında detaylı olarak anlatılmıştır. Bir yazıtta *"...Satiru ülkesi ayaklandı. Haldi silahını çekti. Huradinaku (nu) kentini yendi. Gidimaru (ni) kentini yendi. Satiru topraklarını zapt etti. Tarzu-anana kentinden Butsu ülkesine ve Malmalı ülkesine kadar ilerledi. Aynı yıl Alzi ülkesi ayaklandı. Tanrı Haldi, İşpuini oğlu Minua'nın önünden gitti. Qutume Kentini yendi. Alzi Ülkesini ve Sasnu ülkesinin topraklarını işgal etti. Qutume kentinde (Minua kastedilmekte) bir kale inşa etti...."* şeklinde* bilgiler yer alır.

Menuas: Bak Menua.

Menuahilini: (Ya da Minuahinili.) Kral Minua'nın (Menua) kendi adına yaptırdığı bir kent. "Minua'nın yeri" şeklinde betimlenmiştir. Bugünkü adı Iğdır Ovası içinde bulunan Karakoyunlu olarak anılmaktadır. Kent fethettiği Iruka bölgesinin karşısında Aras Nehri'nin sağ kıyısında kurulmuştur. Ağrı Dağı ile Aras

Nehri arasındaki bölgede kurulur. Bak Başbulak yazıtı. Zaten bölge, Urartuların küçük krallıkları işgal ettikten sonra krallık toprağı olarak kullanılmıştı.

Menua Kanalı: (Kanalın gerçek adı "Minuai Pili" olarak belirtilmiştir) İ.Ö.810-786 tarihlerinde hüküm süren Urartu Kralı Menua, 51 km uzunluğunda bir sulama kanalı yaptırır. Bu kanal dönemine göre dünyanın en büyük sulama kanalı olarak tarihe geçti. Kanal büyüklüğünün dışında 2800 yıllık büyük ve ölümsüz bir aşkın efsanesini de sergiler. Kanal, Van ilinin 50 km güneyindeki Havasor (Gürpınar) Ovası'ndan başkentin bulunduğu ovaya tatlı su getirmek için yapılır. Geçtiği yerlere de canlı bir hayat verir. 2800 yıldır bu kanal sulama kanalı olarak görev yapan dünyanın en büyük sulama kanalı olduğu söylenir. Sulama kanalıyla en iyi bilgiyi İ.S.5. yüzyılda bir eser yazan Ermeni tarihçi Khoroneli Movses vermiştir.

Kral Menua (Minua) tarafından yaptırılan Menua (Şamran) Kanalı'nın geçtiği bir bölge

Kanalın nasıl yapıldığını bütün detaylarıyla ele alarak bilgi vermiştir. Ayrıca Menua Kanalı üzerindeki çivi yazılı tabletleri ilk defa Fransız, Asya Araştırma Cemiyeti üyesi F.Edward Schulz 1826-28 tarihinde bilim dünyasına tanıtmıştır. Bu kanal Menua'nın kızı Tariria için Kadembastı mevkiinde yaptırılmış asma bahçeler Asur Kraliçesi Semiramis'in asma bahçeleriyle özdeşleştirilerek efsane haline dönüştürülmüştür. Bu kanal yapıldığı günden bu yana Van Ovası'nı sulamaktadır. Kanalın benzeri ne Anadolu'da ne de dünyanın herhangi bir yerinde yapılmıştır. Kanal için çeşitli yazıtlar da yazıldı. Kral Menua yazdırdığı yazıtında beddua da ilave eder. Bedduası ise *"...İşpuini'nin oğlu Menua, Tanrı Haldi'nin gücü sayesine bu kanalı açtı. Adı Menua Kanalı'dır. Tanrı Haldi'nin büyüklüğü sayesinde, Menua, güçlü kral, büyük kral, Biainili ülkelerinin kralı, Tuşpa kentinin efendisidir. Menua der ki; Kim bu yazıyı silerse, kim onu tahrip ederse, kim bunu görürse, kim başkasına ; "...bu kanalı ben açtım.." derse, o, Tanrı Haldi, Tanrı Teişeba, Tanrı Şivini ve büyük Tanrılar tarafından mahvedilsin; güneş ışığından yoksun edilsin.."*

şeklindedir. Kanalın geçtiği yerlerde şimdiye kadar 15 yazılı anıt bulunmuştur. Bunların tümü kanalın yapımıyla ilgilidir. Menua bu yazıtları kanalın güvenliği açısından yazdırmıştır.

Menua Kanalı'nın kaynağı: Van'ın yüksek dağı olan Başet Dağı'nın (3686 m) batı tarafındaki kalker kayalıklarının eteklerinde doğar. Potansiyeli bakımından Van çevresindeki en büyük su kaynağını oluşturur. Kaynaktan çıkan su saniyede 6.10,3 m^3'tür. Kanal, Gürpınar ilçesine 6 km uzaklıkta bulunmaktadır. En yakın yerleşim birimi ise Yukarı Kaymaz (Mecingir) köyüdür. Kaynağın yapısı kalkerden oluşmuş yüksek ve engebeli dağların ağzını oluşturur. Su kaya içine oyularak yapılan bir kanalla batıya doğru akıtılmıştır. Açılan kanalın derinliği 1.5 ile 2 m, genişliği ise 3.5 ile 4 m arasında değişmektedir. Kaynağın denizden yüksekliği ise 1700 m'dir. Urartu geleneğinde tarım ve hayvancılık geliştiği için kralların sulama işiyle yakından ilgilendikleri görülür.

Menua yazıtları (Askeri seferler): (Ya da Minua yazıtları) Arkeolojik araştırmalarda Urartular hakkında bulunan çivi yazılı yazıtlar konumlarına ve yapılış tarzlarına göre hangi krala aitse o kralın adı kullanılarak kodlanmıştır. Araştırmacıların özenerek günümüz dünyasına kazandırdığı belgeler tartışmasız olarak tarihsel akışa yön vermektedir. Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu adlı eseri titizlikle hazırlayan Margaret R. Payne Urartu Krallarının yazıtlarıyla ilgili önemli belgeler sunmaktadır. Menua yazıtları da "İşpuini oğlu Menua yazıtları" şeklinde isimlendirilmiştir. (5.1.1) kodlu yazıt askeri seferlerle ilgili olarak hazırlanmıştır. Eski Van kentinin kalıntısı üzerinde kurulan Surp Pogos Kilisesi'nde bulunmuştur. Van Müzesi'nde koruma altındadır. Yazıt ortasında yuvarlak bir diskin bulunduğu bazalt taş üzerine yazılmıştır. Bu yazıta arkeologlar "Surp Pogos" adını da verirler. Yazıtın üst tarafı *"Tanrı Haldi, kendi mızrağıyla sefere çıktı ve..."* şeklinde, diğer yüzünde de *"Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Minua der ki;.."* şeklinde başladığı belirtilmektedir. Bu yazıt 1840 yılında Schultz, 1872, 1882, 1888'de Mordtmann, 1900'de Sandalgian, 1995 yılında da Salvini tarafından okunmuştur. (5.1.2) kodlu yazıt Taştepe bölgesinde bulunmuş ve British Mu-

seum'da koruma altına alınmıştır. Yazıt 1890 yıllarında anakayadan koparılmış iki parçadan oluşmaktadır. Yazıtın ilk satırlarıyla son satırlarının hala kaya üzerinde olduğu söylenmektedir. Yazıt *"...Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Minua bu kaleyi yaptırdı..."* şeklinde başlar. Bu yazıt 1974 yılında Kleiss, 1984'te de Salvini tarafından okunmuştur. (5.1.3) kodlu yazıt Solagert Kalesi'nde yer almıştır. Günümüzde Berlin Pergamon Museum'da koruma altındadır. İri bazalt kayaya yazılmıştır. Yazıt *"...Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı..." şeklinde* başlar. Bu yazıt 1864 yılında Brosset, 1870'de Sembatiants, 1872, 1877'de Mordtmann, 1882'de Sayce, 1883'te Patkanov-Sayce, 1894 Alişan, 1896'da Nikolski, 1900'de Sandalgian, 1932'de Friedrich tarafından okunmuştur. (5.1.4) kodlu yazıt Uluşar'da Körzüt Kalesi-tapınak girişinin sol duvarında yer almıştır. Yazıtın (Blok B,C ve E) kısımları Uluşar'da bir evin duvarında, (Blok D)ise bir ahırın köşe taşı olarak kullanılmıştır. (Blok A ve F) ise Van Müzesi'nde koruma altındadır. Altı bazalt blok şeklinde hazırlanmıştır. Bu yazıt 1976 yılında Türk araştırmacı Dinçol, 1980'de ise Salvini tarafından okunmuştur. (5.1.5) kodlu yazıtın Uluşar'da Körzüt Kalesi'nin tapınak duvarında olduğu tahmin edilmektedir. A/blok günümüzde Muradiye'de (Dzoro Vank) bir evin merdiven basamağında kullanılmaktadır. Ancak bir yüzü okunabilmektedir. Blok/B İstanbul Arkeoloji Müzesi, Blok "C" ve "E" ise bir ev duvarındadır. Yazıt beş adet bazalt blok üzerinde yazılmıştır. Bu yazıtın çevirisindeki ifadelerin (5.1.4) kodlu yazıtın kopyası şeklinde olduğu belirtilir. Yazıt 1900'de Belck-Lehmann, 1978'de Dinçol-Kavaklı, 1906'da Sayce, 1976'da Dinçol, 1980'de ise Salvini tarafından okunmuştur. (5.1.6) Bu yazıtın da Uluşar'daki Körzüt Kalesi'nin tapınak duvarlarında olduğu tahmin edilmektedir. Blok/A İstanbul Arkeoloji Müzesi, B ve C ise müze köşk duvarında bulunmaktadır. Yazıt üç taş blok üzerinde yazılmıştır. Yazıtın (5.1.4) kodlu yazıtın kopyası şeklinde olduğu belirtiliyor. Bu yazıt 1900 yılında Belck-Lehmann, 1956'da Israelyan tarafından okunmuştur. (5.1.7) kodlu yazıt yazılıtaşta bulunmuştur. Yazıt *"...Tanrı Haldi kendi mızrağıyla güçlü bir ülke olan Diauehi'ye karşı sefere çık-*

tı..." şeklinde başlar. 1840 yılında Schultz, 1872'de Mordtmann, 1876'da Robert, 1882, 1888, 1893'te Sayce, 1890 Alişan, 1900'de Sandalgian tarafından okunmuştur. (5.1.8) kodlu yazıt Süngütaş mevkinde bulunmuştur. Üst tarafı kopmuş olan ve iki parçadan oluşan bir kaya üzerinde yazılmıştır. Yazıt, 1931 yılında Meşçaninov, 1939'da Tseretheli tarafından okunmuştur. (5.1.9) kodlu yazıt Palu Kalesi'nde anakayaya oyularak yazılmıştır. Yazıt 1851 yılında Layard, 1872'de Mordtmann, 1882, 1888, 1893'te Sayce, 1888'de Müler, 1900'de Sandalgian, 1981'de Arutyunuan, 1989'da Köroğlu-Dinçol tarafından okunmuştur. (5.1.10) kodlu yazıt Alazlı'da bulunmuştur. Üç parçadan oluşan tek bir stelden yapılmıştır. Yazıt 1882, 1888'de Sayce, 1900'de Sandal-gian,1954'te König tarafından okunmuştur. (5.1.11) kodlu yazıt Muş'ta bulunmuş. Tiblisi Müzesi'nde koruma altındadır. Üst tarafının kopuk olduğu bir taşın dört tarafında yazılmıştır. Yazıt 1930 yılında Meşçaninov, 1939'da Tseretheli tarafından okunmuştur. (5.1.12) kodlu yazıt Ağrı iline bağlı Patnos ilçesindeki Aznavurtepe'de bulunmuştur. Yazıt *'Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Minua bir Haldi kapısı yaptırdı...*" şeklinde devam eder. 1960 yılında Balkan tarafından okundu. (5.1.13) kodlu yazıt Üst bloku Erzurum Müzesi'nde koruma altında bulunan yazıt, Ağrı iline bağlı Patnos ilçesindeki Aznavurtepe'de bulunmuştur. (5.1.12) yazıtın kopyası olan yazıt kalenin ön duvarında bazalt blok üstünde yazılmıştır. 1960 yılında Balkan tarafından okunmuştur. (5.1.14) İki parçadan oluşan bu yazıtın bir parçası Elazığ/Harput Müzesi'nde korumada diğer parçası da Bağın'da Ortaçağ Kalesi olarak bilinen yapının duvarı içinde bulunmaktadır. İki parçadan oluşan bu stelin üst kısımları yıprandığı için giriş metnin hangi parçaya ait olduğu bilinmiyor. 1899, 1902'da Basmadjian, 1900'de Lehmann, 1900'de Sandalgian, 1901'de Huntington, 1974'te Schafer tarafından okunmuştur.

Menua Yazıtları (Kanallar): (Ya da Minua yazıtları. Bu yazıtlar yaptırdığı su kanallarıyla ilgili yazıtlardır.) Arkeolojik araştırmalarda Urartular hakkında bulunan çivi yazılı yazıtlar konumlarına ve yapılış tarzlarına göre hangi krala aitse o kralın adı kullanı-

larak kodlanmıştır. Araştırmacıların özenerek günümüz dünyasına kazandırdığı belgeler tartışmasız olarak tarihsel akışa yön vermektedir. "Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu" adlı eseri titizlikle hazırlayan Margaret R.Payne, Urartu Kralları'nın yazıtlarıyla ilgili önemli belgeler sunmaktadır. İşpuini oğlu Menua'nın kanallar üzerine yazdırdığı yazıtlar; (5.2.1) kodlu yazıt Aşağı Kaymaz bölgesinde bulunmuştur. Yazıt günümüzde Şamram Kanalı olarak bilinen kanal için yazdırılmıştır. Bu kanal başkent Tuşpa'nın topraklarını sulamak amacıyla yaptırılmıştır. Yazıt bir kaya üzerinde 14 satırlıktır. 1892, 1900 yıllarında Belck-Lehmann tarafından okunmuştur. (5.2.2) Şamran Kanalı'na yakın bir yerde bulunan yazıt, Gürpınar Ovası'ndaki Dönemeç (Engil) ve Gölkaşı arasındaki vadide yer almıştır. Yazıtta *"...Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Minua bu kanalı açtı, adı Minua kanalıdır..."* şeklinde başlar. Yazıt 1904 yılında Lehmann tarafından okunmuştur. (5.2.3) kodlu yazıt Bakımlı köyünün doğu yakasında Şamram Kanalı'nın duvarında yer almaktadır. Tek taş blok üzerinde dört satırdan oluşlan bir yazıttır. Yazıt 1900 yılında Belck-Lehmann tarafından okundu. (5.2.4) kodlu yazıt Bakımlı köyünde bir evin duvarında görülmüştür. Taş blok üzerinde dört satırdan oluşmuştur. 1892, 1900 yılında Belck-Lehmann, 1900'de Sandalgian, 1933'te Friedrich tarafından okunmuştur. (5.2.5) kodlu yazıt Şamram Kanalı'nın sol destek duvarında yer alır. Bakımlı köyünün batı yakasında Gülo Boğazı'na yakın bir duvarında yer almaktadır. Bir kaya üzerinde yazılmıştır. Taşın yıpranması nedeniyle yazıttan ancak dört satır okunabilmiştir. (5.2.6) kodlu yazıt Kadembastı'da Şamram Kanalı'nın destek duvarı içinde yer almaktadır. Taş blok üzerinde üç satırdan oluşyor. 1892, 1900 yılında Belck-Lehmann, 1900'de Sandalgian tarafından okunmuştur. (5.2.7) kodlu yazıt Kadembastı-Şamram Kanalı'nın destek duvarında görülür. Taş blok üzerinde üç satırdan oluşmaktadır. 1900 yılında Sandalgian tarafından okunur. (5.2.8) kodlu yazıt Kadembastı-Şamram Kanalı'nın destek duvarında görülür. Taş blok üzerinde üç satırdan oluşmaktadır. (5.2.9) kodlu yazıt Kadembastı bölgesinde Şamram Kanalı'nın sağ tarafında bulunur. Bir kaya üzerinde yazılmış ve 14 satırdan oluşmuştur. Yazıt *"...Tanrı Haldi'nin kudre-*

tiyle İşpuini oğlu Minua bu kanalı açtı..." şeklinde devam eder. 1840 yılında Schulz, 1872'de Mondtman, 1876'da Robert, 1882'de Sayce, 1892'de Müller-Simonis, 1900'de Belck-Lehmann, 1900'de Sandalgian,1952'de Vrouyr tarafından okunmuştur. (5 2.10) kodlu yazıt Kadembastı bölgesinde Şamram Kanalı'nın destek duvarında yer almıştır. Bir kireçtaşı bloğunun üzerine işlenen yazıt, 1840 yılında Schulz, 1872'de Mondtmann, 1882'de Sayce, 1900'de Sandalgian, 1927'de Meşçaninov, 1933'te Friedrich, 1998'de Salvini tarafından okunmuştur. (5.2.11) kodlu yazıt Kadembastı bölgesindeki Şamram Kanalı'nın destek duvarında dokuz satırdan oluşan bir taş blok üzerinde yazılmıştır. Yazıt 1840 yılında Schulz, 1892, 1900'de Belck-Lehmann, 1892'de Sayce, 1900'de Sandalgian, 1926'da Lehmann, 1927'de Meşçaninov, 1932'de Friedrich tarafından okunmuştur. (5.2.12) kodlu yazıt Kadem-bastı bölgesinde Şamram Kanalı'nın destek duvarı içinde yer almıştır. Kanalın bu bölgesinde çimento fabrikası olduğu için yazıt fabrikanın bahçesinde bulunmaktadır. Taş blok üzerinde dört satırdan oluşmuş. Yazıt 1900 yılında Belck-Lehmann tarafından okunmuştur. (5.2.13) kodlu yazıt Edremit ilçe merkezinde bulunan yazıt Şamram Kanalı destek duvarında dört satırdan oluşmuş bir taş parçası şeklindedir. 1892, 1900 yılında Belck-Lehmann, 1893'te Sayce, 1900'de Sandalgian, 1927'de Meşça-ninov tarafından okunmuştur. (5.2.14) kodlu yazıt Edremit ilçe merkezinde Şamram Kanalı destek duvarında (Baydaş bahçesi) üç satırlık bir kaya üzerinde yazılmıştır. Yazıt 1892, 1900 yılında Belck-Lehmann, 1893'te Sayce, 1900'de Sandalgian tarafından okunmuştur. (5.2.15) kodlu yazıt Edremit ilçe merkezi Baydaş bahçesinde bulunmaktadır. Kaya üzerinde 14 satırdan oluşmaktadır. 1892, 1900 yılında Belck-Lehmann, 1892, 1893'te Müler-Simonis, 1893'te Sayce, 1900'de Sandalgian, 1933'te Friedrich, 1952'de Vrouyr tarafından okunmuştur. (5.2.16) kodlu yazıt Muradiye'de bulunmuştur. İki parçadan oluşan bir steldir. Yazıt *"Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle, İşpuini oğlu Minua.."* şeklinde devam eder. (5.2.17) Tırmıklı Kilisesi'nde bir niş içinde yer alıyor. Yazıt *"...Tanrı Haldi'nin kudretiyle, Efendi Tanrı Haldi'ye, İşpuini*

oğlu Minua bu steli diktirdi..." şeklinde devam eder. (5.2.18) Adalak'ta anakaya üzerine yazılmıştır. Yazıt "*...Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Minua bu kanalı açtı...*" *şeklinde* devam eder. (5.2.19) Hotanlı'da bulunan bir stel. Alt tarafı kırık olan stelin üst tarafı okunmuştur. Yazıt "*..Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Minua der ki...*" *şeklinde* devam eder. (5.2.20) kodlu yazıt Koçaklarda bulunmuş bir steldir. Yazıtta "*...Tanrı Haldi'nin büyüklüğüne İşpuini oğlu Minua...*" şeklinde devam eder. (5.2.21) Akdamar adasında bulunmuştur. Yazıt yuvarlak bir şekilde yontulmuş bir taşın üzerinde yazılmıştır. Araştırmacılar özenle yapılmış bu taşın bir başka stelin üst tarafı olacağını tahmin ediyorlar. 1840 yılında Schulz, 1864'te Sarkisian, 1872'de Mordtmann, 1882'de Sayce, 1900'de Sandalgian, 1917'de Marr tarafından okunmuştur. (5.2.22) Karahanda bulunmuştur. Van müzesinde koruma altındadır. Bazalt bir stel şeklinde yapılmış. 1978 yılında Dinçol-Kavaklı tarafından okunmuştur.

Meşta: Urartu Kralı Menua tarafından yönetim merkezinin doğusunda kurulan bir yerleşim merkezi.

Mergamendi: Elazığ ili, Karakoçan ilçesinin 8 km uzağında yer alan bir köy. Burada Türk arkeologlar tarafından yapılan kazılar ve incelemeler sonucunda Urartulara ait mezarlar bulundu. Mezarların incelemesindeki buluntular da Van Müzesi'nde koruma altına alınmışlardır.

Mergeh Kavran: Bak Rusa I'in savaş yazıtları.

Metatti: Çivi yazılı belgelerde Zikirtu beyi olduğu belirtiliyor. Mana Kralı İranzu'ya karşı savaşır ve çoğu bölgeleri işgal eder. Daha sonraki dönemlerde Urartulara bağlı olduğu belirtilen bir kişi konumunda anlatılır. Metatti İ.Ö.714 yılında Rusa'nın müttefiki olarak Uaus Dağı'nda düşmanlarla savaşır.

Meya harabeleri: Meya mağaraları olarak da tanıtılmaktadır. Diyadın ilçesinin 12 km güneybatısında (Günbuldu) köyündeki antik kent. Köye uzaklığı 400 m civarındadır. Dağın yamaçlarında kayaların oyularak yapılmış olduğu görülen bir yapı var. Buraya yakın Tokluca köyünde ise "Tokluca Kalesi" olarak isimlendirilen bir kale var. Bu kaleden yerin derinliklerinde bir

tünele bağlantılı merdivenler bulundu. Kalede ayrıca çeşitli inançların izleri yer almaktadır. Urartular bu kaleyi hem savunma hem de yaşamak için kullanmışlardı. Kalenin harabelerinden günümüze mihrap, haçlı taşlar ve mezarlar kalmıştır. Bu antik harabelerden çıkarılan iki koç başlı heykel kentin müzesi olmadığından kütüphanenin bahçesinde koruma altına alınmıştır. Bu aslında bir koruma değildir. Yetkililer tarafından önemsenmediğinden bahçede yağmur altında çürütülmeye bırakılmışlardır.

Mezar kuyuları: Urartu mezarlarında arka ve yan odalarda bulunan kuyular tartışma konusu yaratmıştır. Bu kuyulu mezarlar Palu I, Atabindi, Kaleköy'deki kazılarda varlığı bilinmiştir. Kuyulu mezarlardan en iyi örnek Kayalıdere'de bulunan mezardır. Bu mezar "kuyular" konusunda ilk sırayı almaktadır. Genellikle kuyuların derinlikleri 3 ile 7 m arasında değişmektedir. Yapılan araştırmalarda bu kuyuların atık işlevi için kullandırılmış olabileceği tahmin ediliyor.

Mezar süslemeleri: Urartu mezarları her ne kadar anıtsal niteliğinde yapılmışsa da iç ve dıştaki mimaride nedense süsleme yapılmamıştır. Bu şekilde bezemesiz olan mezarlar arkeologlarla araştırmacıları uzunca düşündürmüştür. Birkaç küçük örnek dışında süslemeli mezar bulunamamıştır. Görüleceği gibi çoğu uygarlıklarda olduğu gibi Urartularda mezarlarını konut biçiminde ele alarak yapmışlardı. Duvarlarında mimarı özellik gösteren süslemeli mezarlardan dördü Van (Tuşpa), bir tanesi de Kaleköy'de koruma altında bulunurlar.

Mina: Urartularda bir ölçü birimi. Bu ölçü biriminin kaç g karşılığında kullanıldığı henüz belge yetersizliğinden dolayı bilinmiyor. Araştırmacılar İ.Ö.9. yüzyılda Asur ve Babil kent krallıklarında kullanılan 1 şekel'in 1/60 mina'ya (yani 8.333 gr), 1 mina'nın da 1/60 talente (500+40 g) eşit olduğu söylenir. 1 talentin yaklaşık 30 kg olduğu söylenir. Aynı yıllarda Kargamiş'te kullanılan ölçü birimi olan minanın da 470+5 g olduğu belirtilir. Yeni Asur döneminde bu ölçü birimi çift mina şeklinde tanıtılır. Bunun da 1000 g'a eşit olduğu belirtilmektedir.

Miandurap: Kuzeybatı İran'de bir yer. Kral Menua buraya askeri saldırılar yapmış ve zaferini kanıtlayacak bir dikilitaş diktirmiş-

tir. Savaştan sonra hayatta kalanlar da Urartuların egemenliği altına alınmışlardır.

Miğfer: Urartular askeri amaç olarak kullandıkları başlıklarını tunç, bakır ya da demir madenlerini kullanarak yaparlardı. Arkeolojik kazılarda bulunan miğferler farklı dönemlere ait olarak görülmüşse de yapım şekli olarak bir farklılık göstermemişler. Bazı şekiller dışında Urartu miğferlerinin tümü koni şeklinde yapılmışlardır. Miğferlerin üzerinde bazen kutsal olarak güç almaları için Tanrılarını resmederlerdi. Çavuştepe, Karmir-Blur ve Ayanis Kaleleri'nde yapılan kazılarda bulunan miğferler örnek olarak gösterilir.

Mirjo Salvini: Trient'te 1938 yılında doğdu. Berlin'de "Freie Üniversite"sinde Eski Doğu Dilleri'nin eğitimini, Florensa'da ise Eski Çağ Bilimleri üzerine eğitim gördü. 1965 yılında Florensa'da doktorasını yaptı. ("DAAD ve Humbolt") burslarını aldı. 1966 yılından beri Roma'daki Consiglio Nazionale dele Richerche (Uluslar arası araştırma Konseyi) görev yapıyor. 1981-1986 tarihleri arasında da Peruga Üniversitesi'nde Eski Doğu Dilleri ve Kültürleri üzerine ders verdi. 1992 yılından bu yana ise Studi di Micenei ed EgeoAnatolici (Miken, Ege ve Anadolu Araştırmaları Enstitüsü)nün başkanlığını sürdürmektedir. Yayınlanmış kitapları ise; Nairi e Uru (a) tri (1967); Keilschrifturkunden aus Boghazköy XLV (1975),XLVII (1977); A.Archi ve P.E.Pecorella ile birlikte: Gaziantel e la sua Regione (1971); P.E.Pocerella ile birlikte: Tralo Zagros e l'Urmia (1984) ve I.Wegner ile birlikte: Corpus der hurritischen Sprachdenkmaller, cilt 2 (1986) ve cilt 4 (1991). Ayrıca ChS, "SMEA" ve "Documenta Asiana" yayınlarının editörlüğünü yapmaktadır.

Mitoloji: Öncelikle mitolojinin anlamsal kökenine inildiğinde iki sözcüğün ortak noktasıyla elde edilmiş olduğu görülecektir. Bu sözcükler "Mitos ve Logos" sözcükleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Logos sözcüğü "bilgin, bilim, akıl" gibi anlamları içerir. Mitos ise doğada insan düşüncesinin çözemediği doğaüstü olayları, bireyin aklıyla çözemediği sorunların karşılığı olarak kullanılmaktadır. Günümüz mantığın öne sürdüğü belgelere bakıldığında nasıl ki insanların kendi sosyal yaşamlarını belirten öyküler oluşturulmuşsa, Tanrıların da kendi aralarındaki sosyal

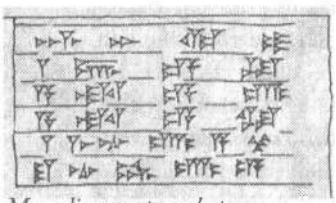
yaşamı ve yaratılış özelliklerini belirten öyküler oluşmuştur. İşte Tanrıların sosyal yaşamlarıyla evrensel yaratılış özelliklerini belirten öyküler günümüzde "mitoloji" olarak tanımlanmıştır. Hangi araştırma kitabını, arkeolojik buluntu kitabını, yorumları, anlatımları ve tarihsel kaynaklı kitapları ele alıp incelerseniz inceleyin mutlaka karşınıza onların yaşam koşullarını beraberinde sürükleyen dinsel davranış ve tapınmalarla ilgili mitolojik öyküler ve bu öykülerle ilgili betimlenme çizimleri karşınıza çıkar. Urartuların yaşadıkları bölgeler olan özellikle Van ve çevresinde bugün anlatılan mitolojilerin kaynakları çok uluslu uygarlıklara mal edilir. Kaynak olarak Mezopotamya'nın gösterildiği mitolojiler son dönemde bazı ulusların yeniden varlık kazanmasıyla bölünmeler içine itilmiştir. Kazı ekiplerinin konumlarına göre yaptıkları araştırmalarla bulunan buluntular dönemin uluslarının özelliklerini belirtir düşüncesiyle kodlanarak, koruma altına alınırlar. Özellikle Anadolu'da yapılan arkeolojik kazılarda Urartular, Hititler, Mezopotamya uzantısı küçük kent devlet ve krallıklarını ilgilendiren ve Asur ticaret adamlarının Anadolu'ya yapmış oldukları ticari çalışmalar bölge mitolojisinde yeni mitolojik öykülerin doğmasına neden olmuştur. Mitolojiler konusunda önemli eserlere imza atan Romen asıllı yazar, araştırmacı ve bilim adamı Mircea Ilıa'de söz konusu öykülerin kaynaklarına felsefi açıdan bakarak onların günümüz kültürüne yansıyan etkilerini ayrıntılarıyla gösterir. Berfin-Bahar yayınlarından çıkan "Kürt Mitolojisi" adlı eserin yazarı Dr. Cemşid Bender ise Anadolu topraklarında egemenlik sürdürmüş olan Urartular, Hititler ve Asurluların bölgeye yansıyan mitolojik öykülerden Kürt ulusuna ait mitolojilerinin olduğunu ileri sürerek Mitlerin kaynaklarını Kürt geleneklerine doğru yönlendirmiştir. Genel açıdan olaya bakıldığında Urartu kaynaklı buluntuların çoğunda etnik grup olarak Kürt halkının varlığı görülür. Bu nedenle Van ve çevresindeki mitolojilerin kaynakları Kürt halkının dönemindeki yaşam ve inanç kültüne yansıyan öyküler olacağı tartışmasız kabul edilecektir. Cemşid Bender bu mitolojik kökler için *"...Kürt mitolojisinden daha önceleri hiç söz edilmedi. Bunun nedeni, yaşadığımız dönemde ortaya çıkan arkeolojik verilere henüz ulaşılmamış olmasındandır. 1956'da Çatalhöyük, 1963'te Ergani'deki*

Çayönü, 1983 yılında kazılmaya başlanan ve 1991 yılına dek çalışmaları sürdürülen Urfa ile Samsat arasındaki Nevalaçori sitelerinin ortaya çıkması karanlıkları aydınlattı. Bunlardan Çatalhöyük, M.Ö.6500-5800 yıllarına, Çayönü sitesi M.Ö.7250-6750 yıllarına, Nevalaçori ise M.Ö.8600-8200 yıllarına tarihlenmektedir..." şeklinde bir açıklamayla Kürt mitolojisinin temelinin bu tarihler arasında atılmış olabileceğini ifade etmektedir.

Muhrapet: Urartulara ait bir yerleşim alanı. Burada yapılan arkeolojik kazılarda çeşitli yazıtlar bulunmuştur.

Murat havzası: (Yukarı Murat havzası) Urartu yaşam alanıdır. Bu havza güneyde Muş ovasıyla çevrili olan bozkır iklim özelliğini taşıyan bir havzadır. Kuzeyde Erzurum-Pasinler arası bir çöküntü alanı olduğu incelendi. Murat havzasındaki iki büyük dağ dikkat çekicidir. Bu dağlardan biri mitolojilerde "Kahraman Dağ" olabilecek nitelikleri taşıyan 5.165 m yükseklikteki Ağrı Dağı, diğeri de 3.250 m yükseklikteki Bingöl Dağı'dır. Bölge, Murat ve Aras Nehri'nin kollarıyla beslenir. Mevsim özelliğine bakılırsa tarımsal alanların sürelerinin kısa olduğu ifade edilmektedir.

Muradiye: (Eski adı Berkri). Van iline bağlı bir ilçedir. Bölge Urartuların yoğun bir şekilde yaşadıkları bir arkeolojik sit alanı olarak tanıtılmaktadır. Günümüzde Van ilinin önemli ilçelerinden biridir. Bölgedeki arkeolojik kazılarda bulunan bazı yazıtlara Muradiye adı verilmiştir. İlçenin coğrafik ve jeolojik yapısı kaynak kitaplarda ayrıntılı bir şekilde gösterilmiştir.

Muradiye yazıtının kopyası

Muradiye yazıtları: Arkeolojik araştırma raporlarında 1976 yılında Van depreminden yaklaşık üç ay kadar önce bölgedeki konutların birinin bahçe duvarında kullanılmış parça şeklinde iki yazıt tespit edildiği gösterilmektedir. Yazıtların Muradiye (Berkri) ilçesinde bulunduğu yazılıyor. Yerli araştırmacı, arkeologlarının bölgeyi yeniden 1977 yılında araştırma kapsa-mına aldıkları görülür. Ancak araştırmalarda daha önce bahçe duvarında kullanılan yazıtların yok olduğu ve bulunmadığı şeklinde bilgileri raporlarına işlerler. Bölgede

yapılan arkeolojik kazılarda bazı yazıtlar ele geçmiştir. Bu yazıtlardan (HChI 18 b=UKN 34) kodlu yazıt Eski Şark Eserleri Müzesi'nde (Env.no: 7758) koduyla koruma altına alınmıştır. (HChI 32=UKN 57) yazıt iki kırık taş şeklinde bulunmuştur. (HChI 74=UKN 99) kırık olan bir yazıtın alt tarafıdır. (Env.no:7759)kodla Eski Şark Eserleri Müzesi'nde koruma altına alınmıştır.

Muruzu: (Aynı adla bir aşiretten de söz ediliyor. Bak Muruzu.) Kuarzani, Ultuza, Uriani, Muruzu ve İrkuini kentleri Urartuların bulunduğu bölgenin kuzeyinde bulunan Aras Nehri boylarındaki Gökçegöl çevresindeki yerleşim yerleridir. Urartu Kralı Argişti I üçüncü sefer yılında bu kentlere askeri seferler yapar. Bu ülkelere yaptığı sefer sırasında bölgenin en büyük toprağına sahip olan Etiu Krallığını da işgal eder. Argişti I kuzey kentlerini işgal ettikten sonra bu defa da saldırılarını batıdaki kentlere yöneltmiştir.

Muruzu: Argişti I'in Margaret R.Payne'nin "Urartu Yazılı Belgeler Kataloğu" adlı kitabında (8.1.1) kodlu yazıt olarak belirtilen yazıtta adı geçen bir aşirettir. Argişti I, diğer Urartu Kralları'nın yaptıkları çalışmalar gibi dönemindeki askeri seferler, yapılar, tapınak binaları, kanal ve göletler hakkında yazılıtaşlar diktirmişti. Horhor yazıtı olarak da adlandırılan yazıt; Van Kalesi'nin güneybatı tarafında bulunan kaya mezarına inen merdivenlerin ucunda yer almıştır. Bu yazıt 1900 yılında Sandalgian, 1901'de Belck, 1953'te Arutyunyan, 1979'da Melikişvili, 1992'de Salvini, 1840'da Schulz, 1872'de Mordtman, 1882, 1888, 1890, 1893'te Sayce, 1883'te Guiyord, 1927'de Meşçaninov, 1933'te Friedrich, 1952'de Vrouyr, 1948'de Saulcy, 1888'de Müller tarafından okunmuştur.

Musasiri: (Ardini) Kent, İşpuini tarafından kuşatılmıştır. Bu kentin koruması İ.Ö.9. yüzyılın sonlarına doğru Urartuların koruması altına girmiştir. Kentte yaşayan halk, araştırmacıların ileri sürdüğü tezlere bakıldığında savaş yapmayı istemeden Urartu Kralı İşpuini'yi adeta kente davet ederek, teslim oldukları yazılmıştır. Buradaki en iyi örnek Urartu Tanrısı Haldi'ye kurbanlık hayvanların sunulması için yapılan tapınak ve Kral İşpuini'nin daha da mutlu olması için halk tarafından Tanrı Haldi'ye

anıtsal bir kapının yaptırılmış olmasıdır. Bu kent, Haldi'nin Urartu Tanrılar listesine dahil edilmeden önce kült merkezi olarak bilinirdi. Hatta o dönemlerde ulusların Tanrısı olarak güney Mezopotamya'ya kadar kültünün yayılmış olduğu belirtilir. Bak Kelişin yazıtı.

Musasiri tapınağı: Tapınağın kalıntılarından gerekli çözümü bulamayan arkeologların yaptıkları araştırma sonuçlarında Asur Kralı Sargon II'ye dayandırıldığı söylenmektedir. Sargon II'ye ait olan "Korsabat"taki yazılı kabartmada bu kalenin Urartuların eseri olduğu belirtilir. Bu kralın kendi diliyle Musasiri tapınağını yağmalayıp, bunun Urartu Tanrısı Haldi'ye adanmış bir tapınak olduğunu belirtir. Sadece ortada bilinen bir gerçek ise bu tapınağın Urartular tarafından yapılmış olmaması. Bu tapınağın hangi yolların kullanılarak yüksek tepenin üstünde yapılması da henüz çözülmüş değil. Tapınak kule tipli bir tapınak değil, alçak bir yapıda tamamlanmış bir tapınak olduğu belgelendi. Ancak Korsabad kabartmasında tapınakta anlatılan herşeyin Urartulara ait olduğu belgelenir. Sadece tapınak mimarisi kuşku uyandıran tek şeydir. Bu tapınağın Musasiri mimarisine ait olduğu tahmin ediliyor. Urartu Kralı İşpuini bu kente saldırdığı zaman bu tapınağın var olduğu anlatılır. Kral İşpuini kuşatma esnasında tapınağı Tanrı Haldi'ye armağan etmiştir.

Muş: Urartu Kent Kralı Muşet tarafından kurulduğu söylenen bir kent. Kent adını Kral Muşet'ten alır. Zamanla Kral Muşet'in adı halk arasında Süryani halkının "suyu bol olan" anlamında kullandıkları "muşa" sözcüğünden esinlenerek "muşe" olarak kullandılar. Ancak halk dili diyalektik açıdan baskın olunca bu ad daha sonraları Muş olarak anılmış ve günümüze kadar devam etmiştir. Bu kente yapılan kazılarda Urartularla ilgili belgeler bulunmuştur. Kentin coğrafik, jeolojik, ekonomi yapısıyla ilgili bilgiler kaynak kitaplarda uzunca ele alınmıştır.

Muşet: Urartu Kralı olduğu söyleniyor. Bugünkü Muş kenti adını bu kralın adından alır. Sözcük anlamı "suyu bol olan" şeklinde tanımlanmıştır. Süryaniler bu kralın adı olan Muşet'i, "muşa" sözcüğünden esinlenerek "muşe" olarak da kullanmışlar. Sözcük asimle olarak Muş adını almıştır.

Muşkiler: Trakya üzerinde bölgeye gelen göçmen aşiretlerdir. Özellikle Tiglatpileser bunlarla çok uğraştı ve sürekli savaştı. Tiglatpileser I, Tur Abdin'den Kutmuhi/Kilikya'dan Çukurova bölgesine geçerek bunlara saldırdı. Ve hepsini kılıçtan geçirdi. Kelleleriyle piramitler kuruluyor ve yerleşik halka korku veriliyordu Urartu Kralı Rusa II döneminde düşman olarak gördüğü kabilelerden biri. Bu aşirete askeri sefer yaptırdıktan sonra esirleri alıp, kendi adına yaptırmış olduğu düşünülen yere gönderir. Bu kentin kurulduğu bölge ise Ziukuni bölgesi. Muşkilerin yaşadıkları alanlar ise Fırat Nehri'nin batısında olduğu anlatılır. Bazı kaynaklarda Muşki göçerlerin Trakya üzerinden değil de İ.Ö.XIII. yüzyılda Kafkaslar üzerinden Doğu Anadolu'ya gelen göçer bir aşiret olduğu söylenmektedir. Bu göçebe aşiretlerin bir kısmının Fırat kıyılarına yerleşmesinden sonra Asur çivi yazılı kaynaklarda Muşki olarak adlandırılırlar.

Muzuru: Gökçegöl civarında yaşayan bir kabiledir. Argişti I'in askeri seferinden dolayı kuşatılmış ve Urartuların egemenliklerine katılmışlardır.

Müzeler: Müzelerin tarifleri her ülkede aynıdır. Genellikle uygarlık tarihlerine ait bulunan tüm belgeler (objeler) kurallar çerçevesinde halkın beğenisine sunulan mekanlar olarak tanımlanırlar. Tarihsel verileri, belgeler doğrultusunda gelecek kuşaklara aktarma müzelerin prensipleri arasındadır. Siyasal bazı hatalar nedeniyle ülke coğrafyasındaki bazı önemli kentlerin müzeleri ne yazık ki bulunamamaktadır. Çok önemli bir noktada yer alan Ağrı ilinin müzesinin olmayışı önemli bir eksiklik olarak belirtilmektedir. Çünkü bu kentin tarihsel yapısını dinler, uygarlıklar ve savaşlar süslemiştir. Bölgede yapılan kazılarla bulunan eserler yakın kentlerin müzelerine taşınmaktadır. Türkiye'deki önemli müzeler ise;Adana Müze Müdürlüğü (Adana Arkeoloji Müzesi, Atatürk Evi Müzesi, Etnografya Müzesi, Karatepe Aslantaş Müzesi, Misis Müzesi)/Adıyaman Müze Müdürlüğü (Adıyaman Müzesi)/Afyon Müze Müdürlüğü (Afyon Arkeoloji Müzesi)Aksaray Müze Müdürlüğü (Aksaray Müzesi)/Amasya Müze Müdürlüğü (Amasya Müzesi)/Ankara Anadolu Medeniyetleri Müze Müdürlüğü (Anadolu Medeniyetleri Müzesi, Gordion Müzesi)/Ankara Kurtuluş Savaşı ve Cumhuriyet Müzeleri Mü-

dürlüğü (Kurtuluş Savaşı Müzesi)/Ankara Etnografya Müze Müdürlüğü (Etnografya Müzesi)/Antalya Müze Müdürlüğü (Arkeoloji Müzesi)/Antalya-Alanya Müze Müdürlüğü (Alanya Atatürk Evi Müzesi)/Antalya Side Müze Müdürlüğü (Side Müzesi)/Aydın Müze Müdürlüğü (Aydın Müzesi)/Aydın Afrodisias Müze Müdürlüğü (Afrodisias Müzesi)/Aydın Millet Müze Müdürlüğü (Milet Müzesi)/Balıkesir (Kuvai Milliye)Müze Müdürlüğü/Bandırma Arkeoloji Müzesi/Sıdıka Erke Müzesi/Bartın Amasra Müze Müdürlüğü (Amasra Müzesi)/Bilecik Söğüt Müze Müdürlüğü (Söğüt Müzesi)/Bitlis Ahlat Müze Müdürlüğü (Ahlat Müzesi)/Bolu Müze Müdürlüğü (Bolu Müzesi)/Burdur Müze Müdürlüğü (Burdur Müzesi)/Bursa Müze Müdürlüğü (Arkeoloji Müzesi, Osmanlı Evi Müzesi, Atatürk Evi Müzesi/Türk ve İslam Eserleri Müzesi/Yenişehir - Şemaki Evi Müzesi/Mudanya Tahir Paşa Konağı Müzesi (Mudanya Mütareke Evi Müzesi)/Bursa İznik Müze Müdürlüğü (İznik Müzesi)/Çanakkale Müze Müdürlüğü (Arkeoloji Müzesi)/Çankırı Müze Müdürlüğü (Çankırı Müzesi)/Çorum Müze Müdürlüğü (Çorum Müzesi, Alacahöyük Müze ve Örenyeri, Boğazköy Müzesi)/Denizli Müze Müdürlüğü (Hierapolis Arkeoloji Müzesi, Atatürk Etnografya Müzesi)/Diyarbakır Müze Müdürlüğü (Diyarbakır Müzesi)/Edirne Müze Müdürlüğü (Edirne Müzesi)/Elazığ Müze Müdürlüğü (Elazığ Müzesi, Harput Müzesi)/Erzincan Müze Müdürlüğü (Erzincan Müzesi)/Erzurum Müze Müdürlüğü (Arkeoloji Müzesi)/Eskişehir Müze Müdürlüğü (Arkeoloji Müzesi/Yunus Emre Müzesi, Seyitgazi Müzesi, İnönü Savaşları Karargah Müzesi)/Eskişehir Seyitgazi Müze Müdürlüğü (Seyitgazi Müzesi)/Gaziantep Müze Müdürlüğü (Gaziantep Müzesi, Hasan Süzer Etnografya Müzesi)/Giresun Müze Müdürlüğü (Giresun Müzesi)/Hatay Müze Müdürlüğü (Arkeoloji Müzesi)/Isparta Müze Müdürlüğü (Isparta Müzesi)/Isparta Yalvaç Müze Müdürlüğü (Yalvaç Müzesi)/İstanbul Arkeoloji Müzeleri Müdürlüğü (Ayasofya Müzesi ve Galeri Katı)/Aya İrini Müzesi, Kariye Müzesi, Büyük Saray Mozaikleri Müzesi, İmrahor Sarayı, Fethiye Müzesi, Tekfur Sarayı)/İstanbul Galata Mevlevihane Müze Müdürlüğü (Galata Mevlevihane "Divan Ed" Müzesi)/İstanbul Hisarlar Müze Mü-

Ankara Anadolu Medeniyetler Müzesi amblemi

dürlüğü (Anadolu Hisarı, Rumeli Hisarı, Yedikule Zindanları)/İstanbul Topkapı Sarayı Müze Müdürlüğü (Topkapı Sarayı Müzesi)/İstanbul Türk ve İslam Eserleri Müze Müdürlüğü (Adam Mickeiexic Müzesi), /İstanbul Yıldız Sarayı Müze Müdürlüğü (Yıldız Sarayı Müzesi, Sahne Sanatları Müzesi)/İzmir Müze Müdürlüğü (Arkeoloji Müzesi, Atatürk Evi Müzesi, Etnografya Müzesi)/İzmir Bergama Müze Müdürlüğü (Bergama Müzesi)/İzmir Çeşme Müze Müdürlüğü (Çeşme Müzesi)/İzmir Efes Müze Müdürlüğü (Efes Müzesi)/İzmir Ödemiş Müze Müdürlüğü (Ödemiş Müzesi)/İzmir Tire Müze Müdürlüğü (Tire Müzesi)/Kahramanmaraş Müze Müdürlüğü (Kahramanmaraş Müzesi)/Karaman Müze Müdürlüğü (Karaman Müzesi)/Kars Müze Müdürlüğü (Kars Müzesi)/Kastamonu Müze Müdürlüğü (Kastamonu Müzesi, Liva Paşa Konağı ve Etnografya Müzesi)/Kayseri Müze Müdürlüğü (Kayseri Müzesi, Atatürk Evi Müzesi, Etnografya Müzesi)/Kırklareli Müze Müdürlüğü (Kırklareli Müzesi)/Kırşehir Müze Müdürlüğü (Kırşehir Müzesi)/Kocaeli Müze Müdürlüğü (Kocaeli Müzesi, Arkeoloji Müzesi "Av Köşkü")/Konya Müze Müdürlüğü (Arkeoloji Müzesi, Atatürk evi Müzesi, Mevlana Müzesi, Çini Eserler Müzesi "Karatay Medresesi", Mezar Anıtları Müzesi "Sırçalı Medrese", Taş-Ahşap Eserleri Müzesi "İnce Minare", Etnografya Müzesi)/Konya Akşehir Müze Müdürlüğü (Akşehir Müzesi)/Konya Ereğli Müze Müdürlüğü (Ereğli Müzesi)/Kütahya Müze Müdürlüğü (Arkeoloji Müzesi)/Malatya Müze Müdürlüğü (Malatya Müzesi)/Manisa Müze Müdürlüğü (Manisa Müzesi)/Mardin Müze Müdürlüğü (Mardin Müzesi)/Mersin Müze Müdürlüğü (Mersin Müzesi, Atatürk Evi Müzesi)/Mersin Anamur Müze Müdürlüğü (Anamur Müzesi)/Mersin Silifke Müze Müdürlüğü (Silifke Müzesi, Atatürk Evi Müzesi)/Mersin Tarsus Müze Müdürlüğü (Tarsus Müzesi)/Muğla Müze Müdürlüğü (Muğla Müzesi)/Muğla Bodrum Sualtı Arkeolojisi Müze Müdürlüğü (Bodrum Sualtı Arkeoloji Müzesi)/Muğla Milas Müze Müdür-

lüğü (Milas Müzesi)/Muğla Fethiye Müze Müdürlüğü (Fethiye Müzesi)/Muğla Marmaris Müze Müdürlüğü (Marmaris Müzesi)/Nevşehir Müze Müdürlüğü (Nevşehir Müzesi)/Nevşehir Hacıbektaş Müze Müdürlüğü (Hacıbektaş Müzesi)/Nevşehir Ürgüp Müze Müdürlüğü (Ürgüp Müzesi)/Niğde Müze Müdürlüğü (Niğde Müzesi)/Ordu Müze Müdürlüğü (Ordu Müzesi)/Rize Müze Müdürlüğü (Rize Müzesi)/Sakarya Müze Müdürlüğü (Sakarya Müzesi)/Samsun Müze Müdürlüğü (Samsun Müzesi)/Sinop Müze Müdürlüğü (Sinop Müzesi, Tarihi Cezaevi Müzesi "Sinop Kalesi")/Sivas Müze Müdürlüğü (Sivas Müze-si")/Şanlıurfa Müze Müdürlüğü (Şanlıurfa Müzesi)/Tekirdağ Müze Müdürlüğü (Tekirdağ Müzesi)/Tokat Müze Müdürlüğü (Tokat Müzesi)/Trabzon Müze Müdürlüğü (Trabzon Müzesi, Kostaki Konağı, Uşak Müze Müdürlüğü (Uşak Müzesi)/Van Müze Müdürlüğü (Van Müzesi)/Yozgat Müze Müdürlüğü (Etnografya Müzesi, Nizamoğlu Konağı)/Zonguldak Müze Müdürlüğü (Zonguldak Müzesi)/Zonguldak Ereğli Müze Müdürlüğü (Karadeniz Ereğli Müzesi)

N

Nabu-şallim-şunu: Sargon II döneminde katip olarak çalışan biridir. Sargon II'nin İ.Ö.714 yılında Urartu Kralı Rusa'ya ve ona yardım eden batı İran'daki bölge liderine yaptığı savaşı yazıtlara işleyen kişi olarak tarihe geçer. Bu yazıtta Sargon II'nin sekizinci seferini nasıl başlattığını ele alır. Katibin mektupları tabletlerle Sargon II'ye ulaştırdıktan sonra kralın beğenisini aldığı belirtilir. Bu mektuplar daha sonra yazıtta yer almaktadır. Yazıtta *"...Neşesi bol olsun Ukkai bana aşağıdaki haberleri gönderdi. Urartu Kralı Kimmer ülkesine gittiğinde ordusu tamamen yok edildi; bu Ukkai'nin raporudur. Asur-risua şu haberleri gönderdi; Urartu ile ilgili olarak daha önce gönderdiğim bilgiler doğrudur. Aralarında büyük bir katliam yaşandı. Şu anda ülkeleri sakindir. Bütün komutanları*

kendi bölgelerine geri gittiler. Ordu komutanı Kakkadanu ele geçirildi. Urartu Kralı Uazaun ülkesindedir. Bu Asur-risua'nın raporudur. Halsu Valisi Nabuli'u bana şu raporu gönderdi. Sınır bölgelerindeki kalelerin garnizonlarına Urartu kralı ile ilgili haber sormak için yazdığımda –şöyle yanıtladılar: O (Rusa) Gamir ülkesine (Kimmer ülkesi) gittiğinde ordusu tamamiyle yok edildi. Üç komutanı askerleriyle birlikte katledildi. Ancak o kaçtı ve kendi ülkesine geri döndü, ancak kampı henüz gelmedi. Bu Nabu-li'nin raporudur. Musasir Kralı Urzana, kardeşi ve oğlu, Urartu Kralının kutlamak için gittiler. Hubuşkialı haberciler de kutlamak üzere gittiler. Sınır boylarındaki bütün kalelerdeki garnizonlar benzer haberleri göndermektedirler. Efendim krala Nabu-li'nun Tabal'dan getirdiği mektubu gönderiyorum...." şeklinde bilgilere yer verilir.

Nahcivan: Tarihçiler ve arkeologlar tarafından belirtilen Trans-Kafkasya bölgesinin güney yakasında bir bölge adı şeklinde belirtilmektedir. 5363 m²'lik bir alana yayılmıştır. Bölge 9 Şubat 1924 yılından beri Azerbaycan Federatif Cumhuriyetine bağlı Özerk bir Cumhuriyet konumundadır. Nahçivan bölgesini oluşturan toprakların bir baklava dilimini andırdığı belirtilmektedir. İdari şekli altı kente bölünmüş bir tarzda kullanılmaktadır. Bu iller ise; Babek, Şerur, Şahbuz, Culfa, Ordubad ve Sederek adlarını taşır. Kuzeybatıda Türkiye, güneyde İran, kuzey ve kuzeydoğu yakasında Ermenistan ile komşu bir ülkedir. Aras Irmağı Nahçivan'a Türkiye üzerinden girer. Bu durumda en büyük ırmağı da Aras'tır. Bölgede yapılan arkeolojik kazılarda elde edilen ilk bulguların Kalkolitik Çağ'da yapılmış olan çanak çömleklerin modeli görülmektedir. Boya bezemeli çanak çömleklerin birden ortadan kaybolması, Erken Tunç Çağı'nda varlıklarının olmaması ve Orta Tunç döneminde de yaygın olarak bölgenin çoğu yönlerinde ortaya çıkması düşündürücü olarak değerlendiriliyor. İlk defa boyalı çanak çömlekler Kızılvank nekropolünde 1926 yılında N. V. Fyodorov, İ. İ. Meşşaninov ve A. A. Miller tarafından yapılan kazılar sonucu ortaya çıkarılmıştır. Bu buluntulara nekropol adı verilen Kızılvank, "Kızılvank Kültürü" şeklinde de arkeolojik bilgiler arasında yer alır.

Nairi: Urartuları oluşturan bir beylik adı. Kuzeyden gelmiş olabilecekleri tahmin ediliyor. Asurlular bu halkın barındığı bölgelere de askeri seferler düzenlediler. Bu coğrafi bölgede yer alan günümüzde bulunan yerleşik alanlardan Kirhi (Siirt) Hubuşkia, ve Tumme'den Diyarbakır civarı, kuzeyde Daiaeni topraklarına kadar olan yerlerin Nairi Krallığı'nın egemenliğinde olduğu belirtilir. Dicle ve Fırat boylarında yaşayan Nairiler, Uruadriler gibi bağımsız yaşarlardı. Ancak birlik olamadıkları için onların bu bağımsızlığı fazla sürmez. Asur Kralı Salmanasar III başkent olarak bilinen Arzaşkun'da birliği kurmaya çalışan Aramu'ya saldırır. Salmanasar III, Arzaşkun'u yerle bir ederek Aramu Krallığı'na son verir. Ardından Lutupri'nin oğlu Sarduri I dağılan birliği toparlayarak yeniden krallığı kurar. Araştırmacılar Sarduri I'in başarılı olduğunu belirtirler. Her ne kadar Asur yazıtlarında Uruadri olarak anlatılmışsa da Nairilerle Uruadrilerin özdeşleşmiş bir topluluk olduğu açıklanır. Asur Kralı Tiglatpileser I'e ait olduğu belirlenen "Prizma yazıtı" yazıtında Nairi ülkesinin kralları için Bu yazıtta Nairi krallarının sayısı ilk önce 23 daha sonra da 60 şeklinde değiştirilmiş olduğu görülmektedir. Araştırmacılar Nairi Koalisyonunu oluşturan beylerin sayısını işaret eden 23 rakamı, 60 rakamı ise koalisyon içinde yer alan küçük yerleşim birimlerinin olabileceğini belirtirler. Prof. Altan Çilingiroğlu "Urartu Tarihi" adlı eserinde Nairi ülkesinin sınırlarını belirleme olasılığını *"...Nairi ülkesinin sınırlarını güneyde ve kuzeyde sınırladığına inandığımız Tumme ve Daiaeni ülkelerinin tarihi coğrafyaları ile ilgili en ayrıntılı bilgi veren kaynak TiglatPileser I'e ait prizma yazıtıdır. Bu yazıtta, daha önce de belirttiğimiz gibi Asur kralı, Nairi ülkesinin 23 kralı ile savaşmış ve bu kralları yenilgiye uğratmıştır. Yazıtta tarihi coğrafya açısından dikkat çeken nokta Asur kralının Tumme ülkesine Fırat Nehri'ni geçtikten sonra varmış olmasıdır. Daha sonra Nairi ülkesi içinde yer alan diğer 21 ülke adı verilmekte ve son olarak ise Daiaeni'den söz edilmektedir. Burada önemli olan bir nokta Asur kralının gerçekten Fırat Nehri'ni mi geçtiğidir. Eğer Fırat Nehri geçilerek Tümme'ye varılmış ise, hangi bölgeden bu geçişin sağlanmış olması da önemlidir..."* şeklinde ki notlarıyla göstermiştir. Çoğu kaynaklarda Nairi ülkesi için "Nai-

ri Ülkeleri" olarak kullandıklarında kentin konumunun Tümme'den Daiaeni ülkesine kadar geniş bir alanı kapladığına işaret olarak belirtilmektedir. Asurlular döneminde Tiglatpileser I tarafından Dicle Nehri'nin kıyısına dikilen Sebene-su yazıtında. Nairi ülkelerine üçüncü defa saldırdığını belirtmektedir. Bu yazıtta Nairi ülkesinin Revanduz Ovası'ndan uzak bir yerde olduğu belirtiliyor.

Nairi denizi: (Ya da Naire denizi) Asurlular Urartular için Nairi dedikleri için Van bölgesindeki (Van Gölü) göle de Nairi Gölü diyorlardı.

Nalaini: Urartular tarafından tapınılan bir Tanrı'dır. Van Gölü'nün kuzeyinde tapınılan yerel bir Tanrı'dır. Urartular Haldi'den başka bu Tanrı için de tapınaklar yaptılar. Tanrılar listesinin 7. sırasında yer alır. Meherkapı yazıtındaki Tanrılar listesine göre bu Tanrı'ya kurbanlık olarak 2 sığır ve dört koyun kesilirdi. Yapılan arkeolojik kazılarda gerekli belgeler bulunamadığı için bu Tanrı ile ilgili daha fazla bilgi verilemiyor. Ancak bölgede yoğun olarak arkeolojik kazılar devam etmektedir. Meherkapı Tanrılar listesinde Ua'dan sonra gelen bir Tanrı'dır. Nalaini adının Urartu dilinde hangi Tanrı'yı temsil ettiği henüz bilinmiyor. Meherkapı yazıtında 7. sırada yer alan Nalaini olduğu sanılmaktadır. Kanatlı bir at üzerinde ayakta duran bu Tanrı diğer Urartu Tanrıları gibi giysiler ve silahlarla donatılmıştır. Diğer Tanrılardan onu ayıran tek özellik sağ elinde taşıdığı kama şeklindeki silahı ve ayakta üzerinde durduğu atın çizimidir. Tanrı sol elini ileriye uzatmış diğer Urartu Tanrıları'nda görülen kalkanı taşımaktadır. Kalkanın üç konik başlı olan koruyucu çıkıntıları da belirtilmiştir. Geriye doğru uzattığı sağ elinde de kama şeklinde bir kılıç tutmaktadır. Diğer Urartu kılıçları gibi sapının bronzdan ve gövdesinin demirden yapılmış olduğu sanılmaktadır. Beline taktığı kılıç kınına bakıldığında bu Tanrı'nın iki kılıç taşımış olduğu belirtilmektedir. Araştırmacılar Urartu resim sanatında elinde kılıç tutan tek Tanrı resmi oldu-

Nalaini'nin bronz levhadan alınmış kopya çizimi

ğunu ifade etmektedirler. Resimdeki betimleme şekline bakıldığında kanatlı atın silahla donatılmış Tanrı'yla birlikte düşman üzerine olan uçuşunu göstermektedir. Ön ayaklarını ileriye doğru uzatmış atın başındaki koşum araçlarının özenle çizildiği görülmektedir. Püsküllerin de dikey olarak çizildiği görülür. Asur savaş atlarında bu püsküle benzer dik püsküllerin çizildiği görülmektedir. Ata, kuş kanatları ve kuyruğunun da son derece özenli çizildiği görülmektedir. İ.Ö.7. yüzyıla tarihlenen bronz bir kemer Adana Müzesi'nde koruma altındadır. Bu kemerin üzerinde kanatlı at üzerinde ayakta gösterilen Tanrı'nın çizimi görülmektedir. Arkeolojik kazılarda bulunan bronz levha üzerindeki Tanrıların Baş Tanrı Haldi'nin arkasından özenle çizildiği söyleniyor. Adları Meherkapı yazıtında belirtilen söz konusu Tanrıların görünümleri son derece ezoterik çizilmiş ve kutsal hayvanları da mitolojik ayrıcalık gösterilerek tasarlanmıştır. Dönemin ressamı her Tanrı'yı tapınma geleneğindeki özellikleriyle ele aldığı gibi fiziksel durumlarını da çizgilerle belirtmeyi ihmal etmemiştir. Bütün uygarlıklarda olduğu gibi Urartu halkı da sınırlarına giren Tanrı adlarına kutsal gözüyle bakmış ve zamanla onları kült haline getirmişlerdi.

Nazabia: Bir kent krallığıdır. Prizma yazıtında adı geçen kent krallıklarından biridir. Tiglatpileser I'in beş yıllık krallığı sırasında icraatlarını anlattığı yazıta "Prizma yazıtı" adı verilmiştir. Daha önce her yıl yazılmayan yıllıklar, Tiglatpileser I döneminde her yıl yazılmaya başlanır. Yazıtta kendisinden önce Asur, Enlil, Sin, Şamaş gibi Tanrılardan uzunca söz eder. Yaptığı icraatlardan da kendini göklere çıkartırcasına söz eder. Bu yazıtta Urartuları oluşturduğu belirtilen Daiaeni ve Nairi ülkeleriyle yaptığı savaşlara değinirken, kent krallıklarının adlarını da belirtmektedir. Daiaeni ve Nairi ülkelerinden başka yazılan kentlerin adları da Tunube, Tuali, Kindari, Uzula, Unzamuni, Andiabe, Pilakini, Aturgini, Kulibarzini, Şinibirni, Himua, Paiteri, Uiram, Şururia, Abaeni, Adaeni, Kirini, Albaia, Ugina, Nazabia ve Abarsiuni'dir.

Na Pulusi: Üzerinde günlük bazı çalışmaların resimlerle tasvir edildiği dikilitaşa Urartu dilinde verilen ad.

Nara: (Ya da Narani) Urartu dilinde bir sözcüktür. Sözcüğün

Türkçe karşılığı "Halk" anlamında tanımlanmıştır. Kürt Mitolojisi adlı eserin yazarı Dr. Cemşid Bender, Urartu dilinde kullanılan "Nara/Narani" sözcüğünün aynı anlamını veren Kürt dilindeki "Ner/neran" sözcüğüyle benzer oranda örtüştüğünü ileri sürer. "Ner/Neran" sözcüğün karşılığı da "Erkek/Erkekler" anlamında tanımlandığı görülmektedir. Yani Kürtçe bazı sözcüklerin Türk dili ve Hurri diliyle paralel kullanıldığını ileri sürer. Bir dönem İspanya elçisi olarak görevde bulunan Tahsin Mayatepek de Mayalarda kullanılan bazı sözcüklerin Türkçe sözcüklerle örtüştüğünü ileri sürmesine rağmen dikkate alınmamıştı. Kürtçe dilinde bazı sözcüklerin Sümer ve Akkad diliyle de örtüştüğü görülür. Bu ince ayrıntıdan yola çıkıldığında çoğu dillerde bazı sözcüklerin aynı anlamı verebildiği görülmektedir. Urartuların çoğu beyleri (kralları) zaten Kürt kökenli aşiretlerin bireylerinden oluşmaktadır. Ancak Bender'in özellikle Zagros Dağları'nı Kürtlerin yoğunlukta olduğu bölgeler olarak göstermesi de düşündürücü olmalıdır. Çünkü Sümer, Akkad (Agade)'yi oluşturmuş beyliklerin kökenlerinin araştırılması doğrultusunda bölgesel etnik belirtilmelidir. Mezopotamya bölgesinden Urmiye Gölü üzerinden Van bölgesine gelerek krallığa yükselen Kürt beyleri de acaba Zagros Dağları'nda yaşayan Kürtlerle aynı mıydı? Bu soruların karşılığına bakıldığında diller arasındaki benzerliklerin doğal olduğu görülecektir.

Narani: Bak Nara.

Neft kuyu mezarı: Van (Tuşpa) Kalesi'nin güney kısmında varlığı bulundu. 25 m uzunluğunda 8.60 m genişliğinde bir alanı kapsamaktadır. Arkeolojik raporlara göre birincisi 1.35x1.60 diğeri de 1.60x2.80 boyutlarında kemer bitimli iki geçişli kapının bulunduğu anlatılır. Bu kapıların üzerinde de 0.80 cm'lik bir pencere yer almıştır. Kapının açılıp, kapanması için kanatlara bağlı olarak mil yuvaları yer alır. Mezarın ana odasının ölçüleri ise 12.40x7.27x6.20 m^2'dir. Ana odanın yan duvarlarından birer kapı arka duvarlarından da ikişer kapı odalara geçit verir. Bu kapılarla batı yakasındaki odaya giriş kapısının boyutları ise 0.80x1.60x1.50 m^2'dir. Odanın ölçüleri de 2.60x4.80x2.45 m^2'dir. Arka duvardaki kapının boyutları 0.86x1.30x1.40 m^2'dir. Odaya bu kapıyla girilir. Odada 1.30 ve 1.15 boyutlarında iki niş

açılmıştır. Odanın boyutları ise 3.00x4.00x3.20 boyutlarındadır. Bu mezar alanıyla ilgili arkeologlar uzun uzadıya bir açıklamaya yer verirler. Mezarla ilgili bütün buluntuların ayrıntılarını açıklarlar.

Nerebu: Bugünkü Ergani'nın bulunduğu yer olarak anlatılır.

Nidini: Sarduri II'ye ait olan yazıtta adı geçmektedir. Margaret R.Payne'nin "Urartu Çivi Yazılı Taşlar Kataloğu" adlı kitabında bu yazıtın kodlandığı görülmektedir. Yazıtta adı geçen Uelikuni Devleti'nin kralıdır. Sarduri II, diğer Urartu Kralları'nın yaptıkları çalışmalar gibi dönemindeki askeri seferler, yapılar, tapınak binaları, kanal ve göletler hakkında yazılıtaşlar diktirmişti. Yazıtta Sarduri II'nin yıllıklarını hazırlarken askeri seferlerini özenle yazdırmıştır.

Nihiria: Surp Pogol yazıtında Urartuların saldırısına uğrayan Trans-Kafkasya bölgesinde bir kent. Arme Kent Devleti'nin başkenti olarak anlatılır. Urartular bu kente saldırarak haraca bağlamış ve ganimetlerle Tuşpa'ya dönmüşler. Surp Pogol yazıtında bu seferler detaylı olarak anlatılmaktadır.

Niksar: Urartular döneminde günümüzde Erzurum ili sınırları içinde yer alan, gümüş madenleri yönünde zengin olduğu ifade edilen bir yerleşim alanıdır. Burada arkeolojik araştırmalar yapılmıştır. Tokat bölgesindeki Niksar ile karıştırılmaması gerekmektedir.

Nilipahri: (Bazı kaynaklarda Nilipabri şeklinde yazıldığı görülür.) Urartuların bölgesinde yer aldığı belirtilen bir kent. Salmanasar I, Urartular üzerine yaptığı askeri saldırıda bu kenti ele geçirerek haraca bağladığını belirtir. Çağın gereksinimleri gereği krallar kuşattığı yerlerdeki ganimetlere haraç gözüyle bakar ve daha sonraki yıllarda da bunun tekrarını yaparlardı. Salmanasar I bu kuşatma hareketini bir yazılıtaşta kendini göklere çıkarırcasına belirtmişti. Nilipahri, Asur yazılı kaynaklarına göre Uruadri (Urartu) ilkesini oluşturan sekiz kentten (Himme, Uadkun, Bargun, Salua, Halila, Nilipahri, Zingan) biridir. Bu kentte yaşayanlar Urartuları temsil etmekteydi. Asurlular bu kente saldırmış ve yağmalamışlardır. Asur Kralı Salmanasar I bir yazıtında *"...Himme, Uadkun, Bargun, Salua, Halila, Nilipahri, Zingan adlı*

sekiz ülkeyi ve (bu kentlere) ait askeri güçlerini ele geçirdim. 51 kenti zapt ettim, yaktım, mallarına haraç olarak el koydum. Tüm Uruadri ülkesini üç günde Tanrım Assur'un ayaklarına dize getirdim.." şeklinde belirterek kentleri nasıl işgal ettiğini belirtmektedir.

Niribelerin: Urartuca bir sözcük olduğu söylenir. Bu sözcüğün anlamı henüz çözülememiştir. Ancak bazı yazılıtaşlarda Tanrı Haldi'nin törenleri için *"anıtın dikilmesi, niribelerin getirilmesi"* şeklinde bilgiler yer alır.

Nişi kentindeki Tanrı Ua kapısına: Urartu Tanrılar listesinde Tanrı ve Tanrıçaların ötesinde kutsal yerlere tapınma geleneği vardı. Bu yerler kentler, dağlar, ovalar, kapılar şeklinde tanımlanmıştı. Urartu Tanrılar listesinin 62. sırasında tapınıldı. Ancak arkeolojik kazılarda bununla ilgili gerekli belgeler bulunmadığı için hakkında fazla bilgi verilemiyor. Arkeolojik kazılar bölgede yoğun olarak devam etmektedir.

Norgüh Kalesi: Erek Dağı'nın Gürpınar Ovası'na uzanan burnu üzerine kurulan bir kaledir. Eski bir kale olduğu anlatılır. Bu kalenin güneydoğu ve kuzeydoğu eteklerinde 20 hektarlık bir yerleşim kenti bulunur. Yerleşme yerini küçük bir ırmak ikiye ayırır. Kentin duvarlarında kullanılan taşların kalınlığı ise 1 m'dir.

Nor Aresh: Urartuların yaşadıkları bir yer. Bu bölgede yapılan arkeolojik kazılarda Urartu dönemine ait mezar odaları bulundu. Bu mezar odalarında inceleme yapan arkeologlar Urartu sanatına özgü olan bazı eşyaların yanı sıra iğneler de elde edilmiştir.

Nor beyazit: (Kamo). Bir köy. Yapılan arkeolojik kazılarda Urartularla ilgili yazılıtaşlar bulunmuştur.

Nuna-bi: Urartu dilinde (yazısında) tekil şahıslar için kullanılır. Karşılığı "o geldi" anlamında tanımlanır. Örnek olarak verilen bir cümle: Nuna-bi Hilaruda-ni ka (i)-uki= "Hilaruda bana geldi" anlamındadır.

O

O. H. Habibullayev: Araştırmacı arkeologdur. Özellikle Kültepe Höyüğü I ve Kültepe Höyüğü II kazılarını yürüten ekibe baş-

kanlık etti. O. H. Habibullayev bölge kazılarında elde edilmiş çanak çömleklerin üç değişik gurupta olduğunu belirtir. Bunlar 1-monokrom, 2-polikrom, 3-karma olarak monokrom ve polikrom şeklinde boyalı olduklarını söyler. Ayrıca 1968-88 yılları arasında V. H. Aliyev başkanlığında Kültepe Höyüğü II kazılarında bulunmuştur. Erken Tunç Çağı ve Orta Tunç Çağı'na ait katmanlar bulunmuştur. Kimliği hakkında belge yetersizliğinden daha ayrıntılı bilgi verilemiyor.

Oltuçay: Urartular döneminde günümüz Erzurum ili sınırları içinde yer alan, altın ve gümüş madenleri yönünde zengin olduğu ifade edilen bir yerleşim alanıdır. Burada arkeolojik araştırmalar yapılmıştır.

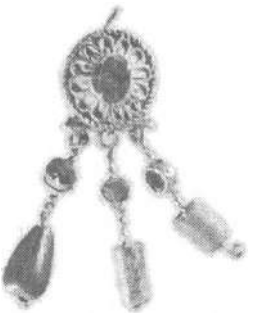
Oktay Belli: Türk arkeolog, araştırmacı yazar ve öğretim görevlisi. Hala İstanbul Üniversitesi'nde görev yapmakta ve Urartularla ilgili kazılar yapmaktadır. 3 Nisan 1945 yılında Kars'ta doğdu. İlk, orta ve lise öğrenimini Kars'ta tamamladıktan sonra, 1966 yılında İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi "Eski Ön Asya Dilleri ve Kültürleri Bölümü"ne kaydoldu. Eski Ön Asya Kültürleri, Umumi Türk Tarihi ve Yeniçağ Tarihi sertifikalarını verdikten sonra, 1970 yılında Eskiçağ Tarihi'nden iyi derece ile mezun oldu. Oktay Belli, 1970 yılında İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi'ne bağlı "Van Bölgesi Tarih ve Arkeoloji Araştırmaları Merkezi"nin bilimsel sekreterlik kadrosuna atandı. Bu tarihten günümüze değin kesintisiz olarak Doğu Anadolu Bölgesi'nde yapılan hem bilimsel kazılara katıldı, hem de çeşitli konular üzerinde araştırmalar yaptı. 1973 yılında Eskiçağ Tarihi Bölümü'nde "Urartular Çağında Van Bölgesi Yol Şebekesi" adlı konuyu doktora tezi olarak hazırlamaya başladı. 1982 yılında Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı Yardımcı Doçent, 1989 yılında aynı yerde Doçent, 1995 yılında da Profesör kadrosuna atandı. 1969-1981 yılları arasında Prof. Dr. Afif Erzen başkanlığında yürütülen ve Urartu Krallığı'nın başkentliğini yapan Van Kalesi ve Toprakkale ile Çavuştepe ve Giyimli (Hırkanis) kazılarına, ayrıca 4 kazı dönemi de Trakya'da bulunan Enez Kazısı'na katıldı. 1982-1985 yılları arasında Prof. Dr. Veli Sevin başkanlığında yürütülen İmikuşağı Kurtarma Kazısı'na ikinci başkan olarak katıldı. 1991 yılından beri Van'ın 11 km kuzeydoğusunda

yer alan ve Urartu Krallığı'nın erken dönem ören yerlerini oluşturan "Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri" kazıları, başkanlığı altında yürütülmektedir. 1970 yılından beri Doğu Anadolu Bölgesi'nde " Ulaşım Şebekesi", "Madencilik Faaliyetleri" ve "Baraj Gölet ve Sulama Kanalları" konusunda araştırmalar yapmaktadır. 1985 yılında Alman Dışişleri Bakanlığı'ndan kazandığı 1 yıllık burs ile Heidelberg şehrinde bulunan " Institut für Vor-und Frühgeschichte" ve Max-Planck" Enstitülerinde "Anadolu'nun Eski Madencilik Tarihi" konusunda çalışmalar yaptı. 1993 yılından beri "Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu" üyesi olarak görev yapmaktadır. 1999 yılından beri İ.Ü. Edebiyat Fakültesine bağlı "Van Bölgesi Tarih ve Arkeoloji Araştırmaları Merkezi"nde müdürlük görevini yürütmektedir. 1997 yılından bu yana "Van-Yoncatepe Kalesi ve Nekropolü" Kazılarının bilimsel başkanlığını yapmakta, 1998 yılından ise "Nahçıvan Kazı ve Yüzey Araştırması" adlı uluslar arası proje çalışmasını yürütmektedir. İ.Ü. Araştırma Fonu Uzmanlar Komitesi üyesi ve ayrıca İstanbul Üniversitesi Rektör Danışmanlığı görevini sürdürmektedir.

Oscar White Muscarella: Bir arkeolog. Kalatkartepe ile Agraptepe'de Urartularla ilgili kazılar yaptı.

Ö

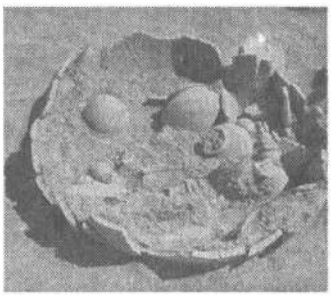
Ölü armağanları: Urartu uygarlığıyla ilgili mezar buluntuları üç ana bölümde incelenmiş. Bunlar 1-Mezar eşyaları, 2-Ölünün özel eşyaları, 3-Ölü armağanları şeklindedir. Armağanlar, genellikle gömme töreninde ölü ile birlikte mezara konulan eşyalardır. Ancak öldükten sonra yakınları tarafından verilen armağanlar da bu eşyalarla beraber mezar odasına gömülür. Armağanların hangi ölüye verileceği çoğu zaman bilinir. Buna benzer örnekler Altıntepe bölgesindeki 3 nolu mezarda bir prense ait olan mezarın içindeki eşyalarda göze çarpar.

Ölü eşyaları arasında bulunan bir küpe-Van Müzesi

Ölü eşyaları: Urartu uygarlığıyla ilgili mezar buluntuları üç ana bölümde incelenmiş. Bunlar 1-Mezar eşyaları, 2-Ölünün özel eşyaları, 3-Ölü armağanları şeklindedir. Ölü eşyaları; ölen kişinin mezarına öte dünyadaki bütün gereksinimlerini karşılayacak şekilde bırakılan eşyalardır. Mezara bırakılan eşyalarla mezar odası tamamen eve dönüşür. Evde her bireyin özel ya da ortak kullandıkları eşyalar mezarda da aynı şekilde bırakılır. Mezar odalarında genellikle takılar ve savunma silahları da yer alır. Altıntepe'deki 3 nolu mezarda bulunan buluntular bunlara örnektir. Mezardaki kişinin cinsiyeti odalara bırakılan eşyalardan anlaşılır. Bu nedenle arkeologlar hiç zorluk çekmeden bireyin kadın ya da erkek saraydan ya da halktan biri olduğunu hemen anlarlar.

Ölü yemeği: Urartularda ölü gömme geleneğinde ölen kişi ister fakir ya da ister zengin olsun törenler yapılırdı. Ancak ölen kişinin kendi evindeki törensel geleneği henüz bilinmiyor. Ölen kişinin bir tabuta konularak arabayla mezarlık alanına getirildiği anlatılır. Ölü mezarlık alanına getirildiği zaman tören yemeği verilmeye başlanırdı. Burada nasıl bir tapınma ve ne tür duaların okunduğu ne yazık ki henüz bilinmiyor. Ölü yemeği genellikle ölü mezara konulmadan yapılırdı. Hatta çoğun-lukla birkaç kap içinde yemek ölünün mezarına konulurdu. Bu davranış ölünün de tören yemeğinden tatması şeklinde ele alınmıştır. Ölüye yapılacak olan kurbanlık hayvanlar kabartmalarda gösterilmiştir. Bu hayvanlar, boğa ya da keçi olarak tercih edilirdi. Kurbanlığın mezar alanlarında yapılmadığı kazılardan anlaşılmıştır. Hiçbir mezar yerinde kurban sunakları bulunmamıştır. Kesilen kurbanlık hayvanların bir bölümü törene katılanlara yedirilir, kalan diğer bölümleri de kaplar içinde mezara konulurdu. Bu gelenek arkeolojik kazılarda kanıtlanmıştır.

Ölü küpleri

Ölü yerleri: Bütün uygarlıklarda, günümüzde de mezarların yapım amacı ölüler içindir. Ölenlerin barındığına inanılan yerlerdir. Bundan dolayı ölülerin istekleri doğrultusunda özel odaların içinde eşyalarla ya da eşyasız hazırlanmış yerlerdir. Yakma (Cremation) ya da gömme (Inhumation) olarak belirlenen gele-

neklerden yola çıkılarak ölü yerleri hazırlanır. Bunların bulundukları alanlar ise mezar olarak adlandırılır. Bazen doğrudan mezar tabanının kullanımı dışında ölülerin bırakılacağı döşemeler, urneler, ölü yatakları ve kayalara oyulan ya da bağımsız olan lahitlerdir.

Ölü yatakları: Urartu geleneğinde ölüler için kayalara oyulmuş iki tür ölü yatakları gözlendi. Bunlardan a-duvar içine oyulan ölü yatakları; b-yerden yükselen ölü yatakları. Bunlar yakma geleneğine uygun döşemeler şeklinde yapılmıştır.

Ördeklu: Urartulara ait bir yerleşim alanı. Burada çeşitli yazıtlar bulunmuştur.

Örme-oyma mezarlar: Bu tür mezarlar hem kayadan oyma ve hem de belirli bir bölümü taştan örme şeklinde olan mezarlardır. Kamışlı ve Tanıktepe'de (lev-68a) ile kodlanmış mezarlar buna örnektir.

Q

Qabilu: Margaret R.Payne'nin "Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu" adlı eserinde Argişti I'in seferleriyle ilgili (8.1.2) kodlu yazıtında yer alan bir aşirettir. Yazıtın bir dikilitaşın tümünde yazıldığı belirtilmektedir. Ancak taşın kırık olması nedeniyle A ve B şeklinde iki parça şeklinde kodlanarak okunmuştur. Bu yazıtın Argişti I'in (8.1.1) şeklinde kodlanan yazıtıyla karşılaştırıldığında A ile B arasında bir parçanın olduğu ortaya çıkmaktadır. Yani yazıtın üç parçadan oluştuğu tahmin edilmektedir. Bu yazıt, 1901 yılında Belck, 1882, 1888, 1893, 1890'da Sayce, 1900'de Sandalgian tarafından okunmuştur. Argişti I yıllıklarında bu aşiretin krallığını kuşattığını ve haraca bağladığını belirtmektedir.

Qadiaini: Surp Pogol yazıtında Urartuların saldırısına uğrayan Trans-Kafkasya bölgesinde bir kent. Urartular bu kente saldırarak haraca bağlamış ve ganimetlerle Tuşpa'ya dönmüşler. Surp Pogol yazıtında bu seferler detaylı olarak anlatılmaktadır.

Qaduganiu: Argişti I'in Margaret R. Payne'nin "Urartu Çivi Yazılı Taşlar Kataloğu" adlı kitabında (8.1.1) kodlu yazıt olarak belirtilen yazıtta adı geçen bir kenttir. Argişti I, diğer Urartu Kralları'nın yaptıkları çalışmalar gibi dönemindeki askeri seferler, yapılar, tapınak binaları, kanal ve göletler hakkında yazılıtaşlar diktirmişti. Horhor yazıtı olarak da adlandırılan yazıt; Van Kalesi'nin güneybatı tarafında bulunan kaya mezarına inen merdivenlerin ucunda yer almıştır. Bu yazıt 1900 yılında Sandalgian, 1901'de Belck, 1953'te Arutyunyan, 1979'da Melikişvili, 1992'de Salvini, 1840'da Schulz, 1872'de Mordtman, 1882, 1888, 1890, 1893'te Sayce, 1883'te Guiyord, 1927'de Meşçaninov, 1933'te Friedrich, 1952'de Vrouyr, 1948'de Saulcy, 1888'de Müller tarafından okunmuştur. Yazıtta Argişti I yıllıklarını hazırlarken askeri seferlerini özenle yazdırmıştır. Qaduganiu kenti kuşatılan kentler arasında gösterilmektedir.

Qa-ani: Argişti I'in Margaret R.Payne'nin "Urartu Çivi Yazılı Taşlar Kataloğu" adlı kitabında (8.1.1) kodlu yazıt olarak belirtilen yazıtta adı geçen bir ülkedir. Argişti I, diğer Urartu Kralları'nın yaptıkları çalışmalar gibi dönemindeki askeri seferler, yapılar, tapınak binaları, kanal ve göletler hakkında yazılıtaşlar diktirmişti. Horhor yazıtı olarak da adlandırılan yazıt; Van Kalesi'nin güneybatı tarafında bulunan kaya mezarına inen merdivenlerin ucunda yer almıştır. Bu yazıt 1900 yılında Sandalgian, 1901'de Belck, 1953'te Arutyunyan, 1979'da Melikişvili, 1992'de Salvini, 1840'da Schulz, 1872'de Mordtman, 1882, 1888, 1890, 1893'te Sayce, 1883'te Guiyord, 1927'de Meşçaninov, 1933'te Friedrich, 1952'de Vrouyr, 1948'de Saulcy, 1888'de Müller tarafından okunmuştur. Yazıtta Argişti I yıllıklarını hazırlarken askeri seferlerini özenle yazdırmıştır. Qu-ani ülkesi kuşatılan ülkeler arasında gösterilmektedir.

Qehu: Argişti I'in Margaret R.Payne'nin "Urartu Çivi Yazılı Taşlar Kataloğu" adlı kitabında (8.1.1) kodlu yazıt olarak belirtilen yazıtta adı geçen bir kenttir. Argişti I, diğer Urartu Kralları'nın yaptıkları çalışmalar gibi dönemindeki askeri seferler, yapılar, tapınak binaları, kanal ve göletler hakkında yazılıtaşlar diktirmişti. Horhor yazıtı olarak da adlandırılan yazıt; Van Kalesi'nin güneybatı tarafında bulunan kaya mezarına inen merdivenlerin

ucunda yer almıştır. Bu yazıt 1900 yılında Sandalgian, 1901'de Belck, 1953'te Arutyunyan, 1979'da Melikişvili, 1992'de Salvini, 1840'da Schulz, 1872'de Mordtman, 1882, 1888, 1890, 1893'te Sayce, 1883'te Guiyord, 1927'de Meşçaninov, 1933'te Friedrich, 1952'de Vrouyr, 1948'de Saulcy, 1888'de Müller tarafından okunmuştur. Yazıtta Argişti I yıllıklarını hazırlarken askeri seferlerini özenle yazdırmıştır. Qehu kenti ülkesi kuşatılan kentler arasında gösterilmektedir.

Qilbani: Bugünkü adı Varak Dağı olarak bilinir. Toprakkale'nin karşısında yer alır. Urartular tarafından kutsal görülerek tapınılmıştır. Bazı kaynaklarda da Erek Ya da Zımzım'ın eski adı olduğu belirtiliyor. Rusa II bu dağın önünde bugünkü Toprakkale'nin bulunduğu yerde Rusahinili adında bir kent kurdu. Yeni kurulan kentte tapınak, su sarnıçları, depolar ve Tanrı Haldi'ye adanmış tören alanları yapılmıştı. Kentin etrafında surlar yoktu. Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Menua'nın krallıkları döneminde Zımzım Dağları eteğinde Tanrı Haldi için bir yazıt yazdırırlar. Bu yazıt arkeolojik kazılarda bulunduğu zaman adına Meherkapı yazıtı denildi. Yazıtta sıralanan Urartu Tanrıları arasında yer alan bir Tanrı olarak belirtiliyor ve kurbanlık olarak kendisine 1 boğa ve 2 koyun sunulmuştur.

Qehu: Margaret R.Payne'nin "Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu" adlı eserinde Argişti I'in seferleriyle ilgili (8.1.2) kodlu yazıtında yer alan bir ülkedir. Yazıtın bir dikilitaşın tümünde yazıldığı belirtilmektedir. Ancak taşın kırık olması nedeniyle A ve B şeklinde iki parça şeklinde kodlanarak okunmuştur. Bu yazıtın Argişti I'in (8.1.1) şeklinde kodlanan yazıtıyla karşılaştırıldığında A ile B arasında bir parçanın olduğu ortaya çıkmaktadır. Yani yazıtın üç parçadan oluştuğu tahmin edilmektedir. Bu yazıt, 1901 yılında Belck, 1882, 1888, 1893, 1890'da Sayce, 1900'de Sandalgian tarafından okunmuştur. Argişti I yıllıklarında bu ülkeyi kuşattığını ve haraca bağladığını belirtmektedir.

Qarbi (e): Urartu dilinde bir sözcüktür. Sözcüğün Türkçe karşılığı "Parçası" anlamında tanımlanmıştır. Kürt Mitolojisi adlı eserin yazarı Dr. Cemşid Bender, Urartu dilinde kullanılan "Qarbi (e)" sözcüğünün aynı anlamını veren Kürt dilindeki "Kewir" sözcüğüyle benzer oranda örtüştüğünü ileri sürer. "Kewir" sözcüğün

karşılığı da "Kemer" (Zazaca "taş" anlamındadır) anlamında tanımlandığı görülmektedir. Yani Kürtçe bazı sözcüklerin Türk dili ve Hurri diliyle paralel kullanıldığını ileri sürer. Bir dönem İspanya elçisi olarak görevde bulunan Tahsin Mayatepek de Mayalarda kullanılan bazı sözcüklerin Türkçe sözcüklerle örtüştüğünü ileri sürmesine rağmen dikkate alınmamıştı. Kürtçe dilinde bazı sözcüklerin Sümer ve Akkad diliyle de örtüştüğü görülür. Bu ince ayrıntıdan yola çıkıldığında çoğu dillerde bazı sözcüklerin aynı anlamı verebildiği görülmektedir. Urartuların çoğu beyleri (kralları) zaten Kürt kökenli aşiretlerin bireylerinden oluşmaktadır. Ancak Bender'in özellikle Zagros Dağları'nı Kürtlerin yoğunlukta olduğu bölgeler olarak göstermesi de düşündürücü olmalıdır. Çünkü Sümer, Akkad (Agade)'yi oluşturmuş beyliklerin kökenlerinin araştırılması doğrultusunda bölgesel etnik belirtilmelidir. Mezopotamya bölgesinden Urmiye Gölü üzerinden Van bölgesine gelerek krallığa yükselen Kürt beyleri de acaba Zagros Dağları'nda yaşayan Kürtlerle aynı mıydı? Bu soruların karşılığına bakıldığında diller arasındaki benzerliklerin doğal olduğu görülecektir.

Quera: Urartular tarafından tapınılan bir Tanrı. Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua (Menu) tarafından Zımzım Dağları eteklerinde daha sonra arkeologlar tarafından adı "Meherkapı" yazıtı olarak kodlanan bir yazıtta bu Tanrı'nın adı geçmektedir. Yazıt kayaya bir kapı şeklinde oyularak hazırlanmıştır. Listenin 15. sırasında yer alan Tanrı Quera'ya kurbanlık olarak 1 boğa ve 2 koyun sunulmuştur.

Quera'nın Taşesi: Malatya (Melitealhelile) Krallığı'na bağlı bir yerleşim yeri. Malatya Kralı Hilaruda döneminde Urartuların askeri saldırısına uğradı. Sarduri II yönetimindeki Urartuların gücü karşısında fazla direnemedi, teslim oldu ve Urartu egemenliğine girdi. Sarduri II tarafından Melitealbelilerin (Malatya) ülkesine yaptığı saldırıda kuşattığı Hazani, Yaurabi, Tumeişki, Wasini, Maninui, Aruşi, Qulburarrinıi, Taşe, Quera'nın taşesi ve Meluiani kalelerden biridir. Sarduri taptığı askeri seferinde kuşattığı ve esir aldığı Kral Hilaruda'nın kendisine nasıl yalvardığını, canını kurtarmak için yaptığı haraçları Kömürhandaki "İzoli yazılıtaş"ta açıklamıştır. Bu kalelerden sonra kenti ve kralı

her yıl vergilendirmek üzere cezalandırır. Zaferi Tanrıları Teişeba ve Şivini'ye yaptığı dualara borçlu olduğunu belirtir.

Quriani: Surp Pogol yazıtında Urartuların saldırısına uğrayan Trans-Kafkasya bölgesinde bir kent. Urartular bu kente saldırarak haraca bağlamış ve ganimetlerle Tuşpa'ya dönmüşler. Surp Pogol yazıtında bu seferler detaylı olarak anlatılmaktadır.

Qulburarrini: Malatya (Melitealhelile) Krallığı'na bağlı bir yerleşim yeri. Malatya Kralı Hilaruda döneminde Urartuların askeri saldırısına uğradı. Sarduri II yönetimindeki Urartuların gücü karşısında fazla direnemedi, teslim oldu ve Urartu egemenliğine girdi. Sarduri II tarafından Melitealbelilerin (Malatya) ülkesine yaptığı saldırıda kuşattığı Hazani, Yaurabi, Tumeişki, Wasini, Maninui, Aruşi, Qulburarrini, Taşe, Quera'nın taşesi ve Meluiani kalelerden biridir. Sarduri taptığı askeri seferinde kuşattığı ve esir aldığı Kral Hilaruda'nın kendisine nasıl yalvardığını, canını kurtarmak için yaptığı haraçları Kömürhandaki "İzoli yazılıtaş"ta açıklamıştır. Bu kalelerden sonra kenti ve kralı her yıl vergilendirmek üzere cezalandırır. Zaferi Tanrıları Teişeba ve Şivini'ye yaptığı dualara borçlu olduğunu belirtir.

Qumenu (ni): Urartular döneminde bir kent krallığı. Kral Menua tarafından kuşatılmış. Meherkapı yazıtındaki Tanrılar panteonunda bu kentin kutsal olduğu belirtilmiştir. Kentin Tanrısına kurbanlık olarak 1 boğa ve 2 koyun sunulmuştur.

Qutume: (Asur dilindeki karşılığı Kumme olarak yazılır.) Menu yazıtlarında adı geçen bir kent. Bu kentin işgal edilişi anlatılmaktadır.

P

Paiteri: Bir kent krallığıdır. Prizma yazıtında adı geçen kent krallıklarından biridir. Tiglatpileser I'in beş yıllık krallığı sırasında icraatlarını anlattığı yazıta "Prizma yazıtı" adı verilmiştir. Daha önce her yıl yazılmayan yıllıklar, Tiglatpileser I döneminde her yıl

yazılmaya başlanır. Yazıtta kendisinden önce Asur, Enlil, Sin, Şamaş gibi Tanrılardan uzunca söz eder. Yaptığı icraatlardan da kendini göklere çıkartırcasına söz eder. Bu yazıtta Urartuları oluşturduğu belirtilen Daiaeni ve Nairi ülkeleriyle yaptığı savaşlara değinirken, kent krallıklarının adlarını da belirtmektedir. Daiaeni ve Nairi ülkelerinden başka yazılan kentlerin adları da Tunube, Tuali, Kindari, Uzula, Unzamuni, Andiabe, Pilakini, Aturgini, Kulibarzini, Şinibirni, Himua, Paiteri, Uiram, Şururia, Abaeni, Adaeni, Kirini, Albaia, Ugina, Nazabia ve Abarsiuni'dir.

Palu: Elazığ iline bağlı bir ilçedir. (Urartu dilindeki adı Şebeteria'dir.) Murat vadisinin sağ yamacında kurulmuş arkeolojik bir yerleşim yeri. Kayalık bir alandır. Burada Urartular döneminden kalma bir kalede Kral Menua'ya ait bir yazılı taş yer alır. İ.Ö.9. yüzyılda yapıldığı tahmin edilen bu kale, kayalar oyularak mağara halinde yapılmıştı. Kalede Urartu Kralı Menua tarafından yazılı bir kitabe yer alır. Kral Menua bu yazıtta Etilere karşı yaptığı savaşı anlatmaktadır. Onun döneminde Palu'nun adı "Şebeteria" olarak bilinirdi. Ayrıca kale içinden vadiye inen merdivenler de bulunmuştur. Yapılan arkeolojik kazılarda çok odalı mezarların bulunduğu bir yer olarak koruma altına alınmıştır.

Palu yazıtı: Bir yazıt adıdır. Genellikle eski uygarlıklara ait olduğu belirlenen yazılıtaşların adı bilinmediği durumlarda arkeologlar tarafından kodlanarak ismlendirilmektedirler. Bu yazıt Kral Menua tarafından yazılmıştır. Yazıttan bir bölüm ise şöyle: *"...Tanrı Haldi silahlarıyla sefere çıktı. Şebeteria kenti ülkesini, Huzana kentini ve Supani kentini ele geçirdi. Haldi ve Haldi'nin silahları güçlüdür. Haldi'nin gücü ile İşpuini oğlu Menua Şebeteria kenti ülkesini, Huzana kenti ülkesini, Supani kentini fethetti ve Hatti ülkesine kadar gitti. Bu yazıtı Tanrı Haldi için dikti. Şebeteira kentinde Tanrı Haldi için bir tapınak inşa etti. Meliteialbe kenti kralının hayatını haraç vermek koşuluyla bağışladı..."* şeklinde ifadeler yer almıştı.

Panammu: Samallı (Zincirli) kralı. Asur Kralı Tiglatpileser III'ün saldırılarına karşı Urartu Kralı Sarduri II'nın önerdiği güç birli-

ğini kabul etti. Kurulan koalisyonda yer aldı. Bu koalisyonda ayrıca; Malatya (Melitealhe) Kralı Sulumeli, Que Kralı Uruki, Arpad Kralı Agusi'nin oğlu Mati-ilu, Kumahalhı Kralı Kuştaşpili, Gurgum Kralı Tarhulara, Kargamişli Pisisris ve Samallı (Zincirli) Panammu vardı. Bu koalisyona rağmen Urartular Asur saldırılarında büyük kayıplar verdiler.

Papaz Kalesi: Abbasgöl köyü ve barajına giden yol üzerinde kurulan kale Iğdır iline 55 km uzaklıktadır. Doğusunda bulunan Yürek Kalesi gibi o da Erken Demir Çağ'da yapılmıştır. Yürek Kalesi'nin Urartular tarafından kurulmadığı Papaz Kalesi'nin yaklaşık İ.Ö.7. yüzyılda Urartular tarafından kurulmuş olduğu ifade edilmektedir. Kaleyle Abbasgöl arası yaklaşık 3 km'dir. Kayalık bir tepe üzerinde kurulan Papaz Kalesi'nin deniz seviyesinden yüksekliği 1900 m olarak belirtilmiştir. Konumu kayalığın konumuna uygun bir şekil olan dikdörtgen şeklinde yapılmıştır.

Parsua: Urartu dilinde Perslere verilen ad.

Patari: Urartu dilinde bir sözcüktür. Sözcüğün Türkçe karşılığı "Kent" anlamında tanımlanmıştır. Kürt Mitolojisi adlı eserin yazarı Dr. Cemşid Bender, Urartu dilinde kullanılan "Patari" sözcüğünün aynı anlamını veren Kürt dilindeki "Bajar" sözcüğüyle benzer oranda örtüştüğünü ileri sürer. "bajar" sözcüğün karşılığı da "Kent" anlamında tanımlandığı görülmektedir. Yani Kürtçe bazı sözcüklerin Türk dili ve Hurri diliyle paralel kullanıldığını ileri sürer. Bir dönem İspanya elçisi olarak görevde bulunan Tahsin Mayatepek de Mayalarda kullanılan bazı sözcüklerin Türkçe sözcüklerle örtüştüğünü ileri sürmesine rağmen dikkate alınmamıştı. Kürtçe dilinde bazı sözcüklerin Sümer ve Akkad diliyle de örtüştüğü görülür. Bu ince ayrıntıdan yola çıkıldığında çoğu dillerde bazı sözcüklerin aynı anlamı verebildiği görülmektedir. Urartuların çoğu beyleri (kralları) zaten Kürt kökenli aşiretlerin bireylerinden oluşmaktadır. Ancak Bender'in özellikle Zagros Dağları'nı Kürtlerin yoğunlukta olduğu bölgeler olarak göstermesi de düşündürücü olmalıdır. Çünkü Sümer, Akkad (Agade)'yi oluşturmuş beyliklerin kökenlerinin araştırılması doğrultusunda bölgesel etnik belirtilmelidir. Mezopotamya bölgesinden Urmiye Gölü üzerinden Van bölgesine gelerek krallığa yükselen Kürt beyleri de acaba Zagros Dağları'nda ya-

şayan Kürtlerle aynı mıydı? Bu soruların karşılığına bakıldığında diller arasındaki benzerliklerin doğal olduğu görülecektir. Urartularda yer alan şehirlerin Yunanca dilindeki gibi şehir anlamına gelen polis ilave edilmemiş. Yani Tuşpapolis olarak ele alınmamıştır. Bunlarda Asur şehir geleneğinde kullanılan "patari" sözcüğü göze çarpar. Patari şehir anlamına gelir. Tuşpapolis yerine Tuşpapatarı'nın yazılması doğal olarak karşılanır. Patari sözcüğünü Urartu halkı Doğu Anadolu'ya gelmeden önce yerel olarak önemli yerlere verdikleri bir ad olabilir düşüncesini savunanlar var. Bu sözcüğe benzer bir kent Lkyalılarda vardır. Bu kentin adı Patara olarak tarihte yer alır. Ancak yapılan araştırmalarda bu sözcük bir ad değil de başka anlamlar taşıyan bir sözcüktür. Bu sözcüğe benzer "patara, pteria, pateras" sözcükleri de yer alır. Urartu dilinde şehir anlamına gelen bir de şuhi sözcüğü var.

Patnos Kalesi: Bak Aznavur Tepe.

Patnos: Süphan Dağları'nın kuzey tarafında önceleri arkeolojik bir köy olarak belirlediler. Köy sonraki dönemlerde Ağrı iline bağlı ilçe konumuna yükseltilmiştir. Burada Urartulara ait Kral İspuini tarafından yazılmış yazıtlar bulundu. Ayrıca Türk arkeologları tarafından bu bölgede yeraltı mezar odaları bulundu. Burada bulunan mezarlar Urartuların gömme geleneklerine göre örme mezarlardı. Urartulardaki adı ise Aludiri olarak bilinmektedir. Kral Menua tarafından askeri amaçlı olarak yapılmış olduğu bir kenttir. Patnosla ilgili tarihsel bilgiler *"... Patnos İlçesinin tarihi çok eskilere dayanmaktadır. Urartuların "Aladırı", Romalıların "Patisus" diye adlandırdıkları İlçemiz geçmişte cereyan eden tarihi olaylarla beraber günümüze kadar gelen olayların akisleriyle süslü eski kalıntılarıyla yaşayan yörelerimizden birisidir. Tarihi kayıtlara göre buraya ilk olarak orta Asya'dan gelen Proto Hititler (Huriler) gelip yerleşmişlerdir. Huriler M.Ö. 3000 yılına kadar burada hüküm sürmüşlerdir. Proto Hititlerden sonra hakimiyet Hititlere geçmiştir. Hititlerin de yıkılmasından sonra burası Urartuların eline geçmiştir. Özellikle Urartuların en önemli bir yerleşim merkezi olarak kalmıştır. Urartuların da bu bölgede egemenlikleri bitince Patnos Asurluların eline geçmiştir. Asurluların yıkılmasından sonra diğer medeniyetlerin*

yerleşim merkezi olan Patnos Romalıların eline geçmiştir. Bölgenin strateji önemine sahip olan Patnos Anadolu'ya açılan önemli bir geçit yeri olması sebebiyle Bizansların uzun uğraşları neticesinde ellerine geçmiştir. 1071 Malazgirt Zaferinden sonra büyük Selçukluların eline geçen Patnos 1077 tarihinden itibaren de Anadolu Selçuklu Sultanlığı'nın eline geçmiş ve 1308 tarihine kadar Anadolu Selçuklu Sultanlığı'nın elinde kalmıştır. Anadolu Selçuklu Sultanlığı'nın yıkılmasından sonra Karakoyunluların eline geçmiştir.

*Karakoyunluların 1473 tarihinde yıkılmasından sonra bu topraklar İranlıların eline geçmiştir. Yavuz Sultan Selim'in yaptığı Çaldıran Savaşı'ndan sonra diğer yerler gibi Patnos'ta Osmanlı Devleti'nin egemenliğine girmiştir. Bu durum 1914 yılına kadar sürmüştür. Birinci Dünya Savaşında Rus ve Ermeni zulmüne maruz kalan bölge 14 Nisan 1918 tarihinde düşman işgalinden kurtulmuştur. 1936 tarihine kadar köy olarak kalan Patnos 1936 tarihinde İlçe hüviyeti kazanarak Ağrı İlinin ilçesi olmuştur.." şeklinde*dir.

Pasinler: Hasankale olarak da bilinir. Erzurum iline 37 km uzaklıkta ve güneydoğusunda bulunmaktadır. Burada Urartulara ait kale kalıntıları bulundu. Sur temel yuvaları, su taşımak için kanallar, kaya odası, yazıtlar çanak ve çömlekler bulundu. Ayrıca kalede Urartulara ait çeşitli mezar odaları da bulundu. Yapılan arkeolojik kazılarda çok odalı mezarların bulunduğu bir yer olarak koruma altına alınmıştır.

Pertek: Palu çevresinde yer alan Urartuların yerleştikleri bir yer. Bugün arkeolojik bir sit alanı olarak inceleme altında tutulmaktadır. Yapılan arkeolojik kazılarda burada çeşitli kaya mezarları bulunmuştur.

Pekeriç I: Urartuların yaşadıkları bir bölge. Bu bölgede Türk arkeologlar yeraltı mezar odaları buldular. Burada bulunan mezarlar Urartuların gömme geleneklerine göre oyma mezarlardı.

Pekeriç II: Urartuların yaşadıkları bir bölge. Bu bölgede Türk arkeologlar yeraltı mezar odaları buldular. Burada bulunan mezarlar Urartuların gömme geleneklerine göre oyma mezarlardı.

Pekeriç III: Urartuların yaşadıkları bir bölge. Bu bölgede Türk arkeologlar yeraltı mezar odaları buldular. Burada bulunan mezarlar Urartuların gömme geleneklerine göre oyma mezarlardı.

Pihatu: Sözcük anlamı "Bölge" anlamında kullanılmaktadır.

Pilakini: Bir kent krallığıdır. Prizma yazıtında adı geçen kent krallıklarından biridir. Tiglatpileser I'in beş yıllık krallığı sırasında icraatlarını anlattığı yazıta "Prizma yazıtı" adı verilmiştir. Daha önce her yıl yazılmayan yıllıklar, Tiglatpileser I döneminde her yıl yazılmaya başlanır. Yazıtta kendisinden önce Asur, Enlil, Sin, Şamaş gibi Tanrılardan uzunca söz eder. Yaptığı icraatlardan da kendini göklere çıkartırcasına söz eder. Bu yazıtta Urartuları oluşturduğu belirtilen Daiaeni ve Nairi ülkeleriyle yaptığı savaşlara değinirken, kent krallıklarının adlarını da belirtmektedir. Daiaeni ve Nairi ülkelerinden başka yazılan kentlerin adları da Tunube, Tuali, Kindari, Uzula, Unzamuni, Andiabe, Pilakini, Aturgini, Kulibarzini, Şinibirni, Himua, Paiteri, Uiram, Şururia, Abaeni, Adaeni, Kirini, Albaia, Ugina, Nazabia ve Abarsiuni'dir.

Pili: Urartu dilinde bir sözcüktür. Sözcüğün Türkçe karşılığı "Kanal" anlamında tanımlanmıştır. Kürt Mitolojisi adlı eserin yazarı Dr. Cemşid Bender, Urartu dilinde kullanılan "Pili" sözcüğünün aynı anlamını veren Kürt dilindeki "Pilust" sözcüğüyle benzer oranda örtüştüğünü ileri sürer. "Pilust" sözcüğün karşılığı da "Oluk" anlamında tanımlandığı görülmektedir. Yani Kürtçe bazı sözcüklerin Türk dili ve Hurri diliyle paralel kullanıldığını ileri sürer. Bir dönem İspanya elçisi olarak görevde bulunan Tahsin Mayatepek de Mayalarda kullanılan bazı sözcüklerin Türkçe sözcüklerle örtüştüğünü ileri sürmesine rağmen dikkate alınmamıştı. Kürtçe dilinde bazı sözcüklerin Sümer ve Akkad diliyle de örtüştüğü görülür. Bu ince ayrıntıdan yola çıkıldığında çoğu dillerde bazı sözcüklerin aynı anlamı verebildiği görülmektedir. Urartuların çoğu beyleri (kralları) zaten Kürt kökenli aşiretlerin bireylerinden oluşmaktadır. Ancak Bender'in özellikle Zagros Dağları'nı Kürtlerin yoğunlukta olduğu bölgeler olarak göstermesi de düşündürücü olmalıdır. Çünkü Sümer, Akkad (Agade)'yi oluşturmuş beyliklerin kökenlerinin araştırılması doğrultusunda bölgesel etnik belirtilmelidir. Mezopotamya bölgesinden Urmiye Gölü üzerinden Van bölgesine gelerek krallığa yükselen Kürt beyleri de acaba Zagros Dağları'nda ya-

şayan Kürtlerle aynı mıydı? Bu soruların karşılığına bakıldığında diller arasındaki benzerliklerin doğal olduğu görülecektir.

Pirua: Yazıtların başlangıcı "Sarduri oğlu Rusa" diye başlayan Urartu Kralı Rusa I'in askeri seferlerde yaptırdığı yazıtlarda bu ülkenin adı geçmektedir. Urartu Kralı Rusa I'e ait olan yazıtlar araştırmacılar tarafından belirli kodlamalarla ele alınmış ve bulundukları müzelerde koruma altına alınmışlardır. Bu yazıtlar Margaret R. Payne tarafından "Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu" adlı eserinde toplu olarak yeniden kodlanarak ele alınmıştır. Yazıtta Rusa I, bu ülkeyi kuşattığını ve krallarını da Tanrı Haldi'nin gücüyle kendisine yalvartarak, canını bağışlaması için yere eğilip, ayaklarına kapandığını belirtmektedir.

Pisiris: Kargamiş kralıdır. Asur Kralı Tiglatpileser III'ün saldırılarına karşı Urartu Kralı Sarduri II'nın önerdiği güç birliğini kabul etti. Kurulan koalisyonda yer aldı. Bu koalisyonda ayrıca; Malatya (Melitealhe) Kralı Sulumeli, Que Kralı Uruki, Arpad Kralı Agusi'nin oğlu Mati-ilu, Kumahalhı Kralı Kuştaşpili, Gurgum Kralı Tarhulara, Kargamişli Pisisris ve Samallı (Zincirli) Panammu vardı. Bu koalisyona rağmen Urartular Asur saldırılarında büyük kayıplar verdiler.

Piteira: Argişti I'in Margaret R.Payne'nin "Urartu Çivi Yazılı Taşlar Kataloğu" adlı kitabında (8.1.1) kodlu yazıt olarak belirtilen yazıtta adı geçen bir kenttir. Argişti I, diğer Urartu Krallarının yaptıkları çalışmalar gibi dönemindeki askeri seferler, yapılar, tapınak binaları, kanal ve göletler hakkında yazılıtaşlar diktirmişti. Horhor yazıtı olarak da adlandırılan yazıt; Van Kalesi'nin güneybatı tarafında bulunan kaya mezarına inen merdivenlerin ucunda yer almıştır. Bu yazıt 1900 yılında Sandalgian, 1901'de Belck, 1953'te Arutyunyan, 1979'da Melikişvili, 1992'de Salvini, 1840'da Schulz, 1872'de Mordtman, 1882, 1888, 1890, 1893'te Sayce, 1883'te Guiyord, 1927'de Meşçaninov, 1933'te Friedrich, 1952'de Vrouyr, 1948'de Saulcy, 1888'de Müller tarafından okunmuştur. Yazıtta Argişti I yıllıklarını hazırlarken askeri seferlerini özenle yazdırmıştır. Piteira kenti kuşatılan kentler arasında gösterilmektedir.

Prizma yazıtları: Tiglatpileser I'in beş yıllık krallığı sırasında icraatlarını anlattığı yazıta verilen ad. Daha önce her yıl yazılmayan

yıllıklar, Tiglatpileser I döneminde her yıl yazılmaya başlanır. Yazıtta kendisinden önce Tanrı Asur, Enlil, Sin, Şamaş gibi Tanrılardan uzunca söz eder. Bu Tanrıların Asur kentini kendisine verdiğini ifade eder. Sonra da krallık ünvanlarını sıralar. Bu ünvanlar *"Güçlü kral, Kainatın Kralı, Dünyanın dört bölgesinin kralı, Bütün kralların çobanı, Sevilen rahip, Elinde Tanrı Şamaş'ın emirlerini yerine getirmek için parlak asası olan Tiglatpileser, Enlil'e itaat eden kişi, Bütün Tanrılara itaat eden gerçek bir çoban"* şeklindeydi. Yazıtta sıraladığı ünvanlarının dışında saltanatının ilk yıllarını anlatır. Muşkilerle yaptığı seferi anlatır. Bu askeri seferi *"...Saltanatımın başlangıcında Muşki ülkesinin 20000 insanı ve 5 kralı, ki Alzi, (Elazığ bölgesi) ve Prulumzi ülkesini 50 yıldan beri ellerinde tutmaktaydılar ki bu ülkeler de önceki yıllar Asur'a haraç ve vergi verirlerdi. Bu insanları bir savaşta yendim. O insanlar (Muşkiler) güçlerine güvenerek aşağılara doğru geldiler (güneye) ve Kutbuhi ülkesini (Kammepene, Adıyaman) ellerine geçirdiler. (Muşkiler yavaş yavaş Asur'a yaklaşıyor). Tanrım Asur'un yardımıyla ordumu ve savaş arabalarımı topladım arkama hiç bakmadım (tedirgin değildim). Çok zor bir coğrafya içinde olan Kaşiari Dağları'nı aştım (Toroslar). Bu 20.000 savaşçı ve onların 5 kralıyla savaştım ve onları mağlup ettim. O insanların kanlarını akıttım (dağların yüksek yerleri ve ovalarına). Kentlerinin dışında kafalarını keserek buğday yığınları gibi üstüste koydum. Sahip olduğum her şeyin tümünü Asur'a taşıdım. Ordusundan geri kalan 6000 insanı Asur'a taşıdım. Bazıları kaçmıştı, bazıları ayaklarıma kapanmıştı. Ben hepsini kendi insanlarım saydım..."* şeklinde ifade eder. Bu yazıtta Urartuları oluşturan Nairi ülke krallarının sayısının ilk önce 23 daha sonra da 60 şeklinde değiştirilmiş olduğu görülmektedir. Araştırmacılar 23 rakamını Nairi koalisyonunu oluşturan beylerin sayısını işaret ettiğini, 60 rakamının ise koalisyon içinde yer alan küçük yerleşim birimlerinin olabileceğini belirtirler. Bu yazıtta belirlenen diğer ülke adları da Tunube, Tuali, Kindari, Uzula, Unzamuni, Andiabe, Pilakini, Aturgini, Kulibarzini, Şinibirni, Himua, Paiteri, Uiram, Şururia, Abaeni, Adaeni, Kirini, Albaia, Ugina, Nazabia ve Abarsiuni'dir.

Protom: Genellikle mitolojik yaratıklar ya da hayvanların ön kısımları olan (baş, boyun, bazı durumlarda ön ayaklarla beraber gövdesinin bir bölümü) organlarının betimlenmesine denir. Urartularda çok yaygın olarak görülen bir sanat dalıydı. Ancak protom çalışanlarının daha eskiye dayandığı da bir gerçek. Kültepe'de yapılan arkeolojik kazılarda bulunan vazolar üzerinde protom çalışmalar yer almış ve vazolar bu şekilde süslenmiştir. Urartular tarafından yapılan protomlu kazanlar Frigya, Yunanıstan ve Etrüske kadar alıcı bulunca oradaki kültürlere de bu sanat taşınmıştır.

Puluadi: Surp Pogol yazıtında Urartuların saldırısına uğrayan Trans-Kafkasya bölgesinde bir kent. Urartular bu kente saldırarak haraca bağlamış ve ganimetlerle Tuşpa'ya dönmüşler. Surp Pogol yazıtında bu seferler detaylı olarak anlatılmaktadır.

Sarduri II'ye ait olan yazıtta adı geçmektedir. Margaret R. Payne'nin "Urartu Çivi Yazılı Taşlar Kataloğu" adlı kitabında bu yazıtın kodlandığı görülmektedir. Yazıtta adı geçen bir ülkedir. Sarduri II, diğer Urartu Kralları'nın yaptıkları çalışmalar gibi dönemindeki askeri seferler, yapılar, tapınak binaları, kanal ve göletler hakkında yazılıtaşlar diktirmişti. Yazıtta Sarduri II'nin yıllıklarını hazırlarken askeri seferlerini özenle yazdırmıştır. Bu ülke kuşatılan ülkeler arasında gösterilmektedir.

Puzunia: Surp Pogol yazıtında Urartuların saldırısına uğrayan Trans-Kafkasya bölgesinde bir kent. Urartular bu kente saldırarak haraca bağlamış ve ganimetlerle Tuşpa'ya dönmüşler. Surp Pogol yazıtında bu seferler detaylı olarak anlatılmaktadır.

R

Rasu: Ruḥisia kentinin kralıdır. Rasu, Surp Pogol yazıtında Urartuların saldırısına uğrayan Trans-Kafkasya bölgesinde bir kent. Urartular bu kente saldırarak haraca bağlamış ve ganimetlerle Tuşpa'ya dönmüşler. Surp Pogol yazıtında bu seferler detaylı olarak anlatılmaktadır.

Revanduz Ovası: Tümme kent devletinin sınırları içinde yer aldığı belirtilen bir ovadır. Asur çivi yazılı kaynaklarda belirlenen konumlarıyla Tümme ülkesine Fırat'ı geçmek koşuluyla askeri sefer düzenleyen Tiglatpileser I bu ovadan da söz etmektedir.

Reşan Barajı: Ağrı ili Diyadin ilçesinin 12 km güneydoğusunda bulunan bir barajdır. Doğubayazıt ilçesine de yaklaşık 58 km uzaklıkta ve güneybatısında yer almaktadır. Aladağ (3255 m) ve Tendürek (3298 m) dağlarının kuzey yamaçlarında yer almıştır. Reşan barajı Haci Halit köyüne 1 km uzaklıktadır. Ana yolların dışında kaldığı için at arabalarıyla baraja ulaşılır. Deniz seviyesindeki yüksekliği de 2245 m'dir. Bu baraj da Urartular tarafından yapılan diğer barajlar gibi dağların arasındaki çöküntülerde oluşan göletlerle beslenmektedir. Baraj yapımı da Urartu mimari özelliklerine göre yapılmıştır.

Rihisa: Surp Pogol yazıtında Urartuların saldırısına uğrayan Trans-Kafkasya bölgesinde bir kent. Urartular bu kente saldırarak haraca bağlamış ve ganimetlerle Tuşpa'ya dönmüşler. Surp Pogol yazıtında bu seferler detaylı olarak anlatılmaktadır.

Risua: Yazıtların başlangıcı "Sarduri oğlu Rusa" diye başlayan Urartu kralı Rusa I'in askeri seferlerde yaptırdığı yazıtlarda bu ülkenin adı geçmektedir. Urartu Kralı Rusa I'e ait olan yazıtlar araştırmacılar tarafından belirli kodlamalarla ele alınmış ve bulundukları müzelerde koruma altına alınmışlardır. Bu yazıtlar Margaret R.Payne tarafından "Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu" adlı eserinde toplu olarak yeniden kodlanarak ele alınmıştır. Yazıtta Rusa I, bu ülkeyi kuşattığını ve krallarını da Tanrı Haldi'nin gücüyle kendisine yalvartarak, canını bağışlaması için yere eğilip, ayaklarına kapandığını belirtmektedir.

Ruhisia: Surp Pogol yazıtında Urartuların saldırısına uğrayan Trans-Kafkasya bölgesinde bir kent. Urartular bu kente saldırarak haraca bağlamış ve ganimetlerle Tuşpa'ya dönmüşler. Surp Pogol yazıtında bu seferler detaylı olarak anlatılmaktadır.

Rusa Barajı: (Halk arasında Keşişgöl Barajı olarak da tanımlandığı görülür) Urartu Kralı Rusa II tarafından Erek Dağı üzerinde kurulan bir baraj olarak anlatılmaktadır. Rusa Barajı'nın kimin tarafından yaptırılmış olduğunu belirten tablet yaklaşık yüz yıl

kadar önce Berlin'deki Pergamon Müzesi'ne kaçırılmış olduğu belirtilmektedir. Baraj Van Gölü'nün kuzeybatısıyla güneydoğusundaki suyun ulaşamadığı alanların sulanmasıyla ilgili yapılmış olduğu söylenir. Rusa Barajı'nın 7 m²'lik bir alana yayılmış olduğu belirtiliyor. Barajın iki duvarı bulunmaktadır. Duvarlar arasında 13.40 m'lik alan taş ve kaya parçalarıyla doldurulmuştur. Osmanlılar döneminde Van Gölü'nün kuzeybatısına suyun daha fazla gitmesi için güney tarafını toprak yığınıyla kapatarak köreltme yoluna gitmişlerdir.

Rusa.I: Urartu Kralıdır. (Ya da Urartu beyidir) İ.Ö.733-714 (Bazı kaynaklarda İ.Ö.733-[735-714] ya da [İ.Ö.730-713] tarihi olarak ele alınmıştır.) tarihlerinde hüküm sürerken Asur'da İ.Ö.722-705 tarihlerinde Sargon II hüküm sürdü. Döneminde Toprakkale'yi merkezi konuma getirdi. İmar planında değişiklikler yaparak su kanallarının yapımına öncelikle ağırlık verdi. Bu kanaları Keşiş ve Erçek göllerinde gerçekleştirdi. Kanalların yapımı ile ilgili çalışmalar için, Keşiş gölünün yakınlarında bir dikilitaş diktirerek belirtmiştir. Keşiş gölünden yaptığı kanallarla bölgenin su ihtiyacını nasıl karşıladığını anlatır. Urartu Kralları içinde İmara en çok önem veren bir kral (bey) olduğu söylenir. Merkez Tanrı Haldi için de bir tapınak yaptırmıştır. Rusa I, babasının Asur ordularının başındaki kral Tiglatplasar'a yenildikten sonra yerine tahta geçti. Son derece güç koşullar altında krallığı devraldığı anlatılır. Bu sıkıntılı dönemde Kimmerler ile "atlı kavimler" tehlikesi de yüksekti. Asur kralı Sargon II iç karışıklıkları fırsat bilerek Urartulara saldırıp, kaleleri ve kentleri yakıp yıktı. Musasir (Ardini) kenti yağma edildi. Paris Laouvre Müzesinde Asurlulara ait olduğu belirtilen bir tablette bu savaş bütün detaylarıyla anlatılır. Bu kral ile ilgili yazıtların bulunamaması nedeniyle hakkında kesin olarak bilgiler verilemiyor. Rusa I'e ait olduğu ileri sürülen yazılı bir taş, Revanduz ovasından Uşnuye ovasına giden yol üzerinde dikili olarak bulundu. Bu yazılı stelde okunması zor da olsa Rusa I ile Asur kentlerinden Musaiş (Ardini) kralı Urzana arasındaki diyalogdan söz eder. Urzana'yı koruması altına alarak bölge valisi yapar. Bunu da Topzava dikilitaşında belirtir. Kimmerler ve Asurlular karşısında daha fazla dayanamayan Rusa I'in kendisini öldürdüğü şeklinde açıklama-

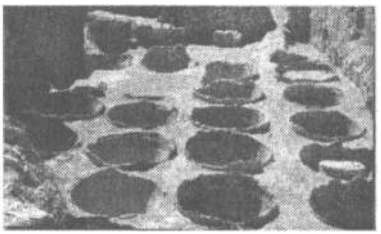
lar var. (Hatta Sargon II'nin saldırısından sonraki yenilgiye dayanamayarak intihar ettiği anlatılıyor.) Ölümünden sonra krallık tahtına oğlu Argişti II geçti. Ölümüyle ilgili belgelerde "Rusa [bunu] duydu ve yere yıkıldı. Giysilerini parçaladı, kol ve bacaklarını açtı, başörtüsünü (alın bandını) yırtıp fırlattı, saçlarını yoldu, iki eliyle göğsünü (sözcük: kalbini) dövdü (ve) kendini sırtüstü attı; kalbi durdu, karaciğeri yandı, ağzında acı çığlıkları vardı..." Bir başka yazıta da "...Kendi demir kılıcıyla kalbini tıpkı bir domuz (un) kalbi gibi deldi ve hayatına son verdi..." şeklinde yazılmıştı. Bu metinlerden de anlaşıldığı gibi Rusa, Musaşir kentinin kuşatıldığı ve talan edildiği haberiyle yıkıldığı anlaşılıyor.

Rusa I'in savaş yazıtları: (Yazıtların başlangıcı Sarduri oğlu Rusa" diye başlamaktadır. Urartu Kralı Rusa I'e ait olan yazıtlar araştırmacılar tarafından belirli kodlamalarla ele alınmış ve bulundukları müzelerde koruma altına alınmışlardır. Bu yazıtlar Margaret R. Payne tarafından "Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu" adlı eserinde toplu olarak yeniden kodlanarak ele alınmıştır. Buna göre; (10.1.1) Kodlu yazıt, Topzava'nın yaklaşık bir km uzağında bulunmuştur. Sidekan yolu üzerindedir. Yazıtın doğu ve güney yüzleri Urartu dilinden batı ve kuzey yüzleri de Asur dilinde yazılmıştır. Yazıt Keli-Gavur adıyla da bilinmektedir. Bu yazıtın Mergen Kavran olarak da bilinen (10.1.2) kodlu yazıtın kopyası olduğu belirtilmektedir. Yazıt 1899 yılında Belck, 1900'de Belck-Lehmann, 1904'te Lehmann, 1906'da Sayce, 1913'te Sandalgian, 1950, 1951'de Tseretheli, 1952'de Vrouyr, 1952'de Amin, 1966'da Edmonds, 1979'da Boehmer, 1984'te Salvini tarafından okunmuştur. (10.1.2) Kodlu yazıt, Mergeh Karvan'daki bir vadide bulunmuştur. Yazıt iki dilden yazılmıştır. Ön ve sol tarafında Asurca, Arka ve sağ tarafında da Urartu dilinden yazılmıştır. Yazıtın Keli Gavur olarak da bilinen (10.1.1) kodlu yazıtın kopyası olduğu belirtilmektedir. Yazıt, 1977, 1981,1982 yılında Kleiss, 1984, 1986 yılında Salvini tarafından okunmuştur. (10.1.3) Kodlu yazıt Nor-beyazıt yakınındaki Bedri-Gluç tepesindeki Urartu kale duvarındaki bir köşe taşında yazılmıştır."...Tanrı Haldi'nin kudretiyle Sarduri oğlu

Rusa der ki: Uelikuhi ülkesinin kralını yendim, esir ettim ve ülke (sin)den sürdüm..." şeklinde başlar. Yazıt, 1927 yılında Avdalbegyan, 1927'de Kalantar, 1928, 1930'de Meşçaninov, 1929, 1930'da Kapantsyan, 1931, 1932'de Friedrich, 1932'de Sayce tarafından okunmuştur. (10.1.4) Kodlu yazıt, Tsovinar yakınında bulunan Urartu kalesinde bulunmuştur. Anakaya üzerinde yazılmıştır. "...Tanrı Haldi'nin Tanrısal kudretiyle Sarduri oğlu Rusa der ki; Tek bir seferde bu ülkeleri ele geçirdim: Gölün beri tarafından, Adahu, Ueliku, Lueru ve Arquqiu ülkelerinin krallarını ve gölün ötesinden yüksek dağlardan Gurgumeli, Sanatua, Teriuişa, Risua, [ ]zua, Aria, Zama, büyük (?) İrgima, Ela, Ereltua, Aidamaniu, Guria, Alzira, Pirua, Sila, Uidua, Ateza, Eria, ve Azamerani ülkelerinin 19 kralını boyun eğdirdim..." şeklinde devam eder. Yazıt, 1863 yılında Sembatiants, 1872'de Mondtmann, 1882, 1894, 1929 'da Sayce, 1893, 1896'da Nikolskii, 1894, 1900'de Sandalgian, 1895'te Sembatiants, 1927'de Kalantar, 1931'de Kapantsyan, 1932, 1937'de Meşçaninov, 1937'de Friedrich, 1952'de Vrouyr tarafından okunmuştur.

Rusa I'in imar yazıtları: (Yazıtların başlangıcı Sarduri oğlu Rusa" diye başlamaktadır. Urartu Kralı Rusa I'e ait olan yazıtlar araştırmacılar tarafından belirli kodlamalarla ele alınmış ve bulundukları müzelerde koruma altına alınmışlardır. Bu yazıtlar Margaret R.Payne tarafından "Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu" adlı eserinde toplu olarak yeniden kodlanarak ele alınmıştır. Buna göre; (10.2.1) Kodlu yazıt, Mahmud Abad Tepesi'nde bulunmuştur. "...Sarduri oğlu Rusa der ki; Burada kurban kurallarını buyurdum. Krallar sefere çıkacakları zaman Tanrı Şebitu'ya bir boğa ve bir koyun, Tanrı Artu'arasu'ya bir koyun ve Şebitu kapısına bir koyun kurban edilsin..." şeklinde devam eder. Taş bir blok üzerinde yazılan yazıt, 1977, 1984, 1986 yılında Salvini, 1988, 1989'da Diakonov tarafından okunmuştur. (10.2.2) Kodlu yazıt, Van ilinde bulunmuştur. Tiblisi müzesinde koruma altındadır. Yuvarlak bir taşın üstünde bir yazıtın parçasıdır. Yazıt, 1900 yılında Belck-Lehmann, 1916'da Lehmann, 1927'de Meşçaninov, 1939'da Tseretheli tarafından okunmuştur.

Rusa I'e ait küçük yazıtlar: (Yazıtların başlangıcı Sarduri oğlu Rusa" diye başlamaktadır. Urartu Kralı Rusa I'e ait olan yazıtlar araştırmacılar tarafından belirli kodlamalarla ele alınmış ve bulundukları müzelerde koruma altına alınmışlardır. Bu yazıtlar Margaret R.Payne tarafından "Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu" adlı eserinde toplu olarak yeniden kodlanarak ele alınmıştır. Buna göre; (10.3.1) Kodlu yazıt Karmir-blur'da bulunmuştur. Tunç kalkan üzerinde yazılan yazıt 1952 yılında Piotrovskii tarafından okunmuştur. (10.3.2) Kodlu yazıt, München Prahistorische Staatssammlung'da bulunmaktadır. Tunç bir kemer üzerinde yazılan yazıt, 1986 yılında Belli-Kellner, 1991'de Kellner, 1991'de Merhav tarafından okunmuştur. (10.3.3-10.3.7) Kodlu yazıtlar, Karmir-blur'da bulunmuştur. St. Petersburg Ermitraj Müzesinde koruma altındadırlar. Tunç tas üzerinde yazılmıştır. Tunçtan yapılmış tasın orta kısmında kule, ağaç ve aslan bezemeleri yapılmıştır. 1951, 1952, 1969 yılında Piotrovskii, 1982'de Meyer tarafından okunmuştur. (10.3.8-10.3.11) Kodlu yazıtlar Tunç tas üzerinde yazılmıştır. Tunçtan yapılmış tasın orta kısmında kule, ağaç ve aslan bezemeleri yapılmıştır. (10.3.12) Kodlu yazıt, Karmir-blur'da bulunmuştur. Tunçtan yapılmış bir tas üzerindedir. (10.3.13) Kodlu yazıt Bastam'da bulunmuştur. Tahran Arkeoloji Müzesinde koruma altındadır. Kil tablet üzerinde yazılan yazıtın ön yüzünde "...Kral der ki; kale başkanı Lubsuiani konusunda mühürdar Ispiliugu'ya (şu) buyruğu ver: Kral korunsun (?)..." şeklinde devam eder. Yazıt,1979 yılında Salvini, 1982'de Berghe-Meyer, 1988, 1989'da Diakonov tarafından okunmuştur. (10.3.14) Kodlu yazıt Bastam'da bulunmuştur. Tahran Arkeoloji Müzesinde koruma altındadır. Kil tablet üzerinde yazılan yazıtın önyüzü"...Kral der ki; serbest bırakılanlar (?) hakkında kale başkanı lubsuiani'ye (şu) buyruğu ver. Buranın (?)halkı olanların sunusu ise, kişi başı iki ekmek üç ekmek olmalıdır..." şeklinde devam eder. Yazıt, 1979 yılında Salvini,

Arkeolojik kazılarda bulunan küpler

1982'de Berghe-Meyer, 1988,1989'da Diakonov tarafından okunmuştur.

Rusa II: (Rusas olarak yazılığı da görülür) (İ.Ö.675-645) Tarihleri arasında hüküm süren Urartu Kralıdır. (Bazı kaynaklarda İ.Ö. 680-645 ya da 680-[685-640] olarak ele alınmış). Hükümdarlık döneminde Asur'da İ.Ö.681-669 tarihlerinde Asarhaddon, İ.Ö.669-626 tarihlerinde ise Asurbanipal hüküm sürdü. Hükümdarlık döneminde Kimmerler ve İskitlerle iyi ilişkiler içinde bulundu. Tanrı Haldi için Adilcevaz'da "Kef Kalesi" olarak bilinen bir kale yaptırdı. Argişti II'nin oğludur. Bir yazıtta Tanrı Haldi için "Cihanın hakimi olan Haldı" yazdırdıktan sonra yazıtın altına da Argisti'nin oğlu Rusa diye yazdı. Bazı kaynaklarda bu kralın İ.Ö.685 yılında tahta geçtiği anlatılmaktadır. Bu krala ait kaya yazıtları ve dikilitaşlar azdır. Bu nedenle hakkında verilen bilginin tatmin edici olmadığı görüşünde olan araştırmacı yazarlar var. Ancak bu kralın döneminde bulunan kil tablet onun yeni bir yazışma modeline geçtiğini kanıtlar. Bu kral ile ilgili Ayanis'te bulunan Susi tapınağında ele geçen 16 m uzunluktaki yazıt ile Adilcevaz'da ele geçen yazıtlarda bazı detaylar anlatılmıştır. Yazıtta Van'ın kuzeyinde Ziukuni adında bir kent kurduğu anlatılıyor. Bu kente düşman ülkeler olarak tanımlanan Muşki, Hate ve Halitu ülkelerinden getirilen insanlar yerleştirilmiştir. Yazıtta Rusa'nın iskan planına da el attığı gösterilmiştir. Adı geçen düşman ülkelere yapılan askeri seferlerin başarıyla sonuçlandığı da ele alınmıştır. Rusa bütün Urartu Krallarından çok daha fazla kale yapmış bir kral olarak birinci sırayı alır. Bu kaleler arasında; Gökçegöl yakınındaki Karmir-Blur (Teişebani) Kuzeybatı İran'da Akçay'a yakın Rusa-i-Urutur (Batsam) Van/Toprakkale Qilbani dağı önündeki Rusahinili, Adilcevaz Kef kalesi ve Ayanis kalesi (Eduru dağı önündeki Rusahinili) kalelerden çoğu Tuşpa kentinin civarında güvenlik amaçlı yapılmış, ya da restore edilmiştir. Ayrıca Tuşpa ve Rusahinili kentleri için sulama kanalları da yapmıştır. Aras nehrinin kuzey kısmında Teisebani (Karmir-blur) adlı bir kale-kent inşa etti. Bastam ve Karmir-Blur kaleleri büyük ihtimalle "atlı askerler"in tehlikelerine karşı güvenlik açısından önem taşır. Bu kral göçebe kabiller karşısında büyük sıkıntılar yaşadı. Bu göçebe kabile-

lerden Medlerin gösterdiği tehlike Rusa'yı güvenliği artırıcı önlemler almasına yönlendirdi. İ.Ö.645 yılında tahtı bıraktığı anlatılır.

Rusa II'nin savaş yazıtları: (Yazıtların başlangıcı Rusa oğlu Argişti" diye başlamaktadır. Urartu Kralı Rusa II'ye ait olan sefer yazıtları araştırmacılar tarafından belirli kodlamalarla ele alınmış ve bulundukları müzelerde koruma altına alınmışlardır. Bu yazıtlar Margaret R. Payne tarafından "Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu" adlı eserinde toplu olarak yeniden kodlanarak ele alınmıştır. Buna göre; (12.1.1) Kodlu yazıt, Adilcevaz'ın yaklaşık dört km batı tarafındaki kef kalesinde bulunmuştur. İnönü ilkokulunun bahçesindedir. Taş blok üzerinde yazılan yazıt 1900 yılında Belck-Lehmann, 1901'de Belck, 1904'te Lehmann, 1950'de Melikişvili, 1955'te Friedrich, 1967'de Öğün tarafından okunmuştur. (12.1.2) Kodlu yazıt, Kaleköy kalesinde kayadan oyularak yapılmış bir oda içinde bulunmuştur. Anakaya üzerinde yazılan yazıt 1900 yılında Belck-Lehmann, 1910'da Lehmann, 1977'de Schafer tarafından okunmuştur.

Rusa II'nin imar yazıtları: (Yazıtların başlangıcı Rusa oğlu Argişti" diye başlamaktadır. Urartu Kralı Rusa II'ye ait olan imar yazıtları araştırmacılar tarafından belirli kodlamalarla ele alınmış ve bulundukları müzelerde koruma altına alınmışlardır. Bu yazıtlar Margaret R. Payne tarafından "Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu" adlı eserinde toplu olarak yeniden kodlanarak ele alınmıştır. Buna göre; (12.2.1) Kodlu yazıt, İran'ın Maku kasabası'nın 16 km uzağında bulunan harabeler arasından bulunmuştur. Taş levha üzerinde yazılan yazıt "...Argişti oğlu Rusa bu tapınağı efendi Tanrı Haldi'ye yaptırdı. Tanrı Haldi'nin kudretiyle Argişti oğlu Rusa der ki; kayaya dokunulmamıştı..." şeklinde devam eder. Yazıt, 1912 yılında Sayce, 1913'te Sandalgian, 1921'de Marr, 1927'de Meşçaninov, 1936'da Paya-zat, 1970'de Schuler, 1977'de Kleiss, 1982'de Berghe-Meyer tarafından okunmuştur. (12.2.2) Kodlu yazıt, Zvartnots'da bulunmuştur. Eçmiazin'de Ripsime Kilisesine götürülmüştür. Bir taş üzerinde yazılan yazıt, 1900 yılında Sandalgian, 1900'de Sembatiants, 1901'de Basmadjyan, 1901'de Golenişçev, 1901, 1904'te Belck, 1901'de Sayce, 1902'de Lehmann, 1927'de Meşçaninov,

1932'de Rice, 1944'te Piotrovski, 1976'da Engi-baryan tarafından okunmuştur. (12.2.3) Kodlu yazıt, Keşiş gölü yakınlarında bulunmuştur. Berlin'deki Pergamon Müzesinde koruma altındadır. Üst tarafı kırık bir taş üzerinde yazılan yazıt, 1892 yılında Belck-Lehmann, 1893, 1894'te Sayce, 1900'de Sandalgian, 1901'de Belck tarafından okunmuştur. (12.2.4) Koldu yazıt, Karmir-blur'daki Susi tapınağında bulunmuştur. Yanyana duran üç adet bazalt blok üzerinde yazılmıştır. Dördüncü bloğun eksik olduğu belirtilmektedir. Yazıt 1966 yılında Arutyunyan,1 979'da Salvini, 1988, 1991'de Diakonov tarafından okunmuştur. (12.2.5) Koldu yazıt, Karmir-blur'daki Susi tapınağında bulunmuştur. Bazalt bir blok üzerinde yazılmıştır. İkinci bir bloğun olduğu ancak kayıp olduğu belirtiliyor. Yazıt, 1966 yılında Artuyunyan, 1979'da Salvini tarafından okunmuştur. (12.2.6) Kodlu yazıt, Karmir-blur'daki Susi tapınağında bulunmuştur. Yan yana duran beş bazalt bloktan oluşmaktadır. Araştırmacılar birinci bloğun önünde bir başka bloğun daha olduğunu tahmin etmektedirler. Yazıt 1966 yılında Artuyunyan, 1979'da Salvini, 1988, !991'de Diakonov tarafından okunmuştur. (12.2.7) Kodlu yazıt, Karmir-blur'daki Susi tapınağında bulunmuştur. Bazalttan iki blok ve ayrıca taştan da ilave bir blok üzerinde yazılmıştır. 1937, 1940 yılında Kafadaryan, 1944, 1948, 1950'de Piotrovskii, 1966'da Arutyunyan, 1979'da Salvini tarafından okunmuştur. (12.2.8) Kodlu yazıt Karmir-blur'da bulunmuştur. Ermenistan devlet müzesinde koruma altındadır. Yazıtın çevirisi yapılamaz durumdadır. (12.2.9) kodlu yazıt, bir taş blok üzerinde yazılmıştır. Uzun bir yazıtın orta kısmı olduğu söylenmektedir. Yazıt, 1886 yılında Sembatyants, 1886, 1888'de Sayce, 1890, da Alişan, 1893, 1896'da Nikolskii, 1900'de Sandalgian, 1966'da Arutyunyan tarafından okunmuştur. (12.2.10) Kodlu yazıt, Adilcevaz'ın batısında yer almaktadır. Urartuların döneminden sonra yazıldığı ifade ediliyor. Taş blok üzerinde yazılan yazıt yıprandığı için okunamamıştır. (12.2.11) Kolu yazıt, Adilcevaz'ın batısında yer almaktadır. Urartuların döneminden sonra yazıldığı ifade ediliyor. Taş blok üzerinde yazılan yazıt yıprandığı için okunamamıştır. (12.2.12-12.2.13-12.2.14-12.2.15-12.2.16) kodlu yazıtlar Adilcevaz Kf kalesinde bulunmuştur. İnönü İl-

kokulu bahçesinde yer almaktadırlar. Ankara Anadolu Medeniyetler müzesinde koruma altındadırlar. Kabartmalı bazalt blok üzerinde yazılmıştır. (12.2.17) Kodlu yazıt, Ayanis kalesinde bulunmuştur. Van Müzesinde koruma altındadır. Andezit bir blok üzerinde yazılmıştır. Yazıt, 1995 yılında Çilingiroğlu-Salvini, 2001'de Salvini tarafından okunmuştur. (12.2.18) Kodlu yazıt, Bastam'da bulunmuştur. Taş parçası üzerinde yazılmıştır. 1970 yılında Schuler tarafından okunmuştur. (12.2.19) kodlu yazıt Ayanis'teki Susi tapınağında bulunmuştur. Yazıt 2001 yılında Salvini tarafından okunmuştur.

Rusa II'ye ait küçük yazıtlar: (Yazıtların başlangıcı Rusa oğlu Argişti" diye başlamaktadır. Urartu Kralı Rusa II'ye ait olan parçalı yazıtlar, araştırmacılar tarafından belirli kodlamalarla ele alınmış ve bulundukları müzelerde koruma altına alınmışlardır. Bu yazıtlar Margaret R.Payne tarafından "Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu" adlı eserinde toplu olarak yeniden kodlanarak ele alınmıştır. Buna göre; (12.3.1) Toprakkale'de bulunmuştur. Van Müzesinde koruma altındadır. Tunç kalkanın dış kenarları üzerinde yazılan yazıt 1882 yılında Sayce, 1894'te Belck-Lehmann, 1900'de Sandalgian, 1950, 1972'de Barnett tarafından okunmuştur. (12.3.2) Karmir-blur'da bulunmuştur. Kapı sürgüsü olduğu belirtilen bir tunç silindir üzerinde yazılmıştır. 1947 yılında Israelyan, 1947, 1948, 1950'de Piotrovskii tarafından okunmuştur. (12.3.3) Kodlu yazıt Karmir-blur'da bulunmuştur. Tunç bir tas üzerinde yazılmıştır. Tunçtan yapılmış tasta ayrıca üç adet hiyeroglif şekillerin bulunduğu belirtilmektedir. 1951, 1952 yılında Pietrovskii tarafından okunmuştur. (12.3.4) Kodlu yazıt Toprakkale'de bulunmuştur. Hamburg'daki Fur Kunts und Gewerbe Müzesinde bulunmaktadır. Bir şamdanın ayak kısımlarında yazılan yazıt 1961 yılında Hoffmann-Friedrich, 1991'de Merhav tarafından okunmuştur. (12.3.5) Kodlu yazıt Toprakkale'de bulunmuştur. Berlin'deki Pergamon Museum'da yer almaktadır. Kil tablet üzerinde yazılan yazıt 1900 yılında Belck-Lehmann, 1900, 1904, 1907'de Lehmann, 1906'da Sayce, 1927'de Meşçaninov, 1988'de Salvini, 1988'de Diakonov tarafından okunmuştur. (12.3.6) kodlu yazıt Karmir-blur'da bulunmuştur. Bulla üzerinde yazılmıştır. 1952, 1954 yı-

lında Piotrovskii, 1960'da Arutyunyan tarafından okunmuştur. (12.3.7'de 12.3.27'ye kadar) Bastam'daki Yukarı kalede yangın çöküntüleri arasında bulunan buluntulardır. Tahran Arkeoloji Müzesinde koruma altındadırlar. On yedi adet bulla üzerinde yazılan yazıt 1979 yılında Salvini, 1979'da Seid tarafından okunmuştur. (12.3.24'ten 12.3.29'a kadar) Kodlu yazıtlar Toprakkale'de bulunmuştur. Van Müzesinde koruma altındadır. 1900 yılında Belck-Lehmann, 1907, 1910, 1926'da lehmann, 1979'da Salvini tarafından okunmuştur. (12.3.30'dan 12.3.649'a kadar) Kodlu yazıtlar Bastam'da bulunmuştur. Tahran Müzesinde koruma altındadırlar. Bullalar üzerinde yazılmıştır. 1988 yılında Salvini, 1988'de Seid tarafından okunmuştur. (12.3.650'den 12.3.891'e kadar) Kodlu yazıtlar Bastam'da bulunmuştur. Tahran Müzesinde koruma altındadırlar. Bullalar üzerinde yazılmıştır. 1988 yılında Salvini, 1988'de Seid tarafından okunmuştur. (12.3.892) Kodlu yazıt Bastam'da bulunmuştur. Tahran Müzesinde koruma altındadırlar. 1988 yılında Salvini tarafından okunmuştur. (12.3.893) Kodlu yazıt Ayanis kalesinde bulunmuştur. Van Müzesinde koruma altındadır. Tunç kalkan üzerinde yazılmıştır. 2001 yılında Salvini tarafından okunmuştur. (12.3.894) kodlu yazıt Ayanis kalesinde bulunmuştur. Van Müzesinde koruma altındadır. Tunç kalkan üzerinde yazılmıştır. 2001 yılında Salvini tarafından okunmuştur. (12.3.895'ten 12.3.901'e kadar) kodlu yazıtlar Ayanis kalesinde bulunmuştur. Van Müzesinde koruma altındadır. Tunç kalkan üzerinde yazılan yazıtlar 2001 yılında Salvini tarafından okunmuştur. (12.3.902 ve 12.3.903) kodlu yazıtlar Ayanis Kalesinde bulunmuştur. Van Müzesinde koruma altındadırlar. Tunç miğfer üzerine yazılan yazıt 2001 yılında Salvini tarafından okunmuştur. (12.3.904) kodlu yazıt Ayanis Kalesinde bulunmuştur. Van Müzesinde koruma altındadırlar. Tunç mızrak üzerine yazılan yazıt, 1999 yılında Çilingiroğlu-Salvini tarafından okunmuştur. (12.3.905) Kodlu yazt, Ayanis Kalesinde bulunmuştur. Van Müzesinde koruma altındadırlar. Tunç mızrak başı üzerine yazılan yazıt, 2001 yılında Salvini tarafından okunmuştur. (12.3.906 ve 12.3.907) Kodlu yazıt, Ayanis Kalesinde bulunmuştur. Van Müzesinde koruma altındadırlar. Tunçtan yapılmış

temel silindiri üzerine yazılan yazıt, 2001 yılında Salvini tarafından okunmuştur. (12.3.908-12.3.911) Ayanis Kalesinde bulunmuştur. Van Müzesinde koruma altındadırlar. Tunçtan yapılmış çivi üzerine yazılan yazıt, 2001 yılında Salvini tarafından okunmuştur. (12.3.912) Kodlu yazıt, Ayanis Kalesinde bulunmuştur. Van Müzesinde koruma altındadırlar. Tunçtan yapılmış çivi üzerine yazılan yazıt, 2001 yılında Salvini tarafından okunmuştur. (12.3.913) kodlu yazıt Ayanis Kalesinde bulunmuştur. Van Müzesinde koruma altındadırlar. İki bulla üzerinde bulunan mühür baskılarının üzerinde yazılan yazıt, 2001 yılında Salvini tarafından okunmuştur.

Rusa III: Urartu Kralıdır. İ.Ö.605-585 tarihlerine hüküm sürdü. (bazı kaynaklarda da İ.Ö. 625-[609-585] şeklinde ele alınmıştır.) Erimena'nın oğludur. Bu kral ile ilgili üzerinde adı belirtilen çok miktarda kalkan Toprakkale kazılarında ele geçirilmiştir. Ayrıca Teişebani'de ise yine adına yapılmış mühürler ele geçmiştir. Döneminde Asur'da iç karışıklıklar nedeniyle bir kaos yaşanıyordu. Bu nedenle Rusa III, egemenliği sırasında bir türlü beylikleri toparlamasını beceremedi. İç karışıklıklar nedeniyle yönetimi beceremeyince de bölgede cemaatler ve aşiretler örgütlenmeye başlar ve devletin temelini bir anlamda da içten kemirmeye başlarlar. Asurlularda Mezopotamya bölgesinde artık önceki gibi söz sahibi olamıyor ve yavaş yavaş içerden çökmeye başlıyordu. İşte Rusa III Urartuların başına geçtiği zaman Asurluların gerileme dönemine denk gelmişti. Medler bölgeye hakim durumdaydı. Rusa III Urartuların son kralıydı.

Rusa III'ün yazıtları: Urartu Kralı Erimena'nın oğlu Rusa III'e ait olan parçalı yazıtlar, araştırmacılar tarafından belirli kodlamalarla ele alınmış ve bulundukları müzelerde koruma altına alınmışlardır. Bu yazıtlar Margaret R.Payne tarafından "Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu" adlı eserinde toplu olarak yeniden kodlanarak ele alınmıştır. Buna göre; (13.2.1) Kodlu yazıt Arin-berd'de bulunmuştur. Taş blok üzerinde yazılan yazıt 1970 yılında Anutyuntan-Oganesyan, 1971'de Salvini tarafından okunmuştur. (13.2.2) Kodlu yazıt, Armavir'de bulunmuş Eçmiazin'deki Ripisine kilisesine götürülmüştür. 1869 yılında Sembatyants, 1893, 1896'da Nikolskii, 1894'te Sayce, 1900'de San-

dalgian, 1927'de Meşçaninov tarafından okunmuştur. (13.2.3) kodlu yazıt, Toprakkale'de bulunmuştur. Tunç bir kalkan üzerinde yazılan yazıt, 1962 yılında Afif Erzen tarafından okunmuştur. (13.2.4) Kodlu yazıt Tunçtan yapılmış kalkan parçası üzerindedir. Yazıt, 1882 yılında Sayce, 1894'te Belck-Lehmann, 1900'de Sandalgian, 1926'da lehmann, 1950'de Barnett tarafından okunmuştur. (13.2.5) Kodlu yazıt Toprak-kale'de bulunmuştur. Berlin'dekiVorderasiatischen Müzesinde koruma altındadır. Tunçtan yapılmış kalkan parçası üzerindedir. 1892 yılında Belck-Lehmann, 1893'te Sayce, 1900'de Sandalgian, 1907'de Lehmann, 1990'da Wartke tarafından okunmuştur. (13.2.6) kodlu yazıt Toprakkale'de bulunmuştur. Berlin'deki Vorderasiatischen Müzesinde koruma altındadır. Tunçtan yapılmış kalkan parçası üzerindedir. 1892 yılında Belck-Lehmann, 1893'te Sayce, 1900'de Sandalgian, 1907'de Lehmann, 1990'da Wartke tarafından okunmuştur. (13.2.7) Kodlu yazıt Toprakkale'de bulunmuştur. Berlin'deki Vorde-rasiatischen Müzesinde koruma altındadır. Tunçtan yapılmış kalkan parçası üzerindedir. 1892 yılında Belck-Lehmann, 1893'te Sayce, 1900'de Sandalgian, 1907'de Lehmann, 1990'da Wartke tarafından okunmuştur. (13.2.8) Kodlu yazıt Toprakkale'de bulunmuştur. British Museum'da koruma altındadır. Tunç kalkan üzerinde yazılan yazıt, 1882 yıklında Sayce, 1894'te belck-Lehmann, 1900'de Sandalgian, 1950'de Barnett tarafından okunmuştur. (13.2.9-13.2.10-) Kodlu yazıt Toprak-kale'de bulunmuştur. British Museum'da koruma altındadır. Tunç kalkan üzerinde yazılan yazıt, 1882 yıklında Sayce, 1894'te Belck-Lehmann, 1900'de Sandalgian, 1950'de Barnett tarafından okunmuştur. (13.2.11) Kodlu yazıt, Toprakkale'de bulunmuştur. British Museum'da koruma altındadır. Yuvarlak bir tunç levha üzerinde yazılmıştır. Tunç nesnenin kalkan parçası olduğu söylenmektedir. Tunç levha üzerinde yazılan yazıt 1882 yıklında Sayce, 1894'te Belck-Lehmann, 1900'de Sandalgian, 1950'de Barnett tarafından okunmuştur. (13.2.12) Kodlu yazıt Toprakkale'de bulunmuştur. British Museum'da koruma altındadır. Tunç kalkan üzerinde yazılan yazıt 1882 yılında Sayce, 1894'te Belck-Lehmann, 1900'de Sandalgian, 1950'de Barnett tarafından okunmuştur. (13.2.13-13.2.14)

Kodlu yazıt Toprak-kale'de bulunmuştur. British Museum'da koruma altındadır. Tunç kalkan üzerinde yazılan yazıt 1882 yılında Sayce, 1894'te Belck-Lehmann, 1900'de Sandalgian, 1950'de Barnett tarafından okunmuştur. (13.2.15) Kodlu yazıt Toprakkale'de bulunmuştur. Berlin'dekiVorderasiatischen Müzesinde koruma altındadır. Tunçtan yapılmış kalkan parçası üzerindedir. 1990 yılında Wartke tarafından okunmuştur. (13.2.16) Kodlu yazıt, Toprak-kale'de bulunmuştur. British Museum'da koruma altındadır. Tunç bir frizin iki parçası üzerinde yazılan yazıt 1882 yılında Sayce, 1894'te Belck-Lehmann, 1900'de Sandalgian, 1950'de Barnett tarafından okunmuştur. (13.2.17) Kodlu yazıt Top-rakkale'de bulunmuştur. British Museum'da koruma altındadır. Tunç bir okluk üzerinde yazılan yazıt, 1972 yılında Barnett tarafından okunmuştur.

Rusai-Uru-Tur: Bak Bastam.

Rusahinili: Eleşkirt ilçesinin 14 km uzağında kurulan bir kenttir. (Bugünkü Toprakkale'nin bulunduğu yerdir) Burası Urartu Krallığının (beyliği) İ.Ö.735 tarihindeki merkezi yerleşim yeriydi. Bugünkü Toprakkale'nin Urartular dilindeki adı. Kentin yapım tarihi bilinmemektedir. Burada 1879 da British Müzesi adına Capitain Clayton ile Dr. Raynolds kazı yaptılar. Daha sonraki yılarda da 1899 da Rudolf Virchov tarafından tekrar kazılar yapıldı. Uzun bir aradan sonra Birinci dünya savaşı sırasında Ruslar tarafından "Marr" idaresinde tarih 1916'yı gösterirken kazılara başlandı. Urartuların yaptırmış olabileceği düşünülen kalenin Arsaklılar tarafından onarılmış olabileceği düşünülüyor. Urartuların dinsel açıdan kutsal saydıkları Zimzim kayalıkları üzerinde bir kale kurulmuştur. Tanrılar panteonunun baş Tanrısı olarak bilinen Haldi için yaptırılan bir tapınak, sur kalıntıları, saray ve su ihtiyacını gidermek için bir su sarnıcı yer alır. İlçe merkezinden 14 km uzaklıkta bulunan bu kalenin kalıntılarının bulunduğu yerde Osmanlılar tarafından bir cami yaptırıldı. Bak Toprakkale.

Rusa barajı: Rusa II tarafından Keşişgöl'de yapılan bir barajdır. Bu baraj sulama için kullanılmıştır. Barajın kim tarafından ve ne amaçla yapıldığına dair yazılan yazılı taş Almanya'ya kaçırılmıştır. Bu yazılıtaş Berlin'deki "Pergamon" müzesinde koruma al-

tında tutulmaktadır. Araştırmacılar bu yazılıtaşın Kral Menua tarafından yazılmış olabileceğini yazarlar.

Rusagöl: (Bugünkü adı Keşişgöl olarak bilinir) Van olarak bilinen Tuşpa'nın çevresindeki üzüm bahçeleri ve meyve ağaçlarının sulama ihtiyacını gidermek için yapılan yapay bir göl. Bu göl kral Rusa tarafından yaptırıldı. Bu göl İ.Ö.685-645 tarihleri arasında Urartularda egemenlik sürdürmüş olan kral Rusa II tarafından yapılmıştır. Prof. Dr. Oktay Belli Urartular tarafından suni olarak yapılmış göletlerle ilgili *"...Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki baraj, gölet ve sulama kanallarının % 85'i erozyondan büyük ölçüde etkilenmiştir. Baraj ve göletlerin erozyondan bu denli şiddetli bir şekilde etkilenmesinde, bölgedeki orman alanlarının ortadan kalkmasının da çok büyük bir etkisi olmalıdır. Ancak Ortaçağ, Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti dönemlerinde baraj, gölet ve sulama kanallarında yapılan küçük onarımlar sayesinde Urartu baraj ve gölet ve sulama kanallarının % 35'i günümüzde bile kullanılmaktadır..."* şeklinde açıklama yapmıştır.

Rusai-Uru-Tur: Bak Bastam.

S

Sa: Araştırmacıların yaptıkları inceleme ve kazılarda Urartu kültürüne ait olarak ele geçen küçük tunç belgeler üzerinde gösterilen bir şekil olarak belirlenmiştir. Karmir-blur'da bulunan yazıtlarda (UKN 118 b,s: 152, 193-259 q. b. c 260) bir şekil görülür. Tunç belgeler üzerinde gösterilen "Sa" işareti bazı durumlarda "NİG" şeklinde kullanılmış olduğu görülmektedir. "NİG" işareti'nin karşılığı "şey, eşya" şeklinde gösterilmiştir. Urartu yazıtlarında bazı kral adlarının eklerinde gösterilen şekiller özellikle Sümer ideoglarından etkilenerek ele alınmış olduğu düşünülmektedir. NİG, bu durumda Urartu dilinde "Nig-ga" ya da "Nig-ba" şeklinde yazıtlarda kullanılmıştır. Yazıtbilimci ve araştırmacılardan Pietrovski ile Melikişvili "NİG" işaretini "SA" şeklinde çevirmişlerdir. Yazıtların karşılaştırmaları esnasında

"SA" işaretinin Akkad dilinde kullanılan bir işaret olduğu ortaya çıkmaktadır. "onun vücudundaki, onun çocuğu" anlamındaki "Sa-libbi-sa", saraylı, hadımağa anlamındaki "sa-reisi" ve benim sözümün ki, dediğim anlamındaki "Sa-qabe-ja" örnek olarak gösterilir. Bu belirlemelerle bronz parçalar üzerinde kullanılan şeklin "NİG" değil de Akkad dilindeki "Sa" olduğu ortaya çıkmaktadır.

Sadak: Okdanlık olarak bilinir. Urartuların savunma amaçlı ve avcılıkta kullanılmak için kullandıkları tunç başlıklı okların toplu olarak tutuldukları bir malzeme yeri, ya da malzeme çantası. Genellikle tunç levhaların katlanarak yapılması şeklinde hazırlandığı belirtilir. Açıkta kalan bir kısmı da deriyle kapatılırdı. 10 santim çapı, 70 santim de uzunluğu vardı. İki ucunda bir halka ile deri ipler vasıtasıyla sırtta taşınması kolaylaştırılmıştır. Eski Türk boylarında savaşçılar da sadak kullanırlardı.

Salı: Urartu dilinde bir sözcüktür. Sözcüğün Türkçe karşılığı "Yıl" anlamında tanımlanmıştır. Kürt Mitolojisi adlı eserin yazarı Dr. Cemşid Bender, Urartu dilinde kullanılan "salı" sözcüğünün aynı anlamını veren Kürt dilindeki "Sal (e)" sözcüğüyle benzer oranda örtüştüğünü ileri sürer. "Sal (e)" sözcüğün karşılığı da "Yıl" anlamında tanımlandığı görülmektedir. Yani Kürtçe bazı sözcükleri Türk dili ve Hurri diliyle paralel kullanıldığını ileri sürer. Bir dönem İspanya elçisi olarak görevde bulunan Tahsin Mayatepek de Mayalarda kullanılan bazı sözcüklerin Türkçe sözcüklerle örtüştüğünü ileri sürmesine rağmen önemli görülmemişti. Kürtçe dilinde bazı sözcüklerin Sümer ve Akkad diliyle de örtüştüğü görülür. Bu ince ayrıntıdan yola çıkıldığında çoğu dillerde bazı sözcüklerin aynı anlamı verebildiği görülmektedir. Urartuların çoğu beyleri (kralları) zaten Kürt kökenli aşiretlerin bireylerinden oluşmaktadır. Ancak Bender'in özellikle Zagros Dağlarını Kürtlerin yoğunlukta olduğu bölgeler olarak göstermesi de düşündürücü olmalıdır. Çünkü Sümer, Akkad (Agade)'yi oluşturmuş beyliklerin kökenlerinin araştırılması doğrultusunda bölgesel etnik belirtilmelidir. Mezopotamya bölgesinden Urmiye Gölü üzerinden Van bölgesine gelerek krallığa yükselen Kürt beyleri de acaba Zagros Dağlarında yaşayan

Kürtlerle aynı mıydı? Bu soruların karşılığına bakıldığında diller arasındaki benzerliklerin doğal olduğu görülecektir.

Salua: Urartuların bölgesinde yer aldığı belirtilen bir kent. Salmanasar I Urartaular üzerine yaptığı askeri saldırıda bu kenti ele geçirerek haraca bağladığını belirtir. Çağın gereksinimleri gereği krallar kuşattığı yerlerdeki ganimetlere haraç gözüyle bakar ve daha sonraki yıllarda da bunun tekrarını yaparlardı. Salmanasar I bu kuşatma hareketini bir yazılıtaşta kendini göklere çıkarırcasına belirtmişti. Salua, Asur yazılı kaynaklarına göre Uruadrı (Urartu) ülkesini oluşturan sekiz kentten (Himme, Uadkun, Bargun, Salua, Halila, Nilipahri, Zingan) biridir. Bu kentte yaşıyanlar Urartuları temsil etmekteydi. Asurlular bu kente saldırmış ve yağmalamışlardır. Asur kralı Salmanasar I bir yazıtında "...Himme, Uadkun, Bargun, Salua, Halila, Nilipahri, Zingan adlı sekiz ülkeyi ve (bu kentlere) ait askeri güçleriniş ele geçirdim. 51 kenti zaptettim, yaktım, mallarına haraç olarak el koydum. Tüm Uruadrı ülkesini üç günde Tanrım Assur'un ayaklarına dize getirdim..." şeklinde belirterek kentleri nasıl işgal ettiğini belirtmektedir.

Samanuna: Urartular döneminde Uruadrı kent devletinin sınırlarına yakın olduğu söylenen bir nehirdir. Bu nehirin adı Asurbel-kala'nın yazıtlarında gösterilmiştir. Yazıtta nehirin Uruadrı ülkesinin sınırlarının gerisinde yer aldığı gösterilir.

Sanatua: Yazıtların başlangıcı Sarduri oğlu Rusa" diye başlayan Urartru kralı Rusa I'in askeri seferlerde yaptırdığı yazıtlarda bu ülkenin adı geçmektedir. Urartu Kralı Rusa I'e ait olan yazıtlar araştırmacılar tarafından belirli kodlamalarla ele alınmış ve bulundukları müzelerde koruma altına alınmışlardır. Bu yazıtlar Margaret R.Payne tarafından "Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu" adlı eserinde toplu olarak yeniden kodlanarak ele alınmıştır. Yazıtta Rusa I, bu ülkeyi kuşattığını ve krallarını da Tanrı Haldi'nin gücüyle kendisine yalvartarak, canını bağışlaması için yere eğilip, ayaklarına kapandığını belirtmektedir.

Sani: Urartu dilinde bir sözcüktür. Sözcüğün Türkçe karşılığı "Tabak" anlamında tanımlanmıştır. Kürt Mitolojisi adlı eserin yazarı Dr. Cemşid Bender, Urartu dilinde kullanılan "Sani" sözcüğünün aynı anlamını veren Kürt dilindeki "Seni/sini" sözcüğüy-

le benzer oranda örtüştüğünü ileri sürer. "Seni/sini" sözcüğün karşılığı da "Tas " anlamında tanımlandığı görülmektedir. Yani Kürtçe bazı sözcükleri Türk dili ve Hurri diliyle paralel kullanıldığını ileri sürer. Bir dönem İspanya elçisi olarak görevde bulunan Tahsin Mayatepek de Mayalarda kullanılan bazı sözcüklerin Türkçe sözcüklerle örtüştüğünü ileri sürmesine rağmen önemli görülmemişti. Kürtçe dilinde bazı sözcüklerin Sümer ve Akkad diliyle de örtüştüğü görülür. Bu ince ayrıntıdan yola çıkıldığında çoğu dillerde bazı sözcüklerin aynı anlamı verebildiği görülmektedir. Urartuların çoğu beyleri (kralları) zaten Kürt kökenli aşiretlerin bireylerinden oluşmaktadır. Ancak Bender'in özellikle Zagros Dağlarını Kürtlerin yoğunlukta olduğu bölgeler olarak göstermesi de düşündürücü olmalıdır. Çünkü Sümer, Akkad (Agade)'yi oluşturmuş beyliklerin kökenlerinin araştırılması doğrultusunda bölgesel etnik belirtilmelidir. Mezopotamya bölgesinden Urmiye Gölü üzerinden Van bölgesine gelerek krallığa yükselen Kürt beyleri de acaba Zagros Dağlarında yaşayan Kürtlerle aynı mıydı? Bu soruların karşılığına bakıldığında diller arasındaki benzerliklerin doğal olduğu görülecektir.

Saraylar: Urartu mimarisinde saray niteliğindeki yapıların sayısı oldukça fazladır. Yapılan arkeolojik kazılar sonucunda bulunan her kalede genellikle bir saray bulunmuştur. Urartu Krallığının başlamasıyla bu saraylar da yapılmaya başlar. İlk saray Van (Tuşpa) kalesinde görülür. Bu saray erken döneme aittir. Ancak kalıntıları bulunan saraydan çivi yazılı eserlerin yetersizliğinden ayrıntılı bilgi verilemiyor. Aynı kalenin batı yönünde Argişti I'e ait olduğu söylenen bir saray yer alır. Kazısı yapılan Yukarı Anzaf kalesinde de bir saray ortaya çıkarılmıştır. Patnos yakınındaki Girktrepe ve yine Argişti I tarafından Arın-Berd (Erepuni)'deki saray gösterilir. Kral Argişti I'e ait bir başka saray da Armavir-Blur'da bulunur. "Argiştinili" adını verdiği sarayın da mimarisi Urartu özelliklerini taşır. Rusa I tarafından 7 yüzyılda yapılan Adilcevaz Kef kalesindeki saray, Karmir-Blur (Batsam) ve Ayanis kalelerindeki saraylar ile eski saraylar arasında mimari bir değişikliğin olmadığı açıklanıyor.

Sarara: Argişti I'in Margaret R.Payne'nin "Urartu Çivi Yazılı Taşlar Kataloğu" adlı kitabında (8.1.1) kodlu yazıt olarak belirtilen

yazıtta adı geçen Bustu ülkesine bağlı bir kenttir. Argişti I, diğer Urartu Krallarının yaptıkları çalışmalar gibi dönemindeki askeri seferleri, yapıları, tapınak binalarını, kanal ve göletler hakkında yazılıtaşlar diktirmişti. Horhor yazıtı olarak da adlandırılan yazıt; Van Kalesinin güneybatı tarafında bulunan kaya mezarına inen merdivenlerin ucunda yer almıştır. Bu yazıt 1900 yılında Sandalgian, 1901'de Belck, 1953'te Arutyunyan, 1979'da Melikişvili, 1992'de Salvini, 1840'da Schulz, 1872'de Mordtman, 1882, 1888, 1890, 1893'te Sayce, 1883'te Guiyord, 1927'de Meşçaninov, 1933'te Friedrich, 1952'de Vrouyr, 1948'de Saulcy, 1888'de Müller tarafından okunmuştur. Yazıtta Argişti I yıllıklarını hazırlarken askeri seferlerini özenle yazdırmıştır. Sarara kenti kuşatılan kentler arasında gösterilmektedir.

Sardi: Urartular tarafından tapınılan bir Tanrıçadır. Tanrılar panteonunun altmışdokuzuncu sırasında yer alır. Meherkapı yazıtındaki Tanrılar listesine göre bu Tanrı'ya kurbanlık olarak 1 inek sunulmuştur. Yapılan arkeolojik kazılarda gerekli belgeler bulunamadığı için bu Tanrı ile ilgili daha fazla bilgi verilemiyor. Ancak bölgede yoğun olarak arkeolojik kazılar devam etmektedir.

Sarduri I: (Bazı kaynaklarda Sardur olarak ele alınmış) (Erhan Akyıldız tarafından hazırlanan Taş Çağından Osmanlı'ya adlı kitapta da İ.Ö.840-830 tarihleri olarak gösterilmiştir. Ancak bu tarihin Sarduri II için kullanılmış olduğunu belirten başka kaynaklar var!) Urartu Kralı Lutipris'in (Lutibri) oğludur. Urartu devletinin de ikinci kurucu kralı olarak kaynaklarda yer alır. İ.Ö.880-859 tarihlerinde hüküm sürdü. (Bazı kaynaklarda bu kralın Arame'nin oğlu olduğu ele alınmıştır) Krallığı döneminde İ.Ö.884-859 tarihlerinde Asur'da Asurnasırpal II hüküm sürdü. Bu kral (Urartu beyi) kendine "Şarkişatti" lakabını takmıştı. Bu lakabın anlamı ise "Şarru; (Akad dilinde kral) "kişşatu: "bütün, hep" anlamındadır (Akat dilinde). Genel anlamı ise"dünyanın kralı"demektir. Bu unvanı Asur dilinde yazdırdığı bir dikilitaşta göstermiştir. Van (Tuşpa)kentini ikametgahı olarak kullandı. Kendi adına "Sardurihinili" adında bir kent kurdu (O çağlarda kalelere kent adı verilirdi). Kent bugün "Çavuşpaşa Tepesi" adıyla bilinir. Bu kentin uzunluğu 900 genişliği ise 80 m civarın-

da ölçüldü. Burada saraylar, tapınak, tören koridorları ve depolar yer aldı. Bugün "analı kız" ya da "hazine kapısı" olarak bir saray yer alır. Sarduri I Van Kalesinin kuzey batı ucunda inşa ettirilen ve halk arasında "Madırburç" olarak bilinen bir yapının üzerinde ;"...Lutipri oğlu Sarduri'nin yazıtı; büyük kral, güçlü kral, dünyanın kralı, Nairi ülkesinin kralı, eşi olmayan kral, halkın çobanı, savaştan korkmayan kral. Ben Lutipri'nin oğlu Sarduri, krallar kralı, bütün krallardan haraç alan kral, Lutipri oğlu Sarduri böyle konuşur: Bu taşları Alniunu kentinden getirdim ve bu duvarı inşa ettim..." şeklinde yazdırarak, krallığını tarif edecek ifadelere yer vermişti. Sarduri I, Asur askerleri karşısında birkaç defa yenilgi yaşadığı için eski başkentleri olan Arzaşkuner yerine daha güvenli bir yerde başkent kurar bu yer günümüzdeki adıyla Van ilinin bulunduğu yerdeki Tuşpa'dır.

Sarduri I Yazıtları: Urartu Kralı Sarduri I'e ait olan yazıtlar araştırmacılar tarafından belirli kodlamalarla ele alınmış ve bulundukları müzelerde koruma altına alınmışlardır. Bu yazıtlar Margaret R. Payne tarafından "Urartu Çivi yazılı belgeler Kataloğu"nda ("1.1.1-1.1.2-1.1.3 ve 1.1.4") şeklinde kodlanmıştır. Büyük kalker bloklar üzerinde Asur diliyle yazılmış bir nolu yazıtta sarduri I "...Lutupri oğlu Sarduri, Büyük Kral, Güçlü Kral, Dünyanın kralı, Nairi Ülkesinin kralı, benzeri olmayan kral, hayat verici çoban, dik başlı uyruklarla savaşmaktan korkmayan kralın yazıtıdır..." şeklinde bilgiler yer almaktadır. Bir nolu yazıt için Sayce 1882, Jensen 1893, Sandalgian 1900, Lehman 1907, Vrouyr 1952 ve Wilhelm 1986 yılında çevirilerini yapmışlar. İki nolu yazıt da büyük kalker bloklar üzerinde Asur diliyle yazılmıştır. Bu yazıtta "...Lutupri oğlu sarduri, büyük kral..." şeklinde devam eder. Yazıt Lehman tarafından 1907 yılında inceleme altına alınmıştır. Üç nolu yazıt yine büyük kalker bloklar üstünde Asur diliyle yazılmıştır. 1840 Schulz, 1872/1882/1888/1894 Mordtmann, 1893 Jensen, 1900 Sandalgıan, 1907 Lehmann, 1927 Meşçaniov tarafından incelenen yazıtta aynı şekilde "...Lutupri oğlu sarduri, büyük kral, güçlü kral..." şeklinde devam etmektedir. Dört nolu yazıtta ise bir nolu yazıtın benzeri ifadeler kullanılmıştır. Bu yazıt 1941 Otto, 1959/1944/1948 Bilgiç tarafından incelenmiştir.

Sarduri ve Ortak yazıtlar: Arkeolojik araştırmalarda Urartu Kralarında baba oğul kralların ortaklaşa yazdırdıkları yazılıtaşlar bulunur. Bu taşların çoğu askeri seferler ve imar ile ilgili hazırlanmıştır. Arkeolojik kazılarda Sarduri oğlu İşpuini, İşpuini oğlu Menua (Minua) ve Minıa ağlu Inuşpua'nın ortak yazıtları da Margaret R.Payne tarafından "Urartu Çivi Yazılı belgeler Kataloğunda ayrıntılı olarak ele alınmıştır. (4.1.1) kodlu yazıt Van Kalesinin Tebriz adı verilen kapının doğu ucunda diktörtgen bir pano şeklinde kayaya yazılmıştır. Yazıt"...Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini der ki;..." şeklinde başlar. (4.1.2) nolu yazıt Patnos civarında taş blok üzerinde yazılan yazıttır. Bu yazıt Ankara Anadolu Medeniyetler Müzesinde koruma altına alınmışlardır. Yazıt "...Tanrı Haldi'nin kudretiyle Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua Tanrı Ua'nın Susi'sini kusursuz bir şekilde yaptırdı.." şeklinde devam eder. (4.2.1)kodlu bulutların küçük buluntular olduğu söylenir. Ayrıca diğer küçük buluntular da (4.2.2, 4.2.4, 4.2.5, 4.2.6, 4.2.7) nolu kodlarla kodlanmış olduğu belirtilmektedir.

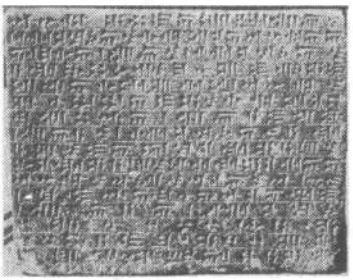
Sarduri II: (Bazı kaynaklarda Sardur, Seduri ya da Sardura olarak ele alınmış) İ.Ö.859-824 tarihlerinde hüküm sürdü. (Bazı kaynaklarda İ.Ö.840-830 tarihleri gösterilmiştir.) Urartu Kralıdır. Krallığı döneminde İ.Ö.859-820 tarihlerinde Asur'da Salmanasar III hüküm sürüyordu. Varto ilçesinin Ayvalıdere adındaki kalenin bu kral tarafından yapılmış olabileceği tahmin ediliyor. Sarduri II, Argişti I'in oğludur. Yazdırdığı yazıtlarda kendini babasının krallıktaki ünü şeklinde belirttiği gibi gösterir. Bu yazıtlardan "...Hükmeden Tanrı Haldi için Argişti oğlu Sarduri bu yazıtı dikti. Tanrı Haldi'nin gücüyle Argişti oğlu Sarduri, güçlü kral, yüce kral, dünyanın kralı, Bianili ülkesinin kralı, krallar kralı, Tuşpa kentinin hakimi..." şeklindeki ifadeleri yazdırarak babasının çizgisini takip ettiğini açıklar. Babasının kurduğu güvenlik ağına karşılık Asur askeri tehlikesinin her zaman olma ihtimalini göz önünde bulundurarak Çavuştepe ve kayalıtepe kalelerini inşa ettikten sonra batıya askeri seferler yapmaya hazırlanır. Malatya'ya saldırır. Bu kentte aldığı ganimetleri liste halinde bir yazılı taşa yazdırır. Yazılıtaşa yazdırdığı ganimetlerin listesi şöyleydi "...10.408 at, 132 katır, 12.321 inek, 9.036 boğa,

toplam 21.357 büyük boynuzlu hayvan, 35.467 küçük boynuzlu hayvan, 2114 savaş silahı, 1332 yay, 47.970 ok, 1.022.133 ölçekte arpa, 111 akarki şarap, 7019 mina bakır ve 336 tutsak..." şeklinde listeyle seferi anlatan ifadelere yer verdi. Batıya yaptığı askeri seferlerini Kömürhan (Ya da İzoli) yazıtlarında gösterdi. (Bak İzoli yazıtı.) Sarduri II Malatya ve civarından başka Güney Doğuanadolu ve Kuzey Suriye üzerinde başarılı olmuş bir kral olarak anlatılır. İ.Ö.753 yılında Asurlularla Kuzey Suriye'de savaştı. Bu savaşın galip tarafı Urartular oldu. Çünkü Asur yazıtlarında böyle bir sonuç yazılmazken Van'da bulunan bir yazıtta bu savaşın Urartular tarafından kazanılması çelişkileri ortaya koydu. Yazıtta "...Adad-nirarı'nin oğlu Asur kralı Asurnirari'yi mağlup ettim..." şeklinde bir ifadeyle ölümsüzleştirmiştir. İ.Ö. 750 yılında Doğu-karadeniz dağları civarındaki Kulha (Kolhis) ve daha sonraları yani İ.Ö.746 yılında yine Güneydoğuya askeri seferler yaptı. Güneydoğuda Kumahallı kralı Kuştaşpili'yi mağlup eder. Gaziantep'in 50 km kuzeydoğusundaki Hapla ve Uita kentlerini ele geçirir. Daha sonra güçlenen Asur ordularının başındaki kral Tiglatplasar'a önce Hapla'da daha sonraları ise kent merkezi Tuşpa'da yenilerek saltanatı biter. Yerine oğlu Rusa I geçer.

Sarduri II'nin askeri yazıtları: Urartu Kralı Sarduri II'ye ait olan yazıtlar araştırmacılar tarafından belirli kodlamalarla ele alınmış ve bulundukları müzelerde koruma altına alınmışlardır. Bu yazıtlar Margaret R. Payne tarafından "Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu" adlı eserinde toplu olarak kodlanarak ele alınmıştır. Buna göre; (9.1.1) kodlu yazıt, Van Kalesinin doğu ucunda yer almıştır. 6 adet büyük ve 22 adet de küçük parçalar halinde Van müzesinde koruma altına alınmıştır. Yazıt 1952 yılında Vrouyr, 1958'de Hulin, Yazıtın doğu sol duvarı 1840'da Schulz, 1864'te Sarkisian, 1872'de Mordtmann, 1876'da Robert, 1882, 1888, 1893, 1914, 1929'da Sayce, 1900'de Sandalgian, 1922'de Marr-Orbeli, 1928'de Tseretheli, 1981'de Arutyunyan; stelin ön güğney yüzü 1922'de Marr-Orbeli, 1927'de Meşçaninov, 1928'de Tseretheli, 1929'da Sayce, 1933'te Friedrich; yazıtın sol batı yüzü 1922'de Marr-Orbeli, 1928'de Tseretheli, 1929'da Sayce; yazıt kaidesinin önyüzü 1922'de Marr-Orbeli, 10927'de Meşça-

ninov, 1928'de Tseretheli, 1929'da Sayce, yazıtın güney arka yüzü ise 1922'de Marr-Orbeli, 1928'de Tseretheli, 1929'da Sayce tarafından okunmuştur. (9.1.2) kodlu yazıt, Van kentinde Surp Pogos kilisesinde bulunmaktadır. Sol parçası Van müzesinde koruma altındadır ama yıpranmış şekildedir. Alt tarafı eksik olan bir stelin iki parçası üzerinde yazılmıştır. (9.1.3) yazıtın kopyası şeklindedir. Yazıt, 1840 yılında Schulz, 1864'te Sarkisian, 1872'de Mordtmann, 1882, 1888, 1893'te Sayce, 1900'de Sandalgian, 1932'de Meşçaninov, 1958'de Hulin tarafından incelenmiştir. (9.1.3) Kodlu yazıt, Habibuşağı'nda bulunmuştur. Günümüzde Karakaya barajının altında kalan Urartu kalesinde bulunmuştur. Kale içindeki en batı tarafta bulunan yazıt anakayaya yazılmış bir pano biçimindedir. (91.2) kodlu yazıtın (Surp Pogos yazıtı olarak da bilinmektedir) arka yüzündeki metnin kopyasıdır. Yazıt 1840 yılında Mühlbachs, 1845'te Grotefend, 1872'de Mordtmann, 1882, 1888, 1893'te Sayce, 1900'de Sandalgian, 1952'de Vrouyr, 1956'da Kalaç, 1957'de Beran, 1974'te Loon, 1986'da Salvini, 2001'de Başgelen tarafından okunmuştur. (9.1.4) Bingöl dağının batısında bir tepe üzerinde bulunmuştur. 1901 yılında Lynch, 1901, 1926'da Lehmann tarafından okunmuştur. (9.1.5) Kodlu yazıt Taşköprü'de bulunmuştur. Anakaya üzerinde yazılan br yazıttır. 1919 yılında Marr, 1929'da Sayce, 1931'de Meşçaninov, 1933'te Friedrich tarafından okunmuştur. (9.1.6) Kodlu yazıt Atamhan yakınlarında bulunmuştur. Gökçeçay'ın da güneybatısında bir tepe üzerinde dir. Tiblisi Müzesinde koruma altına alınmıştır. Anakaya üzerinde yazılan yazıt, 1863, 1875, 1895 yılında Sembatiants, 1872'de Mondtmann, 1882, 1888, 1893'te Sayce, 1883'te Patkanov, 1889'da Morgan, 1893, 1896'da Nikolskii, 1900'de Sandalgian, 1939'da Tseretheli tarafından okunmuştur. (9.1.7) Kodlu yazıt, Zagalu'da bulunmuştur. Kaya bloğu üzerinde yazılmıştır. 1883, 1895 yılında Sembatiants, 1893, 1896'da Nikolskii, 1894'te Sayce, 1900'de Sandalgian, 1927'de Meşçaninov tarafından okunmuştur. (9.1.8) Kodlu yazıt Skendel kalesinde bulunmuştur. Anakaya üzerinde yazılan yazıt, 1950, 1953 yılında Maşkur, 1960'da Melişkivili, 1981,1982'de Salvini tarafından okunmuştur.

Sarduri II'nin tahıl depoları yazıtı: Urartu Kralı Sarduri II'ye ait olan yazıtlar araştırmacılar tarafından belirli kodlamalarla ele alınmış ve bulundukları müzelerde koruma altına alınmışlardır. Bu yazıtlar Margaret R.Payne tarafından "Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu" adlı eserinde toplu olarak kodlanarak ele alınmıştır. Buna göre; (9.2.1) kodlu yazıt Arin-berd'de bulunmuştur. Taş blok üzerinde yazılan yazıt 1969 yılında Salvini, 1970'de Arutyunyan-Oganesyan tarafından okunmuştur. (9.2.2) kodlu yazıt, Arin-berd'de bulunmuştur. Eçmiazin'deki Ripisi-ne kilisesine götürülmüştür. Taş blok üzerinde yazılan yazıt; 1951 yılında Oganesyan, 1951'de Israelyan tarafından okunmuştur. (9.2.3) kodlu yazıt, Arin-berd'de bulunmuştur. Taş blok üzerinde yazılan yazıt, 1969 yılında Salvini, 1970'de Arut-yunyan-Oganesyan tarafından okunmuştur. (9.2.4) kodlu yazıt, Arin-berd'de bulunmuştur. Taş blok üzerinde yazılan yazıt, 1969 yılında Salvini, 1970'de Arutyunyan-Oganesyan tarafından okunmuştur. (9.2.5) kodlu yazıt Arin-berd'de bulunmuştur. Bazalt blok üzerinde yazılan yazıt, 1969 yılında Salvini, 1970'de Arutyunyan-Oganesyan tarafından okunmuştur. (9.2.6) Kodlu yazıt, Ağri ilinin Patnos ilçesindeki Aznavurtepe'de bulunmuştur. Taş blok üzerinde yazılan yazıt 1960 yılında Balkan tarafından okunmuştur. (9.2.7) Kodlu yazıt, Patnos kilisesinde bulunmuştur. Yuvarlak yassı bir taş üzerinde yazılan yazıt, 1895 yılında Schell, 1900'de Sandalgian tarafından okunmuştur. (9.2.8) Kodlu yazıt Çavuştepe'de bulunmuştur. Berlin Pergamon müzesinde koruma altındadır. Taş blok üzerinde yazılan yazıt 1885, 1888 yılında Müler, 1888'de Sayce, 1900'de Sandalgıan tarafından okunmuştur. (9.2.9) Kodlu yazıt Çavuştepe'de bulunmuş ve Van müzesinde koruma altına alınmıştır. Kumtaşı bloğunun üstünde yazılan yazıt, 1978 yılında Dinçol tarafından okunmuştur. (9.2.10) Kodlu yazıt, Çavuştepe'de bulunmuş ve Van müzesinde koruma altına alınmıştır. Kumtaşı bloğunun üstünde yazılan yazıt, 1978 yılında Dinçol tarafından okunmuştur.

Urartu dilinde bir yazıt

(9.2.11) Kodlu yazıt Çavuştepe'de bulunmuş ve Van müzesinde koruma altına alınmıştır. Kumtaşı bloğunun üstünde yazılan yazıt, 1978 yılında Dinçol tarafından okunmuştur. (9.2.12) Kodlu yazıt Çavuştepe'de bulunmuş ve Van müzesinde koruma altına alınmıştır. Kumtaşı bloğunun üstünde yazılan yazıt, 1978 yılında Dinçol tarafından okunmuştur. (9.2.13) Kodlu yazıt Çavuştepe-Uçakkale bölgesinde bulunmuştur. Van müzesinde koruma altındadır. Kumtaşı bloğu üzerinde yazılan yazıt 1978 yılında Dinçol tarafından okunmuştur. (9.2.14) Kodlu yazıt Çavuştepe'de bulunmuş ve Van müzesinde koruma altına alınmıştır. Kumtaşı bloğunun üstünde yazılan yazıt, 1978 yılında Dinçol tarafından okunmuştur.

Sarduri II'nın imar yazıtları: Urartu Kralı Sarduri II'ye ait olan yazıtlar araştırmacılar tarafından belirli kodlamalarla ele alınmış ve bulundukları müzelerde koruma altına alınmışlardır. Bu yazıtlar Margaret R.Payne tarafından "Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu" adlı eserinde toplu olarak yeniden kodlanarak ele alınmıştır. Buna göre; (9.3.1) kodlu yazıt, Molla Beyazıt köyünden Eçmiazim'deki Ripsime kilisesine götürülmüştür. Taş bir blok üzerinde yazılan yazıt, 1881 yılında Sembatyants, 1882'de Patkańov, 1893, 1896'da Nikolskii, 1894'te Sayce, 1900'de Sandalgian tarafından okunmuştur. (9.3.2) Kodlu yazıt, Armavir'de Urartu harabeleri arasında bulunmuştur. Taş blok üzerinde ancak sonu okunan yazıt 1910 yılında Nikolskii, 1911'de Sayce tarafından okunmuştur. (9.3.3) Kodlu yazıt Canfida bölgesinde bulunmuştur. Basamak şeklindeki bir merdiven başında yer alır. Yazıt, 1929 yılında Kapantasyan, 1930'da Kalantar, 1932'de Meşçaninov, 1948'de Israelyan tarafından okunmuştur. (9.3.4) Armavir'de bulunmuş Eçmiazin'deki Ripsime kilisesine götürülmüştür. Taş blok üzerinde yazılan yazıt, 1883 tarihinde Sembatyansants, 1883'te Patkanov-Sayce, 1888, 1893'te Sayce, 1890'da Alişan, 1893, 1896'da Nikolskii, 1900'de Sandalgian tarafından okunmuştur. (9.3.5) kodlu yazıt, Armavir Davtiblur'da bulunmuştur. Taş blok üzerinde yazılan yazıt, 1966 yılında Artutyunyan tarafından okunmuştur. (9.3.6) Kodlu yazıt, Erciş, Karataş'ta bulunmuştur. Anakayaya oyularak küçük bir pano şeklinde yazılan yazıt, 1840 yılında Schulz, 1872'de

Mondtman, 1882, 1888'de Sayce, 1900'de Sandalgian, 1901'de Belck, 1993'te Salvini tarafından okunmuştur. (9.3.7) kodlu yazıt Erciş, Karataş'ta bulunmuştur. Bu yazıtın (9.1.6) yazıtın çok yakınında yer aldığı belirtilmektedir. Kayaya oyularak küçük bir pano şeklinde yazılan yazıt, 1840 yılında Schulz, 1872'de Mondtmann, 1882, 1888'de Sayce, 1900'de Sandalgian, 1901'de Belck, 1993'te Salvini tarafından okunmuştur. (9.3.8) Kodlu yazıt Molla Beyazıt köyünde bulunmuş, Ecmiazin'deki Ripsime kilisesine götürülmüş. Büyük bir taş blok üzerinde yazılan yazıtın orta kısmında yer alan küçük bir yazıttır. Yazıt, 1881 yılında Sembatyants, 1882, 1883'te Patkanov, 1883, 1888'de Sayce, 1893, 1896'da Nikolskii, 1900'de Sandalgian, 1932'de Meşçaninov, 1981'de Melikişvili tarafından okunmuştur. (9.3.9) kodlu yazıt, Molla Beyazıt köyü ve Taliş'de bulunmuştur. Büyük bir yazıtın alt kısmının solunda yer aldığı belirtilmektedir. İki blok şeklindedir. Bir bloğu Molla Beyazıt köyünde diğeri de Taliş'de yer almaktadır. Yazıtın Molla Beyazıt bloğu; 1881 yılında Sembatyants, 1882, 1883'te Patkanov, 1883, 1888'de Sayce, 1893, 1896'da Nikolskii, 1900'de Sandalgian; Taliş bloğu ise 1932 yılında Meşçaninov tarafından okunmuştur. (9.3.10) kodlu yazıt, Güzelhisar bölgesindeki dağda Urartular tarafından kurulmuş olan bir kalenin harabeleri arasında bulunmuştur. Yazıt bir süre bir köyde mezar taşı şeklinde kullanılmıştır. Sonra da camii duvarında kullanılmak üzere alınmıştır. Erzurum Müzesinde koruma altındadır. Taş blok üzerinde yazılan yazıt, 1968 yılında Orthmann, 1991'de Aydın tarafından okunmuştur. (9.3.11) Kodlu yazıt Susi kapısının dışında iki taş blok üzerinde yazılmıştır. Yazıtın üçüncü bloğunun kayıp olduğu belirtilmektedir. 1972 yılında Afif Erzen tarafından okunmuştur. (9.3.12) Kodlu yazıt Bahçecik'de bulunmuştur. Bazalt blok üzerinde yazılan yazıt 2001 yılında Margaret R.Payne- Veli Sevin tarafından okunmuştur.

Sarduri II'ye ait küçük yazıtlar: Urartu Kralı Sarduri II'ye ait olan yazıtlar araştırmacılar tarafından belirli kodlamalarla ele alınmış ve bulundukları müzelerde koruma altına alınmışlardır. Bu yazıtlar Margaret R.Payne tarafından "Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu" adlı eserinde yeniden kodlanarak toplu bir

şekilde ele alınmıştır. Buna göre; (9.4.1) Karmir-blur'da bulunmuştur. Tunç kalkan üzerindedir. (9.4.2) Karmi-blur'da bulunan bir tunç kalkan üzerindedir. (9.4.3) Karmir-blur'da bulunan aslan ve boğa kabartmalı tunçtan yapılmış bir kalkan üzerindedir. (9.4.4) Kodlu yazıt Karmir-blurda bulunan bir tunç kalkan üzerindedir. Kalkan kabartmalarla süslenmiştir. (9.4.5) Kodlu yazıt, Karmir-blur'da bulunan tunçtan yapılmış bir miğfer üzerindedir. (9.4.6) Kodlu yazıt, Karmir-blur'da bulunan tunçtan yapılmış bir okluk üzerindedir. (9.4.7) Kodlu yazıt, Karmir-blur'da bulunmuştur. Üzerinde atlı askerler ve arabaları çizilen bir tunç okluğun üst tarafında yazılmıştır. Yazıt, 1949, 1950 yılında Piotrovskii tarafından okunmuştur. (9.4.8) Kodlu yazıt Karmir-blur'da bulunmuştur. Tunçtan yapılmış bir okluk üzerinde yazılan yazıt, 1952 yılında Piotrovskii tarafından okunmuştur. (9.4.9) Kodlu yazıt Karmir-blur'da bulunmuştur. Asur modeline benzeyen bir tunç okluk üzerinde yazılan yazıttır. (9.4.10) Kodlu yazıt, Karmir-blur'da bulunmuştur. St. Petersburg Ermitraj Müzesinde koruma altındadır. Tunçtan yapılmış iki ok ucu üzerinde yazılan yazıt, 1954 yılında König, 1954, 1955, 1969'da Piotrovskii, 1968'de Azarpay, 1982'de Berghe-Meyer tarafından okunmuştur. (9.4.11) kodlu yazıt, Karmir-blur'da bulunmuştur. St. Petersburg Ermitraj Müzesinde koruma altındadır. (9.4.12) kodlu yazıt, Karmir-blur'da bulunmuştur. St. Petersburg Ermitraj Müzesinde koruma altındadır. Sarduri'ye ait olan tunçtan yapılmış iki ok ucu üzerinde yazılan yazıt, 1954 yılında König, 1954, 1955, 1969'da Piotrovskii, 1968'de Azarpay, 1982'de Berghe-Meyer tarafından okunmuştur. (9.4.13) Kodlu yazıt, Karmir-blur'da bulunmuştur. St. Petersburg Ermitraj Müzesinde koruma altındadır. Sarduri'ye ait olan tunçtan yapılmış iki ok ucu üzerinde yazılan yazıt 1954 yılında König, 1954, 1955, 1969'da Piotrovskii, 1968'de Azarpay, 1982'de Berghe-Meyer tarafından okunmuştur. (9.4.14) Karmir-blur'da bulunmuştur. St. Petersburg Ermitraj Müzesinde koruma altındadır. Sarduri'ye ait olan tunçtan yapılmış iki ok ucu üzerinde yazılan yazıt 1954 yılında König, 1954, 1955, 1969'da Piotrovskii, 1968'de Azarpay, 1982'de Berghe-Meyer tarafından okunmuştur.

(9.4.15) Kodlu yazıt Doğuanadolu'da bulunmuştur. Alanya müzesinde koruma altındadır. Noktalarla süslenmiş üzerinde hiyeroglif şekiller bulunan tunç bir kemer üzerinde yazılmıştır. Yazıt 1986 yılında Oktay Belli-Kellner, 1991'de Keller tarafından okunmuştur. (9.4.16) Kodlu yazıt Doğuanadolu'da bulunmuştur. İstanbul Arkeoloji Müzesinde koruma altındadır. Tunçtan yapılmış bir kemer üzerinde olan yazıt, 1986 yılında Oktay Belli-Keller tarafından okunmuştur. (9.4.17) Kodlu yazıt Doğuanadolu'da bulunmuştur. İstanbul Arkeoloji Müzesinde koruma altındadır. Zikzak şekilli tunçtan yapılmış bir kemer üzerinde yazılan yazıt 1986 yılında Oktay Belli-Kellner, 1991'de Mehav tarafından okunmuştur. (9.4.18) Kodlu yazıt, Doğuanadolu'da bulunmuştur. Van Müzesinde koruma altındadır. 1986 yılında Oktay Belli-Kellner tarafından okunmuştur. (9.4.19) Karmirblur'da bulunmuştur. Orta kısmı kabartma süslemelerin yer aldığı tunç bir nesne üzerinde yazılmıştır. Yazıt, 1952 yılında Piotrovskii tarafından okunmuştur. (9.4.20) Kodlu yazıt, Karmirblur'da bulunmuştur. Orta kısmı kabartma süslemelerin yer aldığı tunç bir nesne üzerinde yazılmıştır. Yazıt, 1952 yılında Piotrovskii tarafından okunmuştur. (9.4.21) kodlu yazıt, Karmirblur'da bulunmuştur. Orta kısmı kabartma süslemelerin yer aldığı tunç bir nesne üzerinde yazılmıştır. Yazıt, 1952 ylında Piotrovskii tarafından okunmuştur. (9.4.22) Kodlu yazıt, Karmirblur'da bulunmuştur. Orta kısmı kabartma süslemelerin yer aldığı tunç bir nesne üzerinde yazılmıştır. Yazıt, 1952 yılında Piotrovskii tarafından okunmuştur. (9.4.23) Kodlu yazıt, Karmirblur'da bulunmuştur. Orta kısmı kabartma süslemelerin yer aldığı tunç bir nesne üzerinde yazılmıştır. Yazıt, 1952 yılında Piotrovskii tarafından okunmuştur. (9.4.24) Kodlu yazıt, Karmirblur'da bulunmuştur. Orta kısmı kabartma süslemelerin yer aldığı tunç bir nesne üzerinde yazılmıştır. Yazıt, 1952 yılında Piotrovskii tarafından okunmuştur. (9.4.25) Kodlu yazıt, Karmirblur'da bulunmuştur. Orta kısmı kabartma süslemelerin yer aldığı tunç bir nesne üzerinde yazılmıştır. Yazıt, 1952 yılında Piotrovskii tarafından okunmuştur.

(9.4.26) Kodlu yazıt, Karmir-blur'da bulunmuştur. Orta kısmı kabartma süslemelerin yer aldığı tunç bir nesne üzerinde yazılmıştır. Yazıt, 1952 yılında Piotrovskii tarafından okunmuştur. (9.4.27) Kodlu yazıt, Karmir-blur'da bulunmuştur. Orta kısmı kabartma süslemelerin yer aldığı tunç bir nesne üzerinde yazılmıştır. Yazıt, 1952 yılında Piotrovskii tarafından okunmuştur. (9.4.28) Kodlu yazıt, Karmir-blur'da bulunmuştur. Orta kısmı kabartma süslemelerin yer aldığı tunç bir nesne üzerinde yazılmıştır. Yazıt, 1952 yılında Piotrovskii tarafından okunmuştur.. (9.4.29) Kodlu yazıt, Patnos, Aznavurtepe'de bulunmuştur. Adana Müzesinde koruma altındadır. 1975 yılında Taşyürek tarafından okunmuştur. (9.4.30) Patnos, Aznavurtepe'de bulunmuştur. Adana Müzesinde koruma altındadır. 1975 yılında Taşyürek tarafından okunmuştur. (9.4.31) Kodlu yazıt, Karmir-blur'da bulunmuştur. St. Petersburg Ermitraj Müzesinde koruma altındadır. At gemi üzerinde yazılmıştır. Gemler toplu halde koruma altındadır. Yazıt, 1970 yılında Piotrovski, 1982'de Berghe-Meyer, 1987'de Yıldırım tarafından okunmuştur. (9.4.32 ve 9.4.33) Kodlu yazıtlar, Patnos, Aznavurtepe'de bulunmuştur. Adana Müzesinde koruma altındadırlar. 1975 yılında Taşyürek, 1987'de Yıldırım, 1991'de Seid tarafından okunmuştur. (9.4.34 ve 9.4.35) Kodlu yazıtlar Karmir-blur'da bulunmuştur. St. Petersburg Ermitraj Müzesinde koruma altındadırlar. Tunçtan yapılmış at gözlüğü üzerinde yazılan yazıt, 1969 yılında Piotrovskii, 1970, 1982'de Berghe-Meyer tarafından okunmuştur. (9.4.36) Patnos civarında bulunmuştur. Van Müzesinde koruma altındadır. Tunçtan yapılmış at gözlüğü üzerinde yazılan yazıt 1976 yılında Oktay Belli tarafından okunmuştur. (9.4.37 ve 9.4.38) Kodlu yazıtlar Patnos civarında bulunmuştur. Van Müzesinde koruma altındadır. Tunçtan yapılmış at gözlüğü üzerinde yazılan yazıt 1975 yılında Taşyürek tarafından okunmuştur. (9.4.39)'dan 9.4.45'e) Kodlu yazıtlar Patnos Aznavurtepe'de bulunmuştur. Adana Müzesinde koruma altındadırlar. Tunçtan yapılmış at gözlüğü üzerinde yazılan yazıt 1975 yılında Taşyürek tarafından okunmuştur.

(9.4.46) Kodlu yazıt Karmir-blur'da bulunmuştur. St. Petersburg Ermitraj Müzesinde koruma altına alınır.. 1956, 1969,

1970 yılında Piotrovskii, 1982'de Berghe-Meyer tarafından okunmuştur. (9.4.47, 9.4.48, 9.4.49) Kodlu yazıtlar, Patnos, Aznavurtepe'de bulunmuştur. Adana Müzesinde koruma altındadırlar. Tunçtan yapılmış at alınlığı üzerinde yazılan yazıt 1975 yılında Taşyürek tarafından okunmuştur. (9.4.50) Kodlu yazıt, Oxford Ashmolean Müzesinde bulunmaktadır. Bileklik üzerinde yazılan yazıt, 1984 yılında Özgen tarafından okunmuştur. (9.4.51) Kodlu yazıt, Karmir-blur'da bulunmuştur. Bir çerçeve içinde tunçtan yapılmış bir çıngırak üzerinde yazılmıştır. 1956 yılında Piotrovskii tarafından okunmuştur. (9.4.52) Kodlu yazıt, München Prahistorische Staatssammlung'da koruma altındadır. Bir çerçeve içinde tunçtan yapılmış bir çıngırak üzerinde yazılmıştır. 1987 yılında Kellner, 1991'de Merhav tarafından okunmuştur. (9.4.53) Kodlu yazıt Patnos civarında bulunmuştur. Van Müzesinde koruma altındadır. At arabasının dingilini tuttturan çivi üzerinde yazılmıştır. 1979 yılında Oktay Belli-Kavaklı tarafından okunmuştur. (9.4.54) Tahran arkeoloji Müzesinde bulunmaktadır. Tunçtan yapılmış bir silindir üzerinde yazılmıştır. Silindir at arabası parçası olarak kullanılmıştır. 1980 yılında Seid tarafından okunmuştur. (9.4.55) Kodlu yazıt, Karmir-blur'da bulunmuştur. Tunçtan yapılmış bir silindir üzerinde yazılmıştır. Silindir at arabası parçası olarak kullanılmıştır. 1960 yılında Piotrovskii tarafından okunmuştur. (9.4.56, 9.4.57) Kodlu yazıtlar Patnos, Aznavurtepe'de bulunmuştur. Adana müzesinde koruma altındadır. İki adet tunç silindir üzerinde yazılmıştır. Silindirler araba parçası olarak kullanılmıştır. 1975 yılında Taşyürek, 1991'de Merhav tarafından okunmuştur. (9.4.58'den 9.4.71) kodlu yazıtlar Karmir-blur'da bulunmuştur. 14 adet tunçtan yapılmış tas üzerinde yazılmıştır. 1950, 1951, 1952, 1955, 1956, 1959'da Piotrovskii tarafından okunmuştur. (9.4.72) Kodlu yazıt, Karmir-blur'da bulunmuştur. Tunçtan yapılmış olan bir tas üzerinde yazılan yazıt; 1951, 1952, 1955, 1956 yılında Piotrovskii tarafından okunmuştur.

(9.4.73) Kodlu yazıt Karmir-blur'da bulunmuştur. Tunçtan yapılmış bir tas üzerinde yazılan yazıt, 1951, 1952, 1955, 1956 yılında Piotrovskii tarafından okunmuştur. (9.4.74'ten 9.4.142'ye) Kodlu yazıtlar, Karmir-blur'da bulunmuştur. St. Petersburg

Ermitraj Müzesinde koruma altındadırlar. İki tunç tas üzerinde yazılmıştır. Bu tasların ortasında kule, ağaç ve aslan başlı hiyeroglifler bulunmaktadır. 1952 yılında Piotrovskii, 1982'de Berghe-Meyer tarafından okunmuştur. (9.4.143) Kodlu yazıt, Karmir-Blur'da bulunmuştur. Tunçtan yapılmş bir tas üzerinde yazılan yazıttır. (9.4.144) Kodlu yazıt, Karmir-blur'da bulunmuştur. Tunç kazan kulpu üzerinde yazılmıştır. Kazan kulpu aslan başlı olarak yapılmıştır. 1960 yılında Piotrovskii, 1982'de Berghe-Meyer tarafından okunmuştur. (9.4.145) Kodlu yazıt Patnos Aznavurtepe'de bulunmuştur. Van Müzesinde koruma altındadır. Tunç bir kabın kapak kısmında yazılmıştır. 1975 yılında Taşyürek tarafından okunmuştur. (9.4.146) Kodlu yazıt, Karmir-blur'da bulunmuştur. Küçük tunç levhalar üzerinde yazılmıştır. (9.4.147) Kodlu yazıt Karmir-blur'da bulunmuştur. Küçük tunç levhaların üzerinde yazılmıştır.

Sarduri II Kualisyonu: Zor günler geçiren Asurlular kuzey Irak'tan yavaş yavaş askeri seferlerin yapılmasına karar verirler. Bunun üzerine güvenlik önlemlerini alması için Sarduri II kent devleti krallarını bir araya getirerek koalisyon oluşturur. Bu devletler; Arpad kralı Agusi'nin oğlu Mati-ilu, Melitealhe (Malatya) kralı Sulumeli, Gurgum kralı Tarhulara, Kumahalhi kralı Kuştaşpili, Que kralı Urikki, Kargamişlı Pisiris ve Samallı (Zincirli) Panammu vardır. Bunlar Asur kralının saldırılarını beklemek için birleşmişlerdi. Urartu Kralıyla Asur kralının kaçınılmaz bir savaşı başlayacak. Bu savaş Kumahallı'nın bir kenti olan Halpa (Halfeti) da meydan savaşı şeklinde başlar. Sarduri II bu savaşta büyük kayıp verir. Asur kralı Tiglat-plasar ise Asur'a döndükten sonra övgülerle dolu bir yazılı taş yazmaktan geri kalmaz.

Sarduri III: Son Urartu Kralı olduğu şeklinde ifadeler var. (Bazı kaynaklarda Sardur olarak ele alınmış.). İ.Ö.760-733 tarihlerinde hüküm sürerken Asur'da İ.Ö.754-746 tarihlerinde Adad-nirari, İ.Ö.745-727' ve Tiglat Pileser hüküm sürdü. Bu kral batıdan Halep'e kadar olan ülkeleri fethederek Asur topraklarını iki yandan çember içine alarak kuşattı. Kralın döneminde Asurlular zayıflamıştı. Bunu fırsat bilen Sarduri III Asur ordularına zor anlar yaşatmıştır. Bu seferler ile ilgili Van (Tuşpa) kalesi hazine kapısında diktirdiği taşta uzunca anlatmıştır. Kral Sarduri III ile

ilgili çoğu bilgiler Rus araştırmacılar tarafından ortaya çıkarılmıştır. Sarduri III Urartuların çöküşüne yakın dönemde Asurbanipal'ın sarayına elçilerle bir mesaj gönderir. Mesajın ayrıntıları hakkında farklı ifadeler olmasına ilişkin içiriğinden ifadeler veren kaynaklar görülmedi.

Sarduri.IV: (Bazı kaynaklarda Sardur olarak ele alınmıştır.) Urartu Kralıdır. İ.Ö.645-625 tarihlerinde hüküm sürdü. Döneminde Asur'da İ.Ö.669-626 tarihlerinde Asurbanipal hüküm sürüyordu.

Sarduri III'ün yazıtları: Urartu Kralı Sarduri IV'e ait olan parçalı yazıtlar, araştırmacılar tarafından belirli kodlamalarla ele alınmış ve bulundukları müzelerde koruma altına alınmışlardır. Bu yazıtlar Margaret R.Payne tarafından "Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu" adlı eserinde toplu olarak yeniden kodlanarak ele alınmıştır. Buna göre; (13.3.1) Koldu yazıt, Karmir-Blur'da bulunmuştur. Kil tablet üzerinde yazılan yazıt 1958, 1959 yılında Arutyunyan, 1960'da Karagezyan tarafından okunmuştur. (13.3.2) Kodlu yazıt Karmir-blur'da bulunmuştur. Kırık kil tablet parçaları üzerinde yazılmıştır. Yazıt 1950 yılında Piotrovskii tarafından okunmuştur. (13.4.1) Koldu yazıt, Karmir-blur'da bulunmuştur. Tunç kalkan üzerinde yazılan yazıt "...Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Sarduri oğlu Sarduri..." şeklinde devam eder. (13.4.2) Kodlu yazıt, Karmir-blur'da bulunmuştur. Erivan Müzesinde koruma altındadır. (13.4.3) Kodlu yazıt, Bastam'da bulunmuştur. Tahran Müzesinde koruma altındadır. Kil tablet üzerinde yazılan yazıt, 1979 yılında Salvini, 1979'da Seid tarafından okunmuştur.

Sarıkamış: Urartulara ait bir yerleşim yeri. Burada çeşitli yazıtlar bulunmuştur.

Sardurihinili: (Yukarı Kale olarak da belirtilmektedir. Çavuştepe yerleşim yeride inşa edilmiştir. Kalenin yapım şekli Anzaf kalesindeki Haldi tapınağı ve Arin-Berd'deki "Erebuni" tapınaklarının yapımını andırmaktadır. Urartu Kralı Sarduri II'nin kendi adına yaptırdığı bir kale. Bugün Cavuştepe'nin bulunduğu yerde kuruldu. Van-Hakkarı karayolu üzerinde yer alır. Kale iki bölümden oluşur. Yukarıkale ve Aşağıkale. Urartular tarafından ender rastlanan bir mimari içermektedir. Çünku bu kalede iki

tapınak yer almaktadır. Doğu bölümü olarak bilinen kalenin doğu kısmında Tanrı Haldi için bir tapınak, Aşağı kale olarak bilinen bölümde ise Tanrı İrmusini'ye ait bir tapınak ve saray, atölye odaları ve malzeme saklamak içi depolar yer alır.

Sasilu: Bak Sasi (lu) ni.

Sasi (lu) ni: (Sasilu şeklinde yazıldığı da görülmektedir.) Urartular tarafından kuşatılıp, yağmalanan bir kent. Kars bölgesinde yer aldığı belirtiliyor. Urartular bu kenti egemenliklerine kattıktan sonra Minua tarafından yazdırılmış olan bir yazılı taş arkeologlar tarafından ele geçmiştir. Margaret R.Payne'nin "Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu" adlı eserinde Argişti I'in seferleriyle ilgili (8.1.2) kodlu yazıtında yer alan bir kent olarak belirtilmektedir. Yazıtın bir dikilitaşın tümünde yazıldığı belirtilmektedir. Ancak taşın kırık olması nedeniyle A ve B şeklinde iki parça şeklinde kodlanarak okunmuştur. Bu yazıtın Argişti I'in (8.1.1) şeklinde kodlanan yazıtıyla karşılaştırıldığında A ile B arasında bir parçanın olduğu ortaya çıkmaktadır. Yani yazıtın üç parçadan oluştuğu tahmin edilmektedir. Bu yazıt, 1901 yılında Belck, 1882, 1888, 1893, 1890'da Sayce, 1900'de Sandalgian tarafından okunmuştur. Argişti I yıllıklarında bu kenti kuşattığını ve haraca bağladığını belirtmektedir.

Saski: Margaret R.Payne'nin "Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu" adlı eserinde Argişti I'in seferleriyle ilgili (8.1.2) kodlu yazıtında yer alan bir aşirettir. Yazıtın bir dikilitaşın tümünde yazıldığı belirtilmektedir. Ancak taşın kırık olması nedeniyle A ve B şeklinde iki parça şeklinde kodlanarak okunmuştur. Bu yazıtın Argişti I'in (8.1.1) şeklinde kodlanan yazıtıyla karşılaştırıldığında A ile B arasında bir parçanın olduğu ortaya çıkmaktadır. Yani yazıtın üç parçadan oluştuğu tahmin edilmektedir. Bu yazıt, 1901 yılında Belck, 1882, 1888, 1893, 1890'da Sayce, 1900'de Sandalgian tarafından okunmuştur. Argişti I yıllıklarında bu aşiretin krallığını kuşattığını ve haraca bağladığını belirtmektedir.

Satiru: Menu yazıtlarında adı geçen bir kent. Bu kentin nasıl işgal edilişi çivi yazılı belgelerde anlatılmaktadır.

Satiragagu: Argişti I'in Margaret R.Payne'nin "Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu" adlı kitabında (8.1.1) kodlu yazıt olarak be-

lirtilen yazıtta adı geçen bir Ugişti ülkesinde bir bölgedir. Argişti I, diğer Urartu Krallarının yaptıkları çalışmalar gibi dönemindeki askeri seferleri, yapıları, tapınak binalarını, kanal ve göletler hakkında yazılıtaşlar diktirmişti. Horhor yazıtı olarak da adlandırılan yazıt; Van Kalesinin güneybatı tarafında bulunan kaya mezarına inen merdivenlerin ucunda yer almıştır. Bu yazıt 1900 yılında Sandalgian, 1901'de Belck, 1953'te Arutyunyan, 1979'da Melikişvili, 1992'de Salvini, 1840'da Schulz, 1872'de Mordtman, 1882, 1888, 1890, 1893'te Sayce, 1883'te Guiyord, 1927'de Meşçaninov, 1933'te Friedrich, 1952'de Vrouyr, 1948'de Saulcy, 1888'de Müller tarafından okunmuştur. Yazıtta Argişti I yıllıklarını hazırlarken askeri seferlerini özenle yazdırmıştır. Satiragagu bölgesi kuşatılan bölgeler arsında gösterilmektedir.

Sebitu: Urartular tarafından tapınılan bir Tanrı Meherkapı yazıtındaki Tanrılar listesinde bu Tanrı'nın adı geçer ve kendisine kurbanlık olarak 2 boğa ve 4 koyun sunulur. Bu Tanrı'nın Batı Azerbeycan'da Urmiye çevresinde tapınılan yerel Tanrı olduğu söylenmektedir. Belge yetersizliğinden dolayı kimliği hakkında ayrıntılı bilgi verilemiyor.

Seqendel: Urartulara ait bir dikilitaş. Bu yazılıtaşta Sarduri'nın yıllıkları gösterilmiştir. Yazıtı yazan yazmanın bilgili olduğu belirtilir.

Selardı: Ay Tanrısı olarak tapınıldı. Kurban listelerinde yer alan bir Tanrı olmasına rağmen tapınmada ikincil bir rol verildiği belirtilir. Selardi'nin adı Meherkapı yazıtındaki Tanrılar listesinin 12'nci sırasında yer almaktadır. Bu Tanrı'ya kurbanlık olarak 1 boğa ve 2 koyun sunulmuş.

Silia: Urartularda tapınılan bir Tanrıçadır. İşpuini ve oğlu Menua tarafından Zımzım dağı eteklerinde Tanrı Haldi onuruna yaptırılan dikilitaştaki Tanrılar sıralamasında bu Tanrıçanın da adı geçmektedir. Bu Tanrıça için 1 koyun kurbanlık olarak sunulmuştur.

Sidistu-itu-ni: Urartu dilinde kısa bir cümle. Cümlenin Türkçe karşılığı "Bunu inşa ettiler" şeklinde tanımlanmıştır.

Sieni: Daieni kralıdır. Asur kralı Tiglat-pileser I'ın Nairi bölgesine yaptığı askeri savaşta esir aldığı biridir. Bu kral daha sonra Asur'a götürülür.

Sıhke Göleti: Urartular tarafından yaptırılmış bir gölet. Bu gölet İ.Ö.685-645 tarihleri arasında Urartularda egemenlik sürdürmüş olan kral Rusa II tarafından yapılmıştır. Prof. Dr. Oktay Belli Urartular tarafından suni olarak yapılmış göletlerle ilgili "...Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki baraj, gölet ve sulama kanallarının % 85'i erozyondan büyük ölçüde etkilenmiştir. Baraj ve göletlerin erozyondan bu denli şiddetli bir şekilde etkilenmesinde, bölgedeki orman alanlarının ortadan kalkmasının da çok büyük bir etkisi olmalıdır. Ancak Ortaçağ, Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti dönemlerinde baraj, gölet ve sulama kanallarında yapılan küçük onarımlar sayesinde Urartu baraj ve gölet ve sulama kanallarının % 35'i günümüzde bile kullanılmaktadır..." şeklinde bir açıklamada bulunmuştur. Bundan sonra 342 mlik duvar uzunluğuyla Sıhke Göleti gelmektedir. Bu kadar uzun ve sağlam duvarlar, Urartu su mühendisliğinin ne denli geliştiğini de göstermektedir.

Sila: Yazıtların başlangıcı Sarduri oğlu Rusa" diye başlayan Urartru kralı Rusa I'in askeri seferlerde yaptırdığı yazıtlarda bu ülkenin adı geçmektedir. Urartu Kralı Rusa I'e ait olan yazıtlar araştırmacılar tarafından belirli kodlamalarla ele alınmış ve bulundukları müzelerde koruma altına alınmışlardır. Bu yazıtlar Margaret R.Payne tarafından "Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu" adlı eserinde toplu olarak yeniden kodlanarak ele alınmıştır. Yazıtta Rusa I, bu ülkeyi kuşattığını ve krallarını da Tanrı Haldi'nin gücüyle kendisine yalvartarak, canını bağışlaması için yere eğilip, ayaklarına kapandığını belirtmektedir.

Sinalibi: Sarduri II'ye ait olan yazıtta adı geçmektedir. Margaret R.Payne'nin "Urartu Çivi Yazılı Taşlar Kataloğu" adlı kitabında bu yazıtın kodlandığı görülmektedir. Yazıtta adı geçen Tulihu kentinin kralı Luehu'nun oğludur. Sarduri II, diğer Urartu Kralların yaptıkları çalışmalar gibi dönemindeki askeri seferleri, yapıları, tapınak binalarını, kanal ve göletler hakkında yazılıtaşlar diktirmişti. Yazıtta Sarduri II'nin yıllıklarını hazırlarken askeri seferlerini özenle yazdırmıştır.

Sınır kalesi: Türk arkeologlar tarafından Altıntepe kazılarında ortaya çıkarılmış ve Argişti II tarafından yaptırılmış bir kalekenttir. Kuruluş amacı Asur tehlikesini önlemek içindi.

Sınırlar Tanrısına: Urartu Tanrılar listesinde Tanrı ve Tanrıçaların ötesinde kutsal yerlere tapınma geleneği vardı. Bu yerler kentler, dağlar, ovalar, kapılar şeklinde tanımlanmıştı. Urartu Tanrılar listesinin ellialtıncı sırasında tapınıldı. Ancak arkeolojik kazılarda bununla ilgili gerekli belgeler bulunmadığı için hakkında fazla bilgi verilemiyor. Arkeolojik kazılar bölgede yoğun olarak devam etmektedir.

Sinuiardı: Urartularda tapınılan bir Tanrıçadır. İşpuini ve oğlu Menua tarafından Zımzım dağı eteklerinde Tanrı Haldi onuruna yaptırılan dikilitaştaki Tanrılar sıralamasında bu Tanrıçanın da adı geçmektedir. Bu Tanrıça için 2 koyun kurbanlık olarak sunulmuştur.

Sirimu: Argişti I'in Margaret R.Payne'nin "Urartu Yazılı Taşlar Kataloğu" adlı kitabında (8.1.1) kodlu yazıt olarak belirtilen yazıtta adı geçen bir dağdır. Argişti I, diğer Urartu Krallarının yaptıkları çalışmalar gibi dönemindeki askeri seferleri, yapıları, tapınak binalarını, kanal ve göletler hakkında yazılıtaşlar diktirmişti. Horhor yazıtı olarak da adlandırılan yazıt; Van Kalesinin güneybatı tarafında bulunan kaya mezarına inen merdivenlerin ucunda yer almıştır. Bu yazıt 1900 yılında Sandalgian, 1901'de Belck, 1953'te Arutyunyan, 1979'da Melikişvili, 1992'de Salvini, 1840'da Schulz, 1872'de Mordtman, 1882, 1888, 1890, 1893'te Sayce, 1883'te Guiyord, 1927'de Meşçaninov, 1933'te Friedrich, 1952'de Vrouyr, 1948'de Saulcy, 1888'de Müller tarafından okunmuştur.

Sıvakerek: (Ya da Ayazpınar) Urartuların yaşamış oldukları bir ören yeri. Burada Urartu inşaatında kullanılmak üzere taş ocakları vardı. Özellikle Van Kalesi ile Çavuştepe'de Sarduri'nin yaptırdığı tapınak taşları buradan temin edilmiştir.

Sıvı kurban töreni: Sıvı kurban törenlerinin geleneklerinin Urartulara nereden bulaştığı ya da nereden geldiği bilinmiyor. Bazı Açıkhava ve kutsal alanlarda ölü yakma geleneğinin dışında başka bir tören daha kutlanırdı. Kurban kanı şarap ve su ile ka-

rıştırılarak yapılan librasyonlar törenlerde özellikle ölü gömme törenlerinde kullanılmıştır. Librasyon ile yapılan törenlerin en iyi örnekleri Altıntepe kazılarında ortaya çıkmıştır. (İnkalarda da kurban kanı yemeklere katılarak törenlerde dağıtılırdı.). Araştırmacılar, Altıntepe stelleri önünde ölüler ve Tanrılar için kurban törenlerinin yapıldığını savunuyorlar.

Silia: Urartular tarafından tapınılan bir Tanrıçadır. Tanrılar panteonunun yetmişüçüncü sırasında yer alır. Meherkapı yazıtındaki Tanrılar listesine göre bu Tanrı'ya kurbanlık olarak hiçbir şey gösterilmemiş. Yapılan arkeolojik kazılarda gerekli belgeler bulunamadığı için bu Tanrı ile ilgili daha fazla bilgi verilemiyor. Ancak bölgede yoğun olarak arkeolojik kazılar devam etmektedir.

Sigge: Urartulara ait bir yerleşim alanı. Burada çeşitli yazıtlar bulunmuştur. Köy, Toprakkale kayalıkları ile Varrak dağları arasında yer alır. Kral Menua tarafından yazılan bir mlik bir stel bulundu. Ancak bu tarihi belgenin üzerine Hıristiyanlık sembolü olan haç resminin kazılması nedeniyle tam olarak okunamamıştır. Yazıtta bir attan söz ediliyor. Bu at da Arzibini atı olarak yazılmıştır.

Simerihadiri: Argişti I'in Margaret R.Payne'nin "Urartu Çivi Yazılı Taşlar Kataloğu" adlı kitabında (8.1.1) kodlu yazıt olarak belirtilen yazıtta adı geçen bir kenttir. Argişti I, diğer Urartu Kralların yaptıkları çalışmalar gibi dönemindeki askeri seferleri, yapıları, tapınak binalarını, kanal ve göletler hakkında yazılıtaşlar diktirmişti. Horhor yazıtı olarak da adlandırılan yazıt; Van Kalesinin güneybatı tarafında bulunan kaya mezarına inen merdivenlerin ucunda yer almıştır. Bu yazıt 1900 yılında Sandalgian, 1901'de Belck, 1953'te Arutyunyan, 1979'da Melikişvili, 1992'de Salvini, 1840'da Schulz, 1872'de Mordtman, 1882, 1888, 1890, 1893'te Sayce, 1883'te Guiyord, 1927'de Meşçaninov, 1933'te Friedrich, 1952'de Vrouyr, 1948'de Saulcy, 1888'de Müller tarafından okunmuştur. Yazıtta Argişti I yıllıklarını hazırlarken askeri seferlerini özenle yazdırmıştır. Simeihadiri kenti kuşatılan kentler arsında gösterilmektedir.

Sinalibi: Tulhia kralıdır. Tulhia, Surp Pogol yazıtında Urartuların saldırısına uğrayan Trans-Kafkasya bölgesinde bir kent. Urartu-

lar bu kente saldırarak haraca bağlamış ve ganimetlerle Tuşpa'ya dönmüşler. Surp Pogol yazıtında bu seferler detaylı olarak anlatılmaktadır.

Siniri: Urartular tarafından tapınılan bir Tanrı olarak Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua'nın (Menua) ortak krallık döneminde hazırlanan Meherkapı yazıtında adı geçmektedir. Yazıtta bu Tanrı'ya kurbanlık olarak 1 boğa ve 2 koyun sunulmuştur. Çivi yazılı belgelerin yetersizliğinden bu Tanrı ile ilgili kültü, tapınma geleneği ve kişiliği hakkında daha ayrıntılı bilgi verilemiyor.

Sirsini: Urartu Kralı Menua'nın yaptırdığı yapılarla ilgili yazıtlarda adı geçen bir yapının adı şeklinde belirtilmektedir. Yazıtta yapının özellikleri belirtilmediği gibi anlamı da görülmemektedir. Araştırmacı arkeologlar bu yapılarla ilgili kaynak yetersizliğinden dolayı gerekli açıklamayı yapamamışlardır.

Siuini: Urartularda tapınılan güneş Tanrısıdır. Bu Tanrı'nın adı Hurilerde Simigia olarak bilinir. Urartular ve Huriler güneş Tanrısına ortak taparlardı. Kral Minua bu Tanrı için yazılıtaşlar diktirmiştir.

Spor: Urartularda az da olsa bulunan belgelerden anlaşılacağı gibi sporla uğraştıkları görülür. Bu spor genellikle binicilik üzerinde yoğunlaşmıştır. Araştırmacı yazar Mirjo Salvını Urartulardaki binicilik sporuyla ilgili bazı dereceleri "...Kral Menua'nın (Minua) bindiği Arsibini adlı atın 22 kol uzunluğundaki atlayışı (Hchl, 175) Argiştini II 950 kol uzunluğundaki ok atışı (hchl, 123) stellerde olimpiyatları andırır bir şekilde belirtilmiştir..." şeklinde açıklamaktadır. Buradan da anlaşılacağı gibi sadece binicilik değil okçuluk sporunun da listelerde yer almış olduğu görülmektedir. İlginçtir ki Ülkemiz sınırları içinde yer alan bu uygarlık ile ilgili sağlıklı bir araştırma yapılamamış, yabancı yazarlar Urartuları kitaplarına konu olarak işleyerek sektörel bir kazanç elde etmektedirler. Türk okuyucuları Urartularla ilgili yerli yazarlar değil de yabancı yazarların yazdıkları kitaplardan bilgileniyorlar. Yakın dönemlerde Prof. Dr. Altan Çilingiroğlu, Prof. Dr. Veli Sevin, Prof. Dr. Oktay Belli gibi araştırmacılar yazdıkları kitaplarla önemli bilgileri sunmuşlardır.

Suba: Urartular tarafından tapınılan bir Tanrı'dır. Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Menua'nın ortak krallık döneminde Zımzım dağı eteklerinde kayanın kapı şeklinde oyularak bir yazıtın yazıldığı belirtilmektedir. Bu yazıtta Urartuların tapındıkları kutsal yerler ve Tanrıların adları sıralanmıştır. Suba için kurbanlık olarak 1 boğa ve 2 koyun sunulmuştur.

Subira: Urartuların sürekli savaş yaptıkları bir kent krallığı. Batman çayı civarında olduğu anlatılır.

Sudala: (Sudalu şeklinde yazıldığı da görülür) Surp Pogol yazıtında Urartuların saldırısına uğrayan Trans-Kafkasya bölgesinde bir kent. Urartular bu kente saldırarak haraca bağlamış ve ganimetlerle Tuşpa'ya dönmüşler. Surp Pogol yazıtında bu seferler detaylı olarak anlatılmaktadır. Sarduri II'ye ait olan yazıtta adı geçmektedir. Margaret R.Payne'nin "Urartu Çivi Yazılı Taşlar Kataloğu" adlı kitabında bu yazıtın kodlandığı görülmektedir. Yazıtta adı geçen bir kenttir. Sarduri II, diğer Urartu Krallarının yaptıkları çalışmalar gibi dönemindeki askeri seferleri, yapıları, tapınak binalarını, kanal ve göletler hakkında yazılıtaşlar diktirmişti. Yazıtta Sarduri II'nin yıllıklarını hazırlarken askeri seferlerini özenle yazdırmıştır.

Sugunia: Urartu döneminde bir kent krallığıdır. Bu kent ile bilgiler Asur kralı Salmanasar III'ün Balavat kapısındaki dikilitaş ve krallığında yazdırdığı taşta belirtilmektedir. Bu yazılıtaşlarda Salmanasr III krallığa geçtiği günlerde "...Hubuşkia'dan Urartulu Arame'nin krali kenti Sugunia'ya hareket ettim..." şeklinde bir açıklama ve Balavgat kapısındaki yazıtlaşa da "...Urartulu Arame'nin kenti Sugunia'yı ele geçirdim..." şeklinde açıklamalar yaparak kent hakkında somut bir bilgi verir. Kent ile ilgili arkeolojik belgelerin yetersiz olmasına rağmen yazıtlardaki anlatımlara göre Van gölünün güney batısında yer alan bir yerleşim kenti olduğu ifade edilmektedir. Bazı kaynaklarda da bu kentin Van gölünün çok daha uzağında Diclenin iki ana kolunun birleştiği bir yerde olduğu belirtilir. Siirt kentinin civarında olduğu da tahmin edilmektedir.

Suhe: Araştırmacı, yazıtbilimci Konig ("HChI 202") yazıtta adı geçen bu sözcüğün anlamını"yeni" biçiminde tanımlayarak ileri sürer. Melikişvili ise aynı sözcüğün kökü olan "su" kökü için

"düzenlemek, yaratmak, kurmak" fiileriyle aynı kökten sayar. Bu nedenle "suhe" sözcüğünü "düzen, düzenleme" anlamında tanımlar. Urartu dilindeki yazıtların çevirilerinde "Gıs-ulde suhe" ya da "Gıs-zarı-suhe" ifadeleri "bağ tesisi, bahçe tesisi" anlamında görülür. Ancak Dr.Phil, A.M.Dinçol ve E.Kavaklı araştırmacı, yazıtbilimci König'in ileri sürdüğü anlamı kabul eder.

Suhme: Urartular döneminde bir kent devleti. Asur kralı Salmanasar'ın işgal etmek istediği kentlerden biri olduğu söyleniyor.

Sulustia-di: Urartu dilinde (yazısında) tekil şahıslar için kullanılır. Karşılığı"diz çöktüm" anlamında tanımlanır.

Suininaue-Dingir: Bak Suinina.

Suinina: (Bazı kaynaklarda Suininaue-Dingir adı yazılmaktadır.) Deniz ve nehir suları Tanrısı olarak tapınıldı. Bütün Tanrılar için Urartular kurban törenleri yapar. Hangi Tanrı'ya ne şekilde bir tören yapılacağına dair hazırladıkları listeler vardı. Bu Tanrı "Suininaue-Dingir "adıyla "Kutsal Göllerin Tanrıları " biçiminde betimlenmektedir. Meher-kapı yazıtında bu ad geçmektedir. Çevirisi yapılan ("HChI 10 11 19,x64") yazıtında "şui" sözcüğü tek başına göl anlamında tanımlanmıştır. Nicolas Adontz Urartu yerel Tanrılarından söz ederken "sui" sözcüğünün yanlış yorumlanmış olduğunu ve göl anlamına gelmesine rağmen "şuininaue ILU" adında bir kent olduğunu ileri sürer. Ancak Dr. Phil, A. M. Dinçol ve E. Kavaklı bu tezi çürütmektedirler.

Solduz: Urartuların egemen olduğu bir ova. Urmiye Gölünün güneyinde yer alır. Bu ovayla beraber Uşniye ovası da Urartuların egemenliği altına girer.

Sophene: (Supa (ni) adıyla da yazılır.) Mana ülkesinin topraklarında bulunan bir beylik. Urartu Kralı Menua tarafından kentleri işgal edilmiş ve Urartuların egemenlikleri altına girmişlerdi. Malatya (Melitia) ülkesini de haraca bağlamıştır.

Sukonak: Urartuların yaşadıkları bir bölge. Bu bölgede Türk arkeologlar yeraltı mezar odaları buldular. Burada bulunan mezarlar Urartuların gömme geleneklerine göre oyma mezarlardı.

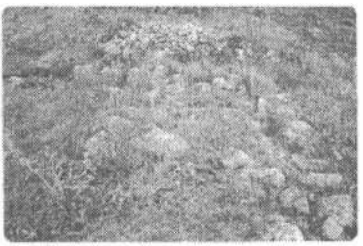
Sultantepe: Urartularla ilgili arkeolojik alan. Burada Asurlular tarafından yazılmış bir yazılıtaş bulundu. Taşın üzerinde Asur kralı

Salmanasar III'ün Urartuları haraca bağladığını belirten düşünceler yer alır.

Sulumeli: Melitealhe (Malatya) kralıdır. Asur kralı Tiglatpileser III'ün saldırılarına karşı Urartu Kralı Sarduri II'nın önerdiği güç birliğini kabul etti. Kurulan koalisyonda yer aldı. Bu kualisyonda ayrıca; Malatya (Melitealhe) kralı Sulumeli, Que kralı Uruki, Arpad kralı Agusi'nin oğlu Mati-ilu, Kumahalhı kralı Kuştaşpili, Gurgum kralı Tarhulara, Kargamişli Pisisris ve Samallı (Zincirli) Panammu vardı. Bu kualisyona rağmen Urartular Asur saldırılarında büyük kayıplar verdiler. Sulumal olarak da yazıldığı görülen Sulumeli'nin İ.Ö.745-732 tarihleri arasında hüküm sürmüş olabileceği tahmin ediliyor. Arslantepe (Malatya) krallar listesinde adı geçmektedir.

Sulusunu: Rusa II'nin arabacısıdır. Dareus I kendisini Rusa gibi krallar kralı ve arabacısı olan "sulusunu" adını da kendine yakıştırarak" Samier Syloson" olarak betimletti. Urartu geleneğinin diğer krallıklara sıçraması

Sünnet Nebi Barajı: Ağrı ili Diyadın ilçesine 14 km uzaklıkta bulunan bir sulama barajıdır. Yine Diyadın'e 12 km uzaklıkta bulunan Rejan barajına da 4.5 km uzaklıktadır. Baraja yakın köy ise Haci Halit köyüdür. Barajın ulaşım yolu oldukça zordur. Günümüzdeki asfalt yapımı olan anayolların dışında kalmaktadır. Baraj Volkanık Aladağ ile Tendürek dağlarının kuzey eteğinde yer almaktadır. Deniz seviyesinden yüksekliği de 2295 m'dir. Diğer Urartu barajlarına benzer yapısıyla volkanik bir çukurda bulunmaktadır. Araştırmacılar Sünnet Nebi barajının Urartu barajlarında görülen teknikle yapıldığını belirtilir. Baraj için yapılan gövde duvar gölün kuzeybatısındadır. Burada bir boğaz konumunda bulunmaktadır. Bu barajın batısında yaklaşık 4 km uzaklıkta Aşağı kom barajı bulunaktadır.

Sünnet Nebi Barajının harabeleri

Görüleceği gibi Urartular tarıma çok önem verdikleri için çeşitli boyutlarda sulama kanalları yaptıkları gibi barajlar ve suni gölet-

ler de yapmışlardı. Bu teknik çalışma günümüzde Romanya'da görülmektedir. Halkın ayaklanması sonucunda öldürülen Romanya başkanı Nicolay Çeauşescu aynı şekilde tarımda kullanılmak üzere suni göletler yaptırarak su ihtiyacını giderdiği gibi balıkçılığın da özendirmesini gerçekleştirmiştir.

Supanı: [(Supa (ni) şeklinde yazıldığı da görülmektedir.)] Palu yazılıtaşta adı geçen bir kent. Kral Menua tarafından işgal edilmiştir. Çoğrafi özellikleri tam olarak bilinmiyor. Bu kenti antik kentin Sofene'si şeklinde tanımlayanlar da vardır. **Supa (ni):** Urartuların batısında yer alan Malatya (Melitealhe) kentine Argişti I'in yaptığı saldırılarda bölgede yer alan bazı kentleri de kuşatmıştır. Hati bu küçük kentlerden biridir. Bu kentle beraber Supa (ni) kenti de kuşatılmıştır. Bu iki ülkeden toplam 29.284 kişi esir alınmış ve Urartu nüfusuna ilave edilmiştir. Argişti I'in yıllıklarında "...Bianili ülkesinin gücü ve düşman ülkesinin denetimi için Ir (e) punı kentini kurdum. Hate ve Supa (ni) ülkesinden 6600 savaşçıyı oraya yerleştirdim.." şeklinde tarihsel bilgiler verir.

Sürbahan: (Bazı kaynaklarda Surp sahak olarak yazıldığı görülür) Erzurum ili, Pasinler ilçesinin 15 km kuzey tarafında bulunan yerleşim köylerinden Sürbahan köyünün 3 km yakınında Urartulara ait bir buluntu kayalığı. Burada Urartulara ait çeşitli mezarlar ve buluntu eşyaları ele geçirildi. Sürbahan'da yapılan arkeolojik kazılarda çok odalı mezarların bulunduğu bir yer olarak koruma altına alınmıştır.

Surp Pogos yazıtı: Urartu dili ile ilgili yazılan yazıtlar genellikle imar ve askeri amaçlı olarak yazılmıştır. Surp Pogos yazıtı da bu tür metinleri içermektedir. Surp Pogos Van ilinde bir kilisenin adıdır. Bu kilise Urartu harabelerinin üzerinde kurulmuş ve bazı dikilitaşlar imha edilerek kilisenin yapımında kullanılmıştır. Kilisede Urartular tarafından yazıldığı öne sürülen bir yazılı taş bulunur. Bu taşa arkeologlar Surp Pogos adını verirler. Bazı yerlerde yanlışlıkla "Surp Petros" olarak da yazılmaktadır. Yazar Mirjo Salvini bu yazıtlarla ilgili toplu bir ifadeye yer veriyor. Bu ifadeler "...1-Surp Pogol Steli: Giriş, kral unvanları ve beddua kalıpları (Ukn.No.156 All+Al 1-24=Hchl.No.102.Ön yüz I-IV)-Tahta çıkış kalıbı, ilk sefer (kırılmış, ["aynı yıl X ayın-

da"]["Ukn, No.156. All+Al 25-31 b=Hchl. No. 102 ön yüz V-VI) [=İktidarının ilk yılı"] . ["Ön yüzde daha büyük bir boşluk"]. 2-Surp Pogos Steli sağ taraf (Ikn.No.156 DI+DII Hchl,No.102,sağ yüz. Kısa bilgiler: Uelikhui kralı Marinu ve Tulihu kralı Sinalibi (Trans-Kafkasya). Assur kralı V.Assur-Nerarı, Arme Ülkesi ve onun 'krallık başkenti'Nihiria karşısında zaferler, Uelikuhi seferinin başlangıcıyla ilgili ayrıntılı bilgiler (kırık) [Sağ tarafın altına kadar eksik: Olasılıkla diğer başarılar anlatılmıştı.]. 3-Surp Pogos steli, arka yüz (UKN, no.156=Hchl, No.102, arka yüz, Malatya seferi ve Hilaruada'nın yenilmesi ilgili ayrıntılı bilgi (Fırat yazıtında aynı olaylar: Ukn, No.158 =Hchl,No.104)["arka yüzün sonuna kadar eksik"]. 4-Surp Pogos steli, sol taraf (Ukn, No.156 C=Hchl, No.102, sol taraf. Rihisa ülkesine yapılan sefer ve kral Basateni'nin cezalandırılmasına ilişkin ayrıntılı bilgiler. [stelin sol tarafının sonuna kadar eksik] devamı hazine kapısının bati nişinde. 5-Hazine kapısının batı nişinin sol duvarındaki kaya yazıtı (Ukn, No.155 A=Hchl, No.103 Ş 16, Mana, Babilu ve Baruata'ya karşı yürütülen savaşlar hakkında ayrıntılı bilgiler; Etiuni, Erikuahi ve diğer transkafkasya kavimlerine karşı yürütülen 2. bir sefer. Urme'ye karşı yapılan 3. bir sefer; yılın bitişi. [Ön yüzün başlangıcı eksik.] 6-Hazine kapısı steli ön yüz: Kulha (kolhhis) seferi: yılın bitişi (Ukn, No.155 C 1-18=Hchl, No.103 Ş 3). Eriahi ve Abiliani'ye karşı seferler; yılın bitişi (Ukn, No.155 C 19-48=Hchl, No.103 Ş 4 Ruisia kralı Rasu ve Etiuhi kralı Diusini Iganehi'ye karşı (Trans-Kafkasya) bir sefer hakkında kısa bir bilgi devamı kırılmış (Ukn. No.155 C 49-55=Hchl,No.103 Ş 5) [Sağ tarafın başlangıcı eksik]. 7-Hazine kapısı steli, sağ taraf. Kulhu seferi. Mesa kralının yenilmesi: ardından 'aynı yıl' Uiteruhi'ye sefer; yılın bitişi (Ukn, No.155 D 1-14=Hchl, No.103 Ş 11) Ueduri-Etiuni'ye karşı (Trans-Kafkasya) bir seferin ayrıntılı betiminin başlangıcı (Ukn, No.155 D 45-53=Hchl, No.103 Ş 12) [Arka yüzün başlangıcı eksik] 8-Hazine kapısı steli, arka yüz: Puluadi Seferi ve Libliuni Kentinin alınmasıyla ilgili bilgiler (ayrıca; Seq/kindelb yazıtı için Salvini 1982d): Eriahi'ye karşı bir diğer sefer; yılın bitişi (Ukn, No.155 E 1-35 = Hchl, No.103 Ş 8); Kumaha (Kommagene) Seferine ilişkin ayrıntılı bilgi; Kustapi-

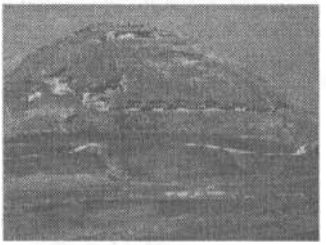
lis'in haraç ödemesi (Ukn, No.155 E 36-57=Hchl, No.103 Ş 9) [Sol tarafın başlangıcı eksik]. 9-Hazine kapısı steli, sol taraf (Ukn, No.155 B 1-58=Hchl, No.103 Ş 14, Mana'ya yönelik bir sefer; Aynı yıl Eriahi'ye bir diğer sefer; yılın bitişi. 10-Hazine kapısı steli, kaidenin ön yüzü (Ukn, No.155 F = Hchl, No.103 Ş 15=Etiuni, Eriahi, Quriani ve İgani'ye karşı yapılan bir sefer, ardından 'aynı sefer sırasında, Puzunia, Alqania, Sudala'ya bundan başka Eriahi, İstelua, Qadiaini, Abuni, ağabeyliani, Uelikuhi'ye yürüme;' yılın akışı içinde'Arquqi ve diğer Trans-Kafkasva kavimlerine karşı sefer: yılın bitişi.11-Hazine kapısının nişinin cephesinde, stelin arkasında yer alan kaya yazıtı (Ukn, no.155 G = Hchl, No.103 A, Tahta çıkışa ilişkin kalıplar, birlik, hayvan sürüleri, silah mallarının sayımları..." olarak belirtmiştir. Yazıyla ilgili kısaltmalar: Hchl: F.W.König. Handbuch der chaldischen Inschriften, Afo Biheft 9,Garz 1955-57.Ukn: G.A.Melikisvili, Urartskie ktinoobraznye nadpisi, Moskova 1960.)

Surp Sahak: Urartular dönemine ait bir yazılıtaştır. Bu yazılı taştaki metinler Horhor yıllığındaki metinlerin kopyasının olmadığı belirtiliyor. Metnin bazı kısımları Horhor yıllığındaki metinlerle kopya, bazıları da paralel bir anlam taşıyan metinlerden oluşmuştur. Ancak araştırmacılar Surp Sahak yazılıtaşındaki metinlerin Horhor yıllığının metinlerinden önce yazılmış olabileceğini savunurlar.

Surili: Argişti I'in Margaret R.Payne'nin "Urartu Çivi Yazılı Taşlar Kataloğu" adlı kitabında (8.1.1) kodlu yazıt olarak belirtilen yazıtta adı geçen bir ülkedir. Argişti I, diğer Urartu Krallarının yaptıkları çalışmalar gibi dönemindeki askeri seferleri, yapıları, tapınak binalarını, kanal ve göletler hakkında yazılıtaşlar diktirmişti. Horhor yazıtı olarak da adlandırılan yazıt; Van Kalesinin güneybatı tarafında bulunan kaya mezarına inen merdivenlerin ucunda yer almıştır. Bu yazıt 1900 yılında Sandalgian, 1901'de Belck, 1953'te Arutyunyan, 1979'da Melikişvili, 1992'de Salvini, 1840'da Schulz, 1872'de Mordtman, 1882, 1888, 1890, 1893'te Sayce, 1883'te Guiyord, 1927'de Meşçaninov, 1933'te Friedrich, 1952'de Vrouyr, 1948'de Saulcy, 1888'de Müller tarafından okunmuştur. Yazıtta Argişti I yıllıklarını hazırlarken askeri se-

ferlerini özenle yazdırmıştır. Surili ülkesi kuşatılan ülkeler arsında gösterilmektedir.

Susi: Urartularda tapınılan bir Tanrı. Bu Tanrı'ya tapınmada kullanılan tapınakların kule biçimli yapılar olduğu belirtilmiş. Kule biçimli tapınak geleneğinin Akhaimenid kültüründen Urartulara geçmiş olabileceği ifade edilir. Urartular tarafından tapınılan Tanrı Susi'ye ait bir tapınak Karmir-blur'da bulunmaktadır. Rusa II tarafından yapılmış olduğu öne sürülür.

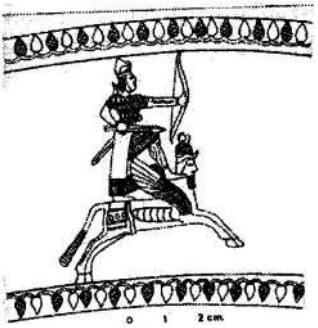

Ayanis kalesindeki Susi tapınağı

Ş

Şamramsu: Urartulara ait bir yerleşim alanı. Burada yapılan arkeolojik kazılarda çeşitli yazıtlar bulunmuştur.

Şaşilu: Erzurum bölgesinde güçlü Diauhei beyliğinin merkez kenti olarak bilinir. Urartu Kralı Menua tarafından kuşatılmış ve kralı da esir olarak alınmıştır. Horasan'ın yaklaşık yirmi km kuzeyindeki bölgede bulunan Zivin yazıtında bu kentten söz edilmektedir. Bu yazıttan anlaşılan Menua'nın Erzurum bölgesini işgal etme girişimi olarak ortaya çıkmaktadır.

Şebitu'nun bronz levhadan kopya çizimi

Şaşki: Urartu Kralı Menu'adan sonra krallık koltuğuna oturan Argişti I beklemeden askerlerini toparlayarak bu kent beyliğine saldırır ve egemenliği altına alır. Horhor yazıtları olarak kodlanan Argiştili I'in yıllıklarında bu beylikle ilgili bilgiler yer almaktadır. Bu beyliğine yapılan seferin krallığın iki ve üçüncü yılında yapıldığı belirtilir. Kuzeyde etkili olan bu beyliğin kuşatılması Urartular açısından önem verilmiş ve bölgeye bir valinin gönderilmesi için çaba gösterilmiştir.

Şave: Urartu dilinde bir sözcüktür. Sözcüğün Türkçe karşılığı "Prens, önder, çoban prens" anlamında tanımlanmıştır. Kürt Mitolojisi adlı eserin yazarı Dr. Cemşid Bender, Urartu dilinde kullanılan "Şave" sözcüğünün aynı anlamını veren Kürt dilindeki (Zazaca) "Şane" sözcüğüyle benzer oranda örtüştüğünü ileri sürer. "Şane" sözcüğün karşılığı da "çoban-peşawa ise önder anlamındadır" anlamında tanımlandığı görülmektedir. Yani Kürtçe bazı sözcükleri Türk dili ve Hurri diliyle paralel kullanıldığını ileri sürer. Bir dönem İspanya elçisi olarak görevde bulunan Tahsin Mayatepek de Mayalarda kullanılan bazı sözcüklerin Türkçe sözcüklerle örtüştüğünü ileri sürmesine rağmen önemli görülmemişti. Kürtçe dilinde bazı sözcüklerin Sümer ve Akkad diliyle de örtüştüğü görülür. Bu ince ayrıntıdan yola çıkıldığında çoğu dillerde bazı sözcüklerin aynı anlamı verebildiği görülmektedir. Urartuların çoğu beyleri (kralları) zaten Kürt kökenli aşiretlerin bireylerinden oluşmaktadır. Ancak Bender'in özellikle Zagros Dağlarını Kürtlerin yoğunlukta olduğu bölgeler olarak göstermesi de düşündürücü olmalıdır. Çünkü Sümer, Akkad (Agade)'yi oluşturmuş beyliklerin kökenlerinin araştırılması doğrultusunda bölgesel etnik belirtilmelidir. Mezopotamya bölgesinden Urmiye Gölü üzerinden Van bölgesine gelerek krallığa yükselen Kürt beyleri de acaba Zagros Dağlarında yaşayan Kürtlerle aynı mıydı? Bu soruların karşılığına bakıldığında diller arasındaki benzerliklerin doğal olduğu görülecektir.

Şebeteriya: Palu yazılıtaşta adı geçen bir kent. Kral Menua tarafından işgal edilmiştir. Coğrafi özellikleri konusunda detaylı bilgilere rastlanılmadı. Ancak bugünkü Palu'nun bulunduğu bölgeyle aynı görüşte olanlar çoğunluktadır. Palu'nun Urartı dilindeki adıdır. Bak Palu.

Şebitu: (Bazı kaynaklarda Şebuti olarak yazıldığı da görülür) Urartular tarafından tapınılan bir Tanrı'dır. Urmiye ovasında yaşayanlar tarafından tapınılmış ve tapınak şeklinde steller yaptırılmıştır. Tanrılar panteonunun sekizinci sırasında yer alır. Meherkapı yazıtındaki Tanrılar listesine göre bu Tanrı'ya kurbanlık olarak hiçbir şey gösterilmemiş. Yapılan arkeolojik kazılarda gerekli belgeler bulunamadığı için bu Tanrı ile ilgili daha fazla bilgi verilemiyor. Ancak bölgede yoğun olarak arkeolojik kazılar de-

vam etmektedir. Meher kapı Tanrılar listesinde Nalaini adlı Tanrıdan sonra tapınıldığı görülmektedir. Bu Tanrı'nın Urmiye bölgesi Tanrısı olduğu sanılmaktadır. İnsan yüzlü bir boğa üzerinde ayakta resmedilmiştir. Gövdesi karşıdan bacakları da yandan gösterilmiştir. Sağ kolu farklı bir şekilde çizilmiş olan bu Tanrı'nın bronz başlığı ve kulaklıklar diğer Tanrılarınki ile örtüşmektedir. Tanrı'nın yüz hatlarını diğer Tanrı yüzlerinden ayıran alnından başlayan burun yapısıdır. Diğer Tanrılardan ayıran özelliği sağ kolunun farklı çizimi ve tutuğu silaha bağlanır. Sol kolunu ileriye uzatmış yayları gergin bir ok silahı taşımaktadır. Yayın biçimi Tanrı Haldi ve Şiuini'nin tuttuğu yayın bir benzeri gibi ancak biraz daha küçüktür. Sağ kolunun çiziminde gövdesinin üçgensi olduğu fark edilmektedir. Tanrı'nın adaleli bir vücuta sahip olduğu düşünülmektedir. Yere paralel olarak tuttuğu okların özenerek çizildiği belirtilir. Okların Sadaklarla aynı ölçüde olduğu ve büyüklüğü de taşıdığı yaya orantılı olduğu ifade edilmektedir. Münih Prahistor, Sche Staatssammlung müzesinde altından yapılmış bir madalyon üzerinde ok ve yay tutan Tanrı figürü çizilmiştir. Boğa insan yüzlü ve kanatlı olarak çizilmiştir. İnsan yüzü yandan ve ayrıntılarıyla çizilmiştir. Başlıktaki boynuz şekli diğer Tanrılarınkine benzemektedir. Başlığı ensesini kapattığı için kulak kısmı görülmemektedir. Kaş ve gözler özenle çizilmiş ve insan görünümünde gösterilmiştir. Sakal kısmı yine büyük özen gösterilerek yatay çizgilerle belirtilmiştir. Kanatları gergin olarak gösterilen insan başlı at gövdeli boğanın karnındaki kaburgalar dikey çizgilerle belirtilmiştir. Boğanın sırtında kuyruk tarafında giysiye benzer bir örtü bulunur. İnsan yüzlü boğa gövdeli ve kanatlı bu yaratığın benzeri Urartu sanatında görülmediği için bu betimleme şekliyle dinsel inanç ve mitolojisinde farklı bir destek sağlamaktadır. Arkeolojik kazılarda bulunan bronz levha üzerindeki Tanrıların baş Tanrı Haldi'nin arkasından özenle çizildiği söyleniyor. Adları Meherkapı yazıtında belirtilen söz konusu Tanrıların görünümleri son derece ezoterik çizilmiş ve kutsal hayvanları da mitolojik ayrıcalık gösterilerek tasarlanmıştır. Dönemin ressamı her Tanrıyı tapınma geleneğindeki özellikleriyle ele aldığı gibi fiziksel durumlarını da çizgilerle belirtmeyi ihmal etmemiştir. Bütün uygarlık-

larda olduğu gibi Urartu halkı da sınırlarına giren Tanrı adlarına kutsal gözüyle bakmış ve zamanla onları kült haline getirmişlerdi.

Şelardi: (Bazı kaynaklarda Şielardı şeklinde yazıldığı görülür.) Urartular tarafından tapınılan bir Tanrı'dır. Tanrılar listesinin onikinci sırasında yer alır. Meherkapı yazıtındaki Tanrılar listesine göre bu Tanrı'ya 1 boğa ve 2 koyun kurbanlık olarak sunulmuştur. Yapılan arkeolojik kazılarda gerekli belgeler bulunamadığı için bu Tanrı ile ilgili daha fazla bilgi verilemiyor. Ancak bölgede yoğun olarak arkeolojik kazılar devam etmektedir. Meher kapı yazıtındaki Tanrılar listesinin onbirinci sırasında yer alan Tanrı Dieduani'nin arkasından tapınılmaktadır. Listenin de onikinci sırasında yer alır. Bulunan belgede resmin bir bölümünün tahrip edilmesinden dolayı betimlemesi hakkında kesin bilgilere ulaşmanın zor olduğu görülüyor. Ancak yarım kalan resmin özelliklerine bakıldığında bu Tanrı'nın da kullandığı silahlar ve giysiler diğer Tanrıların kullandıklarına benzemektedir. Bu Tanrı Ay Tanrısı şeklinde tapınılmıştır. Üzerinde ayakta durduğu yaratığın baş kısmında bir miğfer olmasına rağmen sfenks biçiminde betimlenmiş olduğu görülmektedir. Ancak sfenksin yüz hatları ve kullandığı miğfer diğer sfenks şekillerine benzememektedir. Saçları ensede toplanmış ve kulağı kapatacak biçimdedir. Sfenksin çene kısmındaki çıkıntı Mısır piramitlerini süsleyen sfenkslere benzemektedir. Yüz hatları da titizlikle çizilmiştir. Çene kısmındaki çıkıntının Tanrı'nın sakalı olduğu ve yatay çizgilerle belirtilmiş olduğu düşünülmektedir. Sfenks şeklindeki yaratığın ön ayakları boğa ayakları şeklinde gösterilmiş. Kanadı da açık ve gergin biçimde özenerek yapıldığı görülüyor. Bazı resimlerin prototiplerinin yapılamaması bulunan belgenin tahribata uğramasından kaynaklanmaktadır. Bu hassa konularda yıllarca Urartular konusunda araştırma, inceleme ve kazılar yapan Türk arkeolog ve Urartolog Prof. Dr. Oktay Belli *"...daha ön-*

Şelardi'nin bronz levhanın kırık olması nedeniyle yarım kalan bölümü

ceki kazı çalışmalarında ortaya çıkardığımız 13 kilo ağırlığındaki cüruflaşmış metal kütlesinden ayırarak temizlediğimiz yüzlerce irili-ufaklı bronz levha parçasından çok az bir kısmının da kalkanın sol tarafında yer alan Tanrılar bölümüne ait olduğu anlaşılmaktadır. Temizlenen bronz levhaların büyük bir kısmının küçük parçalar halinde olması yüzünden bunların üzerinde yer alan resim ve motifler doyurucu bir bilgi vermekten uzaktır. Birleştirilerek tümlenen 10 cm büyüklüğündeki bronz bir levha üzerinde yer alan resim ve motifler daha somut bilgi vermesine karşın, şiddetli yangın ve aşırı nemden etkilenen parçalar üzerindeki figürler silinip, aşındığından açık bir şekilde görülememekteydi. Ancak bu parçanın da çekilen rontgen filmlerinin yardımıyla hem çevre genişliği üzerinde bulunan çivi yazısı heceleri, hem de karışık yaratıklar üzerinde ayakta duran iki Tanrı figürünün belirgin bir şekilde görülerek çizilmesi sağlanmıştır..." şeklinde açıklamada bulunur. Arkeolojik kazılarda bulunan bronz levha üzerindeki Tanrıların baş Tanrı Haldi'nin arkasından özenle çizildiği söyleniyor. Adları Meherkapı yazıtında belirtilen söz konusu Tanrıların görünümleri son derece ezoterik çizilmiş ve kutsal hayvanları da mitolojik ayrıcalık gösterilerek tasarlanmıştır. Dönemin ressamı her Tanrıyı tapınma geleneğindeki özellikleriyle ele aldığı gibi fiziksel durumlarını da çizgilerle belirtmeyi ihmal etmemiştir. Bütün uygarlıklarda olduğu gibi Urartu halkı da sınırlarına giren Tanrı adlarına kutsal gözüyle bakmış ve zamanla onları kült haline getirmişlerdi.

Şihke barajı: Toprakkale ile Van ovasının su ihtiyacını karşılamak için Rusa II tarafından yaptırılmıştır. Barajların yapılma amacı bölgede yoğun hale getirilen tarım ve hayvancılığa su ihtiyaçlarının karşılanması için destek şeklinde düşünülmüş ve çoğu Urartu Kralları kanallar, barajlar ve suni göletler yaparak halkın bu yöndeki su ihtiyacını karşılamışlardır.

Şinibirni: Bir kent krallığıdır. Prizma yazıtında adı geçen kent krallıklarından biridir. Tiglatpileser I'in beş yıllık krallığı sırasında icraatlarını anlattığı yazıta "Prizma yazıtı" adı verilmiştir. Daha önce her yıl yazılmayan yıllıklar, Tiglat pilesar I döneminde her yıl yazılmaya başlanır. Yazıtta kendisinden önce Asur, Enlil, Sin, Şamaş gibi Tanrılardan uzunca söz eder. Yaptığı icraatlardan da

kendini göklere çıkartırcasına söz eder. Bu yazıtta Urartuları oluşturduğu belirtilen Daiaeni ve Nairi ülkeleriyle yaptığı savaşlara değinirken, kent krallıklarının adlarını da belirtmektedir. Daiaeni ve Nairi ülkelerinden başka yazılan kentlerin adları da şöyle: Tunube, Tuali, Kindari, Uzula, Unzamuni, Andiabe, Pilakini, Aturgini, Kulibarzini, Şinibirni, Himua, Paiteri, Uiram, Şururia, A'baeni, Adaeni, Kirini, Albaia, Ugina, Nazabia ve Abarsiuni'dir.

Şiniri: Urartular tarafından tapınılan bir Tanrı'dır. Tanrılar listesinin yirmiüçüncü sırasında yer alır. Meherkapı yazıtındaki Tanrılar listesine göre bu Tanrı'ya kurbanlık olarak 1 boğa ve 2 koyun sunulmuştur. Yapılan arkeolojik kazılarda gerekli belgeler bulunamadığı için bu Tanrı ile ilgili daha fazla bilgi verilemiyor. Ancak bölgede yoğun olarak arkeolojik kazılar devam etmektedir.

Şinuiardi: Urartular tarafından tapınılan bir Tanrıçadır. Tanrılar listesinin yetmişinci sırasında yer alır. Meherkapı yazıtındaki Tanrılar listesine göre bu Tanrı'ya kurbanlık olarak 2 koyun sunulmuştur. Yapılan arkeolojik kazılarda gerekli belgeler bulunamadığı için bu Tanrı ile ilgili daha fazla bilgi verilemiyor. Ancak bölgede yoğun olarak arkeolojik kazılar devam etmektedir.

Şimigi: Hurrilerin Güneş Tanrısıdır. Urartu Tanrıçası Tuşpea'nın kocası Şivini ile benzer durumlarda örtüşmüş olduğu belirtilmektedir. Urartularda tapınılan güneş Tanrısı Şivini'nin Hititlerdeki adıdır. Hurri kökenli bir Tanrı olduğu şeklinde ifadeler var. Her ne kadar bu Tanrı'nın Meherkapı yazıtında adı geçmese de Urartu halkı tarafından yerel bir konumda tapınılmış ve ona da koçlar kurban edilmiştir. Urartu güneş Tanrısı olan Şivini olmadığı şeklinde tartışmalı metinler var. Ancak Şimigi ve Şivini adlarına bakıldığı zaman yazım hatalarından kaynaklanan bir durum ortaya çıkıyor. Büyük bir ihtimalle Tanrı Şivini'nin deformasyona uğratılmış adıdır.

Şiuini'nin bronz levhadan çizilen kopyası

Şirinlikale: Erzincan ili, Tercan ilçesi, Ese-

nevlerin 2 km güneydoğusunda yer alan arkeolojik bir sit alanı. Burada yer alan kalenin sur duvarları, basamaklı iki adet su taşıma tüneli, iki tahıl çukuru ve yoğun şekilde çanak ve çömlekler bulun-muştur. Kalenin dışında burada Urartu dönemine ait mezarlar da bulundu. Şirinli-kale, Urartular döneminde bir yerleşim yeridir. Yapılan arkeolojik kazılarda çok odalı mezarların bulunduğu bir yer olarak koruma altına alınmıştır.

Şiuni: (Ya da Şiuini/Şivini) Urartu Tanrısıdır. Kral Menua tarafından Van civarındaki Karahan köyünde bir yazılıtaş hazırlatarak takdis metni yazdırdı. Bak Şivini.

Şivini: Güneş Tanrısı olarak tapınıldı. Tanrıça Tuşpea'nın eşidir. Devletin resmi Tanrısıydı. Bu Tanrı için Meherkapı yazıtında adak olarak 4 boğa ile 8 koç verilecek şeklinde belirtilmiştir. Urartu Tanrılar listesinde üçüncü sırayı paylaşır. Asur Güneş Tanrısı Şamaş ve Hurri Tanrısı Şivini ile aynı Tanrı olarak tapınılır. Meherkapı yazıtında Tanrılar üçlüsü olarak belirtilmektedir. Bu anlatım diğer bazı yazıtlarda da yer almıştır. Yapılan incelemelerde Şivini'nin eşi Tanrılar listesinde 66 sırada yer alan Tuşpea olduğu ele alınır. Bu Tanrıçanın Başkent Tuşpa'nın da koruyucu bir Tanrıçası olduğu yazılır. Kazan kulplarının eklentilerinin betimlemesi genellikle bu Tanrıçanın kendisi olarak ifade edilir. Hurri kökenli olduğu belirtilen Şivini, Hititlerde "Şimegini" adıyla tapınıldı. Birçok tunç kabartmada gösterilen kanatlı güneş kursunun bu Tanrıyı sembolize etmiş olacağı tahmin ediliyor. Meherkapı yazıtındaki Tanrılar listesinde bu Tanrı, Teişeba'dan sonra üçüncü sırayı paylaşmaktadır. Urartu dinsel geleneğinde güneş Tanrısı olarak tapınıldı. Şivini (Şiuini/Şiuni) kanatları dikdörtgen şeklinde çizilen bir güneş diski içinde ayakta bir boğanın üzerinde gösterilmektedir. Diğer Urartu Tanrıları gibi başında bronzdan yapılmış bir başlık takar. Miğferinde öne doğru "S" harfi şeklinde kıvrılan boynuz şeklinde desen vardır. Ensesinde topladığı saçları da çizgiler halinde gösterilmiştir. Miğfer kenarlarında kulaklarını kapatacak şeklinde çeneye kadar uzanan yanaklık vardır. Diğer Tanrılar gibi sakalsız ve bıyıksız olmasına rağmen diğer Tanrı şekillerinden farklı çizilmiş olduğu belirtiliyor. Araştırmacılar bunu çizimleri gerçekleştiren sanatçının o dönemde Tanrı'nın geleneksek ko-

numunu da inceleyerek fiziksel yapısına göre çizmiş olduğu gösterilir. Şiuini'nin diğer Urartu Tanrılarından farkı omuzları karşıdan değil (profil) gövde ve bacaklar gibi yandan gösterilmiştir. Güneş diski içinde gösterilen Şiuini, sağ kolunu "V" şeklinde ileriye doğru uzatarak geleneksel Urartu selamını belirtiyor. İleriye doğru gerilen sol elinde yay olan bu Tanrı baş Tanrı Haldı gibi omzunda Sadak taşımaktadır. Çizimde ayaklarına kadar inen uzun giysisi içinde kısa bir etek kullandığı da gösteriliyor. Güneş diski içinde ayakta resmedilen Tanrı'nın boğa üzerindeki konumu da sol ayağı boğanın ense tarafında sağ ayağında boğanın sırtında duracak biçimde çizilmiş ve Tanrı'nın ayağında da bileklere kadar çıkan bir çizme kullanmış olduğu görülmektedir. Boğanın betimi de diğer boğa çizimleri gibi yandan gösterilmektedir. İri gözlerinin at konumuna betimlemesinde aslan tipinde atak bir şekilde gösterilen boğanın çizimi çoğu araştırmacıları bu Tanrı'nın kutsal hayvanı için kuşkulandırmış olduğunu ve onun kutsal hayvanının aslan olabileceği görüşünü ortaya koydukları görülmektedir. Ancak Türk araştırmacı Prof. Dr. Oktay Belli aslana benzeyen boğanın Şiuini'nin kutsal hayvanı olduğunu ileri sürer. Yanı Şiuini'nin kutsal hayvanı boğadır. Kral İşpuini ve oğlu Menua dönemlerinde bu Tanrı'ya olan sempatilerini çok sayıdaki bronz eşyalara çizimini yaptırarak ifade etmiş oldukları görülmektedir. Arkeolojik kazılarda bulunan bronz levha üzerindeki Tanrıların baş Tanrı Haldi'nin arkasından özenle çizildiği söyleniyor. Adları Meherkapı yazıtında belirtilen söz konusu Tanrıların görünümleri son derece ezoterik çizilmiş ve kutsal hayvanları da mitolojik ayrıcalık gösterilerek tasarlanmıştır. Dönemin ressamı her Tanrıyı tapınma geleneğindeki özellikleriyle ele aldığı gibi fiziksel durumlarını da çizgilerle belirtmeyi ihmal etmemiştir. Bütün uygarlıklarda olduğu gibi Urartu halkı da sınırlarına giren Tanrı adlarına kutsal gözüyle bakmış ve zamanla onları kült haline getirmişlerdi.

Şuba: Urartular tarafından tapınılan bir Tanrı'dır. Tanrılar listesinin kırkbeşinci sırasında yer alır. Meherkapı yazıtındaki Tanrılar listesine göre bu Tanrı'ya kurbanlık olarak 1 boğa ve 2 koyun sunulmuştur. Yapılan arkeolojik kazılarda gerekli belgeler bulu-

namadığı için bu Tanrı ile ilgili daha fazla bilgi verilemiyor. Ancak bölgede yoğun olarak arkeolojik kazılar devam etmektedir.

Şuhi: Urartu dilinde "şehir" anlamında kullanılan bir sözcüktür.

Şupani: (Şupa-ni şeklinde yazıldığı da görülür. Urartu Kralı Menua'nın Şebeteria ve Huzana kentleriyle beraber kuşatma altına aldığı bir bölge.

Şururia: Bir kent krallığıdır. Prizma yazıtında adı geçen kent krallıklarından biridir. Tiglatpileser I'in beş yıllık krallığı sırasında icraatlarını anlattığı yazıta "Prizma yazıtı" adı verilmiştir. Daha önceki krallar döneminde yazılmayan yıllıklar, Tiglat pilesar I döneminde her yıl yazılmaya başlanır. Yazıtta kendisinden önce Asur, Enlil, Sin, Şamaş gibi Tanrılardan uzunca söz eder. Yaptığı icraatlardan da kendini göklere çıkartırcasına söz eder. Bu yazıtta Urartuları oluşturduğu belirtilen Daiaeni ve Nairi ülkeleriyle yaptığı savaşlara değinirken, kent krallıklarının adlarını da belirtmektedir. Daiaeni ve Nairi ülkelerinden başka yazılan kentlerin adları da şöyle: Tunube, Tuali, Kindari, Uzula, Unzamuni, Andiabe, Pilakini, Aturgini, Kulibarzini, Şinibirni, Himua, Paiteri, Uiram, Şururia, Abaeni, Adaeni, Kirini, Albaia, Ugina, Nazabia ve Abarsiuni'dir.

Şurişhinili: Urartuların askeri sefer düzenledikleri bir kent. Malatya (Meliteialhe) bölgesinde yer alır. Kral Menua buraya askeri saldırılar yapmış ve zaferini kanıtlayacak bir dikilitaş diktirmiştir. Yaşayanar da Urartuların egemenliği altına alınmışlardır. Kent ile ilgili çivi yazılı arkeolojik belgelerin bulunamamasından dolayı daha ayrıntılı bilgi verilemiyor.

T

Taç kısmı kubbe şeklinde iğneler: Urartu sanatına özgü iğnelerdir. Bunların taç kısımları kubbe şeklinde yapılmıştır. Arkeologlar bu tür iğneleri kazılarda elde edilerek müzelerde koruma altına alınmışlardır. Bulunan iğnelerin koruma altında tutulduk-

ları müzeler ve buluntunun özellikleri: Van Bölge Müzesi, Bronz, 4, 5 cm/Van Bölge Müzesi 14, 25, 75, Bronz, 4, 7 cm/Van Bölge Müzesi 4, 139, 79, Bronz, 7 cm/Van Bölge Müzesi 15, 15, 76, Bronz, 5, 7 cm/Van Bölge Müzesi 5, 15, 77, Bronz, 6, 5 cm/Van Bölge Müzesi 5, 14, 77, Bronz, 5, 5 cm/Ankara Müzesi: 175, 80, 74, Adilcevaz "H" Mezarlığı I nolu Odamezar, Bronz, 7 cm/Öğün: 1978, lev. 31/17/Adana Bölge Müzesi: 1975/ 80, Bronz, 6, 5 cm/Adana Bölge Müzesi 1977/28, Bronz, 7 cm/Diyarbakır Müzesi, Bronz/Van Bölge Müzesi; 24, 2, 75, Bronz, 7, 5 cm/Van Bölge Müzesi 5, 49, 79, Bronz, 7 cm/Van Bölge Müzesi 74, 17, 3, Bronz, 8, 8 cm/Adana Bölge Müzesi: 1979/11, Bronz, 7, 5 cm/Gaziantep Müzesi: 39, 47, 75, Bronz, 5, 7 cm/Diyarbakır Müzesi, Bronz, 6 cm/Van Bölge Müzesi 7, 76, Bronz, 6, 8 cm/Adana Bölge Müzesi: 1979/11, Bronz, 7, 3 cm/Van Bölge Müzesi 74, 17, 7, Bronz, 7, 3 cm/Adana Bölge Müzesi 1979/11, Bronz, 3, 5 cm/Van Bölge Müzesi: 5, 17, 76, Bronz, 6, 4 cm.

Taç kısmı düz içbükey iğneler: Urartu sanatına özgü olan bu iğnelerin taç kısımları düz ya da bükey şeklinde yapılmıştır. Yapılan arkeolojik kazılarda bulunan iğnelerin koruma altında tutuldukları müzeler ve buluntunun özellikleri: Ankara Müzesi 130, 30, 73, Bronz, 5, 8 cm/Adana Bölge Müzesi: 1975/80, Bronz, 5, 8 cm/Malatya Müzesi: 5131, Bronz, 6, 8 cm/İstanbul Arkeoloji Müzeleri: 74/117, Bronz, 7 cm/Ankara Müzesi: 130, 24, 73, 5, 2 cm/Van Bölge Müzesi 11, 24, 76, Bronz, 7, 6 cm/Van Bölge Müzesi 5, 50, 79, Bronz, 3, 2 cm/Van Bölge Müzesi 5, 51, 79, Bronz, 5 cm/Diyarbakır Müzesi, Bronz/Adana Bölge Müzesi: 1976/8, Bronz, 7, 8 cm/Adana Bölge Müzesi 1975/79, Bronz, 6, 8 cm/Adana Bölge Müzesi 1975/79, Bronz, 7 cm/Adana Bölge Müzesi: 1977/17, Bronz, 8, 8 cm/Van Bölge Müzesi: 74, 35, 5, Bronz, 7, 8 cm/

Taç kısmı basık kubbe: (Haşhaş başlı Urartu iğneler) Bu tür iğnelerden taç kısımları basık olanlar ve haşhaş başlı olanlar kazılarda ele geçirilmişlerdir. Yapılan arkeolojik kazılarda bulunan iğnelerin koruma altında tutuldukları müzeler ve buluntunun özellikleri: Van Bölge Müzesi 35, 4, 74, Bronz, 9 cm/Adana

Bölge Müzesi: 1977/28, Bronz, 5, 5 cm/Adana Bölge Müzesi: 1979/11, Bronz, 7, 5 cm/Adana Bölge Müzesi: 1979/11, Bronz, 7 cm/Van Bölge Müzesi 11, 23, 76, Bronz, 8, 4 cm/Van Bölge Müzesi, Bronz, 9 cm/Diyarbakır Müzesi, Bronz, 9 cm/Diyarbakır Müzesi, Bronz/Adana Bölge Müzesi; 1975/80, Bronz, 8 cm/Van Bölge Müzesi 15, 14, 76, Bronz, 6, 2 cm/Diyarbakır Müzesi, Bronz/Van Bölge Müzesi 4, 174, 79, Bronz, 8 cm/Van Bölge Müzesi 4, 175, 79/Van Bölge Müzesi: 73, 9, 4, Bronz/Ankara Müzesi 59, 12, 73, Bronz, 8, 5 cm.

Taç kısmı disk destekli iğneler: Bu tür iğnelerin taç kısmında disk desteği yapılmıştır. Yapılan arkeolojik kazılarda bulunan iğnelerin koruma altında tutuldukları müzeler ve buluntunun özellikleri:Van Bölge Müzesi, 74, 17, 19, Bronz, 7, 5 cm/Malatya Müzesi: 5089, Bronz, 4, 5 cm/Van Bölge Müzesi 11, 7, 77, Bronz, 4, 5 cm/Van Bölge Müzesi: 4, 113, 79, Bronz, 7 cm/Van Bölge Müzesi: 74, 15, 10, Bronz. 6, 5 cm/Van Bölge Müzesi: 17, 3, 76, Bronz, 7 cm/Van Bölge Müzesi: 16, 49, 77, Bronz, 7, 8 cm/Diyarbakır Müzesi, Bronz/Van Bölge Müzesi: 11, 29, 76, Bronz, 5, 5 cm/Malatya Müzesi: 5132, Bronz, 7, 5 cm/Malatya Müzesi: 4261, Bronz, 7 cm.

Tahsin Özgüç: Türk arkeolog. Altıntepe'de Urartularla ilgili kazılar yaptı. Çeşitli mezarlar ortaya çıkararak onları kodlandırdı. 1966-1969 yıllarında Altıntepe'nın batısındaki kalenin varlığını tespit etti. Ayrıca yine Altıntepe, yeraltı örme mezarlarında 1938-1956 ve 1959 yıllarında kazılar yaptı. Ortaya çıkardığı mezarlar ve tarihsel belgeler Urartular ile ilgili ilk somut bilgileri verir. C. Işık ile birlikte yürüttüğü kazıları bir kitap haline getirerek yayınlattı.

Taka: Bazı mezar eşyalarının (ölü çanağı, ölü armağanları) bırakıldığı yer olarak en sık rastlanan iç mimarı döşemeler olarak arkeologların ilgisini çekmiştir. Genellikle yakma işlemi gören mezarlarda bu görevi üstlenmişler. Günümüzde bile Doğu Anadolu bölgesinde köylüler tarafından duvar nişleri olarak "taka" kullanılmaktadır.

Talapura: Urartular tarafından tapınılan bir Tanrı'dır. Tanrılar panteonunun 53. sırasında yer alır. Meherkapı yazıtındaki Tanrılar listesine göre bu Tanrı'ya kurbanlık olarak 1 boğa ve 2 ko-

yun sunulmuş. Yapılan arkeolojik kazılarda gerekli belgeler bulunamadığı için bu Tanrı ile ilgili daha fazla bilgi verilemiyor. Ancak bölgede yoğun olarak arkeolojik kazılar devam etmektedir.

Talent: Yakındoğu'da kullanılan bir ölçü birimidir. Bir talentin karşılığı 30 kilo olarak gösterilmiştir.

Tamate: Asurlular tarafından yazıtlarında Van Gölü ve çevresindeki göller için kullandığı bir sözcüktür. Göller bölgesi anlamında da kullanılmıştır. Göller bölgesi olarak ele alınan yerler, Van Gölü, Erçek ve Rusa II tarafından yapay bir göl haline getirilen Keşiş Gölü'dür.

Taner Tahran: Türk arkeolog. Urartularla ilgili "Van Projesi" adı altında kazı ekibine girdi. Kazı ekibinde ayrıca Veli Sevin, Oktay Belli ve Altan Çilingiroğlu vardı.

Tanıktepe: Urartuların yaşadıkları bir bölge. Bu bölgede Türk arkeologlar yeraltı mezar odalarını buldular. Tanıktepe'de Türk arkeologlar dışında yabancı arkeologlar da araştırma yapmak üzere bölgede incelemeler yaptılar. Genelde Urartuların yerleşik düzenlerinde dağınık yaşayan halkların bıraktığı izler de dağınık olarak gözleniyor.

Tanrıça: Tanrı kökünden oluşmuş bir isimlendirme, lakab. Mitolojide dişi Tanrılara verilen bir ünvandır. Yüksek düzeydeki Tanrılar arasında yer aldıkları zaman büyük Tanrıça olarak saygın bir yer tutarlar. Ana Tanrıça olarak betimlenenlerin doğurganlık ve verimlilik Tanrıçası şeklinde tapınıldığı görülür. Bunlar arasında önemli yer tutanlar İsis, Rea, Kybele ve Demeter gibi Tanrıçalar gösterilir.

Tanrıverdi: Elazığ ili, merkez belde olan Aydıncık'ın 6 km uzağında yer alan bir köy. Palu'ya da yakın olarak anlatılır. Bugün arkeolojik bir sit alanı olarak inceleme altında tutulmaktadır. Yapılan arkeolojik kazılarda burada çeşitli kaya mezarları bulunmuştur. Burada arkeologlar tarafından bulunan buluntular ise, sur duvarları, temel yatakları, üç çukur ve kaya alanları. Ayrıca mezarlar, çanak, çömlek bulunmuştur.

Tapınaklar: "Urartu tapınağı" başlık olarak genellikle araştırmacılar tarafından kare planlı, kule tipli yapılar için kullanılmıştır.

Urartu sanatında tapınaklar üç farklı şekillerde yapılmıştır. Bunlardan birinci gruptakiler kare şekilli ve cellalı. Bugüne kadar yapılan kazılarda 8 tanesi bulunmuştur. Diğer iki tür için ancak iki örnek bu-lunmuştur. 1977 yılında Ayanis Kalesi-'ndeki kazılarda kule tipli bir tapınağın kalıntıları bulunmuştur. Kule tipli tapı-nakların sıralaması ise; Kral Menua döne-mine ait olanlar Aznavurtepe, Körzüt ve Yukarı Anzaf Kaleleri'ndeki tapınaklardır. Bu tapınakların İ.Ö.9. yüzyıla ait olduğu anlatılır. Ancak sıralaması hala buluna-mamıştır. Sarduri II tarafından yaptırılanlar ise, Sarduruhinili Kalesi'nde (Çavuş-tepe) biri Tanrı Haldi'ye, diğeri de Meherkapı Tanrılar listesinde 19. sırada yer alan Tanrı İrmuşini'ye ait olan iki tapınaktır. Sarduri II'ye ait olduğu düşünülen Kayalıdere tapınağında ne yazıktır ki yazıtı hala bulunamamıştır. Erzincan yakınlarındaki Altıntepe tapınağının Argişti tarafından yaptırılmış olabileceği düşünülüyor. Rusa II tarafından ise Toprakkale ve Ayanis Kalesi'ndeki tapınaklardır. Rusa-i Uru-Tur (Batsam) ile Werachram tapınakları da aynı dönemin ürünleridir. Kule tipli tapınakların günümüze sadece harabeleri kalmıştır. Kule tipli tapınaklardan Çavuştepe yukarı tapınak ve Altıntepe'de görülür. Bu mimarinin Urartulara nereden geldiği henüz bilinmemektedir. Bir başka tapınak türü de açık hava ya da açık hava kutsal alanları şeklinde karşımıza çıkar. Bunların gelişmiş en güzel örneği Van Kalesi'nin kuzey eteklerindeki yapıdır. Yöre halkı arasında "analı-kız" tapınağı olarak bilinen bu açık hava tapınağı Sarduri II tarafından yaptırılmıştır.

Targini: (Ya da tarage) Urartu dilinde bir sözcüktür. Sözcüğün Türkçe karşılığı "güçlü" anlamında tanımlanmıştır. Kürt Mitolojisi adlı eserin yazarı Dr. Cemşid Bender, Urartu dilinde kullanılan "Targini/Tarage" sözcüğünün aynı anlamını veren Kürt dilindeki "Tardkirin/tardki" sözcüğüyle benzer oranda örtüştüğünü ileri sürer. "Atardkirin/Tardki" sözcüğün karşılığı da "Tard etmek " anlamında tanımlandığı görülmektedir. Yani Kürtçe bazı sözcüklerin Türk dili ve Hurri diliyle paralel kullanıldığını ileri sürer. Bir dönem İspanya elçisi olarak görevde bulunan Tahsin Mayatepek de Mayalarda kullanılan bazı sözcüklerin Türkçe sözcüklerle örtüştüğünü ileri sürmesine rağmen dik-

kate alınmamıştı. Kürtçe dilinde bazı sözcüklerin Sümer ve Akkad diliyle de örtüştüğü görülür. Bu ince ayrıntıdan yola çıkıldığında çoğu dillerde bazı sözcüklerin aynı anlamı verebildiği görülmektedir. Urartuların çoğu beyleri (kralları) zaten Kürt kökenli aşiretlerin bireylerinden oluşmaktadır. Ancak Bender'in özellikle Zagros Dağları'nı Kürtlerin yoğunlukta olduğu bölgeler olarak göstermesi de düşündürücü olmalıdır. Çünkü Sümer, Akkad (Agade)'yi oluşturmuş beyliklerin kökenlerinin araştırılması doğrultusunda bölgesel etnik belirtilmelidir. Mezopotamya bölgesinden Urmiye Gölü üzerinden Van bölgesine gelerek krallığa yükselen Kürt beyleri de acaba Zagros Dağları'nda yaşayan Kürtlerle aynı mıydı? Bu soruların karşılığına bakıldığında diller arasındaki benzerliklerin doğal olduğu görülecektir.

Tarage: Bak Targini.

Tarhigamani: Malatya (Meliteialhe) bölgesinde yer alan bir kent. Kral Menua buraya askeri saldırılar yapmış ve zaferini kanıtlayacak bir dikilitaş diktirmiştir. Yaşayanlar da Urartuların egemenliği altına alınmışlardır.

Tarraini: (Ya da Taraini) Urartular tarafından tapınılan bir Tanrı'dır. Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua (Menua) tarafından Zımzım Dağları eteklerinde dağa oyularak bir kapı şeklinde bir yazıt hazırlanır. Bu yazıt tapınma listesinde 1. sırada yer alan Tanrı Haldi'ye adanır. Daha sonra arkeolojik kazılarda bulunan bu yazıt "Meherkapı" yazıtı adıyla kodlanır. Yazıtta Tarraini için kurbanlık olarak 1 boğa ve 2 koyun sunulmuştur.

Tariuni: Araştırmacılar Urartuların kuzeyinde Aras Nehri boylarındaki Gökçegöl civarında olduğunu tahmin ettikleri bir kent şeklinde tanıtırlar. Bu kent İ.Ö.785 yılında Argişti I tarafından kuşatılmıştır. Argişti I, Tariuni ve Uzinabitarna kentlerinin bulunduğu Erzurum bölgesiyle Gökçegöl arasındaki yerleşim yerlerinden esir olarak 19.255 erkek çocuk, 10.148 savaşçı ve 23.280 kadın alınmıştır. Bölgede toplam 52.675 kişiyi Van (Tuşpa) kenti ve yakın kentlere yerleştirmiştir.

Tariu: Argişti I'in Margaret R.Payne'nin "Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu" adlı kitabında (8.1.1) kodlu yazıt olarak belirtilen yazıtta adı geçen bir ülkedir. Argişti I, diğer Urartu krallarının

yaptıkları çalışmalar gibi dönemindeki askeri seferler, yapılar, tapınak binaları, kanal ve göletler hakkında yazılıtaşlar diktirmişti. Horhor yazıtı olarak da adlandırılan yazıt; Van Kalesi'nin güneybatı tarafında bulunan kaya mezarına inen merdivenlerin ucunda yer almıştır. Bu yazıt 1900 yılında Sandalgian, 1901'de Belck, 1953'te Arutyunyan, 1979'da Melikişvili, 1992'de Salvini, 1840'da Schulz, 1872'de Mordtman, 1882, 1888, 1890, 1893'te Sayce, 1883'te Guiyord, 1927'de Meşçaninov, 1933'te Friedrich, 1952'de Vrouyr, 1948'de Saulcy, 1888'de Müller tarafından okunmuştur. Yazıtta Argişti I yıllıklarını hazırlarken askeri seferlerini özenle yazdırmıştır. Tariu ülkesi kuşatılan ülkeler arasında gösterilmektedir.

Tariria: İ.Ö.810-786 tarihlerinde hüküm süren Urartu Kralı Menua'nın kızıdır. (Dr. Mustafa Selçuk Ar'ın "Urartu Kılavuzu" adlı kitabında Menua'nın karısı Taririyas olarak ifade edilmiştir.) Babası tarafından kendisine Asur asma bahçeleri gibi bugünkü "Kadem bastı" (Uğurlu yer) mevkiinde yapay teraslar halinde asma bahçe yaptırıldı. Asur Kraliçesi Semiramis ile özdeşleştirildi. Adına yaptırılan kanal da sonraki yıllarda Semiramis ya da Şamram Kanalı olarak anılmıştır. Bu kanal günümüzde şarkılara da malzeme olur. *"Edremit Van'a bakar içinde Şamram akar."* Urartu Kralı Menua bu bağ ve bahçeleri kızına verdiğine dair bir de yazılı taş diktirdi.

Tarhulara: Gurgum kralıdır. Asur Kralı Tiglatpileser III'ün saldırılarına karşı Urartu Kralı Sarduri II'nın önerdiği güç birliğini kabul etti. Kurulan koalisyonda yer aldı. Bu koalisyonda ayrıca; Malatya (Melitealhe) Kralı Sulumeli, Que Kralı Urukki, Arpad Kralı Agusi'nin oğlu Mati-ilu, Kumahalhi Kralı Kuştaşpili, Gurgum Kralı Tarhulara, Kargamişli Pisisris ve Samallı (Zincirli) Panammu vardı. Bu koalisyona rağmen Urartular Asur saldırılarında büyük kayıplar verdiler.

Tarhunazi: Yaklaşık İ.Ö.712 tarihinde hüküm sürmüş olduğu belirtiliyor. Arslantepe (Malatya) krallar listesinde adı geçmektedir. Kaynak yetersizliğinden krallığı ve siyasal kimliği hakkında bilgi verilemiyor.

Tariu: Ardahan bölgesinde egemenlik sürdüren bir krallık. Daha sonra da Urartuların egemenlikleri altına girdiler. Urartular kuzey kentlerinden saldırdıkları zaman bu kent krallığına da saldırmış ve egemenlikleri altına almışlardı.

Tarzu'anana: Menua yazıtlarında adı geçen bir kent. Bu kentin işgal edilişi anlatılmaktadır.

Tarmakisa: Urartuların bir yerleşim yeri. Arkeolojik bir alandır. Bu kent Sangibutu Beyliği topraklarında bulunurdu.

Tarmalini: Urartu Kralı Menua'nın yaptırdığı yapılarla ilgili yazıtlarda adı geçen bir yapının adı şeklinde belirtilmektedir. Yazıtta yapının özellikleri belirtilmediği gibi anlamı da görülmemektedir. Araştırmacı arkeologlar bu yapılarla ilgili kaynak yetersizliğinden dolayı gerekli açıklamayı yapamamışlardır.

Tarui: Urartularda bir yerleşim yeri. Arkeolojik bir alandır. Bu kent Sangibutu Beyliği topraklarında bulunurdu.

Taşburun yazıtı: Urartulara ait bir yerleşim yeri. Burada çeşitli yazıtlar bulunmuştur. Ağrı Dağı'nın kuzey eteklerindeki Karakoyunlu köyüne yakın bir noktada yazıtlar ele geçti. Bu yazıtlara arkeologlar "Taşburun yazıtları" adını koydular. Kral Menua'nın bu yazıtlarda önemli askeri bilgileri yazılmıştır. Erukuhai ülkesine Tanrı Haldi'nin gücüyle geldiğini anlatır. Yazıtta ayrıca *"...benden önce hiç kimsenin sahiplenmediği kralı kent Lubiuni'yi Tanrı Haldi, İşpuini oğlu Menua'ya verdi. Lubiuni kentini haraç ödemek koşuluyla bağışladım..."* şeklinde devam eder.

Taşe: Malatya (Melitealhelile) Krallığı'na bağlı bir yerleşim yeri. Malatya Kralı Hilaruda döneminde Urartuların askeri saldırısına uğradı. Sarduri II yönetimindeki Urartuların gücü karşısında fazla direnemedi. Teslim oldu ve Urartu egemenliğine girdi. Sarduri II tarafından Melitealbelilerin (Malatya) ülkesine yaptığı saldırıda kuşattığı Hazani, Yaurabi, Tumeişki, Wasini, Maninui, Aruşi, Qulburarrini, Taşe, Quera'nın taşesi ve Meluiani Kalelerden biridir. Sarduri yaptığı askeri seferinde kuşattığı ve esir aldığı kral Hilaruda'nın kendisine nasıl yalvardığını, canını kurtarmak için yaptığı haraçları Kömürhan'daki "İzoli" yazılıtaşta açıklamıştır. Bu kalelerden sonra kenti ve kralı her yıl vergilen-

dirmek üzere cezalandırır. Zaferi Tanrıları Teişeba ve Şivini'ye yaptığı dualara borçlu olduğunu belirtir.

Taşlıçay: Ağrı ilinin bir ilçesidir. İran transit yolu üzerinde Ağrı il merkezine 32 km uzaklıktadır. Hayvancılık ve tarım alanında gelir girdisi vardır. Taşlıçay'da arkeolojik kazıların yapılmadığı yerler vardır. Bunlardan biri Karol Tepesi olarak adlandırılan bir arkeolojik buluntu yeridir. Karol Tepesi Murat Nehri'nin bir kolu olan Taşlıçay Nehri'nin kıyısında yer alır. Bir dönem Taşlıçay Belediyesi'nde çalışanlar tepenin Murat Nehri'nin bir kolu olan Taşlıçay Irmağı'nın kıyısında dozerle toprak alırken ırmaktan tepeye doğru çıkan toprak merdivenler bulurlar. İlçenin yetkilileri ve kaymakamı olaya müdahale eder ve yeniden açılan yarığın önüne toprak set çekerler, ama korumasız bir şekilde... Olayı duyan köylüler tepenin üst tarafında hazine bulma ümidiyle gizlice kazılar yapmaya başlarlar. Ben bölgede dolaşırken köylülerin tepenin üstünde kazıdıkları çukurların sayısının yaklaşık 12 civarında olduğunu saymıştım. Ne yazık ki Karol Tepesi dedikleri bu tepede bulunan toprak merdivenlerin sırrı yeniden toprağa gömülmüştü.

Taş-sandık mezarlar: Bu tür Urartu mezarları halka özgü olarak tek bir defa kullanılmak üzere yapılan mezarlardır. Bunlar yapı konusunda yeraltı mezarların biraz daha küçüğü olarak yapılırlar. Bu mezarların kapısı kapandığında bir daha açılmazdı. Buna örnek mezarlar Dilkaya'da bulundu ve (Lev-70c) olarak kodlandı. Bu mezar türü ayrıca Patnos-Gavurkale, Konakbey'de görülmüştür.

Taştepe: Urmiye Gölü'nün güney doğusunda kayalık bir alandır. Mianduba'nın kuzeydoğusunda yer almaktadır. Burada Rawlinson tarafından tercüme edilen ve Manen ülkesini anlatan bir yazıt bulundu. Bu yazıt Kral Menua tarafından Miandulap yakınlarındaki bir kayaya yazılmıştır. Yazıtta kuzey İran'a yaptığı askeri seferi ve başarılarını anlatır.

Teriuişa: Yazıtların başlangıcı "Sarduri oğlu Rusa" diye başlayan Urartu Kralı Rusa I'in askeri seferlerde yaptırdığı yazıtlarda bu ülkenin adı geçmektedir. Urartu Kralı Rusa I'e ait olan yazıtlar araştırmacılar tarafından belirli kodlamalarla ele alınmış ve bulundukları müzelerde koruma altına alınmışlardır. Bu yazıtlar

Margaret R.Payne tarafından "Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu" adlı eserinde toplu olarak yeniden kodlanarak ele alınmıştır. Yazıtta Rusa I, bu ülkeyi kuşattığını ve krallarını da Tanrı Haldi'nin gücüyle kendisine yalvartarak, canını bağışlaması için yere eğilip, ayaklarına kapandığını belirtmektedir.

Teişeba: (Ya da Teisebai. Hurrilerin Fırtına Tanrısı Tesub'un bir başka adıdır. Hititlerde de Teşup olarak tapınıldı.) Fırtına Tanrısı'dır. Hava Tanrısı şeklinde de belirtilmektedir. Hurri kökenli savaşçı bir Tanrı olduğu ifade ediliyor. Urartu Tanrılar panteonunun 2. Tanrısı olarak tapınıldı. Bu Tanrı için törenlerin yapılıp, yapılmadığı bilinmiyor, ancak kendisi için sunulacak kurbanlık hayvanlar ise 6 sığır ve 12 koyun olarak belirlenmiştir. Bu Tanrı'nın İ.Ö.2 bin yılda Anadolu'da Baş Tanrı olan Hurri-Hitit Tanrısı "Teşup" ile aynı Tanrı olduğu tahmin ediliyor. Boğa şeklinde betimlendi. Huba adında bir karısı vardı. Karısının adını bazen "Hepat" ile karıştıran yazılara rastlanır. Hepat'ın Teşeba'nın eşi olduğu belgelerle kanıtlandı. Ancak Hepat'ın Huri panteonunda yer alan bir Tanrı olduğu kesinleşti. Bu Tanrı Eti'lerde "Teşubu" olarak geçer ve tapınılır. Kutsal hayvanı boğadır. Kabartmalarda boğa üstünde ayakta durarak resmedilmiştir. Meherkapı yazıtındaki Tanrılar listesinde yer alan Baş Tanrı Haldi'den sonra 2. sırada tapınılan bir Tanrıça'dır. Her iki elinde şimşek demetlerini ortadan tutacak şekilde gösterilmiştir. Diğer Tanrılarda olduğu gibi başında konik şeklinde bir başlık taşımaktadır. Miğferinde ucu kıvrımlı bir boynuz görülmektedir. Kıvrımlı boynuz modeline benzer bir buluntu Van da bulunmuş ve İngiltere British Museum'da sergilenen 19.7 boyundaki bronz bir heykelin başında da görülmektedir. Ensesindeki saçları yatay çizgilerle gösterilmiştir. Çenenin alt tarafına kadar uzanan ve bronzdan yapılmış bir yanaklık görülüyor. Teişeba'nın gövdesi karşıdan, bacakları da yandan gösterilmektedir. Kısa kollu bir giysi giymekte. Sırtında taşıdığı sadak Balawat Kapısı'nın bronz levhaları üzerinde de

Teişeba'nın çizimi (Kaynak: O.Belli)

gösterilmektedir. Üstünde ayakta durduğu aslan gerçek boyutları gibi yandan çizilmiştir. Köpeğin hırlamasına benzer ağız yapısıyla ileriye doğru atılgan bir aslan şeklinde betimlenmektedir. Hırlama şekliyle gösterildiği halde dilinin gösterilmemesi de dikkat çekicidir. Açık ağız ve iri gözler avını parçalamaya hazır bir aslan gibi düşünülmektedir. Daha önceleri bu Tanrı'nın boğa üzerinde betimlendiği ele alınmıştır. Ancak bronz levha üzerindeki çiziminde boğa değil de aslan üzerinde ayakta resmedilmiştir. Arkeolojik kazılarda bulunan bronz levha üzerindeki Tanrıların Baş Tanrı Haldi'nin arkasından özenle çizildiği söyleniyor. Adları Meherkapı yazıtında belirtilen söz konusu Tanrıların görünümleri son derece ezoterik çizilmiş ve kutsal hayvanları da mitolojik ayrıcalık gösterilerek tasarlanmıştır. Dönemin ressamı her Tanrı'yı tapınma geleneğindeki özellikleriyle ele aldığı gibi fiziksel durumlarını da çizgilerle belirtmeyi ihmal etmemiştir. Bütün uygarlıklarda olduğu gibi Urartu halkı da sınırlarına giren Tanrı adlarına kutsal gözüyle bakmış ve zamanla onları kült haline getirmişlerdi.

Teişeba'nın savaşçılığına: Urartu Tanrılar listesinde Tanrı ve Tanrıçaların ötesinde kutsal yerlere tapınma geleneği vardı. Bu yerler kentler, dağlar, ovalar, kapılar şeklinde tanımlanmıştı. Urartu Tanrılar sıralamasında 37. sırada tapınıldı. Ancak arkeolojik kazılarda bununla ilgili gerekli belgeler bulunmadığı için hakkında fazla bilgi verilemiyor. Arkeolojik kazılar bölgede yoğun olarak devam etmektedir.

Teişebaini: (Karmir-Blur) Urartu Kralı Rusa II tarafından Aras Nehri'nin kuzey yamacında Fırtına Tanrısı Teişeba'nın onuruna yaptırılan bir yerleşim yeri.

Tek protomlu iğne: Tek protomlu iğnelerin taç kısmında bir hayvan başı bulunur. Bu nedenle bunlara tek protomlu iğne adı verilmiş. İşlenen hayvanlar ise; aslan, boğa, dağ keçisi, koç, at ve ceylandır. Bu tip iğneler, Yunanistan, İran, Luristan, Anadolu'da Alişar'da ve Urartu kültüründe de bulunur. Adana ve Van bölgesindeki müzelerde bu tip iğneler kazı sırasında bulunarak koruma altına alınmıştır. En iyi örnek Adilcevaz'da bulunan tek aslan protomlu iğnedir. Bu iğnelerin yakın benzerleri Nuzi, Marlık ve Tepe Sialk iğneleridir. Mitanni kültürü, Yorgantepe

(Nuz) Alişar, İran'daki Tepe Sialk kültüründe de benzerleri vardır.

Tekodalı mezarlar: Çok çeşitli şekilde yapılmış olarak değerlendirilen Urartu mezarların genel yapısına bakıldığında kümelenmiş olsa da karşımıza iki küme çıkar. Bunlar çok odalı ve tek odalı mezarlar şeklindedir. Taka, seki, mihrap ve sunu çanağı her iki mezar şeklinde de değişkenlik göstermektedir. Tek odalı mezarlar genellikle ölü-yataklı olarak değerlendirildi. Tek odalı mezarların bulunduğu yerler: Van V, VI, VII, Şirinkale II, Yeniköy, Divriği I, II, Bağın I, II, Erbildi, Karakoyunlu, Günbuldu, Aydınsu, Dayıpınarı, Mazgirt I, II, Tanrıverdi I, Tanrıverdi II, Tanrıverdi III, Hasanova I, Hasanova II, Köşker, Mergamendi, Çalakos, Atabindi, Ermişler, Burmageçit, Sarıbük.

Tek dağkeçisi protomlu iğne: Arkeologlar tarafından yapılan araştırmalarda büyük bir olasılıkla bu tür iğnelerin Luristan kültürüne ait olduğu açıklanıyor. Bu iğneler Van Müzesi'nde koruma altına alınmıştır. Yapılan arkeolojik kazılarda bulunan iğnelerin koruma altında tutuldukları müzeler ve buluntunun özellikleri; (Van Bölge Müzesi, Bronz. Adana Bölge Müzesi, Bronz, 11 cm.)

Tek Dağ Keçisi Figürlü İğneler: Urartu iğne sanatında baş kısımlarında keçi figürü şeklinde yapılan iğnelerdir. Yapılan arkeolojik kazılarda bulunan iğnelerin koruma altında tutuldukları müzeler ve buluntunun özellikleri: Ankara Müzesi: 46, 54, 74, Bronz, 9, 2 cm/Ankara Müzesi 123, 73, 73, Bronz, 3, 8 cm/Mardin Müzesi 75/354, Bronz, 4 cm/Van Bölge Müzesi; 11, 25, 76, Bronz, 8, 7 cm/Diyarbakır Müzesi, Bronz.

Tequ: Urartu dilinde bir sözcüktür. Sözcüğün Türkçe karşılığı "Yıkmak" anlamında tanımlanmıştır. Kürt Mitolojisi adlı eserin yazarı Dr. Cemşid Bender, Urartu dilinde kullanılan "Tequ" sözcüğünün aynı anlamını veren Kürt dilindeki "Tepş" sözcüğüyle benzer oranda örtüştüğünü ileri sürer. "Tepş" sözcüğün karşılığı da "Zaptetmek" anlamında tanımlandığı görülmektedir. Yani Kürtçe bazı sözcüklerin Türk dili ve Hurri diliyle paralel kullanıldığını ileri sürer. Bir dönem İspanya elçisi olarak görevde bulunan Tahsin Mayatepek de Mayalarda kullanılan bazı sözcüklerin Türkçe sözcüklerle örtüştüğünü ileri sürmesine

rağmen dikkate alınmamıştı. Kürtçe dilinde bazı sözcüklerin Sümer ve Akkad diliyle de örtüştüğü görülür. Bu ince ayrıntıdan yola çıkıldığında çoğu dillerde bazı sözcüklerin aynı anlamı verebildiği görülmektedir. Urartuların çoğu beyleri (kralları) zaten Kürt kökenli aşiretlerin bireylerinden oluşmaktadır. Ancak Bender'in özellikle Zagros Dağları'nı Kürtlerin yoğunlukta olduğu bölgeler olarak göstermesi de düşündürücü olmalıdır. Çünkü Sümer, Akkad (Agade)'yi oluşturmuş beyliklerin kökenlerinin araştırılması doğrultusunda bölgesel etnik belirtilmelidir. Mezopotamya bölgesinden Urmiye Gölü üzerinden Van bölgesine gelerek krallığa yükselen Kürt beyleri de acaba Zagros Dağları'nda yaşayan Kürtlerle aynı mıydı? Bu soruların karşılığına bakıldığında diller arasındaki benzerliklerin doğal olduğu görülecektir.

Tep: Urartuların yaşamış oldukları bir ören yeri. Burada Urartu inşaatında kullanılmak üzere taş ocakları vardı. Özellikle Van Kalesi ile Çavuştepe'de Sarduri'nin yaptırdığı tapınak taşları buradan temin edilmiştir.

Tepe Giyan: Uruadri halkının yaşadıkları bir bölge. Bu bölgeye kuzeybatı İran'dan gelen halkların geleneklerindeki çanak çömlek işçiliğini de getirerek farklı bir şekilde geliştirirler. Bu konuda Prof. Altan Çilingiroğlu Urartu Tarihi adlı kitabında *"...Kuzeybatı İran'daki Hasanlu yerleşme yerinden elde edilen verilere göre Demir Çağ I'in tarihi bu yörede İ.Ö.1450-1400 yıllarına kadar geriye gitmelidir. Benzer tarihler Luristan, Tepe Giyan, Marlik, Geoy Tepe ve Havtavan Tepe için de geçerli olmalıdır..."* şeklinde bilgilere yer verir.

Tek boğa protomlu iğneler: Yapılan arkeolojik kazılarda bulunan iğneler müzelerde koruma altına alınmışlardır. Van Müzesi'nde koruma altında bulunan iğneler arkeologların araştırma raporlarına göre Luristan kültürüne aittir.

Tek koç protomlu iğneler: Bu iğneler Luristan kültürüne ait olup Khalil Dehlil mezar kazılarında bulunmuştur.

Tek at protomlu iğne: İran'da Daileman, Luristan ve Marlık kültürüne ait iğneler olduğu anlatılır.

Tek ceylan (dağkeçisi) protomlu iğne: Arkeologlar tarafından Yorgantepe (Nuzi) de yapılan kazılar sonucu bulundu.

Tek aslan protomlu iğne: Bu iğnelerin sanatsal yapılışı tamamen Urartu kültürüne aittir. Tek aslan protomlu iğneler üç gruptan incelenmiş. Bunlardan Adilcevaz mezarlıklarında bulunan gümüşten yapılmış tek aslan protomlu iğne, Van bölgesinde bulunan tek aslan protomlu tunçtan yapılmış iğne ve Adana bölgesinde bulunan dörtgen şekilli stilize olmuş iğne gösterilebilir. Yapılan arkeolojik kazılarda bulunan iğnelerin koruma altında tutuldukları müzeler ve buluntunun özellikleri; Ankara 175-77-74, Adilcevaz "H" kayalığı I nolu oda mezar, Gümüş, 3, 5 cm, Öğün 1982, 234/Van Bölge Müzesi, 58, 48, 74, Bronz, 4, 3 cm/Adana Bölge Müzesi, Bronz, 9, 5 cm.

Tek Aslan Figürlü İğneler: Urartu sanatına özgü bu iğnelerin baş kısımlarında aslan figürü yer almaktadır. Yapılan arkeolojik kazılarda bulunan iğnelerin koruma altında tutuldukları müzeler ve buluntunun özellikleri:Van Bölge Müzesi, 74, 17, 24, Bronz, 7, 5 cm/Van Bölge Müzesi; 74, 17, 25, Bronz, 6 cm/Van Bölge Müzesi 7, 14, 77, Bronz, 6, 3 cm/Van Bölge Müzesi 4, 141, 79, Bronz, 5, 5 cm.

Tek Kuş (kartal) Figürlü İğneler: Bu tür iğnelerin taç kısımlarında kuş ya da kartal figürleri yer alır. Urartulara özgü bir sanatsal çalışmadır. Yapılan arkeolojik kazılarda bulunan iğnelerin koruma altında tutuldukları müzeler ve buluntunun özellikleri: Adana Bölge Müzesi, Bronz, 8, 2 cm/Van Bölge Müzesi; 23, 24, 77, Bronz, 6, 3 cm.

Tek Tavuk-Horoz Figürlü İğneler: Bu tür iğnelerin taç kısımlarında tavuk ya da horoz figürleri yer alır. Urartulara özgü bir sanatsal çalışmadır. Yapılan arkeolojik kazılarda bulunan iğnelerin koruma altında tutuldukları müzeler ve buluntunun özellikleri: Ankara Müzesi, Liç (Patnos) A Mezarlığı III nolu Gömme Mezar 73/8, Bronz, 6, 2 cm/Van Bölge Müzesi 4, 184, 79, Bronz, 7 cm.

Tek Ördek Figürlü İğneler: Bu tür iğnelerin taç kısımlarında ördek figürleri yer alır. Urartulara özgü bir sanatsal çalışmadır. Yapılan arkeolojik kazılarda bulunan iğnelerin koruma altında

tutuldukları müzeler ve buluntunun özellikleri: Van Bölge Müzesi, Bronz, 8, 2 cm/Van Bölge Müzesi 4185, 79, Kemik, 11 cm.

Tek "Kanatlı Masal Yaratığı" Figürlü İğneler: Bu tür iğnelerin taç kısımlarında "kanatlı masal canavarı" figürleri yer alır. Urartulara özgü bir sanatsal çalışmadır. Yapılan arkeolojik kazılarda bulunan iğnelerin koruma altında tutuldukları müzeler ve buluntunun özellikleri: Van Bölge Müzesi; 11, 27, 76, Bronz, 6, 8 cm/Van Bölge Müzesi; 17, 4, 76, Bronz, 7 cm/Ankara Müzesi 123, 74, 73, Bronz, 3, 6 cm/Özel Koleksiyon, Bronz, 3, 3 cm.

Teperiz Kalesi: Urartular döneminde tarım ve hayvan yetiştirmek için koruma amaçlı yaptırılan bir kale olarak belirtilmektedir. Teperiz köyünde yer alır. Kalenin temellerinin çökmesi sonucu yapım şekliyle ilgili ayrıntılı bilgi verilemiyor. Bak Teperiz göleti.

Teperiz köyü: Günümüzdeki adı yeni Çetenli olarak anılmaktadır. Urartuların yoğun olarak yaşadıkları bir bölgedir. Bak Teperiz Göleti.

Teperiz Göleti: Ağrı ili Doğubayazıt ilçesinin yaklaşık 20 km uzağında yer alan bir gölettir. Teperiz köyünün (Yeni Çetenli) kuzey yakasında yer almaktadır. Göl ve köyün denizden yüksekliği de 1900 m yüksekliğindedir. Gölette az suyun bulunduğu ve güney kısımlarındaki boşluk alanların tarla olarak kullanıldığı belirtiliyor. Gölet ve bölgedeki kale adını Teperiz köyünden almaktadır. Gölette yeni ilavelerle betonların döküldüğü ve bir bölümünün de onarıldığı belirtilmektedir.

Tepesi kürecikli kubbe başlı iğne: Bu iğne Karmir Blur'da yapılan arkeolojik kazılar sonucunda bulunmuştur. Yapılış şekli Urartu sanatının özelliklerini taşımıyor. Ancak Pitorvski bu iğnenin İ.Ö.8. yüzyıla ait olduğun ileri sürer ve yapımında da Urartu sanat özelliğinin işlendiğini ele alır.

Tepe Sialk: İran'da bir arkeolojik alan. Burada Urartular ile ilgili yapılan kazılarda bazı buluntular elde edildi. Buluntular arasında Urartu iğneleri de yer aldı.

Ters kesik koni başlı iğne: Bu iğne Van bölgesi kazılarında bulunarak Van Müzesi'nde koruma altına alınmıştır. İğnenin yapılış tarzında Urartulara özel olan boncuk şekilli topuğu vazo

gövdesine benzetilmiştir. Yan baş kısmı vazoya benzetilmiştir. Arkeologların bu şekilde tanımladıkları bir Urartu iğne çeşididir. Ters kesik koni şeklinde olduğu da notlara eklenmiş.

Tertubi: Argişti I'in Margaret R.Payne'nin "Urartu Yazılı Taşlar Kataloğu" adlı kitabında (8.1.1) kodlu yazıt olarak belirtilen yazıtta adı geçen bir ülkedir. Argişti I, diğer Urartu krallarının yaptıkları çalışmalar gibi dönemindeki askeri seferler, yapılar, tapınak binaları, kanal ve göletler hakkında yazılıtaşlar diktirmişti. Horhor yazıtı olarak da adlandırılan yazıt; Van Kalesi'nin güneybatı tarafında bulunan kaya mezarına inen merdivenlerin ucunda yer almıştır. Bu yazıt 1900 yılında Sandalgian, 1901'de Belck, 1953'te Arutyunyan, 1979'da Melikişvili, 1992'de Salvini, 1840'da Schulz, 1872'de Mordtman, 1882, 1888, 1890, 1893'te Sayce, 1883'te Guiyord, 1927'de Meşçaninov, 1933'te Friedrich, 1952'de Vrouyr, 1948'de Saulcy, 1888'de Müller tarafından okunmuştur. Yazıtta Argişti I yıllıklarını hazırlarken askeri seferlerini özenle yazdırmıştır. Tertubi ülkesi kuşatılan ülkeler arasında gösterilmektedir.

Teşup: Hurilerin Baş Tanrısı'dır. Urartu Tanrılar listesinde 2. sırada yer alan "Teişeba" adıyla tapınılmıştır. Bu Tanrı daha sonra Hititler tarafından da tapınılır.

Tilkitepe höyüğü: Bak Urartuların erken tarihi.

Titia: Urartular döneminde bir vali. Pagin bölgesinin valsi olarak söz edilir. Kral Minua (Menua) bu bölgeyi Titia'ya emanet etmiştir. Titia adlı valinin Urartu kaynaklarında adı geçen tek bir vali olduğu anlatılıyor. Tabii ki başka valilerin de olabileceği tahmin edilir.

Titumnia: Argişti II tarafından Asur tehlikesine karşı koymak için Van (Tuşpa) yakınlarındaki (Bugün Van ilinin ilçesi durumundadır.) Erciş yakınlarında kurulan bir kale-kenttir.

Tokluca Kalesi: Tokluca Kalesi Ağrı ili Diyadin ilçesine 19 km uzaklıktadır. Kalenin yapılan incelemesinde yeraltına doğru inen merdivenlerin saptandığı ancak bu merdivenlerin henüz nereye ulaştıkları da çözülememiş. Köylüler merdivenli yol olarak tanımlamaktadırlar.

Tli: Kafkasya'da bir yerleşim yeri. Arkeolojik kazı alanıdır. Burada bulunan iğneler Urartu sanatındaki iğnelerin prototipi olarak değerlendirildi.

Tomurcuk ve budak başlı iğne: Urartulara ait olan bu grup iğnelerin taç kısmına küçük küreler halinde tomurcuk desenler bulunur. Bu sanat çalışması kendi içinde üç sınıfla incelemeye alındı. Çok tomurcuk başlı iğneler, beş tomurcuk (kürecik) başlı iğneler ve beş budak (Malta haçı formlu) başlı iğneler şeklinde incelendi.

Toprakkale: Urartuların yaşadıkları Van bölgesinde yer alan arkeolojik bir kenttir. Bu yerleşim yerinde Rusa II tarafından İ.Ö.685-645 tarihleri arasında yapılan kaleye de bölgenin adı verilmiştir. Toprakkale'nin Urartuların son merkezi olduğu şeklinde ifadelere rastlanır. Kale yaklaşık 200 m yükseklikte bir tepe üzerine 60/70 m genişlik ve 400 m uzunluğunda yapılmış. Tepe Zımzım Dağları'nın bağlı bir kayalık üzerindedir. Urartular genellikle merkez seçtikleri yerlerin imar planlarında değişiklikler yapar ve modernize etmeye çalışırlardı. Yeni yerler için öncelikle su kanallarının yapımları ele alınırdı. Burası ilk defa 1898 yılında Alman arkeolog C. F. Lehmann-Haupt ve W. Belck tarafından incelemeye alındı. Yapılan çalışmalar tapınak ve Urartulara ait mimari özellikler ortaya çıkarıldı. Alman ekiplerinden sonra 1911/1912 yılında A. Orbeli bir araştırma yapmıştır. Ancak savaş nedeniyle bu kazı yarıda kalmıştır. Daha sonraki yıllarda Rus arkeolog N.Y.Marr başkanlığında bir ekip bölgeyi inceleme altına aldı. Rus askerlerinin Van'dan çekilmesiyle kazılara tam 22 yıl ara verilmiş. Bu süreden sonra Amerikalı Silva ve Kirka Van bölgesini kazı yapmak üzere incelemeye aldılar. Toprakkale Urartu Kralı Rusa I tarafından merkez olarak değer gördü. Bak Rusahinili.

Toprak mezarlar: Toprak mezarlar ekonomik olduğu için Urartularda yoksul halk tarafından tercih edilen mezarlardı. Bu tip mezarlar Kalecik, Liç, Giyimli ve Dikkaya kazı alanında bulundu. Sadece Dilkaya arkeolojik bölgede 150 civarında bu tür mezarlar bulunmuştur.

Tokluca Kalesi: Diyadin ilçe merkezinden yaklaşık 19 km uzaklıkta bulunan bir kale. Urartular döneminde yapıldığı tahmin

edilmektedir. Bu kaleye yeraltından bir merdiven bağlantısı ortaya çıkarılmıştır. Ancak merdivenin nereyle bağlantısı olduğu bilinmiyor. Bak Meya harabeleri.

Totem: Totem geleneği bir zamanlar kabilelerin bulunduğu yeri koruması altında tutan bir inanç şekliydi. O dönemin kabileleri tanrı konumundaki Totemi, kuş, bitki ve hayvana benzetirlerdi. Aşiretler ve dağınık göçer kabileleri geleceklerini güvence altında görmelerini onun koruması altına sokarlardı. Kabileler bu inançla totemlerini en iyi şekilde dış güçlerden korumak için çaba gösterirlerdi. Rahip göreviyle ortaya çıkan kahinler, totemi çok daha görsel göstermek adına onu değişik formatlarda inşa eder, çeşitli hayvan figürleriyle donatırlardı. Buna benzer bir tapınma şekli Mezopotamya bölgesindeki bazı aşiretlerin öykülerinde görülür. Bu öyküler arasında "Şahmaran" adlı öyküde doğaüstü gücü olan insan başlı yılan gövdeli bir varlıktan söz edilir. Evliya çelebi Seyahatnamesinde "Evsafi Kal'ai Şah Maran" adını verdiği "Şahmaran kalesi"nden söz eder. Bu kalede yüzlerce yılanın bulunduğu ve bu yılanların arasından ise boynuzlu ve ense kısmı tüylü olan bir yılandan söz edilir. Bu öykünün eski Yunan yazarlarından Hesiodos'un "Tanrıların Doğuşu" adlı eserinde "Ekhidna" adıyla yeni bir öyküymüş şeklinde ortaya çıktığına tanık olmaktayız.

Trans-Kafkasya: Araştırmacılar Urartuların saldırısına uğrayan Anadolu'nun kuzeyindeki coğrafi konumlandırmada bulunan günümüz Ermenistan ile Azarbeycan sınırlarına kadar olan bölgelerde yaşayan insanların barındırdıkları kentlerin bulunduğu bölge olarak söz ederler. Bu bölge İran'ın bır kısmını da içine alan kuzey İran bölgesini de dahil ederler. Urartular bu bölgedeki kentlere saldırmış topraklarına katarak yağmalamışlardır. Kaynaklar doğrultusunda adı geçen bir kısım kent ise şöyle: Baruata, Uelikhui, Marinu, Tulihu, Sinalibi, Arme, Nihiria, Hilaruada, Rihisa, Etiuni, Erikuahi, Kulha (Ya da kolhhis), Eriahi, ağabeyliani, Ruisia, Etiuhi, Mesa, Uiteruhi, Ueduri, Etiuni, Puluadi, Libliuni, Kumaha (Ya da Kommagene), Quriani, İgani, Puzunia, Alqania, Sudala, Eriahi, İstèlua, Qadiaini, Abuni, , Uelikuhi, Arquq (Bir aşiret adı.) şeklindedir. Argişti I tarafından

Trans-Kafkasya'da kurulan kentler ise; Er (e) buni (Arinberd), Argistihinili'dir.

Tuali: Bir kent krallığıdır. Prizma yazıtında adı geçen kent krallıklarından biridir. Tiglatpileser I'in beş yıllık krallığı sırasında icraatlarını anlattığı yazıta "Prizma yazıtı" adı verilmiştir. Daha önce her yıl yazılmayan yıllıklar, Tiglatpileser I döneminde her yıl yazılmaya başlanır. Yazıtta kendisinden önce Asur, Enlil, Sin, Şamaş gibi Tanrılardan uzunca söz eder. Yaptığı icraatlardan da kendini göklere çıkartırcasına söz eder. Bu yazıtta Urartuları oluşturduğu belirtilen Daiaeni ve Nairi ülkeleriyle yaptığı savaşlara değinirken, kent krallıklarının adlarını da belirtmektedir. Daiaeni ve Nairi ülkelerinden başka yazılan kentlerin adları Tunube, Tuali, Kindari, Uzula, Unzamuni, Andiabe, Pilakini, Aturgini, Kulibarzini, Şinibirni, Himua, Paiteri, Uiram, Şururia, Abaeni, Adaeni, Kirini, Albaia, Ugina, Nazabia ve Abarsiuni'dir.

Tuatehi: Argişti I'in Margaret R.Payne'nin "Urartu Çivi Yazılı Taşlar Kataloğu" adlı kitabında (8.1.1) kodlu yazıt olarak belirtilen yazıtta adı geçen bir aşirettir. Argişti I, diğer Urartu kralların yaptıkları çalışmalar gibi dönemindeki askeri seferler, yapılar, tapınak binaları, kanal ve göletler hakkında yazılıtaşlar diktirmişti. Horhor yazıtı olarak da adlandırılan yazıt; Van Kalesi'nin güneybatı tarafında bulunan kaya mezarına inen merdivenlerin ucunda yer almıştır. Bu yazıt 1900 yılında Sandalgian, 1901'de Belck, 1953'te Arutyunyan, 1979'da Melikişvili, 1992'de Salvini, 1840'da Schulz, 1872'de Mordtman, 1882, 1888, 1890, 1893'te Sayce, 1883'te Guiyord, 1927'de Meşçaninov, 1933'te Friedrich, 1952'de Vr.Belgelerouyr, 1948'de Saulcy, 1888'de Müller tarafından okunmuştur.

Tulihu: Surp Pogol yazıtında Urartuların saldırısına uğrayan Trans-Kafkasya bölgesinde bir kent. Urartular bu kente saldırarak haraca bağlamış ve ganimetlerle Tuşpa'ya dönmüşler. Surp Pogol yazıtında bu seferler detaylı olarak anlatılmaktadır.

Sarduri II'ye ait olan yazıtta adı geçmektedir. Margaret R.Payne'nin "Urartu Çivi Yazılı Taşlar Kataloğu" adlı kitabında bu yazıtın kodlandığı görülmektedir. Yazıtta adı geçen bir kenttir. Sarduri II, diğer Urartu krallarının yaptıkları çalışmalar gibi dö-

nemindeki askeri seferler, yapılar, tapınak binaları, kanal ve göletler hakkında yazılıtaşlar diktirmişti. Yazıtta Sarduri II'nin yıllıklarını hazırlarken askeri seferlerini özenle yazdırmıştır.

Tulurini: Urartu Kralı Menua'nın yaptırdığı yapılarla ilgili yazıtlarda adı geçen bir yapının adı şeklinde belirtilmektedir. Yazıtta yapının özellikleri belirtilmediği gibi anlamı da görülmemektedir. Araştırmacı arkeologlar bu yapılarla ilgili kaynak yetersizliğinden dolayı gerekli açıklamayı yapamamışlardır.

Tumme ülkesi: Tüme ülkesinin Van Gölü'nün yakınında yer alan topraklarda olduğu belirtilmesine rağmen bazı kaynaklarda, özellikle bazı araştırmalarda bu kentin yeri çok daha değişik konumlarda ele alınarak belirtilmektedir. Bu durumda Tüme Kent Devleti'nin yeri Yukarı Zap, Aşağı Zap, Jaghati Nehri'nin sınırladığı bir alan içinde gösterilmektedir. Söz edilen alanın Urmiye Gölü'nün güneyini ve Revanduz olarak bilinen ovayı da içine alacak bir konumdadır. Tümme ile ilgili Prof.Dr. Altan Çilingiroğlu "Urartu Tarihi" adlı eserinde Nairi ülkesinin sınırlarını belirleme olasılığını *"...Nairi ülkesinin sınırlarını güneyde ve kuzeyde sınırladığına inandığımız Tumme ve Daiaeni ülkelerinin tarihi coğrafyaları ile ilgili en ayrıntılı bilgi veren kaynak Tiglatpileser I'e ait prizma yazıtıdır. Bu yazıtta, daha önce de belirttiğimiz gibi Asur Kralı Nairi ülkesinin 23 kralı ile savaşmış ve bu kralları yenilgiye uğratmıştır. Yazıtta tarihi coğrafya açısından dikkat çeken nokta Asur kralının Tumme ülkesine Fırat Nehri'ni geçtikten sonra varmış olmasıdır. Daha sonra Nairi ülkesi içinde yer alan diğer 21 ülke adı verilmekte ve son olarak ise Daiaeni'den söz edilmektedir. Burada önemli olan bir nokta Asur kralının gerçekten Fırat Nehri'ni geçip geçmediği olayıdır. Eğer Fırat Nehri geçilerek Tümme'ye varılmış ise, hangi bölgeden bu geçişin sağlanmış olması da önemlidir..."* şeklindeki notlarıyla göstermiştir. Prof.Dr. Altan Çilingiroğlu Tümme'nin Nairi ülkesinin güney ya da güneybatısını oluşturduğunu belirtir. Bu toprakların da güneyde Kutmuhi, batıda Alzi, kuzeyde Daiaeni ve doğuda ise Kirhi'nin olabileceği tahmin edilmektedir. Bak Uruadri ve Nairi ülkesi.

Tumeişki: (Bugünkü adı Habibuşağı'dır.) Sarduri II tarafından Fırat kıyısında kurduğu bir yerleşim merkezi. Malatya (Meli-

tealhelile) Krallığı'na bağlı bir yerleşim yeri. Malatya Kralı Hilaruda döneminde Urartuların askeri saldırısına uğradı. Sarduri II yönetimindeki Urartuların gücü karşısında fazla direnemedi, teslim oldu ve Urartu egemenliğine girdi. Sarduri II tarafından Melitealbelilerin (Malatya) ülkesine yaptığı saldırıda kuşattığı Hazani, Yaurabi, Tumeişki, Wasini, Maninui, Aruşi, Qulburarrini, Taşe, Quera'nın taşesi ve Meluiani Kalelerden biridir. Sarduri yaptığı askeri seferinde kuşattığı ve esir aldığı Kral Hilaruda'nın kendisine nasıl yalvardığını, canını kurtarmak için yaptığı haraçları Kömürhan'daki "İzoli yazılıtaş"ta açıklamıştır. Bu kalelerden sonra kenti ve kralı her yıl vergilendirmek üzere cezalandırır. Zaferi Tanrıları Teişeba ve Şivini'ye yaptığı dualara borçlu olduğunu belirtir.

Tunceli: Urartuların merkezi kentlerinden biriydi. Bu kentte bakır madenleri vardı. Urartular gelir elde etmek için bakır madenlerine önem verirlerdi.

Tunubuni: Bir dağ geçididir. Bugünkü Diyarbakır-Bingöl yolunun bulunduğu yer. Bu geçidin dağlık bölgesinde Urartu Kralı olan Aremu'nun egemenliğindeki Toraklar vardı. Asurlular Urartulara saldırırken bu geçitten geçmişler. Salmanasar bu saldırı egemenliğinin 15. yılı için diktirdiği yazılı taşta *"...İktidarımın 15 yılında Nairi'ye karşı sefere çıktım. Dicle'nin kaynağının başında, kayaların üstüne krallığımın bir anıtını diktim. Gücümün ününü ve kahramanlıklarımı üzerine yazdım. Tunibuni geçidine girdim. Urartulu Aramu'nun egemenliğindeki yerlere boyun eğdirdim. Fırat kaynaklarına kadar yaktım yıktım. Fıratın kaynağına kadar gittim. Tanrılarıma sunular sundum ve Assur'un silahlarını arındırdım. Daiaeni Kralı Asia ayaklarıma kapandı..."*

Tunube: Bir kent krallığıdır. Prizma yazıtında adı geçen kent krallıklarından biridir. Tiglatpileser I'in beş yıllık krallığı sırasında icraatlarını anlattığı yazıta "Prizma yazıtı" adı verilmiştir. Daha önce her yıl yazılmayan yıllıklar, Tiglatpileser I döneminde her yıl yazılmaya başlanır. Yazıtta kendisinden önce Asur, Enlil, Sin, Şamaş gibi Tanrılardan uzunca söz eder. Yaptığı icraatlardan da kendini göklere çıkartırcasına söz eder. Bu yazıtta Urartuları oluşturduğu belirtilen Daiaeni ve Nairi ülkeleriyle yaptığı savaş-

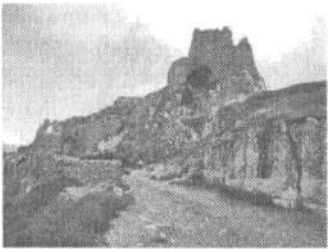
lara değinirken, kent krallıklarının adlarını da belirtmektedir. Daiaeni ve Nairi ülkelerinden başka yazılan kentlerin adları da Tunube, Tuali, Kindari, Uzula, Unzamuni, Andiabe, Pilakini, Aturgini, Kulibarzini, Şinibirni, Himua, Paiteri, Uiram, Şururia, Abaeni, Adaeni, Kirini, Albaia, Ugina, Nazabia ve Abarsiuni'dir.

Tuşpa: (Bazı kaynaklarda Turuşpa şeklinde yazılmıştır.) (Yazıtlarda Tuşpuea şeklinde yazıldığı görülür. Fonetik olması nedeniyle de "Tuşpa" adıyla halk arasında söylenmektedir.) Urartuların başkentiydi. Van yöresinde kuruldu. Van'ın Urartu dilindeki adıdır. Bu kentin her ne kadar Sarduri ile birlikte inşa edilmiş olabileceği yazılmışsa da tarihinin eskilere dayandığı yazılmaktadır. Sultantepe'de bulunan bir yazılıtaşta bu kentten haraç alındığı şeklinde ifadeler var. Sarduri III İ.Ö.856'da yazdırdığı yazılıtaşta buradan haraç alındığını yazar. Asur yazıtlarında kentin adı Tuşpa değil de "Turuşpa" şeklinde yazılmıştır. Bu kentte yapılan Van Kalesi'nin Asur Kraliçesi Sammuramat (Semiramis) tarafından yaptırılmış olabileceğine inanılıyordu. Urartu Kralı Menua'nın yaptırdığı "Menua Kanalı" ise yine Asurlulara mal edilerek "Şamran Kanalı" olarak isim değiştirmişti. Bu hatalı anlatımların doğruluğuna uzun bir zaman kimse el atamadı. Tuşpa'da Aşağı ve Yukarı Anzaf Kaleleri, Toprakkale, Ayanis Kalesi, Çavuştepe Kalesi ve Hoşap Kalesi dışında yer alan diğer kaleler ise, Aşağı ve Yukarı Zivistan Kalesi, Beyüzümü Kalesi, Çatak Kalesi, Hamurkesen (Zernek) Kalesi, Hişet Kalesi, Pizan (Ören Kale) Kalesi, Kalecik, Zernaki Tepe Kalesi, Muradiye Kalesi, Albak (Başkale) Kalesi, Deliçay Kalesi, Yoncatepe Kalesi, Müküs Kalesi şeklindedir. Bu kalelerden bazıları Ortaçağ sonrasından kalan kalelerdir. Bak Van.

Tuşpa kenti Tanrısı'na: Urartu Tanrılar listesinde Tanrı ve Tanrıçaların ötesinde kutsal yerlere tapınma geleneği vardı. Bu yerler kentler, dağlar, ovalar, kapılar şeklinde tanımlanmıştı. Urartu Tanrılar sıralamasında 41. sırada tapınıldı. Meherkapı yazıtında Tuşpa kenti Tanrılarına tapınılmasının karşılığında kurbanlık olarak 1 boğa ve 2 koyun sunulmuştur. Ancak arkeolojik kazılarda bununla ilgili gerekli belgeler bulunmadığı için hakkında

fazla bilgi verilemiyor. Arkeolojik kazılar bölgede yoğun olarak devam etmektedir.

Tuşpa Kalesi: Van Kalesi olarak da ün yapmış. Bu kale Kral Sarduri I tarafından yapıldıktan sonra "Tuşba kalesi"adı verilmişti ve kayalıklar üzerinde inşa edilmişti. Kalede Sarduri I tarafından Asur diliyle yazılmış bir kitabe ve Kral Argişti'nin mezar anıtıyla duvarlarda takvim yıllıklarını belirten semboller yer almıştır. 1655 yılında Evliya Çelebi Van'daki seyahati sırasında kalenin bulunduğu kayalık tepe için "tek hörgüçlü"bir dev benzetmesi yapmıştı.

Tuşpa Kenti Kalesi (Bugünkü Van ili)

Tuşpea: (Ya da Tuşpu) Urartular tarafından tapınılan bir Tanrıça'dır. Tapınmada 3. sırada yer alan Şivini'nin eşidir. Bilindiği gibi Şivini, Huriler tarafından tapınılan Güneş Tanrısı Şimigi ile özdeşleştirilmektedir. Tanrılar panteonunun 66. sırasında yer alır. Meherkapı yazıtındaki Tanrılar listesine göre bu Tanrı'ya kurbanlık olarak 1 inek ve 1 koyun sunulmuştur. Yapılan arkeolojik kazılarda gerekli belgeler bulunamadığı için bu Tanrı ile ilgili daha fazla bilgi verilemiyor. Ancak bölgede yoğun olarak arkeolojik kazılar devam etmektedir.

Tura: Argişti I'in Margaret R.Payne'nin "Urartu Çivi Yazılı Taşlar Kataloğu" adlı kitabında (8.1.1) kodlu yazıt olarak belirtilen yazıtta adı geçen bir ırmaktır. Argişti I, diğer Urartu krallarının yaptıkları çalışmalar gibi dönemindeki askeri seferler, yapılar, tapınak binaları, kanal ve göletler hakkında yazılıtaşlar diktirmişti. Horhor yazıtı olarak da adlandırılan yazıt; Van Kalesi'nin güneybatı tarafında bulunan kaya mezarına inen merdivenlerin ucunda yer almıştır. Bu yazıt 1900 yılında Sandalgian, 1901'de Belck, 1953'te Arutyunyan, 1979'da Melikişvili, 1992'de Salvini, 1840'da Schulz, 1872'de Mordtman, 1882, 1888, 1890, 1893'te Sayce, 1883'te Guiyord, 1927'de Meşçaninov, 1933'te Friedrich, 1952'de Vrouyr, 1948'de Saulcy, 1888'de Müller tarafından okunmuştur.

Turani: Urartular tarafından tapınılan bir Tanrı'dır. Tanrılar panteonunun 5. sırasında yer alır. Meherkapı yazıtındaki Tanrılar listesine göre bu Tanrı'ya kurbanlık olarak 1 sığır ve 2 koyun kesilirdi. Urartu Tanrılar listesinde Tanrı Hutuini'nin arkasından tapınılan bir Tanrı şeklinde belirtilmiştir. Bu Tanrı kanatlı bir keçi üzerinde ayakta gösterilmiştir. Keçinin de Hutuini'nin üzerinde ayakta durduğu boğa benzeri çeşitli hayvan organlarının birleştirilerek çizildiği görülür. Araştırmacılar deseni çizen sanatçının son derece yetenekli biri olduğuna inanmaya çalışıyorlar. Meherkapı Tanrılar sıralamasında 5. sırayı paylaşmaktadır. Giysileri ve kuşanması diğer Tanrıların betimlenmesini andırıyor. Bunda da omuzda sadak, boynuzlu miğfer ve kılıç diğer Urartu Tanrıları'nda gözükmektedir. Turani ileriye yere paralel gelecek şekilde ileriye doğru uzattığı bir kalkan tutar. Bu kalkanın ilginç bir kalkan olduğu ifade edilmektedir. Yandan büyük bir özenle gösterilen kalkan dışbükey şeklindedir. Turani kalkanını içinde bir tutamak tutmuştur. Bu tutamağın yarım ay şeklinde olduğu görülür. Araştırmacılar Tanrı Turani'nin tuttuğu kalkanın Asur Kralı Asur-Nasirpal II döneminde Kalhu (Nimrud) kentinde çizdirdiği duvar kabartmalarındaki savaş askerlerinin elindeki kalkana benzediğini söylerler.

Turani'nin bronz levhadan kopya çizimi

Kalkan bronzdan yapılmamıştır. Söğüt dallarından yapılmış olduğu belirtilmektedir. Bu benzetme kalkanın kenarındaki noktaların dalların uç kısımları olabilir gerekçesiyle öne sürülmüştür. Kalkanda üç çıkıntı vardır. Bu çıkıntıların bronzdan yapılmış olduğu belirtilerek sağlamlığı şeklinde kullanılmış olabileceği düşünülmektedir. Bu kalkanın benzerleri bazı kazılarda da ele geçmiştir. Karmir-Blur (Teişebai-Uru) kentinde yapılan kazılar sonucunda üç çıkıntılı kalkanlar elde edilmiştir. Bulunan kalkanların da söğüt dalından yapılmış olduğu dikkat çekicidir. Kalkanın genelde Urartu Tanrıları'nın elinde resmedilmesi bölge insanının özellikle savaşçıların kalkana son derece önem verdikleri tahmin edilmektedir. Önemli silahlardan biri şeklinde tanıtılmaktadır. İ.Ö.8. yüzyıla tarihlenen ve Urartulara ait bir eserin

Münih/Prahistorische Staatssmmlung Müzesi'nde sergilenmektedir. Miğfer olan eserin üzerinde çizilmiş olan savaş arabasının arkasında çıkıntılı kalkanlar resmedilmiştir. Çıkıntılı kalkan benzeri bir eser de İsrail Müzesi'nde yer almaktadır. Bu eser bronz bir kemerdir. Kemerin üzerinde mitolojik desenler içinde gösterilen sfenksler arkaya uzattıkları ellerinde kargılar öne doğru, ellerinde de çıkıntılı kalkanlar taşımaktadırlar. Ancak bu kalkanların çıkıntıları konik biçimli Asur modelini içermektedirler. Hatta İ.Ö.858-824 yılları arasında egemenlik yaptığı söylenen Asur Kralı Salmanasar III döneminde Balawat Kapısı'nın bronzdan yapılmış kaplamalar üzerinde de konik biçimli çıkıntılı kalkanlar resmedilmiştir. Turani, çizimde sağ elinde sapından tuttuğu bir topuz taşır. İleriye çıkmış göğsüne bakıldığında saldırıya hazır bekleyen birinin hareketini göstermektedir. Topuzun ucunda üçgensi görüntünün Urartu yaşamı dahil Asur yaşamında da görülmediği söylenmektedir. Karmir-Blur (Teişebai Uru) kentinde yapılan kazılarda 24 cm yükseklikte döküm tekniğinin kullanıldığı bir figürün elinde balta ve topuz görülmektedir. Üzerinde ayakta durduğu hayvanın keçi, kuş ve aslan parçalarının birleştirilmesi şeklinde yapıldığı görülmektedir. Yandan gösterilen bu yaratığın geriye doğru kıvrılan ve çizgilerle gösterilen bir boynuzu var. Kulağı dik ve gergin, ağzı açık ve yatay çizgilerle donatılmıştır. Keçinin ayakları aslan ayağı ön ayaklarına yakın çizilen kanatları da uçmaya hazır olduğunu göstermektedir. Kanat tüylerinin son derece özenli çizildiği resimde keçinin atlar şekilde duruşu dikkat çeker. Ucu düğümlü kuyruğu aslan kuyruğuna benzer. Karnının üstünde de dikey çizgilerle belirtilmiş kaburgaları gösterilmektedir. Bu değişik şekilli keçinin figürleri çeşitli bronz eşyalar üzerinde de gösterilmiştir. Arkeolojik kazılarda bulunan bronz levha üzerindeki Tanrıların Baş Tanrı Haldi'nin arkasından özenle çizildiği söyleniyor. Adları Meherkapı yazıtında belirtilen söz konusu Tanrıların görünümleri son derece ezoterik çizilmiş ve kutsal hayvanları da mitolojik ayrıcalık gösterilerek tasarlanmıştır. Dönemin ressamı her Tanrı'yı tapınma geleneğindeki özellikleriyle ele aldığı gibi fiziksel durumlarını da çizgilerle belirtmeyi ihmal etmemiştir. Bütün uygarlıklarda ol-

duğu gibi Urartu halkı da sınırlarına giren Tanrı adlarına kutsal gözüyle bakmış ve zamanla onları kült haline getirmişlerdi.

Tuatehi Kur: (Tabal). Urartular döneminde bir kent krallığı. Argişti I Malatya (Melitia) üzerinden daha batıda yer alan bu kent devletine ulaşır.

Türk Arkeologlar: Urartularla ilgili yapılan kazılarda emeği geçen Türk arkeologların isimlerini kaynaklar el verdikçe bulup notlarıma ekledim. Bu arkeologlarımız Tahsin Özgüç: Altıntepe'de, Afif Erzen: Çavuştepe, Toprakkale ve Van Kalesi'nde, Emin Bilgiç ve Baki Öğün: Kef Kalesin'de, Kemal Balkan: Aznavurtepe ve Giriktepe'dedir. Bunlardan sonra yeni dönemdeki arkeologlar ise şöyle; 1984 yılında kazılara başlayan Taner Tahran, Veli Sevin, Oktay Belli ve Altan Çilingiroğlu'nun önderliğinde "Van projesiyle" yola çıkılmış. Yeni dönem üçüncü kuşak olarak belirtilen arkeologlarımız ise; Gülriz Közbe, Kemalettin Köroğlu, Zafer Derin, Haluk Sağlamtimur, Hakan Sivas ve Aynur Özfırat.

U

Ua'nın bronz levhadan kopya çizimi

Ua: (Bazı kaynaklarda Ua'nın Utu'nun eşi olduğunu belirten ifadeler var) Nişi kenti Tanrısı olarak tapınıldı. Van Gölü'nün kuzeyinde tapınılan yerel bir Tanrı'dır. Urartular Haldi'den başka bu Tanrı için de tapınaklar yaptılar. Urartu Tanrılar listesinde 6. Tanrı olarak saygı gördü ve tapınıldı. Yazıtlarda bu Tanrı için kutsal stellerin bulunduğu bir tapınak yapıldığı anlatılıyor. Meher-kapı yazıtındaki listede bu Tanrı için verilecek kurbanlık hayvanlar ise 2 sığır, 4 koyun olarak belirlenmiştir. Meherkapı Tanrılar listesinde Tanrı Turani'den sonra yer almıştır. Urartu Tanrısı Ua birkaç hayvan modelinden oluşmuş bir ejder üzerinde resmedilir. Bu Tanrı'nın neyi işaret ettiği bilinmiyor. Araştırmacılar tunçtan yapılmış lev-

ha üzerindeki Tanrı çizimlerinin hangi Tanrı'ya ait olduğunu bilmekle beraber büyük bir olasılıkla aralarında Ua'nın da olduğu düşüncesinde birleşirler. Bu Tanrı'nın listede 6. sırayı aldığı görülmektedir. Bu Tanrı'yı belirten bazı belgeler Van Gölü'nün kuzeydoğusundaki Karahan yerleşim yerinde bulunmuştur. Belgelerde Kral Menua'nın onun için kült merkezleri yaptırdığı yazılmaktadır. Kanatlı ejder üzerindeki bu Tanrı'nın da giysileri ve silahları diğer Tanrıların kullandıklarıyla örtüşmektedir. Sadece diğer Tanrılardan onu ayıran çok yönlü hayvan modellerinin karışımıyla yapılmış ejder ve kullandığı farklı yapıdaki silahlardır. Ua, resimde sol elini ileriye uzatmış ve elinde bir kalkan taşımaktadır. Kalkanda koruma amaçlı uç koni şeklinin bulunduğu görülür.

Geriye doğru gerilmiş halde çizilen Tanrı'nın sağ elinde de farklı bir model olarak görülen bir balta taşımaktadır. Ağaçtan yapılmış olduğu görülen baltanın Urartu baltalarına benzediği ifade edilmektedir. Baltanın demirden yapıldığı ve Asur geleneklerinde gösterilen baltadan farklı olduğu görülmektedir. Dönem sanatçısının çizdiği resme bakıldığında Urartu sanatında farklı bir çalışma olduğu görülmekte. Tanrı'nın taşıdığı balta şekli Karmir-Blur (Teişebai Uru) kentinde bulunan ve ağaçtan yapılmış olduğu söylenen 24 cm'lik bir figürün elinde gösterilmiştir. Duruşu sanki düşmanın üzerine saldıracak vaziyettedir. Bindiği ejderin parçaları balık, kuş ve aslan parçalarından oluşmuştur. Ağzı kükreme şekline benzeyen ejderin kulakları da dik olarak çizilmiştir. Ön ve arka ayak biçimleri aslana benzetilmiş ancak duruş şekli de at şeklinde gösterilmiştir. Ön ayaklarından açılmış vaziyetteki kanatlarıyla ejderin uçmaya hazır olduğu düşünülmektedir. Kuyruğu kısa ve yere doğru çizilmiş ancak kuş kuyruğuna benzetilmek istenmiş. Bu çizimin Urartu sanatında tek olduğu ve kopyasının bulunmadığı da belirtilmektedir. Arkeolojik kazılarda bulunan bronz levha üzerindeki Tanrıların Baş Tanrı Haldi'nin arkasından özenle çizildiği söyleniyor. Adları Meherkapı yazıtında belirtilen söz konusu Tanrıların görünümleri son derece ezoterik çizilmiş ve kutsal hayvanları da mitolojik ayrıcalık gösterilerek tasarlanmıştır. Dönemin ressamı

her Tanrı'yı tapınma geleneğindeki özellikleriyle ele aldığı gibi fiziksel durumlarını da çizgilerle belirtmeyi ihmal etmemiştir. Bütün uygarlıklarda olduğu gibi Urartu halkı da sınırlarına giren Tanrı adlarına kutsal gözüyle bakmış ve zamanla onları kült haline getirmişlerdi. Bu Tanrı onuruna Nisiaduruni kentinde (Araştırmacı, yazıtbilimci Melikişvili bu kentin adını UKN 27 1 20 yazıtın çevirisinde sadece Uru-ni-si[...]-ni şeklinde ifade eder.) bir kapı yaptırılır. Bu ayrıntı Meherkapı yazıtında belirtilmektedir.Adına kapı yaptırılan ve Tanrı Haldi'den sonra 4. Urartu Tanrısı olduğu şeklinde ifadeler görülmektedir.

Uadkun: Urartuların bölgesinde yer aldığı belirtilen bir kent. Salmanasar I Urartular üzerine yaptığı askeri saldırıda bu kenti ele geçirerek haraca bağladığını belirtir. Çağın gereksinimleri gereği krallar kuşattığı yerlerdeki ganimetlere haraç gözüyle bakar ve daha sonraki yıllarda da bunun tekrarını yaparlardı. Salmanasar I bu kuşatma hareketini bir yazılıtaşta kendini göklere çıkarırcasına belirtmişti. Uadkun, Asur yazılı kaynaklarına göre Uruadri (Urartu) ülkesini oluşturan sekiz kentten (Himme, Uadkun, Bargun, Salua, Halila, Nilipahri, Zingan) biridir. Bu kentte yaşayanlar Urartuları temsil etmekteydi. Asurlular bu kente saldırmış ve yağmalamışlardır. Asur Kralı Salmanasar I bir yazıtında *"...Himme, Uadkun, Bargun, Salua, Halila, Nilipahri, Zingan adlı sekiz ülkeyi ve (bu kentlere) ait askeri güçlerini ele geçirdim. 51 kenti zaptettim, yaktım, mallarına haraç olarak el koydum. Tüm Uruadri ülkesini üç günde Tanrım Assur'un ayaklarına dize getirdim.."* şeklinde belirterek kentleri nasıl işgal ettiğini belirtmektedir.

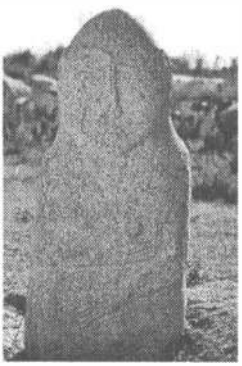
Ubunda: Ubundalhi olarak da belirtiliyor. Argişti I'in Margaret R.Payne'nin "Urartu Çivi Yazılı Belgelerr Kataloğu" adlı kitabında (8.1.1) kodlu yazıt olarak belirtilen yazıtta adı geçen bir ülkedir. Argişti I, diğer Urartu krallarının yaptıkları çalışmalar gibi dönemindeki askeri seferler, yapılar, tapınak binaları, kanal ve göletler hakkında yazılıtaşlar diktirmişti. Horhor yazıtı olarak da adlandırılan yazıt; Van Kalesi'nin güneybatı tarafında bulunan kaya mezarına inen merdivenlerin ucunda yer almıştır. Bu yazıt 1900 yılında Sandalgian, 1901'de Belck, 1953'te Arutyunyan, 1979'da Melikişvili, 1992'de Salvini, 1840'da Schulz, 1872'de Mordtman, 1882, 1888, 1890, 1893'te Sayce, 1883'te

Guiyord, 1927'de Meşçaninov, 1933'te Friedrich, 1952'de Vrouyr, 1948'de Saulcy, 1888'de Müller tarafından okunmuştur. Yazıtta Argişti I yıllıklarını hazırlarken askeri seferlerini özenle yazdırmıştır. Ubunda ülkesi kuşatılan ülkeler arasında gösterilmektedir.

Uburda: Margaret R. Payne'nin "Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu" adlı eserinde Argişti I'in seferleriyle ilgili (8.1.2) kodlu yazıtında yer alan bir ülkedir. Yazıtın bir dikilitaşın tümünde yazıldığı belirtilmektedir. Ancak taşın kırık olması nedeniyle A ve B şeklinde iki parça şeklinde kodlanarak okunmuştur. Bu yazıtın Argişti I'in (8.1.1) şeklinde kodlanan yazıtıyla karşılaştırıldığında A ile B arasında bir parçanın olduğu ortaya çıkmaktadır. Yani yazıtın üç parçadan oluştuğu tahmin edilmektedir. Bu yazıt, 1901 yılında Belck, 1882, 1888, 1893, 1890'da Sayce, 1900'de Sandalgian tarafından okunmuştur. Argişti I yıllıklarında bu ülkeyi kuşattığını ve haraca bağladığını belirtmektedir.

Uarubanı: Bak Bagbartu.

Uelikhui: (Uelikuni şeklinde yazıldığı da görülür) Surp Pogol yazıtında Urartuların saldırısına uğrayan Trans-Kafkasya bölgesinde bir kent. Urartular bu kente saldırarak haraca bağlamış ve ganimetlerle Tuşpa'ya dönmüşler. Surp Pogol yazıtında bu seferler detaylı olarak anlatılmaktadır. Urartuların Uelikhui seferiyle ilgili yazdırdıkları taşyazıtın son kısımları kırık olduğu için kent ile ilgili savaşın sonucu bilinemiyor. Sarduri II'ye ait olan yazıtta adı geçmektedir. Margaret R.Pay-ne'nin "Urartu Çivi Yazılı Taşlar Kataloğu" adlı kitabında bu yazıtın kodlandığı görülmektedir. Yazıtta adı geçen bir devlettir. Sarduri II, diğer Urartu krallarının yaptıkları çalışmalar gibi dönemindeki askeri seferler, yapılar, tapınak binaları, kanal ve göletler hakkında yazılıtaşlar diktirmişti. Yazıtta Sarduri II'nin yıllıklarını hazırlarken askeri seferlerini özenle yazdırmıştır.

Van Müzesi'nin bahçesinde koruma altındaki arkeolojik buluntulardan bir örnek

Ugisti: Margaret R.Payne'nin "Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu" adlı eserinde Argişti I'in seferleriyle ilgili (8.1.2) kodlu yazıtında yer alan bir ülkedir. Yazıtın bir dikilitaşın tümünde yazıldığı belirtilmektedir. Ancak taşın kırık olması nedeniyle A ve B şeklinde iki parça şeklinde kodlanarak okunmuştur. Bu yazıtın Argişti I'in (8.1.1) şeklinde kodlanan yazıtıyla karşılaştırıldığında A ile B arasında bir parçanın olduğu ortaya çıkmaktadır. Yani yazıtın üç parçadan oluştuğu tahmin edilmektedir. Bu yazıt, 1901 yılında Belck, 1882, 1888, 1893, 1890'da Sayce, 1900'de Sandalgian tarafından okunmuştur. Argişti I yıllıklarında bu ülkeyi kuşattığını ve haraca bağladığını belirtmektedir.

Ugina: Bir kent krallığıdır. Prizma yazıtında adı geçen kent krallıklarından biridir. Tiglatpileser I'in beş yıllık krallığı sırasında icraatlarını anlattığı yazıta "Prizma yazıtı" adı verilmiştir. Daha önce her yıl yazılmayan yıllıklar, Tiglatpileser I döneminde her yıl yazılmaya başlanır. Yazıtta kendisinden önce Asur, Enlil, Sin, Şamaş gibi Tanrılardan uzunca söz eder. Yaptığı icraatlardan da kendini göklere çıkartırcasına söz eder. Bu yazıtta Urartuları oluşturduğu belirtilen Daiaeni ve Nairi ülkeleriyle yaptığı savaşlara değinirken, kent krallıklarının adlarını da belirtmektedir. Daiaeni ve Nairi ülkelerinden başka yazılan kentlerin adları da Tunube, Tuali, Kindari, Uzula, Unzamuni, Andiabe, Pilakini, Aturgini, Kulibarzini, Şinibirni, Himua, Paiteri, Uiram, Şururia, Abaeni, Adaeni, Kirini, Albaia, Ugina, Nazabia ve Abarsiuni'dir.

Ugişti: Argişti I'in Margaret R.Payne'nin "Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu" adlı kitabında (8.1.1) kodlu yazıt olarak belirtilen yazıtta adı geçen bir ülkedir. Argişti I, diğer Urartu kralların yaptıkları çalışmalar gibi dönemindeki askeri seferler, yapılar, tapınak binaları, kanal ve göletler hakkında yazılıtaşlar diktirmişti. Horhor yazıtı olarak da adlandırılan yazıt; Van Kalesi'nin güneybatı tarafında bulunan kaya mezarına inen merdivenlerin ucunda yer almıştır. Bu yazıt 1900 yılında Sandalgian, 1901'de Belck, 1953'te Arutyunyan, 1979'da Melikişvili, 1992'de Salvini, 1840'da Schulz, 1872'de Mordtman, 1882, 1888, 1890, 1893'te Sayce, 1883'te Guiyord, 1927'de Meşçaninov, 1933'te Friedrich, 1952'de Vrouyr, 1948'de Saulcy, 1888'de Müller tara-

fından okunmuştur. Yazıtta Argişti I yıllıklarını hazırlarken askeri seferlerini özenle yazdırmıştır. Ugişti ülkesi kuşatılan ülkeler arasında gösterilmektedir.

Uia: Urartular tarafından tapınılan bir Tanrıça'dır. Tanrılar listesinde 76. sırasında yer alır. Meherkapı yazıtındaki Tanrılar sıralamasına göre bu Tanrı'ya kurbanlık olarak 1 koyun sunulmuştur. Yapılan arkeolojik kazılarda gerekli belgeler bulunamadığı için bu Tanrı ile ilgili daha fazla bilgi verilemiyor. Ancak bölgede yoğun olarak arkeolojik kazılar devam etmektedir.

Uidua: Yazıtların başlangıcı "Sarduri oğlu Rusa" diye başlayan Urartu Kralı Rusa I'in askeri seferlerde yaptırdığı yazıtlarda bu ülkenin adı geçmektedir. Urartu Kralı Rusa I'e ait olan yazıtlar araştırmacılar tarafından belirli kodlamalarla ele alınmış ve bulundukları müzelerde koruma altına alınmışlardır. Bu yazıtlar Margaret R.Payne tarafından "Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu" adlı eserinde toplu olarak yeniden kodlanarak ele alınmıştır. Yazıtta Rusa I, bu ülkeyi kuşattığını ve krallarını da Tanrı Haldi'nin gücüyle kendisine yalvartarak, canını bağışlaması için yere eğilip, ayaklarına kapandığını belirtmektedir.

Uihika: Argişti I'in Margaret R.Payne'nin "Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu" adlı kitabında (8.1.1) kodlu yazıt olarak belirtilen yazıtta adı geçen Butsu ülkesinde bir kenttir. Argişti I, diğer Urartu krallarının yaptıkları çalışmalar gibi dönemindeki askeri seferler, yapılar, tapınak binaları, kanal ve göletler hakkında yazılıtaşlar diktirmişti. Horhor yazıtı olarak da adlandırılan yazıt; Van Kalesi'nin güneybatı tarafında bulunan kaya mezarına inen merdivenlerin ucunda yer almıştır. Bu yazıt 1900 yılında Sandalgian, 1901'de Belck, 1953'te Arutyunyan, 1979'da Melikişvili, 1992'de Salvini, 1840'da Schulz, 1872'de Mordtman, 1882, 1888, 1890, 1893'te Sayce, 1883'te Guiyord, 1927'de Meşçaninov, 1933'te Friedrich, 1952'de Vrouyr, 1948'de Saulcy, 1888'de Müller tarafından okunmuştur. Yazıtta Argişti I yıllıklarını hazırlarken askeri seferlerini özenle yazdırmıştır. Uihika kenti kuşatılan kentler arasında gösterilmektedir.

Uisusi: Argişti I'in Margaret R.Payne'nin "Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu" adlı kitabında (8.1.1) kodlu yazıt olarak belirtilen yazıtta adı geçen bir kenttir. Argişti I, diğer Urartu kralları-

nın yaptıkları çalışmalar gibi dönemindeki askeri seferler, yapılar, tapınak binaları, kanal ve göletler hakkında yazılıtaşlar diktirmişti. Horhor yazıtı olarak da adlandırılan yazıt; Van Kalesi'nin güneybatı tarafında bulunan kaya mezarına inen merdivenlerin ucunda yer almıştır. Bu yazıt 1900 yılında Sandalgian, 1901'de Belck, 1953'te Arutyunyan, 1979'da Melikişvili, 1992'de Salvini, 1840'da Schulz, 1872'de Mordtman, 1882, 1888, 1890, 1893'te Sayce, 1883'te Guiyord, 1927'de Meşçaninov, 1933'te Friedrich, 1952'de Vrouyr, 1948'de Saulcy, 1888'de Müller tarafından okunmuştur. Yazıtta Argişti I yıllıklarını hazırlarken askeri seferlerini özenle yazdırmıştır. Uisusi kenti kuşatılan kentler arasında gösterilmektedir.

Uiram: Bir kent krallığıdır. Prizma yazıtında adı geçen kent krallıklarından biridir. Tiglatpileser I'in beş yıllık krallığı sırasında icraatlarını anlattığı yazıta "Prizma yazıtı" adı verilmiştir. Daha önce her yıl yazılmayan yıllıklar, Tiglatpileser I döneminde her yıl yazılmaya başlanır. Yazıtta kendisinden önce Asur, Enlil, Sin, Şamaş gibi Tanrılardan uzunca söz eder. Yaptığı icraatlardan da kendini göklere çıkartırcasına söz eder. Bu yazıtta Urartuları oluşturduğu belirtilen Daiaeni ve Nairi ülkeleriyle yaptığı savaşlara değinirken, kent krallıklarının adlarını da belirtmektedir. Daiaeni ve Nairi ülkelerinden başka yazılan kentlerin adları da Tunube, Tuali, Kindari, Uzula, Unzamuni, Andiabe, Pilakini, Aturgini, Kulibarzini, Şinibirni, Himua, Paiteri, Uiram, Şururia, Abaeni, Adaeni, Kirini, Albaia, Ugina, Nazabia ve Abarsiuni'dir.

Uiteruki: Menua döneminde babası kral İspuini tarafından yapılan "Karmir-Blur" Kalesi'nin çevresinde yaşayan düşman kabilesi. Bu kabileye askeri saldırılar düzenledi. Arkeologlar tarafından bulunan yazılı belgelerde askeri seferde 66 savaş arabası ve 15.760 piyade yer aldı.

Uişini kenti Tanrı Şivini kapısına: Urartu Tanrılar panteonunda Tanrı ve Tanrıçaların ötesinde kutsal yerlere tapınma geleneği vardı. Bu yerler kentler, dağlar, ovalar, kapılar şeklinde tanımlanmıştı. Meherkapı yazıtındaki Urartu Tanrılar lisesinin 48. sırasında tapınıldı. Kurbanlık olarak 1 boğa ve 2 koyun sunulmuştur. Ancak arkeolojik kazılarda bununla ilgili gerekli belge-

ler bulunmadığı için hakkında fazla bilgi verilemiyor. Arkeolojik kazılar bölgede yoğun olarak devam etmektedir.

Uliba (ni): (Asur dilindeki karşılığı ise Ulluba ya da Ulliba olarak yazılır) Urartular döneminde bir kent krallığı. Kral Menua tarafından kuşatılmıştır. Bu kentin kuşatılmasıyla beraber diğer kentlerin nasıl kuşatıldığına dair Menua yazılıtaşlar diktirir.

Ulluba: Ya da Ulliba. (Urartu dilindeki karşılığı Uliba (ni) olarak yazılır.) Asur sınırları içinde olan bir kent krallığı. Kral Menua tarafından kuşatılmış olduğu belirtilmektedir.

Ultuza: Gökçegöl civarında yaşayan bir kabiledir. Argişti I'in askeri seferinden dolayı kuşatılmış ve Urartuların egemenliklerine katılmışlardır. Kuarzani, Ultuza, Uriani, Muruzu ve İrkuini kentleri Urartuların bulunduğu bölgenin kuzeyinde bulunan Aras Nehri boylarındaki Gökçegöl çevresindeki yerleşim yerleridir. Urartu Kralı Argişti I üçüncü sefer yılında bu kentlere askeri seferler yapar. Bu ülkelere yaptığı sefer sırasında bölgenin en büyük toprağına sahip olan Etiu Krallığı'nı da işgal eder. Argişti I kuzey kentlerini işgal ettikten sonra bu defa da saldırılarını batıdaki kentlere yönelmiştir.

Uluslunu: Mana ülkesinin Kralı Aza'nın kardeşidir. Asur Kralı Sargon II tarafından yakalanan Aza'nın Uaus Dağı'nda öldürüldüğü yerde derisi yüzülen Bagtatti'nin yerine kral olur.

Ueduri: Surp Pogol yazıtında Urartuların saldırısına uğrayan Trans-Kafkasya bölgesinde bir kent. Urartular bu kente saldırarak haraca bağlamış ve ganimetlerle Tuşpa'ya dönmüşler. Surp Pogol yazıtında bu seferler detaylı olarak anlatılmaktadır.

Uesi: Urartular döneminde Urmiye Gölü'nün kuzeybatısında yer alan bir kale olduğu söylenir. İsmail Ağa Kalesi olarak da yazıldığı görülmektedir. Muşaşir Kralı Urzana'nın açıklamalarına göre kentin valisinin öldürüldüğü belirtiliyor.

Uiteruhi: (Bazı kaynaklarda Uiteruki şeklinde yazıldığı görülür.) Trans-Kafkasya bölgesinde bir kent devleti. Urartu Kralı Argişti I tarafından kuşatıldı. Uiteruhi, Eriahi ve İgani kentleri Aras Nehri'nin kolu Arpaçay Irmağı'nın doğusunda, günümüzde Ermenistan'ın sınırları içinde yer almıştı. Uiteruhi, Surp Pogol

yazıtında Urartuların saldırısına uğrayan Trans-Kafkasya bölgesinde bir kent. Urartular bu kente saldırarak haraca bağlamış ve ganimetlerle Tuşpa'ya dönmüşler. Surp Pogol yazıtında bu seferler detaylı olarak anlatılmaktadır.

Umudum: Erzurum ili, merkez köyü olan "Umudum bir" arkeolojik alandır. Kalortepe adı da verilir. Arkeologlar tarafından burada yer alan bir kalenin sur duvarları, duvar yatakları, sunu çanaklı mihraplı kutsal tapınma alanları, çanak-çömlekler bulunmuştur. Mezar buluntuları (lev-39.40) olarak kodlanmış. Buranın Kalortepe mevkiinde bulunan mezarların ilk evreyi içerdiği açıklanıyor. Burada Urartu mezar özelliklerin dışında başka bir işçilik göze çarpar. Yapılan arkeolojik kazılarda çok odalı mezarların bulunduğu bir yer olarak koruma altına alınmıştır. Urartu Devleti'yle ilgili kazı çalışmaları oldukça eskiye dayanmamaktadır. Bölgede Asur ve Sümerlerle ilgili kazılar yapılırken önceleri buluntuların bu iki eski kent devletlerine ait olduğu belirtilmekteydi. Ancak özellikle Van ve çevresinde bulunan bazı ilginç buluntular dünya tarihçileriyle arkeologların dikkatini bu bölgeye çevirir. Sonuçta bulunan belgelerin Urartu adlı bir krallığa ait olduğu dünyaya açıklanmıştı.

Unina: Urartular tarafından tapınılan bir Tanrı'dır. Tanrılar listesinde 24. sırasında yer alır. Meherkapı yazıtındaki Tanrılar sıralamasına göre bu Tanrı'ya kurbanlık olarak 1 boğa ve 2 koyun sunulmuştur. Yapılan arkeolojik kazılarda gerekli belgeler bulunamadığı için bu Tanrı ile ilgili daha fazla bilgi verilemiyor. Ancak bölgede yoğun olarak arkeolojik kazılar devam etmektedir.

Unzamuni: Bir kent krallığıdır. Prizma yazıtında adı geçen kent krallıklarından biridir. Tiglatpileser I'in beş yıllık krallığı sırasında icraatlarını anlattığı yazıta "Prizma yazıtı" adı verilmiştir. Daha önce her yıl yazılmayan yıllıklar, Tiglatpileser I döneminde her yıl yazılmaya başlanır. Yazıtta kendisinden önce Asur, Enlil, Sin, Şamaş gibi Tanrılardan uzunca söz eder. Yaptığı icraatlardan da kendini göklere çıkartırcasına söz eder. Bu yazıtta Urartuları oluşturduğu belirtilen Daiaeni ve Nairi ülkeleriyle yaptığı savaşlara değinirken, kent krallıklarının adlarını da be-

lirtmektedir. Daiaeni ve Nairi ülkelerinden başka yazılan kentlerin adları da Tunube, Tuali, Kindari, Uzula, Unzamuni, Andiabe, Pilakini, Aturgini, Kulibarzini, Şinibirni, Himua, Paiteri, Uiram, Şururia, Abaeni, Adaeni, Kirini, Albaia, Ugina, Nazabia ve Abarsiuni'dir.

Ura: Van ilinin kuzeyinde yer alan bir dağdır. Kutsal olduğu belirtilmiş ve Urartular tarafından tapınılmıştır.

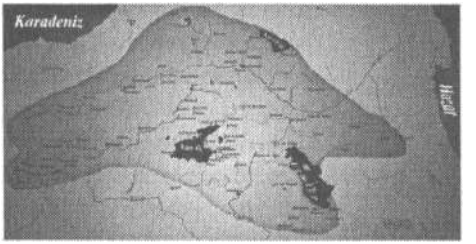
Uruani: Gökçegöl civarında yaşayan bir kabiledir. Argişti I'in askeri seferinden dolayı kuşatılmış ve Urartuların egemenliklerine katılmışlardır.

Ura: (Ua olarak da yazıldığı görülür. Ancak Ua ve Ura farklı Tanrılar olarak Urartular tarafından tapınıldılar.) Urartular tarafından tapınılan bir Tanrı'dır. Meherkapı yazıtındaki Tanrılar listesinin 30. sırasında yer alır. Meherkapı yazıtındaki Tanrılar listesine göre bu Tanrı'ya kurbanlık olarak 1 boğa ve 2 koyun sunulmuştur. Arşuniui (ni) ve Haldiei kentlerinde bu Tanrı'ya adanmış yazılı taşlar bulunmuştur. Yapılan arkeolojik kazılarda gerekli belgeler bulunamadığı için bu Tanrı ile ilgili daha fazla bilgi verilemiyor. Ancak bölgede yoğun olarak arkeolojik kazılar devam etmektedir.

Uraia: Sarduri II'ye ait olan yazıtta adı geçmektedir. Margaret R.Payne'nin "Urartu Çivi Yazılı Taşlar Kataloğu" adlı kitabında bu yazıtın kodlandığı görülmektedir. Yazıtta adı geçen bir kenttir. Sarduri II, diğer Urartu krallarının yaptıkları çalışmalar gibi dönemindeki askeri seferler, yapılar, tapınak binaları, kanal ve göletler hakkında yazılıtaşlar diktirmişti. Yazıtta Sarduri II'nin yıllıklarını hazırlarken askeri seferlerini özenle yazdırmıştır.

Urartuloji: Önceleri böyle bir dalın ortaya atılacağı kuşkusuz olarak hiç bilinmezdi. Ancak zaman süreçleri toprak altında gizlenmiş olan değerli tarih sahnelerini ortaya çıkarmaya başlayınca önce küçük bir yerleşim yeri daha sonraki araştırmalarda bir krallık olarak tarihçiler ve arkeologlar karşısına çıkan Urartular vardı. Bilim dünyası bu halkın oluşturduğu büyük krallığı Urartu adıyla anmaya başlarlar. Uygarlıkla ilgili seminerler, eğitimler ve okullara giren kitaplar ve yapılan eğitim amaçlı çalışmalarla

krallığın boyutları genişletilir. Alman C. F. Lehman-Haput ve W. Belck, Berlin'de Urartuların yaşadıkları yer olan Ermenistan'a bir keşif yolculuğu yaparlar. Toporakkale/Rusahinili'de ilk bilimsel araştırmaları yaparlar. Bu iki araştırmacının Urartu dilinin çözümü üzerine emeklerinin yüksek olduğu belirtilir. Urartuların varlığı ortaya çıkınca araştırmacılar, bilim adamları, tarihçiler ve arkeologların ortak oluşturduğu "Urartuloji" ortaya çıkar. Urartulojiye hizmet eden bazı araştırmacı, bilim adamı ve yazarlarla arkaeolgoların adları da F. E. Schulz (1799-1829), G.F.Grotefend, P. E. Botta (Asurolog), E.Hinks (Asurolog), J.C.Saulcy (Asurolog), Charles Texier, Sir Henry Layard, Fransız asıllı Deyrolle, İngiliz Clayton ve Raynolds, Hormuzd Rassam, Wartke, R.D.Barnett, İngiliz Sir A. Sayce, F. Lenormant, A.D.Mordtmann, K.P.Patmakof (1874-1884) S. Guyard (1880-1884), D. H. Müller (1885,1888), Jacques de Morgan (1889, 1906), M.V.Nikolskij (1893-1910) V.Sichel (1893-1896). K. P. Patmakof, S. Guyard, D. H. Müller, Jacques de Morgan, M.V.Nikolskij, V.Sichel ile ilgili parantez içinde gösterilen tarihler görev sürelerini göstermektedir. (Konuyla ilgili detaylı bilgiler Benedict'in 1958 yılındaki kaynaklarında belirtilmiştir.) J. Sandalgian, L. Z. Mseriants, J. Friederich, Alman kökenli mühendis Sester, W.belck, C.F.Lehman, Haput, N.Marr, I.Orbeli, A.Götze, J. friederich, I. I. Mescaniov, Rus B. B. Piotrovskij, Benedict, Amerikalı K ve S. Lake, Ch. Burney, Türk arkeolog Tahsin Özgüç, Türk arkeolog Afif Erzen, Türk arkeolg Bilgiç, Öğün, Kleiss, Kroll, İtalyan Pecorella, Salvini, Türk arkeolog Prof. Dr. Oktay Belli, Türk arkeolog Tahran, Veli Sevin, Prof. Altan Çilingiroğlu, Kellner, de Meyer, Merhav, Maxwell, Hyslop, Amandry, Hermann, Kyrieleis, Gürcü Melikisvili, Kö-

Urartuların bölgede yayılmalarını belirten bir harita

nig, Mescaninov, Salvini, Diakonoff, A. H. Sayce, M. V. Van Loon, N. V. Harutjunjan, Zimanski, R. B. Wartke'dir. Urartu kültürüyle ilgili kazılarda incelenmiş merkezler ise: Van Kalesi (Tuşpa) (I. Sarduri), Anzaf (Minua), Çavuştepe (Sardurihinili), Toprakkale (Qilbani önündeki Rusahinili), Ayanis (Eiduru önündeki Rusahinili), Karagündüz, Altıntepe/ Van, Yoncatepe, Dilkaya, Altıntepe/ Erzincan, Habibuşağı (Tumeişki), Nor-şuntepe, Giyimli, Ernis Kef Kalesi, Aznavurtepe, Girikte-pe, Kayalıdere, Iğdır, Oşakan/ Ermenistan'da, Arin-Berd (E-rebuni) I. Argişti, Armavir-Blur (Argiştihinili), Karmir Blur (Teişebai Uru), Horom, Bastam (Rusai Uru.tur), Haftavan, Hasanlu III yk Urartu. Yazıtların dağılımı ise: Merkezde Van Gölü havzası, batıda Fırat kıyısında İzoli (II. Sarduri), kuzeyde Taşköprü (II Sarduri), Hanak (I Argişti), Ermenistan'da Kanlıca (I Argişti) ve Gulidzan (I Argişti), güneyde Toroslardan Urmiye Gölü'nün güneyine doğru İran'da Kelişin (İşpuini-Minua), Topzava (I Rusa), Taştepe (Işpuini-Minua) ile doğuda Erdebil'in güneyinde Naşteban ve Razliq tarafından çevrelenen alan şeklindedir. Görüleceği gibi Urartu uygarlığıyla ilgili yüzlerce araştırmacı arkeolog ve öğretim üyeleri büyük çabalar sarfederk her buldukları belgeyi en ince ayrıntısına kadar araştırarak bu uygarlığın varlığını dünyaya kanıtladılar.

Urartular kimdi: İ.Ö.1274-1244 tarihleri arasında Asur Krallığı'nda egemenlik sürdüren Salmanasar I, Tanrı Asur'a adanan tapınağın yapılışı sırasında yazdırdığı bir yazıtta *"...Rahipliğimin başlangıcında (tahta geçtiğim anda) Uruadri ülkesi ayaklandı (benden yabancılaştı ve düşmanlık yarattı). Ordumu harekete geçirdim ve güçlü dağ kalelerine doğru sefere çıktım (L AR I,114; Grayson 1972, 527)..."* şeklindeki bilgilerle döneminde Urartuların resmi yollarla varlığından söz ediyordu. Salmanasar I 'in tahta geçiş tarihi

olan İ.Ö.1274 tarihi aynı zamanda Urartuların bölgedeki varlıklarının ilk ifadesiydi. Bu ifadeler yıllar sonra araştırmacıların yeni bir alanda kazı yapmalarına olanak sağlamıştı. Uruadri ülkesinin Salmanasar I döneminde yazıtlara konu olması kralın babası olan Adad-Nirari I dönemine rastlıyor olmalıydı. Adad-Nirari I döneminde günümüzde Tur-Abdin'in batısındaki Habur kenti ile Fırat Nehri arasında kalan bölgedeki Hanigalbat'a saldırı düzenleyerek topraklarını genişletme hareketi göze çarpar. Bu kentin kuşatmasından sonra Asurlular için Fırat'ın doğu yakasında yer alan Van Gölü ve çevresi dikkat çekecektir. Çünkü orada Uruadri dedikleri Urartular yaşamaktaydılar. Yani Adad-Nirari I o bölgede bir hareketliliğin olduğunu görmüş, bastırmak için de yoğun bir şekilde askeri planlar düzenlemişti. Arkeolojik kazılarda Erken Demir Çağ ile beraber batı İran bölgesine ve Doğu Anadolu bölgesine gelmeye başlayanlar çanak çömleklerin farklı modellerini yaparlar. Önceleri "Boyalı çanak çömlek kültürü"ndeki modellerle bu işlemi yapanlar daha sonraları "gri keramik" dedikleri "keramik" türünü geldikleri bölgede yoğun bir şekilde kullandılar. Bölgede çanak çömleklerin işçiliğine önem veren halk bu çalışmalarını mezarlara sunu olarak koymaya da başlarlar. Özellikle Van ili bölgesine yerleşen bu halkın yüksek dağlarda yaşamı aramaları ve orada yerleşmeleri hala tartışmalı bir şekilde anlatılır. Bu tartışmalar içinde uygarlığın çamurdan yaptığı kapları renklendirmelerinin kuzey bölgelerde yaşayan Ermeni halkına mal edilişi ortaya atılmaktadır. Oysa Ermeniler Urartu krallarının saldırılarına hedef olmadan önce Van ve çevresinde değil Aras Nehri çevresinde yaşamaktaydılar. Van ve çevresinde yaşayanlar küçük beylikler halinde yaşayan topluluklardı. Bu toplulukların çoğu da Mezopotamya bölgesinde Sümer Devleti'nin sona ermesiyle ortaya çıkan Asur ve Babil kent krallıkların çekişmelerinden dolayı göç eden aşiretlerden oluşmaktaydı.

Bölgeye geldiklerinde yerel kültürlerini yeni baştan ele almış ve değişik bir yaşamla artık bölgenin gelecekteki hakimi olmaya aday olmuşlardı. Çivi yazısı kullanmaları onların Mezopotamya bölgesinden gelmelerinin kanıtı olarak belirtilmesi yanlış olmayacaktır. Uruadri (ya da Urartular) halkının yaşam tarzına ba-

kıldığında Güney Amerika uygarlığına damgasını vuran Mayalar özellikle İnkaların yüksek tepelerde ya da dağlarda yaşama alışkanlığına benzediğine tanık olmak pek de şaşırtıcı değildir. Kürt aşiretlerinin yüksek dağlarda yaşamı seçmeleri güney Amerika'da yaşayan Maya, İnka ve Aztek yerlilerinin yaşamlarıyla örtüşür bir durumdadır. Onların neden dağların yüksek yerlerine çekilmeleri de düşündürücüdür. Bu benzer yaşam tarzının Urartulardan mı yoksa Mayalar, İnkalar ve Azetklerin henüz belirsiz olan geleneklerinden mi birbirine karıştığı da henüz bilinemiyor? Kazılarda bulunan veriler Uruadri olarak adlandırılan halk topluluğunun yaklaşık İ.Ö. 2 bin yıllarına dayandığı belirtilir. Hatta 1984 yılında Van Gölü havzasındaki arkeolojik kazılarda İ.Ö. 2 bin yıllarda höyüklerde herhangi bir kuşatma, istilanın olmadığı belirtilmektedir. Prof. Dr. Altan Çilingiroğlu *"...Boyalı çanak çömlekler Van Gölü Havzasına Erken Demir Çağların gelmesiyle birlikte, yerini tek renkli, ancak gri olmayan, bir çanak çömlek türüne bırakmıştır. Batı İran'da yaygın olarak ele geçen gri keramik, bir anlamda Batı İran Demir Çağı I kültürünün simgesi durumuna getirilmiştir. Batı ve kuzeybatı İran'da Erken Demir Çağın başlangıcını simgeleyen gri keramiğin bu yöreye, ilerde de belirteceğimiz gibi, Tunç Çağların sonundaki bir güç dalgası ile geldiği ve halkların batı İran'da önceki dönemden birçok konuda farklı yeni bir kültür başlattıkları bilinmektedir. Batı İran'da Erken Demir Çağı'nın başlangıcının tarihi Asur Kralı Asur-Ubalit I'in saltanat tarihlerinde (İ.Ö.1363-1328) önceye tarihlenmektedir. Kuzeybatı İran'daki Hasanlu yerleşme yerinden elde edilen verilere göre Demir Çağ I'in tarihi bu yörede İ.Ö. 1450-1400 yıllarına kadar geriye gitmelidir. Benzer tarihler Luristan, Tepe Giyan, Marlik, Geoy tepe ve Havtavan Tepe için de geçerli olmalıdır. Batı İran'da boyalı çanak çömlek geleneğinin yerini gri renkli ve genellikle düğme dipli kadehlerin, ağızdan emzikli kapların ve iki kulplu fincanların yaygın olduğu bu keramik geleneğine bırakması yöreye gelen yeni halk toplulukları ile açıklanmalıdır..."* şeklinde tarihsel bir ayrıntıyı açıklar.

Bu ayrıntılara bakıldığından Mezopotamya bölgesi sınırlarında bulunan İran tarafından gelen aşiretlerin kendi yerel kültürlerini de getirerek yeni bir yaşam başlattıklarını çekinmeden anlatabili-

riz. Belgeler ve arkeolojik kazılardaki katmanların ölçülmesinde Uruadri halklarının İ.Ö.1300'den öteye gidemedikleri görülmektedir. Demek ki Urartuların oluşumlarını hazırlayan aşiretlerin toplanma tarihi İ.Ö.1300 civarı olarak belirtilmektedir. Asur Kralı Salmanasar I'in yazıtında Uruadri ülkesinin sekiz ülke ve yaklaşık 51 kentten oluştuğunu açıklar. Yazıtında *"...Himme, Uadkun, Bargun, Salua, Halila, Nilipahri, Zingan adlı sekiz ülkeyi ve (bu kentlere) ait askeri güçlerini ele geçirdim. 51 kenti zaptettim, yaktım, mallarına haraç olarak el koydum. Tüm Uruadri ülkesini üç günde Tanrım Assur'un ayaklarına dize getirdim."* şeklinde ayrıntılarını belirtir. Asur Kralları Tukulti-Ninurta, Urartular için "Nairi" Tiglatpileser ise Uruadri (Urartu) için "Yukarı deniz" ülkesi ibaresini kullanmışlardı. Tukulti-Ninurta yazdırdığı bir yazıtta *"...Patikalarını benden önce hiçbir kralın bilmediği, yolu olmayan uzak dağları geçtim. Nairi ülkesinin 43 kralı savaşmak için karşıma dikildi. Onlarla savaştım ve saltanatlarına son verdim..."* şeklinde Urartuları Nairi diye adlandırarak onlarla nasıl savaştığını belirtmektedir. (Bazı kaynaklardaki çevirilerde yazıtta belirtilen 43 kral bazı kaynaklarda 40 kral olarak gösteriliyor.) Tiglatpileser I'in yazıtında ise *"...Zorluklarla dolu yollardan ve geçmiş günlerin krallarının görmediği dik geçitlerden Yukarı denizin kıyısında yer alan irak ülkelerin üzerine yürüdüm..."* şeklinde bir tanımlama getirir. Bu yazıtlardaki ifadelere bakıldığında Sümer Kent Devleti'yle Akad Krallığı'nın yıkılışından kısa bir süre önce bölgeyi terk eden aşiretlerin kürt oldukları ve onların boşluklarında da faydalanan Asur ile Babillerin yeni kent devletleri kurdukları göze çarpar. Demek ki Van bölgesinde yaşam hareketliliği olmadığı zaman Mezopotamya bölgesinde özellikle Urmiye Gölü çevresindeki aşiretler Van denizi olarak bilinen bölgeye gelerek yeni bir yaşam başlatırlar. Dağınık olan aşiretler zamanla federasyon şekline dönüşerek krallığa dönüşürler.

Urartu: İ.Ö. 900-600 yılları civarında Van Gölü civarında kurulan bir krallıktır. (Bir kaynakta 1988 yılında Horovitz "Babil Dünya Haritasında" Urartuların Eski Doğunun siyasal coğrafyasında yer alan bir krallık olduğunu yazar. Sippar ya da Borsipa'da bulunan tabletlerde Assur'un kuzeyinde yer alan bir krallık olarak

yazılır.) İlk yazılı kaynaklar ise Asur Kralı Salmanasar I (İ.Ö.1263-1234) tarafından yazılmış yazıtlarda tarihçilerin karşısına çıkar. Bu yazıtta *"...Onların görkemli dağların kayalarına çıktım. Himme, Uatkun, Masgun, (Ya da Margun), Salua, Halila, Luha, Nilpahri (ya da Z/Sallipahri) ve Zingun ülkelerini fethettim. 8 ülkeyi ordularıyla birlikte yendim. 51 kentini yakıp, yıktım. Tüm mal varlıklarını ellerinden aldım. Bütün Uruadri ülkesini 3 gün içinde yendim. Assur'a boyun eğdirdim. Gençlerini seçtim ve hizmetime aldım. Onlara (yani Urartu ülkelerine) her zaman için ağır bir haraç yükünü zorla kabul ettirdim. (Grayson 1972:81)..."* ifadeler yer almıştı. Başkentleri Tuşpa (Bugünkü Van ilidir) ("Ur-artu") (yukarı ülke, yüksek memleket) Mezopotamya'daki Ur kenti de, Sümerlerin dilinde yukarı, yüksek anlamında kullanıldı. Salmanasar I (İ.Ö.1274-1245) Urartu ülkesi için "Uruatri (u)" şeklinde söz eder. Ada yerleşim yerinde (bak Ada) bulunan bir yazıtta Urartu sözcüğünün karşılığında "Şuhi-na" sözcüğü kullanılmıştır. Yazıtın tamamı okunamadığı için bu sözcüğün anlamı ve neden kullanıldığı bilinemiyor. Önceleri 8 krallık ile kurulan bir uygarlık olduğu ve daha sonraları da sayıları yaklaşık 60 civarında bulunan beyliklerden oluşmuş bir krallık olarak söz edilmektedir. Tiglatpileser I yazdığı yazıtta Urartu adını "Maşgan" ve "Meldi" (Malatya) kentleriyle beraber kullanmıştı. Sami, Hint-Avrupa, Hatti dilinden başka Hurilerin kullandığı farklı bir dili de kullanıyorlardı. İncil Urartu ülkesini "Ararat" olarak belirtir. Kendilerini "evrenin kralları" olarak tanımlayan krallarıyla Anadolu'daki yüksek tepelerin başında üçyüzyıl yıl gibi uzun bir dönem yaşamlarını sürdürdüler. İ.Ö.810-730 en kuvvetli oldukları dönem. Güneyde Asur ülkesi, batıda ise Hatti ülkesine yayıldılar. Feodal bir devletti. Asurlular yazıtlarında bu halk için "Nairi" diye yazmışlardı. Buna örnek olarak Asurluların Kralı Salmanasar II, Dicle Nehri civarında oturanlara Nairi, Fırat civarında oturanlara da Urartu adını vermişti. Bunların ne iyi denecek tarlaları ve ne de altın madenleri vardı. Yoksulluk içinde çileli bir yaşam sürmüş bir krallık olarak tarihçilerin belleğinde yer aldı. İ.Ö.yaklaşık 1300 yıllarında yaşamış olduğu tahmin edilen bu uygarlık, 1827 yılına kadar Asurlularla karıştırılmıştı. İşte

ne olduysa 1827'den sonra oldu. Fransa'daki "Asya Araştırma Derneği" 1827 yılında Alman araştırmacı Friederich Eduard Schulz'u Van iline araştırma yapmak üzere görevlendirdi. Genç bilim adamı 1827 yılında Van'daki araştırmalarını yaparken bulduğu herşeyin bir kopyasını elle çizerek Fransa'ya gönderdi. 1829 yılında ise bu talihsiz genci Hakkari'de önlenemez bir şansızlık bekliyordu. Başkale'nin yüksek dağlarında Urartularla ilgili araştırma yaparken burada kendisini konuk eden köylüler tarafından öldürüldü. Bu genç bilim adamının 1827 yılındaki araştırma tarihi Urartular için bir başlangıç olarak arkeoloji tarihine geçti. Bu tarihten yaklaşık 13 yıl sona yani 1840 yıllarında Van'da gezmeye gelen Sir Henry Layard (Asur başkentleri olan Nimrud ile Ninova'nin kazılarından dolayı tanındı.) bu kentte gördüğü yazıtların Asurluların yazıtlarından farklı bir çalışma olduğunu gördü. Bu yazıtların Van iline özgü bir uygarlık olduğunu anladı. Daha sonraki yıllarda yanı 1900 yıllarına doğru Asurluların uygarlığı olarak tahmin edince Van ve civarındaki uygarlığın Urartulara ait bir uygarlık olarak dünya tarihine girmişti. Sir Henry Layard'ın bu açıklamalarından sonra yani 1880 yılında İstanbul hükümeti Van bölgesinde kazılar yapmak üzere bir ekip görevlendirdi. Bu kazı ekibi Musul kökenli bir protestan olan Hormuzd Rassam başkanlığında yürütüldü. Toprakkale kayalığında yaptığı bilinçsiz kazılar nedeniyle tepe, açılan kanallar yüzünden çökmüştü. Aynı yerde Londra'daki Biritish Museum ekibinin kazılarında çeşitli buluntular ele geçmesine karşın Rassam'ın yaptığı çalışmalar hayal kırıklığı yaratmıştı. 1898/99 yılında Alman ekibinin yaptığı kazılardan sonra 1911/12 ve 1915/17 tarihlerinde Ruslar kazılar yürüttüler. Toprakkale kayalığı kazı ekipleri tarafından delik deşik edilmişti... Kazılar sonucunda elde edilen eserler ise dünyanın çoğu yerlerine dağılmıştı... Anadolu'da adı duyulan bu uygarlığa sahip olmayan Osmanlı yetkilileri eserlerin yurt dışına taşınmasına engel olamamış. Bu eserler arasında Urartuların Tanrılar panteonunun Baş Tanrısı Haldi'nin de tunçtan heykelciklerle süslü tahtı ne yazık kı çalınan eserler arasındaydı. Zaten bu bölgede yaşayan halka Asurlular "Urartu" adını takmışlardı. Ancak Urartular kendilerine "Biaini" diyorlardı. Bu sözcük halk arasındaki söy-

Urartu kulturüne ait Ayanis kalesinde bulunan bir kap

lemiyle deformasyona uğrayarak "Bian"ve bazen de "Vian" şeklindeki ifadelerle bu günkü Van sözcüğünün yaratılmasını sağladılar. Urartu Krallığı'nın temelleri Aramu adlı bir beyden atılmış olduğu belirtilmişse de ilk defa devlet olarak tanınması Sarduri I tarafından gerçekleşmiştir. Burası Anadolu uygarlığının çatısı olarak bilinir. Bir ara kazıların bittiği bu bölgede İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra yeniden başladığı göze çarpar. 1939 yılında sonra Urartuların Ermenistan'da bulunan Karmir Blur, Erebuni ve Armavir Kaleleri Rus arke-ologlar tarafından incelemeye alındı. Türkiye nedense ancak 1959 yılından sonra bu bölgeye önem vermeye başla-yarak kazıları başlattı. Emin Bilgiç, Afif Erzen, Kemal Balkan ve Tahsin Özgüç gibi Türk Arkeologları kazı ekipleriyle çalışmalara katıldılar. Bunların arkeolojik çalışmaları bu bölgeye verilen değerin ortaya çıkmasını sağladı. 1980 ile 1990 yıları arasında Baki Öğün, Altan Çilingiroğlu, M. Taner Tarhan, Veli Sevin ve Oktay Belli yeni arkeolojik kazılara başladılar. Bu kazılardan halen devem edenler de vardır. Araştırmacı arkeologların çalışmalarıyla bu uygarlığın dili, dinsel varlığı ve uygarlığıyla ilgili ana hatlar ortaya çıkmıştı. Burada yaşayan halk Hint-Avrupa dillerinin dışında bir dil daha kullanıyordu. Van bölgesinde daha sonra köle olarak bölgeye getirilen Ermenilerle aynı dili konuşmuyorlardı. Urartular İ.Ö. 2000'de Kuzey Suriye, Doğu Anadolu ve Kuzey Mezopotamya'yı etkisi altına alan Hurri diliyle aynı paraleldeydi. Genellikle güneydeki Asurluların kullandığı çivi yazısını kullanıyorlardı. Aynı zamanda da Hitit hiyerogliflerine benzer bir yazı şekilleri de vardı. Özellikle ekonomileri hayvancılığa dayanan bu halk aşiretler halinde bir yaşam sürdürdü. Yapılan arkeolojik kazılardaki açıklamalar bu halkın göçer hayatından kurtulamadığı ve kentleşmeye önem vermedikleri saptandı. Bu halk ile ilgili ilk yazılı bilgiler Asurlular tarafından verilmiştir. Bu yazıtlara göre yaklaşık İ.Ö.1300 yılları civarında "Urartri" ile "Nairi"

adında iki güçlü devletten söz edilir. Bunlardan Urartri Van bölgesi, Nairi ise Diyarbakır bölgesinde etkiliydiler. Bu iki güçlü devletin sınırları ayrı, dilleri ise aynıydı. Aşiretlerin yoğun olarak yer aldığı krallıklardı. Bu iki krallık daha sonraları yaklaşık İ.Ö. 830 yılları civarında birleşerek Urartu krallığını oluşturdular. Van yöresinde kısa sürede büyüyerek kaleler ve koruma alanları yaptılar. Asur Kralı Salmanasar I (Salmanu-aşared) ilk işi güçlenen Urartu Krallığı'na saldırmak oldu. Urartular Asur saldırılarına ancak üç gün dayanabildiler. Asur askerleri Urartulara ait Arinna kentini ele geçirip yağmaladılar. Tiglatpileser I (Tukulti-apil-Eşarra) krallık tacını takar takmaz Van bölgesinde tehlikeli bir çıkış yapan Urartulara karşı sefer hazırlığına başladı. Tiglatplaser Van Gölü ve Van'a "Tuşpa" adını taktı. Böylece Urartu Devleti İ.Ö.850-730 arasında 120 yıl bölgede gücünü gösterdi. Sınırları doğuda Hazar denizi, batıda Fırat Irmağı, güneyde Toroslar ve kuzeyde Kafkasya içlerine kadar büyüdü. Savaşlarda elde ettikleri ganimetlerle oldukça zenginleşti. Kayalara oyulmuş bir tapınağın duvarlarında devleti temsil eden 70 kadar Tanrı ve Tanrıça'nın adları liste halinde belirtilmişti. Bu liste çivi yazısı kullanılarak hiyerarşik bir düzenlemeyle belirtilmişti. Bunlar için adak olarak kesilecek koç ve boğaların sayıları da belirtilmişti. Buna göre listenin ilk sırasında 17 boğa ve 34 koç Savaş Tanrısı Haldi'ye, 6 boğa ve 12 Koç Fırtına Tanrısı Teişeba'ya, 4 boğa ve 8 koç Güneş Tanrısı Şivini için verilecekti. Tanrıçalar listenin altında yer alarak onlar için 1 inek ve bir koç adak olarak verilmişti. Urartular, Başkent Van'ın yakınlarında Anzaf, Kevenli, Elmalık ve Çavuştepe'de, Muradiye yakınındaki Körzüt'ta, Ağrı'nın Patnos ilçesinde, Iğdır Karakoyunlu'da, Muş'un Varto ilçesinin yakınındaki Habipuşağı'ında ve Ermenistan'daki Armavir'de kartal yuvalarına benzer çok kaleler yaptılar. İ.Ö. yaklaşık 8. yüzyıl civarında Asur saldırıları karşısında gücünü kaybederek yavaş yavaş yok oldu. Ancak etkinliklerini İ.Ö 7. yüzyıl sonlarına kadar sürdürdüler. Son kralları Rusa'nın çabaları da çözüm getiremeyince tarih sahnesinden Asurlular gibi silindiler... Geride kalanlar için "Alarodialılar"ve "Khaldler" adıyla söz ettiler. Bu uygarlık ile ilgili bulunan bazı tarihi buluntular yurt dışındaki müzeleri süslemektedir. Türkiye'de ise Van, Gaziantep, Ankara,

Adana ve Sadberk Hanım Müzeleri'nde sergilenmektedirler. Uygarlık ile ilgili tunçtan yapılmış süs eşyaları Frigya ve Etrükslerde de bulundu.

Urartuların erken tarihi: Urartu devletinin merkez yerleşim bölgesi olan Van (Tuşpa) ilinde yapılan arkeolojik kazıların sonuçlarında yerleşim yaşamının İ.Ö.5000 yıllarına kadar ulaştığı anlatılır. Bugün Van'da yapılmış olan havaalanı sınırları içinde yer alan Tilkitepe Höyüğü ile Van–Erciş karayolunun 40 km'sine yakın Yılantaş Höyüğü Urartuların kültürel izlerini taşıyan iki önemli höyüktür. Bu iki höyükte bulunan bazı arkeolojik buluntular bölgenin çok daha eski kültürlerinden izler verir. 1899 yılında Tilkitepe Höyüğü'nde yapılan arkeolojik kazılarda üç ana kültür tabakasının varlığı görüldü. Bunlardan en eskisi İ.Ö.5000 yıllarına ait olduğu tahmin edildi. Burada bulunan bir diğer buluntu ise Mezopotamya kültüründe "orta kalkolitik" kültürünü simgeleyen "Ubaid" adlı kültürle çağdaş olduğu söylenir. Tilkitepe'de bulunan çanak çömlekler ise İ.Ö.3000 tarihlerini gösterir.

Urartu devlet dini: Urartular İ. Ö. 900-600 yılları civarında Van Gölü civarında kurulan bir krallıktır. (Bir kaynakta 1988 yılında Horovitz "Babil Dünya Haritasında" Urartuların Eski Doğunun siyasal coğrafyasında yer alan bir krallık olduğunu yazar. Sippar ya da Borsipa'da bulunan tabletlerde Assur'un kuzeyinde yer alan bir krallık olarak yazılır.) İlk yazılı kaynaklar ise Asur Kralı Salmanasar I (İ.Ö.1263-1234) tarafından yazılmış yazıtlarda tarihçilerin karşısına çıkar. Bu yazıtta *"...Onların görkemli dağların kayalarına çıktım. Himme, Uatkun, Masgun, (Ya da Margun), Salua, Halila, Luha, Nilpahri (ya da Z/Sallipahri) ve Zingun ülkelerini fethettim. 8 ülkeyi ordularıyla birlikte yendim. 51 kentini yakıp, yıktım. Tüm mal varlıklarını ellerinden aldım. Bütün Uruadri ülkesini 3 gün içinde yendim. Assur'a boyun eğdirdim. Gençlerini seçtim ve hizmetime aldım. Onlara (yani Urartu ülkelerine) her zaman için ağır bir haraç yükünü zorla kabul ettirdim. (Grayson 1972:81)..."* ifadeler yer almıştı. Başkentleri Tuşpa (Bugünkü Van ilidir) "Ur-artu" (yukarı ülke, yüksek memleket) Mezopotamya'daki Ur kenti de, Sümerlerin dilinde yukarı, yüksek anla-

mında kullanıldı. Salmanasar I (İ.Ö.1274-1245) Urartu ilkesi için "Uruatri (u)" şeklinde söz eder. Onların yaşadıkları Ada yerleşim yerinde bulunan bir yazıtta Urartu sözcüğünün karşılığında "Şuhi-na" sözcüğü kullanılmıştır. Yazıtın tamamı okunamadığı için bu sözcüğün anlamı ve neden kullanıldığı bilinemiyor. Önceleri 8 krallık ile kurulan bir uygarlık olduğu ve daha sonraları da sayıları yaklaşık 60 civarında bulunan beyliklerden oluşmuş bir krallık olarak söz edilmektedir. Tiglatpileser I yazdığı yazıtta Urartu adını "Maşgan" ve "Meldi" (Malatya) kentleriyle beraber kullanmıştı. Sami, Hint-Avrupa, Hatti dilinden başka Hurilerin kullandığı farklı bir dili de kullanıyorlardı. İncil Urartu ülkesini "Ararat" olarak belirtir. Kendilerini "evrenin kralları" olarak tanımlayan krallarıyla Anadolu'daki yüksek tepelerin başında üçyüzyıl yıl gibi uzun bir dönem yaşamlarını sürdürdüler. İ.Ö.810-730 en kuvvetli oldukları dönem. Güneyde Asur ülkesi, batıda ise Hatti ülkesine yayıldılar. Feodal bir devletti. Asurlular yazıtlarında bu halk için "Nairi" diye yazmışlardı. Buna örnek olarak Asurluların Kralı Salmanasar II Dicle Nehri civarında oturanlara Nairi, Fırat civarında oturanlara da Urartu adını vermişti. Bunların ne iyi denecek tarlaları ve ne de altın madenleri vardı. Yoksulluk içinde çileli bir yaşam sürmüş bir krallık olarak tarihçilerin belleğinde yer aldı.

İ.Ö.yaklaşık 1300 yıllarında yaşamış olduğu tahmin edilen bu uygarlık, 1827 yılına kadar Asurlularla karıştırılmıştı. İşte ne olduysa 1827'den sonra oldu. Fransa'daki "Asya Araştırma Derneği" 1827 yılında Alman araştırmacı Friederich Eduard Schulz'u Van iline araştırma yapmak üzere görevlendirdi. Genç bilim adamı 1827 yılında Van'daki araştırmalarını yaparken bulduğu her şeyin bir kopyasını elle çizerek Fransa'ya gönderdi. 1829 yılında ise bu talihsiz genci Hakkari'de önlenemez bir şansızlık bekliyordu. Başkale'nin yüksek dağlarında Urartularla ilgili araştırma yaparken burada kendisini konuk eden ağalar tarafından öldürüldü. Bu genç bilim adamının 1827 yılındaki araştırma tarihi Urartular için bir başlangıç olarak arkeoloji tarihine geçti. Bu tarihten yaklaşık 13 yıl sona yani 1840 yıllarında Van'da gezmeye gelen Sir Henry Layard (Asur başkentleri olan Nimrud ile Ninova'nin kazılarından dolayı tanındı.) bu kentte gördüğü

yazıtların Asurluların yazıtlarından farklı bir çalışma olduğunu gördü. Bu yazıtların Van iline özgü bir uygarlık olduğunu anladı. Daha sonraki yıllarda yanı 1900 yıllarına doğru Asurluların uygarlığı olarak tahmin edince Van ve civarındaki uygarlığın Urartulara ait bir uygarlık olarak dünya tarihine girmişti. Sir Henry Layard'ın bu açıklamalarından sonra yani 1880 yılında İstanbul Hükümeti Van bölgesinde kazılar yapmak üzere bir ekip görevlendirdi. Bu kazı ekibi Musul kökenli bir protestan olan Hormuzd Rassam başkanlığında yürütüldü. Toprakkale kayalığında yaptığı bilinçsiz kazılar nedeniyle tepe, açılan kanallar yüzünden çökmüştü. Aynı yerde Londra'daki Biritish Museum ekibinin kazılarında çeşitli buluntular ele geçmesine karşın Rassam'ın yaptığı çalışmalar hayal kırıklığı yaratmıştı. 1898/99 yılında Alman ekibinin yaptığı kazılardan sonra 1911/12 ve 1915/17 tarihlerinde Ruslar kazılar yürüttüler. Toprakkale kayalığı kazı ekipleri tarafından delik deşik edilmişti... Kazılar sonucunda elde edilen eserler ise dünyanın çoğu yerlerine dağılmıştı... Anadolu'da adı duyulan bu uygarlığa sahip olmayan Osmanlı yetkilileri eserlerin yurt dışına taşınmasına engel olamamış.

Bu eserler arasında Urartuların Tanrılar listesinin Baş Tanrısı Haldi'nin de tunçtan heykelciklerle süslü tahtı ne yazık kı çalınan eserler arasındaydı. Zaten bu bölgede yaşayan halka Asurlular "Urartu" adını takmışlardı. Ancak Urartular kendilerine "Biaini" diyorlardı. Bu sözcük halk arasındaki söylemiyle deformasyona uğrayarak "Bian"ve bazen de "Vian" şeklindeki ifadelerle bu günkü Van sözcüğünün yaratılmasını sağladılar. Urartu Krallığı'nın temelleri Aramu adlı bir beyden atılmış olduğu belirtilmişse de ilk defa devlet olarak tanınması Sarduri I tarafından gerçekleşmiştir. Burası Anadolu uygarlığının çatısı olarak bilinir. Bir ara kazıların bittiği bu bölgede ikinci dünya savaşından sonra yeniden başladığı göze çarpar. 1939 yılında sonra Urartuların Ermenistan'da bulunan Karmir Blur, Erebuni ve Armavir Kaleleri Rus arkeologlar tarafından incelemeye alındı. Türkiye nedense ancak 1959 yılından sonra bu bölgeye önem vermeye başlayarak kazıları başlattı. Emin Bilgiç, Afif Erzen, Kemal Balkan ve Tahsin Özgüç gibi Türk Arkeologları ka-

zı ekipleriyle çalışmalara katıldılar. Bunların arkeolojik çalışmaları bu bölgeye verilen değerin ortaya çıkmasını sağladı. 1980 ile 1990 yılları arasında Baki Öğün, Altan Çilingiroğlu, M. Taner Tarhan, Veli Sevin ve Oktay Belli yeni arkeolojik kazılara başladılar. Bu kazılardan halen devem edenler de vardır. Araştırmacı arkeologların çalışmalarıyla bu uygarlığın dili, dinsel varlığı ve uygarlığıyla ilgili ana hatlar ortaya çıkmıştı. Burada yaşayan halk Hint-Avrupa dillerinin dışında bir dil daha kullanıyordu. Van bölgesinde daha sonra köle olarak bölgeye getirilen Ermenilerle aynı dili konuşmuyorlardı. Uartular İ.Ö. 2000'de Kuzey Suriye, Doğu Anadolu ve Kuzey Mezopotamya'yı etkisi altına alan Hurri diliyle aynı paraleldeydi. Genellikle güneydeki Asurluların kullandığı çivi yazısını kullanıyorlardı. Aynı zamanda da Hitit hiyerogliflerine benzer bir yazı şekilleri de vardı. Özellikle ekonomileri hayvancılığa dayanan bu halk aşiretler halinde bir yaşam sürdürdü. Yapılan arkeolojik kazılardaki açıklamalar bu halkın göçer hayatından kurtulamadığı ve kentleşmeye önem vermedikleri saptandı. Bu halk ile ilgili ilk yazılı bilgiler Asurlular tarafından verilmiştir.

Asur kralları tarafından hazırlanan yazıtlara göre yaklaşık İ.Ö.1300 yılları civarında "Urartri/Uruadri" ile "Nairi" adında iki güçlü devletten söz edilir. Bunlardan "Urartri/Uruadri" Van bölgesi, Nairi ise Diyarbakır bölgesinde etkiliydiler. Bu iki güçlü devletin sınırları ayrı, dilleri ise aynıydı. Aşiretlerin yoğun olarak yer aldığı krallıklardı. Bu iki krallık daha sonraları yaklaşık İ.Ö. 830 yılları civarında birleşerek Urartu Krallığı'nı oluşturdular. Van yöresinde kısa sürede büyüyerek kaleler ve koruma alanları yaptılar. Asur Kralı Salmanasar I (Salmanu-aşared) ilk işi güçlenen Urartu Krallığı'na saldırmak oldu. Urartular Asur saldırılarına ancak üç gün dayanabildiler. Asur askerleri Urartulara ait Arinna kentini ele geçirip yağmaladılar. Tiglatpileser I (Tukultıapil-Eşarra) krallık tacını takar takmaz Van bölgesinde tehlikeli bir çıkış yapan Urartulara karşı sefer hazırlığına başladı. Tiglatpileser Van Gölü ve Van'a "Tuşpa" adını taktı. Böylece Urartu Devleti İ.Ö.850-730 arasında 120 yıl bölgede gücünü gösterdi. Sınırları doğuda Hazar denizi, batıda Fırat Irmağı, güneyde Toroslar ve kuzeyde Kafkasya içlerine kadar büyüdü. Savaşlarda

elde ettikleri ganimetlerle oldukça zenginleşti. Kayalara oyulmuş bir tapınağın duvarlarında devleti temsil eden 70 kadar Tanrı ve Tanrıça'nın adları liste halinde belirtilmişti. Bu liste çivi yazısı kullanılarak hiyerarşik bir düzenlemeyle belirtilmişti. Bunlar için adak olarak kesilecek koç ve boğaların sayıları da belirtilmişti. Buna göre listenin ilk sırasında 17 boğa ve 34 koç Savaş Tanrısı Haldi'ye, 6 boğa ve 12 koç Fırtına Tanrısı Teişeba'ya, 4 boğa ve 8 koç Güneş Tanrısı Şivini için verilecekti. Tanrıçalar listenin altında yer alarak onlar için 1 inek ve bir koç adak olarak verilmişti. Urartular, Başkent Van'ın yakınlarında Anzaf, Kevenli, Elmalık ve Çavuştepe'de, Muradiye yakınındaki Körzüt'ta, Ağrı'nın Patnos ilçesinde, Iğdır Karakoyunlu'da, Muş'un Varto ilçesinin yakınındaki Habipuşağı'ında ve Ermenistan'daki Armavir'de kartal yuvalarına benzer çok kaleler yaptılar. İ.Ö. yaklaşık 8. yüzyıl civarında Asur saldırıları karşısında gücünü kaybederek yavaş yavaş yok oldu. Ancak etkinliklerini İ.Ö 7. yüzyıl sonlarına kadar sürdürdüler. Son kralları Rusa'nın çabaları da çözüm getiremeyince tarih sahnesinden Asurlular gibi silindiler... Geride kalanlar için "Alarodialılar"ve "Khal-dler" adıyla söz ettiler.

Bu uygarlık ile ilgili bulunan bazı tarihi buluntular yurt dışındaki müzeleri süslemektedir. Türkiye'de ise Van, Gaziantep, Ankara, Adana ve Sadberk Hanım Müzeleri'nde sergilenmektedirler. Uygarlık ile ilgili tunçtan yapılmış süs eşyaları Frigya ve Etrükslerde de bulundu. Kral İşpuini'nin gösterdiği askeri başarılar, Urartu yönetimi ve dinsel gelişmesi üzerine önemli derecede etkili olmuştur. Bu kral döneminde Urartu dini şekil bulmaya çalışmıştır. Yapılan tapınaklar ve yazılıtaşlar bunun en iyi göstergesi olarak ele alındı. Dinin şekil almasını gösteren bir yazılıtaş Van ili sınırlarındaki Zımzım Dağı eteklerinde Kral İşpuini ve oğlu Menua tarafından yaptırılan ve "Meherkapı yazıtı" olarak bilinen kayaya oyulmuş bir niş içindeki yazıttır. Meherkapı (Mithra Kapısı) yazıtında bütün Tanrı ve Tanrıçaların isim listesiyle yapılacak olan kurbanlık hayvanların özellikleri yazılmıştır. Urartu dini ile ilgili diğer komşu krallıkların dinsel yapılarının bilinmesine karşılık burada hiç bir bilgi bulunamamıştır. Bu uygarlıkta tapınaklar, kutsal alanlar, yapılmış olabileceği düşünülen dinsel törenler hakkında ne yazıktır ki henüz yeterli belge bulu-

namamıştır. Tanrılar aleminin oluşumu, rahipler ve kralların durumları, ölümden sonraki yaşamın özelliklerini belirtecek dinsel bir belirti yoktur. Bulunan 22 kil tablette dinsel yaşam anlatılmadığı gibi kralların diktirdikleri yazıttaşlarda da bu konuya nedense değinmemişler, ancak krallar civar beyliklerle yaptıkları savaşlarını abartarak anlatmışlar. Genelde kralların yazıtları Tanrı Haldi'ye yapılan övgülerle başlar ve daha sonra birkaç Tanrı'nın adıyla lanetler okunur gibi anılırlar. Adı geçen Tanrılarla ilgili tapınaklar, tören alanları ve tapınma alanları yapılmasına rağmen ikonografilerinde nedense Tanrılardan hiç söz etmemişler. Meherkapı yazıtında Tanrılarla ilgili bilgi veren yazıt, tek yazıt olma özelliğini hala koruyor. Bu yazıtta Urartu Tanrılar cemiyetinde adı geçen 79 Tanrı ve Tanrıça'nın adları yazılı olduğu gibi kesilecek kurbanlık hayvanın da cinsi ve miktarı belirtilmiştir. Tanrı ve Tanrıça adlarının dışında kutsal göl, dağ ve kentlere de kurbanlar verilmiştir. Meherkapı yazıtındaki listede yer alan Tanrılardan 63'ü erkektir. Tanrıçalar sıralamasında ise Arubani, Huba ve Tuşbea ilk üç sırayı alırlar. Bazı kentler de kutsal göründüğü için listede yer almışlardır. Bu kentlere de kurbanlar kesilmiştir.

Listedeki kentler, Musasir (Ardini) Kent Tanrısına, Kumenu Kenti Tanrısına, Haldi kapılarına, Göller Tanrısına, Sınırlar Tanrısına, dağlara ve nişi kentindeki Tanrı Ua kapısına şeklinde listede sıralanmışlardır. Urartuların Tanrılarına şölenler eşliğinde kurban sunmaları bir dini etkinlik şeklinde yapılırdı. Bir tablette yazılanlar dini etkinlikle ilgili önemli bir belirti olarak gösterilir. Tablette *"...Ağaçların meyveleri (?) toplandığında (?), Haldi'ye 3 koyun kesilmelidir. (ve) 3 koyun da Tanrılar heyetine; bağ... (olasılıkla: bağ bozumu yapıldığında) Haldi'ye 3 koyun kesilmeli (ve) Tanrılar heyetine de 3 koyun; üzümler sıkıldığında (?) Haldi'ye 3 koyun kesilmeli (ve) Tanrılar heyetine de 3 koyun ve şarap da sunulmalıdır..."* şeklindeki metnin geri kalanının anlaşılmaz ifadelerle dolu olduğu belirtilir. Ayrıca Bendimahi Çayı'nın kıyısında yer alan bir köşkte bulunan stelde de *"...eğer bağ...1 sığır ve 3 koyun kurban edilir. Haldi kapısında stel önünde şarap sunusu verilir..."* şeklinde ifadelerin bulunduğu belirtiliyor. Muşaşir'deki Haldi

tapınağında da sunu gereçlerinden söz eden bir yazıtta *"...Urartu krallarının Haldi'ye adamak için sundukları ve şaraplа doldurdukları, tunçtan büyük ayaklığıyla birlikte tunçtan büyük bir haru kazanı..."* açıklamaları yer almıştı. Bronz levha üzerinde çizilen ve elinde kalkan taşıyan Tanrılar; Turani, Ua, Nalaini, Arsimela, Anapaşa, Dieduani ve Şelardi olarak görüntülenmişlerdir. Ellerinde kargı, balta, mızrak, ok ve ışık demetleri taşıyanlar ise; Baş Tanrı Haldi, Teişeba, Şiuini, Hutuini, Şebitu olarak gösterilmektedir. Bu Tanrılar Meherkapı yazıtında çivi yazısıyla yazılan Tanrılar listesindeki sıralamaya göre resmedilmişlerdir. Bu yazıtın Urartu dinsel kültünde önemli bir yerinin olduğu söylenmektedir.

Yazıtta *"...Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua bu kapıyı Efendi Tanrı Haldi'ye yaptırdılar ve bir ferman çıkardılar...Tanrı Haldi'nin Tanrı Teişeba'nın, Tanrı Şivini'nin ve bütün Tanrıların.... Tanrı Haldi'ye 6 oğlak kesilsin; kurban olarak: Tanrı Haldi'ye 17 boğa ve 34 koyun, Tanrı Teişeba'ya 6 boğa ve 12 koyun, Tanrı Şivini'ye 4 boğa ve 8 koyun, Tanrı Hutuini'ye 2 boğa ve 4 koyun, Tanrı Turani'ye 1 boğa ve 2 koyun, Tanrı Ua'ya 2 boğa ve 4 koyun, Tanrı Nalaini'ye 2 boğa ve 4 koyun, Tanrı Arsimela'ya 2 boğa ve 4 koyun, Tanrı Anapsa'ya 1 boğa ve 2 koyun, Tanrı Diduaini'ye 1 boğa ve 2 koyun, Tanrı Selardi'ye 1 boğa ve 2 koyun, Tanrı Haldi'nin mızrağına 1 boğa ve 2 koyun, Tanrı Atbini'ye 1 boğa ve bir koyun, Tanrı Quera'ya 1 boğa 2 koyun, Tanrı Elipri'ye 1 boğa ve 2 koyun, Tanrı Tarraini'ye 1 boğa ve 2 koyun, Tanrı Adaruta'ya 1 boğa ve 2 koyun, Tanrı İrmuşini'ye 1 boğa ve 2 koyun,.... (ad silik) olan Tanrı'ya 1 boğa ve 2 koyun, Tanrı Alaptusini'ye 1 boğa ve 2 koyun, Tanrı Erina'ya 1 boğa ve 2 koyun, Tanrı Siniri'ye 1 boğa ve 2 koyun, Tanrı Unina'ya 1 boğa ve 2 koyun, Tanrı Airaini'ye 1 boğa ve 2 koyun, Tanrı Zızumaru'ya 1 boğa ve 2 koyun, Tanrı Hara'ya 1 boğa ve 2 koyun, Tanrı Araza'ya 1 boğa ve 2 koyun, Tanrı Ziuquni'ye 1 boğa ve 2 koyun, Tanrı Ura'ya 1 boğa ve 2 koyun, Tanrı Arsibedini'ye 1 boğa ve 2 koyun, Tanrı Arni'ye 1 boğa ve 2 koyun, Tanrı Haldi'nin İnirasesi'ne 1 boğa ve 2 koyun, Tanrı Haldi'nin büyüklüğüne 1 boğa ve 2 koyun, Tanrı Haldi'nin dıruse'sine 1*

boğa ve 2 koyun, Tanrı Haldi'nin ordusuna 2 boğa ve 4 koyun, Tanrı Teişeba'nın ordusuna 2 boğa ve dört koyun, Artu'arasu Tanrılarına 2 boğa ve 34 koyun, Ardini şehrinin Tanrısına 1 boğa ve 2 koyun, Qumenu şehrinin Tanrısına 1 boğa ve 2 koyun, Tuşpa şehrinin Tanrısına 1 boğa ve 2 koyun, Haldi şehrinin Tanrılarına 1 boğa ve 2 koyun, Arsiniu şehrinin Tanrılarına 1 boğa ve 2 koyun, Tanrı Haldi'nin daşe'sine 1 boğa ve 2 koyun, Tanrı Suba'ya 1 boğa ve 2 koyun, Haldi kapısına 1 boğa ve 2 koyun, Erida şehrinin Teişeba kapısına 1 boğa ve 2 koyun, Uisini şehrinin Şivini kapısına 1 boğa ve 2 koyun, Tanrı Elia'ya 1 boğa ve 2 koyun, Tanrı Haldi'nin merhametine 1 boğa ve 2 koyun, Tanrı Haldi'nin kudretine 1 boğa ve 2 koyun, Tanrı Haldi'nin susi'sinin Tanrılarına 1 boğa ve 2 koyun, Tanrı Talapara'ya 1 boğa ve 2 koyun, Tanrı Qilibani'ye 1 boğa ve 2 koyun, Ülkelerin Tanrısına 1 boğa ve 2 koyun, Dağların (?) Tanrısına 1 boğa ve 2 koyun, Göllerin Tanrısına 1 boğa ve 2 koyun, Kurbanların Tanrısına 2 boğa ve 14 koyun, (silinmiş...) 2 boğa ve 14 koyun, Bütün (diğer) Tanrılara 4 boğa ve 18 koyun, Tanrı Haldi'nin sığırlarına (?) 4 koyun, Nisi [ ] ni şehrinin Ua kapısına 2 koyun, Dağlara 10 koyun, Tanrıça Arabaini'ye 1 inek ve 1 koyun, Tanrıça Huba'ya 1 inek ve bir koyun, Tanrıça Tuşpa'ya 1 inek ve 1 koyun, Tanrıça Aui'ye 1 inek, Tanrıça Aia'ya 1 inek, Tanrıça Sardi'ye 1 inek, Tanrıça Sinuiardi'ye 2 koyun, Tanrıça İphari'ye 2 koyun, Tanrıça Barisa'ya 1 koyun, Tanrıça Silia'ya 1 koyun, Tanrıça Ar'a'ya 1 koyun, Tanrıça Adia'ya 1 koyun, Tanrıça Uia'ya 1 koyun, Ai Tanrıçalarına 4 koyun, Tanrıça Ardi'ye 2 koyun, İnua Tanrıçalarına 17 koyun (sunulsun), Tanrı Haldi tarafından ve bütün Tanrılar tarafından Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua'ya yaşam verilsin..." şeklinde devam eder.

Bu yazıt 1840 yılında Schulz, 1872'de Mondtmann, 1882, 1888, 1893'te Sayce, 1900'de Sandalgian, 1953'te Melikişvili tarafından okundu. Öncelikle mitolojinin anlamsal kökenine inildiğinde iki sözcüğün ortak noktasıyla elde edilmiş olduğu görülecektir. Bu sözcükler "Mitos ve Logos" sözcükleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Logos sözcüğü "bilgin, bilim, akıl" gibi anlamları içerir. Mitos ise doğada insan düşüncesinin çözemediği

doğaüstü olayları, bireyin aklıyla çözemediği sorunların karşılığı olarak kullanılmaktadır. Günümüz mantığının öne sürdüğü belgelere bakıldığında nasıl ki insanların kendi sosyal yaşamlarını belirten öyküler oluşturulmuşsa, Tanrıların da kendi aralarındaki sosyal yaşamı ve yaratılış özelliklerini belirten öyküler oluşmuştur. İşte Tanrıların sosyal yaşamlarıyla evrensel yaratılış özelliklerini belirten öyküler günümüzde "mitoloji" olarak tanımlanmıştır. Hangi araştırma kitabını, arkeolojik buluntu kitabını, yorumlar, anlatımlar ve tarihsel kaynaklı kitapları ele alıp incelediğinizde mutlaka karşınıza onların yaşam koşullarını beraberinde sürükleyen dinsel davranış ve tapınmalarla ilgili mitolojik öyküler ve bu öykülerle ilgili betimlenme çizimler karşınıza çıkar. Urartuların yaşadıkları bölgeler olan özellikle Van ve çevresinde bugün anlatılan mitolojilerin kaynakları çok uluslu uygarlıklara mal edilir. Kaynak olarak Mezopotamya'nın gösterildiği mitolojiler son dönemde bazı ulusların yeniden varlık kazanmasıyla bölünmeler içine itilmiştir. Kazı ekiplerinin konumlarına göre yaptıkları araştırmalarla bulunan buluntular bölgede yaşayan halkların özelliklerini belirtir düşüncesiyle kodlanarak, koruma altına alınırlar.

Özellikle Anadolu'da yapılan arkeolojik kazılarda Urartular, Hititler, Mezopotamya uzantısı küçük kent devlet ve krallıklarını ilgilendiren ve Asur ticaret adamlarının Anadolu'ya yapmış oldukları ticari çalışmalar bölge mitolojisinde yeni mitolojik öykülerin doğmasına neden olmuştur. Mitolojiler konusunda önemli eserlere imza atan Romen asıllı yazar, araştırmacı ve bilim adamı Mircea Ilıa'de söz konusu öykülerin kaynaklarına felsefi açıdan bakarak onların günümüz kültürüne yansıyan etkilerini ayrıntılarıyla gösterir. Berfin-Bahar Yayınları'ndan çıkan "Kürt Mitolojisi" adlı eserin yazarı Dr. Cemşid Bender ise Anadolu topraklarında egemenlik sürdürmüş olan Urartular, Hititler ve Asurluların bölgeye yansıyan mitolojik öykülerden Kürt ulusuna ait mitolojilerin olduğunu ileri sürerek Mitlerin kaynaklarını Kürt geleneklerine doğru yönlendirmiştir. Genel açıdan olaya bakıldığında Urartu kaynaklı buluntuların çoğunda etnik grup olarak Kürt halkının varlığı görülür. Bu nedenle Van ve çevresindeki mitolojilerin kaynakları Kürt halkının dönemindeki ya-

şam ve inanç kültüne yansıyan öyküler olacağı tartışmasız kabul edilecektir. Cemşid Bender bu mitolojik kökler için *"...Kürt mitolojisinden daha önceleri hiç söz edilmedi. Bunun nedeni, yaşadığımız dönemde ortaya çıkan arkeolojik verilere henüz ulaşılmamış olmasındandır. 1956'da Çatalhöyük, 1963'te Ergani'deki Çayönü, 1983 yılında kazılmaya başlanan ve 1991 yılına dek çalışmaları sürdürülen Urfa ile Samsat arasındaki Nevalaçori sitelerinin ortaya çıkması karanlıkları aydınlattı. Bunlardan Çatalhöyük, M.Ö.6500-5800 yıllarına, Çayönü sitesi M.Ö.7250-6750 yıllarına, Nevalaçori ise M.Ö.8600-8200 yıllarına tarihlenmektedir..."* şeklinde bir açıklamayla Kürt mitolojisinin temelinin bu tarihler arasında atılmış olabileceğini ifade etmektedir. Yapılan arkeolojik kazılar ve bilimsel araştırmalarda Urartularda gömme geleneği iki konumda uygulanmıştır. Yakarak ya da yakmadan yapılan ölü gömme gelenekleri hem birbirlerinden farklı törenler ve hem de farklı mimaride mezarlarla karşımıza çıkarlar.

Yakın doğuda binlerce yıl önce ölümün önemli sayılmasının kökeninde kralların öldükten sonra Tanrıların yanında yer alacaklarına, yoksulların da öldükten sonra tekrar dirilip yaşayacakları inancı yaygındı. Yapılan görkemli mezarlar güçlü olmayı temsil ediyordu. Yeniden dirilmenin getirdiği düşünce ölenin mezarına bıraktıkları armağanlarla süslenirdi. Bu eşyalar mezara girdikten sonra yeniden bir yaşamın başlaması düşünülürdü. Urartular topraklarına kattıkları diğer beyliklerin geleneklerine dokunmuyor aksine onları dinsel, kültürel ve sosyal yönden özgür bırakıyordu. Yani onların geleneklerine saygı gösteriyorlardı. Kare biçimli kule tipli tapınaklar birer örnek olarak görüldüğü gibi, Huri, Nairi ve Uruadriler gibi değişik gelenekler de göze çarpmaktaydı. Kaynaklar Urartuların ölü gömme geleneklerini tam olarak açıklamaya yeterli olmadığı söyleniyor. Açık hava tapınaklarında ölü gömme geleneğiyle ilgili Arkeolog Tahsin Özgüç Altıntepe tapınağındaki gelenek için *"...Bu açık hava mabedinin ölü kültü ile ilişkili olduğundan ve muayyen zamanlarda burada toplanıldığından, dini merasimler yapıldığından şüphe edilmemelidir. Açık hava mabedinin Mâna ve plan bakımından paraleli Urartu'da, hatta bütün Anadolu'da mevcut değildir. Bu bakımdan*

buna Urartuların ortaya koyduğu bir yenilik gözü ile bakılmalıdır..." şeklinde bir açıklamada bulunmuştur. Urartularda farklı gömme geleneğinin olması kralların her askeri seferde getirdikleri esirler ve topraklarına kattıkları diğer beyliklerin kütlüleri nedeniyle dağınık ve çeşitli modellerle yapılması doğal olarak karşılandı. Ekonomik zenginlikle, fakirlik alanındaki ölü gömme törenleri de farklı bir gelenekle ele alınırdı. Urartuları oluşturan bazı beyliklerde en masrafsız ölü gömme şekli toprak ve taşlarla yapılmış mezarlardır. Ölülerin yakılarak bir urne içine konulması Dikkaya ve Iğdır mezarlarında görülmüştür. Yakma şeklinde ölü gömmenin masrafsız oluşu yoksul halk tarafından benimsenen bir gelenekti. Ancak Urartu mezarlarının tümünde ölü yakma geleneğinin sürdürüldüğü bilinir. Van Kalesi'nin güneyinde yapılan kaya mezarlarının yan duvarlarında urnelerin içinde, 78 adet delik vardır. Ölülerin yakılması için herhangi bir tören yapılıp, yapılmadığı bilinmiyor. Ancak urnelerin yanında herhangi bir şekilde hayvan kemiklerinin bulunmaması çeşitli sorular dizini oluşturur. Arkeologlar kazılar esnasında ölünün mezarlık alanları içinde yakıldığını bazı kemiklerinin de taşlarla ufalandığını belirtirler. Kemikler ve küller bir urnenin içine konularak mezara gömülmüştür.

İki Urartu tanrıça resimlerinin kopyası

Bu gelenek ile ilgili buluntular Van Ayanis Kalesi ve Dilkaya kazılarında ele geçmiştir. Devlet dini şeklinde uygulanan dinsel kültte tapınılan çoğu Tanrıları adları Meherkapı yazıtında belirtilmiştir. Ancak yerel Tanrı konumunda olanlarla ithal yolla daha sonra bölge insanlarının inancında yer alanı bazı Tanrıların adları listede gösterilmemiştir. Araştırmalarım sonucunda ortaya çıkan Urartu Tanrıları: Adaruta, Adia, Aia, Aian, Airaini, Alaptuşini, Anapşa, Ara, Ar'a, Araza, Ardi, Ardini, Ardini kenti Tanrısına, Arni, Artuaraş, Arsimela, Arşibedini, Arşuniuini kenti Tanrısına, Artu'arasu, Arubani, Atbini, Athananau Tanrısına, Aui, Ba-

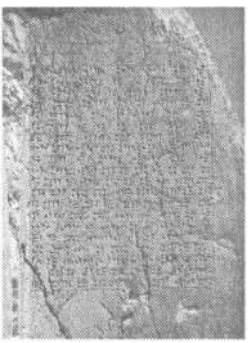
bania, Bağbartu, Dağlar, Dieduani, Ebani, Elia, Elipri, Erida kenti Tanrı teişeba kapısına, Erina, Göller Tanrısına, Haldi, Haldi'nin silahlarına, Haldi'nin gençliğine, Haldi'nin erişkinliğine, Haldi'nin yaşlılığına, Haldi'nin savaşçılığına, Haldi kenti Tanrısına, Haldi'nin arniesine, Haldi'nin gücüne, Haldi'nin susilerine, Haldi'nin nirible'sine, Haldi'nin deisesine, Haldi kapılarına, Hara, Hayvan sembolleri, Hepat, Huba, Hutuini, Iubsa, İlani Gamruti, İliu aluşe uruliliue şiuali, İnuanau, İrmusini, İphari, Kilibani, Kuera, Kumenu Kenti Tanrısına, Nalaini, Nişi kentindeki Tanrı Ua kapısına, Quera, Sadri, Sebitu, Selardı, Silia, Sınırlar Tanrısına, Sinuiardı, Silia, Siniri, Suba, Susi, Şebitu, Şelardi, Şiniri, Şinuiardi, Şimigi, Şivini, Şuba, Talapura, Tarraini, Teişeba, Teişeba'nın savaşçılığına, Tuşpa kenti Tanrısına, Tuşpea, Turani, Ua, Uia, Uişini kenti Tanrı Şivini kapısına, Unina, Ura, Ülkeler Tanrısına, X Tanrısı, Ziquni, Zuzumaru, adlarını taşımışlardı.

Urartu dili: Urartuların kullandığı dil üzerinde yapılan araştırmalar "Endo-German"ve "Sami"dilleri üzerinde bir yoğunluk yaşadılar. Ancak araştırmacılar ilgilendikçe bu iki dil grubunun Urartular tarafından kullanılmadığı kesinlik kazanmıştır. Belgelerin incelenmesiyle bunların kullandıkları dilin Ön Asya dilleri olan "Hurrice, Likce, Etice "dilleriyle yakınlık içinde oldukları ifade edildi. Ancak Urartu kralları (beyleri) tüm yazıtlarını Asur çivi yazısıyla yazmıştır. 1859 da Hinks, St. Guyards, Sayce; 1898'de de W.Belek, Lehman-Haupt Urartuların kullandığı dil üzerinde önemli araştırmalar yaptılar. Urartular ile Hurriler akraba iki krallıktı. Kullandıkları dilin de Asiatik bir dil grubunda Hurri dili ile benzerliği vardır. Ayrıca Doğu Kafkasların dil ailesinden olan Çeçence ve İnguşça ile benzerliklerin olduğu da söylenir. Mirjo Salvini Urartu dili üzerine *["...Kil tabletler ve bullalar üzerindeki yazılar aynı özelliği göstermemektedirler. Urartu yazısının bundan başka da özellikleri vardır: Bazı yeni değerler dikkat çeker; örneğin İştar işareti için sar (dizin işareti sar) okunuşunun neredeyse tamamen Sarduri isminin yazılışında (Sar-du-ri) kullanılması. Bundan başka Urartu yazısı "mi" sesini veren işareti içermez, bunun yerine "me" işareti "mi" okunuşu için verilmiştir. (örneğin Mi-nu-a). G-*

sesini içeren işaretlerin boşluk doldurmadaki kullanımı (örneğin gi'nin "i" yerine kullanılması: yer adı Ugisti, Asur yazıtlarındaki Uistis'tir. Kuguni fiilinde "ju" yerine gu getirilmiştir.) veya "a" sesinin "wa" ile yazılması Asur çivi yazısının Urartu dilinin fonetik yapısına uydurulmasına yönelik karekteristik özellikleridir..."] şeklinde ifade etmişti. Asur kralı İ.Ö.1274 yılında Urartulara yaptığı saldırıyı yazar. Ararat adı da Uartularla bağlantılı bir sözcük olarak karşımıza çıkar. Bugüne kadar bulunan çivi yazılı belgeler Urartular hakkında henüz bilgi verememiştir. Bu halkların nereden geldikleri hangi dili konuştukları ve neye tapındıkları önemle izleniyor olmasına rağmen hala belirlenmemiş belki de yüzlerce başlık bulunmaktadır. Araştırmacılar yazılı belgelerin toplamının 450 civarında olduğunu anlatırlar. Bunlardan 22 tanesi kil tablettir. Urartuların yazıtları Urartu dilinden çivi yazısıyla yazılmıştır. İlk yazılı belgeleri ise Van Kalesi'nin kuzeybatısında Madırburç üzerindeki Lutupri oğlu Sarduri'ye ait yazıttır. Bu yazıt Asur diliyle yazılmıştır. Urartular oldukça fazla beylikle kurulduğu için yöresel dillerin çok olması doğallığını koruyor. Urartu kralların bıraktığı yazılıtaşlardan anlaşıldığı kadarıyla Urartu dili Hindistan Avrupa dil ailesinden değildir. Bu dil Türkçe dili gibi bitişken "aglutinativ" ve "ergatif" yapılı bir dil olarak incelendi. Çoğu bilim adamlarının Urartu dili üzerinde birleştikleri tek nokta Hurice diliyle birbirlerine çok yakın oluşudur. Kısacası Hurrice'nin diyalektiğinden geldiği ele alınır. Bu dille olan benzerliği Hurilerin İ.Ö.2 bin yılları civarında Van Gölü çevresinde yaşamalarına bağlanıyor. Urartu dilinde bazı örnek cümlelerin yazılışı ve Türkçe karşılıkları: Ardini-di nuna-li İspuini-nisarduri-hi Minbua İspuini-hi (Türkçe anlamı, Sarduri'nin oğlu İspuini (ve) İspuini'nin oğlu Minua Ardini'ye (Musasir) geldiler.) İese ini pili agu-bi (Türkçe anlamı, bu kanalı ben götürdüm) Haldi-ni-li sesti-li sidistu-ali (Türkçe anlamı, Minua Haldi kapılarını inşa etti) Sarduruhini-se iese Minuase İspuini-hi-ni-se-İnuspua-se Minua-hi-ni-se haldi-ei susi sidistuse (Türkçe anlamı, Ben Sardurili'nin oğlu, İspuini'nin oğlu Minua ve Minuanın oğlu İnuspua, biz Haldi'nin bir susi tapınağını

inşa ettik.) şeklindedir. Urartu dili üzerine Türk Prof. Dr. Veli Sevin, Anadolu Arkeolojisi adlı eserinde *"...Urartu dili Hurice ile akrabaydı. Her ikisi de Hint-Avrupa ve Sami dillerle ilişkisi olmayan Doğu Kafkasya dil ailesine mensuptur. Bu iki dilin Proto-Hurri denilebilecek ortak bir atadan kaynaklanıp, Doğu Anadolu, Trans-Kafkasya ve Kuzeybatı İran'da Urmiye Gölü havzasına yayılmış eski anavatanda birbirlerinden ayrı ayrı geliştikleri sanılır. Urartular Hititler gibi çivi yazısı ve resim yazısı (Hiyeroglif) kullanıyorlardı. Çivi yazısı taş anıtlar, tunç eserler, iri depo küpleri, kil tabletler ve mühürler üzerine; resim yazısı ise daha çok mühürler ve kap kacak üzerine yazılıyordu. Resim yazısı az gelişmişti ve genellikle gündelik işlerde kullanılıyordu. IX. yüzyılın sonlarında ortaya çıkan çivi yazısı Asur'dan alınmıştı ve hecelerden oluşuyordu..."* şeklinde bir açıklamada bulunmuştu.

Urartu Hiyeroglifleri: Urartular, Asurlulardan öğrendikleri çivi yazısının paralelinde yerel olarak Hiyeroglif tarzında bir yazı şeklini de kullanmışlardı. Araştırmacılar Hititlerin de çivi yazısı dışında bir hiyeroglif yazı çeşidini kullandıkları belirtilir. Hititlerin kullanmış oldukları hiyeroglif yazılar çoğunlukla çözülmelerine rağmen henüz Urartu hiyerogliflerinin çözülememiş olmasından yakınılıyor. Buluntuların az oluşu da bu yazının çözülmesini zora sokmaktadır. Bulunan bazı hiyerogliflerin ise kısmen de olsa çözüldüğü belirtilir. Berlin'deki Vorderasiatisches Müzesi'nde koruma altındaki bir tablet ve Cenevre'de bir tunç disket üzerinde hiyeroglif yazılar incelenmeye alınmıştır. Yazı yerine kullanılan sembollerin krallar ile ilgili bir ilişkinin olup olmadığı henüz bilinmiyor. Bazı küpler ve kaplar üzerine hiyerogliflerde kullanılan yazı sembolleriyle çivi yazısının karışık olarak işlendiğinin görüldüğü anlatılır. Sayıların küçük daire ve noktalarla işaişaret edildiği görülür. Sovyet araştırmacı A. A. Vay-Vayman, 1978 yılında bu yazıları incelemeye almış ve çözmesi için uğraşmıştır. Genellikle yazıtbilimciler bu tür yazıların okunmasını Mısır hiyeroglifleri-

İki Tanrı figürü-Bronz levha üzerindeki kabartmadan

nin çözülmesine bağlı kalarak okumaya çalışıyorlar. Çünkü hiyeroglif yazı çeşidi sadece Mısır'da kullanılmamıştı. Hititlerde, Mayalarda da bu yazıya benzer resimli yazılar görülmektedir. Bu nedenle hiyerogliflerin çözülmesi kolaylaşmış bulunmaktadır. Ancak Urartuların neden hiyeroglif yazı şeklini bazı yerlerde kullandıkları da çivi yazılı belgelerin eksikliğinden dolayı bilinmiyor.

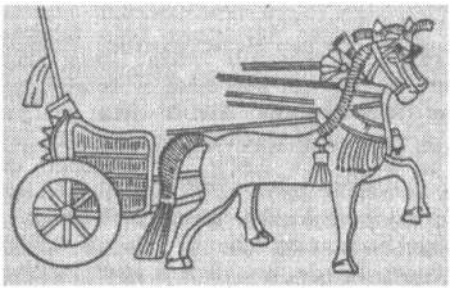
Urartu kültürü: Urartu kültürü hakkında sağlıklı bir şekilde bilgi sahibi olmak için coğrafyasını çok iyi bilmekle yetinmiyor. Bölgede yapılacak kazı sonuçlarının sağlıklı olarak tamamlanması bu uygarlık ile ilgili kültürünün de açığa çıkmasını ifade eder. Akla ilk gelen Urartuların başkentleri olan Tuşpa'nın (bugünkü Van ili) kuzey ve doğusunu bir kordon gibi çevreleyen Mızmız Dağları'nın eteklerindeki arkeolojik kalıntıları araştırmak olacak. Bu bölgede yer alan Toprakkale ise kültürün ifadesi için adeta kurtarıcı bir bölge olarak ele alındı. Toprakkale'nin kurulduğu yerler dağlık alan olduğu için belki kazıların yapılması zorluk derecesi olarak bilinecekti, ama sonuçta bu bölge de Urartular için önemli bir kazı merkezi olacaktı. İlk kazı British Museum'dan geldi. Arkeologlar Capitain Clayton ve Dr. Raynolds 1879 yılında bu bölgede kazıya başladılar. Ancak bu iki arkeolg uzun süreli kazıyı sürdüremeyince onların yerine Rassam kazıya devam eder. Bulunan belirtilerle Toprakkale'nin Urartuların İ.Ö.735 tarihinde birinci merkezleri olarak anlaşılmıştır. Kazılar sırasında I.–II. ve III. Rusa tarafından yaptırılmış olan dinsel bir tapınak ortaya çıkarıldı. Bu tapınaklarda çeşitli eşyalar bulunarak Urartuların varlığı yavaş yavaş ortaya çıkmaya başlıyordu. Ancak British Museum kazıdan el çekince, bölge halkı denetimsiz olan bu tarihi yerlerde talana başlamışlardı bile... 1899 da Rudlof Virchov yeniden bu bölgede kazılara başladı. Daha sonraları ise ikinci kazı işlemleri Rusar tarafından ele alındı. 1916 yılında Marr yönetiminde bir kazı ekibi Van'da incelemeye başladılar. Ruslar Urartu Beyi Sarduri III dönemine ait çeşitli yazıt taşlar ortaya çıkardılar. Bu tarihten sonra kazı için inanılmaz bir

Tunçtan yapılmış aslan heykeli

boşluk başladı. 1938 yılına kadar bu boşluk devam etti. 1938 yılında Harvard Üniversitesi'nden bazı Amerikalı arkeologlar inceleme yapmaya başladılar. Bulunan yazıtlardan Urartuların İ.Ö.900-600 yılları arasında yaşamış olmalarıydı. Bölgede arkeolojik kazılar yapıldıkça ortaya boya bezemeli kaplar, küpler, iğneler, süs eşyaları çıkmaya başlayınca Urartuları oluşturan aşiretlerin farklı kültürlerden bir federasyon oluşturdukları ortaya çıkıyordu. Her ne kadar onların Trans-Kafkasya bölgesindeki bazı kültürlerden etkilenmiş oldukları görülmüşse de Urartuların merkez kültürlerinin Urmiye bölgesindeki kültüre benzedikleri ve Mezopotamya esintilerinin yoğun olduğu görülmektedir.

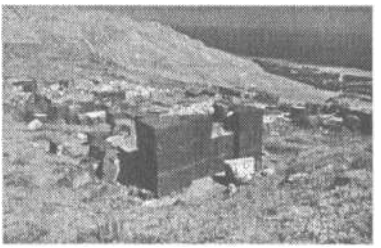
Urartu savaş taktiği: Urartu Devleti'ni oluşturan coğrafi koşullar iletişim bakımından oldukça zor olarak görünüyor. Doğal coğrafi geçitlerin bulunmaması ülkeyle başka ülkeler arasındaki iletişimin zor olduğuna işaret eder. Bu nedenle Asurlularla yaptıkları savaşlar olağanüstü savaşlar değillerdi. Birkaç örnek dışında Asur orduları Urartu ordularıyla meydan savaşında karşı karşıya gelememişlerdir. Genelde Asur ordularının geçebileceği yerlerde kaleler yaparak savunmayı güçlü hale getirirlerdi. Araştırmalarda Urartu kalelerini işgal edip yağmalayan Asur askerleri, dağlık bölgede daha fazla kalamayarak geri çekilmek zorunda oluyorlardı. Karın çok olduğu ve dağlık bölgelerde yolların kapalı olması da Urartular için bir avantaj olarak ele alınıyor. Çünkü Urartular Asurluların olası saldırılarına karşılık, onların zor ulaşabilecekleri dağlık yerlerde oturmayı tercih ederlerdi. İ.Ö.735 yılında Asur kralı Tiglatpileser III'ın Tuşpa (Van) kentinin işgalinden başka Asur kralları bölgede etkili savaşlar yapamamışlar. Ne yazık ki bu saldırıda da başarılı olamadılar. Çeşitli yerleri yağmalamakla yetinip geri dönmenin en iyi kurtuluş olacağına karar verdiler. Bu durumda yapılan tarihsel araştırmalarda güçlü Asur orduları hiçbir zaman Urartularla final savaşı yapamamışlar. Dağlık bölgede yaşamanın güvencesi-

Kabartma olarak yapılan savaş arabası modeli

ne Mayalar ve İnkalar da inanmışlardı. Günümüzde bölgede yaşayan etnik Kürt aşiretlerinin dağlık bölgelerde yaşamaları Urartu geleneğinden kalan bir miras şeklinde devam etmektedir.

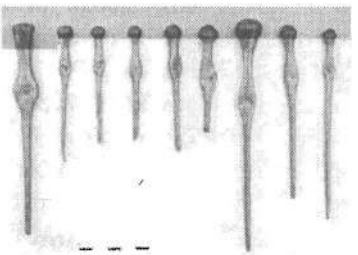
Urartu beylikler dönemi: Yakındoğu'da güçlü Asur Devleti'nin yazılı kaynaklarına göre, Van Gölü çevre-sinde askeri seferler düzenledikleri ele alınmıştır. İlk askeri saldırı İ.Ö.1274 yılında olunca burada yaşayanların çizmekte olduğu bir siyasal değişimi ifade etmişti. Asur kralı Adad-Nirari'nin oğlu Salmanasar I kral olur olmaz onların kuzeyinde bulunan bölgelere askeri seferler yapmaya baş-lar.

Kef Kalesi'nden kabartmalı taş blok

İ.Ö.1274 yılında yapılan ilk Asur saldırılarında Uruadri adlı ülkeden söz ederler. Uruadri halkı dağınık ve göçebe bir yaşam sürdürdükleri için krallık otoritesini bilmiyorlardı. Bu halkın taşıdığı "Uruadri" adı daha sonraki yıllarda Asur yazıtlarında "Urartu" olarak geçmişti. Bu dağınık beyliklere sefer düzenleyen Salmanasar I bir yazıtta savaşı ve nasıl kazandığını ifade ediyordu. Bu yazıtta: *"...Rahipliğimin başlangıcında Uruadri ülkesi ayaklandı (benden yabancılaştı ve düşmanlık yarattı.) ve Asur'a ve yüce Tanrılara ellerimi yukarıya kaldırarak dua ettim. Ordumu harekete geçirdim ve güçlü dağ kalelerine doğru sefere çıktım. Himme, Uadkun, Bargun, Salua, Halila, Luba, Nilipabri, Zingun ülkelerini, güçleriyle birlikte (bu) sekiz ülkeyi fethettim. 51 kentini ele geçirdim. Yaktım, mallarına haraç olarak el koydum. Uruadri ülkesinin tümünü üç günde Tanrım Asur'un ayakları önüne dize getirdim..."* şeklinde ifadelere yer vermişti.

Urartu iğneleri: Yapılan arkeolojik kazılarda diğer kültürlere aşit iğne sanatı ya bir makale ya da küçük anlatımlarla karşımıza çıkar. Eski uygarlık sanatında iğneleri inceleyen geniş

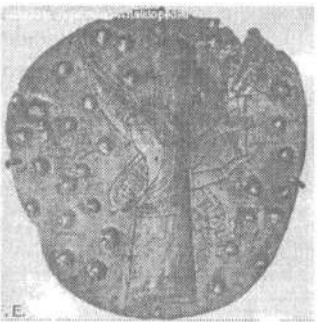
Tunçtan yapılmış Urartu iğneleri

çaplı araştırmalar görülmemiş. Ancak son za-manlarda İtalya, Fransa, Almanya ve Yunanistan'da kazılar sonucu çıkarılan iğneler üzerinde araştırmaların yapıldığı görülür. Frigya, Kafkasya, Luristan, Asur, Suriye ve Filistin bölgelerinde çıkarılan iğneler üzerinde bir araştırma görülmemiştir. Türkiye'de iğneler konusunda İ.Ö.III-II bin yıllarına ait Anadolu iğneleri adlı doktora teziyle Ufuk Esin'in'in yaptığı çalışma kayda değerdir. Bundan sonra ele alınan Urartu iğnelerinin Prehistorik çağlardan I.bin yıla kadar olan kültürü incelenmiş olacak. Urartu iğneleri genellikle yapılış formlarındaki özellikler ele alınarak incelenmiştir. Bu iğneler iki ana başlık altında incelendi. Ana grup ve alt grup olarak. Urartu iğneleri incelenirken onların komşu ülkelerdeki kültürel etkilenmesini de gösterir. Filologlar Urartu diliyle Hurri dilinin akraba olabileceğini öne sürerek iğnelerin de kültürel yönden etkilenmesini ifade eder. Bundan dolayı Urartu iğnelerinin yapımında İran, Kafkasya, kuzey Suriye ve Anadolu kültürünün İ.Ö.III-II bin yıllarındaki kültürel izleri bulmak mümkündür. Bu iğnelerin benzerleri Kafkasya ve Luristan'da bulunan iğnelerle benzerlik göstermektedir. Ancak burada yapılanların Urartu sanatının kendi öz malı olabileceği ihtimalini araştırmacılar ifade etmekten zorlanıyorlar. Araştırmacı arkeologlar Urartu iğnelerini beş ana grupta toplayarak incelemeye aldılar. Urartu iğnelerinin genelde tamamı mezarlarda bulunmuştur. Yapılan arkeolojik kazılarda bulunan iğnelerin koruma altında tutuldukları müzeler ve buluntunun özellikleri: Ankara Müzesi, Adilcevaz I mezarlığı I nolu oda mezar, Kemik, 6, 5 cm/Ankara Müzesi, Liç (Patnos) Urartu mezarlığı III nolu gömme mezar 73/9, Bronz, 5, 6 cm. Argiştihinili, Bronz, Martirosyan 1974 şek. 82/4. Argiştihinili, Bronz, Martirosyan 1974 şek.82/8/Van Bölge Müzesi 15, 13, 76, Bronz, 10, 5 cm/Van Bölge Müzesi 15, 12, 76, Bronz, 10, 7 cm/Bunların koruma altında tutuldukları sayıları son derece fazladır. İlgili kaynaklar Urartu iğneleriyle ilgili gereken açıklamayı yapmışlardır.

Urartu iğnelerin ham maddesi: Özellikle Doğu Anadolu'da yaşayan Urartuların madeni son derece iyi işlediklerini ve ince işçilik yaptıkları kesin olarak belgelendi. Demirin Urartular tarafından işlenmesi onların madencilikte çok ilerlediğini ifade eder.

Bütün uygarlıklarda olduğu gibi Urartularda da iğnelerin ham maddesi tunç olarak kullanılmıştır. Tunçtan yapılan bazı iğnelerin gövdeleri demirden yapılmıştır. Yani Urartular demir ve tunç madenlerini bir arada kulanmışlar. Tunç ve demirden yapılan iğne modeli genellikle Luristan bölgesinde bulunmaktadır. İğneler Afana Bölge Müzesi'nde koruma altına alınmışlardır. Bu uygarlıkta tunç, demir ve bakır madenlerinden sonra altın, elektron ve gümüş madenlerinin de kullanıldığı görülüyor. Bu tür iğneler Anadolu'da "Troya" Alacahöyük dışında Urartu bölgesinde de görülmüştür. Urartularda eski çağlardan bu yana kullanılan kemikten iğneler ise ilgi çekici olarak aştırmacıları daha da sevindirmiştir.

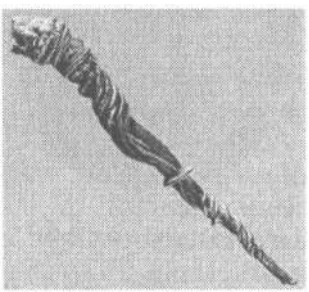
Urartularda tunç sanatı: Urartularda tunç sanatı önemli yer tutmaktadır. Kültürün tanınmış en gözde simgesi tunç sanatıdır. Tunç sanatının Urartularda başlama tarihi olarak İ.Ö.9. yüzyıl olarak gösterilir. Bu tarihten sonra Asur sanatıyla benzerliklerin görüldüğü belirtiliyor. Buna örnek olarak dövme tunçtan yapılmış bir savaş kalkanı gösterilir. Araştırmacılar mimarının yanında tunç üretiminin de Urartularda önemli bir yer tuttuğunu açıklar. Basit el işlerinin dışında sanatsal bir özellik için de üretilirdi. Urartu bölgesinde bulunan tunçtan yapılmış heykelcikler batıdaki araştırma-cıların bölgeye akınını sağlamıştı. Bu sanat günümüzdeki bilimsel sanatın merkezi olarak tasarlanır. Tunç eserlerle ilgili araştırmacılar son 25/30 yıl içinde sergilerin açıldığını anlatırlar. 1976 yılında Münih'te,1982 yılında Kez Gent'te ve 1991 yılında Kudüs'teki sergiler gösteriliyor. Kudüs'teki ser gide Urartuların tunç sanatıyla ilgili hazırlanmış katalog "tunç sanatı ve metal" işlemesi konusunda önemli mesajlar verdi. Tunç heykelciklerin çoğunun kaçak yollarla ele geçirilmiş olduğu belirtiliyor. 1970 yılından sonra bu tür bir yağmanın yoğunluk kazandığı söyleniyor. Bundan dolayı dünyanın birçok yerinde özel koleksiyoncuların kataloglarına geçmiştir. Bugüne kadar gerek kazılarda ve gerekse de-

Tunçtan yapılmış adak levha

fine soyguncularının eline geçen sanatsal yapılara bakıldığında tipolojik olarak çeşitli gruplara ayrılmış olduğu belgelenir. Yapımda özellikle dökme ya da dövme tekniklerinin geliştiği görülür. Kullanım amaçlarına görme büyüklüğü ve küçüklüğü saptanırdı. Bu çalışmanın en iyi örneği Toprakkale'deki kazılarda bulunan "Hadım heykelciği"dir. Boğa başlı ve siren biçimli kazan kulpları da dökme ve dövme tekniğiyle yapılmıştır. Üretilenlerin arasında ok uçları, tunç iğneler ve silahlar gösterilebilir. Ayrıca kaplama şeklinde bir tunç sanatı da görülür. Bunlar genellikle at ve arabanın koşum takımları, sadak, miğfer ve kalkan gibi araçlara uygulanmıştı. Urartularda tunç üretiminde emeği geçen sanatçıların Asur kültürünü çok iyi bilmiş olmaları gerekmektedir. Çünkü sanatsal olarak Asur tunç sanatıyla benzerlikleri her çalışmada görülür. Argişti I ve Sarduri II'ye ait olan tunç kalkanlar Karmir-Blur kazılarında elde edilmiş.

Urartu iğnelerin özellikleri: Bulunan iğnelerin çoğunda iğne başları çeşitli hayvan protomları ya da figürleri şeklinde, geometrik şekiller yer alır. Bitkisel şekilli olanlar da görülmüştür. Taç şeklindeki iğne başının gövdesine doğru süslemeler var. Bu süslemeler genellikle birbirlerine benzerler. Süslemelerin yer aldığı kısımda boncuk, bilezik şekli, delik başları gibi süslemeler yer alır. İğne başı, iğnenin uzunluğunun bazen 1/3 bazen de ¼ bölümünü kapsar. İğnelerin tipolojik gruplandırılması ise şöyledir. 1-Zoomorf başlı iğneler; protom başlı iğneler, tek protomlu iğneler, tek aslan protomlu iğneler, tek dağ keçisi protomlu iğneler, çift protomlu iğneler, çift horoz ya da tavuk protomlu iğneler, çift grifon protmlu iğneler, üç protomlu iğneler, üç kuş (kartal) protomlu iğneler, üç grifon protomlu iğneler, üç aslan protomlu iğneler, üç boğa protomlu iğneler, üç protomlu diğer iğneler, dört protomlu iğneler, dört kuş (kartal) protomlu iğneler, dört grifon protomlu iğneler, dört aslan protomlu iğneler, dört protomlu diğer iğneler, 2- Hayvan figürlü iğneler; tek hayvan figürlü iğneler, tek kuş (kartal) figürlü iğneler, tek horoz ya da tavuk figürlü iğneler, tek ördek figürlü

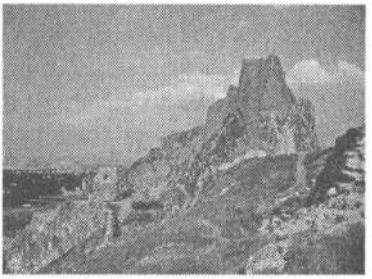
Hayvan başlı Urartu iğnesi

iğneler, tek boğa figürlü iğneler, tek aslan figürlü iğneler, tek "kanatlı masal yaratığı" figürlü iğneler, tek dağ keçisi figürlü iğneler, tek yılan figürlü iğneler,

3-Çift hayvan figürlü iğneler; çift aslan figürlü iğneler, 4-Üç hayvan figürlü iğneler; üç aslan figürlü iğneler, üç at figürlü iğneler, 5-Dört hayvan figürlü iğneler; dört aslan figürlü iğneler, dört at figürlü iğneler, 6-Bitki ve meyve başlı iğneler; haşhaş (narbaşlı) iğneler, diğer bitki ve meyve başlı iğneler, tomurcuk ya da budak başlı iğneler, çok tomurcuk başlı iğneler, beş tomurcuk başlı iğneler, beş budak başlı iğneler, 7- Başları basit topuk ve bilezik süslü iğneler, 8- Diğer değişik başlı iğneler,

9- Dikiş iğneleri. Bu sınıflandırmayla ilgili tablo kitabın sonunda daha belirleyici olarak verilmiştir. Görüleceği gibi araştırmacılar, Urartularla ilgili iğne sanatının en ince ayrıntılarına kadar inmiş ve bu iğneler için olabildiğince açıklamalar yapmışlardır.

Urartu kaleleri: Kalelerin çoğu Urartuların bir askeri mimarisi şeklinde anlatılır. Yapılan kalelerin temel amacı askeri bir üs ya da halkın tehlikelerden kaçarak sığınacağı bir yer olarak düşünüldü. Van merkez ve Van Gölü'nden uzaklaştıkça yapılan kalelerin tümünün askeri amaçla yapıldığı ifade edilir. Urartular özellikle Asurlulardan gelebilecek tehlike ve saldırıların püskürtülmesi için bu yola başkoymuşlar. Kaleler birkaç grupta ele alınır. Verimli ovaların ve dağların uç kısımlarında kurulan kaleler, yöresel idari merkez olarak kullanıldı. Bu kaleler yöredeki yaşayanların günlük ihtiyacını gördüğü gibi merkeze gönderilmek üzere toplanan malların depolanması şeklinde de değerlendirildi. Bu tür kalelerin duvarları güvenlik açısından sağlam taşlar kullanılarak yapılırdı. İçerde de dini yapılar, yönetim binaları ve yöneticilerin oturdukları saraylar vardır. Kale içinde depolanan yiyecek ve içecek genellikle yöre halkına devlet tarafından kıtlık ve savaş durumlarında dağıtılırdı. Bazı kalelerin dışında yöre halkının oturması için kentler yapılırdı. Bunların en iyi örnekleri Kral

Van (Tuşpa) Kalesi'nin kuzeybatısından bir görünüm

Menua döneminde İ.Ö.9. yüzyılda yapılan yukarı Anzaf Kalesi, İ.Ö.8. yüzyılda Sarduri II'nin Van ili Gürpınar ovasında yaptırdığı Çavuştepe Kalesi'yle İ.Ö.7. yüzyılda batı İran'daki Bastam Kalesi. Ayrıca yine Sarduri II tarafından Gökçegöl yakınında yaptırılan Karmir-Blur ve Van Gölü'nün doğu kısmındaki Ayanis Kaleleri gösterilebilir.

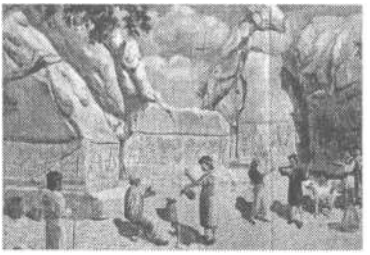
Başkent yakınında kurulan askeri amaçlı kaleler ise bu kalelerden konum olarak biraz daha küçük ve farklı bir şeklide yapılırlardı. Bu kalelerden Ağrı ilinin Patnos ilçesinde Menua Kalesi, Aznavurtepe, Van'dan (Tuşpa) kuzeye doğru yol alan Menua'nın oğlu Argişti'nin kuzey ülkelerine yaptığı askeri seferlerde önemli bir konumda bulunmuştur. Aşağı ve Yukarı Anzaf Kaleleri de aynı işlemi görmüştür. Bu kalelerin dışında liman kaleleri şeklinde yapılar da göze çarpar. Bunlar büyük bir ihtimalle deniz yoluyla yapılan ticaretin üsleri olarak kullanılmıştı. Kaleler ana kayaya açılan sur temel yuvaları üzerine kurulurdu. Sur duvarlarında uygulanan yöntem, taş bloklarının boyutlarla estetikleri en erken dönemi çağrıştırır. Cephe mimarileri Sarduri II döneminde önem verilmiş ve yeni bir mimari çalışma ortaya çıkmıştır. Asurlular Urartular tarafından yapılan kalelere defalarca askeri saldırılar düzenlemiş ve yağmalamışlardır.

Urartularda siyasal ilişkiler: Tarih bazı belgeler bulundukça sürekli yeniliklerle okurların karşısında durmaktadır. Diğer uygarlıklardaki siyasal ve kültürel gelişmeler Urartularda da vardı ve önemle takip edilirdi. Urartular Asurluları en büyük düşman olarak görmüş ve onlarla çok uğraşmışlardır. Kral Minua (Menua) döneminde Diauehi (Kuzeyde) Krallığı ve yerel beyliklerle mücadele devam etmiştir. Güneybatıdaki Geç Hitit Krallıkları'ndan Hate (Bugün Malatya ilinin çevresi) ile de uğraşmışlar. Argişlti I Hate ve Tabal (Tuate ülkesi) ülkeleriyle sıkıntılar yaşar. Döneminde Hate Kralı Hilaruda egemenlik sürdürmüştü. Ayrıca Sarduri II, Melitia ve Adıyaman bölgesinde Qumaha Kralı Kuştaşpili ile, Rusa II, Hate, Halitu ve Muşki Krallıkları'na seferler yaparlar. Araştırmacılar Asur belgelerinde Urartuların siyasal ilişkileri olan ülkeleri belirtmişlerdi. Bu ülkeler Gurgumlu (Maraş) Tarhulara ve Arpadlı Matı'ilu ile siyasal yönden bağlantılarının olduğu belirtilir. Urartu krallarının Mana, Parsua

(İran bölgesinde bir krallık), İskit ve Kimmerlerle de sayısal yönden ilişki içinde bulunurlar.

Urartu bölgesinde kazı: Sadece Urartuların yaşadıkları yerler değil, Anadolu'nun çoğu yerleşim yerlerinde yerli ya da yabancı araştırmacı, bilim adamları ve arkeologlar kazılar yaptılar ve kazılarla ilgili ekiplerde yer aldılar. Bölgede çeşitli araştırmaların yanında incelemeler de yapıldı. Urartularla ilgili önemli kazı ve incelemelerde bulunanlar ise; Prof. Dr. Atıf Erzen, Prof. Dr. Tahsin Özgüç, Prof. Dr. Emin Bilgiç, Prof. Dr. Altan Çilingiroğlu, Prof. Dr. Oktay Belli, Doç. Dr. Taner Tarhan, Doç. Dr. Veli Sevin olarak belirtilirler. Altıntepe, Çavuştepe, Toprakkale, Adilcevaz, Kayalıdere gibi arkeolojik alanlarda yapılan kazılar sonucunda binlerce belge ele geçmiştir. İlginçtir ki ülkemiz geneline yayılmış olan sayısız uygarlıkların izleri ne yazıktır ki yabancı araştırmacılar tarafından araştırılmış, kazılar yapılmıştır. Kazılar sırasında çoğu önemli belgeler de bir yolu bulunarak kaçırılmıştır. Ülkenin kültürel değerlerine önem vermeyen siyasilerin günümüzde bile Anadolu uygarlıklarına önem vermedikleri görülmektedir.

Urartu kaya mezarları: Kaya mezarlarıyla ilgili ilk bilgilerin Evliya Çelebi'nin Seyahatname adlı esirinden aktarıldığı anlatılır. Evliya Çelebi eserinde Van bölgesindeki kaya mezarlarında "yağdan silaha kadar " herşeyin depolandığını anlatır. İlk kapsamlı Urartu mezar kazı çalışmaları Altıntepe-yeraltı örme mezarlarda 1938/1956 ve 1959 yıllarında Türk arkeolog Prof. Dr. Tahsin Özgüç tarafından yapıldı. 1965 yılında Burney, 1968/1970 Klesis, 1968 de Huff kaya mezarları konusunda bazı bölgelerde kazılar yürütüşler. Bunlardan başka Prof. Dr. Altan Çilingiroğlu, F. Işık, Ussishkin, Salvini ve Wartke Gerek, kitap ve makalelerinde mezarlarla ilgili önemli bilgiler aktardılar. Yapılan arkeolojik kazılar ve bilimsel araştırmalarda Urartularda gömme geleneği iki konumda uygulanmıştır. Kaya mezarları Van Kalesi, Palu, Mazgirt, Altıntepe, Aras Neh-

Yazılıkaya tören alanının bir betimlemesi

ri'nin güneyi, Sangar (İran-'daki Bastam'ın kuzeyi), Dilkaya, Karagündüz ve Yoncatepe'de mezarlar ve yeraltı oda mezarları kazılar sonucunda bulunmuştur. Yakarak ya da yakmadan yapılan ölü gömme gelenekleri hem birbirlerinden farklı törenler ve hem de farklı mimaride mezarlarla karşımıza çıkarlar. Urartu mezarlarının mimarisinde uygulanan değişikliklerin temelinde bazı nedenlerin olduğu anlatılır. Urartu Krallığı'nı çok sayıda beylik ve aşiretin oluşturması bu farklılığı ifade eden en büyük etkendir. Bu nedenle gelenek farkları ölü gömme konusunda da öne çıkar. Aynı mezarın içine yakarak ya da yakmadan ölü gömme geleneği çok aşiretlerin ve beyliklerin yaşam tarzının yansımasıdır. Kısacası Urartuları oluşturan beylikler kendi kültürlerini rahatça uygulamış-lardır. (Bugün Türkiye'nin doğusundan batısına göç edenlerin, batı kentlerine kendi kültürlerini kabul ettirmesi gibi....) Bu geleneklerin çoğu Erken Demir Çağ ve öncesinde Van Gölü havzasında yerleşen beyliklerin uyguladığı bir gelenekti. Zengin ile fakirin mezarları hemen ayırt edilirdi. Bu tür mezarlardan anlaşılıyor ki o çağlarda bile kapitalizmin farklılığı görülmekteydi. Demek ki yoksulluk ve işçi sınıfı Urartularda da vardı. Her ne kadar feodal bir yapı içinde bulunmuşsalar da emperyalist baskının Asurlular tarafından yapıldığı görülmektedir. Bunun en önemli ayrıntısı zengine gönderilen armağanların çok olması ve mezar mimarisinin de zengin olmasına bağlanmasıydı. Mezar türlerine gelince; birkaç ana başlıkta toplayan bilim adamları, arkeolojinin onlara sağladığı kaynakları kullanarak böyle mezar türlerini açıklamaları doğaldır. Toprak içine açılan bir çukura gömülenin etrafında ne kerpiç ve ne de taş bulunur. Genellikle bulunan mezarlarda ölenin çömelmiş bir şekilde gömüldüğü tespit edilmiştir. (Bu şekilde ölü gömme geleneği İnkalarda da vardı.) Mezar türlerinde ise; basit toprak mezarlar, basit taş sandık mezarlar şeklinde bir gelenek uygulanıyordu. Urartu mezarlarına isimlendirmeler de farklı bir anlam taşır. Bunlardan altından su aktığı için Argişti I'in mezarına Horhor, içinde neft yağı biriktiği için "neft kuyu" olarak bilinen mezar örnek olarak gösterilir. Ancak genelde mezar adları kralların adları olarak kullanıldı. Krallarla halktan birinin mezar şekli birbirinden çok farklıydı. Kaya mezarları yapılış-

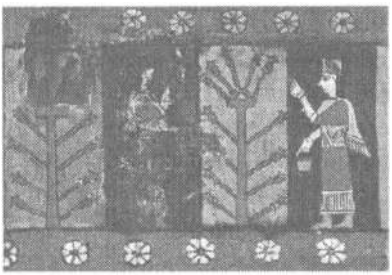
ları ve içinde bulundukları coğrafik konumları gereği iki şekilde incelenirler. Oyma ve örme kaya mezarları şeklinde iki ana bölümden incelenir. Görüleceği gibi Mısır uygarlığında da firavunların mezarları halktan birinin mezarıyla hiçbir zaman aynı görsellikte olmazdı. (Ali Narçın-A'dan Z'ye Mısır-Ozan Yayıncılık-2007). Hatta firavunların mezarları Urartu kral mezarlarından çok daha görsel yapılmıştı. Burada Mısır krallarının Urartu kralların daha zengin oldukları akla gelmektedir. Bak ilgili bölümler "örme ve oyma" mezarlar.

Urartularda mücevher işi: Çeşitli yerlerde yapılan arkeolojik kazılarda elde edilen altın ve gümüşten yapılmış süs eşyaları Urartularda sanatın gelişmişliğini ifade eder. Bulunan eşyaların yanı sıra Asur yazılı kaynaklarında Urartuların çok çeşitli altın ve gümüşten yapılmış süs eşyalarının olduğu anlatılır. Altından yapılmış süs eşyalarının çoğu kalelerin başka ülke kralları tarafından kuşatma altına alınarak ganimet olarak alındığı sıralarda bunların çoğunun kaybolduğu tahmin edilmektedir. İ.Ö.9. yüzyıllarda saraylarda bulunan altın ve gümüş işçiliğine bakıldığında sanatın burada ilerlediği anlaşılır. Altıntepe ve Karmir-Blur kazılarında süs eşyalarıyla ilgili bazı buluntular elde edilmiştir. Karmir-Blur kazılarında, sandal biçimli küpeler, altın ve gümüşten yapılmış madalyon tipli süs eşyaları, ele geçirilmiştir. Van Müzesi'nde sergilenen altın ve gümüşten yapılmış süs eşyaları bu ülke sanatının ne kadar ilerlediğini ifade eder.

Urartularda ölü gömme: Yapılan arkeolojik kazılar ve bilimsel araştırmalarda Urartularda gömme geleneği iki konumda uygulanmıştır. Yakarak ya da yakmadan yapılan ölü gömme gelenekleri hem birbirlerinden farklı törenler ve hem de farklı mimaride mezarlarla karşımıza çıkarlar. Yakın doğuda binlerce yıl önce ölümün önemli sayılmasının kökeninde kralların öldükten sonra Tanrıların yanında yer alacaklarına, yoksulların da öldükten sonra tekrar dirilip yaşayacakları inancı yaygındı. Yapılan görkemli mezarlar güçlü olmayı temsil ediyordu. Yeniden dirilmenin getirdiği düşünce ölenin mezarına bıraktıkları armağanlarla süslenirdi. Bu eşyalar mezara girdikten sonra yeniden bir yaşamın başlaması düşünülürdü. Urartular topraklarına kattıkları diğer beyliklerin geleneklerine dokunmuyor aksine onları dinsel, kül-

türel ve sosyal yönden özgür bırakıyordu. Yani onların geleneklerine saygı gösteriyorlardı. Kare biçimli kule tipli tapınaklar birer örnek olarak görüldüğü gibi, Huri, Nairi ve Uruadriler gibi değişik gelenekler de göze çarpmaktaydı. Kaynaklar Urartuların ölü gömme geleneklerini tam olarak açıklamaya yeterli olmadığı söyleniyor. Açık hava tapınaklarında ölü gömme geleneğiyle ilgili Arkeolog Tahsin Özgüç Altıntepe tapınağındaki gelenek için *"...Bu açık hava mabedinin ölü kültü ile ilişkili olduğundan ve muayyen zamanlarda burada toplanıldığından, dini merasimler yapıldığından şüphe edilmemelidir. Açık hava mabedinin Mâna ve plan bakımından paraleli Urartu'da, hatta bütün Anadolu'da mevcut değildir. Bu bakımdan buna Urartuların ortaya koyduğu bir yenilik gözü ile bakılmalıdır..."* şeklinde bir açıklamada bulunmuştur.

Urartularda yaşam: Arkeolojik kazılarda ele geçirilen bazı buluntularda belirtildiği gibi Urartuların Asur etkisinde kalmış oldukları görülmektedir. Ancak Asur etkisine rağmen halkın kendi geleneklerini sürdürdüğü de bilinmektedir. Kazılarda, özellikle Çavuştepe, Toprakkale, Altıntepe, Adilcevaz ve Kayalıdere'den başka bazı ören yerlerinde yapılan incelemeler sırasında bulunan şarap ve erzak küpleri halkın sosyal yaşamının nasıl olduğunu ifade ediyordu. Yaşam alanlarını en çok tarıma dayalı bir şekilde uygulayan halkın yoğun bir şekilde hayvan yetiştirdiği ve meralarda at besledikleri gözden kaçmamaktadır. At yetiştirmenin nedenleri kazılarda bulunan at gemi, at alınlığı, at gözlükleri ve çıngıraklar gösterilir. Kabartmalarda ele geçen bazı belgeler Urartu Devleti'nin atlı süvari birliğinin olabileceğini çağrıştırır. Ayrıca belgelerde Urartuların yetiştirdikleri atların diğer ülke insanları karşısında soylu cinsler olduğu şeklinde kaynakların olduğu da belirtiliyor.

Yukarı Anzaf Kalesi'nde Haldi tapınağının planı

Urartu Sanatı: Diğer uygarlıkların izleri Urartuların sanatsal özelliklerine yansıtılmışsa da onlar da kendi özel kültürlerindeki geleneği sürdürmüşlerdir. Onların sanat yapıtlarını araştırmacılar

üç şekilde inceleme altına alırlar. Bunlar: Kent Sanatı, Halk Sanatı ve Saray Sanatı şeklinde ele alınmışlardır. Toprakkale'de bulunan taş sunaklar ve mozaik kaplamalı döşemeler sanatın imar yönünden ilgi çekici olduğunu işaret eder. Urartu sanatçıları madenleri de son derece iyi işlemeyi başarırlar. Madeni olarak yaptıkları eşyaları atlarını sattıkları gibi onları da batı ülkelerine satmayı becermişlerdi. Özellikle Yunanistan'da, Etruryadaki kazılarda ele geçen buluntular bu satış yolunu kanıtlamaktadır. Madeni işlemelerde üç ayaklı kazanlar, Yılan başı biçiminde yapılmış yemek kepçeleri, bakraçlar, çengelli iğneler (Fibulalar) gümüş eşyalar, silah, tunçtan yapılan mızrak uçları, sanatsal çalışmalar yapmış oldukları belirtilir. Doğaldır ki yapım çeşitlerini çoğaltmak zor değildir. Özellikle arkeolojik kazılarda ele geçen bazı buluntuların hiçbir uygarlığa ait olmadığı ve Urartulara has bir sanatsal çalışma olduğu şeklinde bilgilerin içerdiği kaynaklar var. Urmiye Gölü civarında bulunan Haftavan Tepe, Geoy Tepe ve özellikle de Hasanlu'da bulunan veriler bölgenin keramik üreten insanlarıyla demir Çağ I' uygarlığına sahip olduklarını gösterir. Bu bölgenin doğal zenginliklerinde yararlanan halk Demir Çağ I döneminde kuzey ve güneydeki ticarete ve ticaret yollarına hakim bir konumdaydılar. Urartular genellikle savaşlardan sonraki barış dönemlerini tarım yaparak değerlendirirlerdi. Tarımın daha iyi halde yapılmasını sağlamak için yapmış oldukları sulama kanalları günümüzde hala tartışılmaktadır. Genellikle krallar başkentte otururlardı. Her kral dönemine zenginlik katmak için tapınma alanları, tapınaklar, saraylar ve sunaklar yaparlardı. Yaşamış oldukları dönemlerden kalma yaklaşık otuz kalenin kalıntıları arkeolojik kazılar sonucunda bulunmuştur. Bulunan kaleler arasındaki önemlileri de Van Kalesi, Anzaf kalesi, Çavuştepe ve Başkale olarak belirtilmiştir. Baş Tanrı diğer uygarlıklardaki tapınma şeklerinde olduğu gibi Haldi'ydi. Gök Tanrı Teişeba ve Güneş Tanrısı da Şivini'ydi. Çok Tanrılı bir din sahibi olan Urartuların tapınma alanlarının bazı kalıntıları Altıntepe, Toprakkale, Patnos ve Çavuştepe'deb yapılmış sarayların bitişiğinde gün yüzüne çıkarılmıştır. Yapı mimarlığının paralelinde yaşamak için yapılan evler küçük pencereli ve balkonlu olarak yapılırdı. Madencilikte usta olan bu hal-

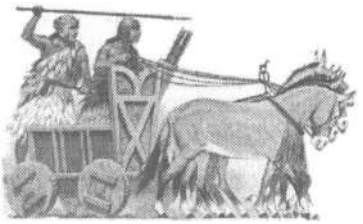
kın çinicilikte de başarılı oldukları söylenmektedir. Arkeologlar Altıntepe, Adilcevaz ve Çavuştepe'de yaptıkları kazılarda madencilikle ilgili çok miktarda süs eşyaları ele geçirirler. Yapılan süs eşyaları Etrüsklere ve Friglere de satılmıştır. Buna kanıt İtalya civarında yapılan kazılarda Urartulara ait olduğu saptanan madeni boğa başlarının bulunmasıdır.

Urartu Arkaik Çağ: İ.Ö.XIII.-IX. yüzyıllar arasındaki dönem ise "Urartu'nun proto tarihi" olarak adlandırılır. Uruadri ile Nairi konferedasyonu olarak bilinen bölgesel birleşimi bir evre olarak belirtilmektedir. Bu evreye araştırmacılar "Urartu Arkaik Çağ" adını verirler. Bu tanımın bir başka versiyonu Van ili bölgesindeki dağınık olarak yaşayan beyliklerin Asurlularla zaman zaman tek ve zaman zaman da birleşerek karşı koydukları bir dönemden söz edilir. Araştırmacılar Urartuların ilk kralının İ.Ö.858 yılından sonra Asur yazılı kaynaklarında belirtilen Arame olduğunu belirlerler. Krallık döneminin Van Gölü havzasında başladığı söylenir. Urartu Arkaik Çağ olarak da adlandırılan İ.Ö.1274-858 yılları arasındaki dönem "Urartu'nun Beylikler Dönemi" adıyla da anılmaktadır. Daha önceki kaynaklarda Van Gölü havzasına gelenlerin batıda meydana gelen "Deniz Kavimleri Olayı" ile bölgeye gelen insanlar olmadığını ve bunların Mitanni Krallığı'nın yıkılışından sonra bölgeye gelen Hurri topluluklarının oluşturduğu aşiretler topluluğu şeklinde belirtilmektedir. Urartu kökünün Hurilere dayandırılması iki aşamayla açıklanır. Dil ve dinsel gelenekleri aynı olduğundan Urartuların Hurilerin soyundan geldikleri ortaya çıkmaktadır. Türk Profesör Prof. Dr. Altan Çilingiroğlu dil akrabalığı yönünde aynı özellikleri taşıyan Urartular için *"...Bu konuda tartışılan nokta iki dil akrabalığının –ana/evlat derecesinde- olduğunu ve Urartuların Hurriler ile doğrudan bir bağlantısının olduğunu benimserler. Bazı bilim adamlarının önderliğini yaptığı bir başka görüş ise Urartu ve Hurri dilleri arasındaki akrabalığın teyze/yeğen ilişkisi durumunda olduğudur. Bu bilim adamlarına göre, Urartu dili Hurri dilinin geç bir diyalekti değil, aynı kökten çıkarak gelişmiş farklı bir dildir. Aynı görüş batılı bazı bilim adamları tarafından da paylaşılmaktadır..."* şeklinde açıklamada bulunur. Urartuları oluşturan halkların sadece

Huriler olmadığı Nairi ve Uruadri ülkelerine bağlı kalma bir halk tarafından kurulduğu öne sürülmektedir. Bunun en belirgin örneği de tapındıkları Tanrılarına yapmış oldukları tapınakların Hurri geleneğini yansıtmasıdır.

Urartuların krallık dönemleri: Asur yazılı kaynaklarda ilk kez İ.Ö.858 yılına tarihlenen bir Urartu kralından söz edilmektedir. Bu kral Urartu Kralı Arame'dir. Balvgat Kapısı olarak belirtilen yapının birinci kapısında bulunan Salmanasar III'e ait yazılı belgede *"...Urartulu Arame'nin kenti Sugunia'yı ele geçirdim..."* şeklindeki sözlerin yazılması Urartu varlığını belirtmekteydi. Sugunia kentinin konumları ve bazı özelliklerini ele alan Asur yazıtlarına göre Urartuların önceleri Van Gölü'nün güneybatı yakasında kurulmuş olduğu tahmin edilmektedir. Sugunia kentini işgal eden Salmanasar III "Nairi denizi" dediği Van Gölü'ne gelip kılıcını yıkayarak işgal ettiği Urartu topraklarında zaferiyle ilgili bir dikilitaş diktirerek Asur'a geri döner. Salmanasar III'ün yazıtlarından da belirtildiği gibi Urartular kurulduğu zaman Hubuşkiya ve Nairi ülkeleri bağımsız durumdaydı. İ.Ö.858 yılında kökeni belli olmayan Kral Kakia tarafından Urartuların yönetilmiş olduğu söylenir. Kakia Salmanasar III'ın üçüncü yıl seferinde Hubuşkiya kralı olarak belirtilmiştir. Bu belgeler doğrultusunda Van Gölü civarındaki Hubuşkiya, Nairi ve Uruadri Krallıkları'nın birleşik bir krallık haline gelmiş olabileceği düşünülür. Bu krallığın da Urartu adına tarihte yer edinmiş olabileceği tahmin edilmektedir. Bu birleşik krallık döneminde yönetime geçecek kimsenin olmayışı yüzünden Arame'nin başa geçtiği söylenir. Urartu Krallığı'nın kuruluş dönemlerinde Asur'da yönetimde bulunan Adad-Nirari II (İ.Ö.911-891) sınırlarını genişletmek için kuzeyde çoğu kentleri işgal eder. Aynı saldırılar Uruadri ve Alzi üzerinde de olur. Adad-Nirari II den sonra Asur tahtına geçen oğlu Tukulti-Ninurta da (İ.Ö.890-884) kuzeydeki kentlere, beyliklere savaş açar. Zafer kazandıkça Asur için ganimetler de çoğalmıştır. Salmanasar III döneminde Urartu Beyi Arame, Arzaşkun kentini başkent olarak kullanmaya başlar. Bundan sonraki dönemler krallar bölümünde ayrıntılı olarak gösterilmişti.

Urartu yazıtları: Urartu kralları tarafından yazılan yazılı taşların tümünün Asur çivi yazısıyla yazılmış olduğu belgelendi. Yazıların kazılması için katipler sert kayalar, madeni aletler, kemikler ve demirden yapılmış kazıklar kullanırlardı. Yazı ve mühür yapmak için kil tabletler kullanılmıştır. Üzerinde yazı yazılmış olan kemikler genellikle halka ya da yarım daire şeklindeydi.

Sosyal yaşamı belirten bir sahne

Yazıtlar araştırmacıların ele aldığı bulgular doğrultusunda üç ana grupta incelenirler. Bunlar: a)-Urartu krallarının tümü yaptıkları yapılar için birer yazılıtaş yaptırmışlardır. Bu tür yazılıtaşlara yapı yazıtları adı verilmiştir. b)-Düşman ülkelerle yapılan savaşlar ve elde edilen zaferlerin belirtildiği yazılıtaşlar yapılmıştır. Bu yazılıtaşlarda savaşın ne için ve kimlerle yapıldığı anlatılmıştır. Bu tür yazılıtaşlara da zafer ve harp yazıtları adı verilmiştir. c)-Tapınaklara yapılmış adaklar ve vakıfların yapımı için de yazılıtaşlar tapınakların önüne dikildi. Bu tür yazılıtaşlara da Taktis ve Vakıf yazıtları adı verilmiştir. Yazıtlar hazırlandığı zaman genellikle önce yazıtı yazanın kimlikleri ve amacı yazılırdı. Daha sonra da ne tür yazılıtaşsa onun özelliği yazılırdı. Yazıtın sonunda bu yazıtın tahrip edilmemesi için bir beddua yazılırdı. Bunlardan örnek *"...Her kim ki bu yazıtı tahrip ederse, her kim ki bu yazıtı zarara sokarsa, her kim ki bu yazıtı yerinden oynatırsa, her kim ki bu yazıtın yerini değiştirirse, her kim ki bu yazıtı toprağa gömer veya suya atarsa, her kim ki bu yazıtı ben yaptım, ben yazdırdım diyerek ondaki ismi kazıyıp kendi ismini yazdırırsa, bütün Tanrılar onun ailesini, çocuklarını, neslini memleketten kovsun ve imha etsin..."* şeklinde ifadeler kullanılmıştı. Şimdiye kadar bulunup ta çözülen yazıtların sayısı yaklaşık 193 tanedir. Önemli bazı yazıtların bulunduğu yerler ise; Van, Zevatsan (Zevistan), Kelişin, Patnos, Kara-gündüz, Bergri, Taştepe, Anzaf, Sigge, Hasankale, Palu, Güsak, Karahan, Kızılkaya, Kobants, Marmos, Ağtmar, Ada, Kızıltaş, Artamit, Bostankaya ve Yedikilise'dir. Doktora tezi olarak ele aldığı "Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu" adı altındaki çalışmasıyla Margaret R.Payne

(Bak Margaret R.Payne) önemli bilgileri bilim dünyasına aktarmayı başarmıştır. Yapmış olduğu çalışmalarında Urartu yazıtlarının çoğunu inceleyerek sayım işlemi sırasında bir yazıt için dört ayrı aşamadan geçen bir çalışma sergiler. Buna göre önce yazıtın nerede bulunduğunu ele alır. Kaya yazıtları ve krallığın resmi yazıtlarının yazıtlar arasında çoğunluğunu kapladığını belirtir. Ayrıca kaçak yollarla elde edilmiş ve çeşitli müzelere satılmış olduğu kanıtlanan yazıtların da konumu incelemeye alınmıştır. Ağrı ili Patnos ilçesi yakınlarında bulunan küçük buluntular kaçak kazılarda elde edilen bulgular olduğu belirtiliyor. Yazıtların yer aldığı müze ve koleksiyonlar da inceleme alanına alınıyor. Türkçe yazıtlarla beraber haklarında yazılan makaleler de incelenmiştir. 50'ye yakın yazıt çeşidinin olduğu belirtilir. Bu yazıtların başında kralın zaferleri yer alıyor. Bazen de yıllıklar şeklinde gösterilmektedir. Kral yazıtlarında genellikle İşpuini ve Menua (Minua), Menua, Argişti I, Argişti II ve Sarduri dönemlerinde yazılan yazıtlar olarak gösteriliyor. Kral yazıtları Rusa I ve Argişti II dönemlerinde seyrek görüldüğü de belirtilmektedir. Yazıtlarda krallığın iki önemli aşaması olan kuruluş ve yıkılış hakkında yeterli belgelerin bulunmadığı nedeniyle ayrıntılı açıklamaların olmadığı da görülür. Bu yazıtlar arasında kralların askeri seferlerinden başka yıllıklar ve imar yazıtlarının olduğu görülmektedir. İmar yazıtlarının çoğunda yapının özellikleri anlatılır. Bağ, bahçe, kanal gibi çalışmalar çoğunlukla eklenmemiştir. Ancak tarım amaçlı olarak yazdırılan yazıtlarda göl, kanal, bağ ve bahçe çalışmalarının özelliklerinden söz edilmektedir. İmar yazıtlarında söz edilen "Barzudibidini, Sirsini, Tulurini ve Tarmalini" adlarının geçmesine rağmen ayrıntılı açıklamaları gösterilmemiştir. Yazıtlarda adı geçen yapı türlerinin Kral Menua'nın yazıtlarında gösterilmektedir. Araştırmalarda yaklaşık 300 civarında tunçtan yapılmış yazıtlar bulunmuştur. Bu yazıtların çoğu Sarduri II'ye aittir. İşpuini ve Argişti I'e ait tunçtan yapılmış yazıtlar da araştırmacılar tarafından elde edilmiştir.

Urartu buluntu ve yazıt yerleri: Diğer uygarlıklardaki çözülmeyen yaşam şekilleri için kazıların yapıldığı gibi Urartular içinde bir dizi kazılar yapılmıştır. Genellikle çivi yazılı buluntuların bulundukları yerler arkeolojik kazı yapanlar tarafından kodlanır.

Buluntunun kodlanmasıyla bulunduğu bölge de tutanak altına alınır. Kazıların günümüzde de devam ettiği Urartu belgelerinin bu güne kadar incelendiği, kazıldığı yerler; Abovian, Ada, Adalak, Adilcevaz, Ağartı, Ain-e-rum, Akdamar adası, Alazlı, Aleksandrapol (Gümrü), Alıçalı (Tsovinar), Alişar, Anzaf, Aralesk (kalecik), Arçovapert (Artsovaberd), Argiştihinili (Armavir, Kepenek), Arin-berd, Armavir, Artamit (Edremit), Artsovaberd (Tırmıklı), Arug (Taliş), Asbaşın (Çavuştepe), Astvacaşin (Methsopay Vank), Astvaszaşen (Çavuştepe), Aşağı Anzaf (Dereüztü), Aşağı Kaymaz, Aşatokert (Yaşilaliç), Atamhan, Avnik (Güzelhisar), Ayanis, Aznavurtepe, Bağın, Bahçecik (Sardurihinili), Bakımlı, Bakraçlı, Balin, Bambakaşat, Batsam, Başbulak, Berdigluç, Bergri, Beşçatak, Bingöl, Bitlis, Bostaniçi, Bostankaya, Burmageçit, Canfida, Çarkonis, Çavuştepe, Çelebibağı, Çölegert, Dağönü, Daşköprü (Taşköprü), Değirmen, Değirmendüzü, Delibaba, Dereüstü, Dilkaya, Dizgin kale, Dzoro vank, Ekece, Elar, Elmalık, Erciş, Erebuni, Erek, Ererin, Eskikpak, Eşek İlyas, Garni, Giyimli, Gökçegöl, Gölkaşı, Göründü, Guganis, Güliçan, Gusak, Gümrü, Gürpınar, Gürpınar ovası, Güçnents, Güzelhisar, Habibuşağı, Haki, Hasankale, Hasbey, Havasor, Hayats-dzor, Haykabert, Horkum, Hırkanis, Hotanlı, İlandağ, İlantaşı, İrpuni, İsovinar, İşhanigom, İzoğlu, Kadembastı, Kalatgah, Kalecik, Kaleköy, Kamışvan, Kamo, Kanlıca, Kanlıtepe, Karagündüz, Karahan, Karakale, Karataş, Karmir-Blur, Karmirvor Vank, Kasımoğlu, Katepants, Kayseran, Kazancı, Kef Kalesi, Kelankıran, Keli gavur, Keli şin, Kepenek, Keşiş gölü, Kevenli, Kırkızlar, Kızılkaya, Kobanis, Koçaklar, Kohbants, Kolagran, Kortsod, Köklü, Kömürhan, Körzüt, Köşk, Ktanoths, Kuzeybatı İran, Lçaşen, Leninakan, Lesk, Libliuni, Mahmud abad, Maku, Malazgirt, Marmaşen, Marmüş, Maşpak, Mazgirt, Meherkapı, Mejingirt, Mergeh Kavran, Methsopay Vank, Mıhrapit, Minuahinili, Molla Beyazıt, Muçrapert, Muradiye, Muş, Naştivan, Nor-beyazet, Norköh, Ojasar, Odzabert, Ortaklı, Oskebak, Ördekli, Pagan, Palu, Pasinler, Patnos, Pirabat, Razlık, Rizaiye, Rusahinili, Rusai-Uru-Tur, Rutşi Tig, Sarap, Sardarabad, Sardurihinili, Sarıkamış, Sarmaç, Serkendel, Sevan Gölü, Sihke, Solagert, Susanths, Süngütaş, Şah-

riar, Şarakoniş, Şihanikom, Şinzir, Şıuşanıs, Taliş, Tarr, Taşburun, Taşköprü, Taştepe, Teisebaini, Tırmıklı, Toprakkale, Topraklı, Topzava, Tremerd, Tsolakert, Tsovinar, Tulihu, Tuşpa, Uluşar, Urmiye, Uşnuye, Van, Van Kalesi, Varak Dağları, Vatsan, Viraçram, Voskebag, Yalındüz, Yazılıtaş, Yedikilise, Yeşilalıç, Zagalu, Zengibar, Zivin, Zivistan, Zvartnotsb adlı bölgelerdir.

Urastu: Urartuların çöküşünden sonra bazı Babil ve Ahamenid kaynaklarında (yeni/Geç Babilcenin değişik ses kuralı olarak ileri sürülür) Urartu Devleti'nin değişikliğe uğramış adı. Asurubalit'in Haran'ı kuşattıktan sonra Urartuların bulunduğu bölgelere de akın yapar. Ninive kentinin düşüşünü belirten yazılıtaşlarda *"...Akkad (Babylonia) kralı ordusunu desteklemek için ...İzalla'ya çıktı. Dağlardaki çok sayıdaki yeri ve onların....yaktı. O zaman ordu...Urastu bölgesine kadar gitti..."* şeklinde metin içinde Urartuların "Urastu" olarak yazıldığı görülecek. Yıllar sonra Ahamenidler döneminde Urarsu sözcüğünün tekrar ortaya çıktığı ifade ediliyor.

Ueirda: Sarduri II'ye ait olan yazıtta adı geçmektedir. Margaret R.Payne'nin "Urartu Çivi Yazılı Taşlar Kataloğu" adlı kitabında bu yazıtın kodlandığı görülmektedir. Yazıtta adı geçen bir aşirettir. Sarduri II, diğer Urartu krallarının yaptıkları çalışmalar gibi dönemindeki askeri seferler, yapılar, tapınak binaları, kanal ve göletler hakkında yazılıtaşlar diktirmişti. Yazıtta Sarduri II'nin yıllıklarını hazırlarken askeri seferlerini özenle yazdırmıştır.

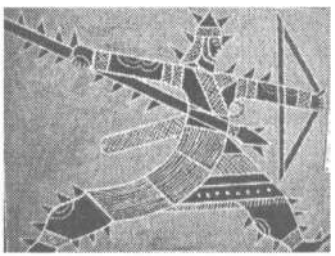
Urme: Margaret R.Payne'nin "Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu" adlı eserinde Argişti I'in seferleriyle ilgili (8.1.2) kodlu yazıtında yer alan bir ülkedir. Yazıtın bir dikilitaşın tümünde yazıldığı belirtilmektedir. Ancak taşın kırık olması nedeniyle A ve B koduyla iki parça şeklinde kodlanarak okunmuştur. Bu yazıtın Argişti I'in (8.1.1) şeklinde kodlanan yazıtıyla karşılaştırıldığında A ile B arasında bir parçanın olduğu ortaya çıkmaktadır. Yani yazıtın üç parçadan oluştuğu tahmin edilmektedir. Bu yazıt, 1901 yılında Belck, 1882, 1888, 1893, 1890'da Sayce, 1900'de

Sandalgian tarafından okunmuştur. Argişti I yıllıklarında bu ülkeyi kuşattığını ve haraca bağladığını belirtmektedir.

Uriani: Kuarzani, Ultuza, Uriani, Muruzu ve İrkuini kentleri Urartuların bulunduğu bölgenin kuzeyinde bulunan Aras Nehri boylarındaki Gökçegöl çevresindeki yerleşim yerleridir. Urartu Kralı Argişti I üçüncü sefer yılında bu kentlere askeri seferler yapar. Bu ülkelere yaptığı sefer sırasında bölgenin en büyük toprağına sahip olan Etiu Krallığını da işgal eser. Argişti I kuzey kentlerini işgal ettikten sonra bu defa da saldırılarını batıdaki kentlere yöneltmiştir.

Urikki: Que kralıdır. Asur Kralı Tiglatpileser III'ün saldırılarına karşı Urartu Kralı Sarduri II'nın önerdiği güçbirliğini kabul etti. Kurulan koalisyonda yer aldı. Bu koalisyonda ayrıca; Malatya (Melitealhe) Kralı Sulumeli, Que Kralı Uruki, Arpad Kralı Agusi'nin oğlu Mati-ilu, Kumahalhi Kralı Kuştaşpili, Gurgum Kralı Tarhulara, Kargamişli Pisisris ve Samallı (Zincirli) Panammu vardı. Bu koalisyona rağmen Urartular Asur saldırılarında büyük kayıplar verdiler.

Urmiye: Türkiye'deki Urartuların yerleşme yoğunluğunu taşıyan bir bölge olarak ele alınmamıştır. Ancak kısa süreli yatırımlar Urartular tarafından bu bölgeye yapıldı. İran'ın kuzeybatısında yer alır. Rakım olarak Van Gölü'nden yaklaşık 400 m civarında aşağıda yer aldığı için iklimi diğer kentler kadar sert değildir. Bölgedeki tarım alanları genellikle Mianduab, Uşnuye, Şahpur ve Urmiye Ovaları'nda kilitlenmiştir. Üzüm bağlarının yoğun olarak yetiştirildiği bölgede Urartular çeşitli yollarla buralara bağlantı kurmuşlardır. Urartular güneyden buraya Uşniye Ovası'ndan Kelişin Geçidi'ni kullanmak suretiyle varırlardı. Bu geçidin bir başka özelliği de Urartularla Asurlular arasında köprü görevi yapmasıdır. Osmanlılar döneminde yani 1880 civarında Şemdinli kökenli bir aileden olan Şeyh Ubadullah, aşiretine katılan diğer kürt aşiretlerinin gücünden faydalanarak bir isyan başlatır. İsyancı Kürt gruplarının başında bölgede Hristiyan olan Sürya-

Tanrı Haldi'nin bir betimlemesi

nilerin yaşadıkları sınır kentlerini işgal edip yağmaladıktan sonra Urmiye kentini de işgal etmeyi ihmal etmediler. İsyanı Osmanlı askerleri bastırır, o dönemdeki siyasal baskısı fazla olan Ruslar ve İngilizlerin baskılarıyla Şeyh Ubadullah'ı Mekke'ye sürgüne gönderir. Şeyh 1883 yılında Mekke'de hayatını kaybeder.

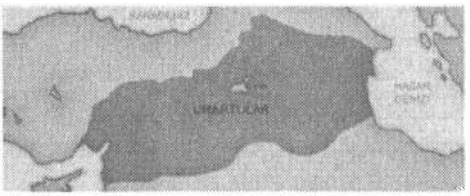
Urmiye ware: Arkeolojik kazılarda Erken Demir Çağ ile beraber Batı İran bölgesine ve Doğu Anadolu bölgesine gelmeye başlayanlar çanak çömleklerin farklı modellerini yaparlar. Önceleri "Boyalı çanak çömlek kültürü"ndeki modellerle bu işlemi yapanlar daha sonraları "gri keramik" dedikleri keramik türünü geldikleri bölgede yoğun bir şekilde kullandılar. Araştırmacı arkeloglar özellikle Van Gölü ve çevresindeki kazılarda buldukları çanak çömleklere bu adı verirler. Prof.Dr. Altan Çilingiroğlu *"...Boyalı çanak çömlekler Van Gölü Havzasına Erken Demir Çağların gelmesiyle birlikte, yerini tek renkli, ancak gri olmayan, bir çanak çömlek türüne bırakmıştır. Batı İran'da yaygın olarak ele geçen gri keramik bir anlamda Batı İran Demir Çağı I kültürünün simgesi durumuna getirilmiştir. Batı ve kuzeybatı İran'da Erken Demir Çağın başlangıcını simgeleyen gri keramiğin bu yöreye, ilerde de belirteceğimiz gibi, Tunç Çağların sonundaki bir güç dalgası ile geldiği ve halkların Batı İran'da önceki dönemden birçok konuda farklı yeni bir kültür başlattıkları bilinmektedir. Batı İran'da Erken Demir Çağ'nın başlangıcının tarihi Asur Kralı Asur-Ubalit I'in saltanat tarihlerinde (İ.Ö.1363-1328) önceye tarihlenmektedir. Kuzeybatı İran'daki Hasanlu yerleşme yerinden elde edilen verilere göre Demir Çağ I'in tarihi bu yörede İ.Ö.1450-1400 yıllarına kadar geriye gitmelidir. Benzer tarihler Luristan, Tepe Giyan, Marlik, Geoy Tepe ve Havtavan Tepe için de geçerli olmalıdır. Batı İran'da boyalı çanak çömlek geleneğinin yerini gri renkli ve genellikle düğme dipli kadehlerin, ağızdan emzikli kapların ve iki kulplu fincanların yaygın olduğu bu keramik geleneğine bırakması yöreye gelen yeni halk topluluklarıyla açıklanmalıdır..."* şeklinde tarihsel bir ayrıntıyı açıklar.

Urneler: (Ölü çömlekleri) yakarak gömme geleneğinin inanıldığı Mezopotamya ve Suriye'de Neolotik Çağ'dan beri kullanılan bir ölü gömme modeli olarak bilinmektedir. Urartularda da bu tür urnelerin bulunduğu açıklanmıştır. Iğdır'da bulunan ölü çöm-

leklerinden bir kısım (lev-71a.b.d), (lev-77), (Lev-18,77b) (lev-37a,77c) (lev-20a) şeklinde kodlanarak koruma altına alınmıştır. Urartularda gelenek haline gelmiş olan urneler arkeologlar tarafından bulunarak müzelerde koruma altına alınmışlardır. Bu müzeler Kars, Erzurum, Elazığ, Van Müzeleri'dir.

Urta tapınağı: Bir tapınaktır. Bu tapınak Kalah'ta yapılmıştır. (Nimrud olarak da bilinir) Bu tapınağın girişinde Asur Kralı Asur-nasir-pal'ın yazdırdığı bir dikili taş yer alır. Bu yazıtta krallığını yıllıklarının yanı sıra yapılan askeri seferler de ele alınmıştır. Diğer yazıtlarda da Nairi ülkeleriyle yaptığı askeri seferlerden sık sık söz eder.

Uruadri: (Uruadru şeklinde yazıldığı da görülmektedir) Urartuları oluşturan bir beylik. Asur yazılı kaynaklarında Urartu bölgesinin konumu Nairi bölgesinin coğrafik konumuyla Uruadri ülkesinin coğrafı konumlarına göre değerlendirildiğinde Urartuların yapısı ortaya çıkmış olacak. XIII. ve X. yüzyıllar arasındaki Uruadri ve Nairi ülkelerinin coğrafik konumlarından Urartu Krallık Dönemi'ne geçiş şekli de görülür. Uruadri adı tarih sahnesine çıktığı İ.Ö.1274-858 arasındaki yaklaşık 400 yıllık dönem Urartu Krallığı'nın kuruluş ve başlama dönemleri olarak tarihte yer edinir. Uruadri, Van Gölü'nün batısıyla kuzeybatısındaki toprakların coğrafi adıdır. Asur kaynaklarında buralarda yaşayanlara verilen bir addır. Sınırlarında bulunduğu öne sürülen iller ise Tatvan, Muş, Bingöl Dağları, Malazgirt ve Bulanık gibi bölgeler olarak ele alınır. Uruadrular gibi Nairi ülkesi de Tumme'den Daiaeni'ye ve oradan da Murat Nehri kıyılarına kadar uzanan bir bölgedir. Adı geçen Tumme ile Daiaeni için arkeologlar belirli bir yer veremediler. Konumları hakkında açıklayıcı anlatımlar henüz yapılmadı. Bazı bilim adamları Daiaeni'yi Erzurum bölgesi, Tumme'nin ise Van Gölü civarında bir yer olabilir olasılığını ele aldılar. Arkeolojik kazılarda bulunan Yoncalı yazıtında yazılanlara göre Tumme ülkesinin bulunduğu yer; Muş

Urartuların yaşadıkları bölge

Ovası, Daiaeni ülkesinin de yeri Bulanık-Malazgirt Ovası olarak gösterilmiştir. Urartu varlığının bilinmesi ve sınırlarının coğrafik konumları Asurluların yazılı kaynaklarına borçlu olarak değerlendirilir. Çünkü Asur tarihini yazan yazmanlar bu ülkelerin varlığından söz ederken onların konumları hakkında da bilgiler sunmuşlardı. Uruadri, Van Gölü'nün kuzeybatı ve batı yakasında yer alan küçük yerleşim yerlerinin ortak adıdır. Nairi ülkesinin coğrafik konumları da farklı bir şekilde asur kaynaklarında gösterilir. Buna göre Nairi ülkesinin sınırları, Tumme'den Daieni'ye Yukarı Denizin kıyıları dedikleri Van Gölü'nün kuzeyinden Murat Nehri'ne kadar olan yerdi. Bu konumda bugünkü Ağrı ili Nairi ülkesinin sınırları içerisinde yer almaktadır. Salmanasar III'ün yazılı belgelerinde Nairi Daieni ülkesi Karasu'nun kaynağındadır. Yani bu ülkenin coğrafik konumu Erzurum civarında gösterilmektedir. Araştırmacılar Erzurum bölgesine dağılan Daiaeni ile Diauehi arasındaki sözcük benzerliklerinden yola çıkarak bu bölgenin onlara ait olabileceği olasılığı üzerinde dururlar. Salmanasar I'den sonraki 200 yıl boyunca sadece birkaç defa yazılı metinlerde Uruadri'nin adı geçer. İ.Ö.1074-1057 tarihleri arasında Asur'da egemenlik sürdüren Kral Asur-bel-kala, Uruadri ülkesine saldırmış ve bu krallığa bağlı 32 kenti işgal ettiğini belirtir. Asur-bel-kala yazılı metinlerinde Uruadri ülkesinin sınırlarını Khini Dağları ve Samanuna Nehri'nin diğer tarafında yer aldığını belirtir. Kuşatılan 32 kentten sadece Zingün kenti Salmanasar I'in yazılı belgelerinde görülür. Ayrıca Salmanasar I'in yazıtında da Asur-bel-kala'nın Himme ve Bargun kentlerini ele geçirdiğini doğrular. Himme ile Bargun kenti Salmanasar I'in yazılı belgelerinde gösterilen 8 kenten ikisidir. Bu kentler Uruadri ülkesi içinde yer almıştır. Uruadri adı, Adad-Nirari II (İ.Ö.911-891) dönemindeki yazılı metinlerde Uruatri şeklinde belirtilir. Bölgenin Tukulti-Ninurta II'nin (İ.Ö.890-884)de saldırısına uğradığı belirtilir.

URU-arşiniuini: Bak Arşiniuini.

Uskia: Sarduri II'ye ait olan yazıtta adı geçmektedir. Margaret R.Payne'nin "Urartu Çivi Yazılı Taşlar Kataloğu" adlı kitabında bu yazıtın kodlandığı görülmektedir. Yazıtta adı geçen bir dağdır. Sarduri II, diğer Urartu krallarının yaptıkları çalışmalar gibi

dönemindeki askeri seferler, yapılar, tapınak binaları, kanal ve göletler hakkında yazılıtaşlar diktirmişti. Yazıtta Sarduri II'nin yıllıklarını hazırlarken askeri seferlerini özenle yazdırmıştır.

Uusini: Argişti I'in Margaret R. Payne'nin "Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu" adlı kitabında (8.1.1) kodlu yazıt olarak belirtilen yazıtta adı geçen bir ülkedir. Argişti I, diğer Urartu krallarının yaptıkları çalışmalar gibi dönemindeki askeri seferler, yapılar, tapınak binaları, kanal ve göletler hakkında yazılıtaşlar diktirmişti. Horhor yazıtı olarak da adlandırılan yazıt; Van Kalesi'nin güneybatı tarafında bulunan kaya mezarına inen merdivenlerin ucunda yer almıştır. Bu yazıt 1900 yılında Sandalgian, 1901'de Belck, 1953'te Arutyunyan, 1979'da Melikişvili, 1992'de Salvini, 1840'da Schulz, 1872'de Mordtman, 1882, 1888, 1890, 1893'te Sayce, 1883'te Guiyord, 1927'de Meşçaninov, 1933'te Friedrich, 1952'de Vrouyr, 1948'de Saulcy, 1888'de Müller tarafından okunmuştur. Yazıtta Argişti I yıllıklarını hazırlarken askeri seferlerini özenle yazdırmıştır. Uusini ülkesi kuşatılan ülkeler arasında gösterilmektedir.

Uzinabitarna: Argişti I'in Margaret R.Payne'nin "Urartu Çivi Yazılı Beşgeler Kataloğu" adlı kitabında (8.1.1) kodlu yazıt olarak belirtilen yazıtta adı geçen bir kenttir. Argişti I, diğer Urartu krallarının yaptıkları çalışmalar gibi dönemindeki askeri seferler, yapılar, tapınak binaları, kanal ve göletler hakkında yazılıtaşlar diktirmişti. Horhor yazıtı olarak da adlandırılan yazıt; Van Kalesi'nin güneybatı tarafında bulunan kaya mezarına inen merdivenlerin ucunda yer almıştır. Bu yazıt 1900 yılında Sandalgian, 1901'de Belck, 1953'te Arutyunyan, 1979'da Melikişvili, 1992'de Salvini, 1840'da Schulz, 1872'de Mordtman, 1882, 1888, 1890, 1893'te Sayce, 1883'te Guiyord, 1927'de Meşçaninov, 1933'te Friedrich, 1952'de Vrouyr, 1948'de Saulcy, 1888'de Müller tarafından okunmuştur. Yazıtta Argişti I yıllıklarını hazırlarken askeri seferlerini özenle yazdırmıştır. Uzinabitarna, kuşatılan kentler arasında gösterilmektedir.

Uria: Argişti I'in Margaret R.Payne'nin "Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu" adlı kitabında (8.1.1) kodlu yazıt olarak belirtilen yazıtta adı geçen bir ülkedir. Argişti I, diğer Urartu krallarının yaptıkları çalışmalar gibi dönemindeki askeri seferler, yapılar,

tapınak binaları, kanal ve göletler hakkında yazılıtaşlar diktirmişti. Horhor yazıtı olarak da adlandırılan yazıt; Van Kalesi'nin güneybatı tarafında bulunan kaya mezarına inen merdivenlerin ucunda yer almıştır. Bu yazıt 1900 yılında Sandalgian, 1901'de Belck, 1953'te Arutyunyan, 1979'da Melikişvili, 1992'de Salvini, 1840'da Schulz, 1872'de Mordtman, 1882, 1888, 1890, 1893'te Sayce, 1883'te Guiyord, 1927'de Meşçaninov, 1933'te Friedrich, 1952'de Vrouyr, 1948'de Saulcy, 1888'de Müller tarafından okunmuştur. Yazıtta Argişti I yıllıklarını hazırlarken askeri seferlerini özenle yazdırmıştır. Uria ülkesi kuşatılan ülkeler arasında gösterilmektedir.

Ubarugildu: Argişti I'in Margaret R.Payne'nin "Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu" adlı kitabında (8.1.1) kodlu yazıt olarak belirtilen yazıtta adı geçen bir kent krallığıdır. Argişti I, diğer Urartu krallarının yaptıkları çalışmalar gibi dönemindeki askeri seferler, yapılar, tapınak binaları, kanal ve göletler hakkında yazılıtaşlar diktirmişti. Horhor yazıtı olarak da adlandırılan yazıt; Van Kalesi'nin güneybatı tarafında bulunan kaya mezarına inen merdivenlerin ucunda yer almıştır. Bu yazıt 1900 yılında Sandalgian, 1901'de Belck, 1953'te Arutyunyan, 1979'da Melikişvili, 1992'de Salvini, 1840'da Schulz, 1872'de Mordtman, 1882, 1888, 1890, 1893'te Sayce, 1883'te Guiyord, 1927'de Meşçaninov, 1933'te Friedrich, 1952'de Vrouyr, 1948'de Saulcy, 1888'de Müller tarafından okunmuştur. Yazıtta Argişti I yıllıklarını hazırlarken askeri seferlerini özenle yazdırmıştır. Ubarguilda Kent Krallığı kuşatılan kentler arasında gösterilmektedir.

Urzana: Muşaşir kentinin kralıdır. Rusa'ya düşman olduğu belirtiliyor. Urartu Kralı Rusa'nın ölümünden sonra Asurluların saldırıları sonucunda tahttan indirilmiş olduğu anlatılır. Muşaşir kentindeki Haldi tapınağı yağmalanır ve Haldi'nin heykelleri Asur'a götürülür. Hatta Tanrı Haldi'nin Tanrıçası olarak tapınılan Bagbartu'ya ait olan eşyaları da Asur ülkesine götürmüş olduğu belirtiliyor. Tarihçiler İ.Ö.714 yılında bu kralın siyasi tarihinin bittiğini ifade ederler.

Uşkaya: Urartu kentlerinden biri. Arkeolojik bir alandır. Asur Kralı Sargon tarafından ele geçirildi. Burası Urartuların sınır kenti olarak Rumye Gölü'nün kuzeyindeki Sangibutu beyliğine

aitti. Sangibutu bölgesinde Urartulara ait "Tarmakisa ve Tarui"kentleri vardı.

Uşniye: Bak Solduz.

Uşpina: Bak İspuini.

Uteruki: Urartu Kralı İşpuini zaman zaman Van Gölü'nün kuzey tarafında askeri sefer çıkardı. Van'da (Tuşpa) bulunan çift taraflı bir yazıtta İşpuini Anaşe, Uteruki, Luşa, Katarzu ülkelerine yaptığı askeri seferleri anlatır. Bu ülkelerin Gökçegölün batısında yer aldığı belirtilir. Bu kentlerin kuşatmasında alınan binlerce at ve baş hayvan bölgeyi zenginleştirmiştir. Van ilinde bulunan bir başka yazıtta yine bu kentlere yapılan askeri seferlerden söz edilir. Bu yazıtta Etiuki ülkesinden 6 savaş arabası, binlerce atlı ve 15.760 piyade ganimet olarak alınır. Benzer bir başka İşpuini yazıtında Tuşpa-Uteruki yolu üzerindeki Eleşkirt-Toprakkale yazıtı olarak bilinmektedir.

Uzinabitarna: Araştırmacılar Urartuların kuzeyinde Aras Nehri boylarındaki Gökçegöl civarında olduğunu tahmin ettikleri bir kent şeklinde tanıtırlar. Bu kent İ.Ö.785 yılında Argişti I tarafından kuşatılmıştır. Argişti I, Tariuni ve Uzinabitarna kentlerinin bulunduğu Erzurum bölgesiyle Gökçegöl arasındaki yerleşim yerlerinden esir olarak 19.255 erkek çocuk, 10.148 savaşçı ve 23.280 kadın almıştır. Bölgede toplam 52.675 kişiyi Van (Tuşpa) kenti ve yakın kentlere yerleştirmiştir.

Utupurşuni: Erzurum bölgesinde bulunan bir krallık. Şaşilu kentinin krallığıydı. Diauhei kralı olarak anlatılır. (Bu kral Urartu Kralı Argişti I'in yıllıklarında yenilgiye uğratıldığı belirtilmektedir.) Bu krallık Urartu Kralı Menua'nın askeri seferlerine hedef olmuş bir kraldır. Utupurşuni, Menua karşısında savaşı kaybeder ve kendisini af etmesi için yalvarır. Menua da onun bu yalvarışına karşılık krallığı tekrar ona geri verir. Bu ifadeler yaylıtaş bölgesinde bulunan bir yazıtta gösterilmiştir.

Uzula: Bir kent krallığıdır. Prizma yazıtında adı geçen kent krallıklarından biridir. Tiglatpileser I'in beş yıllık krallığı sırasında icraatlarını anlattığı yazıta "Prizma yazıtı" adı verilmiştir. Daha önce her yıl yazılmayan yıllıklar, Tiglatpileser I döneminde her yıl yazılmaya başlanır. Yazıtta kendisinden önce Asur, Enlil, Sin,

Şamaş gibi Tanrılardan uzunca söz eder. Yaptığı icraatlardan da kendini göklere çıkartırcasına söz eder. Bu yazıtta Urartuları oluşturduğu belirtilen Daiaeni ve Nairi ülkeleriyle yaptığı savaşlara değinirken, kent krallıklarının adlarını da belirtmektedir. Daiaeni ve Nairi ülkelerinden başka yazılan kentlerin adları da şöyle: Tunube, Tuali, Kindari, Uzula, Unzamuni, Andiabe, Pilakini, Aturgini, Kulibarzini, Şinibirni, Himua, Paiteri, Uiram, Şururia, Abaeni, Adaeni, Kirini, Albaia, Ugina, Nazabia ve Abarsiuni'dir.

Ü

Üç kilise: Ağrı ili Taşlıçay ilçesine yaklaşık 18 km uzaklıkta bulunan yapı harabeleridir. Bulunduğu yer ise Taşteker köyüdür. Kaynaklarda adının geçtiği üç kilise'nin yapımı İ.Ö.ki tarihlere denk düştüğü söylenmektedir. Arsak Türkleri burada "Bagavan" adında bir güneş tapınağını yapmışlardı. Sonraki yıllarda da Ermeniler tarafından manastır inşası ilave edilmiştir. Ermeniler tarafından yaptırılan manastır 1950'li yıllarda sökülmüş ve Ağrı il merkezinde yaptırılan cami inşaatında kullanılmıştır. Çeşitli kaynaklar Nuh Peygamberin mezarının burada olduğuna işaret çekiyor. Ağrı'da yapılan merkez cami inşaatının nasıl yapıldığına tanık olanlardan biriyim.

Üç protomlu iğne: Genellikle Urartu sanatında iğnenin taç kısmında üç başlı hayvanların şekillerinin süslemeleri yer alır. Bu tür iğnelerde yer alan hayvan başları ise kartal, grifon, aslan ve boğa şekilleridir.

Üç kuş (kartal)protomlu iğne: Urartularda yaygın olan bir çalışmaydı. Başka kültürlerde bunun benzeri henüz görülemedi. Adilcevaz'da 1965 yılında yapılan arkeolojik kazılarda bulundu. Burada bulunan iğnede üç kartal başı belirtilirken gagalarının da gösterilmiş olduğu açıklanır. Adana bölgesi ve Van bölgesinde bunlara benzer çeşitli şekillerde iğneler bulunarak koruma altına alındılar. Yapılan arkeolojik kazılarda bulunan iğnelerin koruma altında tutuldukları müzeler ve buluntunun özellikleri; Ankara

Müzesi 74, 20, 66, Adilcevaz Mezarlığı 19/65, Bronz, 2 cm/Adana Bölge Müzesi 1587, Bronz, 10, 5 cm., Taşyürek 1975, 150 res 12/Adana Bölge Müzesi 1977/17, Bronz, 9 cm/Adana Bölge Müzesi 1975/8, Bronz, 9 cm/Van Bölge Müzesi 17, 34, 74, Bronz, 7, 8 cm/Van Bölge Müzesi 23, 25, 77, Bronz, 8 cm/Van Bölge Müzesi 74, 17, 36, Bronz, 4, 5 cm/Van Bölge Müzesi 3, 53, 81, Bronz, 4, 5 cm/Van Bölge Müzesi 3, 53, 81, Bronz, 4, 5 cm/Van Bölge Müzesi 4, 176, 79, Bronz, 8, 2 cm/Van Bölge Müzesi 21, 48, 75, Bronz, 5 cm/Van Bölge Müzesi 51, 6, 75 Bronz, 8 cm/Van Bölge Müzesi 11, 21, 76, Bronz, 7, 7 cm/Van Bölge Müzesi 3, 140, 75, Bronz, 8, 2 cm/Van Bölge Müzesi 11, 26, 76, Bronz, 8 cm/Ankara Müzesi 123, 81, 73, Bronz, 8, 2 cm/Ankara Müzesi 130, 26, 73, Bronz, 8, 5 cm/Ankara Müzesi 46, 59, 74, Bronz, 7, 5 cm/Mardin Müzesi 76/811, Bronz, 5, 6 cm.

Üç grifon protomlu iğneler: Bu grupta yer alan iğneler, sadece Urartu sanatında görülür. Sık olarak kullanılmayan bu iğnelerden başka kültürlerde rastlanılmadı. Bu grubu belirten tek bir iğne bulunarak Van Müzesi'nde koruma altına alınmıştır. İnce altın kaplamadan yapılmış bu iğne başı Urartulara özgü bir çalışma olduğu ancak fazla yaygın olmadığı tahmin ediliyor. Yapılan arkeolojik kazılarda bulunan iğnelerin koruma altında tutuldukları müzeler ve buluntunun özellikleri; (Van Bölge Müzesi 7, 29, 73, Altın, 4, 5 cm.)

Üç At Figürlü İğneler: Urartu sanatında bu tür iğnelerin taç başlarında üç at figürü işlenmiştir. Yapılan arkeolojik kazılarda bulunan iğnelerin koruma altında tutuldukları müzeler ve buluntunun özellikleri: Ankara Müzesi 175, 79, 74, Adilcevaz "H" Kayalığı 1 nolu Odamezar 71/78, Gümüş, 4, 8 cm.

Üç aslan protomlu iğne: Urartularda sıkça rastlanılan bir tür iğnedir. Agraptepe kazılarında bulunarak koruma altına alınmıştır. Sırtsırta vermiş gibi üç aslan başıyla tasvir edilmiştir. Stilize edilmiş bu iğne hakkında daha fazla detaylar anlatılmamıştır. Yapılan arkeolojik kazılarda bulunan iğnelerin koruma altında tutuldukları müzeler ve buluntunun özellikleri; Van Bölge Müzesi, Bronz, 5, 7 cm.

Üç Aslan Figürlü İğneler: Yapılan arkeolojik kazılarda bulunan iğnelerin koruma altında tutuldukları müzeler ve buluntunun özellikleri: Karmir-Blur, Gümüş, Piotrovski 1955, 18 şek. 12/Ankara Müzesi 123, 75, 73, Bronz, 2 cm/Van Bölge Müzesi 11, 28, 76, Bronz, 7, 8 cm.

Üç boğa protomlu iğne: Urartu sanatında görülen bir çeşit iğne. Başka kültürlerde henüz benzerleri bulunmamıştı. Bu gruba ait tek bir iğne bulunmuştur. O da Van Müzesi'nde koruma altına alınmıştır.

Ülkeler Tanrısına: Urartu Tanrılar panteonunda Tanrı ve Tanrıçaların ötesinde kutsal yerlere tapınma geleneği vardı. Bu yerler kentler, dağlar, ovalar, kapılar şeklinde tanımlanmıştı. Urartu Tanrılar panteonunda 55. sırada tapınıldı. Ancak arkeolojik kazılarda bununla ilgili gerekli belgeler bulunmadığı için hakkında fazla bilgi verilemiyor. Arkeolojik kazılar bölgede yoğun olarak devam etmektedir.

Ünseli: (Ya da Ernis) Urartuların yaşadıkları bir bölge. Van Ovası'nın Yoncatepe mevkiinde yer alır. Gölün kuzey tarafında bulunmaktadır. Burada yapılan arkeolojik kazılarda Urartu kültürüyle ilgili belgeler bulunmuştur. Ayrıca Ünseli'de bulunan mezarların da aşiret fertlerinin birlikte gömülmüş olduğu odalar şeklinde olması Urartuların bünyesindeki toplulukların aşiretlerden sağlanmış olduğu görülür. Ölenler kişisel eşyalarıyla birlikte gömülmüşlerdi. Hatta yakınları tarafından armağanlar da gömülen odalara bırakılırdı.

W

Wasini: Malatya (Melitealhelile) Krallığı'na bağlı bir yerleşim yeri. Malatya Kralı Hilaruda döneminde Urartuların askeri saldırısına uğradı. Sarduri II yönetimindeki Urartuların gücü karşısında fazla direnemedi, teslim oldu ve Urartu egemenliğine girdi. Sarduri II tarafından Melitealbelilerin (Malatya) ülkesine yaptığı saldırıda kuşattığı Hazani, Yaurabi, Tumeişki, Wasini, Maninui, Aruşi, Qulburarrini, Taşe, Quera'nın taşesi ve Meluiani kaleler-

den biridir. Sarduri yaptığı askeri seferinde kuşattığı ve esir aldığı Kral Hilaruda'nın kendisine nasıl yalvardığını, canını kurtarmak için yaptığı haraçları Kömürhandaki "İzoli yazılıtaş"ta açıklamıştır. Bu kalelerden sonra kenti ve kralı her yıl vergilendirmek üzere cezalandırır. Zaferi, Tanrıları Teişeba ve Şivini'ye yaptığı dualara borçlu olduğunu belirtir.

X

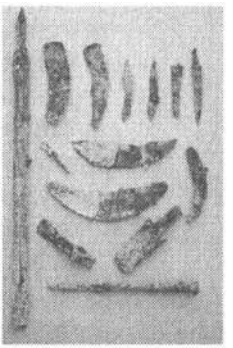
X Tanrısı: Urartu Tanrılar listesinde Tanrı ve Tanrıçaların ötesinde kutsal yerlere tapınma geleneği vardı. Bu yerler kentler, dağlar, ovalar, kapılar şeklide tanımlanmıştı. Urartu Tanrılar sıralamasında 59. sırada tapınıldı. Ancak arkeolojik kazılarda bununla ilgili gerekli belgeler bulunmadığı için hakkında fazla bilgi verilemiyor. Tanrı'nın adı yazıtta okunmadığı için arkeologlar tarafından "X" adı ile kodlanmıştır. Bu Tanrı için de kurbanlık koyunlar sunulmuştur.

V

Vakayınüvisi: Asur Kralı Sargon II Urartularla yaptığı 8. askeri saldırısında yazdırdığı yazıtta, at besiciliğinden söz eder. Urartularda Asur diliyle vakayınüvisi at besiciliği anlamında kullanılmıştır.

Van: Urartuların başkenti. Urartu halkı bu kentin gerçek adı olan "Biaini"olarak anmak istiyorlardı. Halk arasında bu sözcük "Bian"ya da "Vian"olarak okundu. Daha sonraki dönemlerde bu bölgeye yerleşenlerin diyalektik dillerinde "Van" olarak beleklerde kaldı. Van ili Doğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan kentlerden biridir. Murat Nehri'nin de yukarı kısımlarında kurulmuştur. Kentin bugünkü konumu gölden yaklaşık 5 km uzaklıkta eğilimli bir alan üzerinde yoğunlaşmıştır. Günümüz Van ili Cumhuriyet döneminde gelişmiş. Birinci Dünya Savaşı'ndan

sonra eski Van bütün yönleriyle terkedilmiş bir konumdaydı. Van Neolotik Dönemin buluntularına da ev sahipliği yapmaktadır. Urartular yazılı taşlarda Van'a Tuşpa ("Tu-uş-pu-ea") adını takmışlardı. Van Gölü ve Van bölgesi Urartularda Biaini (Wiaina) isminden kaynaklanır. Bu kent Sarduri II zamanında Asur Kralı Tiglatpileser II (İ.Ö.745-727) tarafından işgal edildi. Sargon II Urartulara 8 defa askeri seferler düzenleyerek Tuşpa (Van) kentinin gelişmesini önlemiştir. Van bölgesi Doğu Anadolu Bölgesi içindeki kentlerden oldukça özellikli bir kent olarak göze çarpar. Güneydoğusunda Toros Dağları, batısında Nemrut (3050 m), kuzeyinde Süphan (4434 m) ve doğu yakasında da Tendürek (3315 m) Dağları'yla çevrilmiş bir konumda kurulmuştur. 16000 km²lik bir alanla Van Gölü bölgenin en büyük kısmını oluşturur. Van Gölü çevre illerden gelen ırmaklarla beslenir, ancak nedense suyunu dışarıya vermeyen bir göldür. Göle dökülen nehirler ise; Zeylan, Deliçay, Bendimahi, Karasu ve Hoşap Nehirleri'dir. Bu nehirlerin suları bölgede tarım alanında kullanılmaktadır. Van sözcüğü aynı zamanda sıvılar için hektolitreye eşit bir hacim ölçü birimi. Eski meteorolojide metrik sisteme geçiş zamanlarında Hollandalılar tarafından kullanılmıştır. Van'da hüküm sürmüş Urartu kralları ise: Sarduri I (İ.Ö.840-830), İşpuini (İ.Ö.830-810), Menua (İ.Ö.810-786), Argişti I (İ.Ö.786-764), Sarduri II (İ.Ö.764-735), Rusa I (İ.Ö.735-714), Argişti II (İ.Ö.714-685), Rus II (İ.Ö.685-645), Sarduri III (İ.Ö.645-635), Erimena (İ.Ö.635-609/600) adlı krallar hüküm sürmüşlerdir.

Tunçtan yapılmış savaş malzemeleri

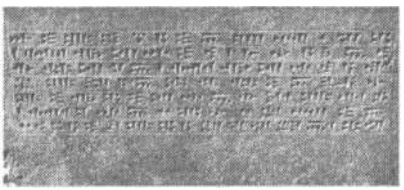
Van Gölü: Van ilinde bulunan Türkiye'nin en büyük gölü. Asur kayıtlarında Van Gölü'nün adı "Nairi'nin Yukarı Denizi" adı verilmişti. Asurluların Urmiye Gölü yerine Yukarı Nairi Denizi olarak hitap etmeleri de tartışmasız dilsel bir yaklaşımdan olmuştur. Günümüzde" Urmiye Gölü"nün Farsçadaki karşılığı "deryacha" şeklinde "küçük deniz" olarak kullanılıyor. 16000 km² lik bir alanla Van Gölü bölgenin en büyük kısmını oluştu-

rur. Van Gölü çevre illerden gelen ırmaklarla beslenir, ancak nedense suyunu dışarıya vermeyen bir göldür. Göle dökülen nehirler ise; Zeylan, Deliçay, Bendimahi, Karasu ve Hoşap Nehirleri'dir. Bu nehirlerin suları bölgede tarım alanında kullanılmaktadır.

Van Müzesi: 1930 yılında Van ili Milli Eğitim Müdürü Mustafa Noyan bölgede son derece önemli bir uygarlığın olduğunu düşünerek bulunan tarihi eserleri bir araya getirmeyi başardı. 1932 yılında bu önemli antik buluntular için bir depo tutuldu. Bulunan eşyalar bu depoda koruma altına alındılar. Bu depo daha sonra müzenin temellerinin atılmasına tanık olur. 1945 yılında Van ilinde Müze Memurluğu kurulduktan sona 1972 yılında ise geç kalınmış olsa bile Müze Müdürlüğü kurularak bu eserlerin koruma altında tutulması için çalışmalara başlanmıştır. Bu müzenin bahçesinde Urartular dönemine ait çivi yazısı ile yazılmış "yazılı belgeler" ve "zafer stelleri" bulunur. Müzenin Arkeolojik Bölümü'nde sergilenen eserlerin çoğunluğunu Urartuların eserleri oluşturur. Bunlar kronolojik olarak sergilenmektedir. Bu eserler Karagündüz nekropol kazılarında mezar buluntuları, Çavuştepe, Toprakkale, Van Kalesi, Anzaf ve Ayanis Kaleleri'ndeki kazılarda bulunan Bronz miğferler, pişmiş topraktan çanak ve çömlekler, kılıçlar, kemerler, mufak kapları ve duvar mozaikleri yer almaktadır.

Tunçtan yapılmış bir zil

Van Kalesi: Bu kalenin İ.Ö.855 civarında Urartu Kralı Sarduri I tarafından yapılmış olabileceği tahmin ediliyor. Kalenin girişinde Sarduri burcu (madır burcu) yer alır. Ayrıca Kral Sarduri I tarafından çivi yazısıyla Asur dilinde yazdırdığı bir yazıt yer almaktadır. Kalenin kuzeyinde ise Urartu Kralı Argişti I'in mezar anıtı yer almaktadır. Bu mezarın duvarlarında çivi yazısıyla yazılmış yıllıklar bulun-maktadır. Güneyinde ise Urartu krallarına ait mezar odaları yer alır. Bu kale aynı zamanda Urartular için arşiv yeri olarak bilindi. Kent merkezine yaklaşık 5 km uzaklıkta bulunan kale 1800 m uzunlu-

Kale duvarına işlenen çivi yazılı metin

ğunda, 80 m yükseklik ve 120 m genişliğindedir. Kale iç ve dış olmak üzere iki bölümden oluşur. Araştırmacılar tarafından iç kaledeki en önemli Urartu yapılarının "Sardur (Madır) Burcu, sur duvarları, Urartu Kralı Menua ve I. Argişti'ye ait mezarlar, su sarnıcına ulaşan Binbir Merdiven, açık hava tapınağı ve Analıkız olarak adlandırılan iki adet tapınak olduğu gösterilir. Kaledeki önemli yapılardan biri de Argişti I'e ait olan kaya mezarıdır. Urartuların en uzun yazıtı olan "Horhor" yazıtı bu kayanın üzerinde bulunur. Kalede ayrıca Sarduri II tarafından yaptırılan iki anıtsal nişten yapılmış olduğu belirtilen bir açık hava tapınağı yer alır. Halk arasında açık tapınma alanı "analıkız" olarak belirtilmiştir. Osmanlılar döneminde kaleye bazı değişikliklerin yanında Süleyman Han Camii de eklenmiştir.

Van kayalarındaki yazıtlar: Lake'nin gözlemlerine göre Van (Tuşpa) kayalarında yazıtlar. *"...Sarduri I'in Madır Burcu (Sardur Kalesi). Minua'ya ait bir Silonun inşasına ilişkin kaya yazıtı. Horhor kaya odaları. Urartu zamanından kalma kaya kesitleri. Aşağı (dış) Kale, Urartu döneminden ve ortaçağdan. Osmanlı duvarları ve kuleleri. Yukarı (iç) Kale Sarduri I tarafından kuruldu. Urartu kaya merdivenleri. Kserkses'in kaya yazıtı. İç Kale ve Naft kuyu mağarası. "doğu odası". Kaya mezarı. Tebriz Kapı'da İspuini'ye ait yazıt. Hazine kapısı, Sarduri II yıllıklarının da yer aldığı açık hava tapınağı. "Minua Çeşmesi (su kuyusu). "Minua'nın kaya ağılları"..."* şeklindedir. Bu kaynaklar Mirjo Salvini'nin "Urartu tarihi ve Kültürü" adlı kitabından alınmıştır.

Van-Urmiye boyalı çömlekler: Arkeolojik kazılarda Erken Demir Çağ ile beraber Batı İran bölgesine ve Doğu Anadolu Bölgesi'ne gelmeye başlayanlar çanak çömleklerin farklı modellerini yaparlar. Önceleri "Boyalı çanak çömlek Kültürü"ndeki modellerle bu işlemi yapanlar daha sonraları "gri keramik" dedikleri keramik türünü geldikleri bölgede yoğun bir şekilde kullandılar. Araştırmacı arkeologlar özellikle Van Gölü ve çevresindeki kazılarda buldukları çanak çömleklere bu adı verirler. Prof. Dr. Altan Çilingiroğlu *"...Boyalı çanak çömlekler, Van Gölü Havzasına Erken Demir Çağların gelmesiyle birlikte, yerini tek renkli, ancak gri olmayan, bir çanak çömlek türüne bırakmıştır. Batı İran'da*

yaygın olarak ele geçen gri keramik bir anlamda Batı İran Demir Çağı I kültürünün simgesi durumuna getirilmiştir. Batı ve Kuzeybatı İran'da Erken Demir Çağın başlangıcını simgeleyen gri keramiğin bu yöreye, ilerde de belirteceğimiz gibi, Tunç Çağların sonundaki bir güç dalgası ile geldiği ve halkların Batı İran'da önceki dönemden birçok konuda farklı yeni bir kültür başlattıkları bilinmektedir. Batı İran'da Erken Demir Çağı'nın başlangıcının tarihi Asur Kralı Asur-Ubalit I'in saltanat tarihlerinde (İ.Ö.1363-1328) önceye tarihlenmektedir. Kuzeybatı İran'daki Hasanlu yerleşme yerinden elde edilen verilere göre Demir Çağ I'in tarihi bu yörede İ.Ö.1450-1400 yıllarına kadar geriye gitmelidir. Benzer tarihler Luristan, Tepe Giyan, Marlik, Geoy Tepe ve Havtavan Tepe için de geçerli olmalıdır. Batı İran'da boyalı çanak çömlek geleneğinin yerini gri renkli ve genellikle düğme dipli kadehlerin, ağızdan emzikli kapların ve iki kulplu fincanların yaygın olduğu bu keramik geleneğine bırakması yöreye gelen yeni halk toplulukları ile açıklanmalıdır..." şeklinde tarihsel bir ayrıntıyı açıklar.

Varto: Arkeolojik kazılar sonucunda Urartuların güvenliğini sağlayacak Erciş yerleşim yeri askeri amaçlı kullanılan bir kale görevi üstlenmiştir.

Vauş Dağı: Bugünkü adı Sahend. Bu dağda Urartularla Asurlular savaştılar. Savaştan önce dağın betimlenmesi ise şöyleydi: *"...Vauş Dağı'nda, o yüksek dağda, zirveleri gökyüzündeki bulutlara kadar uzanan, diyarlarını ilk çağdan beri tek bir canlının geçmediği, hiçbir gezginin yol bulamadığı, göğün hiçbir kanatlı kuşunun üzerinden uçmadığı ya da büyütmesi için yavrularına yuva yapmadığı bu sivri dağ, bir bıçak sırtı örneği yükselen, uçurumlarının ve çok uzaktaki dağların, nehirlerinin kestiği (...) üzerinde gece gündüz kar olan, bütün varlığı buzla kaplı olan, içinde herkesin bedeninin fırtınanın hiddetiyle yere düştüğü ve etinin soğuğun gücüyle yandığı bu dağ..."* Asur kralı Urartularla yaptığı savaşı belki de kazandıktan sonra *"...Onun birliğinde korkunç bir katliam yaptım, savaşçılarının ölülerini malt gibi dağıttım, dağın çukurlarını doldurdum onlarla. Kanlarını yarıklardan ve sekilerden nehir misali akıttım, vadileri, açık arazileri ve bayırları gelincikler gibi kıpkırmızıya boyadım. Savaşçılarını onun (kastedilen Urartu Kralı Rusa I) ayaklarının dibinde koyun gi-*

bi boğazladım ve kafalarını kestim..." şeklinde dağın başka bir özelliğe büründüğünü belirtti.

Ve: Urartu dilinde bir sözcüktür. Sözcüğün Türkçe karşılığı "Olumsuzluk eki" anlamında tanımlanmıştır. Kürt Mitolojisi adlı eserin yazarı Dr. Cemşid Bender, Urartu dilinde kullanılan "ve" sözcüğünün aynı anlamını veren Kürt dilindeki "Ne/Na" sözcüğüyle benzer oranda örtüştüğünü ileri sürer. "Ne/Na" sözcüğün karşılığı da "Olumsuzluk eki" anlamında tanımlandığı görülmektedir. Yani Kürtçe bazı sözcüklerin Türk dili ve Hurri diliyle paralel kullanıldığını ileri sürer. Bir dönem İspanya elçisi olarak görevde bulunan Tahsin Mayatepek de Mayalarda kullanılan bazı sözcüklerin Türkçe sözcüklerle örtüştüğünü ileri sürmesine rağmen dikkate alınmamıştı. Kürtçe dilinde bazı sözcüklerin Sümer ve Akkad diliyle de örtüştüğü görülür. Bu ince ayrıntıdan yola çıkıldığında çoğu dillerde bazı sözcüklerin aynı anlamı verebildiği görülmektedir. Urartuların çoğu beyleri (kralları) zaten Kürt kökenli aşiretlerin bireylerinden oluşmaktadır. Ancak Bender'in özellikle Zagros Dağları'nı Kürtlerin yoğunlukta olduğu bölgeler olarak göstermesi de düşündürücü olmalıdır. Çünkü Sümer, Akkad (Agade)'yi oluşturmuş beyliklerin kökenlerinin araştırılması doğrultusunda bölgesel etnik belirtilmelidir. Mezopotamya bölgesinden Urmiye Gölü üzerinden Van bölgesine gelerek krallığa yükselen Kürt beyleri de acaba Zagros Dağları'nda yaşayan Kürtlerle aynı mıydı? Bu soruların karşılığına bakıldığında diller arasındaki benzerliklerin doğal olduğu görülecektir.

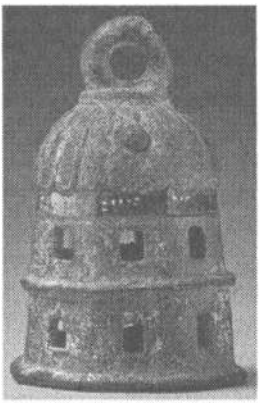
Veli Sevin: (Prof.Dr.) 1968 yılında İstanbul Üniversitesi "Eski Çağ tarihi" kürsüsünü bitirdi. 1971-1999 yıllarında mezun olduğu üniversitede öğretim görevlisi olarak görev aldı. Mimar Sinan Üniversitesi'nde dersler verdi. 1966 yılından bu yana Urartularla ilgili inceleme ve araştırmalar yaptı. Elazığ-İmikkuşağı, Diyarbakır-Üçtepe, Van-Karagündüz ve Mersin-Yumuktepe höyükleriyle Van-Altıntepe nekropolü kazılarını yönetti. 1998 yılında Çölemerik Kalesi eteklerinde insan figürleriyle donatılmış 13 stellin çıkarılmasında katkıda bulundu. Halen Çanakkale 18 Mart Üniversitesi Rektör Yardımcılığı, Güzel Sanatlar Fakültesi Dekanlığı ve Arkeoloji Bölümü Başkanlığı'nda görev yapıyor.

Aynı zamanda Hitit, Urartu, Phryg, Lydia uygarlıklarını geniş amaçlı bir şekilde inceledi.

V.H.Aliyev: Araştırmacı arkeologdur. Özellikle Kültepe Höyüğü I ve Kültepe Höyüğü II kazılarını yürüten ekibe başkanlık etti. 1968-88 yılları arasında O.H.Habibullayev'in de olduğu Kültepe Höyüğü II kazı ekibinin başkanlığında bulunur. Erken Tunç Çağı ve Orta Tunç Çağı'na ait katmanlar bulunmuştur. O dönemlere ait dört yapı katının ortaya çıktığı da belirtilir. Kazılarda İ.Ö II bin yıllarına tarihlenen ve çevresi duvarlarla örülü bir iç kalenin kalıntılarının da bulunduğu söylenir. Kimliği hakkında belge yetersizliğinden daha ayrıntılı bilgi verilemiyor.

Y

Yakma geleneği: Urartularda farklı gömme geleneğinin olması kralların her askeri seferde getirdikleri esirler ve topraklarına kattıkları diğer beyliklerin kütlüleri nedeniyle dağınık ve çeşitli modellerle yapılması doğal olarak karşılandı. Ekonomik zenginlikle, fakirlik alanındaki ölü gömme törenleri de farklı bir gelenekle ele alınırdı. Urartuları oluşturan bazı beyliklerde en masrafsız ölü gömme şekli toprak ve taşlarla yapılmış mezarlardır. Ölülerin yakılarak bir urne içine konulması Dikkaya ve Iğdır mezarlarında görülmüştür. Yakma şeklinde ölü gömmenin masrafsız oluşu yoksul halk tarafından benimsenen bir gelenekti. Ancak Urartu mezarlarının tümünde ölü yakma geleneğinin sürdürüldüğü bilinir. Van Kalesi'nin güneyinde yapılan kaya mezarlarının yan duvarlarında urnelerin içinde, 78 adet delik vardır. Ölülerin yakılması için herhangi bir tören yapılıp yapılmadığı bilinmiyor. Ancak urnelerin yanında herhangi bir şekilde hayvan kemiklerinin bulunmaması çeşitli sorular dizini oluşturur. Arkeologlar kazılar esnasında ölünün mezarlık alanları içinde ya-

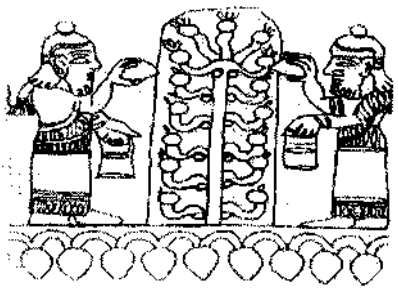
Tunçtan Yapılmış bir zil

kıldığını bazı kemiklerinin de taşlarla ufalandığını belirtirler. Kemikler ve küller bir urnenin içine konularak mezara gömülmüştür. Bu gelenek ile ilgili buluntular Van Ayanis Kalesi ve Dilkaya kazılarında ele geçmiştir.

Yakup Göleti: Urartular tarafından yaptırılmış bir gölet. Bu gölet İ.Ö.685-645 tarihleri arasında Urartularda egemenlik sürdürmüş olan Kral Rusa II tarafından yapılmıştır. Prof. Dr. Oktay Belli Urartular tarafından suni olarak yapılmış göletlerle ilgili *"...Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki baraj, gölet ve sulama kanallarının % 85'i erozyondan büyük ölçüde etkilenmiştir. Baraj ve göletlerin erozyondan bu denli şiddetli bir şekilde etkilenmesinde, bölgedeki orman alanlarının ortadan kalkmasının da çok büyük bir etkisi olmaladır. Ancak Ortaçağ, Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti dönemlerinde baraj, gölet ve sulama kanallarında yapılan küçük onarımlar sayesinde Urartu barajı, gölet ve sulama kanallarının % 35'i günümüzde bile kullanılmaktadır..."* şeklinde açıklama yapmıştır.

Yeniköy: Muş ili, Malazgirt ilçesinin 22 km kuzeyinde yer alan bir köy. Burada Urartular döneminden kalma olduğu söylenen bir kalenin kalıntıları bulundu. Kaynaklar buranın daha önce yanlışlıkla "Aylar" adlı bir yer olduğunu ele almışlar. Burada sur duvarları, mezarlık alanlar, kaya olukları, çanak çömlek bulundu.

Yaurabi: Malatya (Melitealhelile) Krallığı'na bağlı bir yerleşim yeri. Malatya Kralı Hilaruda döneminde Urartuların askeri saldırısına uğradı. Sarduri II yönetimindeki Urartuların gücü karşısında fazla direnemedi, teslim oldu ve Urartu egemenliğine girdi. Sarduri II tarafından Melitealbelilerin (Malatya) ülkesine yaptığı saldırıda kuşattığı Hazani, Yaurabi, Tumeişki, Wasini, Maninui, Aruşi, Qulburarrini, Taşe, Quera'nın taşesi ve Meluiani Kalelerden biridir. Sarduri yaptığı askeri seferinde kuşattığı ve esir aldığı Kral Hilaruda'nın kendisine nasıl yalvardığını, canını kurtarmak için yaptığı haraçları Kömür-

Urartu tanrıları ve kutsal ağaç

handaki "İzoli " adlı yazılıtaşta açıklamıştır. Bu kalelerden sonra kenti ve kralı her yıl vergilendirmek üzere cezalandırır. Zaferi Tanrıları Teişeba ve Şivini'ye yaptığı dualara borçlu olduğunu belirtir.

Yazılıkaya: Urartuların yaşadıkları bir yer. Arkeolojik bir alan olarak değerlendirildi. Ağrı bölgesinde bir köy adı şeklinde geçtiği gibi Eskişehir'in Han ilçesine bağlı bir köy şeklinde de geçmektedir. Aynı ad Çorum ilinin Boğazköy (Hatuşaş) ilçesine bağlı bir antik yer olduğu da belirtilmektedir. Burada Hititlere ait arkeolojik buluntular yer almaktadır.

Yazılıtaş: Urartulara ait bir yerleşim alanı. Burada çeşitli yazıtlar bulunmuştur.

Yazıt: Yazıt, Urartularda görülen en fazla anıt tipleri olarak karşımıza çıkarlar. Ermeni tarihiçi Khoreneli Moses yazıt (stel) ile ilgili Urartuların diğer uygarlıklar karşısında ülkenin her tarafına yazıtları diktirdiği belirtir. Urartular yazıtlarını üç ana bölümde toplamışlardı. İmar planı için yazıtlar, savaş yazıtları ve dini yazıtlar. Bu yazıtlar hazırlandığı zaman kimin tarafından yazılmış olduğu soyuyla birlikte yazılırdı. İmar planı üzerinde çalışma yapan kralların tümü birer yazıt yaptırmışlardır. Savaş yazıtlarında ise krallar, kiminle ne için savaştıklarını yazarlardı. Dini yazıtlar için genellikle Tanrılara yapılan kurbanlar için hazırlanırdı. Hazırladıkları yazıtların altında da yazıtı tahrip etmek isteyenler için bir lanet yazısı yer alırdı. Bu lanet yazısı kötü niyetli olanların Tanrılar tarafından cezalandırılacağı şeklindeydi. Tıpkı Mısır uygarlığında firavunların uyguladıkları bir yöntemdi bu.

Bir yazıtta bulunan lanet yazısında *"...Her kim ki bu yazıtı tahrip ederse, her kim ki bu yazıtı zarara sokarsa, her kim ki bu yazıtı yerinden oynatırsa, her kim ki bu yazıtın yerini değiştirirse, her kim ki bu yazıtı toprağa gömer ve ya suya atarsa, her kim ki bu yazıtı ben yaptım, ben yazdırdım diyerek ondaki ismi kazıyıp, kendi ismini yazdırırsa; bütün Tanrılar onun ailesini, çocuklarını, neslini memleketten kovsun ve imha etsin..."* şeklinde yazılarak Tanrıların koruması altına alınırlardı. Sarduri I yazıtı, İspuini yazıtı, Van Kalesi "Tebriz" kapısındaki yazıt, Van'ın Palo bölgesinde Kral İspuini ile Menua'nın yazıtı, İnuspus'un Tanrı Haldi için bugünkü kurşun-

lu camiinin önünde bulunan yazıt, örnek olarak gösterilebilir. Bunlar gibi yüzlerce yazıt bulunmuştur. Margaret R. Payne "Urartu Çivi Yazılı belgeler Kataloğu" adlı eserinde yazıtları kodlayarak sıralamıştır. Bazı yazıtlar; (5.5.1) kodlu yazıt Karahan'da bulunmuş ve Van Müzesi'nde koruma altına alınmıştır. Bazalt bir stel olan yazıtta *"...Tanrı Haldi'nin kudretiyle, İşpuini oğlu Minua bu steli efendi Tanrı Haldi'ye adadı..." şeklinde* bilgiler yer alır. 1978 yılında Dinçol-Kavaklı, 1993'te Salvini tarafından okunmuştur. (5.5.2) kodlu yazıt Karahan'da bulunmuş Van Müzesi'nde koruma altına alınmıştır. 1978 yılında Dinçol-Kavaklı, 1993'te Salvini tarafından okunmuştur. (5.5.3) Van'da bulunmuş bir steldir. (5.5.4) kodlu yazıt Bakraçlı'da bulunmuş, Van Müzesi'nde de koruma altına alınmıştır. Bazalt bir stelin üst tarafında yazılmıştır. Yazıt 1840 yılında Schulz, 1864'te Sarkisyan, 1872'de Mordtmann, 1882'de Sayce, 1900'de Sandalgian, 1917'de Marr, 1958'de Hulin tarafından okunmuştur. (5.5.5) kodlu yazıt Bakraçlı'da bulunmuştur. Bazalt bir stelin üstünde yer almaktadır. 1893 yılında Sayce, 1900'de Sandalgian tarafından okunmuştur. (5.5.6) Bakraçlı'da bulunmuş Van Müzesi'nde de koruma altına alınmıştır. Bazalt stel, 1840 yılında Schulz, 1864'te Sarkisian, 1872'de Mondtmann, 1876'da Robert, 1882'de Sayce, 1900'de Sandalgian, 1927'de Meşçaninov, 1958'de Hulin tarafından okunmuştur. (5.5.7) kodlu yazıt Tırmıklı'da bulunmuştur.

(5.5.8) kodlu yazıt Kızılkaya'da bulunur. Büyük bir stel olduğu söylenmektedir. (5.5.9) Methsopay Vank'ta bulunmuştur. 1951 yılında Melikişvili tarafından okunur. (5.5.10) Karahan'da bulunan bazalttan yapılmış bir yazıttır. 1872 yılında Mondtmann, 1882'de Sayce, 1900'de Sandalgian tarafından okunmuştur. (5.5.11) Eski Van'da bulunmuştur. Yazılı taş 1840 yılında Schulz, 1872'de Mondtmann, 1882'de Sayce, 1900'de Sandalgian tarafından okunmuştur. (5.5.12) kodlu yazıt, Karagündüz'de bulunmuş ve Van Müzesi'nde koruma altına alınmıştır. İki parçadan oluşan bir yazılıtaştır. Alt parçası 1958 yılında Hulin tarafından okunmuştur. (5.5.13) kodlu yazılıtaş Yukarı Anzaf Kalesi'nde bulunan bir yazılıtaştır. (5.5.14) kodlu yazılıtaş Karahan'da bulunmuştur. 1882 yılında Sayce, 1900'de Sandalgian ta-

rafından okunmuştur. (5.5.15) kodlu yazıt, Malazgirtte bulunmuştur. Yazıt 1906 yılında Sayce tarafından okunmuştur. (5.5.16) kodlu yazıt, Bostaniçi bölgesinde bulunmuştur. Tiblisi Müzesi'nde koruma altındadır. Küçük bir dikilitaşın iki yüzünde yazılmıştır. 1840 yılında Schulz, 1872'de Mondtmann, 1882'de Sayce, 1900'de Sandalgian, 1904, 1926'da Lehmann, 1913'te Sandalgian, 1928, 1929, 1935'te Tseretheli, 1929, 1930'da Meşçaninov, 1931, 1935'te Friedrich, 1951'de Diakonov tarafından okunmuştur.

Yazıt parçaları: Margaret R.Payne "Urartu Çivi Yazılı belgeler Kataloğu" adlı eserinde yazıtları kodlayarak sıralamıştır. (5.6.1-5.6.15) kodlu yazıtlar Van Kalesi, iç kalenin kuzey suru üzerinde bulunmuşlardır. Yazıtlar 15 adet olarak belirlenmiş ve kumtaşı üzerinde yazıldığı görülmüştür. Yazıtlar yıprandığından okunamamaktadırlar. 1941 yılında Otto, 1973, 1980'de ise Salvini okumak için bu yazıtları denemişlerdir. (5.6.16) kodlu yazıt Yukarı Anzaf Kalesi'nin Susi tapınağında yer almaktadır. Taş blok üzerinde yazılan yazıt; 1995 yılında Dinçol tarafından okunur. (5.6.17) kodlu yazıt Değirmendüzü bölgesinde bulunmuştur. Ankara Anadolu Medeniyetler Müzesi'nde koruma altındadır. Stel kare şeklinde bir altlığın üstünde kurulmuştur. 1954 yılında Werner, 1963'te Göterbock tarafından okunmuştur. (5.6.18) kodlu yazıt Karahan'da bulunmuş İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde koruma altına alınmıştır. (5.6.19) kodlu yazıt Eski Van bölgesinde bulunmuştur. (5.6.20) kodlu yazıt Elmalık bölgesinde bulunur. Van Müzesi'nde koruma altına alınmıştır. Taş blok üzerinde yazılan yazıt; 1958 yılında Hulin tarafından okunmuştur. (5.6.21) kodlu yazıt Dağönü bölgesinde bulunmuş ve Van Müzesi'nde koruma altına alınmıştır. Taş blok üzerinde yazılmıştır. Yazıt; 1978 yılında Dinçol tarafından okunmuştur. (5.6.22) kodlu yazıt Yukarı Anzaf Kalesi'nde Susi tapınağında bulunmuştur. Taş blok üzerindeki yazıt 1995 yılında Dinçol tarafından okunmuştur.

Yedikilise: (Varrak Kilise olarak da bilinir) Van ilinin doğusunda Varrak Dağları üzerinde yer alan bir manastır. Burada çoğu krallarla beraber Menau'aya ait olduğu belgelenen yazıtlar bulundu. Kral Menua bu yazıtta bir kanalın yapımından söz eder.

Bölüm bölüm olan bu manastırın her bölümünde yazıtlar bulunmuştur.

Yeniköy: Urartuların yaşadıkları bir bölge. Bu bölgede Türk arkeologlar yeraltı mezar odaları buldular. Burada bulunan mezarlar Urartuların gömme geleneklerine göre oyma mezarlardı.

Yeraltı mezarları: (Yeraltı oda mezarları) Kaya mezarları bulundukları coğrafi konum gereği yapılış tarzlarına göre iki ana bölümden oluşurlar. Bunlar "oyma ve örme" olarak ele alındılar. Bu iki ana bölümden doğan karma bölüm ise oyulan kaya mezarının bittiği yerde örme duvarın başlaması şeklidir. Buna benzer örnekleri Tanıktepe ve Kamışlı kazılarında bulunan mezarlardır. Belirli malzemelere bağlı olarak kümelenen mezar odaları kazılar sonucu bulunmuştur. Kümelenen mezarlar ise; I. Çok odalı kale içi mezarlar (bunlar a-) kayaların içine yapılmış olanlar. b-) yer altı oda mezarları olarak incelendiler.) II. Tek odalı kale dışı mezarlar [(Bunlar a) -Yeraltına mezar olarak yapılanlar. b)-Kayaların içine oyulmuş olanlar. c)-Mağara mezarlar (bunlarda 1)-Doğal mağaralar. 2)-Mağara işçilikli olanlar) d)-diğer gömü şekilleri (1)-Urne mezarlar.2)-Ceset gömüler.) şeklinde incelendiler.)].

Yeraltı oyma mezarları: Bu mezar tipleri yapılan arkeolojik kazılar sonucunda Ağrı ilinin güney kısmıyla Van Gölü'nün kuzey sınırları arasındaki alanda yoğunlaşmaktadır. Birkaç küçük yerleşim yerinin dışında bu tür mezar yapımları (modelleri) halk tarafından sevildiği için yaygın olması ondan kaynaklanmaktadır. Mezarların girişlerinden teknik bir mimarinin kullanıldığı görülür. Bunlar yeraltında oldukları için girişlerin üstten olması kaya mezarlarını da etkilediği anlatılmaktadır. Atabindi kaya mezarları da örnek gösterilmektedir. Bu mimari tip yörenin konut yapımına göre yapılmıştır. Birbirlerinin kopyası olan bu mezarlar iki ayrı kümede incelenirler. a)-Yumuşak, b)- sert kayaya açılan mezarlar. Birinci kümenin zenginlere ikinci kümenin de fakirlere yapılan mezar örnekleridir. Halka ait olduğu söylenen mezarlar; Kalecik, Adilcevaz (Lev-64a), Dedeli, Y. Göçmez ve kamışlıda yer aldılar. Ayrıca henüz bilinmeyen Erdal (lev-64b), Yeniköy, Pekeriç I, II, III, (lev-65) Kasrik ve Erentepe'deki mezarlar Urartu mezar geleneğine yeni boyutlar katmıştır. Ye-

raltı oyma mezarların bulunduğu arkeolojik kazı yerleri ise: Adilcevaz, Dedeli, Y.Göçmez, Cengerli, Erdal, Erentepe, Kalecik, Kasrik, Pekeriç. I. II. III, Su konak ve Yeniköy'dür.

Yeraltı örme mezarları: Bu mezar türleri kayaya oyma yerine yeraltında taşlarla örülen mezar türleridir. Bunların varlığı her dönemde görülmüştür. Bu mezarlarla ilgili yönetici durumunda olan soyluların mezarları Altıntepe, Erivan, Alişar, Tanıktepe'de kazılar sonucunda belirlenmişti. Halkın mezar örnekleri de Liç kazı alanında bulundu. Bu örme mezarlardan en iyi örnek Altıntepe'de bulunan (lev-66b.c.d) örnekleridir. Bu tip mezarların kaya mezarlarından farklılık göstermeleri doğal olarak anlatılmıştır. Yeraltında taş örme sitemiyle yapılan mezarların yaygın olanları tek odalı mezarlar oluşturur. Erivan, Alişar, Liç, Guşçi, Dağalan, Kamışlı, Akçaören, Gönlüaçık, Patnos ve Konakbey mezarlarıdır. Örme mezarların kazı alanları ise: Altıntepe I. II. III, Erivan, Alişar, Dağalan, Gönlüaçık, Konakbey, Patnos, Akçaören, Dilkaya, Karagündüz.

Yeşilalıç: (Pagan) Van (Tuşpa) ilinin yaklaşık 60 km doğusunda yer alan bir köydür. Urartularla ilgili buluntuların bulunduğu arkeolojik bir sit alanı şeklinde değerlendirilmiştir. Burada Meherkapı benzeri bir kapının Kral İşpuini ve oğlu Menua tarafından yapıldığı belirtilmektedir. Bu kapıya da "Yeşilalıç " adı verilmiştir. Araştırmacılar kapının 2.40 m genişliğinde ve 5.10 m yüksekliğinde olduğunu söylerler. Dikdörtgen biçimli kaya nişinin iki çerçeveden çevrildiği Meherkapısındakine benzemektedir. Yeşilalıç kapısının büyüklüğü Meherkapı'dan daha büyük ama üstündeki çivi yazılı metinin on satırdan oluştuğu belirtilir.

Yılantaş Höyüğü: Bak Urartuların erken dönemi.

Yılan Figürlü İğneler: Urartu sanatına özgü bu iğnelerin baş kısmında yılan şeklinde bir kıvrım bulunur. Arkeologlar tarafından bulunan iğnelerin koruma altına alındıkları müzeler; Van Bölge Müzesi, 74, 17, 13, Bronz, 5, 8 cm.

Yoncatepe: Van iline bağlı Urartuların yaşadıkları bir yer. Burada yapılan arkeolojik kazılarda Urartularla ilgili belgeler bulunarak koruma altına alınmışlardır. 1995 yılında Prof. Dr. Oktay Belli Van ilinin yaklaşık 9 km yakınında (Güneydoğusu) Yoncatepe

adlı bir yerleşim yerini bulur. Buradaki kalenin konumu dik ve derin bir vadiye açılmıştır. Yoncatepe'nin Kuzeydoğu yakasında Varak Dağı (2800 m), doğusunda Erek Dağı (3200 m) yer almaktadır. Kalenin 800 m uzağında "harabe barajı" olarak isimlendirilmiş bir sulama tesisi yer alır. Bu barajın Doğu Anadolu'daki barajların en eskileri olduğu ifade edilmektedir. Burada bulunan buluntularla ilgili geniş açıklamalar Prof. Dr. Oktay Belli'nin eserlerinde belirtilmiştir. Yoncatepe nekroploinde bulunan çanak-çömlekler ise ilgili müzelerde koruma altına alınmışlardır. Bölgede kazıların devam ettiği şeklinde bilgiler var. Nekropoldeki mezarlarda ölüyle birlikte çanak-çömlek ve demirden yapılmış süs eşyalarıyla bazı aletler de bulunmuştur.

Yukarı Anzaf Kalesi: M.Ö. 830-810 tarihleri arasında Urartularda egemenlik sürdüren Kral İşpuini tarafından yaptırılan Yukarı Anzaf Kalesi'nden sonra oğlu – Menua (İ.Ö.810-786) babasının yaptırmış olduğu kalenin 900 m uzaklığında Yukarı Anzaf Kalesi adıyla tanınan savunma amaçlı bir kaledir. Kapladığı alan ise 60.000 m^2 dir. Kalenin deniz seviyesinden yüksekliği ise 1995 m'dir. Yapılan arkeolojik araştırma ve kazılarda 200 yıl boyunca kalede çeşitli kültür izlerinin bulunmuş olması Urartuların sanatsal gelişmesini ortaya koymuştur. Burada mimarinin gelişen evreleri gözler önüne serilmiştir. Aşağı Anzaf Kalesi'nden farklı konumu, verimli topraklarının çevresinde yer alması olarak görülür. Burada tarımda elde edilen ürünlerin depolandığı anlatılır. Kalenin yaklaşık 1 km uzağında Kral Menua tarafından yaptırılmış olan baraj, bölgenin tarım alanı olma özelliğini koruduğu açıklanır. Kalenin güneyindeki kent ise yaklaşık 141.000 m^2'lik bir alanı kapladığı belirtilir. Anzaf köyü sınırları içinde kurulan kentin yerleşim merkezleri arasında örnek olarak gösterilmiştir. Kaleyi çevreleyen duvarların ise Aşağı Anzaf Kale duvarlarının yapımının dışında "kurtin-bastion" tekniğinin kullanılmış olduğu görülüyor. Aşağı kent olarak tanımlanan yerleşim yerinin de 141.000 m^2 lik bir alan kapladığı belirtilmektedir. Kentin çevresi de kalın duvarlar örülerek güvence altına alınmıştır. Ulusal Tanrıları olan Haldi için en eski kare yapılı bir tapınak yer alır. Görüleceği gibi Haldi'nin kült merkezi halinde kullanılmıştır. Duvarlarda işlenmiş işaretlerin Tanrısal işaretler olduğunu ifade

edilir. 22 işaretin bulunduğu tespit edilmiştir. Tapınağın batısında bulunan bir odanın Tanrı Haldi'nin eşyalarının saklandığı bir oda olduğu tahmin edilmiş ve Anzaf Kalesi'nin kült merkezi olduğu varsayımı ortaya atılmıştır.

Yukarı Kom Barajı: Ağrı ili Diyadin ilçesinde bulunan Aşağı Kom Barajı'nın yaklaşık olarak 1 km kuzey yakasında bulunmaktadır. Deniz seviyesinden yüksekliği 2380 m olarak belirtilmektedir. Bu baraj tıpkı Aşağı Kom Barajı gibi Tendürek Dağları'nın kuzey eteklerinde yapılmıştır. Bu barajda görülen farklılık Urartu baraj yapımında kullanılan taşların bu barajda sık sık sökülebilecek bir yapıda olduğu ifade ediliyor. Barajın güneyinde yer alan eski yerleşim evlerinin kalıntılarından dolayı halk yerel bir ad olan "Kom" adını kullanılmıştır. Barajlara kom adının konulması da bu addan kaynaklanmaktadır. Barajın beslendiği göl alanı da bir çöküntüden yararlanmaktadır. Göldeki sular dağlardan eriyen karlar, yağmurlar ve kaynak sulardan beslenmektedir.

Yukarı Korhan göleti: Doğubayazıt'ın yaklaşık 36 km kuzeydoğusunda yer alan bir gölettir. Gölet deniz seviyesinden 1720 m yüksekliktedir. Ağrı Dağı'nın kuzey eteklerinde yer alır. Göletin bulunduğu bölge Korhan Yaylası olarak adlandırıldığı için adını bu yayladan aldığı belirtilmektedir. Göletin büyüklüğü de 97x58 büyüklüğündedir. Gölete su Ağrı Dağı'nın kuzeyindeki Küp Gölü'nden açılmış kanal ve künkler vasıtasıyla su getirilir. Küp Gölü'nün yüksekliği nedeniyle suyun toprakla birlikte aktığı söylenir, bugün suyla beslenmediği için kurak bir haldedir. 500 m yakınında Aşağı Korhan göleti yer almaktadır. Bölgede ayrıca Korhan Kalesi de göze çarpmaktadır.

Yukarı Ömer Gölü: Urartular tarafından yapılan bir göl. Bu göl İ.Ö.810-786 tarihleri arasında egemenlik sürmüş Kral Menua tarafından yapılmıştır.

Z

Zabahae: Margaret R.Payne'nin "Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu" adlı kitabında Argişti I'in yazıtlarını; (8.1.1) kodlu yazıt olarak belirtilen yazıtta adı geçen bir ülkedir. Argişti I, diğer Urartu krallarının yaptıkları çalışmalar gibi dönemindeki askeri seferler, yapılar, tapınak binaları, kanal ve göletler hakkında yazılıtaşlar diktirmişti. Horhor yazıtı olarak da adlandırılan yazıt; Van Kalesi'nin güneybatı tarafında bulunan kaya mezarına inen merdivenlerin ucunda yer almıştır. Bu yazıt 1900 yılında Sandalgian, 1901'de Belck, 1953'te Arutyunyan, 1979'da Melikişvili, 1992'de Salvini, 1840'da Schulz, 1872'de Mordtman, 1882, 1888, 1890, 1893'te Sayce, 1883'te Guiyord, 1927'de Meşçaninov, 1933'te Friedrich, 1952'de Vrouyr, 1948'de Saulcy, 1888'de Müller tarafından okunmuştur. Yazıtta Argişti I yıllıklarını hazırlarken askeri seferlerini özenle yazdırmıştır. Zabahae ülkesi kuşatılan ülkeler arasında gösterilmektedir.

Zafer Derin: Türk arkeolog. Yeni dönemin üçüncü kuşağından olan arkeologlar gözüyle bakıldı. "Van Projesi" kapsamında Urartu kazılarına ekip arkadaşlarıyla birlikte katıldı.

Zagros: Kuzey Suriye'ye yakın konumda olan bir bölgedir. Tiglatpileser III, bu bölgeden yaklaşık 65.000 insanın iç ayaklanmaları önlemek için başka yerlere yerleştirdiğini anlatır. Doğu Anadolu Bölgesi'nde bir dağ geçidi. Zagros Dağları'nın oluşturduğu bir geçittir. Asurlular Urartulara saldırırken bu yüksek dağları ve dağlardaki geçitleri kullanmışlar. Tabletlerinde çok sıkıntılı günler geçirdiklerini belirtirler. Hatta Urartulara saldırı yapmak için bahar aylarını bekler ve saldırırlardı.

Zağhalu: Bingöl Dağları eteklerinde Urartuların yerleşim alanı. Burada Sarduri III döneminde bir yazıt bulundu. Yazıtın adına da Zağhalu adı verilmiştir.

Zeribor: Zagros Dağları'nın eteklerinde bir göl adı. Urartuların yaşadıkları bir bölge.

Zamua: Uruadri'nin coğrafik sınırlarında yer aldığı söylenen bir kenttir. Bu kent Asur yazılı kaynaklarında Adad-Nirari II'nin (İ.Ö.911-891) saldırısı sonucu kuşatılmıştır. Kuşatılan bu kentle

beraber Kisrhi ve Lulume kentleri de işgal edilir. Yazılı metinde ayrıca Alzi kentinin kuşatılmış olduğu da belirtilmektedir.

Zama: Yazıtların başlangıcı "Sarduri oğlu Rusa" diye başlayan Urartu Kralı Rusa I'in askeri seferlerde yaptırdığı yazıtlarda bu ülkenin adı geçmektedir. Urartu Kralı Rusa I'e ait olan yazıtlar araştırmacılar tarafından belirli kodlamalarla ele alınmış ve bulundukları müzelerde koruma altına alınmışlardır. Bu yazıtlar Margaret R.Payne tarafından "Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu" adlı eserinde toplu olarak yeniden kodlanarak ele alınmıştır. Yazıtta Rusa I, bu ülkeyi kuşattığını ve krallarını da Tanrı Haldi'nin gücüyle kendisine yalvartarak, canını bağışlaması için yere eğilip, ayaklarına kapandığını belirtmektedir.

Zase: Urartu dilinde bir sözcüktür. Sözcüğün Türkçe karşılığı "güç" anlamında tanımlanmıştır. Kürt Mitolojisi adlı eserin yazarı Dr. Cemşid Bender, Urartu dilinde kullanılan "Zase" sözcüğünün aynı anlamını veren Kürt dilindeki "Hez" sözcüğüyle benzer oranda örtüştüğünü ileri sürer. "hez" sözcüğün karşılığı da "güç" anlamında tanımlandığı görülmektedir. Yani Kürtçe bazı sözcüklerin Türk dili ve Hurri diliyle paralel kullanıldığını ileri sürer. Bir dönem İspanya elçisi olarak görevde bulunan Tahsin Mayatepek de Mayalarda kullanılan bazı sözcüklerin Türkçe sözcüklerle örtüştüğünü ileri sürmesine rağmen dikkate alınmamıştı. Kürtçe dilinde bazı sözcüklerin Sümer ve Akkad diliyle de örtüştüğü görülür. Bu ince ayrıntıdan yola çıkıldığında çoğu dillerde bazı sözcüklerin aynı anlamı verebildiği görülmektedir. Urartuların çoğu beyleri (kralları) zaten Kürt kökenli aşiretlerin bireylerinden oluşmaktadır. Ancak Bender'in özellikle Zagros Dağları'nı Kürtlerin yoğunlukta olduğu bölgeler olarak göstermesi de düşündürücü olmalıdır. Çünkü Sümer, Akkad (Agade)'yi oluşturmuş beyliklerin kökenlerinin araştırılması doğrultusunda bölgesel etnik belirtilmelidir. Mezopotamya bölgesinden Urmiye Gölü üzerinden Van bölgesine gelerek krallığa yükselen Kürt beyleri de acaba Zagros Dağları'nda yaşayan Kürtlerle aynı mıydı? Bu soruların karşılığına bakıldığında diller arasındaki benzerliklerin doğal olduğu görülecektir.

Zernaki Tepe: Van Gölü'nün kuzeyinde bir tepe. Erçiş-Patnos karayolu üzerinde bulunur. Urartu Kralı Rusa II tarafından bu-

rada ızgara planlı bir kent kurduğu anlatılır. Zernaki Tepe'de yaklaşık 10.000 kişiyi barındıracak bir kent ortaya çıktı. Bu kentin kesin yapılma tarihi bilinmiyor ancak Kral Argişti II'nın burada kentler ve sulama kanalları yaptığına dair yazılıtaşlar bulundu. Bazı bilim adamlar bu kentin Ahamenid kenti olabileceği ihtimalini öne sürerler.

Zevastan: (Zevistan ya da Zivistan olarak da yazıldığı görülür. Günümüzdeki Elmalıkale'nin adıdır.) Bir köy. Van ilinin 70 km uzağında bulunan bir arkeolojik alandır. Burada Urartu Kralı İspuinis'in yazdığı bir yazıtın dışında küçük yazıtlarda bulundu. Urartuların güneydeki anayollar buradan geçerek harami gediği yoluyla Gürpınar'a bağlanır.

Zevistan: (Elmalı Kalesi olarak da bilinir. Ya da Zivistan) Bak Zevestan.

Zikirtu: Urartuların egemenliğine giren bir aşiret kenti.

Zingan: Uruadri ülkesine bağlı bir kenttir. Bu kent Asur-bel-kala'nın Uruadri devletine saldırması sonucu kuşatılan 32 kentten biridir. Ancak diğer kentlerin adları yazılı kaynaklarda belirtilmemiştir. Bak Zingun.

Ziukuni: (Ya da Ziuqunu) Van'ın (Tuşpa) kuzeyinde bir bölgedir. Bu bölgede Rusa II düşman olarak gördüğü göçmenlerden Muşki, Hate ve Halitu'dan getirdiği esirlerin barınacağı bir kent yaptırır.

Zingun: (Zingan şeklinde yazıldığı da görülür) Urartuların bölgesinde yer aldığı belirtilen bir kent. Bu kent Asur-bel-kala'nın Uruadri devletine saldırması sonucu kuşatılan 32 kentten biridir. Salmanasar I, Urartular üzerine yaptığı askeri saldırıda bu kenti ele geçirerek haraca bağladığını belirtir. Çağın gereksinimleri gereği krallar kuşattığı yerlerdeki ganimetlere haraç gözüyle bakar ve daha sonraki yıllarda da bunun tekrarını yaparlardı. Salmanasar I bu kuşatma hareketini br yazılıtaşta kendini göklere çıkarırcasına belirtmişti. Asur yazılı kaynaklarına göre Uruadri (Urartu) ülkesini oluşturan sekiz kentten (Himme, Uadkun, Bargun, Salua, Halila, Nilipahri, Zingan) biridir. Bu kentte yaşıyanlar Urartuları temsil etmekteydi. Asurlular bu kente saldırmış ve yağmalamışlardır. Asur Kralı Salmanasar I bir yazıtın-

da *"...Himme, Uadkun, Bargun, Salua, Halila, Nilipahri, Zingan adlı sekiz ülkeyi ve (bu kentlere)ait askeri güçleriniş ele geçirdim. 51 kenti zaptettim, yaktım, mallarına haraç olarak el koydum. Tüm Uruadri ülkesini üç günde Tanrım Assur'un ayaklarına dize getirdim.."* şeklinde belirterek kentleri nasıl işgal ettiğini belirtmektedir.

Ziquni: (Bazı kaynaklarda Ziuquni şeklinde yazıldığı görülür) Urartular tarafından tapınılan bir Tanrı'dır. Tanrılar panteonunun 29. sırasında yer alır. Meherkapı yazıtındaki Tanrılar listesine göre bu Tanrı'ya kurbanlık olarak 1 boğa ve 2 koyun sunulmuştur. Yapılan arkeolojik kazılarda gerekli belgeler bulunamadığı için bu Tanrı ile ilgili daha fazla bilgi verilemiyor. Ancak bölgede yoğun olarak arkeolojik kazılar devam etmektedir. Araştırmacı Friederich tarafından yapılan açıklamalara göre Ziuquni bir kent devletidir. Kentin Tanrısının da Haldi olduğu belirtiliyor. Ziuquni ülkesinin Salmanasar'ın kayıtlarında söz ettiği Zingun kenti olduğu tahmin edilir. Asur-bel-kala Urartularla yaptığı savaşta aldığı kentler arasında bu kentin adı da geçmektedir. Urartulara ait Meherkapı yazıtında aynı adla anılan bu Tanrı'nın Zingun/Zingan kentinin de Tanrısı olabilir ihtimali yüksektir.

Ziva yazıtı: Horasan'ın 20 km kuzeyinde Menua tarafından dikilen bir yazıttır. Sarıkamış'ın da 35 km güneyinde yer alır. Araştırmacılar bölgeye giren Menua'nın Erzurum'u kuşatma düşüncesine bağlamaktadır.

Zoomorf başlıklı iğneler: Urartu ikonografisinde Tanrılar çeşitli hayvanlar üzerinde gösterilir. Eski Ön Asya ikonografisinde bunlara benzer betimlemeler yer alır. Tanrıların bazı hayvan ve kuş cinslerine benzetildiği ifade edilir. Hatta insan vücutlu, hayvan başlı yaratıkların varlığından da söz edilir. Zoomorf başlı iğnelerle ilgili sanatsal çalışma Anadolu, Suriye, Mezopotamya ve Filistin'de çok daha önceleri bilinen bir sanat dalıdır. Urartu sanatında bu iğneler onlardan daha önce yaşamış olan kültürlerin bıraktıkları izlerdir. Luristin kültüründe de bu çalışmaların izleri görülür.

Zua: Margaret R. Payne'nin "Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu" adlı eserinde Argişti I'in seferleriyle ilgili (8.1.2) kodlu yazıtında yer alan Didi ülkesinde bir kenttir. Yazıtın bir dikilitaşın tümünde yazıldığı belirtilmektedir. Ancak taşın kırık olması nedeniyle A ve B şeklinde iki parça şeklinde kodlanarak okunmuştur. Bu yazıtın Argişti I'in (8.1.1) şeklinde kodlanan yazıtıyla karşılaştırıldığında A ile B arasında bir parçanın olduğu ortaya çıkmaktadır. Yani yazıtın üç parçadan oluştuğu tahmin edilmektedir. Bu yazıt, 1901 yılında Belck, 1882, 1888, 1893, 1890'da Sayce, 1900'de Sandalgian tarafından okunmuştur. Argişti I yıllıklarında bu kenti kuşattığını ve haraca bağladığını belirtmektedir.

Zuzumaru: Urartular tarafından tapınılan bir Tanrı'dır. Tanrılar listesinin 26. sırasında yer alır. Meherkapı yazıtındaki Tanrılar sıralamasına göre bu Tanrı'ya kurbanlık olarak 1 boğa ve 2 koyun sunulmuştur. Yapılan arkeolojik kazılarda gerekli belgeler bulunamadığı için bu Tanrı ile ilgili daha fazla bilgi verilemiyor. Ancak bölgede yoğun olarak arkeolojik kazılar devam etmektedir.

Dizin

A

Abaeni, Abaindi, Abarsiuni, Abia, Abilianikhi, Abiliani, Abnulua, Abuni, Aburza, Ada, Adaeni, Adahu, Adaruta, Adia, Adilcevaz, Adıyaman, Adduri, Afif Erzen, Ağabeyliani, Agraptepe, Ağartı, Ağrı, Agu, Ahlat Müzesi, Ağtamar, Aia, Aian, Aidamaniu, Airaini, Akçaören, Alaptuşini, Alate, Albaia, Alqania, Aliçeyrek, Alişar, Alzi, Alzira, Alman Arkeoloji Enstitüsü, Aludiri, Alusi, Alniunu, Altan Çilingiroğlu, Altın ve gümüş, Altıntepe, Altınovası, Aludiri, Allumari, Alzini, Ambaris, Amegul, Amik Kale, Anadolu Arkeologları, Analıkız kaya anıtı, Anapşa, Anaşe, Andaria, Andiabe, Anzaf Kaleleri, Aznavur tepe, Apadana, Ara, Arahu, Arame, Aras Irmağı, Ar'a, Araza, Arbailu, Arcis, Ardahan, Ardarakihi, Ardaraki, Ardini-di nuna-li İspuini-ni-sarduri-hi-Minua İspuini-hi, Ardise, Ardıç kalesi, Ardi, Ardini, Ardini kenti Tanrısına, Argişti I, Argişti I'in sefer yazıtları, Argişti 1'in Yapı yazıtları, Argişti I'in parça yazıtları, Argişiti II, Argişti II'nin savaş yazıtları, Argişti II'nin imar yazıtları, Argişti II'nin parça yazıtları, Argiştihini, Arququi, Arhu, Arha, Aria, Arinnasi, Arinberd, Arin-Berd, Arkeometri Sempozyumu, Armavir Blur, Arme, Arni, Artamit, Artuaraş, Arsibini, Arsimela, Arşibedini, Arşuniuini, Arşuniuini kenti Tanrısına, Artarma, Artvin, Artu'arasu, Arubani, Aru-me, Aruşi, Arzaşkun, Arzibini, Arşaşkunu, Arslantepe, Arquqi, Ateza, Ase, Asi, Asia, Asgaia, Aslini, Aşık Hüseyin göleti, Aşgalaşı, Asur lu-huradi, Asurlular, Asur-bel-kala, Aşağı Kom barajı, Aşağı Korhan Göleti, Aşağı oyumcu, Aşağı Zivistan, Aşağı Ömer Gölü, Aşağı Anzaf Kalesi, Aşağı kent doğu kapısı, Atbini, Atabindi, Athananau Tanrısına, Aturgini, Aui, Avnik kalesi, Avzini, Ayanis kalesi, Aydınsu, Aynur Özfırat, Aza, Azamerani, Azerbaycan, Aznavurtepe.

B

Babania, Bagmaştu, Bağbartu, Bağın, Baki Öğün, Bakır ve Tunç, Balıkgölü, Balıkgölü kalesi, Baltulhi, Bamni, Bargun, Barşua, Baruta, Bartişa, Barzudibidini, Bastam, Bastaeni, Başbulak, Başbulak yazıtı, Başları basit topuk iğneler, Başı üzerinde çok tomurculu iğneler, Başları Basit Topuk Süslü İğneler, Batulh, Bayburt, Baruata, Bendmurat barajı, Bergri, Berkri, Beş tomurcuk başlı iğne, Bendmurad barajı, Beşbudak başlı iğne, Beyazıt,

Bia, Biaini, Bia, Bihurani, Bingöl, Bit adını, Bit-Barru, Bit zamanı, Bitki ve meyve başlı iğneler, Bitlis, Boncuk başlı iğne, Bostankaya, Buluntu, Bura, Burgane, Burganani, Butsu, Butsu.

C

Cengerli, Cella, Ceset yakma ocağı, Charles A.Burney.

Ç

Çalakos, Çavuştepe, Çayırbaşı, Çelikli, Çift protomlu iğne, Çift Aslan Figürlü İğneler, Çift kuş (tavuk-horoz)protomlu iğne, Çift grifon protomlu iğne, Çift tavuk-horoz protomlu iğneler, Çıldır, Çilli gediği, Çivi yazısı, Çokodalı mezarlar, Çölemerik, Çömlekçilik.

D

Dadanu, Dada, Dağalan, Dağlar, Dainala, Daiaeni ülkesi, Daiukku, Dasi, Dayıpınarı, Dedeli, Delibaba, Değirmentepe, Dev evleri, Diaohi ve Kolha, Diauhei, Didi, Dieduani, Diğer haşhaş başlı iğneler, Diğer Bitki ve Meyva Başlı İğneler, Diğer Değişik Başlı Urartu İğneleri, Dikiş iğneleri, Dilkaya, Dirgu (ni), Diusini Iganehi, Divriği, Diyadin, Diyadin Kalesi, Dizginkale, Doğubayazıt, Doğubayazıt ve Urartular, Doğubayazıt Kalesi, Doğubayazıt kalesi, Dönertaş, Dört protomlu iğneler, Dört Aslan Figürlü İğneler, Dört At Figürlü İğneler, Dört grifon protomlu iğne, Dört tomurcuk, Bir kuş tasvirli iğne, Dört aslan protomlu iğne, Dört kuş (kartal)protomlu iğne, Dub, Dugama, Duvar resimleri, Düz ya da iç bükey disk destekli İğneler, Düz ya da içbükey bilezik bulunan İğneler.

E

E-asihusi, Ebani, E-bara, Edia, Edremit, Ela, Elazığ, Elazığ Arkeoloji ve Etnografya Müzesi, El başlı iğne, Elia, Elipri, Emin Bilgiç, Engusner, Enzite, Eratele, Erbildi, Erciş, Erçek gölü, Erdal, Erebuni, Erek, Ereltua, Erentepe, Erepuni, Erganı, Erida kenti Tanrı Teişeba kapısına, Eria, Eriahi, Erikuahi, Erina, Erimena, Erimanes, Erimena yazıtları, Erivan, Ernis, Ermişler, Ermitraj Müzesi, Ernis, Erzurum, Erzincan, Erzurum Arkeoloji Müzesi, Esumua, Etiu (ni), Etiuki, Etiuni, Euri, Evliya Çelebi, Evri.

F

Ferhat kanalı, Ferhat evi, Fibula, Frederıch Eduard Schulz, Frigler.

G

Garibimtepe kalesi, Garini, Geoy Tepe, Gevaş, Gidimaru (ni), Gilzanu, Girik tepe, Giyimli, Göçebe kavimler, Gökçe Göl, Göller Tanrısına, Gönülaçık, Grifon, Gulutahi, Gunziaanu, Gurgum, Gu (d), Gülriz Kozbe, Gümüşhane, Gürgüre kalesi, Guria, Gülo boğazı, Gümüşhacıköy, Günbuldu, Guriania, Gürcistan, Güsak.

H

Habibuşağı, Hahi, Haluk Sağlamtimur, Halila, Hakkarı, Hakan Sivas, Habibuşağı, Haldi, Haldi'nin silahlarına, Haldi'nin Mızrağına, Haldi'nin gençliğine, Haldi'nin erişkinliğine, Haldi'nin yaşlılığına, Haldi'nin savaşçılığına, Haldi kenti Tanrısına, Haldi'nin arniesine, Haldi'nin gücüne, Haldi'nin susilerine, Haldi'nin nirible'sine, Haldi'nin deisesine, Haldi kapılarına, Haldiei uru, Haldini-URU, Haldi-remani, Halıla, Halitu, Hamamkaya, Hara, Harapköy, Haşhaş ya da nar başlı iğne, Hati, Havtavan Tepe, Henri Layard, Hara, Harabedar, Harabegöl kalesi, Harharşu-itu-li, Harmantepe, Harput Kalesi, Hasanlu, Hasankale, Hasanova, Hate, Hayvan sembolleri, Hazanı, Hepat, Hare, Heykel sanatı, Hilaruada, Himme, Himme, Himua, Hiyeroglif yazı, Hoker, Horhor yazıtı, Hoşap kalesi, Hoşap çayı, Hubuşkia, Huba, Huradinaku (nu), Hurri, Husa, Hut-teşup, Hutuini, Huzana.

I

Iğdır, Iga, Indamusa, Irpuını, Is[ ]luburani, Isıtu, Iubsa, Ivarşa.

İ

İarini, İani, İç Kale mezarı, İd-ku-aunede, İese, İese ini pili agu-bi, İgani, İk-tesub, İlani Gamruti, İldamusa, İliu aluşe uruliliue şiuali, İm, İni, İnuanau, İnuspua, İnuspua'nın yazıtları, İnuspuas, İrgima, İrmusini, İrkua, İruia, İrkuini, İphari, İr (e)puni, İrduai, İrkiuni, İrikua, İskitler, İsluburani, İşpiliugu, İspuini, İşpuini yazıtları, Ispuini ve Menua'nın ortak yazıtları, Ispuini ve İnuspua'nın ortak yazıtları, İstelua, Etui (hi/ni), İsala (ni), İstanbul Arkeoloji Müzesi, İşkigulu, İzalla, İzoli yazıtı, İşpilini.

K

Kabiluhi, Kadembastı, Kadim Barajları, Kaetarza, Kakia, Kan kalesi, Kanlıca, Kalatkartepe, Kalecik, Kale-i Hum, Kale-tepe, Kaleköy, Kalkanlar, Kamışlı, Karagündüz, Karahan, Karakale, Karakoyunlu, Karayazı, Karışık Yazıtlar (1), Karışık yazıtlar (2), Karmir-Blur, Karol tepesi, Kars,

Kasrik, Katarzu, Katırlı göleti, Kayalıdere, Kayalıdere kalesi, Kaya mezarları, Kazan, Kef kalesi, Kehuni, Kelani, Kemal Balkan, Kemalettin Köroğlu, Keraviniş, Kelegran yazıtı, Keli Gavur, Kelişin yazıtı, Kemer, Keravanis, Keşişgöl, Kevenli, Khaldler, Khini, Kızılkaya, Kızıltaş, Kızılziyaret kalesi, Kızılvank, Kilibani, Kilise Gölü, Kimmerler, Kindari, Kirhi, Kirini, Kirruru, Kobants, Koçbaş kalesi, Kolha, Konakbey, Koroneli Moses, Kömürhan yazıtı, Körzüt kalesi, Köseköy, Köşkler, Kremasyon mezarı, Köroğlu Tepe, Köşebaşı Barajı, Kuarzani, Kubbe başlı iğne, Kuera, Kuje kalesi, Kulasi, Kulha, Kulibarzini, Kulm, Kumbulta, Kumenu, Kumenu kenti Tanrısına, Kummuhu, Kumaha, Kumahalhi, Kumniu, Kurgan, Kurkh steli, Kuru, Kurubaş Göleti, Kurt Kalesi, Ku-rupira, Küçük buluntular, Kültepe, Kültepe Höyüğü I, Kültepe Höyüğü II, Küpkıran kalesi, Küp mezarlar, Kürtler, Kürt dili, Kürtlerde güneş kültü, Kürtlerin eski dini, Kuştaşpili, Kuti, Kutur-Hoy, Kutmuhi.

L

Lalla, Leninkan, Libliuni, Lıbbı-URU-Arşuniuniti, Liç, Lıbbı-URU-Arşuniunuti, Ligiu, Lihiuni, Limitti-su, Lu-A.Nin-li, Luba, Lubsuiani, Luha, Luehu, Lueru, Luipruni, Lulume, Luristan, Luşa, Lutipri, LÜuedini.

M

Maden, Madırburç Kalesi, Madırburc yazıtı, Maqaltu, Maku, Malatya, Malatya Müzesi, Mana ülkesi, Maninui, Mannudubi, Manulinuni, Marifet, Marinu, Marlik, Marmos, Marmua, Mati-ilu, Mazgirt, Medler, Meherkapı yazıtı, Mehmet Kuşman, Meişta, Melartua, Melazkert, Meliddu, Meluiani, Meliteialhe, Memedik göleti, Mesa, Mezar eşyaları, Menabsuni, Menua, Menuas, Menuahilini, Menua kanalı, Menua kanalın kaynağı, Menua yazıtları (Askeri seferler), Menua Yazıtları (Kanallar), Meşta, Mergamendi, Mergeh Kavran, Metatti, Meya harabeleri, Mezar kuyuları, Mezar süslemeleri, Mina, Miandurap, Miğfer, Mirjo Salvini, Mitoloji, Muhrapet, Murat havzası, Muradiye yazıtları, Muruzu, Muruzu, Musasiri, Musasiri tapınağı, Muş, Muşet, Muşkiler, Muzuru, Müzeler.

N

Nabu-şallim-şunu, Nahcivan, Nairi, Nairi denizi, Nalaini, Nara, Narani, Nazabia, Na Pulusi, Neft kuyu mezarı, Nerebu, Nidini, Nihiria, Niksar, Nilipahri, Niribelerin, Nişi kentindeki Tanrı Ua kapısına, Norgüh kalesi, Nor Aresh, Nor Beyazit, Nuna-bi.

O

O.H.Habibullayev, Oltuçay, Oktay Belli, Oscar White Muscarella.

Ö

Ölü armağanları, Ölü eşyaları, Ölü yemeği, Ölü yerleri, Ölü yatakları, Ördeklu, Örme-oyma mezarlar.

Q

Qabilu, Qadiaini, Qaduganiu, Qa-ani, Qarbi (e), Qehu, Qilbani, Qehu, Quera, Quera'nın Taşesi, Quriani, Qulburarrını, Qumenu (ni), Qutume.

P

Paiteri, Palu, Palu yazıtı, Panammu, Papaz kalesi, Patari, Patnos kalesi, Patnos, Pasinler, Pertek, Pekeriç I, Pekeriç II, Pekeriç III, Pihatu, Pilakini, Pili, Pirua, Pisiris, Piteira, Prizm yazıtları, Protom, Puluadi, Puzunia.

R

Rasu, Revanduz ovasu, Reşan Barajı, Rihisa, Risua, Runi, Ruhisia, Rusa Barajı, Rusa I, Rusa I'in savaş yazıtları, Rusa I'in imar yazıtları, Rusa I'e ait küçük yazıtlar, Rusa II, Rusa II'nin savaş yazıtları, Rusa II'nin imar yazıtları, Rusa II'ye ait küçük yazıtlar, Rusa III, Rusa III'ün yazıtları, Rusai-Uru-Tur, Rusahinili, Rusa barajı, Rusagöl, Rusai-Uru-Tur.

S

Sa, Sadak, Salı, Salua, Samanuna, Sanatua, Sani, Saraylar, Sarara, Sardi, Sarduri I, Sarduri I Yazıtları, Sarduri ve Ortak yazıtlar, Sarduri II, Sardıri II'nin askeri yazıtları, Sarduri II'nin tahıl depoları yazıtı, Sarduri II'nın imar yazıtları, Sarduri II'ye ait küçük yazıtlar, Sarduri II Kualisyonu, Sarduri III, Sarduri IV, Sarduri III'ün yazıtları, Sarıkamış, Sardurihinili, Sasilu, Sasi (lu) ni, Saski, Satiru, Satiragagu, Sebitu, Seqendel, Selardı, Silia, Sidistu-itu-ni, Sieni, Sıhke Göleti, Sila, Sinalibi, Sınır kalesi, Sınırlar Tanrısına, Sinuiardı, Sirimu, Sıvakerek, Sıvı kurban töreni, Silia, Sigge, Simerihadiri, Sinalibi, Siniri, Sirsini, Siuini, Spor, Suba, Subira, Sudala, Sugunia, Suhe, Suhme, Sulustia-di, Suininaue-DİNGİR, Suinina, Solduz, Sophene, Sukonak, Sultantepe, Sulumeli, Sulusunu, Sünnet Nebi Barajı, Supanı, Supa (ni), Sürbahan, Surp Pogos yazıtı, Surp Sahak, Surili, Susi.

Şamramsu, Şaşilu, Şaşki, Şave, Şebeteriya, Şebitu, Şelardi, Şihke barajı, Şinibirni, Şiniri, Şinuiardi, Şimigi, Şirinlikale, Şiuni, Şivini, Şuba, Şuhi, Şupani, Şururia, Şurişhinili.

T

Taç kısmı kubbe şeklinde iğneler, Taç kısmı düz içbükey İğneler, Taç kısmı basık kubbe taç kısmı disk destekli İğneler, Tahsin Özgüç, Taka, Talapura, Talent, Tamate, Taner tahran, Tanıktepe, Tanrıça, Tanrıverdi, Tapınaklar, Tarage, Targini, Tarhigamani, Tarraini, Tariuni, Tariu, Tariria, Tarhulara, Tarhunazi, Tariu, Tarzu'anana, Tarmakisa, Tarmalini, Tarui, Taşburun yazıtı, Taşe, Taşlıçay, Taş-sandık mezarlar, Taştepe, Tequ, Teriuişa, Teişeba, Teişeba'nın savaşçılığına, Teişebaini, Tek protomlu iğne, Tekodalı mezarlar, Tek dağkeçisi protomlu iğne, Tek Dağ Keçisi Figürlü İğneler, Tep, Tepe Giyan, Tek boğa protomlu iğneler, Tek koç protomlu iğneler, Tek at protomlu iğne, Tek ceylan (dağkeçisi)protomlu iğne, Tek aslan protomlu iğne, Tek Aslan Figürlü İğneler, Tek Kuş (kartal) Figürlü İğneler, Tek tavuk-Horoz Figürlü İğneler, Tek Ördek Figürlü İğneler, Tek "kanatlı masal yaratığı" Figürlü İğneler, Teperiz kalesi, Teperiz köyü, Teperiz Göleti, Tepesi kürecikli kubbe başlı iğne, Tepe Sialk, Ters kesik koni başlı iğne, Tertubi, Teşup, Titia, Titumnia, Tokluca kalesi, Tli, Tomurcuk ve budak başlı iğne, Toprakkale, Toprak mezarlar, Tokluca kalesi, Totem, Trans-Kafkasya, Tuali, Tuatehi, Tulihu, Tulurini, Tumme ülkesi, Tumeişki, Tunceli, Tunubuni, Tunube, Tuşpa, Tuşpa kenti Tanrısına, Tuşba kalesı, Tuşpea, Tura, Turani, Tuatehi Kur, Türk Arkeologlar.

U

Ua, Uadkun, Ubunda, Uburda, Uarubanı, Uelikhui, Ugisti, Ugina, Ugişti, Uia, Uidua, Uihika, Uisusi, Uiram, Uiteruki, Uişini kenti Tanrı Şivini kapısına, Uliba (ni), Ulluba, Ultuza, Uluslunu, Ueduri, Uesi, Uiteruhi, Umudum, Unina, Unzamuni, Ura, Uruani, Ura, Uraia, Urartuloji, Urartular kimdi, Urartu, Urartuların erken tarihi, Urartu devlet dini, Urartu dili, Urartu Hiyeroglifleri, Urartu kültürü, Urartu savaş taktığı, Urartu beylikler dönemi, Urartu iğneleri, Urartu iğnelerin ham maddesi, Urartularda tunç sanatı, Urartu iğnelerin özellikleri, Urartu kaleleri, Urartularda siyasal ilişkiler, Urartu bölgesinde kazı, Urartu kaya mezarları, Urartularda mücevher işi, Urartularda ölü gömme, Urartularda yaşam, Urartru Sanatı, Urartu Arkaik çağ, Urartuların krallık dönemleri, Urartu yazıtları, Urastu, Ueirda, Urme, Uriani, Urikki, Urmiye, Urmiye ware, Urneler, Urta tapınağı, Uruadri, URU-arşiniuini, Uskia, Uusini, Uzinabitarna, Uria, Ubarugildu,

Urzana, Uşkaya, Uşniye, Uşpina, Uteruki, Uzinabitarna, Utupurşuni, Uzula.

Ü

Üç kilise, Üç protomlu iğne, Üç kuş (kartal)protomlu iğne, Üç grifon protomlu iğneler, Üç At Figürlü İğneler, Üç aslan protomlu iğne, Üç Aslan Figürlü İğneler, Üç boğa protomlu iğne, Ülkeler Tanrısına, Ünseli.

W

Wasini.

X

X Tanrısı.

V

Vakayınüvisi, Van, Van Gölü, Van Müzesi, Van Kalesi, Van kayalarındaki yazıtlar, Van-Urmiye boyalı çömelekler, Varto, Vauş Dağı, Ve, Veli Sevin, V.H.Aliyev.

Y

Yakma geleneği, Yakup Göleti, Yeniköy, Yaurabi, Yazılıkaya, Yazılıtaş, Yazıt, Yazıt parçaları, Yedikilise, Yeniköy, Yeraltı mezarları, Yeraltı oyma mezarları, Yeraltı örme mezarları, Yeşilalıç, Yılantaş Höyüğü, Yılan Figürlü İğneler, Yoncatepe, Yukarı Anzaf Kalesi, Yukarı Kom Barajı, Yukarı Korhan göleti, Yukarı Ömer Gölü.

Z

Zabahae, Zafer Derin, Zagros, Zağhalu, Zase, Zeribor, Zamua, Zama, Zernaki tepe, Zevastan, Zevistan, Zikirtu, Zingan, Ziukuni, Zingun, Ziquni, Ziva yazıtı, Zoomorf başlıklı iğneler, Zua, Zuzumaru.

Açıklamalar

Kümelenmiş mezar şekilleri

I. Çok odalı kale içi mezarlar

a) Kayaların içine yapılmış olanlar.
b) Yer altı oda mezarları olarak incelendiler.

II. Tek odalı kale dışı mezarlar

a) Yeraltına mezar olarak yapılanlar.
b) Kayaların içine oyulmuş olanlar.
c) Mağara mezarlar (bunlarda 1-Doğal mağaralar.2-Mağara işçilikli olanlar)
d) Diğer gömü şekiller (1-Urne mezarlar.2-Ceset gömüler.) şeklinde incelendiler.)

***

Urartular döneminde Malatya/Aslantepe kralları

Allumari.....İ.Ö. (Y)1110
Lalla.....İ.Ö.853-835
Sulumal.....İ.Ö.745-732
Gunziaanu....İ.Ö. (?)
Tarhunazi.....İ.Ö.712 (Y)

***

Urartuların büyüme aşamalarının tahmini şeması. Mirjo Salvini tarafından yazılmıştır.

1- Urartu Devletinin Urmiye'ye doğru yayılması ve gölün batı kıyısının işgali.
2- Mesta/Hasanlu'nun fethi ve Perslerle (Parsua) ilk ilişki.
3- Urmiye Gölü'nün güneyindeki bölgelerde kolonileşme ve Qalatgah gibi kalelerin inşa edilmesi.
4- Usnaviyeh Vadisi ve Musasir arasındaki "via sacra" (kutsal yolun) açılması ve Muşaşir de Urartu Valiliği'nin oluşturulması.

***

Urartu ve Asur arasındaki Eşzamanlıklar

"Urartu Tarihi ve Kültürü" adlı eserin yazarı ve aynı zamanda da arkeolog olduğu bilinen Mirjo Salvini: Urartu krallarıyla Asur kral-

ları arasındaki eşzamanları bir tablo şeklinde hazırlamıştır. Kaynak niteliğinde olan bu tablo değiştirilmeden bu esere ilave edilmiştir. Urartu kralları için ise yaklaşık tarihler verilmiştir.

Asur kralları:

I.Salmanasar.....İ.Ö.1274-1245 (Uruadri'nin (ya da Uratri) 8 ülkesi

I.Tikulti Ninurta....İ.Ö.1244-1208 (Nairi ülkesinin 40 kralı)

I.Tiglatpileser.....İ.Ö.1114-1076 (Nairi ülkesinin 23 kralı, Nairi ülkesinin 60 kralı)

Asur-bel-Kala.....İ.Ö.1073-1059 (Uruatri)

II.Adad-Nerari.....İ.Ö.911-891 (Uratri)

II.Asurnasirpal.....İ.Ö.883-859 (Nairi,Urartu)

III.Salmanasar.....İ.Ö.858-824 (Nairi ülkesinin kralı Kakia (İ.Ö.858)

..... (Urartulu Aramu (858,856,844)

..... (Urartulu Seduri (832)= (I.Sarduri (840-830 Lutipri'nin oğlu)

V.Şamsi Adad ..... (Uspina (821)= (İspuini (830,820) Sarduri'nin oğlu)

.....= (İspuini ve Minua'nın ortak yönetimi (820-810)

.....= (Minua (810-785/780)İspuini'nin oğlu)

.....= (İnuspua (veliaht prens?)Minua'nın oğlu

IV.Salmanasar.....İ.Ö.781-772 (Argistu,Argişti) = (I.Argişti (785/80-756)Minua'nın oğlu.)

V.Asur-Nerari.....İ.Ö.754-745.... = (II.Sarduri İ.Ö.756-730)Argişti'nin oğlu.

III.Tiglatpileser.....İ.Ö.744-727..... (Sarduri,Sardaurri,Sardaurri-743-735?)= (II.Sarduri)

Sargon..... İ.Ö.721-705.... = (I.Rusa İ.Ö.730-714/3 Sarduri'nin oğlu.

..... Argişta (İ.Ö.708),İrgis (ti) = (II.Argişti İ.Ö.713? Rusa'nın oğlu.

Asarhaddon ..... İ.Ö.618-627.. (Ursa İ.Ö.673-672)....= (II.Rusa Argişti'nin oğlu Erimena

Assurbanipal..... İ.Ö.669-627.. (Rusaİ.Ö.652)..= (III. Rusa Erimena'nın oğlu)

..... (Sarduri.İ.Ö.643).= (III.Sarduri, Rusa'nın oğlu)

..... = (IV.Sarduri, Sarduri'nin oğlu)

***

Urartular hakkında son haberler ve ülke adının devamı

Nabopolassar.İ.Ö.618-627....(Urastu.İ.Ö.608-607) (Dareius İ.Ö.521-486)=Arastu/Armina

Sedekias, Yuda kralı İ.Ö.598-587... ('rrt İ.Ö.594) (Kserkses İ.Ö.485-464=Urastu

6. yy Babil kaynaklarında....(LUUrastaja-nisbe) (II.Darieusİ.Ö.424-404=Urastu

***

Meherkapı yazıtında Tanrı adları

Meherkapı yazıtında Urartu Tanrı ve Tanrıçaların adları sıralanmıştır. Ancak bu Tanrılarla ilgili yapılan dini törenler bilinmediği için açıklamalı bilgi verilememiştir. Kayaya bir kapı şekli verilerek yazılan yazıta "Meherkapı" yazıtı adı verilmiştir. Bu yazıtın Urartu dinsel kültünde önemli bir yerinin olduğu söylenmektedir.

Yazıtta listelenmiş Tanrı adları:

Tanrı Haldi'ye 17 boğa ve 34 koyun,
Tanrı Teişeba'ya 6 boğa ve 12 koyun,
Tanrı Şivini'ye 4 boğa ve 8 koyun,
Tanrı Hutuini'ye 2 boğa ve 4 koyun,
Tanrı Turani'ye 1 boğa ve 2 koyun,
Tanrı Ua'ya 2 boğa ve 4 koyun,
Tanrı Nalaini'ye 2 boğa ve 4 koyun,
Tanrı Arsimela'ya 2 boğa ve 4 koyun,

Tanrı Anapsa'ya 1 boğa ve 2 koyun,
Tanrı Diduaini'ye 1 boğa ve 2 koyun,
Tanrı Selardi'ye 1 boğa ve 2 koyun,
Tanrı Haldi'nin mızrağına 1 boğa ve 2 koyun,
Tanrı Atbini'ye 1 boğa ve bir koyun,
Tanrı Quera'ya 1 boğa 2 koyun,
Tanrı Elipri'ye 1 boğa ve 2 koyun,
Tanrı Tarraini'ye 1 boğa ve 2 koyun,
Tanrı Adaruta'ya 1 boğa ve 2 koyun,
Tanrı İrmuşini'ye 1 boğa ve 2 koyun
,.... (ad silik) olan Tanrı'ya 1 boğa ve 2 koyun,
Tanrı Alaptusini'ye 1 boğa ve 2 koyun,
Tanrı Erina'ya 1 boğa ve 2 koyun,
Tanrı Siniri'ye 1 boğa ve 2 koyun,
Tanrı Unina'ya 1 boğa ve 2 koyun,
Tanrı Airaini'ye 1 boğa ve 2 koyun,
Tanrı Zızumaru'ya 1 boğa ve 2 koyun,
Tanrı Hara'ya 1 boğa ve 2 koyun,
T anrı Araza'ya 1 boğa ve 2 koyun,
Tanrı Ziuquni'ye 1 boğa ve 2 koyun,
Tanrı Ura'ya 1 boğa ve 2 koyun,
Tanrı Arsibedini'ye 1 boğa ve 2 koyun,
Tanrı Arni'ye 1 boğa ve 2 koyun,
Tanrı Haldi'nin İnirasesi'ne 1 boğa ve 2 koyun,
Tanrı Haldi'nin büyüklüğüne 1 boğa ve 2 koyun,
Tanrı Haldi'nin dıruse'sine 1 boğa ve 2 koyun,
Tanrı Haldi'nin ordusuna 2 boğa ve 4 koyun,
Tanrı Teişeba'nın ordusuna 2 boğa ve dört koyun,
Artu'arasu Tanrılarına 2 boğa ve 34 koyun,
Ardini şehrinin Tanrısına 1 boğa ve 2 koyun,
Qumenu şehrinin Tanrısına 1 boğa ve 2 koyun,
Tuşpa şehrinin Tanrısına 1 boğa ve 2 koyun,
Haldi şehrinin Tanrılarına 1 boğa ve 2 koyun,
Arsiniu şehrinin Tanrılarına 1 boğa ve 2 koyun,
Tanrı Haldi'nin daşe'sine 1 boğa ve 2 koyun,
Tanrı Suba'ya 1 boğa ve 2 koyun,

Haldi kapısına 1 boğa ve 2 koyun,
Erida şehrinin Teişeba kapısına 1 boğa ve 2 koyun,
Uisini şehrinin Şivini kapısına 1 boğa ve 2 koyun,
Tanrı Elia'ya 1 boğa ve 2 koyun,
Tanrı Haldi'nin merhametine 1 boğa ve 2 koyun,
Tanrı Haldi'nin kudretine 1 boğa ve 2 koyun,
Tanrı Haldi'nin susi'sinin Tanrılarına 1 boğa ve 2 koyun,
Tanrı Talapara'ya1 boğa ve 2 koyun,
Tanrı Qilibani'ye 1 boğa ve 2 koyun,
Ülkelerin Tanrısına 1 boğa ve 2 koyun,
Dağların (?) Tanrısına 1 boğa ve 2 koyun,
Göllerin Tanrısına 1 boğa ve 2 koyun,
Kurbanların Tanrısına 2 boğa ve 14 koyun,
(silinmiş...) 2 boğa ve 14 koyun,
Bütün (diğer) Tanrılara 4 boğa ve 18 koyun,
Tanrı Haldi'nin sığırlarına (?) 4 koyun,
Nisi [ ] ni şehrinin Ua kapısına 2 koyun,
Dağlara 10 koyun,
Tanrıça Arabaini'ye 1 inek ve 1 koyun,
Tanrıça Huba'ya 1 inek ve bir koyun,
Tanrıça Tuşpa'ya 1 inek ve 1 koyun,
Tanrıça Aui'ye 1 inek,
Tanrıça Aia'ya 1 inek,
Tanrıça Sardi'ye 1 inek,
Tanrıça Sinuiardi'ye 2 koyun,
Tanrıça İphari'ye2 koyun,
Tanrıça Barisa'ya 1 koyun,
Tanrıça Silia'ya 1 koyun,
Tanrıça Ar'a'ya 1 koyun,
Tanrıça Adia'ya 1 koyun,
Tanrıça Uia'ya 1 koyun,
Ai Tanrıçalarına 4 koyun,
Tanrıça Ardi'ye 2 koyun,
İnua Tanrıçalarına 17 koyun (sunulsun),

"...Tanrı Haldi tarafından ve bütün Tanrılar tarafından Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua'ya yaşam verilsin..." şeklinde devam eder. Bu yazıt 1840 yılında Schulz, 1872'de Mondtmann, 1882, 1888, 1893'te Sayce, 1900'de Sandalgian, 1953'te Melikişvili tarafından okundu.

***

Kesin olmamakla beraber Urartu Tanrılar listesi.

Yüzlerce Tanrı'ya tapınmış oldukları anlatılan Urartuların eski dinsel geleneklerinin ortaya çıkmasını gerçekleştiren bölgedeki arkeolojik kazılar sırasında bulunan belgeler kısmen de olsa bazı Tanrıların varlığını ortaya çıkarmıştır. Bulunan belgeler üzerinde incelemeler yapan, tabletlerdeki çevirilerin şifrelerini çözen yazıtbilimciler; ayrıntılı bilgi veren çevirilerinde çoğu Tanrı'nın varlığını ortaya çıkardılar. Dinsel kült ile ilgili kutsal kişilikler, kutsal görülen cinler, periler ve kutsal nesneler de yer almıştır. Tabletlerdeki ifadelerin çoğunda yer alan belli Tanrılar dışında yerel konumda tapınılan bazı Tanrı adlarına da rastlayınca Urartu Tanrılar listesinin yeni şeklinin ortaya çıktığını görüyoruz. Bu liste hiçbir kaynakta yer almamaktadır. Araştırmalarım sonucunda alfabetik bir şekilde ele alınan yeni bir liste şeklinde ortaya çıkmıştır.

Adaruta, Adia, Aia, Aian, Airaini, Alaptuşini, Anapşa, Ara, Ar'a, Araza, Ardi, Ardini, Ardini kenti Tanrısına, Arni, Artuaraş, Arsimela, Arşibedini, Arşuniuini kenti Tanrısına, Artu'arasu, Arubani, Atbini, Athananau Tanrısına, Aui, Babania, Bağbartu, Dağlar, Dieduani, Ebani, Elia, Elipri, Erida kenti Tanrı teişeba kapısına, Erina, Göller Tanrısına, Haldi, Haldi'nin silahlarına, Haldi'nin gençliğine, Haldi'nin erişkinliğine, Haldi'nin yaşlılığına, Haldi'nin savaşçılığına, Haldi kenti Tanrısına, Haldi'nin arniesine, Haldi'nin gücüne, Haldi'nin susilerine, Haldi'nin nirible'sine, Haldi'nin deisesine, Haldi kapılarına, Hara, Hepat, Huba, Hutuini, Iubsa, İlani Gamruti, İliu aluşe uruliliue şiuali, İnuanau, İrmusini, İphari, Kilibani, Kuera, Kumenu kenti Tanrısına, Nalaini, Nişi kentindeki Tanrı Ua kapısına, Quera, Sadri, Sebitu, Selardı, Silia, Sınırlar Tanrısına, Sinuiardı, Silia, Siniri, Suba, Susi, Şebitu, Şelardi, Şiniri, Şinuiardi, Şimigi, Şivini, Şuba, Talapura, Tarraini, Teişeba, Teişeba'nın savaşçılığına,Tuşpa kenti Tanrısına, Tuşpea, Turani, Ua, Uia, Uişini

kenti Tanrı Şivini kapısına, Unina, Ura, Ülkeler Tanrısına, X Tanrısı, Ziquni, Zuzumaru,

***

Prof. Dr. Altan Çilingiroğlu tarafından hazırlanan "Urartu Tarihi" adlı eserde, Asur krallar dönemine denk düşen Urartu kralları belirtilmektedir.

Asur ve Urartu Krallar listesi

Asur Kralları	Urartu Kralları
Salmanasar III (İ.Ö.858-824	Arame (İ.Ö.858-832)
Şamsi-Adad V (İ.Ö.824-811)	Sarduri I (İ.Ö.832-825)
Adad-Nirari III (İ.Ö.810-783)	İşpuini (İ.Ö.825-810)
Salmanasar IV (İ.Ö.782-773)	Menua (İ.Ö.810-786)
Asur-dan III (İ.Ö.772-755)	Argişti I (İ.Ö.786-764)
Asur-Nirari V (İ.Ö.754-745)	Sarduri II (İ.Ö.764-734)
Tiglatpileser III (İ.Ö.745-727)	
Salmanasar V (İ.Ö.726-722)	
Sargon II (İ.Ö.721-705)	Rusa I (İ.Ö.734-714)
Sanherib (İ.Ö.704-681)	Argişti II (İ.Ö.714-685)
Eserhaddon (İ.Ö.680-669)	Rusa II (İ.Ö.685-645)
Asurbanipal (İ.Ö.668-627)	Sarduri III (İ.Ö.645-635)
Asur-etil-ilani (İ.Ö.626-623?)	Erimena (İ.Ö.635-?)
Sin-şar-işkun (İ.Ö.622-610 ?)	Sarduri IV (?)
Asur-ubalit II (İ.Ö.611-609)	Rusa III (?)
	Rusa IV (İ.Ö.?-583)

***

Urartu krallarıyla Asur krallarının dönemi

Lutipris....İ.Ö.?

Sarduri I (İ.Ö.880-859) /Asur Kralı Asurnasırpal II (İ.Ö.884-859)

Sarduri II (İ.Ö.859-824) Asur Kralı Salmanasar (İ.Ö. 859-820)

İspuinis (İ.Ö.824-810) Asur Kralı Şamşiadad (İ.Ö.820-810)

Menuas Sarduri (İ.Ö.810-785) Asur Kralı Adad Nirari (İ.Ö. 810-782)

İnuspuas Argistis I (İ.Ö.785-760) Asur Kralı Salmanasar IV (İ.Ö.782-772)

Sarduri III (İ.Ö.760-733) Asur Kralı Adadnirari IV (İ.Ö.754-746)

" " " Asur Kralı Tiglatpileser II (İ.Ö.745-727)

Rusas I (İ.Ö.733-714) Asur Kralı Sargon II (İ.Ö.722-705)
Argistis II (İ.Ö.714-680) Asur Kralı Sanaherip (İ.Ö.705-681)
Rusas II (İ.Ö.680-645) Asur Kralı Asarhaddon (İ.Ö.681-669) ve Asurbanipal.
Sarduri IV (İ.Ö.645-625) Asur Kralı Asurbanipal (İ.Ö.669-626)
Erimenas (İ.Ö.625-605) Asurluların son günleri, Medlerin ortaya çıkması.
Rusas III (İ.Ö.605-585) " " " " "

***

Kemalettin Köroğlu tarafından hazırlanan Urartu krallar listesi. Bu listede Asur krallarının egemenlik yaptığı dönemlerde Urartu kralları karşılıklı olarak gösterilmiştir.

Urartu Kralı	**Asur Kralı**
Aramu	
I. Sarduri İ.Ö.840-830	III. Salmaneser (İ.Ö.858-824)
İşpuini İ.Ö.830-810	V. Şamsi-Adad (İ.Ö.823-811)
Minua İ.Ö.810-785/80	III. Adad-Nerari İ.Ö.810-783
I. Argişti İ.Ö.785/80-756	IV. Salmaneser İ.Ö.782-773
	III. Aşşur-dan İ.Ö.772-755
	V. Aşşur-nerari İ.Ö.754-745
II. Sarduri İ.Ö.756-730	III. Tiglatpileser İ.Ö.744-727
	V. Salmanasar İ.Ö.726-722
I. Rusa İ.Ö.730-714/3	II. Sargon İ.Ö.721-705
II. Argişti İ.Ö.713-?	
	Sanherib İ.Ö.704-681
II. Rusa	Esar-haddon İ.Ö.680-669
Erimena	
III. Rusa	Assurbanipal İ.Ö.668-627
III. Sarduri	Aşşur-etelli-ilani İ.Ö.626-624
IV. Sarduri	Sin-şarra-işkun İ.Ö.623-612
	II. Aşşur-uballit İ.Ö.611-609

Yazar Mauritis Nanning'in Urartu krallar listesi

Aramu ..... (c.850-840)
Sarduri I ..... (c.840-830)
İspuini ..... (c.830-810)

Menua ..... (c.810-786)
Argisti I ..... (c.786-764)
Sarduri II ..... (c.764-735)
Rusa I ..... (c.735-714)
Argişti II ..... (c.714-685)
Rusa II ..... (c.685-645)
Sarduri III ..... (c.645-635)
Erimena ..... (c.635-629)
Rusa III ..... (c.625-609/585)
Sarduri IV ..... (c...?)

***

Erhan Akyıldız tarafından hazırlanan krallar listesi

Aramu İ.Ö.850-840
Sarduri I İ.Ö.840-830
İşpuni (İşpuini) İ.Ö.830-800

Kral Menua'dan sonra devlet yönetimine geçen krallar

Argiştili I İ.Ö.786-764
Sarduri II İ.Ö.764-735
Rusa I İ.Ö.735-714
Arguişti II ..... İ.Ö.714-685 (Argiştili II !!!)
Rusa II İ.Ö.685-645
Sarduri III İ.Ö.645-635
Erimanne İ.Ö.635-625
Rusa III İ.Ö.625-60

***

Urartu İğneleri ve bulundukları yerler

I- Zoomorf başlı iğneler:

A-Protom başlı iğneler,

1- Tek protomlu iğneler (Tek aslan protomlu iğneler, Tek dağ keçisi protomlu iğneler)
2- Çift protomlu iğneler (Çift horoz ya da tavuk protomlu iğneler, Çift grifon protmlu iğneler).
3- Üç protomlu iğneler (üç kuş (kartal)protomlu iğneler, üç grifon protomlu iğneler, üç aslan protomlu iğneler, üç boğa protomlu iğneler, üç protomlu diğer iğneler).

4- Dört protomlu iğneler (dört kuş (kartal)protomlu iğneler, dört grifon protomlu iğneler, dört aslan protomlu iğneler, dört protomlu diğer iğneler)

B- Hayvan figürlü iğneler

1- Tek hayvan figürlü iğneler (tek kuş (kartal) figürlü iğneler, tek horoz ya da tavuk figürlü iğneler, tek ördek figürlü iğneler, tek boğa figürlü iğneler, tek aslan figürlü iğneler, tek"kanatlı masal yaratığı"figülü iğneler, tek dağ keçisi figürlü iğneler, tek yılan figürlü iğneler).
2- Çift hayvan figürlü iğneler (çift aslan figürlü iğneler).
3- Üç hayvan figürlü iğneler (üç aslan figürlü iğneler, üç at figürlü iğneler)
4- Dört hayvan figürlü iğneler (dört aslan figürlü iğneler, dört at figürlü iğneler).

II-Bitki ve meyve başlı iğneler

A- Haşhaş (narbaşlı) iğneler,
B- Diğer bitki ve meyve başlı iğneler
C- Tomurcuk ya da budak başlı iğneler (çok tomurcuk başlı iğneler, beş tomurcuk başlı iğneler beş budak başlı iğneler).

III-Başları basit topuk ve bilezik süslü iğneler
IV-Diğer depğişik başlı iğneler
V-Dikiş iğneleri

***

Urartu iğnelerin müzelerdeki kataloğu

Tek Protomlu İğneler

Tek Aslan Protomlu Urartu İğneleri (Ankara 175-77-74, Adilcevaz "H" kayalığı I nolu oda mezar, Gümüş, 3, 5 cm. Öğün 1982, 234 , Van Bölge Müzesi, 58, 48, 74. Bronz, 4, 3 cm. Adana Bölge Müzesi, Bronz, 9, 5 cm.)

Tek Dağ keçisi Figürlü İğneler (Van Bölge Müzesi, Bronz. Adana Bölge Müzesi, Bronz, 11 cm.)

Çift Protomlu İğneler

Çift Horoz-Tavuk Protomlu Urartu İğneleri (Van Bölge Müzesi 16, 2, 73, Bronz, 8 cm. Van Bölge Müzesi 46, 3, 74, Bronz, 3, 5 cm. Van Bölge Müzesi 7, 15, 77, Bronz, 6, 5 cm. Van Bölge Müzesi 23, 27, 77, Bronz, 7, 2 cm. Van Bölge Müzesi 7, 13, 77, Bronz, 8 cm. İstanbul Arkeoloji Müzeleri 74/118, Bronz, 5, 7 cm. İstanbul Arkeoloji Müzeleri 74/119, Bronz, 3, 5 cm. Adana Bölge Müzesi 1976/8, Bronz, 7, 5 cm.
Diyarbakır Müzesi, Bronz, 8, 5 cm. Ankara Müzesi 59, 15, 73, Bronz, 6, 5 cm.)

Çift Grifon Protomlu İğneler
(Adana Bölge Müzesi 1976/8, Bronz, 8, 8 cm.)

Üç Protomlu Urartu İğneleri

Üç Kuş (kartal) Protomlu İğneler (Ankara Müzesi 74, 20, 66, adılcevaz Mezarlığı 19/65, Bronz, 2 cm. Adana Bölge Müzesi 1587, Bronz, 10, 5 cm. Taşyürek 1975, 150 res 12. Adana Bölge Müzesi 1977/17, Bronz, 9 cm. Adana Bölge Müzesi 1975/8, Bronz, 9 cm. Van Bölge Müzesi 17, 34, 74, Bronz, 7, 8 cm. Van Bölge Müzesi 23, 25, 77, Bronz, 8 cm. Van Bölge Müzesi 74, 17, 36, Bronz, 4, 5 cm. Van Bölge Müzesi 3, 53, 81, Bronz, 4, 5 cm. Van Bölge Müzesi 3, 53, 81, Bronz, 4, 5 cm. Van Bölge Müzesi 4, 176, 79, Bronz, 8, 2 cm. Van Bölge Müzesi 21, 48, 75, Bronz, 5 cm. Van Bölge Müzesi 51, 6, 75 Bronz, 8 cm. Van Bölge Müzesi 11, 21, 76, Bronz, 7, 7 cm. Van Bölge Müzesi 3, 140, 75, Bronz, 8, 2 cm. Van Bölge Müzesi 11, 26, 76, Bronz, 8 cm. Ankara Müzesi 123, 81, 73, Bronz, 8, 2 cm. Ankara Müzesi 130, 26, 73, Bronz, 8, 5 cm. Ankara Müzesi 46, 59, 74, Bronz, 7, 5 cm. Mardin Müzesi 76/811, Bronz, 5, 6 cm.

Üç Grifon Protomlu İğneler

Üç Grifon Protomlu İğne Başı Kaplaması (Van Bölge Müzesi 7, 29, 73, Altın, 4, 5 cm.)

Üç Aslan Protomlu İğneler

Van Bölge Müzesi, Bronz, 5, 7 cm.

Dört Protomlu Urartu İğneleri

Dört Kuş (kartal) Protomlu İğneler: Iğdır Urartu Mezarlığı I nolu Mezar, Bronz, 9 cm. Barnett 1963, 178-179 şek. 32/2.

Nor Aresh Urartu Mezarlığı, 8, 5 cm. Barnett 1963 şek. 43. Van Bölge Müzesi 1977/2, Bronz, 3, 3 cm. Van Bölge Müzesi 7,12, 77, Bronz, 7 cm. Adana Bölge Müzesi 1975/63, Bronz, 9, 5 cm. Malatya Müzesi 5087, Bronz, 9 cm.

Dört Grifon Protomlu İğneler: Adana Bölge Müzesi 1975/80, Bronz, 8, 7 cm. Ankara Müzesi 130, 28, 73, Bronz, 5 cm.

Ankara Müzesi 46, 52, 74, Bronz, 6 cm. Van Bölge Müzesi 17, 35, 74, Bronz, 8 cm.

Diğer Dört Protomlu İğneler: Diyarbakır Müzesi, Bronz. Adana Bölge Müzesi 1977/17, Bronz, 8 cm. Malatya Müzesi 5117, Bronz, 7, 5 cm.

Hayvan Figürlü İğneler

Tek Kuş (kartal) Figürlü İğneler: Adana Bölge Müzesi, Bronz, 8, 2 cm. Van Bölge Müzesi 23, 24, 77, Bronz, 6, 3 cm.

Tek tavuk-Horoz Figürlü İğneler: Ankara Müzesi, Liç (Patnos) "A " Mezarlığı III nolu Gömme Mezar 73/8, Bronz, 6, 2 cm. Van Bölge Müzesi 4, 184, 89, Bronz, 7 cm.

Tek Ördek Figürlü İğneler: Van Bölge Müzesi, Bronz, 8,2 cm.Van Bölge Müzesi 4185,79, Kemik, 11 cm.

Tek Boğa Figürlü İğneler: Van Bölge Müzesi, Bronz, 7,3 cm.

Tek Aslan Figürlü İğneler: Van Bölge Müzesi 74, 17, 24, Bronz, 7, 5 cm. Van Bölge Müzesi 74, 17, 25, Bronz, 6 cm. Van Bölge Müzesi 7, 14, 77, Bronz, 6, 3 cm. Van Bölge Müzesi 4, 141, 79, Bronz, 5, 5 cm.

Tek "kanatlı masal yaratığı" Figürlü İğneler: Van Bölge Müzesi 11, 27, 76, Bronz, 6, 8 cm. Van Bölge Müzesi 17, 4, 76, Bronz, 7 cm., Ankara Müzesi 123, 74, 73, Bronz, 3, 6 cm. Özel Koleksiyon, Bronz, 3, 3 cm.

Tek Dağ Keçisi Figürlü İğneler: Ankara Müzesi 46,54,74, Bronz, 9,2 cm.Ankara Müzesi 123,73,73, Bronz, 3,8 cm., Mardin

Müzesi 75/354, Bronz, 4 cm.Van Bölge Müzesi 11,25,76, Bronz, 8,7 cm., **Diyarbakır Müzesi, Bronz.**

Tek Yılan Figürlü İğneler: Van Bölge Müzesi 74,17, 13, Bronz, 5, 8 cm.

Çift Aslan Figürlü İğneler: Adana Bölge Müzesi 1975/80, Bronz, 7 cm. Ankara Müzesi 46, 53, 74, Bronz, 7 cm.
Van Bölge Müzesi 30, 27, 75, Bronz, 5, 7 cm.

Üç Hayvan figürlü İğneler

Üç Aslan Figürlü İğneler: Karmir Blur, Gümüş, Piotrovski 1955, 18 şek. 12Ankara Müzesi 123, 75, 73, Bronz, 2 cm.Van Bölge Müzesi 11, 28, 76, Bronz, 7, 8 cm.

Üç At Figürlü İğneler: Ankara Müzesi 175, 79, 74, Adilcevaz "H" Kayalığı 1 nolu Odamezar 71/78, Gümüş, 4,8 cm.

Dört Hayvan Figürlü İğneler

Dört Aslan Figürlü İğneler: Van Bölge Müzesi 74, 17, 38, Gümüş, 2, 3 cm.

Dört At Figürlü İğneler: Ankara Müzesi 175, 75, 74,Adilcevaz "H" Mezarlığı I nolu Odamezar 71/77, Gümüş, 4 cm. Öğün 1978, res. 16; Öğün 1982, şek. 27. Ankara Müzesi 175, 119, 74, Adilcevaz "F" Kayalığı I nolu Odamezar 71/1, Gümüş, 2, 5 cm. Ankara Müzesi 175, 109, 74, Adilcevaz" F" Kayalığı 1 nolu Odamezar 71/109, Gümüş, 2, 2 cm.

Bitki ve Meyva Başlı İğneler

Haşhaş Başlı Urartu İğneleri

Taç kısmı kubbe şeklinde olan haşhaş başlı Urartu iğneleri

Van Bölge Müzesi, Bronz, 4, 5 cm. Van Bölge Müzesi 14, 25, 75, Bronz, 4, 7 cm.
Van Bölge Müzesi 4, 139, 79, Bronz, 7 cm. Van Bölge Müzesi 15, 15, 76, Bronz, 5, 7 cm.
Van Bölge Müzesi 5,15, 77, Bronz, 6, 5 cm. Van Bölge Müzesi 5, 14, 77, Bronz, 5, 5 cm.
Ankara Müzesi 175,80, 74, Adilcevaz "H" Mezarlığı I nolu Odamezar, Bronz, 7 cm. Öğün 1978, lev. 31/17. Adana Bölge Müzesi

1975/80, Bronz, 6, 5 cm. Adana Bölge Müzesi 1977/28, Bronz, 7 cm.Diyarbakır Müzesi, Bronz.Van Bölge Müzesi 24,2,75, Bronz, 7, 5 cm. Van Bölge Müzesi 5, 49, 79, Bronz, 7 cm. Van Bölge Müzesi 74, 17, 3, Bronz, 8,8 cm. Adana Bölge Müzesi 1979/11, Bronz, 7, 5 cm. Gaziantep Müzesi 39, 47, 75, Bronz, 5, 7 cm. Diyarbakır Müzesi, Bronz, 6 cm. Van Bölge Müzesi 7, 1 , 76, Bronz, 6,8 cm. Adana Bölge Müzesi 1979/11, Bronz, 7, 3 cm. Van Bölge Müzesi 74, 17, 7, Bronz, 7, 3 cm. Adana Bölge Müzesi 1979/11, Bronz, 3, 5 cm. Van Bölge Müzesi 5, 7, 76, Bronz, 6, 4 cm.

Taç kısmı disk (yahut bilezik) destekli kubbe şeklinde olan haşhaş başlı Urartu İğneleri

Van Bölge Müzesi 74, 17, 19, Bronz, 7, 5 cm. Malatya Müzesi 5089, Bronz, 4, 5 cm. Van Bölge Müzesi 11, 7, 77, Bronz, 4,5 cm. Van Bölge Müzesi 4, 113, 79, Bronz, 7 cm. Van Bölge Müzesi 74, 15, 10, Bronz. 6, 5 cm. Van Bölge Müzesi 17, 3, 76, Bronz, 7 cm. Van Bölge Müzesi 16, 49, 77, Bronz, 7, 8 cm. Diyarbakır Müzesi, Bronz. Van Bölge Müzesi 11, 29, 76, Bronz, 5, 5 cm. Malatya Müzesi 5132, Bronz, 7, 5 cm. Malatya Müzesi 4261, Bronz, 7 cm.

Taç kısmı basık kubbe şekilli ve tacın altında bir bilezik bulunan haşhaş başlı Urartu İğneleri

Van Bölge Müzesi 35, 4, 74, Bronz, 9 cm. Adana Bölge Müzesi 1977/28, Bronz, 5, 5 cm. Adana Bölge Müzesi 1979/11, Bronz, 7, 5 cm. Adana Bölge Müzesi 1979/11, Bronz, 7 cm. Van Bölge Müzesi 11, 23, 76, Bronz, 8, 4 cm. Van Bölge Müzesi, Bronz, 9 cm. Diyarbakır Müzesi, Bronz, 9 cm. Diyarbakır Müzesi, Bronz. Adana Bölge Müzesi 1975/80, Bronz, 8 cm. Van Bölge Müzesi 15, 14, 76, Bronz, 6, 2 cm. Diyarbakır Müzesi, Bronz. Van Bölge Müzesi 4, 174, 79, Bronz, 8 cm. Van Bölge Müzesi 4, 175, 79, Van Bölge Müzesi 73, 9, 4, Bronz. Ankara Müzesi 59, 12, 73, Bronz, 8, 5 cm.

Taç kısmı düz yahut içbükey olan haşhaş başlı Urartu İğneleri

Ankara Müzesi 130, 30, 73, Bronz, 5, 8 cm. Adana Bölge Müzesi 1975/80, Bronz, 5, 8 cm. Malatya Müzesi 5131, Bronz, 6, 8 cm. İs-

tanbul Arkeoloji Müzeleri 74/117, Bronz, 7 cm. Ankara Müzesi 130, 24, 73, 5, 2 cm. Van Bölge Müzesi 11, 24, 76, Bronz, 7, 6 cm. Van Bölge Müzesi 5, 50, 79, Bronz, 3, 2 cm. Van Bölge Müzesi 5, 51, 79, Bronz, 5 cm. Diyarbakır Müzesi, Bronz. Diyarbakır Müzesi, Bronz. Adana Bölge Müzesi 1976/8, Bronz, 7, 8 cm. Adana Bölge Müzesi 1975/79, Bronz, 6, 8 cm. Adana Bölge Müzesi 1975/79, Bronz, 7 cm. Adana Bölge Müzesi 1977/17, Bronz, 8, 8 cm. Van Bölge Müzesi 74, 35, 5, Bronz, 7, 8 cm.

Düz yahut içbükey tacı disk (veya bilezik) destekli olan haşhaş başlı Urartu İğneleri

Van Bölge Müzesi, Bronz, 5, 5 cm. Adana Bölge Müzesi 11979/11, Bronz, 8 cm. Malatya Müzesi 4462, Bronz, 3, 8 cm. Adana Bölge Müzesi 1976/8, Bronz, 7 cm.

Adana Bölge Müzesi 1976/8, Bronz, 6, 8 cm. Adana Bölge Müzesi 1975/79, Bronz, 7, 8 cm. Van Bölge Müzesi 5, 27, 79, Bronz, 2, 2 cm. Van Bölge Müzesi 5, 189, 80, Bronz, 7, 5 cm. Van Bölge Müzesi 7, 8, 77, Bronz, 8 cm. Adana Bölge Müzesi 1976/8, Bronz, 5, 2 cm.

Dün yahut içbükey tacın altında bir (yahut iki) bilezik bulunan haşhaş başlı Urartu İğneleri

Van Bölge Müzesi, Bronz, 7 cm. Adana Bölge Müzesi 1975/79, Bronz, 7, 3 cm. Adana Bölge Müzesi 1975/63, Bronz, 7, 3 cm. Adana Bölge Müzesi 1968/8, Bronz, 8 cm. Van Bölge Müzesi 11, 22, 76, Bronz, 9 cm. Malatya Müzesi 5118, Bronz, 7 cm. Van bölge Müzesi, Bronz, 8, 5 cm. Van Bölge Müzesi 5, 48, 79, Bronz, 4, 8 cm. Kayalı dere tapınak sahası, Bronz, 9 cm, Burney 1966, 79-80 şek. 21/13, Burney-Lang 1971 şek.6

Van bölge Müzesi 4, 140, 79, Bronz, 6 cm.

Diğer haşhaş başlı Urartu iğneleri

Gaziantep Müzesi 39, 46, 75, Bronz. Diyarbakır Müzesi, Bronz.

Diğer Bitki ve Meyve Başlı İğneler

Yaprakları sarkık çiçek başlı iğne, Van Bölge Müzesi 5, 188,80, Bronz, 8, 3 cm. Rozet başlı iğne, Erivan Yarih Müzesi, Karmir Blur, Altın, 5, 2 cm, Piotrovski 1967, 56 keş. 37, Piotrovski 1696 lev. 124.

Tomurcuk ve Budak Başlı İğneler

Başı üzerinde çok sayıda tomurcuğu olan iğneler

Diyarbakır Müzesi, Bronz. Diyarbakır Müzesi, Bronz. İstanbul Arkeoloji Müzeleri 75/3, 6, 4 cm.

Beş tomurcuk (kürecik) başlı iğneler

Van Bölge Müzesi 6, 14, 79, Bronz, 13, 5 cm. Adana Bölge Müzesi 1979/11, Bronz, 11 ,8 cm.

Yanlarda dört tomurcuk, tepe kısmında bir kuş tasviri bulunan iğne başı

Van Bölge Müzesi 21, 47, 75, Bronz, 2, 8 cm. Van Bölge Müzesi 77, 2, Bronz, 8 cm.

Adana Bölge Müzesi, Bronz, 6, 5 cm. Ankara Müzesi 59, 11, 73, Bronz, 8, 8 cm.

Beş budak başlı iğneler

Adana Bölge Müzesi 1979/11, Bronz, 10, 5 cm. Adana Bölge Müzesi 1976/8, Bronz, 11, 8 cm. Adana Bölge Müzesi 1979/11, Bronz, 26 cm. Van Bölge Müzesi 74, 17, 33, Bronz, 14 cm. Van Bölge Müzesi 5, 186, 80, Bronz, 17, 5 cm. Van bölge Müzesi 17, 30, 74, Bronz. Ankara Müzesi 46, 51, 74, Bronz, 8 cm.

Başları Basit Topuk ve Bileziklerle Süslü İğneler

Ankara Arkeoloji 175, 78, 74, Adilcevaz "H" Mezarlığı I nolu Odamezar 71/75, Gümüş, 3, 7 cm. Van Bölge Müzesi 5, 24, 77, Bronz, 6, 2 cm. Van Bölge Müzesi, Bronz, 5,5 cm. Bastam Urartu yanık tabakası 74/27, Demir, Kroll (Kleiss) 1979, 172 şek. 11/4I. Iğdır Urartu Mezarlığı 1 nolu mezar, Bronz, 7 cm. Barnett 1963 şek. 32/1. Argiştihinili, 5, 2 cm, Martirosyan 1974 şek. 82/3, Argiştihinili, 3, 3 cm, Martirosyan 1974 şek. 82/2, Van Bölge Müzesi 4,

114, 79, Bronz, 6 cm. Van Bölge Müzesi 8, 28, 77, Bronz, 5, 3 cm. Van Bölge Müzesi 74, 17, 15, Bronz, 4 cm.

Diğer Değişik Başlı Urartu İğneleri

El başlı Urartu iğnesi, Adana Bölge Müzesi, Bronz, 6, 5 cm. Terk kesik koni başlı Urartu iğnesi, Van Bölge Müzesi 20, 15, 78, Bronz, 4, 7 cm. Boncuk başlı Urartu iğnesi, Van bölge Müzesi 34, 18, 75, Bronz ve taş, 3, 5 cm. Tepesi kürecikli kubbe başlı Urartu iğnesi, Erivan Tarih Müzesi, Karbur Blur, Altın, Piotrovski 1967, 56 keş. 37. Kubbe başlı Urartu iğnesi, Diyarbakır İğnesi, Bronz, 7, 6 cm.

Urartu Dikiş İğneleri

Ankara Müzesi, Adilcevaz I mezarlığı I nolu odamezar, Kemik, 6, 5 cm. Ankara Müzesi, Liç (Patnos)Urartu mezarlığı III nolu gömme mezar 73/9, Bronz, 5, 6 cm. Argiştihinili, Bronz, Martirosyan 1974 şek. 82/4. Argiştihinili, Bronz, Martirosyan 1974 şek. 82/8. Van Bölge Müzesi 15, 13, 76, Bronz, 10, 5 cm. Van Bölge Müzesi 15,12,76, Bronz, 10, 7 cm. Van Bölge Müzesi 26, 63, 77, Bronz, 6, 5 cm. Van Bölge Müzesi 47, 32, 76, Bronz, 10 cm.

Kaynaklar

Kaynak Ansiklopediler

Ana Britanika-Hürriyet Yayınları-İstanbul.
Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ans.-Eski Mısır-İletişim Yayınları-İstanbul
Başlangıçtan Bugüne Dünya Tarihi-Kaynak Yay.-İst.-1974
Büyük Ansiklopedi-Milliyet Yayınları-İst.-1990
Büyük Dünya Tarihi-Jacques Pienne-Meydan Yayınları-İst.
Büyük Larousse-Sözlük Ansiklopedi-Milliyet Yayınları-İstanbul.
Çok Lüzumlu Tarih Ans.-Paul Kuttner-Aykırı Yay.-İst.-2002
Dictionarie Larousse/Ansiklopedi sözlük-Milliyet Yayınları-İstanbul.
Din Bilimleri (1 ve 2 cilt)-Ankuzem Yayınları-İstanbul-2006
Dünya Coğrafyası-Prof. Dr. İbrahim Atalay-İnkilap Yay.-İst.-2001
Dünya Tarihi-Kaynak Kitapları-İst.
En Ünlü Dünya Yazarları-M.Türker Acaroğlu-Kaya Yay.-1988
Gelişim Coğrafya Ansiklopedisi-Gelişim Yayınları-İstanbul.
Gelişim Hachette-Gelişim Yayınları-1983-İst.
Gençler için Genel Bilgi Ans- Niyazi Akşit/ Ferruh Sanır ve Arkadaşları. Serhat Yayınevi-İst- 1981.
Genel Bilgi Ans.-Niyazı Akşit/Ferruh Sarır-Serhat Dağ-Ankara-1981
Grand Master/Genel Kültür Ansiklopedisi-Milliyet Yayınları-1992-İstanbul
Groiler International Americana Encyklopedia-Sabah Gazetesi Yayınları-1990-İst.
Guinness-Genel Kültür Ansiklopedisi-Güneş Gazetesi Yayınları-İstanbul
Harikalar Ansiklopedisi-Tercüman Gazetesi - İst.
Herodot Tarihi-Heredotos-Remzi Kitabevi-İst.-1983
Kısa Dünya Tarihi-H.G.Wells-Varlık Yay.-İst.-1959
Lexikon-Alfabetik Genel Kültü Ansiklopedisi. Özbaşkan Yayınları-İst.
Medeniyet Tarihi-Doğan Kardeş Yay.-İst.-1974

Memo Larousse Ansiklopedi-Milliyet Yayınları-İstanbul.
Meydan Larousse/Büyük Lügat Ansiklopedisi-Sabah Yayınları-İstanbul
Meydan Larousse-Meydan Yayınları - İst .
Mezopotamya ve Eski Yakın Doğu Ansiklopedisi-İletişim Yay-
Ne Nerededir-Simonne Monlaü-Georges Monlaü-Başkan Yayınları-İst.
Sanat Ansiklopedisi-Celal Esad Erseven-Mey Yayınları-İst-1966
Sanat Tarihi Ansiklopedisi. Gina Pischel-Görsel Yayınlar-İst.-1981
Sanat Tarihi ve Ansiklopedisi-Bateş Yayınları-İst.-1980
Tarih Ansiklopedisi-Karagöz Yayınları-İst.
Tarih Atlası-Faik Reşit Unat-Kanaat Yay.-1983
Tarih Bilinci-Arnold Toynbee-Bateş Yayınları-İst.
Tarihi Şahsiyetler ve Eserler-Hasan Aktaş-Çizgi Yay.-2002
Temel Britanika-Ana Yayıncılık-İstanbul.
Themea Larousse Ansiklopedisi-Milliyet Yayınları-İstanbul
Türk ve Dünya Tarihi Ans.-Gelişim Yay.-İst.-1985
Urartular-Görsel Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi-Oktay Belli-1982

Kaynak kitaplar

Afif Erzen -"1959-1961 Yılları Arasında Yapılan Toprakkale Araştırmaları"
Afif Erzen-Çavuştepe I,M.Ö.7-6 YY Urartu Mimarlık Anıtları ve Ortaçağ Nekropolü-TTK-Ankara-1978.
Afif Erzen-Doğu Anadolu ve Urartular-TTK-Ankara-1986
Ağrı-Taşdelen köyü derneği tarafından tanıtım kitabı.
Altan Çilingiroğlu (Ed.) Anadolu Demir Çağları, İzmir, 1987, 35-55.
Altan Çilingiroğlu -Urartu Tarihi, Bornova, 1994.
Altan Çilingiroğlu -Urartu ve Kuzey Suriye-İzmir, 1984.
Anadolu Arkeolojisinin ABC'si-Veli Sevin-Simav Yay.1994-İst.
Anadolu Arkeolojisi-Prof. Dr. Veli Sayın-Der Yayınları-2003-İstanbul
Anadolu Notları-Nezih Başgelen-İst-1981-Kendi yayını

Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları-Oktay Belli Arkeoloji Sanat Yay-İst-1998
Asur Tarihi-Erol Sever-Kaynak yayınları-İstanbul-1993
Asurlular-Eva Cancık-Kırschbaum-İlya yayınları-İzmir-2004
Atlas Dergisi-Mayıs –2001/2002
Babil-Beatrıce Andre-Salvını-Dost Yayın-2006-Ankara
Baki Öğün -Van'da Urartu Sulama Tesisleri ve Sulama Kanalı, Ank 1970.
Balkan K.-"Urartuların Kökeni ve Dilleri", Belleten 48, 1984, 513-521.
Beşinci Üniversite Haftası-Van-İst Üniversitesi Yayın-1945
Cumhuriyet'in 75 Yılında Ağrı-İsmet Alpaslan-Ankara-1998
D.Anadolu'da Urartu Sulama Kanalları- Oktay Belli-Ark Sanat Yay-İst-1997
Doğu Anadolu. I- H.Saraçoğlu-İstanbul-1956
Dr.Phil-A.M.Dinçol-E.Kavaklı/Van Bölgesinde Bulunmuş Yeni Urartu Yazıtları-İstanbul Edebiyat Fakültesi Yayınları-1978-İstanbul
Dünya Tarihi Ans-Milliyet Yayınları-1991-İstanbul
Erzurum Kitabı-Muammer Çelik-Erzurum Kitaplığı-1997-Erzurum
Evliya Çelebi Seyahatnamesi-Evliya Çelebi (Ç:Z.Danışman)-İstanbul-1970
Güneşin Doğduğu Yer: Doğubayazıt Sempozyumu-Oktay Belli-Çekül Vakfı-2004-İstanbul.
Güneşin Doğduğu Yer-Doğubayazıt Sempozyumu-Oktay Belli-Çekül Vakfı-2004-İstanbul.
Her Yönüyle Ağrı-İsmet Alpaslan-Ankara-1995.
Kibele-Dr.Mehmet Yaşar Ünal-Kendi yayını-2003-Ankara (İnkansa Ofset)
Kozbe G.- "Van Dilkaya Höyüğü Erken Trans-Kafkasya Keramiği"
Kurban-Gürbüz Enginer-YKY-İstanbul-1997
Kürt Mitolojisi-Cemşid Bender-Berfin Yay-2007-İatanbul
Mauritis Nanning-Van İst-1966-Nederland.
Medya Krallığı-Prof.George Rawlinson-Doz Yayınları-İstanbul-2006

Nahçivan Bölgesinde Çanak Çömlek Kültürü-Oktay Belli-Veli Bahşaliyev-Arkeoloji ve Sanat Yay-İstanbul-2001
Oktay Belli-Doğu Anadolu'da Urartu Sulama Kanalları, İstanbul, 1997
Oktay Belli-Van'da Urartu Sulama Tesisleri ve Şamran (Semiramis)Kanalı-Ankara-1970
Resimli Rehber-İstanbul Arkeoloji Müzesi-İstanbul-1962
Sanat Ans-Milliyet Yayınları-1991-İstanbul
Selçuk Güzeloğlu-Van ve Çevresine Tarihi ve Arkeolojik bir Bakış-Biber Tanıtım-İst-1996
Tahsin Özgüç-Altıntepe II. Mezarlar, Depo Binası ve Fildişi-Eserler, Ank/1969
Taş Çağından Osmanlı'ya Anadolu-Erhan Akyıldız-Milliyet-1984-İst
The Capital of Urartu-Prof.Dr. Oktay Belli-Net Yay-1985
Toprakkale Köyü-Mustafa Özbey-Can Yay-2005
Tuşpa'ya Gelen Gelin: Şammuramat-M. T. Tarhan-İstanbul-1996
Türk Tarih Kongresi Tebliğleri, 53-64, Ankara, 1967.
Türkiye ve Dünya Rehberi-Hürriyet Gazetesi eki-İstanbul.
Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu-Margaret R.Payne-Arkeoloji Sanat Yay-İstanbul
Urartu İğneleri-Recep Yıldırım-Dil Tarih Yüksek Kurumu Yay-1989
Urartu Kalelerindeki Anıtsal Kaya İşaretleri - Oktay Belli - Anadolu Araştırmaları - 1989
Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri-Nevzat Çevik-TTK-2000
Urartu Kılavuzu-Dr.Mustafa Selçuk Ar-Anıtları Koruma Kurumu-Ank-1944
Urartu Tarihi ve Kültürü-Mırjo Savlını-Ark San Yay-İst-2006
Urartu Tarihi-Altan Çilingiroğlu-Bornova-1994
Uygarlık Tarihi-Ivar Lıssn'er-Milliyet Yay-1973-İst.
Veli Sevin.-Urartu Oda-Mezar Mimarisinin Kökeni Üzerine
VII. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 533-554, Ankara, 1990.
Yazı Kitabı-Carl Faulmann-İş Bankası Yay-İst-2005
Yıldırım R.-Urartu İğneleri, Ankara, 1989.

Kaynak sözlükler
Arkeoloji Sözlüğü-Secda Saltuk-İnkilap Kitapevi-1990-İstanbul
Belleten Dergisi.
Bilim ve Teknik Dergisi sayı:114/1977
Bilim ve Teknik Dergisi, sayı:174/1982-
Büyük Sözlük-Arkın yayınevi-İst
Coğrafya Terimler Sözlüğü-Prof. Dr. Reşat İzbırak-MEB-Ank-1992
Kültür Sözlüğü-Aziz Çalışlar-Altın Kitaplar-1983-İstanbul
Mitoloji Sözlüğü-Azra Erhat-Remzi Kitabevi-İst-1993
Mitoloji Sözlüğü-Pierre Grımal-Sosyal Yayınları - İst.
Modern Tarih Sözlüğü-Güneş Gazetesi yayınları-İstanbul
Oxford Ans. Sözlük-Sabah yayınları-İstanbul
Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü-Mehmet Zeki Pekalın-M. E. Y. 1946-İst.
Tarih Terimler Sözlüğü-Prof. Dr. Bekir Sıtkı Baykın-TDK-Ank-1974
Tarihsel Terimler Sözlüğü-A.Timur Bilgiç-Piramit Yayınları-2005-İst
Türkçe Sözlük-TDK-Milliyet Yayınları-İstanbul (2 cilt)
Ünlü Kişiler Sözlüğü-Tanju Göksel/Teoman Tunçdoğan-Gelişim-1978-İst.

Kütüphaneler

Abidin Pak Öğretmenevi Kütüphanesi-Bahçelievler/İstanbul
Arkeoloji Müzesi-İstanbul
Atatürk Kitaplığı-İstanbul
Bakırköy Belediye Kütüphanesi-Bakırköy/İstanbul
İstanbul Devlet Kütüphanesi-Beyazıt/İstanbul
İstanbul Halk Kütüphanesi-Beyazıt/İstanbul
Yeditepe Kültür Derneği Kütüphanesi-Bakırköy/İstanbul.

İnternet resim kaynakları

taslicay.meb.gov.tr
www. hasanmahir. Com
www. istanbul.edu.tr

www.adiyaman.gov.tr
www.agri.pol.tr
www.anadolu.iwarp.com
www.angelfire.com
www.artehistoria.jcyl.es
www.ayanis.com.tr
www.bianet.org
www.chveneburi.net
www.diyadinnet.com
www.dunyadinleri.com
www.edremit.gov.tr
www.ercis.bel.tr
www.forumturka.net
www.geldepaylas.com
www.geocities.com
www.haberler.com
www.hermetics.org
www.illedemavi.com
www.kenthaber.com
www.kesfetmekicinbak.com
www.malatya.gov.tr
www.mimoza.marmara.edu.tr
www.muskultur.gov.tr
www.odevarsivi.com
www.patnos.bel.tr
www.peyzaj.org
www.resimler.tv
www.seyyahin.com
www.stargazete.com
www.tarihsayfam.com
www.tarihvakfi.org.tr
www.tebe.org
www.tebe.org.anadolu.iwarp.com
www.turkishtime.org
www.voyagerbook.com
www.yuksekovahaber.com

Ali Narçın

A'dan Z'ye

URARTU

Mezopotamya bölgesinde Sümerlerin egemenliğine son veren Agade (Akkad) soyundan gelen Sargon I, bölgenin konumunu değiştirdi ve yeni ilkelerle "Akkad Hanedanı" kurucusu olarak egemenliğini kabul ettirdi. Ancak iyi hesaplayamadığı siyasal süreç nedeniyle Akkadlar da iki kent devleti şeklinde bölünerek "Babil Kent Krallığı" ve "Asur Kent Krallığı"nı oluşturdu. O dönemlerde ortaya çıkan karışıklıklar nedeniyle bazı aşiretler İran bölgesindeki Urmiye Gölü'nün kıyılarından Van ili çevresine yerleşmeyi denediler, bir grup da Mezopotamya'nın kuzey yakasından Anadolu'ya geçtiler. Bu aşiretler bölgeye göç ettikleri zaman, Anadolu'nun doğu yakasını paylaşan "Uruadri" ve "Nairi" adındaki iki küçük beylik burada egemenliklerini sürdürüyorlardı.

Zamanla Uruadri ile Nairi ülkelerinin içinde kaynaşan Mezopotamya kökenli aşiretler, "Uruadri" ve "Nairi" kent devletleriyle bir konfederasyon şeklinde birleşerek "Urartu" Krallığı'nı oluşturdular. Dağlık bir bölgede yaşadıkları için Asurlular tarafından bir türlü kuşatılamayan bu konfederasyon, sonraki yıllarda Asur Krallığı'na korkulu anlar yaşatmıştır. Urartu kralları (ya da beyleri) özellikle baş Tanrı olarak tapınılan "Haldi" adına çeşitli tapınaklar ve tören alanları inşa etmişler, savaşa gidişlerinde ve savaşı kazanmaları durumunda güçlerini Tanrı Haldi'den aldıklarını belirten yazıtlar yaptırmışlardır.

Bir dönem bölgenin en büyük krallığını oluşturan Urartuların yaşam geleneklerini, dinsel inanışlarını, savaşlarını ve barış antlaşmalarını, eğitimdeki bilgeliklerini araştıran Ali Narçın; Hititler ve Asurluların baskıları içinde büyüme hesapları yapan Urartuların, dar alandaki kayalık bölgede ilerleyişini alfabetik olarak sunmaktadır. Anadolu'nun kültürel zenginliğine yeni servetler katan Urartu uygarlığının izleri, bölgenin önemini bir kez daha ortaya çıkarmaktadır.

ISBN 9944-143-32-5

9 789944 143325

Web: www.ozanyayincilik.com